

BIBLIOTHECA

CLASSICA LATINA

SIVE

COLLECTIO

AUCTORUM CLASSICORUM LATINORUM

CUM NOTIS ET INDICIBUS

On souscrit, à Paris,

CHEZ N. E. LEMAIRE, Éditeur, rue des Quatre Fils, n° 16, au Marais.
DEBURE frères, libraires du Roi, rue Serpente, n° 7.
TREUTTEL et WURTZ, libraires, rue de Bourbon, n° 17.
F. DIDOT, imprimeur du Roi et de l'Institut, rue Jacob, n° 24.
BOSSANGE père, libraire, rue de Richelieu, n° 60.
DONDEY-DUPRÉ, impr.-lib. rue de Richelieu, n° 47 *bis*.
BRUNOT-LABBE, libraire, quai des Augustins, n° 33.
JUL. RENOUARD, libraire, rue de Tournon, n° 6.
MONGIE aîné, libraire, boulevard Italien, n° 10.
H. VERDIÈRE, libraire, quai des Augustins, n° 25.
ARTHUS-BERTRAND, libraire, rue Hautefeuille, n° 23.

Et chez tous les libraires de France et des pays étrangers.

M. T. CICERONIS

QUÆ EXSTANT

OMNIA OPERA

CUM

DEPERDITORUM FRAGMENTIS

IN QUATUOR PARTES DIVISA

ITEM

INDICES QUINQUE

NOVI ET ABSOLUTISSIMI

EXCUDEBAT FIRMINUS DIDOT,

REGIS ET GALLICARUM ACADEMIARUM TYPOGRAPHUS.

M. T. CICERONIS

PARS SECUNDA

SIVE

ORATIONES OMNES

AD OPTIMOS CODICES

ET EDITIONEM J. VICT. LECLERC

RECENSITÆ

CUM SELECTIS VETERUM AC RECENTIORUM NOTIS

CURANTE ET EMENDANTE

N. E. LEMAIRE

VOLUMEN QUINTUM

PARISIIS

COLLIGEBAT NICOLAUS ELIGIUS LEMAIRE

POESEOS LATINÆ PROFESSOR

MDCCCXXIX

M. TULLII CICERONIS

ORATIO

PRO P. SEXTIO

ARGUMENTUM.

Orationem hanc idem, qui Plancianam et Milonianam, fecit gratus ac memor redeuntis ab exsilio Ciceronis animus. Sextius, quum Metello et Lentulo consulibus tribunus plebis esset, omnem vim tribunatus sui ad id præcipue contulit, ut Ciceronem malo Clodii scelere exsulantem patriæ restitueret. Ac primo statim tempore postquam fuerat designatus, iter ad C. Cæsarem pro summi viri salute suscepit, in quo quamquam nihil profecit, non ideo deterritus, cum Milone præsertim ac Q. Fabricio tribunis pl. societatem de revocando Cicerone iniit. Octavo autem kalendas februarias, quum de Cicerone ante populum agendi tempus venisset, et Q. Fabricius rogationem esset laturus, impetus in eum fit armatorum; alter tribunus M. Cispius depellitur, cædes maxima in foro a Clodianis gladiatoribus ac mercenariis editur. P. Sextius interea quum Metello consuli et tunc temporis non omnino Ciceronis amico obnuntiaret, inermis atque imparatus gladiis et fustibus vulneratur, ac pro mortuo relinquitur. Quod autem Metellus consul cum populo agebat, quantum ex oratoris silentio judicare licet, rogatio erat aliqua Ciceronis saluti adversa, quam Tullius de industria tacuit, sane omnibus notam, ne in ejusdem commemorandis injuriis creber esset cum quo in gratiam redierat. Ceterum mox ædilis Clodius quum eos quos ferro non potuerat, judiciis jugulare quæreret, Milonem ipse accusavit; P. autem Sextii nomen M. Tullio Albinovano deferendum commisit, qui eum lege Lutatia de vi propter cædem, anno superiore VIII kalend. febr. in foro factam, apud M. Æmilium Scaurum prætorem ann. Urb. 697 postulavit. Lex autem Lutatia, de qua plura in Legum Indice dicentur, lata erat ann. Urb. 675, Q. Lutatio Catulo et M. Æmilio coss. sanxeratque, ut festis quoque diebus, ludisque quibus judicia intermitti solebant, de vi quæri posset.

Sextio præclarissimi viri tum patroni, tum advocati adfuerunt, in primis autem causam ejus suscepere Q. Hortensius ac Cicero. At prior quidem dixit Hortensius, factisque facile demonstravit, nullum in reum scelus cadere; posterior vero in-

gressus Cicero, quum nihil jam ad disputationem accedere posset, et de ceteris criminibus alii respondissent, defensionem ita instituit, ut postquam de Sextii natura, moribus, incredibili in bonos amore, in malos odio dixisset, nihil quod ad reum aut rempublicam pertineret, prætermittere videretur. Omisso itaque jure, quod ad satietatem jam disputatum fuerat, de se ipso, quem in Sextiana causa omnino accusabat Clodius, plura præmisit, summa interdum cum libertate P. Sextii causam peroravit, ac præcipuum pietatis, eloquentiæ ac doloris certamen edidit.

In exordio primum queritur latrones Clodianos eo procedere audaciæ, ut in quos ipsi nefaria vi grassati sint, eos ultro de vi accusent, optimisque civibus per judices viros optimos periculum minentur, cap. 1. Deinde ostendit se, quamquam a Q. Hortensio causa P. Sextii jam perorata sit, nihilque ab eo prætermissum, quod aut pro republica conquerendum fuerit, aut pro reo disputandum, tamen ad dicendum aggredi, ne sua propugnatio ei potissimum defuisse videatur, per quem sit perfectum, ne ceteris civibus deesset (quod scil. in se reipubl. restituendo præclara Sextii opera exstitisset). Sed quoniam ceteri defensores singulis criminibus satis responderint, Cicero se de omni statu P. Sextii, de genere vitæ, de natura, de moribus, de studio conservandæ salutis communis atque otii dicturum esse profitetur, cap. 2.

Itaque primum qualis ante quæsturam fuerit breviter ostendit, cap. 3. Deinde quæ ejus fuerint quæstoris in conjuratione Catilinaria merita exponit, cap. 4, 5; tandem prætermissa ejus quæstura provinciali ad tribunatum accedit, significatque, quia ille tribunatus maxime causam reditus sui sustinuerit, quamvis jam satis de eo Hortensius dixerit, sibi de iisdem rebus, si non subtilius disputandum, at certe dolentius deplorandum esse, cap. 6.

Antequam vero de ipso Sextii tribunatu dicere incipit, totum superioris anni, h. e. ann. U. 695, quo exsulatum abierat, reipublicæ naufragium exponit. Commemorat igitur Clodii traductionem ad plebem, ejus tribunatum non suæ solum saluti, sed universæ reipublicæ infestum; consulum Pisonis et Gabinii Clodii immanitati faventium, in quos acerbissime invehitur, flagitia;

tum narrat omnium bonorum in salute sua conservanda studia, civium ex tota urbe, cunctaque Italia conventum, vestis mutationem a senatu luctus potius quam deprecationis causa factam; in quo vehementer castigat Gabinii perniciosam concionem, ejusque injuriam in L. Ælium Lamiam, quem ille propter benivolentiam in Ciceronem relegaverat. Tum perstringit edictum quo Piso et Gabinius consules senatum ad suum vestitum redire jusserant. In primis autem eos vituperat, quod leges ferri passi sint, ut lex Ælia (qua cautum erat, ut quoties cum populo ageretur, augures de cælo servarent, obnuntiare liceret, et intercedere magistratus possent) itemque lex Fufia (qua sancitum erat ne omnibus diebus fastis legem ferre liceret) ne valerent; eoque ut Clodii furoribus tribunitiis summa licentia concederetur, cap. 7-15.

Jam quamvis res essent ejusmodi, ut senatus pro ducibus proditores haberet, equester ordo a consulibus reus citaretur, Italiæ auctoritas repudiaretur, alii nominatim relegarentur (ut L. Lamia), alii metu ac periculo terrerentur; arma essent in templis, armati in foro: tamen in tanto bonorum studio tantis malis Cicero (sic enim persuadere iis, qui audiebant, voluit), restitisset, nisi eum alii metus, aliæ curæ atque suspiciones movissent, ut fuga se dimicationi subtraheret. Non enim se veritum esse, si quod facile factu fuerit, et quod fieri debuerit, inimicos suos vi armisque superasset, ne quis aut vim vi pulsam reprehenderet, aut perditorum civium, vel potius domesticorum hostium mortem mœreret. Sed hoc potissimum esse commotum, quod sibi Pompeium, Crassum, Cæsarem Clodius inimicos esse diceret, hique taciturnitate sua vanam illam orationem in se improbe conjectam confirmare viderentur, cap. 16-18. Itaque si contra tribunum plebis privatus armis contendere voluisset, et si interfectus esset Clodius, dubium non fuisse, quin ille sanguis tribunitius consules ultores et defensores esset habiturus. Hanc vero alteram contentionem ejusmodi futuram fuisse, ut neque victus, neque victor rempublicam tenere posset. In prima contentione autem cum Clodio, si vi tribunitia victus in foro cum multis viris bonis concidisset, tamen sive improbi, sive boni victi essent, hanc contentionem cum multorum bonorum civium interitu fuisse conjunctam. Itaque se maluisse periculum, quod

omnibus impenderet, unum pro omnibus exsilio suo suscipere, quam cum summo eorum periculo depugnare. Ipsam autem mortem noluisse oppetere, non quod eam timeret, sed quia prævideret, si causam publicam sua mors peremisset, neminem umquam fore, qui auderet suscipere contra improbos cives reipublicæ salutem. Itaque se eam discessu suo servasse; cædem, vastitatem, incendia, rapinas a civibus et urbe repulisse; et unum bis rempublicam servasse, semel gloria conjurationis Catilinariæ oppressæ, iterum ærumna exsilii suscepta. Nunc se vivo ac restituto vivere secum simul exemplum fidei publicæ, exemplum reipubl. defendendæ, cap. 19-23. Jam persequitur reliquas pestes Gabinio et Pisone consulibus reipubl. illatas. Primum quod illo ipso die quo Cicero patriam sibi carissimam propter ipsius patriæ caritatem reliquerit, omnibus bonis luctuoso, provincias rogaverint, statimque se perculso ad suum sanguinem hauriendum et spirante etiam republica ad ejus spolia detrahenda advolaverint, cap. 24. Deinde perniciosas leges a Clodio tribuno consulibus non solum tacentibus, sed etiam approbantibus latas exagitat. Primum quod censoriam notionem de republica sustulerit; tulerat enim Clodius legem, ne quem censores in senatu legendo præterirent, neve quem ignominia afficerent, nisi qui apud eos accusatus et utriusque censoris sententia damnatus esset. Deinde quod collegia, i. e. hominum certas artes et opificia pariter exercentium conventicula vetera a senatu sublata restituerit, et multa alia ex omni fæce urbis ac servitio constituerit. Deinde quod populo frumentum, quod antea semissibus ac trientibus in singulos modios dabatur, gratis ei dari jusserit, qua lege prope quinta pars vectigalium ærario perierit; tum quod Gabinio potestatem fecerit provinciam Ciliciam cum Syria commutandi. Deinde quod legem Æliam et Fufiam sustulerit, quum tulisset, ne quis eo die de cælo servaret, quo cum populo agi posset. Deinde quod lege tribunitia Matris Magnæ sacerdotem Pessinuntium sacerdotio spoliaverit. Denique quod alia lege Cypri regi Ptolemæo regnum ademerit, bona ejus publicarit, Cyprumque in provinciæ formam redigi jusserit, idque negotium Catoni mandari. Cujus legis teste Dione, lib. XXXVIII, duas habuit causas, alteram, quod ille rex olim Clodio a piratis capto, pecuniam, qua se redimeret, negasset;

alteram ut Catonem a republica removeret, cap. 25-29. Hæc omnia consules adjuvisse queritur, cap. 30.

Jam de reditu suo quid gestum sit enarrat; Pompeii studia, senatus decretum jam ann. Urb. 695, kalend. jun. referente L. Ninnio trib. pl. factum, promulgationem octo tribunorum designatorum exponit; deinde quid anno sequente actum sit, in primis de Sextii et Milonis contentionibus et periculis ob Ciceronis et reipublicæ salutem susceptis narrat, cap. 31-44.

Et quia in accusatione Albinovanus quæsiverat, quænam esset illa natio optimatum, huic quæstioni sic respondet, ut dicat, populares vocari, qui quæ faciant, quæque dicant, multitudini jucunda esse velint: qui autem ita se gerant, ut sua consilia optimo cuique probent, optimates haberi. Hos igitur ex omnibus ordinibus esse posse. Optimatibus autem propositum esse cum dignitate otium. Itaque eos tueri in republica religiones, auspicia, potestates magistratuum, senatus auctoritatem, leges, morem majorum, judicia, jurisdictionem, fidem, provincias, imperii laudem, rem militarem, ærarium. Olim fuissé tempora, in quibus multitudinis studium ab utilitate reipublicæ discrepuerit. Nunc jam nihil esse, quod populus a delectis principibusque dissentiat; non esse novarum rerum cupidum, et otio suo ac dignitate optimi cujusque et universæ reipublicæ gloria delectari. Itaque homines seditiosos ac turbulentos, qui nulla jam largitione populum romanum concitare possint, conductas habere conciones, h. e. homines egentes pretio ac mercede conducere, ut in concionibus præsto sint, et assensum hominibus turbulentis, qui se populares dicant, præbeant, cap. 44-49. Horum hominum mercede conductorum operæ si removeantur, existimat omnes idem de republica sensuros videri. Hoc populi judicium tribus maxime locis significari posse, concione, comitiis, ludorum (scenicorum) gladiatorumque (i. e. ludorum gladiatoriorum) consessu. Itaque tria ista sic exponit, ut exempla a benivolentia sibi absenti, quum de reditu suo ageretur, repetat. Itaque ad conciones Clodii neminem incorruptum, neminem integrum adiisse, ad Lentuli consulis concionem de se habitam concursum totius populi esse factum, cap. 50. Comitia quum alia sint legum ferendarum, alia magistratuum; in illis quum contra se lex lata esset neminem esse, qui se tulisse suf-

fragium confiteatur; quum autem de se ex SCto, comitiis centuriatis latum sit, neminem esse, qui non profiteatur se affuisse et suffragium de salute sua tulisse. Hoc loco in Gellium Clodianum acerbissime invehitur, cap. 51. In comitiis magistratuum populum nuper satis ostendisse, se hominibus, qui se populares haberi velint, non favere. Fuisse collegium nuper tribunitium (nempe ann. Urb. 694) in quo tres minime, vehementer duo populares haberentur. Ex illis duo Cn. Domitium et Q. Ancharium prætores esse factos; de C. Fannio magnam esse populi existimationem; ut quod ejus judicium in illius honoribus futurum sit nemini dubium esse possit. Atque eum præturam ann. Urb. 698 gessisse Pighius ad h. a. idoneis argumentis comprobavit. Ex duobus autem illis popularibus alterum, qui tamen se continuerit, tulerit nihil, senserit tantum in republ. aliud atque homines exspectarent, non tenuisse eum locum, in quem, nisi popularis esse voluisset, facillime pervenisset. Quis hic fuerit, quum eum Cicero non nominet, quæsitum est. Abramius putabat esse C. Alfium, qui in præturæ petitione repulsam tulerat. Verum iste non fuerat in collegio tribunitio. Itaque assentior Pighio, qui (ad ann. 696) eum fuisse putat Q. Cæcilium Metellum Pium Scipionem. Alterum autem dicit in petenda ædilitate repulsam tulisse. Is est P. Vatinius, cap. 52, 53. Sequitur de significatione judicii et voluntatis populi romani in ludis, tum scenicis, tum gladiatoriis. Ubi narrat de Clodio vel non audente se in ludis populo committere, vel vocibus et maledictis excepto; de signis benivolentiæ sibi absenti datis, de fabularum tragicarum locis, qui viderentur in Ciceronis tempus cadere, et de histrionibus illas pronuntiantibus summo populi plausu ornatis; denique de Attilio Serrano sibilis excepto. Ex quo intelligi demonstrat inter populum romanum et concionem conductam plurimum interesse, cap. 54-59.

Jam quod accusator negaverat reditum Ciceroni optandum fuisse per familias comparatas (h. e. servos) et homines armatos, demonstrat orator nullam se vim desiderasse; omnium potius ordinum in se revocando mirificum fuisse consensum, reditumque ipsum tam gloriosum, ut sibi verendum sit, ne quis se studio gloriæ putet idcirco exisse, ut ita rediret, cap. 60-63. Et quoniam Albinovanus quæsiverat, quæ esset illa

«natio optimatum», arripit hoc nationis verbum, dicitque se cujus sit agnoscere, scilicet Vatinii, qui hanc optimatum nationem deleri et concidi cupiverit, qua occasione abutitur ad eum acerbissime perstringendum, cap. 64, 65. Deinde locum illum de optimatibus concludit, adolescentes ad veram laudem, virtutisque majorum imitationem excitando, simulque optimatium dignitatem exemplis ex Græcorum et Romanorum historia petitis illustrat, cap. 66-68.

In peroratione Sextium suæ salutis, judicum auctoritatis non semel defensorem injuria de vi accusatum judicibus commendat, eosque obtestatur, ut si se salvum esse velint, eos conservent, per quos se ipsum recuperarint, cap. 69.

Ceterum Sextium absolutum esse, eumque deinde prætorem fuisse ann. Urb. 700 constat.

Cuilibet autem hanc orationem perlegenti, illud fortasse suborietur, multo pluribus oratoris exsilium ac reditum, quam rei defensionem facunde describi; quod adeo nos dissimulare non quærimus, ut contra legentem meminisse velimus, omnino causam ab Hortensio jam fuisse peroratam, multa jam disputata quæ veritatis judicibus fidem facerent; nihil nostro superesse, quam ut dolore, quæ præcipua ei dos fuit, audientes commoveret. Qua autem ratione melius id consummaret, quam si quæcumque perpessus erat mala ipse narraret, gratiasque publicas servatori Sextio et ageret et haberet? Se enim ipse cum reo defendebat, ipse a Clodio occulte per Sextium petebatur, a quo factioso homine ut Romani abhorrerent, necesse erat scelesta ejus facinora non semel eis ostendere. Duo autem inde consequebatur, alterum ut reipublicæ ac sibi ipse satisfaceret, alterum ut sua pericula cum Romanis communicaret, et illos quemadmodum in calamitatum, ita in salutis societatem vocaret.

Atque illud etiam nobis plerumque Veterum orationes tractantibus fucum facit, quod *advocatos* (qui apud recentiores usus invaluit) audire nos putamus; quum contra gravissimi ac summæ auctoritatis viri, summis magistratibus defuncti ad defendendos reos consurgerent. Quibus sane pulchrum et æquum erat de se ipsis verba facere, quum publica civium causa vin-

culo eodem conjuncta hæreret, nec unius privati viri, verum civitatis totius annales evolvi viderentur. Poterat itaque de se loqui Cicero, quum exsilio ejus omnes boni viri in exsilium acti, silentio ejus omnino ad silentium redacta respublica esset; poterat reditum et reditus sui auctores summis laudibus prædicare, quum id demum sperandi bene de republica signum sublatum esset, et cum Cicerone libertatis species quædam et umbra redire videretur.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO P. SEXTIO.

ORATIO SECUNDA ET TRICESIMA.

I. Si quis antea[1], judices, mirabatur, quid esset, quod, pro tantis opibus[2] reipublicæ, tantaque dignitate imperii, nequaquam satis multi cives forti et magno animo invenirentur, qui auderent se et salutem suam in discrimen offerre pro statu civitatis, et pro communi libertate: ex hoc tempore[3] miretur potius, si quem bonum et fortem[4] civem viderit, quam si quem aut timidum, aut sibi potius, quam

I. 1. *Si quis antea.* Proprium ac peculiare hoc Ciceronis est, ut, quas causas defendit, eas cum utilitate publica connexas esse demonstret. Qua ratione et majorem audientibus facit exspectationem, et ipse sibi ac famæ satisfacit, quum non tam privati, verum reipublicæ totius in uno capite periclitantis utilitates tueri videatur.

2. *Pro tantis opibus reipublicæ.* Quum tanta sit ornata potentia respublica.

3. *Ex hoc tempore.* Multo enim magis, quam antea, dominatur improbitas: quod ex eo patet, quia P. Sextius, T. Annius Milo, P. Lentulus, optime de rep. meriti, acerbissime vexantur: erant autem rei de vi uterque, Sextius et Milo. De Lentulo rogationem promulgaverat C. Cato tribunus pl. ut Ciliciæ, quam regebat, imperium ei abrogaretur: quæ colliguntur in orationis epilogo.

4. *Bonum et fortem.* Bonum, ut sentiat; fortem, ut audeat, quæ reip. ratio postulat.

reipublicæ consulentem. Nam, ut omittatis[5] de uniuscujusque casu cogitando recordari, uno adspectu intueri potestis, eos, qui cum senatu, cum bonis omnibus, rempublicam afflictam excitarint, et latrocinio domestico liberarint, mœstos, sordidatos, reos, de capite, de fama, de civitate, de fortunis, de liberis dimicare[6]; eos autem, qui omnia divina et humana violarint, vexarint, perturbarint, everterint, non solum alacres lætosque volitare[7], sed etiam voluntarios[8] fortissimis atque optimis civibus periculum moliri, de se nihil timere. In quo quum multa sunt[9] indigna, tum nihil minus est ferendum, quam quod jam non per latrones suos, non per homines egestate et scelere perditos, sed per vos nobis, per optimos viros optimis civibus periculum inferre conantur; et, quos lapidibus, quos ferro, quos facibus, quos vi, manu, copiis delere non potuerunt, hos vestra auctoritate[10], vestra religione[11], vestris sententiis se oppressuros arbitrantur. Ego autem[12], judices, quia[13], qua voce mihi in agendis gratiis, commemorandoque eorum, qui de me optime sunt meriti, beneficio, esse utendum putabam, ea nunc uti cogor in eorum periculis depellendis[14]: iis potissi-

5. *Ut omittatis.* Velim, quæ abierunt, omittatis: spectate, quæ adsunt.

6. *Dimicare.* Al. *dimicantes.* J. V. L.

7. *Volitare.* Verbum hoc securitatem quamdam, arrogantiæ, impudentiæque conjunctam significat. Sic inf. « Quum illa conjuratio ex latebris atque ex tenebris erupisset, palamque armata volitaret ».

8. *Voluntarios.* Nulla ne minima quidem impulsi causa; quod gallice dicimus *de gaîté de cœur.*

9. *Sunt.* Male Ernest. mutavit in *sint,* quum prior ea forma sit Ciceroni usitatior. Vid. Heusing. ad Off. III, 2.

10. *Vestra auctoritate.* Delecti enim ex tribus ordinibus judicabant.

11. *Vestra religione.* Quia jurati sententias ferebant.

12. *Ego autem.* Commemoratio hæc fraudatæ exspectationis suæ efficax in primis est ad misericordiam concitandam.

13. Abest *quia.* J. V. L.

14. *Depellendis: iis potissimum.* Al. *depellendis. Iis p.* J. V. L.

mum vox hæc serviat, quorum opera et mihi, et vobis, et populo romano restituta est.

II. Et, quamquam a Q. Hortensio, clarissimo viro atque eloquentissimo, causa est P. Sextii perorata[1], nihilque ab eo prætermissum est, quod aut pro republica conquerendum fuit, aut pro reo disputandum; tamen aggrediar ad dicendum, ne mea propugnatio ei potissimum defuisse videatur, per quem est perfectum, ne ceteris civibus deesset. Atque ego sic statuo, judices, a me in hac causa, atque hoc extremo dicendi loco[2], pietatis potius, quam defensionis; querelæ, quam eloquentiæ; doloris, quam ingenii partes esse susceptas. Itaque, si aut acrius egero, aut liberius, quam qui ante me dixerunt, peto a vobis, ut tantum orationi meæ concedatis, quantum et pio dolori, et justæ iracundiæ concedendum putetis. Neque enim officio conjunctior dolor ullius esse potest, quam hic meus, susceptus ex hominis, de me optime meriti, periculo; neque iracundia magis ulla laudanda, quam ea, quæ me inflammat eorum scelere, qui cum omnibus salutis meæ defensoribus bellum esse sibi gerendum judicaverunt.

Sed, quoniam singulis criminibus ceteri responderunt, dicam ego de omni statu P. Sextii, de genere vitæ, de natura, de moribus, de incredibili amore in bonos, de studio conservandæ salutis communis

II. 1. *Perorata.* Perfecte orata et acta diligenter. Sic pro Cœlio, c. 23 : « Itaque illam partem causæ facile patior graviter et ornate a M. Crasso peroratam ».

2. *In hac causa, atque hoc extremo dicendi loco.* Quum plures eamdem causam agerent, extremum sibi fere concedi solitum a ceteris dicendi locum, ipse in Oratore testatur his verbis : « Quid ego de miserationibus loquar? quibus ego sum usus pluribus, quod, etiam si plures dicebamus per orationem, mihi tamen omnes relinquebant : in quo ut viderer excellere, non ingenio, sed dolore assequebar ».

atque otii; contendamque, si modo id consequi potero, ut in hac confusa atque universa[3] defensione, nihil a me, quod ad vestram quæstionem; nihil, quod ad reum; nihil, quod ad rempublicam pertineat, prætermissum esse videatur. Et quoniam in gravissimis temporibus civitatis, atque in ruinis eversæ atque afflictæ reipublicæ[4] P. Sextii tribunatus est a fortuna ipsa[5] collocatus; non aggrediar ad illa maxima atque amplissima[6] prius, quam docuero, quibus initiis ac fundamentis hæ tantæ summis in rebus laudes excitatæ[7] sint.

III. Parente P. Sextius natus est, judices, homine, ut plerique meministis, et sapiente, et sancto, et severo: qui, quum tribunus plebis primus[1] inter

3. *Confusa atque universa.* In qua non de uno aut altero crimine agetur, sed de omni statu P. Sextii, de genere vitæ, de natura, etc. quæ ipsa tamen ita agemus, ut, quod ad vestram quæstionem pertinet (quæritis autem de vi, et vis in hoc judicio judicatur), quod item ad ipsum reum, hoc est, ad ea, quæ reo objiciuntur, crimina, quod etiam ad rempublicam, nihil prætermittamus.

4. *Gravissimis temporibus civitatis, atque in ruinis eversæ atque afflictæ reipublicæ.* Non est supervacaneum *reipublicæ*, quia dixerit *civitatis:* sed est amplificatio quædam: quia plus est in republica, quam in civitate: similiter ut quum dixit *ruinis*, quum dixisset jam *gravissimis temporibus:* plus enim aliquanto significant *ruinæ*, quam *gravissima tempora:* et est hoc Ciceroni ob eximiam ingenii ubertatem usitatum, maximeque frequens in orationibus ornamentum.

5. *A fortuna ipsa.* Amicissima reipublicæ quæ fecerit, ut, quo anno maxime civitas consilio atque ope civium optimorum indigebat, is Sextio petendi tribunatus annus esset.

6. *Illa maxima atque amplissima.* Quæ gessit in tribunatu, pro salute Ciceronis, lege Clodia exsulantis, hoc est, ut ipse accipi vult, pro salute reipubl. Significat enim, sua causa remp. Sextio debere: quando quidem eam eversam atque afflictam tum fuisse dixit, quum a Clodio pulsus exsularet; erectam autem, quum rediisset.

7. *Excitatæ.* Quia dixerat, fundamentis, ideo subjungit, *excitatæ*, quod verbum ad ea, quæ ædificantur, solet accommodari, ut lib. II de Legibus: « Ne e lapide excitari plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui incisam ».

III. 1. *Primus.* Honori tribuebatur primum inter collegas in adeptione magistratus locum obtinere. Unde orat. in toga cand. sic Antonium alloquitur: « Nescis me prætorem primum esse factum, te concessione competitorum et collatione collegarum, et meo ma-

homines nobilissimos temporibus optimis[2] factus esset, reliquis honoribus[3] non tam uti voluit, quam dignus videri. Eo auctore duxit honestissimi et spectatissimi viri[4], C. Albini[5] filiam : ex qua hic est[6] puer, et nupta jam filia. Duobus his gravissimæ[7] antiquitatis viris sic probatus fuit, ut utrique eorum et carus maxime, et jucundus[8] esset. Ademit[9] Albino soceri nomen mors filiæ, sed caritatem illius necessitudinis et benivolentiam non ademit. Hodie sic hunc diligit, ut vos facillime potestis ex hac vel assiduitate[10] ejus, vel sollicitudine et molestia judicare. Duxit uxorem, patre vivo[11], optimi et[12] calamitosissimi viri filiam, C. Scipionis[13]. Clara in hoc P. Sextii pietas exstitit, et omnibus grata, quod et Massiliam[14] statim profectus est, ut socerum videre consolarique posset, fluctibus[15] reipublicæ expulsum, in alienis terris jacentem,

xime beneficio e postremo in tertium locum esse subvectum ».

2. *Temporibus optimis.* Quibus virtuti, non ambitioni, ad honores aditus pateret.

3. *Reliquis honoribus.* Gesto tribunatu, petebant ædilitatem, præturam, consulatum, censuram : quos honores pater Sextii non petiit.

4. *Honestissimi et spectatissimi viri.* Laudat et familiam et hominem : *honestissimi*, honestissimo loco nati : *spectatissimi*, sua virtute insignis.

5. *C. Albini.* Senatoris, cujus ex filia natus est L. hic Sextius. Ad Div. XIII, 8. Putat Garatonius legendum *Albinii*, ita ut ex plebeia gente Albinia sit ortus.

6. *Hic est puer.* L. Sextius : ut ex ea, cujus proxime facta mentio est, epistola cognoscitur.

7. *Gravissimæ.* Male olim, *gravissimis.* J. V. L.

8. *Et carus maxime, et jucundus.* Carus, quia filius et gener : jucundus, quia bene moratus, et bono ingenio præditus.

9. *Ademit.* Propter novas Sextii nuptias, qui Scipionem socerum habere cœpit.

10. *Assiduitate.* Quotidiana præsentia.

11. *Patre vivo.* Volente et auctore.

12. *Optimi et.* Grævius *optimi at.* J. V. L.

13. *C. Scipionis.* Quinam fuerit ille facile nemo expediverit. Putat Asiaticum esse Manutius; illud unum constat, Massiliæ Sullanam proscriptionem, aut certe bellorum civilium procellam vitavisse.

14. *Massiliam.* Sic et Milo, qui P. Clodium interfecit, Massiliam in exsilium abiit.

15. *Fluctibus.* Bellis civilibus : et proprie fluctibus, quia, sicut fluctibus

quem in majorum suorum vestigiis stare oportebat; et ad eum filiam ejus adduxit, ut illo insperato adspectu complexuque, si non omnem, at aliquam partem mœroris sui deponeret; et maximis officiis et illius ærumnam, quoad vixit, et filiæ solitudinem sustentavit. Possum multa dicere de liberalitate, de domesticis officiis[16], de tribunatu militari, de provinciali in eo magistratu abstinentia[17]: sed mihi ante oculos obversatur reipublicæ dignitas, quæ me ad sese rapit, hæc minora relinquere hortatur.

IV. Quæstor[1] hic C. Antonii, collegæ mei[2], judices, fuit sorte; sed societate consiliorum[3], meus. Impedior nonnullius officii[4], ut ego interpretor, religione, quo minus exponam, quam multa ad me detulerit, quanto ante providerit. Atque ego de Antonio nihil dico[5], præter unum: numquam illum in

jactatur navis, sic bellis civilibus agitatur, et quasi fluctuat respublica.

16. *Domesticis officiis*. Quæ contulit in suos: quæ prætermitto, non quia minima, sed quod illa, quæ impendit reip. multo pluris æstimanda.

17. *Abstinentia*. Quum ceteri militum præfecti provincias rapinis exhaurire consuessent: unde Scaptius ille in epistolis ad Atticum, VI, 1, 2, etc. qui plurimum molestiæ proconsuli Ciceroni attulit.

IV. 1. *Quæstor hic C. Antonii*. Gesto tribunatu militum, quæsturam petebant: isque primus in urbe gradus honoris erat.

2. *Collegæ mei*. In consulatu: quo gesto, in Macedoniam ivit proconsul.

3. *Societate consiliorum*. Quia cum Cicerone consule de republica, quæ ad patefaciendam et opprimendam Catilinæ conjurationem pertinebant, communicavit, et ad eum C. Antonii, cujus erat quæstor, consilia detulit: ad quem lib. VII ad Div. ita scripsit: « Si falsa fuerunt, quæ tu ad me, ut ais, detulisti, quid ego tibi debeo? sin vera: tu es optimus testis, quid mihi populus romanus debeat ».

4. *Impedior nonnullius officii*. Quia contra officium videar fecisse, si quæ Sextius ad me secreto detulit, ut potius reipublicæ saluti, quam consulis sui voluntati satisfaceret, ea nunc omnia commemorem.

5. *De Antonio nihil dico*. Occurrit suspicioni: nam quod intelligit, ex eo, quod dictum est, posse aliquem colligere, et existimare participem Catilinæ conjurationis Antonium fuisse, ingeniose facit, ut hanc suspicionem neque confirmet, ne hominem eum, quem in consulatu collegam habuerat, in exsilio satis misere viventem, suo testimonio condemnet; neque tollat, ne, quæ a Sextio de illius consiliis ad

illo summo timore ac periculo civitatis, neque communem metum omnium, neque propriam nonnullorum de ipso suspicionem, aut infitiando tollere, aut dissimulando sedare voluisse. In quo collega sustinendo[6] atque moderando[7], si meam in illum indulgentiam, conjunctam cum summa custodia reipublicæ, laudare vere solebatis : par prope laus P. Sextii esse debet, qui suum ita consulem observavit, ut et illi quæstor bonus[8], et vobis omnibus optimus civis videretur.

Idem, quum illa conjuratio ex latebris atque ex tenebris erupisset, palamque armata volitaret, venit cum exercitu Capuam; quam urbem, propter plurimas belli opportunitates, ab illa impia et scelerata manu attentari suspicabamur : et inde M. Aulanum[9], tribunum militum Antonii[10], Capua præcipitem ejecit, hominem perditum, et non obscure Pisauri, et in aliis agri Gallici[11] partibus, in illa conjuratione versatum. Idemque C. Marcellum[12], quum is non solum Capuam venisset, verum etiam se, quasi armorum

se delata significat, ficta et inania videantur.

6. *In quo collega sustinendo.* Retinendo, ne longius progrederetur; ne conjuratorum in societatem sese totum daret; est enim hic, sustinere, pro retinere.

7. *Moderando.* Moderatus erat Cicero, quia Macedoniam illi decernendam curavit, ut, quum æris alieni causa sensisse cum Catilina putaretur, rursus lucri spe ad reip. studium sese converteret : quod et Plutarchus in Ciceronis vita notavit.

8. *Quæstor bonus.* Ita ut et quæsturæ religionem et patriæ debitam fidem adimpleret.

9. *Et inde M. Aulanum.* Mira in isto nomine librorum varietas, quum alii « M. Menulanum », alii « M. Aulianum », alii « M. Mevulcanum » habeant.

10. *Tribunum militum Antonii.* C. Antonii consulis, labe conjurationis infecti.

11. *Agri Gallici.* Galliæ Cisalpinæ, quæ ad Rubiconem amnem terminabatur.

12. *C. Marcellum.* Non eum, qui fuit M. Marcelli, viri clarissimi frater, et consulatum est adeptus, de quo in oratione pro Marcello, et ep. ad Div. lib. X, sed eum, de quo mentio fit in oratione in Catilinam.

studio[13], in maximam familiam conjecisset, exterminandum ex illa urbe curavit. Qua de causa et tum conventus[14] ille Capuæ, qui, propter salutem illius urbis consulatu conservatam meo, me unum patronum[15] adoptavit, huic apud me P. Sextio maximas gratias egit; et hoc tempore iidem homines, nomine commutato[16], coloni, decurionesque[17] fortissimi, atque optimi viri, beneficium P. Sextii testimonio declarant, periculumque decreto suo deprecantur. Recita, quæso, P. Sexti[18], quid decreverint Capuæ decuriones; ut jam puerilis tua vox[19] possit aliquid significare inimicis nostris, quidnam, quum se corroborarit, effectura esse videatur. DECRETUM DECURIONUM.

13. *Quasi armorum studio.* Quasi et ipse una cum iis in ludo gladiatorio exerceri vellet.

14. *Conventus.* Pluribus jam Verrinarum orationum locis vidimus de conventu seu Romano in provinciis foro esse actum. Nihil autem aliud est h. l. quam multitudo aratorum, qui agrum populi rom. vectigalem exercebant, publicanorum, negotiatorum : coloniæ hic opponitur conventus, ut ab ea distinguatur : sic de Bell. Alex. cap. 56 : « quos ex omnibus conventibus, coloniisque descriptos ».

15. *Patronum.* In ditione romana patronos sibi cives subjectæ urbes deligebant, quem quæque maxime probabat; sic Allobroges Fabiorum, Syracusani Marcellorum patrocinio utebantur, de Capua vero a se consule servata etiam in oratione meminit pro Milone.

16. *Nomine commutato.* Quia Cicerone consule conventus Capuæ dicebatur : tunc enim erat præfectura, quod legimus in Velleio : quum autem hæc oratio est habita, coloni, decurionesque dicebantur, post coloniam C. Cæsare consule, lata ab ipso lege missam. Velleius, Dio, Appianus, Plutarchus, ipse Cicero.

17. *Decurionesque.* Erant decuriones in colonia, quod senatus Romæ; duumviri autem id, quod consules : hos et in municipiis fuisse constat ex orat. pro Cluentio, et ep. 18, lib. VI, ad Div.

18. *P. Sexti.* Filius hic erat rei Sextii. Apparet huic loco mendum subesse, et « L. Sexti » legendum, quo nomine eumdem appellat Cicero ad Div. XIII, 8.

19. *Puerilis tua vox.* Malunt multi cum Grævio *virilis*, quæ nobis contra sensum communem facere videtur; sic enim excitat adolescentem Cicero ut ei dicat : « age ad parentis depellendum periculum, attolle vocem infirmam adhuc et puerilem, ut est ætas infirma ac puerilis; ut jam intelligant inimici ex tua constantia quid postea, quum illam anni corroboraverint, sit ad hanc ulciscendam injuriam effectura ».

Non recito decretum officio aliquo expressum vicinitatis, aut clientelæ, aut hospitii publici, aut ambitionis, aut commendationis gratia : sed recito memoriam perfuncti periculi, prædicationem amplissimi beneficii, vicem officii præsentis, testimonium præteriti temporis. Atque illis temporibus iisdem, quum jam Capuam metu Sextius liberasset; urbem senatus atque omnes boni, deprehensis atque oppressis domesticis hostibus, me duce, ex periculis maximis extraxissent : ego literis eum Capua arcessivi cum illo exercitu, quem tum secum habebat. Quibus hic literis lectis ad urbem confestim incredibili celeritate advolavit. Atque, ut illius temporis atrocitatem[20] recordari possitis, audite literas, et vestram memoriam ad timoris præteriti cogitationem excitate. LITERÆ CICERONIS, CONSULIS.

V. Hoc adventu P. Sextii, tribunorum plebis novorum[1], qui tum, extremis diebus consulatus mei, res eas, quas gesseram, vexare cupiebant, reliquique conjurationis impetus[2] et conatus sunt retardati. Ac, posteaquam est intellectum, Catone[3], tribuno plebis fortissimo, atque optimo cive, rempublicam defendente, per se ipsum senatum populumque romanum, sine militum præsidio tueri facile majestatem suam,

20. *Illius temporis atrocitatem.* Quænam atrocitas, quum jam domestici hostes deprehensi oppressique essent? ipse se paullo post exponit, quum ait : « Tribunorum pl. novorum, reliquique conjurationis impetus, conatusque retardati sunt ».

V. 1. *Tribunorum plebis novorum.* Maxime Q. Metellum Nepotem significat : qui Ciceronem extremo consulatus die, concionis habendæ potestate privavit.

2. *Reliquique conjurationis impetus.* Quum adhuc in urbe conjurationis occultæ reliquiæ superessent.

3. *Catone.* Qui Uticensis postea cognominatus : hic, quum audisset Q. Metellum Nepotem tribunatum esse petiturum, quem de republica non optime cogitare compertum habebat, ex itinere in Urbem rediit, ut tribunatum peteret, indeque perniciosis Metelli collegæ rogationibus aut conatibus obsisteret. Plutarchus, alii.

et dignitatem eorum, qui salutem communem periculo suo defendissent: Sextius, cum illo suo exercitu, summa celeritate est Antonium consequutus. Hic ego quid prædicem, quibus hic rebus consulem ad rem gerendam excitarit? quot stimulos admoverit homini, studioso fortassis victoriæ, sed tamen nimium communem Martem [4] bellique casum metuenti? Longum est ea dicere: sed hoc breve dicam. Si M. Petreii [5] non excellens animo, et amore [6] reipublicæ, non præstans in republica virtus, non summa auctoritas apud milites, non mirificus usus [7] in re militari exstitisset, neque adjutor ei P. Sextius ad excitandum Antonium, cohortandum, impellendum fuisset; datus illo in bello esset hiemi locus [8], neque umquam Catilina, quum e pruina Apennini, atque e nivibus illis emersisset, atque æstatem integram nactus, Italiæ calles et pastorum stabula præclara cepisset [9], sine multo sanguine, ac sine totius Italiæ vastitate miserrima concidisset.

Hunc igitur animum ad tribunatum attulit P. Sextius; ut quæsturam Macedoniæ [10] relinquam, et ali-

4. *Nimium communem Martem*, etc. Latenter significat Antonium consulem non alienum a conjuratis fuisse, qui a pugna prorsus abhorreret.

5. *M. Petreii.* Hic Antonii consulis legatus, ipso Antonio consule absente, quod ex podagra laboraret, Catilinam cum suis vicit, ac trucidavit: idem pōstea Magni Pompeii legatus in Hispaniis fuit, cum duobus collegis, Varrone et Afranio; ad extremum in Africa cŭm Juba rege pugnans, cum quo de mutua cæde consenserat, ne in C. Cæsaris potestatem veniret, occisus est.

6. *Excellens animo, et amore reip.* Quum ad naturalem animi magnitudinem eximia quædam vis amoris in remp. accederet.

7. *Mirificus usus.* Quum amplius annis triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor, magna cum gloria fuisset.

8. *Hiemi locus.* Confectum hoc bellum fuit extremo decembri anni 690, nempe ad finem octobris, aut initium novembris nostri anni.

9. *Præclara cepisset.* In duobus codicibus legitur « prædari cœpisset », quod mire multis placet. Ernestius omisit.

10. *Quæsturam Macedoniæ.* Quæ-

quando ad hæc propiora veniam. Quamquam non est omittenda singularis illa integritas provincialis, cujus ego nuper[11] in Macedonia vidi vestigia non pressa leviter ad exigui prædicationem temporis, sed fixa ad memoriam illius provinciæ sempiternam. Verum hæc ita prætereamus, ut tamen intuentes et respectantes relinquamus.

VI. Ad tribunatum, quia ipse ad sese jam dudum vocat, et quodammodo absorbet orationem meam, contento studio cursuque veniamus. De quo quidem tribunatu ita dictum a Q. Hortensio, ut ejus oratio non defensionem modo criminum videretur continere, sed etiam memoria digna esset, uti et reipublicæ capessendæ auctoritatem[1] disciplinamque[2] præscriberet. Sed tamen, quoniam tribunatus quidem totus P. Sextii nihil aliud, nisi meum nomen[3] causamque sustinuit, necessario mihi de iisdem rebus esse arbitror, si non subtilius disputandum[4], at certe, judices, dolentius deplorandum. Qua in oratione si asperius in quosdam homines invehi vellem, quis non concederet, ut eos[5], quorum sceleris furore violatus essem, vocis libertate perstringerem? Sed ut

stor fuit Antonii consulis, ejusdemque Macedoniam proconsulari imperio regentis: quam provinciam quum haud satis abstinenter administrasset, accusatus, et condemnatus est: ad Att. lib. I, pro M. Cœlio, in Vatinium, Florus.

11. *Nuper.* Quum abessem lege Clodia pulsus.

VI. 1. *Auctoritatem.* Quia, quum res a Sextio in tribunatu gestas commemoraret, videbatur reliquis civibus præscribere, quid pro salute patriæ bonorumque civium in magistratu esset agendum.

2. *Disciplinamque.* Quid cives P. Sextii exemplo discerent, et in quo se exercerent.

3. *Nisi meum nomen.* Quia nihil egit in tribunatu Sextius, nisi de Cicrone revocando.

4. *Subtilius disputandum.* Non quod quidquam defensionis rationibus addere, verum vos permovere ad misericordiam velim.

5. *Ut eos, quorum sceleris furore violatus essem*, etc. Satis patet, Clodium, Pisonem, Gabinium præcipue significari.

agam moderate, et huic potius tempori[6] serviam, quam dolori meo: si qui occulte a salute nostra dissentiunt, lateant; si qui fecerunt aliquid aliquando, atque iidem nunc tacent et quiescunt, nos quoque simus obliti; si qui se offerunt insolenter et insectantur[7], quoad ferri poterunt, perferemus; neque quemquam offendet oratio mea, nisi qui se ita obtulerit, ut in eum non invasisse, sed incurrisse videamur.

Sed necesse est, antequam de tribunatu P. Sextii dicere incipiam, me totum, superioris anni[8], reipublicæ naufragium exponere: in quo colligendo, ac reficienda salute communi, omnia reperientur P. Sextii dicta[9], facta, consilia versata.

VII. Fuerat ille annus[1] in reipublicæ magno motu, et multorum timore, tamquam intentus arcus in me unum, sicut vulgo ignari rerum loquebantur; re quidem vera in universam rempublicam, traductione ad plebem furibundi hominis ac perditi, mihi irati[2], sed multo acrius otii et communis salutis inimici. Hunc vir clarissimus, mihique, multis[3] repugnantibus,

6. *Potius tempori.* Quod postulare videtur, ut ea tantummodo, quæ cum Sextii causa conjuncta sunt, exponat.

7. *Se offerunt insolenter et insectantur.* Duo significat hominum genera, de quibus proxime dixit; unum eorum, quos latere vellet; alterum, quos tacere, et quiescere: qui si, inquit, non latebunt, sed se offerent insolenter, non tacebunt, et quiescent, sed insectabuntur; eos, quoad licebit, perferemus.

8. *Superioris anni.* Quo Cicero lege Clodia pulsus est.

9. *Dicta, facta, consilia versata.* Hæc addidit, ne extra causam futura narratio videatur.

VII. 1. *Fuerat ille annus in reipublicæ magno motu.* Is, quo C. Cæsar consul P. Clodium Pulchrum ad plebem traduxit, iratus Ciceroni, quia statum reipublicæ quodam in judicio paullo liberius deploraverat. Suetonius, idemque ipse Cicero significat in oratione pro Domo sua.

2. *Mihi irati.* Quod in ipsum, de incestu accusatum, testimonium dixerat.

3. *Hunc, vir clarissimus, mihique, multis repugnantibus.* Pompeii gratiam aucupatur: cupit enim ei persuasum esse, nullam apud se acceptæ injuriæ memoriam superesse, quum sibi contra Clodium auxilio non fuit.

amicissimus, Cn. Pompeius, omni cautione[4], fœdere, exsecratione[5] devinxerat, nihil in tribunatu contra me esse facturum. At ille nefarius, ex omnium scelerum colluvione natus, parum se fœdus violaturum est arbitratus, nisi ipsum cautorem alieni[6] periculi suis propriis periculis terruisset. Hanc tetram immanemque belluam, vinctam auspiciis, alligatam more majorum, constrictam legum sacratarum[7] catenis, solvit subito[8] [legum] consul, vel, ut ego arbitror, exoratus, vel, ut non[9] nemo putat[10], mihi iratus, ignarus quidem certe et imprudens impendentium tantorum scelerum ac malorum. Qui, tribunus plebis, felix in evertenda republica fuit nullis suis[11] nervis: qui enim in ejusmodi vita nervi esse potuerunt hominis, fraternis flagitiis, sororiis stupris, omni inaudita libidine infamis[12]? Sed fuit profecto quædam illa reipublicæ fortuna fatalis, ut ille cæcus atque amens

4. *Omni cautione.* Omnem securitatis rationem a Clodio Pompeius exegit, quæ promissis, quæ scripto, quodcumque cum eo fœdus pepigit, semper eam conditionem adjunxit, ne Clodius contra me quidquam faceret in tribunatu, si Pompeius eum juvisset in eo magistratu consequendo, Clodium etiam impulit, ut pestem sibi imprecaretur, seque ipsum diris ominibus devoveret, si quid contra me facturus esset. Cautione, est assecuratione, et schedula obligationis, ut hodie loquuntur.

5. *Cautione, fœdere, exsecratione.* De hoc ad Atticum, lib. II, sic: « Pompeius affirmat, non esse periculum: adjurat: addit etiam, se prius occisum iri ab eo, quam me violatum iri ».

6. *Ipsum cautorem alieni periculi.* Pompeium, qui mihi a Clodio cavere voluerat: quum non intelligeret, ne sibi quidem ipsi ab homine omnium perditissimo caveri posse.

7. *Legum sac. catenis.* In iis hoc maxime sancitum est, ne tribunatus plebis homini patricio mandari posset: quam ob causam solvisse videtur eas leges Cæsar consul, quum Clodium ad plebem traduxit, ut deinde, quod factum est, tribunus pl. crearetur.

8. *Subito.* Quo die Cicero in judicio C. Antonii de statu reipublicæ questus est, eo Cæsar consul, quum antea nihil ejusmodi cogitasset, Clodium ad plebem traduxit.

9. *Ut non.* Abest *non*. J. V. L.

10. *Putat.* Al. *putaret*. J. V. L.

11. *Nullis suis nervis.* Non suis nervis, sed auxilio consulum, Gabinii et Pisonis.

12. *Libidine infamis.* Tallem. *libidine insani*. J. V. L.

tribunus plebis nancisceretur[13], quid dicam consules? hoccine ut ego appellem nomine eversores hujus imperii? proditores vestræ dignitatis? hostes bonorum omnium? qui ad delendum senatum, affligendum equestrem ordinem[14], exstinguenda omnia jura atque instituta majorum, se illis fascibus ceterisque insignibus summi honoris atque imperii ornatos esse arbitrabantur? Quorum, per deos immortales, si nondum scelera vulneraque inusta reipublicæ vultis recordari, vultum atque incessum animis intueamini. Facilius facta eorum occurrent mentibus vestris, si ora ipsa oculis proposueritis.

VIII. Alter unguentis affluens[1], calamistrata[2] coma, despiciens conscios stuprorum, ac veteres vexatores ætatulæ suæ[3], puteali[4] et fœneratorum gregibus inflatus atque perculsus[5], olim, ne Scyllæo illo æris

13. *Nancisceretur.* Fuit enim fortunæ cujusdam, ut eodem anno duo perditissimi consules essent, quorum uterque cum tribuno pl. Clodio consensit.

14. *Affligendum equestrem ordinem.* Spectat ad illud, quod L. Lamiam, principem equestris ordinis, pro salute Ciceronis acerrime pugnantem, Gabinius consul in concione relegavit, edixitque ut ab urbe abesset millia passuum ducenta : de quo in oratione post reditum in senatu, et ep. ad Div. lib. XI.

VIII. 1. *Unguentis affluens.* Gabinium significat, qui ob mollitiem odoratis liquoribus perfundebatur : de quo et in oratione post reditum in senatu : « Ille, inquit, unguentis oblitus irrisit squalorem vestrum » ; et in oratione in Pisonem : « Erant illi compti capilli, et madentes cincinnorum fimbriæ ».

2. *Calamistrata coma.* De eodem in eadem oratione : « Cur in lustris, et helluationibus hujus calamistrati saltatoris tam eximia virtus tam diu cessavit? » et post reditum in senatu, de eodem : « Unguentorum odor, vini anhelitus, frons calamistri notata vestigiis » : est autem calamistrum tenue ferrum, quo in cinere calefacto crispantur capilli, unde fiunt illi tamquam annuli, qui cincinni vocantur : intorquebat igitur sibi capillos calamistro Gabinius consul, mollior, atque effeminatior, quam et ætatis illius, et ejus, quam sustinebat, personæ dignitas ferebat.

3. *Ætatulæ suæ.* Qui olim ejus pudicitiam per summum dedecus attriverant.

4. *Puteali.* Basilica fuit a Libone exstructa, in qua fenebres causæ agebantur.

5. *Inflatus atque perculsus.* Locum

alieni in freto ad columnam[6] adhæresceret, in tribunatus portum perfugerat[7]. Contemnebat equites romanos, minitabatur senatui, venditabat se operis[8], atque ab iis se ereptum, ne de ambitu[9] causam diceret, prædicabat, ab iisdemque se, etiam invito senatu[10], provinciam sperare dicebat; eamque nisi adeptus esset, se incolumem nullo modo fore arbitrabatur. Alter, o dii boni! quam teter[11] incedebat! quam truculentus! quam terribilis adspectu! unum aliquem te ex barbatis illis, exemplum imperii veteris, imaginem antiquitatis, columen reipublicæ, diceres intueri. Vestitus aspere[12] nostra hac purpura plebeia, ac pæne fusca; capillo ita horrido, ut Capua,

omnino corruptum nemo non videt. Turnebus vulgatam exponit: « quodam putealis et æris alieni vento jactatus ac fere eversus ». Sed nullibi eo sensu occurrit verbum *inflari*. Correxit Ernestius *jactatus*. Garatonius labem multo latius manare suspicatus, sic locum totum habet: « puteali et feneratorum gregi subiratus, a quo compulsus, etc. »

6. *Ad columnam*. Mæniam, juxta quam triumviri capitales judicabant. De ea vide plura ad Cluentianæ caput 39. — *Adhæresceret*. Impingeretur, faceret naufragium.

7. *Perfugerat*. Gabinius quum oppressus esset ære alieno, et tamquam in Scyllæo freto omnia devorante deprehensus, ne fœneratorum delationibus, ac triumvirorum sententia, tamquam adverso vento inflatus, et in scopulos impactus ad columnam Mæniam deligaretur, ibique bonis publicatis faceret reliquæ rei familiaris naufragium, ad tribunatum, tamquam ad portum securitatis, confugerat, eum magistratum petens, ne reus fieret.

8. *Operis*. Operariis atque infimæ sortis hominibus multa pollicebatur, quorum factionibus acceptum referebat, quod de ambitu causam non dixisset.

9. *Ne de ambitu causam diceret*. Ob consulatum non more majorum, sed pecunia quæsitum.

10. *Invito senatu*. Sperabat enim, etiam si provinciam ei senatus denegaret, fore tamen, ut rogatio a tribuno pl. Clodio, adjuvantibus corruptis hominibus, perferretur: idque sibi maxime necessarium videbat esse: qui sine ingentibus rapinis contractum æs alienum dissolvere non posset.

11. *Quam teter*. Piso tristi obscuraque facie, horrido capillo, severitatem illam veterem, et constantiam præ se ferebat.

12. *Vestitus aspere*. Vestitu utebatur crasso, purpura hac Romæ vili et communi. Porro rubra plerumque senatores et equites vestiebantur; violacea jam spernebatur quam omnium antiquissimam nonnulli propter egestatem, Piso autem et Cato propter inimicam luxuriæ severitatem prætulerunt.

in qua ipse tum imaginis ornandæ[13] causa duumviratum gerebat, Seplasiam[14] sublaturus videretur. Nam quid ego de supercilio dicam? quod tum hominibus non supercilium, sed pignus reipublicæ[15] videbatur. Tanta erat gravitas in oculo, tanta contractio frontis, ut illo supercilio respublica, tamquam Atlante cælum, niti videretur. Erat denique hic omnium sermo: Est tamen reipublicæ magnum firmumque subsidium; habeo quem opponam labi illi atque cœno; vultu, medius fidius, collegæ sui libidinem levitatemque franget; habebit senatus, in hunc annum quem sequatur; non deerit auctor et dux bonis. Mihi denique homines præcipue gratulabantur, quod habiturus essem contra tribunum plebis furiosum et audacem, quum amicum et affinem[16], tum etiam fortem et gravem consulem.

IX. Atque eorum alter fefellit neminem. Quis enim clavum tanti imperii tenere, et gubernacula reipublicæ tractare in maximo cursu ac fluctibus posse arbitraretur hominem emersum subito ex diuturnis tenebris lustrorum ac stuprorum? vino, ganeis, lenociniis, adulteriisque confectum? quum is præter spem in altissimo gradu alienis opibus[1] positus esset, qui non modo tempestatem impendentem intueri

13. *Imaginis ornandæ.* Ut imagini suæ honores gesti subscriberentur; quo titulis pluribus imaginem suam ornaret et oneraret.

14. *Seplasiam.* Adeo ab unguentis abhorrebat Piso, ut ex urbe Capua, cujus duumvir erat, Seplasiam, qui vicus in urbe eadem unguentorum venditione celebrabatur, sublaturus videretur.

15. *Pignus reipublicæ.* Respublica Pisoni, cui se commiserat, supercilio, tamquam pignore, confidere, optimeque sperare videbatur.

16. *Affinem.* Ob Tulliam C. Pisoni Frugi, L. Pisonis propinquo, in matrimonium collocatam.

IX. 1. *Alienis opibus.* Pompeius Magnus A. Gabinium, quem hic Cicero significat, neque sua virtute, neque majorum commendatione insignem, suis opibus ad consulatum produxit.

temulentus, sed ne lucem quidem insolitam[2] adspicere posset? Alter multos plane in omnes partes fefellit. Erat enim hominum opinioni nobilitate[3] ipsa, blanda conciliatricula, commendatus. Omnes boni semper nobilitati favemus, et quia utile est reipublicæ, nobiles homines esse dignos majoribus suis, et quia valet apud nos, clarorum hominum et bene de republica meritorum memoria, etiam mortuorum. Quia tristem semper, quia taciturnum, quia subhorridum atque incultum videbant, et quod erat eo nomine, ut ingenerata familiæ frugalitas[4] videretur, favebant, gaudebant, et ad integritatem majorum spe sua hominem vocabant, materni generis[5] obliti. Ego autem (vere hoc dicam, judices), tantum esse in homine sceleris, audaciæ, crudelitatis, quantum ipse cum republica sensi, numquam putavi.

X. Nequam esse hominem, et levem, et falsa opinione, errore hominum ab adolescentia commendatum, sciebam. Etenim animus ejus vultu, flagitia parietibus tegebantur: sed hæc obstructio nec diuturna est, nec obducta ita, ut curiosis oculis perspici non possit. Videbamus genus vitæ, desidiam[1], iner-

2. *Insolitam.* Quia lustrorum ac stuprorum in tenebris diu latuerat.

3. *Nobilitate ipsa.* Non quod esset patricius Piso, sed quia majoribus ortus clarissimis: nam nobilissimos homines etiam eos, qui plebeiis familiis nati erant, appellatos esse animadverti.

4. *Frugalitas.* Ob cognomen: sunt autem frugi homines, ut in re domestica, sic in republica continentes, et temperati, ideoque præter ceteros justi. Piso igitur, qui publicam rem pessime curavit, degenerasse a suo cognomine videtur.

5. *Materni generis obliti.* L. Piso matrem habuit non romanam, sed homine gallo natam: qui quum Placentiæ consedisset, in eam civitatem adscitus, postea Romam venit, et Pisoni Cæsonino, ejus Pisonis filio, quem ab Helvetiis interfectum Cæsar scribit, filiam collocavit.

X. 1. *Desidiam, inertiam.* Plus inertia vituperationis habet, quam desidia: desidem enim appellamus, qui nihil agat, quasi desidentem: inertem autem, qui etiam agendi arte, non modo voluntate, careat: ergo in desidia voluntas, in inertia simul cum

tiam : inclusas ejus libidines, qui paullo propius accesserant, intuebantur. Denique etiam sermonis ansas dabat, quibus reconditos ejus sensus tenere possemus. Laudabat homo doctus philosophos, nescio quos; neque eorum tamen nomina poterat dicere[2] : sed tamen eos laudabat maxime, qui dicuntur[3] præter ceteros esse auctores et laudatores voluptatis; cujus, et quo tempore, et quo modo, non quærebat. Verbum ipsum omnibus modis[4] animi et corporis devorabat; eosdemque præclare dicere aiebat, sapientes omnia sua causa facere; rempublicam capessere hominem bene sanum non oportere; nihil esse præstabilius otiosa vita, et plena, et conferta voluptatibus; eos autem[5], qui dicerent, dignitati esse serviendum, reipublicæ consulendum, officii rationem in omni vita, non commodi, esse ducendam, subeunda pro patria pericula, vulnera excipienda, mortem oppetendam, vaticinari[6] atque insanire dicebat. Ex his assiduis ejus quotidianisque sermonibus,

voluntate notatur inscitia. Hoc paullo clarius ostenditur in epistola ad Cornificium, his verbis : « Quod si, ut es, cessabis ; lacessam : ne tua ignavia etiam inertiam afferat » : id est, ne, dum nihil umquam scribis, etiam scribere dediscas, et scribendi artem obliviscare.

2. *Neque eorum tamen nomina poterat dicere.* Satis plane indicat, non doctrina, sed voluntate, quia scilicet voluptatem diligeret, Pisonem fuisse Epicureum : qui enim eorum nomina, quorum sectam sequebatur, ignoraret, ex hominum sermonibus, et ex naturali quadam propensione potius, quam ex libris, genus illud philosophiæ cognovisse putandus est.

3. *Qui dicuntur.* Sæpius animadvertere fuit, Ciceronem, quoties in corona de Græcis sapientiæ aut artium professoribus mentio occurreret, eruditionem suam celare, ne infra romanam gravitatem cadere ea videretur.

4. *Omnibus modis.* Contra quam reliqui Epicurei, qui, doctrina a libris accepta, non omnibus modis amplectendam voluptatem existimabant.

5. *Eos autem.* Philosophos ab Epicuro dissentientes, Stoicos, Academicos, Peripateticos, qui honestatem vel unam, vel maxime expetendam affirmabant.

6. *Vaticinari.* Delirare, eorum instar qui ut divinent, vesana mente feruntur. Unde Arnobius : « audent asseverare furiosi, quod vos credere non erubescitis sani ».

et quod videbam, quibuscum hominibus in interiore ædium parte viveret, et quod ita domus ipsa fumabat, ut multa ejus sermonis indicia redoleret, statuebam sic, boni nihil ab illis nugis exspectandum, mali quidem certe nihil[7] pertimescendum. Sed ita est, judices, ut, si gladium parvo puero, aut si imbecillo seni aut debili dederis, ipse impetu suo nemini noceat; sin ad nudum vel fortissimi viri corpus accesserit, possit acie ipsa et ferri viribus vulnerari: ita quum hominibus enervatis[8] atque exsanguibus consulatus, tamquam gladius, esset datus; qui per se pungere neminem umquam potuissent, hi summi imperii nomine armati rempublicam contrucidaverunt. Fœdus fecerunt cum tribuno plebis[9] palam, ut ab eo provincias acciperent, quas ipsi[10] vellent; exercitum, et pecuniam, quantam vellent[11], ea lege, si ipsi prius tribuno plebis afflictam[12] et constrictam rempublicam tradidissent. Id autem fœdus meo sanguine ictum sanciri posse dicebant. Qua re patefacta (neque enim dissimulari tantum scelus poterat, nec latere), promulgantur uno eodemque tempore rogationes ab eodem tribuno de mea pernicie, et de provinciis consulum nominatim.

7. *Mali nihil.* Quum se Piso totum gulæ, ventri, crapulæ dedisse videretur, nihil de perturbanda rep. cogitare.

8. *Enervatis.* Nulla animi fortitudine, nullis nervis. Confer pro Flacco, cap. 5.

9. *Cum tribuno pl.* P. Clodio.

10. *Provincias acciperent, quas ipsi vellent.* Non enim in eo legum ratio habita est: quia Gabinius Syriam accepit, quum ei jam Cilicia data esset: Piso autem Achaiam, Thessaliam, cunctam Græciam: quos populos Cæsar, ejus gener, sua lege liberos esse jusserat.

11. *Pecuniam, quantam vellent.* Quam deinde cum iis Clodius partitus est: unde infra, « Omitto, inquit, gratulationes, epulas, partitionem ærarii ». Et pro Domo sua, et in Pisonem.

12. *Afflictam et constrictam rempublicam.* Consulum præsidio nudatam, constrictam, ut commovere se non posset.

XI. Hic tum senatus sollicitus, vos equites[1] excitati, Italia cuncta permota, omnes denique omnium generum atque ordinum cives summæ reipublicæ a consulibus atque a summo imperio petendum esse auxilium arbitrabantur, quum illi soli essent, præter furiosum illum tribunum, duo reipublicæ turbines[2], qui non modo præcipitanti patriæ non subvenirent, sed eam[3] etiam nimium tarde concidere mœrerent. Flagitabatur ab his quotidie quum querelis bonorum omnium, tum etiam precibus senatus, ut meam causam susciperent, agerent; aliquid denique ad senatum referrent. Hi non modo negando, sed etiam irridendo, amplissimum quemque illius ordinis insequebantur. Hic subito quum incredibilis in Capitolium multitudo ex tota urbe, cunctaque Italia convenisset, vestem mutandam omnes, meque etiam omni ratione, privato consilio (quoniam publicis ducibus respublica careret), defendendum putarunt. Erat eodem tempore senatus in æde Concordiæ[4], quod ipsum templum repræsentabat memoriam consulatus mei, quum flens universus ordo cincinnatum[5] consulem orabat: nam alter ille horridus et severus consulto se domi continebat. Qua tum superbia cœnum illud ac labes amplissimi ordinis preces, et clarissimorum

XI. 1. *Vos equites*. Præsentes judices : nam ex tribus ordinibus judicia constabant, senatorio, equestri, plebeio.

2. *Turbines*. Piso et Gabinius, qui remp. procellarum instar jactabant, seditionumque fluctus concitabant.

3. *Sed eam*. Abest *eam*. J. V. L.

4. *In æde Concordiæ*. Qua in æde factum est Cicerone consule senatusconsultum de conjuratis occidendis : ideo subjicit : « Quod ipsum templum repræsentabat memoriam consulatus mei » : qua de re in Philippica V : « In hac, inquit, cella Concordiæ (o dii immortales!), in qua me consule salutares sententiæ dictæ sunt, quibus ad hanc diem viximus, cum gladiis homines collocati stant ».

5. *Cincinnatum consulem*. Ad contemptum : quod amplissimus ordo nequissimum consulem, qui sibi calamistro comam in cincinnos intorqueret, cum lacrymis oraret.

civium lacrymas repudiavit? me ipsum ut contempsit helluo patriæ[6]? nam quid ego patrimonii dicam, quod ille, quum quasi quæstum faceret[7], amisit? Quum venisset ad senatum[8], vos, inquam, equites romani, et omnes boni, veste mutata, vos, inquam, pro meo capite ad pedes lenonis impurissimi projecistis, quum, vestris precibus a latrone illo repudiatis, vir incredibili fide, magnitudine animi, constantia, L.[9] Ninnius, ad senatum de republica retulit, senatusque frequens vestem pro mea salute mutandam[10] censuit.

XII. O diem illum, judices, funestum senatui, bonisque omnibus! reipublicæ luctuosum! mihi ad domesticum mœrorem, gravem! ad posteritatis memoriam, gloriosum! Quid enim quisquam potest ex omni memoria sumere illustrius, quam, pro uno cive et bonos omnes[1] privato consensu, et universum senatum publico consilio mutasse vestem? quæ quidem tum mutatio non deprecationis causa est facta, sed

6. *Helluo patriæ.* Audax sane et summa in hoc vis elocutionis, quam noster æquavit Cornelius, quum de libertis apud senem Galbam festinantibus, dicit :

. . . .

A qui dévorerait ce règne d'un moment.

7. *Quod ille, quum quasi quæstum faceret, amisit?* Salse simul et acerbe: mirum enim, qui quasi meretrix divulgato corpore quæstum faciat, eum patrimonium amittere : notat impudicitiam simul et nequitiam Gabinii.

8. *Venisset ad senatum.* Doctissime ad h. l. adnotat Garatonius, non ipsa curia, sed proxime locum, ubi senatus habebatur, stetisse equestrem ordinem, aliosque tot cives, quos ferme hominum viginti millia fuisse constat ex cap. 3 post red. ad Q. et Plutarcho in Cic. cap. 31; ædem autem Concordiæ paucos alios præter senatum capere potuisse; Gabinio autem curiam accedenti ea sese multitudo obtulit. Non est ergo quod cum Lambino mutemus *in senatum.*

9. *L. Ninnius.* Tribunus pl. qui deinde retulit ad senatum de reditu Ciceronis, ut est infra. Ninnium Quadratum vocat Dio : nominatur et ep. 23, lib. III, ad Attic. — Al. *L. Mummius.* J. V. L.

10. *Vestem.... mutandam.* Non modo senatui, ut hic Cicero videtur significare, sed populo quoque Ninnius persuasit, ut, tamquam in aliqua publica calamitate, pro salute Ciceronis vestem mutaret. Dio l. XXXVIII.

XII. 1. *Bonos omnes.* Hominum viginti millia pro salute Ciceronis vestem mutarunt.

luctus. Quem enim deprecarentur, quum omnes essent sordidati? quumque hoc satis esset signi, esse improbum, qui mutata veste non esset? Hac mutatione vestis facta, tanto in luctu civitatis, omitto, quid ille tribunus, omnium rerum divinarum humanarumque prædo, fecerit; qui adesse[2] nobilissimos adolescentes, honestissimos equites romanos, deprecatores salutis meæ jusserit, eosque operarum suarum gladiis et lapidibus[3] objecerit: de consulibus loquor, quorum fide respublica niti debuit. Exanimatus evolat ex senatu, non minus perturbato animo atque vultu, quam si paucis ante annis in creditorum conventum[4] incidisset; advocat concionem; habet orationem talem consul, qualem numquam Catilina victor habuisset: Errare homines, si etiam tum senatum aliquid in republica posse arbitrarentur; equites vero romanos daturos illius diei[5] pœnas, quo, me consule, cum gladiis in clivo[6] Capitolino

2. *Adesse.* Quum legem perferre vellent: erat enim consuetudo, ut, ante quam ferretur lex, prodirent, qui vellent, ad suadendum, aut dissuadendum: de quo satis multa diximus in lib. de comitiis.

3. *Gladiis et lapidibus.* Hac ipsa de re in oratione pro Domo sua his verbis: « Quum eos, qui in conventu virorum bonorum verba de salute mea fecerant, adesse jussisti, eorumque advocationem manibus, ferro, lapidibus discussisti, tum profecto ostendisti, vim tibi maxime displicere ».

4. *In creditorum conventum.* Æris alieni plurimum habuisse Gabinium, supra diximus.

5. *Diei.* Al. *dies,* ut citat Gellius, IX, 14, quod ita scriptum in veteribus libris testatur. De his genitivis vide Henr. Stephan. in Pseudocic. p. 155-161, et Cortium ad Sall. Jug. LII, 3. J. V. L.

6. *In clivo Capitolino.* Circa templum Concordiæ, in clivo Capitolino, quum in eo templo de conjuratis consul Cicero ad senatum retulisset, armati equites rom. præsidii causa circumsteterant: de quibus in oratione I in Catilinam: « Illi, inquit, equites rom. honestissimi atque optimi viri, ceterique fortissimi cives, qui circumstant senatum, quorum tu et frequentiam videre, et studia perspicere, et voces paullo ante exaudire potuisti, quorum ego vix abs te jamdiu manus ac tela contineo, eosdem facile adducam, ut te hæc, quæ jampridem vastare studes, relinquentem usque ad portas prosequantur ».

fuissent; venisse tempus iis, qui in timore fuissent (conjuratos videlicet dicebat), ulciscendi se. Si dixisset hoc solum, omni supplicio esset dignus : nam oratio ipsa consulis perniciosa potest rempublicam labefactare. Quid fecerit, videte. L. Lamiam, qui, quum me ipsum pro summa familiaritate, quæ mihi cum fratre, cum patre ejus erat, unice diligebat, tum pro republica vel mortem oppetere cupiebat, in concione relegavit; edixitque, ut ab urbe abesset millia passuum ducenta, quod esset ausus pro[7] civi, pro bene merito civi, pro amico, pro republica deprecari.

XIII. Quid hoc homine facias[1]? aut quo civem importunum[2], aut quo potius hostem tam sceleratum reserves? qui, ut omittam cetera, quæ sunt ei cum collega immani impuroque conjuncta atque communia, hoc unum habet proprium, ut expulerit ex urbe, relegarit, non dico equitem romanum, non ornatissimum atque optimum virum, non amicissimum reipublicæ civem, non illo ipso tempore una cum senatu, et cum bonis omnibus, casum amici reique publicæ lugentem; sed civem romanum sine ullo judicio, aut edicto, ex patria consul ejecerit. Nihil acerbius socii Latini ferre soliti sunt, quam, id quod perraro accidit[3], ex urbe exire a consulibus juberi.

7. *Pro civi. Civi* legit Priscianus, lib. VII, et pro Plancio : « Quid dicam de tali civi, et viro? » Et lib. IV in Verrem : « Quod Siculus a civi romano ». Ibidem : « Quod civis cum civi ageret ».

XIII. 1. *Quid hoc homine facias?* Antiqua locutio, huic nostro satis usitata : quam et a comicis usurpatam invenimus : subaudiri videtur *de;* huic autem loco simillimus est ille ex primo accusationis : « Quid hoc homine faciatis? aut quam ad spem tam perfidiosum, tam importunum animal reservetis? »

2. *Importunum.* Crudelem, qui instar tyranni aut latronis omnibus est infestus.

3. *Id quod perraro accidit.* Bis omnino : primum, edicto Proculi Virginii consulis, quum Sp. Cassium Viscellinum collegam haberet, anno

Atque illis tum erat reditus in suas civitates, ad suos lares familiares; et in illo communi incommodo nulla in quemquam propria ignominia nominatim cadebat. Hoc vero quid est? exterminabit cives romanos edicto consul a suis diis penatibus? expellet a patria? deliget quem volet? damnabit atque ejiciet nominatim? Hic, si umquam vos eos, qui nunc estis [4], in republica fore putasset, si denique imaginem judiciorum [5], aut simulacrum aliquod futurum in civitate reliquum credidisset, umquam ausus esset senatum de republica tollere? equitum romanorum preces aspernari? civium denique omnium, novis et inauditis edictis, jus libertatemque [6] pervertere?

Etsi me attentissimis animis summa cum benignitate auditis, judices, tamen vereor, ne quis forte vestrum miretur, quid hæc mea oratio tam longa ac tam

ab Urbe condita 267, qua de re scriptum est apud Dionysium Halicarnasseum, lib. XII: « Ibi acclamante populo ut rectissime monenti, et postulante tolli ex lege partem illam, quæ gigneret dissidium, Cassius inops consilii, ut qui nec absistere a ferenda lege vellet, nec posset pergere tribunis adversantibus, tunc dimisit concionem, sequentibus vero diebus infirmitatem simulans, non amplius veniebat in forum, sed domi manens hoc agebat, ut per vim legem ferret, et accersebat ad suffragia ex Latinis et Hernicis quotquot poterat. Illi frequentes conveniebant, brevique repleta est urbs hospitibus. Hoc cognito Virginius voce præconis edixit per compita, ut omnes, quibus in urbe non esset domicilium, excederent, præfinito ad id non magno spatio temporis. Cassius vero jussit contrarium proclamari, ut quotquot haberent civitatis jus, manerent, donec ferretur lex ». Deinde anno post U. C. 531, quum C. Fannius cos. vocatos a C. Graccho ad suffragium ferendum Latinos eodem die exire urbe jussit: qua de re Appianus aperte, nec obscure admodum Cicero in Bruto.

4. *Eos, qui nunc estis.* Magna præditos auctoritate, et cum potestate judicandi: speravit enim fore, ut boni jacerent, improbi dominarentur.

5. *Imaginem judiciorum.* Si judicia, aut omnino imaginem, aut simulacrum ullum judiciorum fore credidisset, in remp. non tam nefarie peccasset: peccavit autem, quia credidit, exstinctis judiciis, pœnam delinquentibus nullam futuram.

6. *Jus libertatemque.* Jus et libertatem Gabinius eripuit civibus, quum eos, suum dolorem veste mutata significantes, ad vestitum, quem deposuerant, redire jussit.

alte repetita velit, aut quid ad P. Sextii causam, eorum, qui ante hujus tribunatum [7] rempublicam vexarunt, delicta pertineant. Mihi autem hoc propositum est ostendere, omnia consilia P. Sextii, mentemque totius tribunatus hanc fuisse, ut afflictæ et perditæ reipublicæ, quantum posset, mederetur. Ac, si in exponendis vulneribus illis de me ipso plura dicere videbor, ignoscite. Nam et illam meam cladem [8] vos et omnes boni maximum esse reipublicæ vulnus judicastis; et P. Sextius est reus, non suo, sed meo nomine [9]: qui quum omnem vim sui tribunatus in mea salute consumpserit, necesse est, meam causam præteriti temporis cum hujus præsenti defensione esse conjunctam.

XIV. Erat igitur in luctu senatus; squalebat civitas, publico consilio mutata veste; nullum erat Italiæ municipium, nulla colonia, nulla præfectura, nulla Romæ societas vectigalium [1], nullum collegium [2], aut concilium, aut omnino aliquod commune consilium, quod tum non honorificentissime decrevisset de mea salute: quum subito edicunt duo consules, ut ad suum vestitum senatores redirent. Quis umquam consul senatum ipsius decretis parere prohibuit? quis tyrannus miseros lugere vetuit? Parumne est, Piso,

7. *Ante hujus tribunatum.* Quia Gabinius anno ante, quam Sextius tribunus pl. fuit, consulatum gessit.

8. *Illam meam cladem.* Injuriam iniquissima Clodii lege illatam.

9. *Non suo, sed meo nomine.* Non quod ipse deliquerit, sed quod me inique pulsum restituerit. Accusatur enim a meis inimicis, non quod ipse contra leges aliquid commiserit, sed quod in tribunatu de mea salute laborarit.

XIV. 1. *Societas vectigalium.* Societates eorum, qui vectigalia redimebant, equitum rom. omnes erant.

2. *Nullum collegium.* De societatum harum genere vide pro Dom. cap. 28, in quo legitur: « Nullum est in hac urbe collegium, nulli pagani aut montani (quoniam plebi quoque urbanæ majores nostri conventicula et quasi concilia esse voluerunt), qui non amplissime non modo de salute mea, sed etiam de dignitate decreverint ».

ut omittam Gabinium, quod tantum homines fefellisti, ut negligeres auctoritatem senatus? optimi cujusque consilia contemneres? rempublicam proderes? consulare nomen affligeres? etiamne edicere audebas, ne mœrerent homines meam, suam, reipublicæ calamitatem? ne[3] hunc suum dolorem veste significarent? Sive illa vestis mutatio ad luctum[4] ipsorum, sive ad deprecandum valebat; quis umquam tam crudelis fuit, qui prohiberet quemquam aut sibi mœrere, aut ceteris supplicare? Quid? sua sponte homines in amicorum periculis vestitum mutare non solent? pro te ipso[5], Piso, nemone mutavit[6]? ne isti quidem, quos legatos[7] non modo nullo senatusconsulto, sed etiam repugnante senatu, tute tibi legasti? Ergo hominis desperati[8], et proditoris reipublicæ casum lugebunt[9] fortasse, qui volent: civis florentissimi benivolentia bonorum, et optime de salute patriæ meriti, periculum, conjunctum cum periculo civitatis, lugere senatui non licebit? Iidem consules (si appellandi sunt consules, quos nemo est, qui non modo ex memoria, sed etiam ex fastis evellendos pu-

3. *Ne*, etc. Al. « neve h. dol. veste mutata s. » J. V. L.

4. *Ad luctum ipsorum*. Sive, inquit, vestem mutaverant, ut meam pariter, et suam lugerent calamitatem, sive ut meam salutem deprecarentur; neutram ob causam facere id, quod fecisti, æquum fuit: quum nemo umquam tam crudelis fuerit, qui prohibuerit quemquam aut mœrere in suo dolore, aut ceteris in amici periculo supplicare.

5. *Pro te ipso*. Apostrophe ad Pisonem absentem: nam hoc tempore Macedoniam proconsulari imperio administrabat.

6. *Mutavit*. Fr. A. Wolf. ad orat. post Reditum ad Quir. cap. 5, conj. *mutabit*. Optime; sed jam Lallem. conjecerat, et omnino suaserat Garatonius. J. V. L.

7. *Legatos*. Videtur Piso lege Clodia, qua provinciam accepit, eam facultatem habuisse, ut legatos deligeret, atque idcirco repugnasse senatus, quod ipsius auctoritas imminuebatur. Confer in Pis. 36.

8. *Hominis desperati*. Qui ut recte agat, aut sentiat, sperari non potest.

9. *Lugebunt fortasse*. Addidit fortasse, ut dubitari posse indicet, an aliquis omnino in hominis desperati et proditoris reipublicæ casu lacrymas daturus sit.

tet), pacto jam fœdere[10] provinciarum, producti in circo Flaminio in concionem ab illa furia ac peste patriæ, maximo cum gemitu vestro, illa omnia, quæ tum contra me, contraque rempublicam[11] dixerat, voce ac sententia sua comprobaverunt.

XV. Iisdem consulibus sedentibus atque inspectantibus, lata lex est[1], ne auspicia valerent, ne quis obnuntiaret[2], ne quis legi intercederet[3]; ut omnibus fastis[4] diebus legem ferri liceret; ut lex Ælia, lex Fufia[5] ne valeret: qua una rogatione, quis est, qui non intelligat, universam rempublicam esse deletam? Iisdem consulibus inspectantibus, servorum delectus habebatur pro tribunali Aurelio, nomine collegiorum[6], quum vicatim homines conscriberentur, de-

10. *Pacto jam fœdere provinciarum.* Ut provincias acciperent a Clodio tribuno pl. quas vellent, ea lege, si ipsi prius ei permitterent, ut, quæ vellet, in rempublicam perficeret, hoc est, ut leges reipublicæ perniciosissimas perferre posset.

11. *Quæ tum contra me, contraque rempublicam dixerat.* Quum edixerunt, ut senatus, qui propter mœrorem vestitum mutaverat, ad pristinum vestitum rediret.

XV. 1. *Lata lex est.* Quatuor leges reip. perniciosas tulit P. Clodius in tribunatu pl. de annona, ut populo frumentum, quod antea semissibus et trientibus dabatur, gratis daretur: alteram, ut collegia restituerentur: tertiam, ut infirma censorum potestas esset: quartam hanc, de qua hic Cicero loquitur: vide infra, in Pisonem, Pedianum, Dionem, lib. XXXVIII.

2. *Ne quis obnuntiaret.* Ne magistratus renuntiando, quid augures servantes de cælo advertissent, concionem dissolverent.

3. *Legi intercederet.* Ne ulli tribuno fas esset legi obsistere.

4. *Omnibus fastis.* Quum diebus fastis omnibus quidem lege agere, non omnibus tamen cum populo agere liceret, Clodius fastos omnes comitiales esse jussit, hoc est, ut, quod quibusdam fastis licebat, id omnibus liceret.

5. *Lex Ælia, lex Fufia ne valeret.* Dicit autem, quod proxime: nam lex Ælia et Fufia de auspiciis et obnuntiatione erat; sed legem nominat, ut invidiam in Clodium augeat.

6. *Nomine collegiorum.* Collegia, hoc est, infimorum hominum, certas artes pariter exercentium conventus, jam inde a Numa rege esse instituta, in Plinii Naturali Historia, et in Plutarcho scriptum est: postea, quum horum collegiorum numerus esset auctus, omnia, præter pauca atque certa, ut fabrorum, fictorumque quæ civitatis utilitas desiderabat, pluribus legibus sublata sunt, neque solum legibus, sed etiam senatusconsultis, ut L. Cæ-

curiarentur; ad vim, ad manus, ad cædem, ad direptionem incitarentur. Iisdem consulibus arma in templum Castoris [7] palam comportabantur, gradus ejusdem templi tollebantur; armati homines forum et conciones tenebant; cædes lapidationesque fiebant; nullus erat senatus, nihil reliqui magistratus; unus omnem omnium potestatem armis et latrociniis possidebat, non aliqua vi sua, sed quum duo [8] consules a republica provinciarum fœdere retraxisset, insultabat, dominabatur; aliis pollicebatur; terrore ac metu multos, plures etiam spe et promissis tenebat.

Quæ quum essent ejusmodi, judices, quum senatus duces nullos, ac pro ducibus proditores, aut potius apertos hostes haberet; equester ordo reus a consulibus citaretur [9]; Italiæ totius [10] auctoritas repudiaretur; alii nominatim relegarentur, alii metu ac periculo terrerentur; arma essent in templis, armati in foro; eaque non silentio consulum dissimularentur, sed et voce et sententia comprobarentur, quum omnes urbem nondum excisam et eversam, sed jam captam atque oppressam videremus: tamen his tantis malis, tanto bonorum studio, judices, restitissemus.

cilio, Q. Marcio coss. nec enim hominum humilium coitiones in civitate satis tutæ videbantur. Clodius autem, ut inopem plebem, quæ parvo negotio ad facinus impellitur, sibi conciliaret, utpote qui novitatem et vim meditaretur, collegia non solum vetera restituit, sed etiam nova innumerabilia constituit.

7. *Iisdem consulibus arma in templum Castoris pal. comp.* In Castoris templum propterea comportabantur arma, ut legem Clodius, si quis intercedere aut impedire vellet, vi perferret.

8. *Duo.* Veretur Ernest. ne *duo* temere e superioribus irrepserit. J.V.L.

9. *Reus a consulibus citaretur.* Significat illud, quod in concione Gabinius consul dixerat: « Equites rom. daturos illius diei pœnas, quo, Cicerone consule, cum gladiis in clivo Capitolino fuissent ».

10. *Italiæ totius auctoritas repudiaretur.* Quæ meam causam suis decretis susceperat.

Sed me alii metus, atque aliæ curæ [11], suspicionesque moverunt.

XVI. Exponam enim hodierno die, judices, omnem rationem facti et consilii mei [1]; neque huic vestro tanto studio audiendi, neque vero [2] huic tantæ multitudini, quanta, mea memoria, numquam ullo in judicio fuit, deero. Nam, si ego in causa tam bona, tanto studio senatus, consensu tam incredibili bonorum omnium, tam parato, tota denique Italia ad omnem contentionem expedita [3], cessi tribuni plebis, despicatissimi hominis, furori; contemptissimorum consulum levitatem audaciamque pertimui; nimium me timidum, nullius animi, nullius consilii fuisse confiteor. Quid enim simile fuit in Q. Metello [4]? cujus cau-

11. *Alii metus, atque aliæ curæ.* Quod Clodius ea, quæ contra Ciceronem faceret, se facere auctoribus Pompeio, Crasso, Cæsare, in concionibus clamabat: qui quum tacerent, confiteri videbantur: his igitur, inquit, cessi, non, homini despicatissimo, Clodio, non contemptissimis consulibus, Pisoni et Gabinio.

XVI. 1. *Facti et consilii mei.* Facti, quod cesserim communibus inimicis, et in exsilium ire maluerim, quam cum universæ reip. periculo dimicare: consilii, quo sum adductus, ut id, quod feci, bonis omnibus, antea quoque a me servatis, utilius existimarem.

2. *Vero.* Grævius delevit *vero*, quod aberat a MSS ejus. Ernest. recte defendit. J. V. L.

3. *Ad omnem contentionem expedita.* Quod ex decretis poterat intelligi.

4. *Quid enim simile fuit in Q. Metello?* In Pisonem: « Alia causa præstantissimi viri Q. Metelli fuit: qui C. illi Mario, fortissimo viro, et consuli et sextum consuli, et ejus invictis legionibus, ne armis confligeret, cedendum esse duxit ». Est igitur hic sensus: discedendum fuit Q. Metello illi Numidico: quod ejus causam non senatus publice susceperat: quod ei res esset cum exercitu C. Marii invicto, cum ipso C. Mario, conservatore patriæ, sextum consule, cum L. Saturnino iterum tribuno pl. homine vigilante: quod, si pugnare vellet, aut ipsius interitum ex inimicorum victoria, aut, si ipse vinceret, magnam reip. calamitatem e fortissimorum virorum cæde prospiceret: mea ratio fuit alia: quum enim et meam causam senatus, equester ordo, cuncta Italia publice suscepisset; et mihi res esset, non cum C. Mario, sed cum duobus contemptissimis consulibus, non cum L. Saturnino, sed cum tribuno pl. P. Clodio, omnium hominum nequissimo, atque turpissimo; quos homines si occiderem, nemo neque meum factum reprehenderet, neque illorum

sam etsi omnes boni probabant, tamen neque senatus publice, neque ullus ordo proprie, neque suis decretis Italia tota susceperat. Ad suam enim magis quamdam ille gloriam, quam ad perspicuam salutem reipublicæ sumpserat [5], quum unus in legem per vim latam jurare noluerat: denique videbatur ea conditione tam fortis fuisse, ut cum patriæ caritate [6] constantiæ gloriam commutaret. Erat autem ei res cum exercitu C. Marii invicto; habebat inimicum C. Marium, conservatorem patriæ, sextum jam illum [7] consulatum gerentem; res erat cum L. Saturnino [8], iterum tribuno plebis, vigilante homine, et in causa populari [9] si non moderate [10], at certe populariter abstinenterque versato. Cessit, ne aut victus a fortibus viris cum dedecore caderet, aut victor multis et fortibus civibus rempublicam orbaret.

XVII. Meam causam senatus palam, equester ordo acerrime, cuncta Italia publice, omnes boni proprie enixeque susceperant. Eas res gesseram, quarum non unus auctor, sed dux omnium voluntatis fuissem, quæque non modo ad singularem meam gloriam, sed

morte mœreret: hæc quum ita essent, valde me timidum, atque imprudentem confiterer fuisse, si horum hominum metu discessissem: cur igitur cessi? moverunt me illa, quæ de Pompeio, Crasso, Cæsare Clodius prædicabat: quæ illi tacendo confiteri videbantur.

5. *Sumpserat*. Quid Metellus sumpserit non liquet, neque quis facile conjecerit. Recipienda videtur Aldinæ et aliarum multarum edd. lectio *spectarat*. Conjecit Ernestius *fecerat*.

6. *Ut cum patriæ caritate*. Quum adspectu patriæ carissimo se privavit, constantiæ laudem quæsivit, patriæque amissionem gloriæ fructu compensare visus est: cessit igitur Metellus, non quod in eo sitam esse reipublicæ salutem intelligeret: sed quod ei carior constantiæ gloria, quam adspectus patriæ, fuit.

7. *Sextum jam illum consulatum*, oppressis Glaucia et Saturnino insignem.

8. *Saturnino*. Metelli inimico; quod ab eo censore notatus erat.

9. *In causa populari*. Quia legem agrariam ferebat.

10. *Si non moderate*. Quod A. Nunium, tribunatum petentem, et C. Memmium, consulatus candidatum, Glauciæ competitorem occidendos curaverat.

ad salutem communem omnium civium, et prope gentium, pertinerent; ea conditione gesseram, ut meum factum semper omnes præstare tuerique deberent. Erat autem mihi contentio non cum victore exercitu, sed cum operis conductis, et ad diripiendam urbem concitatis; habebam inimicum non C. Marium, terrorem hostium, spem subsidiumque patriæ; sed duo importuna prodigia, quos egestas [1], quos æris alieni magnitudo, quos levitas, quos improbitas [2] tribuno plebis constrictos addixerat. Nec mihi res erat cum Saturnino, qui, quod a se, quæstore Ostiensi [3], per ignominiam, ad principem et senatus et civitatis [4], M. Scaurum, rem frumentariam translatam sciebat, dolorem suum magna contentione animi persequebatur; sed cum scurrarum locupletium [5] scorto, cum sororis adultero [6], cum stuprorum sacerdote, cum venefico, cum testamentario, cum sicario, cum latrone: quos homines si, id quod facile factu fuit, et quod fieri debuit, quodque a me optimi et fortissimi cives [7] flagitabant, vi armisque superas-

XVII. 1. *Egestas, quos æris alieni magnitudo.* Hæc ad Gabinium spectare facile cognoscet is, qui, quæ supra dicta sunt, meminerit.

2. *Improbitas.* De Pisone dictum: quem sceleratum, audacem, crudelem appellavit.

3. *Quæstore Ostiensi.* Recitanda sunt, quæ in oratione legimus de haruspicum responsis: pertinent enim ad hunc locum: « Saturninum, inquit, quod in annonæ caritate quæstorem a sua frumentaria procuratione senatus amovit, eique rei M. Scaurum præfecit, scimus dolore factum esse popularem ».

4. *Principem et senatus et civitatis.* Senatus, quod eum in recitando senatu censores primum legissent: civitatis, ob summos honores eximia cum laude administratos.

5. *Scurrarum locupletium.* De eodem in harusp. resp. « qui post patris mortem primam illam ætatulam suam ad scurrarum locupletium libidines detulit, quorum intemperantia expleta, in domesticis est germanitatis stupris volutatus ». Quem locum adeat, si quis Clodii aut scelera aut flagitia omnino cognoscere et æstimare velit.

6. *Sororis adultero.* Uxoris L. Luculli, qui Tigranem Mithridatemque acie vicit.

7. *Optimi et fortissimi cives.* Maxime L. Lucullus, ut in Plutarcho scriptum est.

sem, non verebar, ne quis aut vim vi repulsam reprehenderet, aut perditorum civium, vel potius domesticorum hostium mortem mœreret.

Sed me illa moverunt : omnibus in concionibus illa furia clamabat, se, quæ faceret contra salutem meam, facere auctore Cn. Pompeio, clarissimo viro, mihique et nunc, et quoad licuit[8], amicissimo. M. Crassus, quocum mihi erant omnes amicitiæ necessitudines, vir fortissimus, ab eadem illa peste infestissimus esse meis fortunis prædicabatur. C. Cæsar, qui a me nullo meo merito alienus esse debebat, inimicissimus esse meæ saluti ab eodem quotidianis concionibus dicebatur. His se tribus auctoribus in consiliis capiendis, adjutoribus in re gerenda esse usurum dicebat. Ex quibus unum[9] habere exercitum in Italia maximum; duo, qui privati tum essent, et præesse, et parare, si vellent, exercitum posse; idque facturos[10] esse dicebat. Nec mihi ille judicium populi[11], nec legitimam[12] aliquam contentionem, nec disceptationem, aut causæ dictionem[13], sed vim, arma, exercitus, imperatores, castra denuntiabat.

XVIII. Quid ergo? inimici oratio, vana præsertim,

8. *Quoad licuit.* Latenter excusat Pompeium : quod aliquando sibi officium amici non præstiterit, nec a Clodio inique oppugnatum defenderit : non enim ei per Cæsarem socerum licuit : qui, ut ea, quæ consul contra leges et auspicia gesserat, confirmarentur, alienare a se tribunum pl. popularem nolebat : infra, et proxime, et in Pisonem.

9. *Unum.* C. Cæsarem, qui Galliam Cisalpinam, quæ Italiæ pars olim fuit, cum exercitu imperioque obtinebat.

10. *Facturos.* Ut ipsum, si opus esset, adjuvarent in re gerenda.

11. *Judicium populi.* Populum enim in causa capitali, centuriatim coactum, judicem esse oportebat : idque et sacratis legibus et XII tabulis sancitum erat.

12. *Nec legitimam aliquam contentionem.* Si non ad populum, at ante aliquem magistratum, publicumve consilium.

13. *Causæ dictionem.* Civem enim romanum, indicta causa, condemnari, leges vetabant : quo nomine et ipse Cicero a P. Clodio tribuno pl. lege lata pulsus est : conjuratos enim indicta causa necari e SC. jusserat.

tam improbe in clarissimos viros conjecta, me movit? Me vero non illius oratio, sed eorum [1] taciturnitas [2], in quos illa oratio tam improba conferebatur: qui tum, quamquam ob aliam causam tacebant [3], tamen hominibus, omnia timentibus, tacendo loqui, non infitiando confiteri videbantur. Illi autem aliquo tum timore perterriti, quod acta illa [4] atque omnes res anni superioris labefactari a prætoribus, infirmari a senatu atque principibus civitatis [5] putabant, tribunum popularem [6] a se alienare nolebant, suaque sibi propiora pericula esse, quam mea, loquebantur. Sed tamen et Crassus a consulibus meam causam suscipiendam esse dicebat, et eorum fidem Pompeius implorabat; neque se privatum publice susceptæ causæ defuturum esse dicebat: quem virum studiosum mei, cupidissimum reipublicæ conservandæ, domi meæ [7], certi homines, ad eam rem compositi [8], monuerunt, ut esset cautior; ejusque vitæ a me insidias apud me domi positas

XVIII. 1. Al. « sed etiam eorum t. » J. V. L.

2. *Eorum taciturnitas.* Nam etsi, quum tacerent, quid sentirent, intelligi non poterat, movebar tamen, quia tacendo loqui videbantur, non infitiando confiteri: pro Plancio.

3. *Ob aliam causam tacebant.* Hæc ad Cæsarem potius causa pertinebat, quam aut ad Pompeium, aut ad Crassum: quum enim vehementer timeret Cæsar, ne, quæ anno superiore contra auspicia peregerat, ea non a consulibus Pisone et Gabinio, quorum alterum socerum, alterum suis partibus addictum habebat, sed a prætoribus infirmarentur: tribunum pl. P. Clodium alienare a se nolebat: is enim prætoribus, de tollendis Cæsaris actis rogationem ferentibus, vel intercessione poterat, quia tribunus pl. erat, vel, quia facinorosus et audax, etiam vi armisque resistere: hanc igitur ob causam Cæsar tacebat. Crassus autem et Pompeius, quia Cæsari favebant alter amicitia et coitione in rempublicam facta, alter etiam affinitate devinctus.

4. *Acta illa.* Ea, quæ proximo anno consul gesserat.

5. *Principibus civitatis.* Cæsaris inimicos intelligit, M. Bibulum, M. Catonem, L. Domitium.

6. *Tribunum popularem.* Quia, quum a patriciis ad plebem transiit, magnam a populo gratiam iniit.

7. Ernest. delendum putat *domi meæ.* J. V. L.

8. *Ad eam rem compositi.* Subornati, submissi.

esse dixerunt : atque hanc ei suspicionem alii literis mittendis, alii nuntiis, alii coram ipsi excitaverunt, ut ille, quum a me certe nihil timeret, ab illis, ne quid meo nomine [9] molirentur, sibi cavendum putaret. Ipse autem Cæsar, quem maxime homines ignari veritatis mihi esse iratum putabant, erat ad [10] portas, erat cum imperio; erat in Italia ejus exercitus, inque eo exercitu ipsius tribuni plebis, inimici mei, fratrem [11] præfecerat.

XIX. Hæc ego quum viderem (neque enim erant occulta), senatum, sine quo civitas stare non posset, omnino de civitate esse sublatum; consules, qui publici consilii duces esse deberent, perfecisse, ut per ipsos publicum consilium funditus tolleretur; eos, qui plurimum possent [1], opponi omnibus concionibus, falso, sed formidolose tamen, auctores ad perniciem meam; conciones haberi quotidie contra me; vocem pro me, ac pro republica neminem mittere; intenta signa legionum [2] existimari cervicibus ac bonis vestris, falso, sed putari tamen; conjuratorum copias veteres, et fusam [3] illam [ac superatam] Catilinæ manum importunam, novo duce, et insperata commutatione rerum esse renovatam : hæc quum viderem, quid agerem, judices? scio enim, tum non mihi vestrum studium, sed meum prope vestro defuisse [4]. Conten-

9. *Meo nomine.* Veritus est, ne illi ipsi, a quibus monebatur, aliquid in ipsum molirentur; quod fore sperarent, ut homines id a Cicerone commissum existimarent, a quo insidias ejus vitæ positas prædixerant.

10. *Erat ad portas.* Non enim prius ad bellum profectus est Cæsar, quam Ciceronem Clodius Italia expulit, quod a Plutarcho scriptum est.

11. *Fratrem.* Ap. Pulchrum, qui legatus fuit in exercitu Cæsaris.

XIX. 1. *Eos, qui plurimum possent.* Tres illos, quos proxime nominavit.

2. *Legionum.* Cæsaris.

3. *Et fusam illam.* Al. *et effusam illam.* J. V. L.

4. *Meum prope vestro defuisse.* Quod iis, pro ipsius salute contra

derem contra tribunum plebis privatus armis? Vicissent improbos boni, fortes inertes; interfectus esset is, qui hac una medicina[5] sola potuit a reipublicæ peste depelli. Quid deinde? quid reliquiarum restaret? quid denique erat dubium, quin ille sanguis tribunitius, nullo præsertim publico consilio profusus, consules ultores et defensores esset habiturus? quum quidem in concione dixisset, aut mihi semel pereundum, aut bis esse vincendum. Quid erat bis vincere? Id profecto, ut, cum amentissimo tribuno plebis quum decertassem, cum consulibus, ceterisque ejus ultoribus dimicarem.

Ego vero, si mihi[6] uni pereundum fuisset, ac non accipienda plaga mihi sanabilis[7], illis mortifera, qui eam imposuissent, semel perire tamen, judices, maluissem, quam bis vincere[8]. Erat enim illa altera ejusmodi contentio, ut neque victi[9], neque[10] victores

Clodium pugnare cupientibus, non permisit : ex quo sunt illa ad Lentulum : « Meos cives, et a me servatos, et me servare cupientes, armatis servis objici noluerim ». Nec alibi semel idem gloriatur.

5. *Hac una medicina.* Adversus enim illius furorem non satis in judiciis et legibus esse præsidii sæpe res docuerat.

6. Omnia hæc alii aliter pervertunt : quos refellere supersedeo. J. V. L.

7. *Mihi sanabilis.* Intricati loci hujus sensus est : « Quod ad me attinet, etiamsi perire mihi soli contigisset, nec illud debuissem accipere vulnus exsilii, quo ad tempus tantum afficerer, inimici vero mei interirent (quum scilicet præclaro illo reditu restituerer, illi turpissima ignominia notati, nihil jam possent, ac veluti umbræ essent), mortem tamen duobus victoriis ante habuissem. Contendunt Abramius et Manutius illud se non intelligere, et pace doctorum virorum legendum putant : « Ego vero, si mihi uni pereundum fuisset, ac non accipienda plaga mihi insanabilis, reip. mortifera, quam illi imposuissem, semel perire, etc. » Hæc qui possit intelligat, nos, ut ingenii tarditatem fateamur, liquidam hujusce partis mentem perspicere non possumus. In eumdem sensum Ferratius, Grævius, Olivetus. Nos cum Verburg. et Lallem. Lambinum sequi maluimus.

8. *Quam bis vincere.* Quandoquidem sine magna civium strage vincere non possem.

9. *Neque victi.* Quia bonis civibus interfectis, respublica stare non poterat.

10. *Neque victores.* Gravem enim plagam e cæde consulum accepisset

rempublicam tenere possemus. Quid? si in prima contentione, vi tribunitia victus, in foro, cum multis bonis viris concidissem, senatum consules, credo, vocassent, quem totum de civitate delerant; ad arma vocassent[11], qui ne vestitu quidem defendi rempublicam sissent; a tribuno plebis post interitum meum dissidissent, qui eamdem horam meæ pestis, et suorum præmiorum esse voluissent.

XX. Unum enim mihi restabat illud, quod forsitan non nemo vir fortis, et acris animi magnique dixerit: restitisses, repugnasses, mortem pugnans oppetisses. De quo te, te, inquam, patria, testor, et vos, penates, patriique dii, me vestrarum sedum[1] templorumque causa, me propter salutem meorum civium, quæ mihi semper fuit mea carior vita, dimicationem cædemque fugisse. Etenim, si mihi[2] in aliqua nave cum meis amicis naviganti, hoc, judices, accidisset, ut multi ex multis locis prædones classibus eam navem se oppressuros minitarentur, nisi me unum sibi dedidissent; si id vectores negarent, ac mecum simul interire, quam me tradere hostibus mallent; jecissem me ipse potius in profundum, ut ceteros conservarem, quam illos mei tam cupidos, non modo ad certam mortem, sed in magnum vitæ discrimen adducerem. Quum vero in hanc reipublicæ[3] navem,

respublica, pessimo exemplo in civitatem inducto.

11. *Ad arma vocassent.* Al. *ad arma vocarent.* J. V. L.

XX. 1. Sic Priscian. Al. malunt *sedium.* Recte.

2. *Si mihi.* Pulcherrima h. l. explicatur similitudo, et summa veritatis vi ad verbum cum Ciceronis conditione congruit.

3. *Quum vero in hanc reipublicæ navem.* Nisi ante jam de nave meminisset, haud satis verecunda tralatio videretur : non enim repente et cum impetu irrumpit, sed pedetentim et placide in orationem ingreditur metaphora, præsertim ubi paullo illustrior est, nec uno, aut altero verbo terminatur : quare non offenduntur novitate aures nostræ, quum in hanc reipublicæ navem audiunt : nihil enim ad illas accidit insolens.

ereptis senatui gubernaculis[4], fluitantem in alto tempestatibus seditionum ac discordiarum, armatæ tot classes[5], nisi ego unus deditus essem, incursuræ viderentur; quum proscriptio, cædes, direptio denuntiarentur; quum alii me suspicione periculi sui non defenderent, alii vetere odio[6] bonorum incitarentur, alii inviderent[7], alii obstare[8] sibi me arbitrarentur, alii ulcisci dolorem suum[9] aliquem vellent, alii rem ipsam publicam, atque hunc bonorum statum otiumque odissent, et ob hasce causas, tot, tamque varias, me unum deposcerent; depugnarem potius cum summo, non dicam exitio, sed periculo certe vestro liberorumque vestrorum, quam non id, quod omnibus impendebat, unus pro omnibus susciperem[10] ac subirem?

XXI. Victi essent improbi. At cives, at ab eo privato, qui sine armis etiam consul rempublicam conservarat. Sin victi essent boni, quid superesset? non ad servos videtis rem venturam fuisse? An mihi ipsi, ut quidam putant, fuit mors æquo animo oppetenda? Quid? tum mortemne fugiebam? an erat res ulla, quam mihi magis optandam putarem? aut ego illas

4. *Ereptis senatui gubernaculis.* A consulibus destituto: qui senatus quasi quædam gubernacula sunt.

5. *Armatæ tot classes.* Perditorum civium exercitus.

6. *Vetere odio bonorum.* Improborum civium duplex odium fuisse significat, in homines, et in statum civitatis: in homines, ut hic ostendit: in statum civitatis, ut infra, quum ait, « Alii rem ipsam publicam, atque hunc bonorum statum, otiumque odissent ».

7. *Inviderent.* Novi enim hominis gloriam vix ferebant. Illos autem fuisse præsertim Lucullum et Hortensium ex epistolis ad Att. I, 16 et 17 facile perspicitur. Confer etiam Macrob. Saturn. III, 15.

8. *Obstare.* Quia contra extraordinarias potentias libere loqueretur.

9. *Dolorem suum.* Ex aliqua Ciceronis injuria susceptum, et hoc in C. Cæsarem præcipue conjectum videri potest: qui etiam P. Clodium iracundia ac dolore percitus, ad plebem traduxerat.

10. *Susciperem.* Voluntario discessu, omisso dimicandi consilio.

res tantas [1], in tanta improborum multitudine, quum gerebam, non mihi mors, non exsilium ob oculos versabantur? non hæc [2] denique a me tum, tamquam fata, in ipsa re gerenda canebantur [3]? An erat mihi in tanto luctu meorum, tanta disjunctione, tanta acerbitate, tanta spoliatione omnium rerum, quas mihi aut natura, aut fortuna [4] dederat, vita retinenda? Tam eram rudis? tam ignarus rerum? tam expers consilii, aut ingenii? nihil audieram? nihil videram? nihil ipse legendo quærendoque cognoveram? nesciebam vitæ brevem esse cursum, gloriæ sempiternum [5]? quum esset omnibus definita [6] mors, optandum esse, ut vita, quæ necessitati deberetur, patriæ potius donata, quam reservata naturæ videretur? nesciebam, inter sapientissimos homines hanc contentionem fuisse, ut alii dicerent animos hominum sensusque morte restingui, alii autem tum maxime mentes sapientium ac fortium virorum, quum e corpore excessissent, sentire ac vigere? quorum alterum, fugiendum non esse, carere sensu; alterum etiam optandum, meliore esse sensu. Denique [7], quum omnia semper ad dignitatem retulissem,

XXI. 1. *Illas res tantas*. In consulatu gestas.

2. *Hæc*. Quæ sum perpessus.

3. *Canebantur*. Al. *concinebantur*. J. V. L.

4. *Aut natura, aut fortuna*. Liberos natura, rem fortuna dat: utrumque significat.

5. *Gloriæ sempiternum*. Sententias illas communi sermone sæpius usurpatas ita nunc vivide exprimit orator, ut omnino novæ appareant: et, nisi me fallit animus, pauci occurrunt loci, qui tam ardenti caleant eloquentia quam totus hic locus, et magnifica illa mortis contemptio.

6. *Omnibus definita mors*. Sententiam hanc non semel a græcis auctoribus recitatam ita imitatur Tullius, ut longo intervallo priores superet in Philippica decima, ubi noster obitam pro virtute mortem turpi immortalitati præferendam esse contendit.

7. *Denique*. Concludit demonstrando quam parum esse mortem contemni, quum eam sua sponte puellæ præsumpserint. Narratur enim Erechthei regis filias, Eumolpo Thraciæ rege bellum

nec sine ea quidquam expetendum esse homini in vita putassem; mortem, quam etiam virgines Athenis, regis, opinor, Erechthei filiæ, pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis, tantis rebus gestis, timerem? præsertim quum ejus essem civitatis, ex qua Q. Mucius solus in castra Porsenæ venisset, eumque interficere, proposita sibi morte, conatus esset? ex qua P. Decius primum pater[8], post aliquot annos patria virtute præditus filius[9], se, ac vitam suam, instructa acie, pro salute populi romani victoriaque devovisset? ex qua innumerabiles alii, partim adipiscendæ laudis, partim vitandæ turpitudinis causa, mortem in variis bellis, æquissimis animis, oppetissent? in qua civitate ipse meminissem, patrem hujus M. Crassi[10], fortissimum virum, ne videret[11] victorem inimicum[12], eadem sibi manu vitam exhausisse, qua mortem sæpe hostibus obtulisset?

XXII. Hæc ego et multa alia cogitans, hoc videbam, si causam publicam mea mors peremisset, neminem umquam fore, qui auderet suscipere contra

Atheniensibus inferente, sese ad mortem obtulisse. Confer Euripideum locum apte illustrandum Ionis, v. 278.

8. *Pater*. Qui se Latino bello in armatas jecit hostium catervas. Livius libro IX.

9. *Filius*. Qui in Etrusco bello sese devovit. Exstitit autem tertius, qui ab hostibus circumventus, quum fortiter pugnaret, interiit. Quum vero se non devovisset, nihil est cur miretur Manutius h. l. a Cicerone prætermissum eum qui ad causam nihil faceret.

10. *Patrem hujus M. Crassi*. Ejus, qui periit in Parthis.

11. *Ne videret*, etc. Al. « ne videret victorem vivus inim. » J. V. L.

12. *Inimicum*. L. Cinnam. « Illa audivimus, inquit in oratione pro Scauro, hoc vero meminimus, ac pæne vidimus, ejusdem stirpis ac nominis P. Crassum, ne in manus incideret inimicorum, se ipsum interemisse ». Et Pedianus hæc adjungit: « Hic Crassus fuit pater Crassi ejus, qui æmulus potentiæ Cn. Pompeii fuit » : periit autem in dominatione L. Cinnæ. In proœmio autem l. III de Orat. « Non, inquit de L. Crasso, propinquum suum, maximi animi virum, suapte interfectum manu vidit ». Idem et in epitome Liviana, lib. LXXX.

improbos cives reipublicæ salutem. Itaque non solum si vi interissem, sed etiam si morbo exstinctus essem, fore putabam, ut exemplum reipublicæ conservandæ mecum simul interiret. Quis enim[1] umquam, me a senatu populoque romano, tanto omnium bonorum studio, non restituto (quod certe, si essem interfectus, accidere non potuisset), ullam reipublicæ partem cum sua minima invidia auderet attingere? Servavi igitur rempublicam discessu meo, judices: cædem a vobis liberisque vestris, vastitatem, incendia, rapinas, meo dolore luctuque depuli; et unus bis rempublicam servavi, semel gloria, iterum ærumna mea[2]. Neque enim in hoc me hominem esse infitiabor[3] umquam, ut me optimo fratre, carissimis liberis, fidelissima conjuge, vestro conspectu, patria, hoc honoris gradu, sine dolore caruisse glorier. Quod si fecissem, quod a me beneficium haberetis, quum pro vobis ea, quæ mihi essent vilia, reliquissem? Hoc, meo quidem animo, summi in patriam amoris mei signum esse debet certissimum, quod, quum abesse ab ea non possem sine summo dolore, hunc me perpeti, quam illam labefactari[4] ab improbis, malui. Memineram, judices, divinum illum[5] virum,

XXII. 1. *Quis enim*. Nisi locum dedissem vivendo ut restitui possem, quis postea ausus esset vel minimam reip. partem attingere, adversantibus parumper inimicis? Mira est hoc in loco scripturæ varietas. Nos optimorum codicum fidem cum præstantissimis interpretibus sumus sequuti.

2. *Semel gloria, iterum ærumna mea*. Gloriam conjurationis oppressæ, ærumnam exilii sui significat.

3. *Hominem esse infitiabor*. Operæ pretium est adire orationis pro Domo locum mire cum hoc convenientem: « accepi, pontifices, magnum atque incredibilem dolorem; non nego; neque istam adscisco mihi sapientiam .... eamque animi duritiam, sicut corporis, quod, quum uritur, non sentit, stuporem potius quam virtutem putarem ».

4. *Labefactari*. Quod factum esset, si dimicare potius, quam cedere maluissem.

5. *Divinum illum virum*. Fortissimum, et plusquam humana virtute præditum: de quo pro Cornelio Balbo: « Quæris aliquem graviorem?

atque ex iisdem, quibus nos, radicibus[6] natum ad salutem imperii hujus, C. Marium, summa[7] senectute, quum vim prope justorum armorum[8] profugisset, primo senile corpus paludibus occultasse demersum; deinde ad infimorum ac tenuissimorum hominum Minturnis misericordiam confugisse; inde navigio perparvo, quum omnes portus terrasque fugeret, in oras Africæ desertissimas pervenisse. Atque ille vitam suam, ne inultus esset, ad incertissimam spem, et ad reipublicæ statum[9] reservavit: ego, qui (quemadmodum multi in senatu, me absente, dixerunt) periculo reipublicæ[10] vivebam, quique ob eam causam consularibus[11] literis de senatus sententia exteris nationibus commendabar, nonne, si meam vitam deseruissem, rempublicam prodidissem? in qua[12] quidem nunc, me restituto, vivit mecum simul exemplum fidei publicæ, exemplum reipublicæ defendendæ. Quod si immortale retinetur, quis non intelligit, immortalem hanc civitatem futuram?

constantiorem? præstantiorem virtute, prudentia, religione, æquitate, etc. » Prudenter autem Marium laudat, cujus exemplum imitatus fuisse vult videri.

6. *Ex iisdem, quibus nos, radicibus.* Uterque enim Arpini natus est.

7. *Summa senectute.* Hanc enim miseriam sustinuit Marius post VI consulatum, anno ætatis suæ, si Velleio credimus, LXX, a quo dissentit Plutarchus, qui eum annum agentem LXVIII periisse tradit.

8. *Vim prope justorum armorum.* Prope justa vocat arma, quibus L. Sulla duodecim, ut ait Velleius, novarum pessimarumque rerum auctores, inter quos Marium cum filio, et P. Sulpicio tribuno pl. urbe exturbavit: nulla in cives arma justa sunt: sed illa prope justa.

9. *Ad reip. statum.* Ad id tempus, quo, mutatione rerum facta, alius, atque is, qui tunc erat, status reipublicæ videretur esse: quod quum accidisset, Sulla ad Mithridaticum bellum profecto, ipse suam pristinam dignitatem recuperavit, interfectis iis, qui Sullæ partes tuebantur.

10. *Periculo reipublicæ.* Quum in mea vita periculum adiret respublica, mecumque simul periclitaretur, quum eadem utrique fortuna impenderet.

11. *Consularibus literis.* Quas scripsit ex senatusconsulto P. Lentulus consul. Pro Planc. 32, in Pis. 15. Ejusdem Lentuli sunt literæ quæ infra, cap. 60, consulares memorantur. Erravit h. l. Manutius.

12. *In qua quidem nunc.* Al. *in quo quidem nunc.* J. V. L.

4.

XXIII. Nam externa bella [1] regum, gentium, nationum, jampridem ita exstincta sunt, ut præclare cum iis agamus, quos pacatos esse patiamur. Denique ex bellica victoria non fere quemquam est invidia civium consequuta. Domesticis malis, et audacium civium consiliis sæpe est resistendum; eorumque periculorum est in republica retinenda medicina [2]: quam omnem, judices, perdidissetis, si meo interitu senatui populoque romano doloris sui de me declarandi potestas esset erepta. Quare moneo vos, adolescentes, atque hoc meo jure præcipio [3], qui dignitatem, qui rempublicam, qui gloriam spectatis: ne, si qua vos aliquando necessitas ad rempublicam contra improbos cives defendendam vocabit, segniores sitis, et recordatione mei casus [4] a consiliis fortibus refugiatis. Primum, non est periculum, ne qui umquam sint in civitate ejusmodi consules, præsertim si erit his id, quod debetur, persolutum [5]. Deinde numquam jam, ut spero, quisquam improbus, consilio et auxilio bonorum [6] se oppugnare rempublicam dicet, illis tacentibus, nec armati exercitus terrorem opponet togatis; neque erit justa causa ad

XXIII. 1. *Externa bella.* De Provinciis consularibus, 31: « Nulla gens, quæ non aut ita subacta sit, ut vix exstet; aut ita domita, ut quiescat; aut ita pacata, ut victoria nostra imperioque lætetur ».

2. *Retinenda medicina.* Quæ ita retinetur, si bonos et fortes viros respublica fovet: et ab impetu insidiisque tuetur improborum: nec alienum hoc a Sextii causa videtur: cui propter ea, quæ in tribunatu pl. pro Cicerone, hoc est, pro republica gesserat, excitatam accusationis procellam non semel significat.

3. *Meo jure præcipio.* Hoc enim ego præter ceteros posse videor facere, quum omnium maxime, quam grato animo respublica cives optime meritos amplectatur, in me ipso sim expertus.

4. *Et recordatione mei casus.* Quum ejectus sum: reditus enim gloria, non discessus calamitas, cogitanda vobis est.

5. *Persolutum.* Si ut meriti sunt, ita punientur.

6. *Bonorum.* Bonos vocat, Cæsarem, Pompeium, Crassum, quos excusat, ut in consules et Clodium culpam convertat universam.

portas sedenti imperatori, quare terrorem suum falso jactari opponique patiatur. Numquam enim erit tam oppressus senatus, ut ei ne supplicandi quidem ac lugendi sit potestas; tam captus[7] equester ordo, ut equites romani a consule relegentur. Quæ quum omnia, atque etiam multo alia majora, quæ consulto prætereo, accidissent, videtis[8] me tamen in pristinam meam dignitatem, brevis[9] temporis dolore interjecto, reipublicæ voce esse revocatum.

XXIV. Sed, ut revertar ad illud, quod mihi in hac omni est oratione propositum, omnibus malis illo anno, scelere consulum, rempublicam esse confectam[1]: primum illo ipso die, qui mihi funestus fuit, omnibus bonis luctuosus, quum ego me e complexu patriæ, conspectuque vestro eripuissem[2], et metu vestri periculi, non mei, furori hominis, sceleri, perfidiæ[3], telis, minisque cessissem, patriamque, quæ mihi erat carissima, propter ipsius patriæ caritatem reliquissem; quum meum illum casum tam horribilem, tam gravem, tam repentinum, non solum homines, sed tecta urbis ac templa lugerent; nemo vestrum forum, nemo curiam, nemo lucem adspicere vellet: illo, inquam, ipso die, die dico? immo hora, atque etiam puncto temporis eodem, mihi, reique publicæ pernicies, Gabinio et Pisoni provincia rogata est[4]. Proh dii immortales, custodes

7. *Captus.* Impeditus, infirmus, nullo apud consules loco: spectat enim ad casum L. Lamiæ.

8. *Videtis.* Al. *vidissetis.* J. V. L.

9. *Brevis.* Al. *brevi.* J. V. L.

XXIV. 1. *Confectam.* Multis vulneribus oppressam et funesta tabe consumptam.

2. *Eripuissem.* Non enim a patria ejectus, aut per vim ab ejus complexu abreptus, sed ipse sponte sua Clodiano furori cessisse videtur.

3. *Perfidiæ.* Quia, quum Pompeio sæpe pollicitus esset, se nihil in tribunatu contra Ciceronem esse acturum, promisso non stetit: de quo in epist. ad Attic. lib. II.

4. *Rogata est.* « Nam et de me, hoc

et conservatores hujus urbis atque imperii! quænam illa in republica monstra, quæ scelera vidistis? Civis erat expulsus is, qui rempublicam ex senatus auctoritate [5] cum omnibus bonis defenderat, et expulsus non alio aliquo, sed eo ipso crimine. Erat autem expulsus sine judicio [6], vi, lapidibus, ferro, servitio denique concitato: lex erat lata, vastato ac relicto foro, et sicariis servisque tradito, et ea lex, quæ ut ne ferretur, senatus fuerat veste mutata. Hac tanta perturbatione civitatis, ne noctem quidem [7] consules inter meum discrimen, et eorum prædam interesse passi sunt: statim, me perculso, ad meum sanguinem hauriendum, et, spirante etiam republica, ad ejus spolia detrahenda advolaverunt. Omitto gratulationes, epulas, partitionem ærarii [8], beneficia, spem, promissa, prædam, lætitiam paucorum in luctu omnium. Vexabatur uxor mea [9]; liberi ad necem quærebantur; gener, et Piso gener [10], a Pisonis consulis pedibus supplex rejiciebatur; bona diripiebantur, eaque ad consules deferebantur; domus ardebat [11] in

est, de ipsa republica : et de consulum provinciis lata lex est » : in Pisonem, post Red. in sen.

5. *Senatus auctoritate.* Quia senatus decreverat, ut viderent consules, ne quid respublica detrimenti caperet.

6. *Sine judicio.* Contra legem XII tabularum, quæ civem romanum sine populi judicio damnari vetat.

7. *Ne noctem quidem.* Graviter invehitur in consules, qui eodem temporis vestigio, quo lex de sua ipsius pernicie rogata est, Syriam et Macedoniam obtinuerunt, nec exspectaverunt dum omnino confecta periret respublica, sed eam viventem et videntem spoliaverunt.

8. *Partitionem ærarii.* Cum Clodio, qui, lege lata de maximis pecuniis Pisoni et Gabinio dandis, quasi euntibus cum exercitu in provincias necessariæ magnopere essent, eas deinde pecunias cum ipsis partitus est; supra, et pro Domo sua.

9. *Vexabatur uxor mea.* Quippe quæ etiam ad tabulam Valeriam ducta sit; ad Div. XIV, 2.

10. *Et Piso gener.* Magna est in istis verbis emphasis, quasi diceret : Gener meus (quis autem gener!), Piso. Sic ad Div. II, 7, « a tribuno plebis et a Curione tribuno ».

11. *Domus ardebat.* Non fortuito occurrit incendii istius et consularium

Palatio; consules epulabantur. Quod si meis incommodis lætabantur, urbis tamen periculo commoverentur.

XXV. Sed, ut a mea causa jam recedam, reliquas illius anni pestes recordamini; sic enim facillime perspicietis, quantam vim omnium remediorum a magistratibus proximis respublica desiderarit; legum multitudinem [1], quum earum, quæ latæ sunt, tum vero, quæ promulgatæ fuerunt [2]. Nam latæ quidem

epularum mentio, quod multo fœdius sic oppositum efficitur; quum isti adeo ruina inimici lætarentur, ut ne urbis quidem incolumitatem cogitarent.

XXV. 1. Schütz. « declarat legum multitudo ». J. V. L.

2. *Legum multitudinem*, *quum earum*, *quæ latæ sunt*, *tum vero*, *quæ promulgatæ fuerunt*. Ex his verbis oritur difficultas, cur scilicet non omnes leges Clodius tulerit, quas promulgaverat. An quia tribunus pl. aliquis intercesserat? Hoc ipsum diligenter examinandum est. Ciceronis auctoritas de Prov. Cons. 19 : « quare aut vobis statuendum est, legem Æliam manere, legem Fufiam non esse abrogatam, non omnibus fastis legem ferri licere, quum lex feratur, de cælo servari, obnuntiari, intercedi licere », adduxit quosdam, ut putarent, non minus intercessionem tribunitiam sublatam fuisse a Clodio, quam obnuntiationem. Contra tamen est et ipse Cicero aliis in locis, et satis probabilis conjectura. Nam in Pison. 10 hæc habentur : « id autem templum e sublato aditu, revulsis gradibus, a conjuratorum reliquiis, atque a Catilinæ prævaricatore quondam, tum ultore, armis tenesretur ». Non alia de causa videtur Clodius, suas leges laturus, occupato Castoris templo, illius aditum sustulisse, quam ne quisquam tribunus pl. accederet ad intercedendum. Ceterum, quamvis e rep. intercessionem non tollam, P. Clodio tribuno pl. non tamen existimo, illum collegarum intercessione impeditum fuisse, quin omnes a se promulgatas leges perferret. Quum omnia per vim gererentur, duces operarum forum tegerent, revulsis templorum gradibus, in quibus comitia habebantur, bonis viris nullus patere aditus poterat. An L. Ninnius, quem fortissimum ille annus optimatium, et reip. defensorem habuit, cuiquam legi libentius intercessisset, quam quibus collegia servorum instituebantur, tollebatur censoria potestas, Ptolemæi regis bona proscribebantur? qui, quum vellet, maxima detrimenta prohibere non potuit, eum nulla in re uti potuisse suæ potestatis jure credendum est. Infra c. 30 : « quæ vero promulgata illo anno fuerunt, quæ promissa multis, quæ conscripta, quæ sperata, quæ cogitata? » Tribunatum quæstuosum Clodius gessit : ut pecuniam acciperet, pollicebatur multa, conscribebat, et promulgabat : quemadmodum non omnia, quæ conscripserat, evulgavit, sic non omnes leges tulit, quas promulgaverat : idque, vel quia pecuniam non dabant ii, a quibus

sunt consulibus illis, tacentibus dicam? immo vero approbantibus etiam: ut censoria notio[3], et gravissimum judicium sanctissimi magistratus de republica tolleretur; ut collegia non modo illa vetera contra senatusconsultum restituerentur, sed ab uno gladiatore innumerabilia alia nova conscriberentur; ut, remissis semissibus et trientibus[4], quinta prope pars vectigalium tolleretur; ut Gabinio, pro illa sua Cilicia, quam sibi, si rempublicam prodidisset, pactus erat, Syria daretur; ut uni helluoni[5] bis de eadem re deliberandi, et, rogata lege, potestas fieret provinciæ commutandæ.

XXVI. Mitto eam legem[1], quæ omnia jura religionum[2], auspiciorum, potestatum, omnes leges, quæ sunt de jure, et de tempore[3] legum rogandarum, una rogatione delevit; mitto omnem domesticam labem: etiam exteras nationes illius anni furore conquassatas videbamus. Lege tribunitia Matris Magnæ Pessinuntius ille sacerdos expulsus, et spoliatus sa-

petebatur, vel quia Clodius, accepta pecunia, fœdus frangebat, et per summam perfidiam, ut consueverat, sententiam mutabat.

3. *Censoria notio.* Noscere et notare censorum erat. Unde nihil est quod cum nonnullis reponas *notatio*, adversantibus MStis.

4. *Remissis semissibus et trientibus.* Gracchi lege frumentum populo semisse et triente, hoc est, dextante, veniebat; illa abrogata jussit populus in posterum nihil persolvi gratisque frumentum plebi distribui. Semisse autem et triente ideo utebatur Gracchus, quod formæ nummorum æreorum bonis temporibus, nullæ fuerunt nisi dipondii, sesquiassis, assis, semissis, trientis, quadrantis; unde ut deuncem seu dextantem significarent, necesse erat ut semissem et trientem conjunctos repræsentarent.

5. *Uni helluoni.* Eidem Gabinio.

XXVI. 1. *Eam legem.* Quæ legem Æliam et Fufiam everterit: vide supra.

2. *Religionum.* Nullam enim religionem, quum lex ferretur, impedimento esse voluit: posuit autem primum genus, deinde speciem: nam inter religiones sunt auspicia.

3. *De jure, et de tempore.* De jure, hoc est, de auspiciis, erat Ælia: de tempore, Fufia. Clodius utramque sua lege delevit: tulit enim, ut ne quis per eos dies, quibus cum populo agi liceret, de cælo servaret: et ut omnibus diebus fastis legem ferri liceret. Vide supra.

cerdotio est, fanumque sanctissimarum atque antiquissimarum religionùm venditum pecunia grandi, Brogitaro [4], impuro homini, atque indigno illa religione, præsertim quum ea sibi ille non colendi, sed violandi causa appetisset; appellati reges a populo, qui id numquam ne a senatu quidem [5] postulassent; reducti exsules [6] Byzantium condemnati tum [7], quum indemnati cives e civitate ejiciebantur. Rex Ptolemæus [8], qui, si nondum erat ipse a senatu socius appellatus, erat tamen frater ejus regis [9], qui, quum esset in eadem causa, jam erat a senatu honorem istum consequutus; erat eodem genere, iisdem majoribus, eadem vetustate societatis; denique erat rex, si nondum socius, at non hostis; pacatus, quietus, fretus imperio populi romani, regno paterno atque avito, regali otio perfruebatur: de hoc nihil cogitante, nihil suspicante, eisdem operis [10] suffragium ferentibus, est rogatum, ut sedens cum purpura, et sceptro, et illis insignibus regiis, præconi publico subjiceretur; et imperante populo romano, qui etiam

4. *Brogitaro.* Gallogræco, Dejotari regis genero : vide de Haruspicum responsis.

5. *Ne a senatu quidem.* Non a populo, sed a senatu reges appellabantur : primum igitur in eo peccat Clodius, quod reges per populum, non per senatum appellat; deinde, quod eos appellat, qui id numquam, non modo a populo, sed ne a senatu quidem postularint : satis autem constat, hæc omnia significari, a Clodio mercede et pretio esse facta.

6. Lambin. suadet legere, « condemnati exsules Byzantium reducti tum, quum, etc. » J. V. L.

7. *Condemnati.* Nimis injuste, nimis tyrannice agit Clodius : exsules, legibus condemnatos, reducit; cives ejicit indemnatos.

8. *Rex Ptolemæus.* De tota hac historiæ parte vide plura in fragmentis de Reg. Alexand. et ea quæ pro Domo, cap. 20, et pro Rabir. Posthum. jam attigimus. Ceterum Ernestius cum Manutio ἀνακόλουθον esse h. l. putat, quasi non cohæreret « Rex Ptolemæus... pacatus... regali otio perfruebatur ».

9. *Frater ejus regis.* Ptolemæi regis Alexandrini.

10. *Eisdem operis.* Quarum suffragio et alias iniquissimas leges Clodius pertulerat.

bello victis regibus regna reddere consuevit, rex amicus, nulla injuria commemorata, nullis repetitis rebus, cum bonis omnibus publicaretur.

XXVII. Multa acerba, multa turpia, multa turbulenta habuit ille annus : tamen illi sceleri, quod in me illorum immanitas edidit, haud scio an recte hoc proximum esse dicam. Antiochum illum Magnum majores nostri, mágna belli contentione terra marique superatum[1], intra montem Taurum regnare jusserunt; Asiam, qua illum multarunt, Attalo[2], ut is regnaret in ea, condonaverunt. Cum Armeniorum rege, Tigrane, grave bellum perdiuturnumque gessimus; quum ille, injuriis in socios nostros inferendis, bello prope[3] nos lacessisset. Hic et ipse per se vehemens fuit, et acerrimum hostem hujus imperii Mithridatem, pulsum Ponto, opibus suis regnoque defendit; et a Lucullo[4], summo viro atque imperatore, pulsus, animo tamen hostili cum reliquis copiis suis in pristina mente mansit. Hunc Cn. Pompeius, quum in suis castris supplicem abjectumque vidisset, erexit, atque insigne regium, quod ille de suo capite abjecerat, reposuit, et, imperatis certis rebus, regnare jussit; nec minus et sibi, et huic imperio gloriosum putavit, constitutum a se regem,

XXVII. 1. *Superatum.* A L. Scipione, Africani majoris fratre : qui ob eam causam Asiatici cognomen est adeptus.

2. *Attalo.* Eumenis fratri, qui eam postea populo romano moriens testamento legavit.

3. *Bello prope.* Non enim bello Tigranes Romanos lacessivit; sed, vexandis sociis, quasi bellum inferre videbatur : non satis habet Cicero, populum romanum excusare, qui non lacessitus bellum intulerit; sed excusat etiam cum laude, quod sociorum injurias suas duxerit.

4. *A Lucullo.* Qui Mithridatem, atque etiam Tigranem ita fregit, ut Pompeio, qui successit, non difficiles belli reliquias tradiderit : unde inimicitiarum inter eos origo fluxit : quum uterque ejus belli gloriam ad se traheret. Plutarchus et alii.

quam constrictum videri. Tulit, gessit[5]: qui et ipse hostis fuit populi romani, et acerrimum hostem[6] in regnum recepit; qui conflixit, qui signa contulit, qui de imperio pæne certavit, regnat hodie, et amicitiæ nomen ac societatis, quod armis violarat, id precibus est consequutus: ille Cyprius miser, qui semper socius[7], semper amicus fuit, de quo nulla umquam suspicio durior aut ad senatum, aut ad imperatores nostros allata est, vivus, ut aiunt, est, et videns[8], cum victu ac vestitu suo publicatus. En, cur ceteri reges stabilem esse suam fortunam arbitrentur, quum, hoc illius funesti anni prodito[9] exemplo, videant, per tribunum aliquem, et sexcentas operas[10], se fortunis spoliari, et regno omni posse nudari.

XXVIII. At etiam eo negotio M. Catonis splendorem maculare[1] voluerunt, ignari, quid gravitas,

5. *Tulit, gessit.* Diadema a Pompeio recepit, illud capiti repositum gessit. Sunt qui legendum putent horum loco: « Tigranes igitur, qui et ipsi.... » — Ernest. levissima de causa deleverat *Tulit, gessit*, et in cap. seq. inculcaverat post verba *libera fuisset.* Alii hæc imitentur. J. V. L.

6. *Acerrimum hostem.* Mithridatem dici constat.

7. *Qui semper socius.* Non ad ipsum Ptolemæum, sed ad majores ejus referendum est: nam ipse, quum Clodius legem tulit, nondum erat socius. Ammianus tamen lib. XIV, fœderatum et socium appellat his verbis: « Ptolemæo rege, fœderato nobis, et socio, ob ærarii nostri angustias jusso sine ulla culpa proscribi, ideoque hausto veneno voluntaria morte deleto, et tributaria facta Cyprus est, et velut hostiles ejus exuviæ classi impositæ, in urbem advectæ sunt per Catonem ».

8. *Vivus et videns.* Terentius in Eunucho, I, 1: « et tædet et amore ardeo et prudens, sciens Vivus, vidensque pereo, nec quid agam scio ». Sic noster pro Quintio: « huic acerbissimum vivo, videntique funus ducitur ». Quod locutionis genus a Græcis desumptum videtur, qui sæpius usurpavere.

9. Al. male, *perdito.* J. V. L.

10. *Sexcentas operas.* Numerus paucitatem indicat hoc loco, regumque majestati opponitur, quum sæpius pro indefinita multitudine collocetur.

XXVIII. 1. *Maculare.* Nam regiæ gazæ vendendæ, et pecuniæ deportandæ M. Catonem, lege lata, Clodius præfecit; non ut Catonem ornaret, sed partim ut virum fortissimum, et improbis civibus infensum a republica removeret; partim ut, si quis deinde

quid integritas, quid magnitudo animi, quid denique virtus valeret[2]: quæ in tempestate sæva quieta est, et lucet in tenebris, et pulsa loco manet tamen, atque hæret in patria, splendetque per se semper, neque alienis umquam sordibus obsolescit. Non illi ornandum M. Catonem, sed relegandum; nec illi committendum illud negotium, sed imponendum[3] putaverunt: qui in concione palam dixerint, linguam se evellisse[4] M. Catoni, quæ semper contra extraordinarias potestates libera fuisset. Sentient, ut spero, brevi tempore, manere libertatem illam; atque hoc etiam, si fieri poterit, esse majorem, quod cum consulibus illis M. Cato, etiam quum jam desperasset aliquid auctoritate sua profici posse, tamen voce ipsa ac dolore pugnavit, et post meum discessum, iis Pisonem verbis, flens meum et reipublicæ casum, vexavit, ut illum hominem perditissimum atque impudentissimum pæne jam provinciæ pœniteret[5]. Cur igitur rogationi paruit[6]? Quasi vero ille non

legem illam de Cypro publicata vellet accusare, socium ac defensorem haberet M. Catonem, utpote qui ejus negotii particeps fuisset: quod sane ita contigit.

2. *Virtus valeret.* Locum hunc credas Claudiano ob oculos fuisse, quum de consulatu Manlii Theodori caneret: « Ipsa quidem virtus pretium sibi, solaque late Fortunæ secura nitet; nec fascibus ullis Erigitur plausuque petit clarescere vulgi; Nil opis externæ cupiens, nil indiga laudis, Divitiis animosa suis, immotaque cunctis Casibus, e celsa mortalia despicit arce ».

3. *Imponendum.* Et rei et hominis causa hoc verbo usus est: ut hoc significet, et rem Catone indignam esse impositam, et impositam invito: quod et Dio tradit libro XXXVIII.

4. *Evellisse.* Quia Cato, suscepto et administrato negotio, contra leges a Clodio in tribunatu latas pro sua veteri constantia ac libertate loqui jam non posset: quandoquidem inter eas leges esset ea, de Cypro publicata: quæ si tolleretur, ea simul, quæ Cato in Cypro gesserat, tolli necesse erat: nec sane parum callide Clodius cogitavit; nam, quod fore putavit, id ipsum evenit; ut Cato, ne, quæ ipse in Cypro et Byzantii egisset, infirmarentur, Clodii tribunatum contra Ciceronem defenderet: de quo in oratione de Provinciis consularibus, et Plutarchus in Cicerone.

5. *Provinciæ pœniteret.* Cujus mercede ac pactione inductus, cum Clodio de mea pernicie consenserat.

6. *Paruit?* Quod in Cyprum ivit.

in alias quoque leges, quas injuste rogatas putaret, jam ante jurarit. Non offert se ille istis temeritatibus [7], ut, quum reipublicæ nihil prosit, se cive rempublicam privet. Consule me, quum esset designatus tribunus plebis [8], obtulit in discrimen vitam suam; dixit eam sententiam, cujus invidiam capitis periculo sibi præstandam [9] videbat; dixit vehementer; egit acriter; ea quæ sensit, præ se tulit; dux, auctor, actor rerum illarum fuit: non quo periculum suum non viderit; sed in tanta reipublicæ tempestate nihil sibi, nisi de patriæ periculis, cogitandum putabat. Consequutus est ipsius tribunatus.

XXIX. Quid ego de singulari magnitudine animi ejus, ac de incredibili virtute dicam? meministis illum diem [1], quum, templo a collega occupato, nobis omnibus de vita ejus viri et civis timentibus, ipse animo fortissimo venit in templum, et clamorem hominum, auctoritate, impetum improborum, virtute sedavit. Adiit tum periculum, sed adiit ob causam: quæ quanta fuerit, jam mihi dicere non est necesse.

7. *Istis temeritatibus.* Non adeo est temerarius, ut sine causa et spe utilitatis, periculo velit vitam exponere. Nempe si Cato non indiget Roma, at Roma indiget Catone. Notatu sane digna scriptoris locutio.

8. *Designatus tribunus plebis.* Nonis decembris, quem sæpe diem sibi gloriosum, reipublicæ salutarem Cicero nominat, de conjuratis in senatu dictæ sententiæ sunt: factoque in Catonis sententiam senatusconsulto, in carcere necati.

9. *Præstandam.* Ita gravem sibi invidiam videbat impendere, ut eam subire sine vitæ periculo non posset; subiit tamen, patria vitæ antelata.

XXIX. 1. *Illum diem.* Q. Metellus Nepos tribunus pl. legem laturus de Pompeio cum exercitu ex Asia revocando, templum Castoris cum servis et gladiatoribus occuparat; in quod Cato irrupit, inter Cæsarem prætorem et Metellum tribunum medius consedit, et præcone legem recitare prohibito, Metello ipsi eamdem ferre paranti codicem extorsit; quo facto Cato pæne occisus esset, nisi Murena consul obstitisset. Ea sunt quæ hic Cicero obscure innuere cogitur, ne in Pompeii et Cæsaris invidiam incurrat. — Multis *templum* hoc loco pro Rostris usurpatur, quæ sane exempla abundant.

At, si isti Cypriæ rogationi sceleratissimæ non paruisset; hæreret illa nihilominus in republica turpitudo[2]. Regno enim jam publicato, de ipso Catone erat nominatim rogatum: quod ille si repudiasset, dubitatis, quin ei vis esset allata, quum omnia acta illius anni per illum unum labefactari[3] viderentur? Atque etiam hoc videbat: quoniam illa in republica macula regni publicati maneret, quam nemo jam posset eluere; quod ex malis boni[4] posset in republica provenire, id utilius esse per se conservâri, quam per alios. Atque ille etiamsi aliquapiam vi expelleretur illis temporibus ex hac urbe, facile pateretur: etenim, qui superiore anno[5] senatu caruisset, quo si tum veniret, me tamen socium suorum in republica consiliorum videre posset; is æquo animo tum, me expulso, et meo nomine quum universo senatu, tum sententia sua[6] condemnata, in hac urbe esse posset? Ille vero eidem tempori, cui nos, eidem furori, eisdem consulibus, eisdem minis, insidiis, periculis cessit[7]. Luctum nos hausimus majorem, dolorem ille animi non minorem.

XXX. His de tot tantisque injuriis in socios, in

2. *Hæreret illa nihilominus in republica turpitudo.* Nihilominus omnia regia bona præconi subjecta veniissent: quum enim, ut negotium illud Cyprium a Catone administraretur, lata lex est, jam regnum erat publicatum.

3. *Per illum unum labefactari.* Si, Clodia lege contempta, in Cyprum ire recusaret: quo quidem ostendisset, leges Clodii nullas esse.

4. *Quod ex malis boni posset in rep. provenire.* Malum fuit, insonti regi sine causa suum eripere: bonum de bonis illius coactam pecuniam in ærarium inferre: quod a Catone potius, integerrimo homine, quam a quovis alio fieri, e rep. fuit.

5. *Superiore anno.* Cæsare consule: quo anno, quum nihil more majorum gereretur, Cæsare leges et auspicia negligente, Cato desperatione quadam in senatum non venit.

6. *Sententia sua.* Quum enim pulsus est Cicero, tum damnari et senatus visus est, sententia Catonis: pulsus enim est ob conjuratorum necem: illi autem e senatusconsulto, Catonis in sententiam facto, necati sunt.

7. *Cessit.* Quum Cypriæ rogationi paruit, et in Cyprum profectus est.

reges, in liberas civitates, consulum querela esse debuit: in ejus magistratus tutela, reges, atque exteræ nationes semper fuerunt. Ecquæ vox umquam est audita consulum? Quamquam quis audiret[1], si maxime queri vellent? De Cyprio rege quererentur, qui me civem, nullo meo crimine, patriæ nomine laborantem, non modo stantem non defenderant[2], sed ne jacentem quidem protexerant[3]? Cesseram, si alienam a me plebem fuisse vultis, quæ non fuit, invidiæ[4]; si commoveri omnia videbantur, tempori; si vis suberat, armis; si societas[5], magistratuum pactioni; si periculum civium, reipublicæ. Cur, quum de capite civis (non disputo, cujusmodi civis), et de bonis proscriptio ferretur, quum et sacratis legibus[6] et XII Tabulis sancitum esset, ut neque privilegium[7] irrogari liceret, neque de capite, nisi comitiis centuriatis, rogari, nulla vox est audita consulum? constitutumque est illo anno, quantum in illis duabus hujus imperii pestibus fuit, jure posse, per operas concitatas, quemvis civem nominatim, tribuni plebis concilio[8], ex civitate exturbari? Quæ vero promulgata illo anno fuerunt? quæ promissa multis? quæ conscripta? quæ sperata? quæ cogitata? quid dicam? qui locus orbis terræ jam non erat alicui destinatus? cujus negotii publici cogitari, optari, fingi curatio potuit, quæ

XXX. 1. *Audiret*, etc. Al. «auderet, s. m. q. vellet ». J. V. L.

2. *Defenderant*. Al. *defenderunt*. J. V. L.

3. *Protexerant*. Al. *protexerunt*. J. V. L.

4. *Invidiæ*. Fueram pulsus invidia plebis, si eam a me alienam fuisse vultis, quod tamen verum non exstitit.

5. *Societas*, *magistratuum*. Inter consules et tribunum pl. ut illi de mea pernicie, quum lex rogaretur, conniverent; hic provincias quas vellent, sceleris mercedem daret.

6. *Sacratis legibus*. In Sacro monte latis, quum plebs a patribus secessit.

7. *Privilegium*. Legem adversus unum civem.

8. *Concilio*. Plebis conventu a tribuno advocato. Olim erat *consilio*, quod tuetur Garatonius, quasi sit adnitente aliquo tribuno.

non esset attributa atque descripta? quod genus imperii, aut quæ provincia[9], quæ ratio auferendæ aut conflandæ pecuniæ non reperiebatur? quæ regio, orave terrarum erat latior, in qua non regnum[10] aliquod statueretur? quis autem rex, qui illo anno non aut emendum sibi, quod non habebat, aut redimendum, quod habebat, arbitraretur? quis provinciam, quis pecuniam, quis legationem ab senatu[11] petebat? Damnatis de vi[12], restitutio; consulatus petitio ipsi illi populari sacerdoti[13] comparabatur. Hæc gemebant boni, sperabant improbi, agebat tribunus plebis, consules adjuvabant.

XXXI. Hic, aliquanto serius, quam ipse[1] vellet, Cn. Pompeius, invitissimis iis, qui mentem optimi ac fortissimi viri suis consiliis fictisque terroribus a defensione meæ salutis averterant, excitavit illam suam non sopitam[2], sed suspicione aliqua retardatam con-

9. *Quæ provincia.* Ita omnes contrahendæ pecuniæ vias pervestigabat, ut provincias novas faceret, easque improbis hominibus administrandas pretio traderet.

10. *Regnum aliquod.* Ut novas provincias, ita nova regna Clodius ad conflandam pecuniam statuebat.

11. *Ab senatu petebat.* A Clodio petebant omnes, non, ut mos erat, a senatu: pecunia enim et legationes senatusconsulto dabantur, provinciæ vero primum senatusconsulto, deinde lege curiata: nisi si quis, quum perferri legem curiatam non liceret, eo imperio, quod senatus lege Cornelia dabat, contentus, suo sumptu in provinciam vellet ire: quod paucissimi fecerunt.

12. *De vi.* Illis pœna erat exsilium, quos restituere Clodius cogitabat. Ii autem erant, quos Cicero quinque nominat pro Sulla, 2, aliique ejusdem farinæ. Excipiendus videtur Antonius, qui male de Clodio meruerat, quum adversus Catilinam pugnasset; de quo vide Excursum ad Flacc. 38.

13. *Populari sacerdoti.* P. Clodio, qui, ut Plutarchus et alii prodiderunt, libidinis causa ad aras Bonæ Deæ, quasi sacerdos esset, penetravit.

XXXI. 1. *Serius, quam ipse vellet.* Excusat Pompeium, quod a principio nefariis Clodii consiliis et actis obviam non ierit: voluisset enim obsistere; sed, ut Cæsari satisfaceret, suorum actorum dissolutionem metuenti, hominem nefarium furere in Ciceronem, atque in ipsam rempublicam passus est.

2. *Non sopitam.* Non usque eo suam diligentiam et vigilantiam in tuenda

suetudinem reipublicæ bene gerendæ. Non est passus ille vir, qui sceleratissimos cives[3], qui acerrimos hostes[4], qui maximas nationes, qui reges, qui gentes feras atque inauditas[5], qui prædonum[6] infinitam manum, qui etiam servitia[7] virtute victoriaque domuisset; qui omnibus bellis[8] terra marique compressis, imperium populi romani orbis terrarum terminis definisset; rempublicam everti scelere paucorum, quam ipse non solum consiliis, sed etiam sanguine suo sæpe servasset: accessit ad causam publicam; restitit auctoritate sua reliquis rebus; de præteritis questus est. Fieri quædam ad meliorem spem inclinatio visa est. Decrevit senatus frequens de meo reditu kalendis jun. dissentiente nullo, referente L. Ninnio, cujus in mea causa numquam[9] fides virtusque contremuit. Intercessit Ligus iste[10], nescio

republica Pompeius omisit, ut omnino publicæ causæ indormiret, sed ut paullulum conniveret.

3. *Sceleratissimos cives.* Brevi oratione omnes Pompeii laudes percurrit: sceleratissimos cives appellat, Cn. Carbonem, Cn. Domitium, Q. Sertorium: quorum unum in Sicilia, alterum in Africa, tertium Pompeius in Hispania vicit.

4. *Acerrimos hostes... maximas nationes.* Intelligit Afros, Gallos et Hispanos: qui odio quodam in populum romanum impulsi, Carbonis et Sertorii partibus hæserunt.

5. *Gentes feras atque inauditas.* Manifeste dictum apparet de Hiarba, Mithridate, Tigrane; deque nationibus illis, quas, antea fama minus notas, Pompeius, dum fugientem Mithridatem persequitur, transitum negantes vicit, et ad populi romani ditionem adjunxit.

6. *Prædonum.* Pompeius bellum adversus piratas, lege Gabinia sibi demandatum, undequinquagesimo die felicissime confecit.

7. *Qui etiam servitia.* Servitia re vera non Pompeius, sed M. Crassus devicit: sed eam laudem Cicero sæpe ad Pompeium conatur transferre, quum dicat, adventante Pompeio servilem manum timore consternatam, nullo labore a Crasso esse devictam.

8. *Omnibus bellis.* Africano, Transalpino, Hispaniensi, Mithridatico: de tribus enim orbis partibus Pompeius triumphavit, victo in Africa Carbone, in Hispania Sertorio, in Asia Mithridate.

9. *Numquam.* Nam et, antequam Cicero iret in exsilium, quum alia præstitit officia, tum populo persuasit, ut tamquam in publica calamitate vestem mutaret.

10. *Ligus iste, nescio qui.* Ælium

qui, additamentum[11] inimicorum meorum. Res erat et causa nostra eo jam loci, ut erigere oculos, et vivere videretur. Quisquis erat, qui aliquam partem in meo luctu[12] sceleris Clodiani attigisset, quocumque venerat, quod judicium cumque subierat, damnabatur[13]. Inveniebatur nemo[14], qui se suffragium de me tulisse confiteretur. Decesserat ex Asia frater meus magno squalore, sed multo etiam majore mœrore. Huic ad urbem venienti tota obviam civitas cum lacrymis gemituque processerat. Loquebatur liberius senatus; concurrebant equites romani; Piso[15] ille, gener meus, cui fructum pietatis suæ neque ex me, neque a populo romano ferre licuit, a propinquo[16] suo socerum suum flagitabat; omnia senatus rejiciebat, nisi de me primum consules retulissent.

XXXII. Quæ quum res jam manibus[1] teneretur, et quum consules provinciarum pactione libertatem omnem perdidissent, qui quum in senatu privatim[2],

Ligurem significat; et in ambigua nominis significatione ludit : nam Ligus et gentis Æliæ cognomen est, et hominem in Liguria natum demonstrat.

11. *Additamentum*. Quia quum novem tribunos pl. ante discessum suum Cicero habuisset, post discessum Ligus iste ex eo numero defluxit, seque ad Clodii partes addidit.

12. *Qui aliquam partem in meo luctu*, etc. Qui de mea pernicie cum Clodio sensisset.

13. *Damnabatur*. Repulsam patiebatur, quocumque venerat, h. e. quemcumque magistratum petebat; quum ad judices veniret, calumniæ notam, si accusaret; damnationem, si accusaretur, subibat. Non est unde aliquid deesse cum Manutio credamus. Verbum enim illud *damnabatur* non minus populi comitia, quam judicia complectitur. Cf. ejusd. orat. cap. 41:

14. *Inveniebatur nemo*, etc. Quum enim Clodii amicos a populo repudiari, a judicibus damnari viderent; negabant omnes suffragium se tulisse in illa rogatione, quam de me Clodius tulerat.

15. *Piso ille*. C. Piso, qui paullo ante obiit, quam rediret socer Cicero.

16. *A propinquo*. Pisone consule.

XXXII. 1. *Manibus teneretur*. In nostris pæne manibus esset, jam prope esset confecta.

2. *Privatim*. Quum privati senatores censuerant de Ciceronis reditu, petebant a consulibus, ut suas de Cicerone sententias dicerent, h. e. de illis sententiis ad senatum referrent, quod detrectabant facere consules.

ut de me sententias dicerent, flagitabantur, legem illi se Clodiam[3] timere dicebant; quum hæc non possent jam diutius sustinere, initur consilium de interitu Cn. Pompeii: quo patefacto, ferroque[4] deprehenso, ille inclusus domi tamdiu fuit, quamdiu inimicus meus in tribunatu. De meo reditu octo tribuni promulgarunt. Ex quo intellectum est, mihi absenti crevisse amicos[5], in ea præsertim fortuna, in qua nonnulli etiam, quos esse putaveram, non erant; sed eos voluntatem semper eamdem, libertatem non eamdem semper habuisse. Nam ex novem tribunis, quos tunc habueram, unus, me absente, defluxit, qui cognomen sibi ex Æliorum imaginibus[6] arripuit; quo magis

Nemo autem ignorat moris apud senatum fuisse, ut aliquando de re, quæ utilis videbatur, extra ordinem dicerent, peterentque a consule ut hac de sua re ad senatum referretur.

3. *Legem... Clodiam.* In qua caput hoc erat, ne quis de Ciceronis reditu referret, ne quis decerneret, ne disputaret, ne loqueretur, ne pedibus iret in sententiam, ne scribendo adesset.

4. *Ferro deprehenso.* Hoc aperte in oratione pro Milone significatur his verbis : « Comprehensus est in templo Castoris servus P. Clodii, quem ille ad Cn. Pompeium interficiendum collocarat : extorta est confitenti sica de manibus, caruit foro Pompeius postea, caruit senatu, caruit publico; janua se ac parietibus, non jure legum judiciorumque texit ».

5. *Crevisse amicos.* Manifesto inde apparuit auctum fuisse amicorum numerum in eo casu, in quo nonnulli fidem meam fefellerant; quum ex tot tribunis qui pro me proficiscente intercedere non ausi erant, octo repente exstiterunt, qui meam causam agerent; et illi quidem semper mente fuerant amici, verum metu ac necessitate constricti diutius tenebantur. Garatonius cum Manutio et Ernestio negativam accedere velit, quod non h. l. crevisse, sed contra decrevisse amicos Cicero demonstret. Quod sane nequeo satis mirari Ciceronem, tota Italia expetitum, ab universo senatu et populo revocatum, dicere se paucioribus quam antea amicis uti; quod si verum fuisset, contra quam eventu et historia demonstratur, solertius tempori et causæ serviebat Cicero, quam ut hanc solitudinem denuntiasset. Planus nobis videtur sensus : Si nonnullos amicos calamitas mea eripuit, at certe plures dedit, qui vere fuerunt, sed libertate uti non potuerunt.

6. *Ex Æliorum imaginibus.* Imagines majorum servabantur cum inscriptione prænominis, nominis, cognominis : dicit igitur, Ælium, quum inscriptiones imaginum perlegisset, inde cognomen Liguris accepisse,

nationis[7] ejus esse, quam generis, videretur. Hoc igitur anno, magistratibus novis designatis, quum omnes boni omnem spem melioris status in eorum fidem convertissent: princeps P. Lentulus, auctoritate[8] ac sententia sua, Pisone et Gabinio repugnantibus, causam suscepit, tribunisque plebis octo referentibus, præstantissimam de me sententiam dixit. Qui quum ad gloriam suam, atque ad amplissimi beneficii gratiam magis pertinere videret, causam illam integram ad suum consulatum reservari, tamen rem talem per alios citius, quam per se tardius confici malebat.

XXXIII. Hoc interim tempore P. Sextius, judices, designatus[1], iter ad C. Cæsarem pro mea salute suscepit. Quid egerit, quantum profecerit, nihil ad causam. Equidem existimo[2], si ille (ut arbitror) æquus nobis fuerit, nihil ab hoc profectum; sin iratior[3],

quo gentem Æliam usam esse jam diximus: quod etsi ob eam causam fecit, ut ab illis Æliis Liguribus, clarissimis viris, originem videretur ducere: tamen contra quam ille putaverat, evenisse ait Cicero, ut ex illo cognomen potius ex Ligurina natione, quam ex Ælia gente, putaretur esse.

7. *Magis nationis*. Rectius forte, « generis ejus esse, quam nationis ». J. V. L. — Vulgatam magis sapere credam. Nam illud cognomen Liguris omnibus in memoriam revocabat, hunc nationis ejus subdolæ esse, quam indole referebat, non vero generis illius clari, cujus nomen occupaverat. Unde ex illo suo furto magis vitia ejus elucebant.

8. *Auctoritate*. Quam habebat, et quia magistratus gesserat, et quia consul erat designatus; est enim in eo, qui magistratum gerit, potestas; in eo, qui gesturus est, auctoritas; itaque in oratione in Pisonem de Q. Marcello consule designato dixit: « Ille designatus consul, quum quidam tribunus pl. suo auxilio magistros ludorum ludos contra senatusconsultum facere jussisset, privatus vetuit, atque id, quod nondum potestate poterat, obtinuit auctoritate ».

XXXIII. 1. *Designatus*. Tribunus plebis eodem anno quo P. Lentulus consul.

2. *Existimo*. Mirum est periodi hujus artificium, qua, quum Sextii beneficium maximum ostendere velit, ex industria rem implicat, ne in Cæsaris offensionem novam incurrat, ita tamen ut hoc silentio facillime eluceat singularis Sextii voluntas ac sedulitas.

3. *Iratior*. Nondum Ciceroni Cæsar ignoverat, quod liberius reipublicæ vi-

non multum. Sed tamen sedulitatem[4] atque integritatem[5] hominis videtis. Ingredior jam in Sextii tribunatum. Nam hoc primum iter designatus reipublicæ causa suscepit. Pertinere et ad concordiam[6] civium putavit, et ad perficiundi facultatem, animum Cæsaris a causa non abhorrere.

Abiit ille annus[7]; respirasse homines videbantur, nondum re, sed spe reipublicæ recuperandæ. Exierunt malis ominibus atque exsecrationibus duo vulturii paludati[8]: quibus utinam ipsis evenissent ea, quæ tum homines precabantur! neque nos provinciam Macedoniam cum exercitu, neque equitatum in Syria et cohortes optimas perdidissemus. Ineunt magistratum tribuni plebis, qui omnes se de me promulgaturos confirmarant. Ex his princeps emitur ab inimicis meis is, quem homines in luctu irridentes, Gracchum vocabant[9]: quoniam id etiam fatum civitatis fuit, ut illa ex vepreculis extracta nitedula[10] rempublicam conaretur arrodere. Alter[11] vero, non ille Ser-

cem, perstricto eodem, deploraverat.

4. *Sedulitatem.* Quod iverit ad Cæsarem.

5. *Integritatem.* Quod in Ciceronem, hoc est, in ipsam rempublicam, optime fuerit animatus: laborem enim pro eo, quem non diligit, nemo fere suscipit.

6. *Concordiam civium.* Nam si cum Clodio consentiret Cæsar, haud paullo plus in restituendo Cicerone contentionis fuisset: causam autem Ciceronis non aperte Cæsar juvit, ne Clodium hominem popularem et factiosum contra se irritaret: juvit tamen, ut illa verba demonstrant in epistola ad Lentulum: « Sese, quæ de mea salute egisset, voluntate Cæsaris egisse, ipsum meum fratrem testatus est ».

7. *Ille annus.* Quo Piso et Gabinius consules fuerunt.

8. *Vulturii paludati.* Direptores illi et expilatores, qui paludamento tantum imperatores referebant.

9. *Gracchum vocabant.* Per ironiam, quasi tribunum valde popularem et eloquentissimum. Poterat etiam ille Numerius Quintius istius Quintii filius esse, qui se olim Tib. Gracchi filium erat mentitus; inde et infra *Gracchus insitivus* vocatur.

10. *Nitedula.* Mus est agrestis, quem gallice dictum *mulot*, plurimum segetibus nocere nemo nescit. Numerius autem ille Quintius ex obscura ruris familia ortus isto nomine dignus videbatur.

11. *Alter.* Emitur.

ranus[12] ab aratro, sed ex deserto Gavii Oleli horreo calatis granis[13], in Calatinos Attilios insitus, subito nominibus in tabulas[14] relatis, nomen suum de tabula sustulit.

Veniunt kalendæ januarii[15]. Vos hæc melius[16] scire potestis; equidem audita dico: quæ tum frequentia senatus[17], quæ exspectatio populi, qui concursus legatorum ex Italia cuncta, quæ virtus, actio, gravitas P. Lentuli consulis fuerit, quæ etiam collegæ ejus moderatio[18] de me; qui quum inimicitias sibi mecum

12. *Serranus.* De Sex. Attilio Serrano loquitur: quem ne putetis, inquit, Caio illi Serrano, quem serentem dati honores invenerunt, præstantissimo viro, similem esse: non hic ab illo Serrano, cujus cognomen refert, originem ducit: sed, quum Gavii cujusdam Oleli filius esset, ab inopi ac vacuo patris horreo in Attiliam familiam per adoptionem transiit.

13. *Calatis granis.* Acerbo joco ad *calata comitia* alluditur, quibus adrogatio fiebat apud pontifices. A. Gell. XV, 27. Pro eo igitur, quod calatis comitiis ii adoptantur, qui sui juris sunt, Serranum hunc calatis granis adoptatum dicit, ut significaret eum inter grana et in horreo patris deserto et parum copioso educatum, ita ut calare s. numerare grana posset, et inde per adoptionem in Attiliam gentem repente insitum, minime tamen esse, vel moribus et ingenio Attilium illum Serranum referre qui ab aratro ad consulatum fuerat vocatus. Genus est joci ex inopinatorum genere, et aliud quam exspectabatur ex præmissis, denuntiantium; qui modus sæpius ab Aristophane usurpatus plurimis scatet ambagibus, nec optime a recentioribus potest æstimari. — Loco *Gavii Oleli*, quæ verba non satis manifeste in codicibus apparent, receptum velit Perizonius *Gavii Cæpionis*, quod infra *Attilius Gavinius* vocatur. Jac. Gronovius legit « ex deserto Granii Leti ore a calatis granis », ita ut Granius ille Letus præco sit Serrani pater. Quod quomodo latine fieri possit, nescio; quomodo explicari, plane dubito.

14. *In tabulas.* Quum subito et præter omnium opinionem tabulis censorum sua nomina Sex. Attilius Serranus inseruisset, nomen suum ex tabula promulgationis sustulit, nec inter ceterorum tribunorum promulgantium legem de Ciceronis reditu legi voluit. Putat autem Schütz. quum emptus fuisset a Clodianis Attilius, de nominibus h. l. agi in tabulas argentariorum relatis, ne suum nomen subscriberet in tabula, in qua cum ceteris tribunis pl. de reditu Ciceronis esset promulgatum.

15. *Kalendæ januarii.* Quo die magistratum consules inibant.

16. *Melius scire.* Nam ego tum aberam: vos affuistis.

17. *Frequentia senatus.* Quum eo die de Cicerone actum iri Lentulo consule non ignorarent.

18. *Moderatio.* Quum enim Q. Metellus et P. Clodii frater esset, et

ex reipublicæ dissensione susceptas esse dixisset, eas se patribus conscriptis, dixit, et temporibus reipublicæ permissurum.

XXXIV. Tum princeps [1] rogatus sententiam L. Cotta,

inimicitias cum Cicerone exercuisset, qui etiam tribunus pl. consulatu abeuntem concionis habendæ potestate privaret: tamen, Lentulo referente, moderatione quadam usus, sese continuit, inimicitiis reipublicæ remissis.

XXXIV. 1. *Tum princeps rogatus sententiam L. Cotta.* Quæ ab aliis dicta sunt, referam fideliter, et refellam, ut pateat, quinam servaretur ordo a magistratibus, quum senatum rogarent. Cur enim princeps L. Cotta? « Non quod esset e consularibus antiquissimus, inquit Manutius, nam triennio ante illum P. Servilius consul fuerat: sed antiquissimus eorum, qui tum erant in senatu; abfuisse puto Servilium ». Abramius autem, « Cotta, inquit, qui proximo lustro censor fuerat, et tunc erat princeps senatus, rogatus est primo loco ». Ex his multa sunt, quæ viri eruditi repudient. 1° De L. Aurelio Cotta notandus est Asconius ad fragm. pro Cornel. « Fuerunt tres Cottæ, duo hi, Caius et Marcus, tertius Lucius, qui lege sua judicia inter tres ordines communicavit, senatores, equites, tribunos ærarios, adeptique sunt omnes consulatum ». Quorum Caius quadriennio post P. Servilium consul fuit cum L. Octavio, anno sequenti Marcus cum L. Lucullo, quatuordecim post Servilium annos Lucius cum Torquato. Præterea Caius quidem statim fere post consulatum, quum se ad triumphum compararet, ex vulnere mortuus est, ut habetur in Pison. 26. De Marco autem post expeditionem adversus Mithridatem susceptam nulla mentio apud antiquos. Tertius hic est Lucius, qui prætor Pompeio et Crasso coss. legem judiciariam tulerat, et is princeps rogatus sententiam dicitur. 2° P. Servilius Isauricus non erat antiquissimus consularium, qui viverent: quanto enim antiquior M. Perperna? quem vixisse eo tempore, et multo post, Asconius ad fragm. pro Scauro, et Val. Max. VIII, 13, testantur. 3° Perscriptum nulla erat in lege, vel in more positum, institutoque majorum, ut antiquiores e consularibus primi rogarentur sententiam: post Red. in sen. 7: « quem kal. januariis tertio loco sententiam rogaras »: quum plurimi essent in senatu, L. Pisone consule, qui consulatum ante Ciceronem gesserant, ipsum tamen tertio loco, post Pompeium scilicet et Crassum: et patet ex Philip. X, 1, ab C. Pansa primum rogatum fuisse Kalenum, deinde Servilium Isauricum filium, quum utroque Cicero esset multo antiquior consularis. Magistratus, qui senatum vocaverat, quo quemque loco ipse vellet, consulares interrogabat, dummodo nulli essent designati consules, qui semper ante omnes dicebant. Et illud sane antiquitus usitatum fuit, ex Livio, III, 40: « Ita labante jam causa decemvirorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Cornelii decemviri frater, quum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset ». Quid hac de re sentiendum omnino sit, luculentissime docet Suetonius in Cæs. 21: « Ac post novam adfinitatem Pompeium primum rogare sententiam cœpit (C. Cæsar consul), quum Cras-

dixit id, quod dignissimum republica fuit, nihil de me actum esse jure, nihil more majorum, nihil legibus; non posse quemquam de civitate tolli sine judicio; de capite non modo ferri[2], sed ne judicari quidem posse, nisi comitiis centuriatis; vim fuisse illam, flammam quassatæ reipublicæ perturbatorumque temporum, jure judiciisque sublatis; magna rerum perturbatione[3] impendente, declinasse me paullulum, et, spe reliquæ tranquillitatis, præsentes fluctus tempestatemque fugisse. Quare, quum absens rempublicam non minus magnis periculis, quam quodam tempore præsens[4] liberassem, non restitui me solum, sed etiam ornari a senatu decere. Disputavit etiam multa prudenter, ita de me illum amentissimum et profligatissimum hostem pudoris et pudicitiæ scripsisse, quæ scripserat, iis verbis, rebus, sententiis, ut, etiamsi jure[5] esset rogatum, tamen vim habere non posset: quare me, qui nulla lege abessem,

sum soleret, essetque consuetudo, ut quem ordinem rogandi sententias consul kal. januariis instituisset, eum toto anno conservaret ». 4° Perspicuum est, ex Fastis Capitolinis, L. Cottam censorem fuisse cum P. Servilio Isaurico. Fac etiam fuisse principem senatus, quod tamen verisimile non videtur, quasi ipse sibi principatum adrogaverit: neque vero primum rogatum sententiam dixerim, velut hominem censorium, vel ut principem senatus. Etenim, si gestæ censuræ ratio habebatur, cur non M. Perperna, qui cum Philippo, aut L. Gellius, qui cum Cn. Lentulo, aut M. Crassus, qui cum Catulo, ante Cottam censores fuerant, primi rogati sunt? Quod si principi senatus talis honos debebatur, cur non primus rogabatur Cotta a Pisone; cur non a Cæsare? Primum igitur interrogavit Cottam P. Lentulus Spinther, alter consulum illius anni, qui pro restituendo Cicerone senatum habebat, non quia consularium erat antiquissimus, aut homo censorius, aut princeps senatus: sed propter adfinitatem, vel certe summam familiaritatem, quæ sibi cum illo intercedebat. FERRATIUS.

2. *Non modo ferri*. Si ferenda lex de capite, ferri centuriatis comitiis necesse fuit.

3. *Perturbatione*. Al. *permutatione*, forte rectius. J. V. L.

4. *Præsens liberassem*. Quum in consulatu meo exortam et erumpentem conjurationem compressi, atque exstinxi.

5. *Etiamsi jure*. Etiam si de mea pernicie jure rogaretur, ipsa tamen scriptione vim legis amitteret.

non restitui lege, sed revocari senatus auctoritate oportere. Hunc, nemo erat, quin verissime sentire diceret. Sed post eum rogatus Cn. Pompeius, approbata laudataque Cottæ sententia, dixit, sese otii mei causa, ut omni populari concitatione defungerer[6], censere, ut ad senatus auctoritatem populi quoque romani beneficium erga me adjungeretur. Quum omnes certatim, aliusque alio gravius atque ornatius de mea salute dixisset, fieretque sine ulla varietate discessio; surrexit, ut scitis, Attilius hic Gavianus[7]; nec ausus est, quum esset emptus, intercedere; noctem sibi ad deliberandum postulavit. Clamor senatus, querelæ, preces, socer[8] ad pedes abjectus. Ille se affirmare, postero die moram nullam esse facturum. Creditum est; discessum est. Illi interea deliberatori merces, longa interposita nocte, duplicata est. Consequuti dies pauci omnino januario mense, per quos senatum haberi liceret; sed tamen actum nihil, nisi de me.

XXXV. Quum omni mora, ludificatione, calumnia[1], senatus auctoritas[2] impediretur: venit tandem concilii de me agendi[3] dies VIII kalendas febr. Prin-

6. *Defungerer.* Liberarer: ne quis tribunus pl. aliquando concitandi in me populi occasionem haberet, quia me, lege ejectum, sine lege restitui non potuisse diceret.

7. *Gavianus.* Vetus nomen in *anus* producebant ii, qui adoptabantur: quod alibi quoque docuimus.

8. *Socer.* Cn. Oppius, ut videre est post Red. ad Quir. 5, et ad Att. IV, 2, ubi plura reperias de tota hac Clodiana turbatione.

XXXV. 1. *Calumnia.* Quum falsa quædam ad moram interponendam afferrentur.

2. *Senatus auctoritas.* Summa voluntas, quum senatusconsultum de Ciceronis reditu factum cunctus senatus magnopere vellet: impediebatur autem mora, ut, quum Attilius noctem sibi ad deliberandum postulavit; ludificatione, ut, quum promisit se postero die moram nullam esse facturum, nec tamen, quod promiserat, præstitit; calumnia, ut, quum falsæ causæ, differendi gratia, pro veris adducerentur.

3. *Concilii de me agendi.* Vocibus his monet a senatu ad populum traduci rem; nihil ergo mutandum, quasi non agi concilium dici possit, quamquam

ceps rogationis, vir mihi amicissimus, Q. Fabricius, templum[4] aliquanto ante lucem occupavit. Quietus eo die Sextius, is, qui est de vi reus: actor hic[5] defensorque causæ meæ nihil progreditur, consilia exspectat inimicorum meorum. Quid illi[6], quorum consilio P. Sextius in judicium vocatur? quo se pacto gerunt? Quum forum, comitium, curiam, multa de nocte, armatis hominibus ac servis plerisque occupavissent, impetum faciunt in Fabricium, manus afferunt, occidunt nonnullos, vulnerant multos; venientem in forum, virum optimum et constantissimum, M. Cispium[7], tribunum plebis, vi depellunt; cædem in foro maximam faciunt; universique, destrictis gladiis et cruentis, in omnibus fori partibus, fratrem meum, virum optimum, fortissimum, meique amantissimum, oculis quærebant, voce poscebant. Quorum ille telis libenter, in tanto luctu, ac desiderio mei, non repugnandi[8], sed moriendi causa corpus obtulisset suum, nisi suam vitam ad spem mei reditus reservasset. Subiit tamen vim illam nefariam consceleratorum latronum; et, quum ad fratris salutem a populo romano deprecandam venisset, pulsus e Rostris, in comitio jacuit, seque servorum et liberto-

apud Cæsarem, B. G. VI, 4, *peragere concilium* habemus. Quod sane non durum minus quam apud nostrum videatur necesse est.

4. *Templum.* Rostra et forum, ut supra videre fuit. — *Ante lucem occupavit.* Ne posset ab inimicis aditu prohiberi.

5. *Actor hic.* Sextius ille, qui causam meam tam vivide susceperat. Neque enim verba ea ad Fabricium, quamvis volente Manutio, referri possent.

6. *Quid illi.* De Clodianis dici manifestum est: accusatum enim a Milone Clodium, quod cædem cum gladiatoribus in foro fecisset, Dio lib. XXXIX, scriptum reliquit: et de gladiatoribus, quos Appius prætor Clodio fratri commodavit, infra bis significatur.

7. *M. Cispium.* Quem in Planciana optime de se meritum prædicat, suæque salutis non modo non oppugnatorem, sed etiam defensorem fuisse.

8. Hottomann. invenit in MSS *depugnandi*. J. V. L.

rum[9] corporibus obtexit, vitamque tum suam noctis et fugæ præsidio, non juris judiciorumque defendit. Meministis tum, judices, corporibus civium Tiberim compleri, cloacas[10] referciri, e foro spongiis effingi[11] sanguinem, ut omnes tantam illam copiam[12], et tam magnificum apparatum[13], non privatum, aut plebeium, sed patricium et prætorium esse arbitrarentur. Nihil, neque ante hoc tempus, neque hoc ipso turbulentissimo die, criminationis[14] esse in Sextium.

XXXVI. Atqui[1] vis in foro versata est. Certe: quando enim major? Lapidationes persæpe vidimus; non ita sæpe, sed nimium tamen sæpe gladios: cædem vero tantam, tantos acervos corporum exstructos, nisi forte illo Cinnano[2] atque Octaviano die, quis um-

9. *Servorum et libertorum*. Qui hinc inde pro dominis corpora objicientes, fuerant cæsi. Manutius lectum velit *liberorum*. Hottomannus ad proprios Quinti libertos refert, nescio an temere.

10. *Cloacas referciri*. Quæ quantæ fuerint, enarrat Plinius, lib. XXXV, cap. 13, quum subter navigatam urbem dicat.

11. *Effingi*. Exprimi. Olim legebatur *effundi*. Vera lectio ex Servii commentario ad Æn. VIII, 634, reposita est. Confer Heinsium ad Ovid. Heroid. ep. XX, 134.

12. *Tantam illam copiam*. Quantam fuisse eam constat, quæ cædem in foro maximam fecit: copiam enim pro multitudine hominum posuit.

13. *Magnificum apparatum*. Non casu ad manus ventum esse significat, sed apparatu jam ante facto, quem magnificum appellat, in Appium prætorem, Clodii fratrem, jocans: quod exiguus apparatus esse non posset, quem prætor adornasset; non a privato, inquit, homine, aut plebeio, hoc est, a P. Clodio, qui tum et privatus et plebeius erat, hæc armata manus est; sed a patricio, et prætorio, hoc est, ab Appio Pulchro; qui et patriciæ gentis erat, et præturam eo anno gerebat: hic enim gladiatores eos, quos in funere Marci propinqui sui daturus erat, P. Clodio fratri suo commodavit: quod non obscure significatur infra; ubi hæc sunt: « Gladiatores ex prætoris comitatu comprehensi, in senatum introducti confessi, in vincula conjecti a Milone, missi a Serrano ». Sed clarissime hæc tota res narratur a Dione libro XXXIX.

14. Al. « criminamini Sextium ». J. V. L.

XXXVI. 1. *Atqui*. Objectio adversarii, quam non solum concedit orator, verum etiam ex industria auget et exaggerat.

2. *Cinnano atque Octaviano die*. Quum inter Cinnam et Octavium consules in urbe pugnatum est.

quam in foro vidit? qua[3] ex concertatione[4] animorum? Nam ex pertinacia, aut constantia[5] intercessoris oritur sæpe seditio, culpa atque improbitate latoris, commodo aliquo imperitis, aut largitione proposita; oritur ex concertatione magistratuum; oritur sensim ex clamore primum, deinde aliqua discessione concionis; vix, sero, et raro ad manus pervenitur: nullo vero verbo facto, nulla concione advocata, nulla lege recitata concitatam nocturnam seditionem, quis audivit?

An verisimile est, ut civis romanus, aut homo liber quisquam cum gladio in forum descenderit ante lucem, ne de me ferri pateretur, præter eos, qui ab illo pestifero ac perdito cive jampridem reipublicæ sanguine saginantur[6]? Hic jam de ipso accusatore quæro, qui P. Sextium queritur cum multitudine in tribunatu, et cum præsidio magno fuisse; num illo die fuerit. Certe, certe non fuit. Victa igitur est causa reipublicæ, et victa, non auspiciis, non intercessione, non suffragiis; sed vi, manu, ferro. Nam si obnuntiasset Fabricio is prætor[7], qui se servasse de cælo dixerat, accepisset respublica plagam, sed eam, quam acceptam gemere posset: si intercessisset collega Fabricio, læsisset rempublicam, sed rempubli-

3. Lambin. *sine aliqua c.* J. V. L.

4. *Concertatione*, etc. Cædem illam tantam quæ in foro facta est, qua ex concertatione natam vidimus? nulla scilicet: nullam enim aut Fabricius, aut Cispius occasionem pugnæ committendæ præbuerunt.

5. *Pertinacia, aut constantia*. Pertinacia, quum interceditur salutari legi; constantia, quum perniciosæ.

6. *Sanguine saginantur?* Simili metaphora de iisdem usus est in ea pro Milone: « Unum, inquit, genus est adversum infestumque nobis, eorum, quos P. Clodii furor rapinis, et incendiis, et omnibus exitiis publicis pavit ».

7. *Is prætor*. Si prætor (quem Appium Clodii fratrem subintelligit) dixisset se spectasse de cælo, neque ideo cum populo agi posse, sane vulnus accepisset respublica, sed gemere silens potuisset, quod de me restituendo tunc agi non liceret; saltem non civium funera vidisset, nec ea esset affecta plaga, quæ gemitum omnem et planctum exsuperat.

cam jure læsisset[8]. Gladiatores tu novitios, pro exspectata ædilitate suppositos, cum sicariis e carcere emissis[9] ante lucem immittas? magistratus templo dejicias? cædem maximam facias? forum[10] purges? et, quum omnia vi et armis egeris, accuses eum, qui se præsidio munierit, non ut te oppugnaret, sed ut vitam suam posset defendere?

XXXVII. Atqui ne ex eo quidem tempore id egit Sextius, ut a suis munitus, tuto in foro[1] magistratum gereret, rempublicam administraret. Itaque fretus sanctitate tribunatus, quum se non modo contra vim et ferrum, sed etiam contra verba atque interfationem[2] legibus sacratis esse armatum putaret, venit in templum Castoris; obnuntiavit consuli[3]: quum subito manus illa Clodiana, in cæde civium sæpe jam victrix, exclamat, incitatur, invadit; inermem atque imparatum tribunum alii gladiis adoriuntur, alii fragmentis septorum[4] et fustibus, a quibus hic, multis vulneribus acceptis, ac debilitato corpore et contrucidato, se abjecit exanimatus: neque ulla alia re ab se mortem, nisi opinione mortis depulit. Quem quum jacentem et concisum plurimis vulneribus, extremo

8. *Jure læsisset.* Non quod jure intercessisset, sed quod intercedens legitimo et justo impedimenti genere usus esset.

9. *Carcere emissis.* A tribuno pl. P. Clodio.

10. *Forum purges?* Vacues, exhaurias, populum dissipes; eodem sensu quo purus dicitur campus, h. e. vacuus. Manutio placuit *spurces*. Garatonius vulgatam retinet; quæ si non omnibus probatur, *in foro pugnes*, quamvis diffidenter conjicit. Ernestius omni se molestia facillime expedit, duo hæc verba tribuens interpolatori.

XXXVII. 1. *Foro tuo.* Lallem. *tum.* J. V. L.

2. *Atque interfationem.* Non licebat tribuno plebis interfari, seu interloqui.

3. *Consuli.* Metello legem aliquam ferenti, quam Sextius minus e republica judicaret: non enim hoc ad Ciceronis causam pertinuit, contra quem nihil egisse Metellum in consulatu satis constat: jam enim odium suum in Ciceronem reipublicæ largitus erat.

4. *Septorum.* Qui cancelli in foro et in comitio erant locati, et postea sub imperatoribus ærei sunt facti.

spiritu exsanguem et confectum viderent; defatigatione magis et errore [5], quam misericordia et modo, aliquando cædere destiterunt. Et causam dicit Sextius de vi? Quid ita? quia vivit. At id non sua culpa. Plaga una illa extrema defuit : quæ si accessisset, reliquum spiritum exhausisset. Accusa Lentidium : non percussit locum [6]. Maledicito Sabinio, homini Reatino, cur tam tempori exclamarit occisum. Ipsum vero quid accusas? num defuit gladiis? num repugnavit? num, ut gladiatoribus [7] imperari solet, ferrum non recepit [8]?

XXXVIII. An hæc ipsa vis est, non posse emori? an illa, quod tribunus plebis templum [1] cruentavit? an, quod, quum esset ablatus, primumque resipuisset [2], non se referri jussit? Ubi est crimen, quod reprehenditis? Hic quæro, judices, si illo die gens ista Clodia [3], quod facere voluit, effecisset; si P. Sextius, qui pro occiso relictus est, occisus esset; fuistisne ad arma ituri? fuistisne vos ad patrium illum animum, majorumque virtutem [4] excitaturi? fuistisne aliquando

5. *Errore.* Quia mortuum putarent.

6. *Locum.* Quem ad inferendam necem percuti oportuit.

7. *Gladiatoribus.* Qui quum in arena pugnantes populo non satisfecerint, lanista eorum magister cervicem dare jussos interficit.

8. *Non recepit.* Singulari quadam ingenii flamma ardet locus hic, quam vehementissimis Demosthenis motibus non imparem crediderim. Postquam enim Clodianam procellam fuse descripsit, acervis corporum in foro exstructis deploravit, securum Sextium et majestate ac sanctitate fretum depinxit, in amarissimam subito invehitur ironiam eamdemque vividissimam, ut omne scelus Sextii esse demonstret, quod vivat. Illa invidia premit, urget adversarios, dum Sextii culpam nunc deprecatur, nunc eis imponit, quorum scelere et imperitia letalem non hausit plagam.

XXXVIII. 1. *Templum cruentavit.* Sanguine suo.

2. *Resipuisset.* Animi fugientis reliquias recepisset.

3. *Gens ista Clodia.* Ista, quæ ad Clodios pertinebat, gladiatorum familia.

4. *Majorumque virtutem.* Qua Tarquinios de populi servitute triumphantes, qua Appium Claudium decemvirum virorum libertati ac feminarum pudicitiæ insultantem a cervicibus suis depulerunt.

rempublicam a funesto latrone repetituri? an etiam tunc quiesceretis, cunctaremini, timeretis, quum rempublicam a facinorosissimis sicariis et a servis esse oppressam atque occupatam videretis? Cujus igitur mortem ulcisceremini, si quidem liberi esse, et habere rempublicam cogitaretis; de ejus virtute viri quid vos loqui, quid sentire, quid cogitare, quid judicare oporteat, dubitandum putatis?

At vero [5] illi ipsi parricidæ, quorum effrenatus furor alitur impunitate diuturna, adeo vim facinoris sui perhorruerant, ut, si paullo longior opinio mortis Sextii fuisset, Gracchum illum suum, transferendi in nos criminis [6] causa, occidere cogitarint. Sensit rusticulus non incautus (neque enim homines nequam tacere potuerunt), suum sanguinem quæri ad restinguendam invidiam facinoris Clodiani : mulionicam [7] penulam arripuit, cum qua primum Romam ad comitia [8] venerat; messoria se corbe contexit. Quum quærerent alii Numerium, alii Quintium, gemini nominis errore servatus est. Atque hoc scitis omnes, usque adeo hominem in periculo fuisse, quoad scitum sit Sextium vivere. Quod nisi esset patefactum paullo citius, quam vellem, non illi quidem morte mercenarii sui transferre potuissent invidiam in quos putabant, sed acerbissimi sceleris [9] infamiam grato quodam scelere [10] minuissent.

5. *At vero*. Clodiani, quum Sextium interemptum putarent, ad exstinguendam, saltem minuendam offensæ tribunatus sanctitatis invidiam, Numerium Quintium etiam tribunum e sua factione interfecturi erant, quod Sextianæ factioni tribuerent.

6. *Transferendi... criminis*. Ut ex tribuni pl. morte invidiam in nos concitarent eam, quam e Sextii morte ipsi metuebant.

7. Sic Priscianus, lib. II. Multi MSS *mulioniam*. J. V. L.

8. *Ad comitia*. Ignobilem, et in agro educatum Numerium significat.

9. *Acerbissimi sceleris*. In occidendo Sextio commissi.

10. *Grato... scelere*. Scelus esset,

Ac si tunc P. Sextius, judices, in templo Castoris animam, quam vix retinuit, edidisset, non dubito, quin, si modo esset in republica senatus, si majestas populi romani revixisset, aliquando statua huic, ob rempublicam interfecto, in foro statueretur. Nec vero illorum quisquam, quos a majoribus nostris, morte obita, positos in illo loco, atque in Rostris collocatos videtis, esset P. Sextio aut acerbitate mortis, aut animo in rempublicam præponendus: qui quum causam civis calamitosi, causam amici, causam bene de republica meriti, causam senatus, causam Italiæ, causam reipublicæ suscepisset; quumque auspiciis religionique parens obnuntiaret [11], quod senserat; luce, palam, a nefariis pestibus in deorum hominumque conspectu esset occisus, sanctissimo in templo, sanctissima in causa, sanctissimo in magistratu. Ejus igitur vitam quisquam spoliandam ornamentis esse dicet, cujus mortem ornandam monumento sempiterno putaretis?

XXXIX. Homines, inquit, emisti [1], coegisti, parasti. Quid uti faceret [2]? senatum obsideret [3]? cives inde-

Numerium occidere, quia tribunus pl. erat; sed gratum civitati scelus, quia civis improbus.

11. Pantagathus, « renuntiaret, quod servarat ». Qui sensus idem est, facillimeque ex vulgata elucet.

XXXIX. 1. *Homines.... emisti.* Hoc enim nomine reus erat Sextius, quod in tribunatu magnam armatorum manum circa se habuerit.

2. *Quid uti faceret?* Non potest Cicero, quod objicitur, infitiari: sed excusat, atque elevat, quum dicat Sextium necessario fecisse, ut vitam suam præsidio muniret: quod ut ita esse credatur, a posterioribus arguit: multitudine usus est Sextius in tribunatu: qua de causa usus est? an, ut senatum obsideret? cives indemnatos expelleret? aut aliquid eorum faceret, quæ Clodius commisit? nihil omnino fecit ejusmodi: non igitur malo consilio, sed necessario præsidium comparavit. Enumerat autem Cicero Clodii facinora; quia quodammodo rei causa sublevatur, quum adversariorum deprimitur.

3. *Senatum obsideret?* Obsessum a Clodio senatum significat in consulatu Pisonis et Gabinii; quia, ut apud Plutarchum in Ciceronis vita legimus, Clodius cum armatis satellitibus ca-

mnatos[4] expelleret? bona diriperet? ædes incenderet? tecta disturbaret? templa deorum[5] immortalium inflammaret? tribunos plebis ferro e Rostris expelleret? provincias[6], quas vellet, quibus vellet, venderet? reges appellaret? rerum capitalium[7] condemnatos in liberas civitates per legatos[8] nostros reduceret? principem civitatis[9] ferro obsessum teneret? Hæc ut efficere posset, quæ fieri, nisi armis oppressa republica, nullo modo poterant, idcirco, credo, manum sibi P. Sextius et copias comparavit. At nondum erat maturum; nondum res ipsa ad ejusmodi præsidia viros bonos compellebat. Pulsi nos eramus, non omnino ista manu sola, sed tamen non sine ista: vos taciti[10] mœrebatis[11]. Captum erat forum anno superiore, æde Castoris, tamquam arce aliqua, a fugitivis occupata: silebatur. Omnia hominum, quum egestate, tum audacia perditorum, clamore, concursu, vi, manu gerebantur: perferebatis. Magistratus templis pellebantur[12]; alii omnino[13] aditu ac foro prohibebantur: nemo resistebat. Gladiatores ex præ-

riam circumstans, omnia metu repleverat.

4. *Cives indemnatos.* Clodius Ciceronem expulit indemnatum, bona diripuit, ædes incendit, tecta disturbavit.

5. *Templa deorum.* Templum Nympharum significat: quod incendit Clodius, ut publicæ recensionis memoriam tolleret.

6. *Provincias.* Macedoniam Pisoni, Syriam Gabinio, quum ei Ciliciam ante promisisset, Clodius sua lege dedit.

7. *Rerum capitalium condemnatos.* Byzantios exsules, quos restituit Clodius, intelligit.

8. *Legatos.* A Clodio missos, ut exsules Byzantium populi romani nomine reducerentur.

9. *Principem civitatis.* Cn. Pompeium, quem Damio Clodii libertus obsedit.

10. *Taciti.* Tamquam oppressi, quibus ne queri quidem liceret, Clodiana arma, et consulum injustam dominationem timentibus: verum ita taciti, ut inclusum animo dolorem mœrente vultu significaretis.

11. *Mœrebatis.* Al. *mœrebamini.* Sequimur codd. regios. J. V. L.

12. *Magistratus templis pellebantur.* De Q. Fabricio tribuno pl. dicit.

13. *Alii omnino aditu ac foro prohibebantur.* M. Cispium tribunum pl. significat.

toris comitatu comprehensi, in senatum introducti, confessi, in vincula conjecti a Milone, emissi a Serrano: mentio nulla. Forum corporibus civium romanorum constratum cæde nocturna. Non modo nulla nova quæstio[14], sed etiam vetera judicia sublata. Tribunum plebis plus viginti vulneribus acceptis jacentem moribundumque vidistis; alterius tribuni plebis[15], divini hominis (dicam enim quod sentio, et quod mecum sentiunt omnes), divini, insigni quadam, inaudita, nova magnitudine animi, gravitate, fide præditi, domus est oppugnata ferro, facibus, exercitu Clodiano.

XL. Et tu hoc loco laudas Milonem, et jure laudas: quem enim umquam virum tam immortali virtute vidimus? qui, nullo præmio proposito, præter hoc, quod jam contritum[1] et contemptum putatur, judicium bonorum, omnia pericula, summos labores, gravissimas contentiones inimicitiasque suscepit; qui mihi unus ex omnibus civibus videtur re docuisse, non verbis, quid oporteret a præstantissimis viris in republica fieri, et quid necesse esset: oportere[2] hominum audacium, eversorum reipublicæ sceleri[3], legibus et judiciis resistere; si leges non valerent, judicia non essent, si respublica vi, consensuque audacium, armis oppressa teneretur, præsidio et copiis defendi vitam et libertatem necesse esse. Hoc

14. *Nova quæstio.* Nova quæstio est, quum ob criminis atrocitatem, nova lege lata, de aliquo quæritur: quod in causa Milonis ob necem P. Clodii factum est.

15. *Alterius tribuni plebis.* Milonem significat.

XL. 1. *Jam contritum et contemptum.* Nemo enim judicium bonorum tanti facit, ut hoc ad recte agendum præmio ducatur.

2. *Oportere.* Illa re differunt *oportere* et *necesse esse*, quod plerumque legitima priori, necessaria autem ac etiam præter leges posteriori verbo significantur.

3. *Sceleri.* *Sceleribus* dant Græv. codd. et regii. J. V. L.

sentire, prudentiæ est; facere, fortitudinis; et sentire vero, et facere[4], perfectæ cumulatæque virtutis.

Adiit ad rempublicam tribunus plebis, Milo: de cujus laude plura dicam, non quo aut ipse hæc[5] dici, quam existimari malit, aut ego hunc laudis fructum præsenti libenter impertiam, præsertim quum verbis consequi non possim; sed quod existimo, si Milonis causam accusatoris voce collaudatam probaro, vos in hoc crimine parem Sextii causam[6] existimaturos. Adiit igitur T. Annius ad causam reipublicæ, sic ut civem[7] patriæ recuperare vellet[8] ereptum. Simplex causa[9], constans ratio, plena consensionis omnium, plena concordiæ. Collegas[10] adjutores habebat; consulis alterius[11] summum studium, alterius[12] animus pæne placatus. De prætoribus unus alienus[13]; senatus incredibilis voluntas; equitum romanorum animi ad causam excitati, erecta Italia. Duo soli erant empti ad impediendum: qui si homines despecti, et contempti, tantam rem sustinere non potuissent; se causam,

4. *Et sentire vero, et facere, perfectæ cumulatæque virt.* Brevissime veram virtutem definit scriptor, quum prudentissima eademque fortissima mente constare dicat; prudentia enim eo, quo Veteres utuntur sensu, omnes intimas dotes complectitur, quemadmodum fortitudo vim illam externis factis prodit ac demonstrat.

5. *Ipse hæc dici.* Non hæc coronæ aut oratoriis artibus data facillime videt, quicumque Milonis atrocem et officii tenacem animum ex Miloniana perspexit.

6. *Parem Sextii causam.* Quia, si laudatur Milo, qui suam vitam armis tutatus est; non video, cur item Sextius non laudetur, qui et ipse, vim jam expertus, præsidio se munivit.

7. Lambin. edidit, « sicut qui civem ». J. V. L.

8. Edd. Victorii et Manutii, « reip. tum s. c. » J. V. L.

9. *Simplex causa.* Quia nihil in ea causa, nisi de ipsa republica videbatur agi.

10. *Collegas.* Tribunos pl. omnes, exceptis duobus, Numerio Quintio et Sex. Attilio Serrano.

11. *Alterius summum studium.* P. Lentuli.

12. *Alterius animus pæne placatus.* Q. Metelli, qui quum nec adversatus est, nec adjuvit, non omnino placatus esse visus est: post autem etiam adjuvit.

13. *Unus alienus.* Appius P. Clodii frater.

quam susceperat, nullo labore peracturum videbat. Agebat auctoritate, agebat consilio, agebat per summum ordinem, agebat exemplo bonorum et fortium civium; quid republica, quid se dignum esset, quis ipse esset, quid sperare, quid majoribus suis reddere deberet, diligentissime cogitarat.

XLI. Huic gravitati hominis, videbat ille gladiator, se, si moribus ageret[1], parem esse non posse: ad ferrum, ad faces, ad quotidianam cædem, incendia, rapinas, se cum exercitu suo contulit; domum oppugnare, itineribus occurrere, vi lacessere, et terrere cœpit. Non movit hominem summa gravitate, summaque constantia: sed quamquam dolor animi, innata libertas, prompta excellensque virtus, fortissimum virum hortabantur, vi vim oblatam, præsertim sæpius, ut frangeret et refutaret; tanta moderatio fuit hominis, tantum consilium, ut contineret dolorem, neque eadem se re ulcisceretur, qua esset lacessitus; sed illum tot jam funeribus reipublicæ exsultantem ac tripudiantem, legum, si posset, laqueis constringeret. Descendit ad accusandum. Quis umquam[2] tam proprie[3] reipublicæ causa, nullis inimicitiis, nullis præmiis, nulla hominum postulatione, aut etiam opinione, id umquam esse facturum? Fracti erant animi hominis. Hoc enim accusante[4], pristini

XLI. 1. *Videbat ille gladiator, se, si moribus ageret.* Si more institutoque omnium ei resisteret.

2. *Quis umquam.* Sic locus intelligendus: Quis umquam descendit ad accusandum tam proprie, reip. causa, nullis inimicitiis, nulla hominum postulatione ut faceret, aut etiam opinione (h. e. quum opinari non auderent) id umquam esse facturum. Postrema illa ab *opinione* pendent, nec mutanti cuiquam contra MStorum fidem aures commodandæ.

3. *Proprie.* Al. *propriæ.* Grævius corrigebat, « prompte... id umquam esset facturus ». Parum feliciter. J. V. L.

4. *Hoc enim accusante.* Quum Milo accusaret, non erat quod Clodius speraret se effugere posse turpiter corruptis judicibus, ut de sacris Bonæ Deæ violatis reus fecerat. Cf. Senecam epist. 98.

illius sui judicii turpitudinem desperabat. Ecce tibi consul[5], prætor, tribunus plebis, nova novi generis edicta proponunt: Ne reus adsit[6], ne citetur, ne quæratur[7], ne mentionem omnino cuiquam judicum, aut judiciorum, facere liceat. Quid ageret vir ad virtutem, dignitatem, gloriam natus, vi sceleratorum hominum corroborata[8], legibus judiciisque sublatis? Cervices tribunus plebis privato, præstantissimus vir profligatissimo homini daret? an causam susceptam affligeret? an se domi contineret? Et vinci turpe putavit, et deterreri. Etiam e republica credidit, ut, quoniam sibi in illum legibus uti non liceret, illius vim neque in suo, neque in reipublicæ periculo pertimesceret.

XLII. Quomodo igitur hoc in genere præsidii comparati[1] accusas Sextium, quum idem laudes Milonem? An, qui sua tecta defendit; qui ab aris, focis, ferrum flammamque depellit; qui sibi licere vult tuto esse in foro, in templo, in curia; qui vitæ præsidium comparat[2]; qui vulneribus, quæ cernit quotidie toto corpore, monetur[3], ut aliquo præsidio caput, et cervices, et jugulum, ac latera tutetur, hunc de vi accusandum putas?

Quis enim vestrum, judices, ignorat, ita naturam rerum tulisse, ut quodam tempore homines, non-

5. *Consul, prætor, tribunus plebis.* Metellus, Appius, Serranus.

6. *Ne reus adsit.* Ne Clodius accusatus a Milone judicii diem obeat, et se judicio sistat.

7. *Ne quæratur.* Ne res in judicio cognoscatur.

8. *Corroborata.* Ex impunitate: sublato enim judiciorum metu, aucta est hominum improborum audacia.

XLII. 1. *Comparati.* Hæc priora Milonem spectant; quem laudabat accusator Sextii; sequentia ad Sextium ipsum pertinent. Felicissime itaque locum hunc distinxit ac restituit Lallemandus, cui nos plane omnino adstipulamur.

2. *Vitæ præsidium comparat.* Lallem. e codd. reg. «jure præsidium comparat?» Optime. J. V. L.

3. Sic iidem codd. pro vulg. *movetur.* J. V. L.

dum neque naturali, neque civili jure[4] descripto, fusi per agros[5] ac dispersi vagarentur, tantumque haberent, quantum manu ac viribus per cædem ac vulnera aut eripere, aut retinere potuissent? Qui igitur primi[6] virtute et consilio præstanti exstiterunt, ii, perspecto genere humanæ docilitatis atque ingenii, dissipatos unum in locum congregarunt, eosque ex feritate illa ad justitiam atque mansuetudinem transduxerunt. Tum res ad communem utilitatem[7], quas publicas appellamus; tum conventicula hominum, quæ postea civitates nominatæ sunt; tum domicilia conjuncta, quas urbes dicimus, invento et divino et humano jure, mœnibus sepserunt[8]. Atque inter hanc vitam perpolitam humanitate, et illam immanem, nihil tam interest, quam jus atque vis. Horum utro uti nolimus, altero est utendum. Vim volumus exstingui? jus valeat necesse est, id est, judicia, quibus omne jus continetur. Judicia displicent[9], aut nulla sunt? vis dominetur necesse est. Hæc vident omnes: Milo et vidit, et fecit, ut jus experiretur, vim depelleret. Altero uti voluit, ut virtus[10] audaciam

4. *Neque naturali, neque civili jure.* Jus naturæ omnium gentium commune est; jus civile, particulare civitatum ad loci rationem, aut ad hominum ingenia accommodatum.

5. *Fusi per agros.* De primis hominum moribus consulendus orator initio libri primi de inventione et Lucretius passim.

6. *Qui igitur primi.* Lucretius: « Ingenio qui præstabant, et corde vigebant, condere cœperunt urbes... » Laudem hanc vatibus tribuit Horatius, oratoribus Cicero.

7. *Ad communem utilitatem.* Nempe pertinentes; quæ concisa locutio egregia est, et nonnullis firmata exemplis. Sic in Verr. IV, 56, « valvas, quæ olim ad ornandum templum erant maxime, etc. » De Nat. Deor. III, 34: « eique laneum pallium injecit, quum id esse ad omne anni tempus diceret, etc. » Olim legebatur « res comm. utilitatem continentes ».

8. *Mœnibus sepserunt.* In hanc sententiam plura et præstantissima dabit noster in libris de Rep. pass.

9. *Displicent.* Vel displicent ea, quæ sunt; vel omnino non sunt.

10. *Ut virtus audaciam vinceret.* Ut audacem virtute præditus legibus puniret.

vinceret; altero usus necessario[11] est, ne virtus ab audacia vinceretur. Eademque ratio fuit P. Sextii, si minus in accusando[12] (neque enim per omnes fuit idem necesse fieri), at certe in necessitate defendendæ salutis suæ, præsidioque contra vim et manum comparando.

XLIII. O dii immortales! quemnam ostenditis exitum nobis[1]? quam spem reipublicæ datis? quotus quisque invenietur tanta virtute vir, qui optimam quamque causam reipublicæ amplectatur? qui bonis viris deserviat? qui solidam laudem[2] veramque quærat? quum sciat, duo illa reipublicæ pæne fata[3], Gabinium et Pisonem, alterum[4] haurire quotidie ex pacatissimis atque opulentissimis Syriæ gazis innumerabile pondus auri; bellum inferre quiescentibus, ut eorum veteres illibatasque divitias in profundissimum libidinum suarum gurgitem profundat; villam[5] ædificare in oculis omnium tantam, tugurium[6] ut jam videatur esse illa villa, quam ipse tribunus plebis pictam olim in concionibus explicabat, quo fortissimum ac summum civem[7] in invidiam homo castus,

11. *Necessario.* Illatam enim vim vi repellere coactus est.

12. *Si minus in accusando.* Non enim in accusando Clodio Milonem est imitatus, sed in salute sua defendenda.

XLIII. 1. *O dii immortales!* Quum cives improbi summis honoribus et potestatibus fruantur, boni tamquam nocentes accusentur, quid sperandum est; nihil scilicet non triste.

2. *Solidam laudem.* Quam veram laudem dedignantur, ii, qui, ut in Pisonem dicitur, inanem aucupari rumorem et omnes umbras falsæ gloriæ malunt consectari.

3. *Fata.* Qui ad reip. perniciem prope fatales exstiterunt.

4. *Alterum haurire.* Gabinium, qui Syriæ præerat.

5. *Villam.* In Tusculano: quam Tusculanum montem vocat in oratione in Pisonem: quod ob altitudinem monti similior, quam villæ, videretur. Etiam pro Domo: « Ad cælum exstruxit villam in Tusculano visceribus ærarii ».

6. *Tugurium.* Ut illa villa, cujus nomine summum civem olim in concione accusabat, tugurium præ sua, quam exstruit, esse videatur.

7. *Fortissimum ac summum civem.*

ac non cupidus[8] vocaret? alterum[9] Thracibus ac Dardanis primum pacem maxima pecunia vendidisse; deinde, ut illi pecuniam conficere possent, vexandam his Macedoniam[10] et spoliandam tradidisse; eumdemque bona creditorum, civium romanorum[11], cum debitoribus Græcis divisisse[12]; cogere pecunias maximas a Dyrrhachinis, spoliare Thessalos, certam Achæis in annos singulos pecuniam imperavisse; neque tamen ullo in publico aut religioso loco signum, aut tabulam, aut ornamentum reliquisse? hos sic illudere, quibus omne supplicium atque omnis jure optimo pœna debetur? reos esse hos duos[13], quos videtis? Omitto jam Numerium, Serranum, Ælium, quisquilias seditionis Clodianæ: sed tamen hi quoque etiam nunc volitant[14], ut videtis; nec, dum vos de vobis aliquid timebitis, illi umquam de se pertimescent.

Lucullus is esse videtur, qui, pecuniis Romam ex bello Mithridatico summissis, villam in Tusculano monte magnificam, suffossis etiam montibus, exstruebat: quem ut in invidiam vocaret Gabinius tribunus plebis, villæ ejus imaginem et delineationem in concionibus explicabat.

8. *Castus, ac non cupidus.* Ironia in Gabinium, qui omni intemperantia luxuque dissolutus ac perditus, quæ in aliis vehementer accusaverat vitia, iis ipse vehementer laborabat.

9. *Alterum.* Pisonem, qui Macedoniam regebat.

10. *Vexandam.... Macedoniam.* Hoc est, quod ait in Pisonem: « Macedonia condonata barbaris ». In ea tamen de provinciis consularibus non ideo Thraces ait in Macedoniam impetum fecisse, ut pecunias, quas Pisoni pro empta pace solverent, maximas cogerent, sed ut, pace antea magno pretio empta, exhaustas domos replere possent: utroque modo graviter, et contumeliose in Pisonem.

11. *Civium romanorum.* Quum enim Græci romanis civibus magnas pecunias deberent, Pisoni lege Clodia permissum est, ut jus in liberos populos de creditis pecuniis diceret: deinde aut jus non dixit, aut ita dixit, ut bonis cives rom. everteret.

12. *Divisisse.* Apolloniatæ cc talenta Pisoni Romæ dederunt, ne creditas pecunias solverent.

13. *Hos duos.* Sextium et Milonem, de vi reos, Sextium accusante M. Tullio Albinovano, ut partim ex epistola 3 libri II ad Quintum fratrem, partim ex oratione in Vatinium colligitur; Milonem accusante P. Clodio ædile, ut et hic infra patet, et in oratione in Vatinium, et in Dione, libro XXXIX.

14. *Hi quoque etiam nunc volitant.* Erecta cervice incedunt, impune sibi esse gloriantur.

XLIV. Nam quid ego de ædile ipso[1] loquar, qui etiam diem dixit, et accusavit de vi Milonem? Neque hic tamen ulla umquam injuria adducetur, ut eum tali virtute, tantaque firmitate animi se in rempublicam fuisse pœniteat : sed, qui hæc vident, adolescentes, quonam suas mentes conferent? Ille, qui monumenta publica[2], qui ædes sacras[3], qui domos inimicorum[4] suorum oppugnavit, excidit, incendit, qui stipatus semper sicariis, septus armatis, munitus indicibus[5] fuit, quorum hodie copia redundat, qui et peregrinam manum facinorosorum concitavit, et servos ad cædem idoneos emit, et in tribunatu carcerem totum[6] in forum effudit, volitat ædilis, accusat eum, qui aliqua ex parte ejus furorem exsultantem repressit. Hic[7], qui se est tutatus sic, ut in privata re deos penates suos[8], in republica jura tribunatus auspiciaque[9] defenderet, accusare eum moderate, a quo ipse nefarie accusatur, per senatus auctoritatem[10] non est situs.

XLIV. 1. *Ædile ipso*. De ipso P. Clodio seditionis auctore, qui ut judicium sibi a Milone oblatum effugeret, ædilitatem adeptus, ipse diem dixit Miloni, quod gladiatorum familiam comparasset. Apparet autem non jure, sed ferro, rem actam, victumque in ipso foro Clodium, ab accusatione destitisse.

2. *Monumenta publica*. Porticum Catuli de Cimbricis manubiis exstructam : quam Clodius, quia cum Ciceronis domo conjungebatur, evertit.

3. *Ædes sacras*. Templum Nympharum ; de quo jam diximus.

4. *Inimicorum*. M. Tullii, Quinti fratris, Milonis.

5. *Indicibus*. Lambin. sine libris, *audacibus*. J. V. L.

6. *Carcerem totum*. Homines audacia perditos Clodius in tribunatu carceribus liberavit : quos significavit Cicero, quum dixit, « Cum sicariis e carcere emissis ».

7. *Hic*. Milo.

8. *Deos penates*. Domum suam a Clodio oppugnatam.

9. *Auspiciaque*. Contra quæ Clodius haberi comitia ædilitia voluerat, Milone resistente : epist. 3, lib. IV, ad Atticum.

10. *Per senatus auctoritatem*. Senatorum sententiis est decretum, ne causam prius diceret, quam habita comitia essent : quibus quum ædilis esset Clodius designatus, institutam accusationem Milo persequi non potuit.

Nimirum hoc illud est[11], quod de me potissimum tu in accusatione quæsisti, quæ esset nostra natio optimatium : sic enim dixisti. Rem quæris præclaram juventuti ad discendum, nec mihi difficilem ad perdocendum : de qua pauca, judices, dicam; et, ut arbitror, nec ab utilitate eorum, qui audient, nec ab officio nostro, nec ab ipsa causa P. Sextii abhorrebit oratio mea.

XLV. Duo genera semper in hac civitate fuerunt eorum, qui versari in republica, atque in ea se excellentius gerere studuerunt : quibus ex generibus alteri se populares; alteri optimates et haberi, et esse voluerunt. Qui ea, quæ faciebant, quæque dicebant, multitudini jucunda esse volebant, populares; qui autem ita se gerebant, ut sua consilia optimo cuique probarent, optimates habebantur. Quis ergo[1] iste optimus quisque? De numero si quæris, innumerabiles : neque enim aliter stare possemus. Sunt principes consilii publici[2]; sunt, qui eorum sectam sequuntur; sunt maximorum ordinum[3] homines, quibus patet curia; sunt municipales, rusticique[4] romani; sunt negotia gerentes; sunt etiam libertini optimates. Numerus, ut dixi, hujus generis late et varie diffusus

11. *Nimirum hoc illud est.* Quia Miloni Clodium accusare per senatus auctoritatem non licuerat : accusator Sextii, inde arrepta occasione, quæsivit a Cicerone, qui essent optimates illi, quos ipse et Sextius jactarent; quum senatus, impedienda Milonis accusatione, suam in Clodium voluntatem ac studium declarasset.

XLV. 1. Lambin. « Qui ergo isti optimates? qui? » Ed. Gothofred. « Quis ergo optimus ille? quis? » J. V. L.

2. *Principes consilii publici.* Senatores, et ipsa senatus lumina, qui vel ob honores ante gestos, vel ob virtutis famam, præcipue in senatu pollebant.

3. *Maximorum ordinum.* Patebat autem senatus, equitibus, tribunis ærarii, et iis qui curulem magistratum gesserant, ac inter amplissimos ordines numerabantur. Cf. Gell. III, 18.

4. *Rusticique romani.* Erat honestum nomen illud; unde conquerebatur Varro patresfamilias falce et aratro relictis intra murum irrepsisse. Vide Gronov. de pec. vet. IV, 9.

est : sed genus universum, ut tollatur error, brevi circumscribi et definiri potest. Omnes optimates sunt, qui neque nocentes sunt, nec natura improbi[5], nec furiosi[6], nec malis domesticis[7] impediti. Esto igitur, ut hi sint[8], quam tu nationem appellasti, quiqui integri sunt, et sani, et bene de rebus domesticis constituti. Horum qui voluntati, commodis, opinioni in gubernanda republica serviunt, defensores optimatium, ipsique optimates gravissimi, et clarissimi cives numerantur, et principes civitatis. Quid est igitur propositum his reipublicæ gubernatoribus, quod intueri, et quo cursum suum dirigere debeant? Id quod est præstantissimum, maximeque optabile omnibus sanis, et bonis, et beatis[9], cum dignitate[10] otium. Hoc qui volunt, omnes optimates; qui efficiunt[11], summi viri, et conservatores civitatis putantur. Neque enim rerum gerendarum dignitate homines efferri ita convenit, ut otio non prospiciant; neque ullum amplexari otium, quod abhorreat a dignitate.

XLVI. Hujus autem otiosæ dignitatis hæc fundamenta sunt, hæc membra, quæ tuenda principibus,

5. *Natura improbi.* Hos a nocentibus distinguit : quia multi peccant, et re nocentes sunt, quum natura tamen improbi non sint.

6. *Furiosi.* Auget vitium : qui enim et nocentes sunt, et natura improbi, possunt a furore abesse : addit igitur id, quo pessima sit improbitas.

7. *Nec malis domesticis impediti.* Egestas enim facile homines ad facinus impellit.

8. *Esto igitur, ut hi sint.* Lallem. ex uno cod. reg. « ut hi sint optimates ». J. V. L.

9. *Sanis, et bonis, et beatis.* Tribus modis idem dixit, primum, « Neque nocentes, nec natura improbi, nec furiosi, nec malis domesticis impediti »; deinde, « sanis, et bonis, et beatis » : solet enim eos beatos appellare, qui divitiis abundant extra egestatis incommoda constituti.

10. *Cum dignitate otium.* Hoc fuisse summum bonum Ciceronis opinione permulti ex ejus scriptis deprompti loci testantur. In quo permulta continebantur, ut postquam honoribus erant perfuncti, honesto otio, nec seditionibus, nec novis rebus turbato perfruerentur.

11. *Efficiunt.* Qui et recte sentiunt, et, quod sentiunt, re præstare possunt.

et vel capitis periculo defendenda sunt: religiones[1], auspicia[2], potestates magistratuum[3], senatus auctoritas, leges, mos majorum, judicia, jurisdictio, fides[4], provinciæ, socii[5], imperii laus, res militaris, ærarium. Harum rerum tot atque tantarum esse defensorem et patronum, magni animi est, magni ingenii, magnæque constantiæ. Etenim in tanto civium numero magna multitudo est eorum, qui aut[6] propter metum[7] pœnæ, peccatorum suorum conscii, novos motus conversionesque reipublicæ quærant; aut qui, propter insitum quemdam animi[8] furorem, discordiis civium ac seditione pascantur: aut qui, propter implicationem rei familiaris, communi incendio malint, quam suo[9] deflagrare. Qui quum auctores sunt et duces suorum studiorum vitiorumque nacti, in republica fluctus excitantur; ut vigilandum sit iis, qui sibi gubernacula patriæ depoposcerunt, enitendumque omni scientia ac diligentia, ut, conservatis his, quæ ego paullo ante fundamenta ac membra esse dixi, tenere

XLVI. 1. *Religiones.* Ut ea, quæ ad deos pertinent, studiose serventur.

2. *Auspicia.* Recte post religiones auspicia posuit; nam et ipsa deorum a voluntate pendent: nec omitti et negligi possunt, quin simul religio deseratur.

3. *Potestates magistratuum.* Servanda enim sunt jura magistratuum: ut tantum possint, quantum eis a legibus tribuitur.

4. *Fides.* Ne quid utilitatis causa præter fidem committamus.

5. *Socii.* Qui nobis tuendi sunt: etsi non a magistratibus nostris, sicuti provinciæ, regantur.

6. Lamb. *aut qui.* J. V. L.

7. *Qui aut propter metum.* In tres partes divisa sententia est: prima nocentes significat, altera furiosos, tertia malis domesticis impeditos: quæ hominum genera ab optimatium numero jam exclusit.

8. Lamb. *animis.* J. V. L.

9. *Quam suo.* Hanc sententiam pluribus exemplis et eruditissime, ut solet, omnia, illustravit Cl. Ruhnkenius ad Velleii locum, quem referre non piget: « quum esset (Egnatius Rufus) omni flagitiorum scelerumque conscientia mersus, nec melior illi res familiaris, quam mens foret, interimere Cæsarem statuit, ut, quo salvo salvus esse non poterat, eo sublato moreretur. Quippe ita se mores habent, ut publica quisque ruina malit occidere, quam sua proteri, et idem passurus minus conspici ».

cursum[10] possint, et capere otii illum portum et dignitatis. Hanc ego viam, judices, si aut asperam, aut arduam, aut plenam esse periculorum aut insidiarum negem, mentiar: præsertim quum id non modo intellexerim semper, sed etiam præter ceteros senserim.

XLVII. Majoribus præsidiis et copiis oppugnatur respublica, quam defenditur, propterea quod audaces homines et perditi nutu impelluntur, et ipsi etiam sponte sua contra rempublicam incitantur; boni nescio quomodo tardiores sunt[1], et, principiis rerum neglectis, ad extremum ipsa denique necessitate excitantur: ita ut nonnumquam cunctatione ac tarditate, dum otium volunt etiam sine dignitate retinere, ipsi utrumque amittant. Propugnatores autem reipublicæ qui esse voluerunt, si leviores[2] sunt, desciscunt[3]; si timidiores, desunt[4]: permanent illi[5] soli, atque omnia reipublicæ causa perferunt, qui sunt tales, qualis pater tuus[6], M. Scaure[7], fuit, qui a

10. *Tenere cursum.* Navigare tuto. Quæ translatio usu ita trita est, ut pæne propria esse videatur. Cf. c. 47.

XVLII. 1. *Boni... tardiores sunt.* Sic Demosthenes contra Aristogitonem. Temeraria res est improbitas, et audax, et violenta; contra bonitas tranquilla, et timida, et tarda, et damnis obnoxia. Confer Plinii ep. IV, 7.

2. *Leviores.* Non admodum fortes.

3. *Desciscunt.* A reipublicæ causa: susceptam defensionem abjiciunt.

4. *Desunt.* Volunt quidem, sed præ timore non aggrediuntur.

5. *Illi soli.* Tria facit hominum genera de republica recte sentientium: unum eorum, qui pro communi commodo labores et pericula subeunt, quia tamen virtute non magna sunt, non permanent in incepto; alterum eorum, qui metu deterriti a contentione abstinent; tertium eorum, qui omnia pro salute reipublicæ et suscipiunt, et perferunt.

6. *Pater tuus.* M. Scaurus, princeps senatus; cujus in tuenda republica constantiam declarat etiam in ea pro C. Rabirio his verbis: « Quum armatus M. Æmilius, princeps senatus, in comitio constitisset: qui quum ingredi vix posset, non ad insequendum sibi tarditatem pedum, sed ad fugiendum impedimento fore putabat ». Eumdem in ea pro Scauro, quæ integra non exstat, custodem reipublicæ vocat.

7. *M. Scaure.* Apparet ex his et infra, non modo inter judices sedisse Scaurum, verum quæstionis judicem potissimum fuisse; neque enim hoc anno præturam exercuisse crediderim,

Graccho usque ad Q. Varium[8] seditiosis omnibus restitit; quem nulla umquam vis, nullæ minæ, nulla invidia labefecit: aut qualis Q. Metellus[9], patruus matris tuæ; qui, quum florentem hominem in populari ratione, L. Saturninum, censor notasset[10], quumque insitivum Gracchum[11] contra vim multitudinis incitatæ censu prohibuisset[12], quumque in eam legem[13], quam non jure rogatam judicarat, jurare unus noluisset, de civitate maluit, quam de sententia demoveri[14]: aut, ut vetera exempla, quorum est copia digna hujus imperii gloria, relinquam, neve eorum aliquem, qui vivunt, nominem; qualis nu-

quum infra ludi a Scauro ædile dati, Pisone et Gabinio coss. dicantur, et ædilitas biennio prætura distaret.

8. *Q. Varium*. Qui Varius Hispanus M. Scaurum patrem ultimum accusavit. Vide quæ diximus ad Verr. I, 4, et Wesselingii Obss. I, 11. Frustra nonnulli habent *Marium*.

9. *Q. Metellus*. Satis ostendunt ea, quæ sequuntur, de Numidico dici: patruus autem fuit Scauri matris hoc modo: M. Scaurus, ille senatus princeps, uxorem habuit Cæciliam Metellam: e qua Scaurum hunc, quem appellat Cicero, filium suscepit: patet hoc ex Plinii lib. XXXVII, c. 15; hæc L. Metelli, pontificis maximi, filia fuit, ut a Plutarcho in Sulla, et a Cicerone ipso in oratione pro hoc Scauro habita traditum est: quem Numidici Metelli fratrem fuisse, etiam si exemplis non probetur, hic tamen Ciceronis locus plane declarat: post obitum Scauri, nupsisse eam L. Sullæ, qui dictaturam armis cepit, et sponte deposuit, tum ii, quos nominavi, scriptum reliquere; tum etiam ex Pediano licet cognoscere: ait enim, Scauro, quem de repetundis accusatum Cicero defendit, vitricum Sullam fuisse, Scaurique fratrem ex eadem matre Faustum fuisse eum, quem civili Cæsaris, et Pompeii bello periisse Suetonius tradit: geminos enim peperit Cæcilia, Faustum, de quo diximus, et Faustam, quæ Milonis uxor fuit.

10. *Censor notasset*. Notatum tamen alter censor, Metelli collega, restituit: non enim senatu moveri passus est.

11. *Insitivum Gracchum*. C. Quintium Gracchum, qui se Ti. Gracchi filium simulabat esse: quo mendacio plebem usque eo decepit, atque induxit, ut tribunus pl. designatus sit: quum tamen e Firmo Piceno, obscurissima stirpe, atque adeo servili sanguine genitus esset: sic enim Cicero in ea pro C. Rabirio significat, quum ait: « Armatus esset cum Saturnino C. Glaucia, C. Saufeius, etiam ille ex compedibus atque ergastulo Gracchus ».

12. *Censu prohibuisset*. Cavisset, ne, quum civis non esset, in censum et civium numerum se intruderet.

13. *In eam legem*. L. Saturnini tribuni pl. de qua supra meminit.

14. *Demoveri*. Al. *dimoveri*. J.V.L.

per[15] Q. Catulus[16] fuit, quem neque periculi tempestas, neque honoris aura potuit umquam de suo cursu, aut spe, aut metu demovere[17].

XLVIII. Hæc imitamini, per deos immortales! qui dignitatem, qui laudem, qui gloriam quæritis. Hæc ampla sunt, hæc divina, hæc immortalia; hæc fama celebrantur, monumentis annalium mandantur, posteritati propagantur[1]. Est labor; non nego. Pericula magna; fateor. « Multæ insidiæ sunt bonis[2] »; verissime dictum est. « Sed te id, quod multi invideant, « multique expetant, Inscitia sit, inquit, postulare, « Si tu laborem summa cum cura efferas nullum ». Idem alio loco dixit, quod exciperent[3] improbi cives, « Oderint, dum metuant ». Præclara[4] enim illa præcepta dederat juventuti. Sed tamen hæc via, hæc ratio reipublicæ capessendæ, olim erat magis pertimescenda, quum multis in rebus multitudinis stu-

15. *Nuper*. Periit enim post consulatum Ciceronis: post Reditum in senatu; hoc etiam Plutarchus et alii.

16. *Q. Catulus*. Filius ejus, qui cum C. Mario consul fuit.

17. *Demovere*. Al. *dimovere*. J. V. L.

XLVIII. 1. *Propagantur*. Non brevi temporis definiuntur spatio, sed ita producuntur, ut ad posteritatem perveniant.

2. *Sunt bonis*. Versus illi ex Atreo L. Accii, seu Attii, positi sunt, qui tragicus poeta Sullano tempore florebat. Priorem hujusce versus partem exhibuit Cicero pro Planc. « Vigilandum est semper; multæ insidiæ sunt bonis ». De quo loco vide plura ad Plancianæ cap. 24. Confer etiam Senec. de Ira, I, 16. Fuit porro celeberrimus Accius ille, quem atrocem vocat Ovidius, cui summam vim tragicam tribuit Quintilianus. Putat autem duos esse octonarios trochaicos, quorum multus fuit in antiquis tragœdiis usus: « Sed te id, quod multi invideant, multique expetant, inscitia 'st Postulare, si tu laborem summa cum cura efferas nullum ».

3. *Exciperent*. Improbi, quum pro eorum sensu ac voluntate scriptum legunt, arripiunt, et memoria tenent, atque etiam imitatione usuque comprobant : itaque, quod Accius de Atreo dixerat, ab improbis hominibus avide est exceptum.

4. *Præclara*. Excusat poetam, qui dixerit, *oderint, dum metuant*. Scripsit, inquit, hoc, qui scripserat jam illa, *Multæ insidiæ sunt bonis*, et quæ sequuntur : non enim verebatur, ut in eo, quod Atreum dicentem facit, juventuti noceret, quam utilissimis ac saluberrimis illis præceptis, ex Æaci persona prolatis jam imbuerat.

dium ad populi commodum[5] ab utilitate reipublicæ discrepabat. Tabellaria lex[6] ab L. Cassio ferebatur. Populus libertatem agi putabat suam. Dissentiebant principes, et in salute optimatium[7], temeritatem multitudinis, et tabellæ licentiam[8] pertimescebant. Agrariam[9] Tib. Gracchus legem ferebat. Grata erat populo: fortunæ constitui tenuiorum videbantur. Nitebantur contra optimates, quod ea discordiam excitari videbant; et, quum locupletes possessionibus diuturnis moverentur[10], spoliari rempublicam propugnatoribus arbitrabantur. Frumentariam[11] legem C. Gracchus ferebat. Jucunda res plebi romanæ; victus enim suppeditabatur large sine labore. Repugnabant boni, quod et ab industria plebem ad desidiam avocari putabant, et ærarium exhauriri[12] videbatur.

5. *Ad populi commodum*. Ad suum ipsius commodum. *Populum* enim hic usurpat Cicero pro ea multitudine, quæ senatui et optimatibus adversatur.

6. *Tabellaria lex*. Ut populus non, ut antea, voce, sed per tabellas de civibus sententiam ferret.

7. *In salute optimatium*. Quum aliquis de numero optimatium a populo judicaretur, quum de salute optimatium in judicio ageretur: primus enim L. Cassius populo tabellam dedit in judicio: dederat biennio ante Gabinius in creandis magistratibus.

8. *Tabellæ licentiam*. Populus enim liberius tabella quam voce agebat, quum jam non patronorum metu aut reverentia teneretur, possetque quod vellet facere. Qua tabellarum libertate, auctoritatem omnem optimatium ablatam esse dicit Cicero, ex eaque multa reipublicæ damna illata pluribus contendit, de Legibus, lib. III. De more hoc confer Plin. ep. III, 20; IV, 25, et in primis nostrum *Rousseau, Contrat Social*.

9. *Agrariam*. Ne quis ultra quingenta jugera possideret: quod aliquando lege Licinia cautum erat. Plutarchus, Appianus, Velleius, epitome Livii: in qua pro, quingenta jugera, mendose legitur, decem jugera: errato causam præbuit antiquæ notæ D ignoratio.

10. *Moverentur*. Quas enim possessiones contra legem Liciniam, quæ multis ante Tiberium annis quingentorum jugerum numerum definierat, locupletes homines tenebant, eas Tiberii lege tenuioribus tradere cogebantur.

11. *Frumentariam*. Ut frumentum semisse et triente populo daretur. Hanc legem mox et L. Saturninus, et postea Ciceronis ætate P. Clodius tulit. Vide supra.

12. *Ærarium exhauriri*. Quum fru-

XLIX. Multa etiam nostra memoria[1], quæ consulto prætereo, fuerunt in ea contentione, ut popularis cupiditas a consilio principum[2] dissideret. Nunc jam nihil est, quod populus a delectis[3] principibusque dissentiat; nec flagitat rem ullam; neque novarum rerum est cupidus; et otio suo, et dignitate optimi cujusque, et universæ reipublicæ gloria delectatur. Itaque homines seditiosi ac turbulenti, quia nulla jam largitione populum romanum concitare possunt, quod plebs perfuncta gravissimis seditionibus ac discordiis otium malle videatur, conductas[4] habent conciones: neque id agunt, ut ea dicant, aut ferant, quæ illi velint audire, qui in concione sunt; sed pretio ac mercede perficiunt, ut, quidquid dicant, id illi velle audire videantur. Num vos existimatis, Gracchos, aut Saturninum, aut quemquam illorum veterum, qui populares habebantur, ullum umquam in concione habuisse conductum? nemo habuit. Ipsa enim largitio, et spes commodi propositi, sine mercede ulla multitudinem concitabat. Itaque temporibus illis, qui populares erant, offendebant[5] illi quidem apud graves et honestos homines, sed populi judiciis[6] atque omni significatione[7] florebant.

mentum publicum, cujus venditione quotannis in ærarium magnæ pecuniæ inferebantur, plebi gratis dari lex Gracchi juberet.

XLIX. 1. *Nostra memoria.* Marii et Sullæ temporibus: nam deinde plebs a patribus aut non dissensit, aut sine seditione dissensit.

2. *A consilio principum.* A senatu, ab optimatibus.

3. *A delectis.* A delectis in summum ordinem, a senatu, qui de universa civitate pro cujusque virtute ac meritis a censoribus legi solitus erat.

4. *Conductas.* Mercede coactas: quando sua sponte plebs ad eas conciones, quæ a turbulentis ac seditiosis tribunis pl. habentur, coire non vult.

5. *Offendebant.* In odium veniebant. — *Apud graves.* Qui spreta plebeculæ gratia unius reip. utilitatibus inserviebant. — *Honestos.* In quorum detrimentum redundabant leges illæ agrariæ.

6. *Populi judiciis.* Judicium suum in magistratu mandando populus ostendit.

7. *Significatione.* Quum in theatrum

His in theatro plaudebatur; hi suffragiis, quod contenderant, consequebantur. Horum homines nomen, orationem, vultum, incessum amabant. Qui autem adversabantur ei generi, graves et magni homines habebantur: sed valebant in senatu multum, apud bonos viros[8] plurimum; multitudini jucundi non erant; suffragiis offendebatur sæpe eorum[9] voluntas; plausum vero etiam si quis eorum aliquando acceperat, ne quid peccasset[10], pertimescebat. Attamen, si qua res erat major, idem ille populus horum auctoritate maxime commovebatur.

L. Nunc, nisi me fallit[1], in eo statu civitas est, ut, si operas conductorum removeris, omnes idem de republica sensuri esse videantur. Etenim tribus locis[2] significari maxime populi romani judicium ac voluntas potest, concione, comitiis, ludorum gladiatorumque consessu. Quæ concio fuit per hos annos, quæ quidem esset non conducta, sed vera, in qua

populares cives ingrediebantur, populus ad benivolentiam significandam plausum dabat: quod autem Cicero dixit, « Judiciis atque omni significatione », proxime se ipse exponit, quum infert, « His in theatro plaudebatur: hi suffragiis, quod contenderant, consequebantur ».

8. *Apud bonos viros.* Distinguit a senatu bonos viros; ut ostendat, etiam in populo fuisse, qui recte de republica sentirent.

9. *Suffragiis offendebatur sæpe eorum voluntas.* Quum aut ipsi, aut eorum propinqui, aut amici, magistratum petentes, repulsam ferebant.

10. *Ne quid peccasset.* Adeo illis parum populares plausus noti erant, ut, qui eos patricii acciperent, vererentur, ne qua in re contra sui ordinis dignitatem fecissent, quasi pro mercede proditi senatus, et posthabitæ gravitatis populi commodis plausus ille semper daretur. Ceterum ingeniose ad illud Phocionis verbum alluditur, qui, quum ipsi ab omnibus plauderetur, ad amicos conversus, an aliquid mali, inquit, imprudens loquutus sum?

L. 1. *Nisi me fallit.* Illa locutio, qua verbum aliquod subintelligitur, non semel apud nostrum usurpatur. Unde mirum est novam hanc h. l. Ernestium putavisse, qui tamen duobus aliis locis pro usitata habuerit. Confer ad Att. XIV, 12; ad Div. IV, 2, et pro Cœl. 19.

2. *Tribus locis.* In foro, in campo Martio, in theatro; in foro enim conciones habebantur, munus gladiatorium dabatur, ludi interdum fiebant: in campo comitia, et conciones, in theatro ludi.

populi romani consensus perspici non[3] posset? Habitæ sunt multæ de me a gladiatore[4] sceleratissimo, ad quas nemo adibat incorruptus, nemo integer; nemo illum fœdum vultum adspicere, nemo furialem vocem bonus audire poterat. Erant, erant illæ conciones perditorum hominum necessario[5] turbulentæ. Habuit de eodem me P. Lentulus consul concionem. Concursus est populi romani factus; omnes ordines, tota in illa concione Italia constitit. Egit causam summa cum gravitate copiaque dicendi, tanto silentio, tanta approbatione omnium, nihil ut umquam videretur tam populare ad populi romani aures accidisse. Productus est[6] ab eo Cn. Pompeius, qui se non solum auctorem meæ salutis, sed etiam supplicem populo romano exhibuit. Hujus oratio et pergravis, et grata concioni fuit. Sic contendo, numquam neque sententiam ejus, auctoritate, neque eloquentiam, jucunditate fuisse majorem[7]. Quo silentio sunt auditi de me ceteri principes civitatis? quos idcirco non appello hoc loco, ne mea oratio, si minus de aliquo dixero, ingrata; si satis de omnibus, infinita esse videatur. Cedo nunc ejusdem illius inimici mei de me eodem ad verum populum in campo Martio[8] concionem. Quis non

3. *Abest non*. Addere jubent Lamb. et Olivetus. J. V. L. — Sensus enim est : Per hos annos nulla fuit populi vera concio, in qua non ejus consensus perspici posset. Si quæ fuerunt turbulentæ, eæ non populi, sed conductorum ac perditorum fuerunt.

4. *Gladiatore*. P. Clodio : gladiatores enim homines audaces et facinorosi, a quibus natura et factis Clodius minime differebat.

5. *Necessario*. Quia conducta concio erat hominum perditorum; qui quum pretium ac mercedem accepissent, concionanti de me Clodio assentiri cogebantur : erant igitur eæ conciones necessario turbulentæ.

6. *Productus est*. Quia privatus tunc erat Pompeius; neque concionem habere cuiquam privato licebat, nisi a magistratu produceretur.

7. *Jucund. fuisse majorem*. Ernest. *jucunditate fuisse majore*. J. V. L.

8. *In campo Martio*. Quum centuriata comitia huc convenere, quæ de Cicerone revocando legem ferrent.

modo approbavit, sed non indignissimum facinus putavit, illum non dicam loqui, sed vivere ac spirare? quis fuit, qui non ejus voce maculari rempublicam, seque, si eum audiret, scelere adstringi arbitraretur?

LI. Venio ad comitia, sive magistratuum placet, sive legum. Leges videmus sæpe ferri multas. Omitto eas, quæ feruntur ita, vix ut quini[1], et hi ex alia tribu, qui suffragium ferant, reperiantur. De me, quem tyrannum, atque ereptorem libertatis esse dicebat, in illa ruina reipublicæ dicit se legem tulisse. Quis est, qui se, quum contra me ferebatur, inisse suffragium confiteatur? Quum autem de me eodem ex senatusconsulto, comitiis centuriatis[2], ferebatur, quis est, qui non profiteatur se affuisse, et suffragium de salute mea tulisse? Utra igitur causa popularis[3] debet videri? in qua omnes honestates civitatis, omnes ætates, omnes ordines una consentiunt? an in qua furiæ concitatæ tamquam ad funus reipublicæ[4] convolant? An, sicubi aderit Gellius[5], homo et fratre indignus[6], viro

LI. 1. *Vix ut quini.* Multum in hoc Cicero moratur, ut probet, id quod dixit, in eo esse statu civitatem, ut si conductorum removeantur operæ, omnes idem de republica sentiant.

2. *Ex senatusconsulto, comitiis centuriatis.* Quam dissuasisse P. Clodium opinor ex eo, quod dictum est proxime: « Cedo nunc ejusdem illius inimici mei de me eodem ad verum populum in campo Martio concionem »: suadere enim et dissuadere leges, antequam ferrentur, non modo magistratibus, verum etiam privatis hominibus licebat, quod in libro de Legibus copiose ostenditur.

3. *Causa popularis.* Ostendit orator non populares esse eos, qui a factiosis civibus concitati rempublicam, prætenta libertatis causa, turbaverint; sed ii in quorum salutem populus omnis communi consensu conspiraverit.

4. *Tamquam ad funus reipublicæ.* Et recte, *furiæ convolant*, quod volare furias poetæ dicunt: recte etiam, *concitatæ:* nihil enim placidum aut temperatum in furias cadit : rectissime vero, « Furiæ ad funus convolant »: quod nihil jucundum aut lætum furiæ diligunt : operas igitur Clodianas, ad reipublicæ perniciem libentissime coeuntes, vere et proprie furias appellavit.

5. *Gellius.* Is, quem Cicero in oratione in Vatinium nutriculam seditiosorum nominat; quod seditiones libenter foveret atque aleret : dixit et hic testimonium in Sextium.

6. *Fratre indignus.* L. Gellio, qui

clarissimo [atque optimo consule], et ordine equestri, cujus ille ordinis nomen retinet, ornamenta[7] confecit; id erit populare? Est enim homo iste populo romano deditus. Nihil vidi magis; qui, quum ejus adolescentia in amplissimis honoribus summi viri, L. Philippi[8], vitrici, florere potuisset, usque eo non fuit popularis, ut bona solus comesset. Deinde ex impuro adolescente et petulante, posteaquam rem paternam ab idiotarum[9] divitiis ad philosophorum regulam perduxit, Græculum[10] se atque otiosum putari voluit, studio literarum se subito dedidit. Nihil sane Attæ[11] juvabant. Anagnostæ[12], libelli etiam pro vino sæpe oppignerabantur. Manebat insaturabile abdomen, copiæ deficiebant. Itaque semper versabatur in spe rerum novarum; otio et tranquillitate reipublicæ consenescebat.

LII. Ecquæ seditio[1] umquam fuit, in qua non ille princeps? ecqui seditiosus, cui ille non familiaris? ecquæ turbulenta concio, cujus ille non concitator? cui bene dixit umquam bono? bene dixit? immo, quem

cum Cn. Lentulo consul, cum eodem censor fuit, et in censura C. Antonium, qui postea consulatum cum Cicerone gessit, senatu movit. Idem deberi Ciceroni coronam civicam in senatu dixit, quod ejus opera Catilinæ conjuratio patefacta esset, ac oppressa.

7. *Ornamenta confecit.* Quadringenta scilicet millia nummorum: hæc enim ad equestrem dignitatem ornandam necessaria erant.

8. *L. Philippi.* Hominis eloquentissimi, de quo in libro de claris Oratoribus, in tertio de Oratore, in oratione pro Quintio.

9. *Idiotarum.* Hominum imperitorum, qui vulgarem quamdam, sine modo, vivendi rationem sequuntur: quibus Cicero philosophos hic opponit; quod hi a doctrina instructi ac temperati exquisitum quoddam vitæ genus accurate servant.

10. *Græculum.* Græcarum literarum et ideo scientiæ studiosum.

11. Varie tentatus locus, et adhuc sub judice. J. V. L.

12 *Anagnostæ.* Lectores. Eos enim servos græco nomine anagnostas dicebant, quorum opera in legendis libris uterentur.

LII. 1. *Ecquæ seditio umq. fuit, in qua non ille princeps.* Necesse enim erat, ut Gellius, qui bona omnia pessumdederat, seditiones foveret; nam inde nihil quod amitteret, et multa quæ furari posset, habebat.

fortem et bonum civem non petulantissime est insectatus? qui, ut credo, non libidinis causa[2], sed ut plebicola[3] videretur, libertinam duxit uxorem. Is de me suffragium tulit, is affuit, is interfuit epulis et gratulationibus parricidarum. In quo tamen est me ultus, quum illo ore[4] inimicos est meos suaviatus. Qui, quasi mea culpa bona perdiderit, ita ob eam ipsam causam est mihi inimicus, quia nihil habet. Utrum ego tibi patrimonium eripui, Gelli, an tu comedisti? quid? tu meo periculo, gurges ac vorago patrimonii, helluabare[5]: ut, si ego consul rempublicam contra te et gregales tuos defendissem, in civitate esse me nolles? Te nemo tuorum videre vult; omnes aditum, sermonem, congressum tuum fugiunt; te sororis filius Postumus, adolescens gravis, senili judicio, notavit, quum in magno numero tutorem liberis[6] non instituit. Sed elatus odio, et meo, et reipublicæ nomine, quorum ille utri sit inimicior, nescio, plura dixi, quam dicendum fuit, in furiosissimum atque egentissimum ganeonem. Illuc revertor: contra me quum sit actum, capta urbe atque oppressa, Gellium, Firmidium[7], Titium, ejusdem modi furias, illis mercenariis gregibus duces et auctores fuisse, quum ipse lator[8] nihil ab horum turpitudine, audacia, sordibus abhorreret. At, quum de dignitate mea fere-

2. *Libidinis causa.* Ironia hac omnis Gellii turpitudo deprehenditur, quum ex infimo loco, libidinis tantum causa, vir equestris uxorem duxerit.

3. *Plebicola.* Al. *poplicola.* J. V. L.

4. *Quum illo ore.* Adeo impurum et obscœnum Gellii os erat, ut neminem oscularetur, quin illi malum afferret. Locus ille a Pantagatho in hunc modum est restitutus.

5. *Helluabare.* Quum propter quotidianas libidines quæ patrimonium absumpserant, mihi factus sis inimicus.

6. *Tutorem liberis.* Maxime illud ignominiosum apud Romanos erat, si consanguineorum testamento quis improbaretur.

7. *Firmidium.* De Firmidio hic tantum mentio est facta, in Gellium vero et Titium sæpius orator invehitur.

8. *Ipse lator.* P. Clodius sc. qui legem de Cicerone tulit in exsilium agendo.

batur, nemo sibi nec valitudinis excusationem, nec senectutis, satis justam putavit; nemo fuit, qui se non rempublicam mecum simul revocare in suas sedes arbitraretur.

LIII. Videamus nunc comitia magistratuum. Fuit collegium nuper[1] tribunitium, in quo tres[2] minime, vehementer duo[3] populares existimabantur. Ex his, qui populares non habebantur, quibus in illo genere conductarum concionum consistendi potestas non erat, duos[4] a populo romano prætores video esse factos: et, quantum sermonibus vulgi et suffragiis intelligere potui, præ se populus romanus ferebat, sibi illum in tribunatu Cn. Domitii animum constantem[5] et egregium, et Q. Ancharii fidem ac fortitudinem, etiamsi nihil agere[6] potuissent, tamen voluntate ipsa gratum fuisse. Jam de C. Fannio quæ sit existimatio, videmus: quod judicium[7] populi romani in honoribus ejus futurum sit, nemini dubium esse debet. Quid? populares illi duo quid egerunt? Alter, qui tamen se continuerat, tulerat nihil; senserat tantum de republica aliud, atque homines exspectabant, vir et bonus, et innocens, et bonis viris semper probatus: quod parum videlicet intellexit in tribunatu, quid vero populo probaretur, et quod illum esse populum romanum, qui in concione erat, arbitrabatur, non tenuit eum locum, in quem, nisi popularis esse voluisset,

LIII. 1. *Nuper*. Biennio ante, Cæsare et Bibulo coss.

2. *In quo tres*. Cn. Domitius, Q. Ancharius, C. Fannius.

3. *Duo*. Vatinius, et nescio quis alter.

4. *Duos*. Domitium et Ancharium.

5. *Constantem*. In tuenda contra Vatinium senatus causa.

6. *Nihil agere*. Quia quamvis auspicia semper læva inducerent, Vatinius tamen neglecta haruspicum religione, multas leges reipublicæ exitiosas protulit.

7. *Quod judicium*. Dicit non dubitandum esse, quin populus romanus, eos C. Fannio magistratus conferat quos est petiturus.

facillime pervenisset. Alter[8], qui ita se in populari ratione jactarat, ut auspicia, legem Æliam[9], senatus auctoritatem, consulem[10], collegas, bonorum judicium nihil putaret, ædilitatem petivit cum bonis viris, et hominibus primis, sed non præstantissimis opibus et gratia[11]; tribum suam non tulit; Palatinam denique, per quam omnes illæ pestes vexare populum romanum dicebantur, perdidit; nec quidquam illis comitiis, quod boni viri vellent, nisi repulsam, tulit. Videtis igitur, populum ipsum, ut ita dicam, jam non esse popularem : qui ita vehementer eos, qui populares habentur, respuat; eos autem, qui ei generi adversantur, honore dignissimos judicet.

LIV. Veniamus ad ludos. Facit enim, judices, vester in me animorum oculorumque conjectus, ut mihi jam licere putem remissiore uti genere dicendi. Comitiorum et concionum[1] significationes interdum veræ sunt, nonnumquam vitiatæ atque corruptæ : theatrales gladiatoriique consessus dicuntur omnino solere, levitate nonnullorum emptos plausus, exiles[2] et raros

8. *Alter.* Vidimus supra Clodium fuisse ædilem. Hic orator verba facit, de inani hujus, circa magistratum illum ambitu; namque multi illi repugnabant. Senatus censebat, antequam eligeretur, statuendum esse judicium de eo cum Milone; quotiescumque vero consul Metellus concionem vocabat, obstabat Milo læva auspicia denuntians. Sed populus tamen ægre ferebat, ludos et spectacula quæ dabant ædiles in diem sic proferri, et hoc in causa fuit cur Clodius eligeretur.

9. *Legem Æliam.* Lex Ælia legem ferri, quum obnuntiaretur, vetabat. Vatinius neglexit : in oratione in ipsum bis.

10. *Consulem.* M. Bibulum, quem Vatinius in carcerem duci jussit.

11. *Et gratia.* Inde patuit quantum Vatinius populo non acceptus fuerit, quum ab hominibus non magnopere gratiosis sit victus.

LIV. 1. *Comitiorum et concionum.* Hæc profatur, ut quis fuerit in Clodium populi sensus clarius appareat. Nam licet empti plausus interdum ab hominibus perditis excitentur, rari sunt tamen et exiles. Inde liquet cognoscere quid de Clodio populus censeret.

2. *Levitate nonnullorum emptos pl. et exiles. Et* non comparet in ed. Hervagiana, quæ prima hunc locum explevit. J. V. L.

excitare. Attamen facile est, quum id fit, quemadmodum, et a quibus fiat, et quid integra multitudo faciat, videre. Quid ego nunc dicam, quibus viris, aut cui generi civium maxime applaudatur[3]? neminem vestrum fallit. Sit hoc sane leve[4]; quod non ita est, quoniam optimo cuique impertitur: sed, si est leve, homini gravi leve est; ei vero, qui pendet[5] a rebus levissimis, qui rumore, et (ut ipsi loquuntur[6]) favore populi tenetur et ducitur, plausum immortalitatem, sibilum mortem videri necesse est. Ex te igitur, Scaure[7], potissimum quæro, qui ludos apparatissimos magnificentissimosque fecisti, ecquis istorum popularium[8] tuos ludos adspexerit; ecquis se theatro populoque romano commiserit. Ipse ille[9] maxime ludius, non solum spectator, sed actor et acroama, qui omnia sororis embolia novit, qui in cœtum mulierum pro psaltria[10] adducitur, nec tuos ludos adspexit in illo

3. *Maxime applaudatur.* Verbum illud unanimem populi consensum, non raros vero et exiles plausus indicat.

4. *Hoc sane leve.* Sit plausus non magni momenti.

5. *Qui pendet.* Qualis est Clodius, quam enim rem maximi æstimat, ex ea ipsa re, hoc est, ex populi plausu, argumento ducto, popularem non esse confirmat.

6. *Ut ipsi loquuntur. Favor*, et *urbanus*, Ciceronis ætate nova fuisse, nec ante usitata, asserit Quintilianus libro XII, cap. 3: itaque Cicero, ut novam dictionem videatur agnoscere, quasi se excusans ait, « Ut ipsi loquuntur », ii scilicet, qui a rebus levissimis pendent, qui populi gratiam quavis arte aucupantur: sic in epistola ad Ap. Pulchrum, usurus nova dictione, « Te, inquit, hominem, ut nunc loquuntur, urbanum ».

7. *Scaure.* Ædilitas Scauri publicos mores omnino fere pessumdedit. Hoc Plinius testatur, quum de ludis illis verba facit, Sullamque ait, reipublicæ non tam grave vulnus intulisse proscriptionibus, quam quum tantam vim pecuniæ genero suo transmisit. Legi potest lib. XXXVI quale fuerit Scauri theatrum. Vix credibile est unius viri opes, tot et tanta protulisse.

8. *Istorum popularium.* Quamvis populares videri studerent, ad ludos, sibilorum metu, ire non ausi sunt.

9. *Ipse ille.* P. Clodius. — *Ludius* dicebatur qui in theatro psallebat. — *Acroama.* Recitatorem significat.

10. *Pro psaltria.* Alludit ad hoc Clodii factum, quum psaltriæ veste indutus, in domum Cæsaris per Bonæ

ardenti tribunatu[11] suo, nec ullos alias, nisi eos, a quibus vix vivus effugit[12]. Semel, inquam, se ludis homo popularis commisit omnino; quum in templo Honoris-Virtutis honos habitus esset virtuti[13], Caiique Marii, conservatoris hujus imperii, monumentum municipi[14] ejus, et reipublicæ defensori, sedem ad salutem præbuisset[15].

LV. Quo quidem tempore, quid populus romanus sentire se ostenderit, utroque in genere[1] declaratum est: primo, quum, audito senatusconsulto, ore[2] ipsi, atque absenti senatui plausus est ab universis datus; deinde, quum senatoribus singulis spectatum e senatu redeuntibus. Quum vero ipse, qui ludos faciebat, consul[3] assedit, stantes, et manibus passis[4] gratias agentes, et lacrymantes gaudio, suam erga me benivolentiam ac misericordiam declararunt. At quum ille furibundus, incitata illa sua vecordi mente, venisset;

Deæ sacra irrepsit, ut uxori ejus stuprum inferret.

11. *In illo ardenti tribunatu suo.* Fuit enim tamquam incendium reipublicæ: quandoquidem veteres leges, majorumque præclara instituta consumpsit.

12. *Vix vivus effugit.* Quo die de Ciceronis reditu in templo Virtutis senatusconsultum factum est, eo die ludi fuerunt: quo P. Clodius, dimisso senatu, quum venisset, vix homines odium suum a corpore ejus impuro atque nefando represserunt.

13. *Honos habitus esset virtuti.* Quod in templo, in quo Virtus colebatur, de salute civis ejus actum est, qui remp. conjuratorum scelere sua virtute vindicarat: affuit igitur, et opem tulit virtuti Virtus.

14. *Municipi ejus.* Ciceroni: cui eadem, quæ C. Mario, patria fuit Arpinum. — *Reip. defensori.* Præsertim in consulatu: jungit autem suam laudem cum Marii laude: nam illum romani imperii conservatorem, se reipublicæ defensorem nominat.

15. *Sedem ad salutem præbuisset.* Quum excepit eos, qui de Ciceronis salute decreverunt.

LV. 1. *Utroque in genere.* Amorem erga senatum, et odium in Clodium declaraturus.

2. *Ore ipsi.* Corruptus locus ille; intelligendum est, tamquam si scriptum fuisset auctori; nam alio modo sensum non habet.

3. *Consul.* P. Lentulus; nam huic potius quam Metello gratias egisse populum, consentaneum est; quum ad reducendum Ciceronem senatus dux et auctor fuerat.

4. *Passis.* Apertis, diductis, a pando.

vix se populus romanus tenuit; vix homines odium suum a corpore ejus impuro atque infando represserunt. Voces quidem, et palmarum intentus, et maledictorum clamorem omnes profuderunt. Sed quid ego populi romani animum virtutemque commemoro, libertatem jam ex diuturna servitute[5] respicientis, in eo homine, cui tum petenti jam ædilitatem ne histriones quidem coram sedenti pepercerunt? Nam quum ageretur Togata[6], Simulans, ut opinor, caterva tota clarissima concentione, in ore impuri hominis imminens, concionata est: « Huic vitæ tuæ » — et, «Postprincipia, atque exitus vitiosæ vitæ». Sedebat exanimatus; et is, qui antea cantorum convicio conciones celebrare suas solebat, cantorum ipsorum vocibus ejiciebatur. Et, quoniam facta mentio est ludorum, ne illud quidem prætermittam, in magna varietate sententiarum[7], numquam ullum fuisse locum, in quo aliquid a poeta dictum, cadere in tempus nostrum videretur, quod aut populum universum fugeret[8], aut non exprimeret ipse actor. Et, quæso, hoc loco, judices, ne qua me levitate ductum ad insolitum genus dicendi labi putetis, si de poetis, de histrionibus, de ludis in judicio loquar.

LVI. Non sum tam ignarus, judices, causarum, non tam insolens in dicendo, ut omni ex genere orationem aucuper, et omnes undique flosculos carpam atque delibem : scio, quid gravitas vestra, quid hæc advocatio, quid ille conventus[1], quid dignitas P. Sextii,

5. *Diuturna servitute*. Quam per biennium pertulerat, consulibus Cæsare et Bibulo, Pisone et Gabinio.

6. *Togata*. Hæc vox indicat argumentum fabulæ esse romanum; quum a Græcis erat desumptum, dicebatur palliata. — *Simulans*. Nomen fabulæ.

7. *Sententiarum*. Quæ scilicet in togata occurrunt.

8. *Fugeret*. Quod populus non intelligeret in meam cadere fortunam.

LVI. 1. *Ille conventus*. Populi sci-

quid periculi magnitudo, quid ætas, quid honos meus postulet. Sed mihi sumpsi hoc loco doctrinam quamdam juventuti, qui essent optimates. In ea explicanda demonstrandum est, non esse populares omnes eos, qui putentur. Id facillime consequar, si universi populi judicium verum et incorruptum, et si intimos sensus civitatis expressero. Quid fuit illud, quod, recenti nuntio de illo senatusconsulto, quod factum est in templo Virtutis, ad ludos scenamque perlato, consessu maximo, summus artifex[2], et mehercule semper partium in republica, tamquam in scena, optimarum[3], flens, et recenti lætitia, et mixto dolore ac desiderio mei, egit aperte multo gravioribus verbis meam causam, quam egomet de me agere potuissem? Summi enim poetæ[4] ingenium non solum arte sua, sed etiam dolore[5] exprimebat. « Quid enim? qui rempublicam certo animo adjuverit, statuerit, steterit cum Achivis[6]. » Vobiscum me stetisse dicebat, vestros ordines[7] demonstrabat. Revocabatur ab universis:

licet qui ad judicium convenerat. Nonnulli habent *illi*.

2. *Summus artifex*. Æsopus, maximus qui apud Romanos floruerit tragœdus. Hoc eodem tempore Roscius in comicis personis primum obtinebat locum. De his Horatius (ep. II, 1, 82): « Ego quum reprehendere coner Quæ gravis Æsopus, quæ doctus Roscius egit ». Apud utrumque privatæ dotes videntur optime cum scenica laude congruisse. Neque illud in minimis laudum fuerit, si romani princeps eloquii, ex eorum amicitia publicæ gloriam traxerit.

3. *Tamquam in scena, optimarum*. Aliqui *optimatium*, vitiose: nam non bene cum scena simul et republica vox illa convenit.

4. *Poetæ*. Qui fabulam quæ agebatur struxerat.

5. *Sed etiam dolore*. Quum enim poetæ versus meum casum referentes pronuntiaret, ad eorum sententiam non modo corporis motum, et vocem, et vultum, verum etiam animum, intimosque sensus accommodabat: summo enim cum dolore, multisque cum lacrymis agebat.

6. *Cum Achivis*. Fragmenta illa videntur desumpta ex Telamone exsule fabula Attii.

7. *Vestros ordines*. Senatum, equites, plebem: quos a me ordines defensos esse demonstrabat. — *Revocabatur*. Cogebat populus histriones, quæ semel dicta placuerant, sæpius eadem iterare.

« Re dubia, nec dubitarit vitam offerre, nec capiti pepercerit». Hæc quantis ab illo clamoribus [8] agebantur? quum jam, omisso gestu, verbis poetæ, et studio actoris, et exspectationi nostræ plauderetur? « Summum amicum, summo in bello » — (nam illud ipse actor adjungebat [9] amico animo, et fortassis homines propter aliquod desiderium approbabant) « summo ingenio præditum.»

LVII. Tum illa, quanto cum gemitu populi romani ab eodem paullo post in eadem fabula sunt acta? « O pater [1]! » — Me, me ille absentem, ut patrem, deplorandum putabat [2], quem Q. Catulus, quem multi alii sæpe in senatu patrem patriæ nominarant. Quanto cum fletu de illis nostris incendiis ac ruinis, quum patrem pulsum, patriam afflictam deploraret, domum incensam, eversamque? Sic egit, ut demonstrata pristina fortuna, quum se convertisset, « Hæc omnia vidi inflammari : » — fletum etiam inimicis atque invidis excitaret [3]. Proh, dii immortales! quid? illa quemadmodum dixit idem? quæ mihi quidem ita et acta et scripta videntur esse, ut vel a Catulo [4], si revixisset, præclare posse dici viderentur. Is enim libere reprehendere, et accusare populi nonnumquam temerita-

8. *Clamoribus.* Non actoris, sed populi.

9. *Adjungebat.* De suo, non a poeta scriptum : nam, « summo ingenio præditum », non ita conveniebat in hominem militarem, de quo proxima superiora dicta sunt; ut in Ciceronem, qui omnes inter cives ingenii laude scientiaque eminebat.

LVII. 1. *O pater.* Voces illæ in tertia Tusculanarum occurrunt, cap. 20 et 22. Octo etiam versus Cicero refert ex Ennii Andromache desumptos, quibus infelix femina sortem suam deflet. Versus illi sic incipiunt *o pater, o patria*, etc. nec mirum si ab homine dicerentur, nam Romæ feminarum personam viri agebant.

2. *Putabat.* Al. *putarat.* J. V. L.

3. *Excitaret.* Hoc ait Tullius, vel quod revera evenit, vel quod graves calamitates miserabiles etiam inimicis appellare consuetum.

4. *A Catulo.* Senatus principe, qui obiit inter Ciceronis consulatum et exsilium.

tem solebat, aut errorem senatus : «O ingratifici Argivi, inanes Graii, immemores beneficii! » Non erat illud quidem verum : non enim ingrati, sed miseri, quibus reddere salutem, a quo acceperant, non liceret; nec unus in quemquam umquam gratior, quam in me universi : sed tamen illud scripsit disertissimus poeta pro me[5]; egit fortissimus[6] actor, non solum optimus, de me, quum omnes ordines demonstraret; senatum, equites romanos, universum populum romanum, accusaret : « Exsulare sinitis, sivistis pelli, pulsum patimini ». Quæ tum significatio fuerit omnium, quæ declaratio voluntatis ab universo populo romano in causa hominis non popularis[7], equidem audiebamus : existimare facilius possunt, qui adfuerunt.

LVIII. Et, quoniam me huc provexit oratio, histrio casum meum toties[1] collacrymavit, quum ita dolenter ageret causam meam, ut vox ejus illa præclara lacrymis impediretur. Neque poetæ[2], quorum ego semper ingenia dilexi, tempori meo defuerunt; eaque populus romanus non solum plausu, sed etiam gemitu suo comprobavit. Utrum igitur hæc Æsopum potius pro me, aut Attium dicere oportuit, si populus romanus liber esset, an principes civitatis? Nominatim sum appellatus in Bruto[3], «Tullius, qui libertatem

5. *Pro me.* Ut in me multis post annis convenirent, ut in eum tempus cadere possent, quod non poetæ consilio, sed casu ita factum est.

6. *Fortissimus.* Quia libere egerit, suumque mei desiderium, nullo metu perterritus, aperte demonstrarit.

7. *Hominis non popularis.* Se ipsum intelligit : qui etsi nomine popularis non erat, summam tamen erga se populi voluntatem cognovisse dicit.

LVIII. 1. *Toties.* In omnibus versibus quæ ad casum meum revocari poterant.

2. *Poetæ.* Qui quadam, ut ita dicam, ingenii divinatione, hæc omnia pro me scripserant.

3. *In Bruto.* Accii tragœdia, de qua libro I de Divinatione, et apud Varronem de Lingua Latina l. IV, mentio fit. — *Tullius.* Quum enim Brutum Æsopus nominare deberet, Tullium

civibus stabiliverat ». Millies revocatum est. Parumne videbatur populum romanum judicare, id a me, et a senatu esse constitutum[4], quod perditi cives sublatum per nos criminabantur[5]?

Maximum vero populi romani judicium universo consessu gladiatorio declaratum est. Erat enim munus Scipionis[6], dignum et eo ipso, et illo Q. Metello, cui dabatur[7]. Id autem spectaculi genus erat, quod omni frequentia, atque omni genere hominum celebratur, quo multitudo maxime delectatur. In hunc consessum P. Sextius, tribunus plebis, quum ageret nihil aliud in eo magistratu, nisi meam causam, venit, et se populo dedit, non plausus cupiditate, sed ut ipsi inimici nostri voluntatem universi populi viderent. Venit, ut scitis, ad columnam Mæniam[8]. Tantus est ex omnibus spectaculis usque a Capitolio, tantus ex fori cancellis[9] plausus excitatus, ut numquam major consensio, aut apertior populi romani universi fuisse ulla in causa diceretur. Ubi erant tum illi concionum moderatores, legum domini, civium expulsores? aliusne est aliquis improbis civibus peculiaris populus, cui nos offensi invisique fuerimus?

LIX. Equidem existimo, nullum tempus esse fre-

nominavit: quod ut Brutus, Tarquinio rege pulso, sic Cicero, conjuratione oppressa, libertatem civibus stabiliverat.

4. *Et a senatu esse constitutum.* Hoc est, libertatem a me esse conservatam.

5. *Criminabantur.* Hac mente Clodius ex diruta Ciceronis domo Libertati templum ædificavit, ut libertas pulso eo qui tyrannidem in consulatu exercuerat restituta, et in perpetuum consularis potestas oppressa videretur.

6. *Scipionis.* Qui a Metello fuerat adoptatus; filiamque habuit Corneliam Pompeii uxorem.

7. *Dabatur.* Non statim post obitum, in honorem alicujus ludi celebrabantur.

8. *Columnam Mæniam.* Locus ex quo, ut testatur Asconius, ludi spectabantur.

9. *Fori cancellis.* Illud, multis aliis locis juvantibus, confirmat, non in circo, sed in foro gladiatorum ludos celebrari.

quentioris populi, quam illud gladiatorium; neque concionis ullius, neque vero ullorum comitiorum. Hæc igitur innumerabilis hominum multitudo, hæc populi romani tanta significatio, sine ulla varietate, universi, quum illis ipsis diebus de me actum iri putaretur, quid declaravit, nisi optimorum civium salutem et dignitatem populo romano caram esse universo? At vero et ille tribunus plebis[1], qui de me, non patris, avi, proavi, majorum denique suorum omnium, sed Græculorum instituto[2], concionem interrogare solebat, Velletne me redire; et, quum erat reclamatum semivivis mercenariorum vocibus, populum romanum negare dicebat: is, quum quotidie gladiatores spectaret, numquam est conspectus, quum veniret[3]. Emergebat subito, quum sub tabulas subrepserat, ut, « Mater, te appello »— dicturus videretur. Itaque illa via latebrosa, qua spectatum ille veniebat, Appia[4] jam vocabatur. Qui tamen, quoquo tempore conspectus erat, non modo gladiatores, sed equi ipsi[5] gladiatorum repentinis sibilis extimescebant.

LIX. 1. *Et ille tribunus plebis.* Manutius hoc de Attilio dici contendit, quod omnino falsum est; nam hic de Clodio, ut supra, agitur; itaque coactus est infra mutare *Appia* in Attilia, quia vox illa minime cum illorum sensu congruebat.

2. *Græculorum instituto.* Illos orator deridet, qui inani literarum græcarum scientia elati se sapientes omnino arbitrabantur; quidam, ex Gorgiæ veteri præcepto, adstantes, interrogabant, numquid aliquis quæreret, et ad omnia se responsuros profitebantur. Quorum igitur consuetudinem tribunus hic plebis sequi videbatur, qui civem quemque interrogaret, velletne reditum meum?

3. *Quum veniret.* Neque enim palam aut per apertam viam iter habebat ludos spectaturus, metuebat enim ne populi sibilis exciperetur; et subrepebat per tabulas eas quæ spectaculi causa exstruebantur; et inde fiebat ut quum consessurus appareret optime Polydorum mentiretur, qui ex umbra repente emergit, et sororem quam matrem arbitratur his vocibus excitat, « Mater te appello ».

4. *Appia.* Ad viam Appiam alludit, quam censor Appius Claudius, unus ex Clodii atavis, exstruendam curaverat.

5. *Equi ipsi.* Hoc ferme tantum loco agitur de gladiatoribus ex equis pugnantibus; prælium enim, solito de more, æquo solo inter eos conserebatur.

Videtisne igitur, quantum inter populum romanum, et concionem intersit? dominos concionum omni odio populi notari[6]? quibus autem consistere in operarum concionibus non liceat, eos omni populi romani significatione decorari?

LX. Tu mihi etiam[1] M. Attilium Regulum commemoras, qui redire ipse Carthaginem sua voluntate ad supplicium, quam sine iis captivis, a quibus ad senatum missus erat, Romæ manere maluerit? et mihi negas optandum reditum fuisse per familias comparatas et homines armatos?

Vim scilicet ego desideravi, qui, dum vis fuit, nihil egi[2], et quem, si vis non fuisset, nulla res[3] labefactare potuisset. Hunc ego reditum repudiarem, qui ita florens fuit, ut verear, ne quis me studio gloriæ putet idcirco exisse, ut ita redirem? Quem enim umquam senatus civem, nisi me, nationibus exteris commendavit? cujus umquam propter salutem, nisi meam, senatus publice sociis[4] populi romani gratias egit? De me uno patres conscripti decreverunt, ut, qui provincias cum imperio[5] obtinerent, qui quæstores, legatique essent, salutem et vitam meam custodirent. In una mea causa post Romam conditam factum est,

6. *Omni odio populi notari.* Clodium scilicet, et ceteros qui Ciceronis reditui obstiterant.

LX. 1. *Tu mihi etiam.* Qui P. Sextium accusavit Albinovanus, Ciceroni reditum objecit, quod per armatos cives in patriam fuerat reversus; Regulique protulerat exemplum, qui Carthaginem ad supplicium petere maluisset quam Romæ manere, quia res illa magis ad reipublicæ gloriam conferebat.

2. *Nihil egi.* Id est, patienter quæ contra me struebantur pertuli, et quum vis adhiberetur, ne reipublicæ nocerem discessi.

3. *Nulla res.* Nam neque leges, neque judicia, neque omnino res ulla eam mihi calamitatem invexisset, quam quidem vis intulit.

4. *Sociis.* Qui me, patria pulsum, comiter exceperant, benigneque tractarant.

5. *Cum imperio.* Qui proconsules, et qui proprætores erant: nam quæstores et legati imperium in provinciis non habebant: ideo eos separatim Cicero nominat.

ut literis consularibus ex senatusconsulto, cuncta ex Italia[6], omnes, qui rempublicam salvam vellent, convocarentur. Quod numquam senatus[7] in universæ reipublicæ periculo decrevit, id in unius mea salute conservanda decernendum putavit. Quem curia magis requisivit? quem forum luxit? quem æque ipsa tribunalia desideraverunt? Omnia discessu meo deserta, horrida, muta, plena luctus et mœroris fuerunt. Quis est Italiæ locus, in quo non fixum sit in publicis monumentis studium salutis meæ, testimonium dignitatis?

LXI. Nam quid ego illa de me divina senatusconsulta commemorem? vel quod in templo Jovis[1] Optimi Maximi factum est, quum vir is[2], qui tripartitas orbis terrarum oras atque regiones tribus triumphis adjunctas huic imperio notavit, de scripto sententia dicta, mihi uni testimonium patriæ conservatæ dedit? cujus sententiam ita frequentissimus senatus sequutus est, ut unus dissentiret hostis[3]; idque ipsum tabulis publicis mandaretur, ad memoriam posteri temporis sempiternam. Vel quod est postridie decretum in curia, populi ipsius romani, et eorum, qui ex municipiis convenerant, admonitu, ne quis de cælo[4] servaret,

6. *Cuncta ex Italia*. Post legem Juliam, sociali bello latam, Itália universa municipiorum jura possidebat, suffragiumque Romæ ferebat.

7. *Numquam senatus*. Veritati hoc est consentaneum; nam numquam senatus totam Italiam ad id vocavit, ut daret operam ne quid detrimenti respublica caperet, animosque ad præsens periculum repellendum excitaret.

LXI. 1. *In templo Jovis*. De rebus tantum gravissimis acturus, senatus hic conveniebat.

2. *Vir is*. Pompeius scilicet qui, victis in Africa Carbone, in Hispania Sertorio, in Asia Mithridate, de tribus orbis terrarum partibus egit triumphum.

3. *Hostis*. Manifestum est hic P. Clodium designari.

4. *De cælo servaret*. Ne magistratus ullus auspicia de cælo captaret, ne quid forte interveniret, quod posset legem de reditu uno ferendam impedire. Sed mirum est illud a senatu fuisse decretum, quum antea Clodii lege decretum fuisset, ne auspicia legem ullam impedirent; sed videtur

ne quis moram ullam afferret; si quis aliter fecisset, eum plane eversorem reipublicæ fore, idque senatum gravissime laturum; et ut statim de ejus facto referretur[5]. Qua gravitate sua quum frequens senatus nonnullorum scelus audaciamque tardasset; tamen illud addidit, si diebus quinque[6], quibus agi de me potuisset, non esset actum, redirem in patriam, dignitate omni recuperata.

LXII. Decrevit eodem tempore senatus, ut iis, qui ex tota Italia salutis meæ causa convenerant, agerentur gratiæ; atque ut iidem[1], ad res redeuntes ut venirent, rogarentur. Hæc erat studiorum in mea salute contentio, ut ii, qui a senatu de me rogabantur, iidem senatui pro me supplicarent. Atque ita in his rebus unus[2] est solus inventus, qui ab hac tam impensa voluntate bonorum palam dissideret, ut etiam Q. Metellus consul, qui mihi vel maxime ex magnis contentionibus reipublicæ fuisset inimicus, de mea salute retulerit[3]. Qui excitatus summa quum auctoritate P. Servilii[4], tum quadam gravitate[5] dicendi,

id ipse senatus sanxisse, ut, quum Clodii leges male latas judicaret, rem auctoritate sua confirmaret.

5. *Referretur*. Ne quis tribunus intercederet.

6. *Diebus quinque*. Comitialibus, quibus agi cum populo licebat: non enim dicit, quinque continentibus diebus, sed quinque, quibus agi potuisset.

LXII. 1. *Ut iidem*. Varie et multis modis tentatus locus; al. habent, « ut iidem ad res redeuntes, ut venirent ». Nec primo oculorum conjectu quæ sit sententia patet. Hic nobis arridet sensus: « ut iidem reverterentur, quum rursus de mea ageretur causa ».

2. *Unus*. P. Clodium intelligit, quem in hac oratione, quam longa est, insectatur.

3. *De mea salute retulerit*. Scilicet in templo Jovis, ut supra dictum est.

4. *Auctoritate P. Servilii, tum quadam gravitate*. Al. « auctoritate, P. Servilii qu. gr. » J. V. L.

5. *Quadam gravitate*. Multi locum illum mutandum putant; quia quum laudatur aliquis, non utimur verbis illis quædam, sed summa aut excellenti aut mira. Itaque Manut. legendum putabat *summa*: sed quum nulla firmetur librorum auctoritate, vulgatam servavimus.

quum ille omnes prope ab inferis evocasset[6] Metellos, et ad illius generis, quod sibi cum eo commune[7] esset, dignitatem, propinqui sui mentem a Clodianis latrociniis reflexisset; quumque eum ad domestici exempli memoriam, et ad Numidici illius Metelli casum[8] vel gloriosum, vel gravem convertisset; collacrymavit vir egregius[9] ac vere Metellus, totumque se P. Servilio dicenti etiam tum tradidit; nec illam divinam gravitatem, plenam antiquitatis[10], diutius homo ejusdem sanguinis potuit sustinere, et mecum absens beneficio rediit in gratiam. Quod certe, si est aliqui sensus in morte præclarorum virorum, quum omnibus Metellis, tum vero uni viro fortissimo, et præstantissimo civi, gratissimum, fratri suo[11], fecit, socio laborum, periculorum, consiliorum meorum.

LXIII. Reditus vero meus qui fuerit, quis ignorat? quemadmodum mihi advenienti tamquam totius Italiæ atque ipsius patriæ dexteram porrexerint[1] Brundisini; quum ipsis nonis sext. idem dies adventus mei fuisset[2] reditusque, natalis idem carissimæ filiæ, quam ex gravissimo tum primum[3] desiderio luctuque conspexi,

6. *Ab inferis evocasset.* Hac dicendi figura, quæ prosopopœia dicitur, omnes Metelli avos verba ad eum facientes induxit, hortantesque ne nomen suum quadam cum Clodio affinitate commacularet.

7. *Cum eo commune.* Quia Metellus et Servilius a Metello Macedonico originem trahebant.

8. *Et ad Numidici illius Metelli casum.* Al. « et ad unum dicto citius Metelli casum ». J. V. L.

9. *Vir egregius.* Al. « ut vir egregius ». J. V. L.

10. *Plenam antiquitatis.* Dignam scilicet quæ apud veteres Romanos floreret. Errasse videtur Manutius, quum intelligit hæc verba proferri, quod senior esset Servilius.

11. *Fratri suo.* Q. Metello Celeri, Q. Metelli Celeris filio. — *Socio.* Fuit enim prætor Cicerone consule; et Italiam ab occulta conjuratione, ut Cicero urbem a nocturnis insidiis, defendit.

LXIII. 1. *Dexteram porrexerint.* Primi enim eum advenientem Brundisini exceperunt.

2. Forte, « reditusque natalis, idem c. f. » Lallem. e Grævio, « qui et natalis idem ». J. V. L.

3. *Tum primum.* Brundisium usque patri redeunti obviam ivit Tulliola.

idem etiam ipsius coloniæ Brundisinæ, idemque Salutis[4]; quumque me domus eadem optimorum et doctissimorum virorum, Lenii Flacci, et patris, et fratris ejus, lætissima accepisset, quæ proximo anno mœrens receperat, et suo præsidio, periculoque[5] defenderat; quumque itinere toto urbes Italiæ festos dies agere adventus mei videbantur, viæ multitudine legatorum undique missorum celebrabantur, ad urbem accessus incredibili hominum multitudine et gratulatione florebat; iter a porta, in Capitolium[6] adscensus, domum[7] reditus erat ejusmodi, ut summa in lætitia illud dolerem, civitatem tam gratam, tam miseram atque oppressam fuisse.

Habes igitur, quod ex me quæsisti, qui essent optimates[8]. Non est natio, ut dixisti: quod ego verbum agnovi[9]. Est enim illius, a quo uno maxime P. Sextius se oppugnari videt, hominis ejus, qui hanc nationem deleri et concidi cupivit; qui C. Cæsarem, mitem hominem, et a cæde abhorrentem, sæpe increpuit, sæpe accusavit, quum affirmaret, illum numquam, dum hæc natio viveret, sine cura futurum. Nihil profecit de universis[10]: de me agere non destitit; me oppugnavit; primum per indicem Vettium[11], quem in

4. *Salutis*. Hoc die scilicet conditum fuit templum Saluti consecratum.

5. *Periculoque*. Namque Clodius lege sancitum voluerat, ne quis Ciceronem exsulem intra quadringenta millia passuum tecto juvaret.

6. *In Capitolium*. Primum enim ad agendas Jovi Optimo Maximo gratias ivit, quod se patriæ compotem fecisset; deinde ad suos penates a Capitolio revertit.

7. *Domum*. Non Palatinam; in qua eversa Clodius templum Libertatis exædificaverat; sed eam, opinor, quam habebat in Ceramio: de qua lib. ad Atticum IV.

8. *Optimates*. Hoc est, viri boni.

9. *Agnovi*. Intellexi cujus sit, a quo usurpaveris verbum illud; a Vatinio scilicet, qui in Sextium maxime invehitur; in hunc scripta est quæ sequitur oratio.

10. *Universis*. Non ad id Cæsarem impulit, ut omnes in optimates vi et armis irrueret.

11. *Indicem Vettium*. Hac in ora-

concione de me, et de clarissimis viris interrogavit. In quo tamen eos cives conjunxit eodem periculo et crimine, ut a me inierit gratiam, quod me cum amplissimis et fortissimis viris congregavit.

LXIV. Sed postea mihi, nullo meo merito, nisi quod bonis placere cupiebam, omnes est insidias sceleratissime machinatus. Ille ad eos, a quibus audiebatur, quotidie aliquid defecti [1] afferebat; ille hominem mihi amicissimum, Cn. Pompeium, monebat, ut meam domum metueret, atque a me ipso caveret; ille se sic cum inimico meo copularat, ut illum meæ proscriptionis [2], quam adjuvabat Sext. Clodius, homo iis dignissimus, quibuscum vivit, tabulam esse [3], se scriptorem diceret; ille unus ordinis nostri [4] discessu meo, luctu vestro, palam exsultavit. De quo ego, quum quotidie rueret [5], verbum feci, judices, num-

tione, sicuti in omnibus quas post exsilium Cicero habuit, hoc maxime cavit ne Cæsarem læderet; vel quod Pompeii socer esset per quem se restitutum in patriam fuisse intelligebat, vel quod malo doctus cum potentioribus colluctari non jam sustineret. Sed res sic habita est. Vettius, impellente Cæsare et adjuvante, clarissimos senatores incusavit, tamquam si Pompeium per fraudem obtruncare statuissent. Non Ciceronem nominatum designavit; sed ait, virum consularem, eloquentia notissimum, dixisse: rempublicam aut Servilium Ahalam aut Brutum exposcere. Vatinius de iis quærendum censuit qui incusabantur. Cæsar vero quum metueret ne fraus male tecta deprehenderetur, Vettium in vincula conjectum obtruncari jussit. Hoc in causa est cur Cicero, Cæsaris gratia, rem non penitus patefaciat.

LXIV. 1. *Aliquid defecti.* Multi in hoc verbo diu hæsere; nec consensere inter se; intelligendum est tamquam si scriptum esset detecti.

2. *Meæ proscriptionis.* Quo exsilium suum orator gravius reddat, hac voce utitur quæ potentiam revocabat supra leges elatam. Marius enim et Sulla proscriptiones uni instituerant. Ita Clodium tamquam Sullam alium reipublicæ ruinam molientem inducit.

3. *Tabulam esse.* P. Clodius tabula erat, quia apud illum lex concipiebatur et scribebatur; Vatinius autem et Sext. Clodius eo ventitabant ut operam conferrent. Sextus autem ille Clodius fuit seditiosissimus homo, qui P. Clodii corpus in forum detulit, populoque incitato cremavit; hoc autem incendio curia et basilica Æmilia conflagravere; quo crimine postea Sext. Clodius est damnatus.

4. *Ordinis nostri.* Senatorii.

5. *Quum quotidie rueret.* Aliquid

quam; neque putavi, quum omnibus machinis ac tormentis, vi, exercitu, copiis oppugnarer, de uno sagittario me queri convenire. Acta mea[6] sibi ait displicere : quis nescit? qui legem eam[7] contemnat, quæ dilucide vetat, gladiatores biennio, quo quis petierit, aut petiturus sit, dare.

In quo ejus temeritatem satis mirari, judices, non queo. Facit apertissime contra legem; facit is, qui neque elabi ex judicio[8] jucunditate sua, neque emitti gratia potest, neque opibus et potentia leges ac judicia perfringere. Quæ res hominem impellit, ut sit tam intemperans? Ista nimia gloriæ cupiditate familiam gladiatoriam, credo, nactus est, speciosam, nobilem, gloriosam; norat studia populi; videbat clamores et concursus futuros. Hac exspectatione elatus homo, flagrans cupiditate gloriæ[9], tenere se non potuit, quin hos gladiatores induceret, quorum esset ipse pulcherrimus. Si ob eam causam peccaret, et[10], pro recenti populi romani in se beneficio, populari studio elatus; tamen ignosceret nemo : quum vero ne de venalibus quidem homines electos, sed ex ergastulis emptos, nominibus gladiatoriis ornarit, et sortito alios Samnites[11], alios Provocatores fecerit; tanta

furiose faceret : feruntur enim homines improbi ad facinus eo impetu, ut ruere videantur.

6. *Acta mea*. H. e. leges quas tuli.

7. *Legem eam*. Quam consul Cicero tulerat. — *Contemnat*. Quia quum ædilitatem petierit anno proximo, et hoc ipso anno petat præturam, gladiatores tamen dare animo habet destinatum.

8. *Ex judicio*. Si reus fuerit. — *Jucunditate sua*. H. e. elegantia morum et quædam corporis concinnitas. Impurum autem Vatinium infra demonstrat.

9. *Flagrans cupiditate gloriæ*. Eum verbis illis deridet; nam quæ gloria inter gladiatores, genus contemptum, eminere.

10. Lallem. delevit *et*. J. V. L.

11. *Samnites*. Cum provocatoribus illi inter gladiatores eminebant. Lenti pugnam capessebant, ut testatur Horat. Epist. II, 2, 98: «Lento Samnites ad lumina prima duello». Præter eos erant quoque mirmillones et retiarii.

licentia, tanta legum contemptio quem habitura sit exitum, non pertimescit [12]?

Sed habet defensiones duas [13]: primum, Do, inquit, bestiarios; lex est scripta de gladiatoribus. Festive! Accipite aliquid etiam acutius. Dicit se non gladiatores, sed unum gladiatorem [14] dare, et totam ædilitatem [15] in munus hoc transtulisse. Præclara ædilitas. Unus leo; ducenti bestiarii. Verum utatur hac defensione: cupio eum suæ causæ confidere. Solet enim tribunos plebis appellare, et vi judicium disturbare [16], quum diffidit. Quem non tam admiror, quod meam legem contemnat, hominis inimici, quam quod se statuit omnino consularem legem nullam putare. Aciliam [17], Didiam,

12. *Quem habitura sit exitum, non pertimescit?* Alii, « nonne, quem habitura sit exitum, pertimescit ». J. V. L.

13. *Habet defensiones duas.* Totum hoc eo pertinet, ut ostendat Vatinium populo verba dare, qui bestiarios gladiatorum nomine sit inducturus: refert autem ad Vatinii defensionem, quia quod per irrisionem objicitur adversario, jucunditatem parit, neque tamen vim amittit.

14. *Unum gladiatorem.* Significat ex iis, quos Vatinius gladiatores nominabat, unum re vera gladiatorem esse, reliquos omnes bestiarios: duplex igitur est defensio, a genere hominum et a numero, non enim gladiatores, sed bestiarios; non plures, sed unum modo gladiatorem dare se dicit, lex autem, quum gladiatores dari vetat, de gladiatoribus, non de bestiariis intelligit; nec unum gladiatorem, sed plures dari vetat.

15. *Totam ædilitatem.* Ædilitatem gerere Vatinium non existimabit, qui meminerit illa, quæ supra dicta sunt: « Ædilitatem petivit: tribum suam non tulit: Palatinam perdidit: nec quidquam illis comitiis, quod boni viri vellent, nisi repulsam, tulit ». Et qui legerit illa, quæ sunt in oratione in ipsum: « de quibus duos prætextatos sedentes vides, te ædilitiam prætextam togam, quam confeceras, vendidisse ». Fingit igitur Vatinium dicentem, se quos ludos, si ædilis creatus esset, populo daturus erat, id omne nunc dare: fingit autem propterea, ut significet, quam non magnifica, quam tenuis, ac sordida futura fuerit illius ædilitas, qui tantum unum leonem, ducentos bestiarios dare cogitabat.

16. *Judicium disturbare.* Vatinius lege Licinia et Julia reus factus, quum tribunos appellasset, et quidam intercessissent, prætor autem Memmius quod ea appellatio contra morem majorum esset, judicium nihilominus exerceret, in ejus tribunal adscendit, subsellia dissipavit, urnas dejecit, et judicium vi sustulit.

17. Lege, doctis viris auctoribus, *Cæciliam*. J. V. L.

Liciniam, Juniam contempsit. Etiamne ejus, quem sua lege et suo beneficio ornatum, munitum, armatum solet gloriari [18], C. Cæsaris legem de pecuniis repetundis non putat esse legem? Et aiunt, alios esse, qui acta Cæsaris rescindant, quum hæc optima lex, et ab illo socero ejus, et ab hoc assecla [19] negligatur?

Et cohortari ausus est accusator in hac causa vos, judices, ut aliquando essetis severi, aliquando medicinam adhiberetis reipublicæ. Non est ea medicina, quum sanæ parti corporis scalpellum adhibetur, atque integræ: carnificina est ista, et crudelitas. Hi medentur reipublicæ, qui exsecant pestem aliquam, tamquam strumam [20] civitatis.

LXV. Sed, ut [1] extremum habeat aliquid oratio mea, et ut ego ante dicendi finem faciam, quam vos me tam attente audiendi, concludam illud de optimatibus, eorumque principibus, ac reipublicæ defensoribus; vosque, adolescentes, et qui nobiles estis, ad majorum vestrum imitationem excitabo, et qui ingenio et virtute nobilitatem potestis consequi, ad eam rationem, in qua multi homines novi [2] et honore et gloria floruerunt, cohortabor. Hæc est una via, mihi credite, et laudis, et dignitatis, et honoris, a bonis viris, sapientibus, et bene natura constitutis, laudari et di-

18. *Armatum solet gloriari.* Vere gloriabatur: nam ei Galliam Cisalpinam cum Illyrio in quinquennium lege lata dederat.

19. *Assecla.* Al. *assecula.* Vatinius in tribunatu pecunias iniquissime coegit, contra legem de repetundis eo ipso anno a consule Cæsare rogatam.

20. *Tamquam strumam civitatis.* Frequenter in Vatinii strumas est jocatus, in oratione præsertim quam contra hunc habuit.

LXV. 1. *Sed, ut.* Hic omnium sibi animos conciliat orator; ostendit nempe gratiosos populo cives fuisse, qui senatus auctoritatem sicut et populi libertatem defenderint. Quo quidem artificio invidiam exstinguere mihi videtur, quam ex longa nimium querela concitare potuisset.

2. *Homines novi.* Qui genti suæ nobilitatem virtutibus suis pepererunt, et primi curules sunt adepti magistratus.

ligi; nosse descriptionem civitatis[3], a majoribus nostris sapientissime constitutam : qui quum regum potestatem non tulissent, ita magistratus annuos creaverunt, ut consilium senatus reipublicæ præponerent[4] sempiternum; deligerentur autem in id consilium ab universo populo[5], aditusque in illum summum ordinem civium industriæ ac virtuti pateret. Senatum reipublicæ custodem, præsidem, propugnatorem collocaverunt; hujus ordinis auctoritate uti magistratus, et quasi ministros gravissimi consilii esse voluerunt; senatum autem ipsum proximorum ordinum[6] splendore confirmari, plebis libertatem et commoda tueri atque augere voluerunt.

LXVI. Hæc qui[1] pro virili parte defendunt, optimates sunt, cujuscumque sint ordinis; qui autem præcipue suis cervicibus tanta munia atque rempublicam sustinent, ii semper habiti sunt optimatium principes, auctores et conservatores civitatis. Huic hominum generi fateor, ut ante dixi, multos adversarios, inimicos, invidos esse, multa proponi pericula, multas inferri injurias, magnos esse experiundos et

3. *Descriptionem civitatis.* Ut plane noscant quibus institutis temperata fuerit respublica; et intelligant prorsus quonammodo ordinum omnium consensus, ad totius populi libertatem et felicitatem tuendam conspiret.

4. *Præponerent.* Alii, *proponerent.* J. V. L.

5. *Ab universo populo.* Ante creatos censores: nam deinde non a populo, sed a censoribus, senatores lecti sunt: a populo autem antea deligebantur, consule nominante. Sensus ille non omnibus arridet; contendunt quidam sic esse intelligendum : Universum scilicet populum magistratus dare petentibus candidatis, eosque omnium ordinum homines consequi posse; qui autem magistratus adeptus fuerat, continuo a censoribus in senatum legebatur.

6. *Proximorum ordinum.* Intelligit eos qui senatoribus dignitate proximi sunt, ut equites, et qui judicia exercebant.

LXVI. 1. *Hæc qui.* Qui viribus omnibus incumbunt, ne perturbentur ordines civitatis, ne plebs contra senatum insolescat, aut senatus contra populi libertatem grassetur, ii sunt optimates, quocumque ex ordine emerserint.

subeundos labores[2]: sed mihi omnis oratio est cum virtute, non cum desidia; cum dignitate, non cum voluptate; cum iis, qui se patriæ, qui suis civibus, qui laudi, qui gloriæ, non qui somno, et conviviis, et delectationi natos arbitrantur. Nam, si qui voluptatibus ducuntur, et se vitiorum illecebris et cupiditatum lenociniis dediderunt[3], missos faciant honores; ne attingant rempublicam; patiantur viros fortes labore, se otio suo perfrui[4]. Qui autem bonam famam bonorum, quæ sola vere gloria nominari potest, expetunt, aliis otium quærere debent et voluptates, non sibi. Sudandum est his pro communibus commodis; adeundæ inimicitiæ, subeundæ sæpe pro republica tempestates; cum multis audacibus, improbis, nonnumquam etiam potentibus, dimicandum. Hæc audivimus[5] de clarissimorum virorum consiliis et factis; hæc accepimus, hæc legimus. Neque eos in laude positos videmus, qui incitarunt aliquando populi animos ad seditionem, aut qui largitione cæcarunt[6] mentes imperitorum, aut qui fortes et claros viros, et bene de republica meritos in invidiam aliquam vocaverunt. Leves[7] hos semper nostri homines, et audaces, et malos, et perniciosos cives putaverunt. At vero qui

2. *Experiundos et subeundos labores*. Tacite hic vitæ suæ exemplum proponit, quæ tam multis fuerit jactata periculis.

3. *Et se vitiorum ill. et cup. lenociniis dediderunt*. Ostendit obiter populo, eos a republica administranda omnino ejici deberi, qui voluptatibus ut Clodius Vatiniusque dediti, res omnino subvertere possent.

4. Frustra insudant viri docti in his pervertendis; sensus autem sicut scripsimus manifesto apparet.

5. *Hæc audivimus*. Viros scilicet clarissimos sudasse pro communibus commodis, subiisse tempestates, et cum potentioribus sæpe colluctari fuisse coactos.

6. *Cæcarunt*. Ut honores consequerentur. — *Vocaverunt*. Ficto crimine prætento.

7. *Leves*. Leves eos appellat, qui aliquid in republica novi excogitavere; audaces, qui excogitatum ad finem perducere sint aggressi; malos, qui ambitu sibi viam ad honores aperiunt;

horum impetus et conatus represserunt; qui auctoritate, qui fide, qui constantia, qui magnitudine animi, consiliis audacium restiterunt: ii graves, ii principes, ii duces, ii auctores hujus ordinis, et dignitatis, atque imperii semper habiti sunt.

LXVII. Ac, ne quis ex nostro, aut aliquorum præterea casu hanc vitæ viam pertimescat, unus in hac civitate, quem quidem ego possim dicere, præclare vir de republica meritus, L. Opimius[1], indignissime concidit; cujus monumentum[2] celeberrimum in foro, sepulcrum desertissimum in litore Dyrrhachino relictum est. Atque hunc tamen flagrantem invidia, propter interitum C. Gracchi, semper[3] ipse populus romanus periculo liberavit. Alia quædam civem egregium iniqui judicii procella pervertit. Ceteri vero aut repentina vi perculsi[4], ac tempestate populari, per populum tamen ipsum recreati sunt atque revocati; aut omnino invulnerati[5] inviolatique vixerunt. At vero ii, qui senatus consilium, qui auctoritatem bonorum, qui instituta majorum neglexerunt, et imperitæ aut concitatæ multitudini jucundi esse voluerunt,

perniciosos, qui fortes et claros viros et bene de patria meritos insectantur.

LXVII. 1. *L. Opimius*. Hic Graccho hostis infensissimus, accusatus fuit apud populum, quod cives indemnatos morte multasset. Populi tamen judicio fuit absolutus. Sed postea damnatus fuit, quod Jugurthæ auro fuerat corruptus. Exsul supremum diem obiit, invisus contemptusque. Cicero tamen de illo magnificentissime agit; quia eadem de republica sentiebant, quodque populo fuerat invisus quod indemnatos, sicut ipse in Catilinæ conjuratione, cives vita spoliavisset.

2. *Monumentum*. Basilicam quam in foro exstruxerat.

3. *Semper*. Videtur hoc verbo non semel, pro Gracchi ceterorumque cæde, apud populum fuisse accusatum.

4. *Ceteri vero aut repentina vi perculsi*. Ab irata plebe, de repentino damnati.

5. *Invulnerati*. Ut, exempli causa, Ap. Claudius Sabinus: qui quum senatus atque optimatium causam constantissime tueretur, plebi vero acerrimus esset adversarius, tranquillam tamen atque honoratam in patria vitam duxit, nec ab infenso populo injuriam ullam tulit.

omnes fere reipublicæ pœnas, aut præsenti[6] morte, aut turpi exsilio, dependerunt.

Quod si apud Athenienses, homines Græcos, longe a nostrorum hominum gravitate disjunctos, non deerant, qui rempublicam contra populi temeritatem defenderent, quum omnes, qui ita fecerant, e civitate ejicerentur; si Themistoclem illum, conservatorem patriæ[7], non deterruit a republica defendenda nec Miltiadis calamitas[8], qui illam civitatem paullo ante servarat[9], nec Aristidis fuga, qui unus omnium justissimus fuisse traditur; si postea summi ejusdem civitatis viri, quos nominatim appellari non est necesse, propositis tot exemplis[10] iracundiæ levitatisque popularis, tamen suam rempublicam illam defenderunt; quid nos tandem facere debemus, primum in ea civitate nati, unde orta mihi gravitas et magnitudo animi videtur? tum in tanta gloria insistentes, ut omnia humana leviora videri debeant? deinde ad eam rempublicam tuendam aggressi, quæ tanta dignitate est, ut eam defendentem occidere non aliud sit, quam oppugnantem rerum potiri?

LXVIII. Homines Græci, quos antea nominavi, inique a suis civibus damnati atque expulsi, tamen,

6. *Præsenti morte.* Ut Sp. Melius, M. Manlius Capitolinus, duo Gracchi, L. Apuleius Saturninus, et P. Sulpicius. — *Turpi exsilio.* Ut Cæso, Camillus et Servilius.

7. *Conservatorem patriæ.* In bello contra Xerxem Persarum regem.

8. *Calamitas.* Accusatus enim proditionis, quod, quum Parum expugnare posset, a rege Persarum corruptus infectis rebus a pugna discessisset, capitis quidem absolutus est, pecunia vero tanta multatus, quantam quum solvere non posset, in vincula publica conjectus, miserrima atque indignissima morte diem obiit.

9. *Servarat.* In Marathonia pugna. — *Aristidis fuga.* Hic *fuga* a græca voce φυγὴ defluxit, quæ exsilium significat. Hoc enim sensu hic est accipienda.

10. *Propositis tot exemplis.* Nam quicumque vel rei militaris laude, vel eloquentia, ceteros anteiret, hunc Athenienses, testula damnatum, ex urbe ejiciebant.

quia bene sunt de suis civitatibus meriti, tanta hodie gloria sunt, non in Græcia solum, sed etiam apud nos, atque in ceteris terris, ut eos, a quibus illi oppressi sunt, nemo nominet[1], horum calamitatem dominationi illorum omnes anteponant. Quis Carthaginiensium pluris fuit Hannibale, consilio, virtute, rebus gestis; qui unus cum tot imperatoribus[2] nostris per tot annos de imperio et de gloria decertavit? Hunc sui cives e civitate ejecerunt: nos etiam hostem literis nostris et memoria videmus esse celebratum[3].

Quare[4] imitemur nostros Brutos, Camillos, Ahalas, Decios, Curios, Fabricios, Maximos, Scipiones, Lentulos, Æmilios, innumerabiles alios, qui hanc rempublicam stabiliverunt; quos equidem in deorum immortalium cœtu ac numero repono. Amemus patriam, pareamus senatui, consulamus bonis; præsentes fructus negligamus, posteritatis gloriæ serviamus; id esse optimum putemus, quod erit rectissimum; speremus quæ volumus, sed quod acciderit, feramus; cogitemus denique, corpus virorum fortium, magnorumque hominum, esse mortale; animi vero motus, et virtutis gloriam, sempiternam: neque hanc opinionem si in illo sanctissimo Hercule consecratam[5] videmus, cujus

LXVIII. 1. *Nemo nominet.* Nec illud enim in maximis laudum Themistocli fuerit, quod Aristides ope ejus in exsilium fuerit damnatus.

2. *Tot imperatoribus.* P. Cornelio Scipione, Africani majoris patre, Ti. Sempronio Longo, C. Flaminio, C. Centenio, C. Terentio Varrone, L. Æmilio Paullo, Q. Fabio Maximo, Ti. Sempronio Graccho, M. Claudio Marcello, P. Scipione, ejus filio, quem primum apud Rhodanum, iterum apud Padum, tertio apud Trebiam fugaverat.

3. *Esse celebratum.* Quod quidem Plin. testatur Historiarum lib. XXXIV, 6; sic enim scriptum est: et adeo discrimen omne sublatum, ut Hannibalis etiam statuæ tribus locis visantur in urbe, cujus intra muros solus hostium emisit hastam.

4. *Quare.* Quum tanta sit gloria hostium apud nos, quæ facinora edere, quot conatibus inclarescere debemus, ut nomen quoque nostrum ad immortalitatem consecretur!

5. *Hercule consecratam.* Herculem ait in deorum fuisse numero adscri-

corpore ambusto, vitam ejus et virtutem immortalitas excepisse dicitur, minus existimemus eos, qui hanc tantam rempublicam suis consiliis ac laboribus aut auxerint, aut defenderint, aut servarint, esse immortalem gloriam consequutos.

LXIX. Sed me repente, judices, de fortissimorum et clarissimorum civium dignitate et gloria dicentem, et plura etiam dicere parantem, horum adspectus in ipso cursu orationis repressit. Video P. Sextium, meæ salutis, vestræ auctoritatis [1], publicæ causæ defensorem, propugnatorem, auctorem [2], reum; video hunc prætextatum ejus filium [3] oculis lacrymantibus me intuentem; video Milonem, vindicem vestræ [4] libertatis, custodem salutis meæ, subsidium afflictæ reipublicæ, exstinctorem domestici latrocinii, repressorem cædis quotidianæ, defensorem templorum atque tectorum, præsidium curiæ, sordidatum et reum; video P. Lentulum, cujus ego patrem, deum ac parentem statuo fortunæ ac nominis mei, et fratris, rerumque nostrarum, in hoc misero squalore et sordibus: cui superior annus idem, et virilem, patris, et prætextam [5],

ptum, quod ea opinione fuerit quam supra commemoravit; quod semper impavidus adversa fata tulit, et ad id unum laboravit ut nomen quam præclarissimum posteris traderet.

LXIX. 1. *Vestræ auctoritatis.* Nam vestra voluntas in me restituendo, P. Sextium adjutorem habuit. — *Publicæ causæ.* Nam causa reipublicæ cum mea simul agebatur; etenim si boni cives negligerentur, de republica omnino foret conclamatum.

2. *Propugnatorem, auctorem.* Quidam hic verba redundantia reprehendunt; at mihi sensum non bene concipere videntur; nam sic cujusque vocis ratio habenda est: Meæ salutis defensorem, vestræ auctoritatis propugnatorem, et publicæ causæ auctorem. Auctor autem publicæ causæ dicitur, qui eam tamquam reipublicæ nomine suscepit.

3. *Filium.* Solebant rei parentes ætate confectos, aut teneros adhuc pueros ante judices sistere, quo magis misericordiam moverent.

4. *Vestræ libertatis.* Quia P. Clodii furorem exsultantem repressit; neve ille, quod cogitabat, omnia vi teneret, effecit.

5. *Prætextam.* Augur fuerat electus quamvis adolescens esset; sed ætati propter egregias parentis virtutes indulserant.

populi judicio, togam dederit; hunc hoc anno, in hac toga, rogationis injustissimæ subitam acerbitatem pro patre fortissimo et clarissimo cive deprecantem[6].

Atque hic tot et talium civium squalor, hic luctus, hæ sordes susceptæ sunt propter unum me, quia me defenderunt, quia meum casum luctumque doluerunt, quia me lugenti patriæ, flagitanti senatui, poscenti Italiæ, vobis omnibus orantibus reddiderunt. Quod tantum est in me scelus? quid tantopere deliqui illo, illo die, quum ad vos indicia, literas, confessiones communis exitii[7] detuli? quum parui vobis[8]? At, si scelestum est amare patriam, pertuli pœnarum satis: eversa domus est, fortunæ vexatæ, dissipati liberi, raptata conjux; frater optimus, incredibili pietate, amore inaudito, maximo in squalore volutatus est ad pedes inimicissimorum; ego pulsus aris, focis, diis penatibus, distractus a meis, carui patria, quam (uti levissime dicam) certe texeram; pertuli crudelitatem inimicorum, scelus infidelium, fraudem invidorum[9].

Si hoc non est satis[10], quod hæc omnia deleta videntur reditu meo: multo mihi, multo, inquam judices, præstat, in eamdem illam recidere fortunam, quam tantam importare meis defensoribus et conser-

6. *Pro patre fortissimo et clarissimo cive deprecantem.* Lentulus Spinther e consulatu egressus, Ciliciam provinciam et insulam Cyprum sortitus est. Præterea Ptolemæum et in solium restituturus erat; sed tribunus plebis legem tulit, ut hoc imperio orbaretur, quia Sibyllini versus monebant ne cum exercitu populus romanus umquam intraret Ægyptum.

7. *Communis exitii.* De conjuratione dici satis constat.

8. *Parui vobis?* Mihi enim SC. mandastis, ut conjuratos carnifici necandos traderem.

9. *Fraudem invidorum.* Notandum qua arte voces illæ inter se jungantur. Ex inimicitia crudelitas, ex mala fide scelus, ex invidia fraus oritur.

10. *Non est satis.* Si nondum ad scelus expiandum, quod amando patriam admisi, sufficiunt eversæ opes, diruta domus, et quæ pertuli; malo rursus in exsilium proficisci quam hæc omnia defensoribus meis mala importare.

vatoribus calamitatem. An ego [11] in hac urbe esse possim, his pulsis, qui me hujus urbis compotem fecerunt? Non ero; non potero esse, judices: neque hic umquam puer, qui his lacrymis, qua sit pietate, declarat, amisso patre suo propter me, me ipsum incolumem videbit; nec, quotiescumque me viderit, ingemiscet, ac pestem suam, et patris sui, sese dicet videre. Ego vero vos [12] in omni fortuna, quæcumque erit oblata, complectar; nec me ab iis, quos meo nomine sordidatos videtis, umquam ulla fortuna divellet; neque eæ nationes, quibus me senatus commendavit, quibus de me gratias egit, hunc exsulem propter me sine me videbunt.

Sed hæc [13] dii immortales, qui me suis templis advenientem receperunt [14], stipatum ab his viris [15], et P. Lentulo [16] consule, atque ipsa respublica, qua nihil est sanctius, vestræ potestati, judices, commiserunt:

11. *An ego in hac urbe esse possim*, etc. Quæ sequuntur, maxime ad commovendos animos sunt idonea; aliquid simile in oratione pro Milone invenias, sed adhuc magis patheticum: quod non mirabere, si modo, quali artis solertia et animi impetu directa fuerit Milonianæ conclusio, attendere volueris.

12. *Ego vero vos*, etc. Orationem et vultum ad eos qui sordidati aderant, convertit. — *Nec me ab iis*, etc. Vultum et actionem a sordidatis ad judices refert.

13. *Sed hæc*. At Dii vobis dedere potestatem, ut Sextius absolvatur, vel eum sequar exsilio damnatum. Deos hic obtestatur ut judicum animos religione injecta gravius commoveat; simul ut caveant ne potestate a Diis tradita in innocentis perniciem abutantur.

14. *Receperunt*. Quum enim ab exsilio rediit, a porta Capena in Capitolium ad agendas Jovi Opt. Max. gratias quod se patriæ compotem fecisset, recta profectus est: inde suos lares petiit. Vid. Epist. ad Att. IV, 1, et pro Domo sua.

15. *His viris*. Qui nunc in squalore sordibusque jacent; qui pro me reorum habitus induerunt. Cic. in Pisonem, 99, quum diceret: « nec minus lætabor, quum te semper *sordidum*, quam si paulisper *sordidatum* viderem »; inter hæc duo verba discrimen certum statuit. *Sordidum* dixit, vilem et abjectum, ac sine ulla existimatione vitam agentem; *sordidatum* autem, accusatum et reum.

16. *P. Lentulo*. Qui quum me consul restituit, commisit hæc vestræ potestati, ut possitis id, quod vobis hoc judicio licet, vel me cum meis

vos hoc judicio omnium bonorum mentes confirmare, improborum reprimere potestis; vos his civibus uti[17] optimis, vos me reficere, et renovare rempublicam[18]. Quare vos obtestor, atque obsecro, ut, si me salvum esse voluistis, eos conservetis, per quos me recuperavistis.

defensoribus et conservatoribus perdere, vel mecum simul eos servare, sine quibus in hac urbe esse non possum: nam nisi ille me restituisset, non hæc in vestra potestate nunc essent.

17. *His civibus uti.* Quos si ejicietis, uti vobis eorum opera in tuenda republica non licebit. — *Me reficere.* Tot malis afflictum, et rerum publicarum tempestatibus jactatum.

18. *Et renovare rempublicam.* Post *rempublicam* additum olim *potestis*, quod Grut. primus delevit, MSS secutus. J. V. L.

M. TULLII CICERONIS
ORATIO
IN VATINIUM

9.

ARGUMENTUM.

P. Vatinius anno Urb. 690, Cicerone et Antonio coss. quæstor fuit. In quæstura ei obtigit provincia Aquaria, seu Ostiensis. Anno Urb. 691 legatus fuit C. Cosconii, qui ex prætura Hispaniam ulteriorem pro. consule regendam obtinuit. Anno Urb. 694, C. Julio Cæsare et M. Calpurnio Bibulo coss. tribunus pl. fuit, in eoque tribunatu multa per vim et contra morem majorum gessit. In primis Cæsari consuli in actionibus popularibus antesignanum se præbuit; et Bibulum alterum consulem collegæ adversantem vi e foro, curia, locisque publicis expulit, eumque domi inclusum misso viatore extrahere, et in carcerem ducere ausus est. Idem legem tulit, qua Cæsari, cui jam senatus Galliam ulteriorem attribuerat, citerior quoque una cum Illyrico et tribus legionibus in quinquennium data est. Aliam legem tulit de repetundis, seu de alternis consiliis in judicio repetundarum rejiciendis; qua cautum est, ut et reus, et accusator omnes possent judices semel rejicere, quos prætor sortitus esset. Deinde Vettium indicem fictæ conjurationis in Pompeium in Rostris collocavit, eumque a se rogatum dicere jussit, quos viros auctores et socios hujus sceleris habuisset; ad Att. II, epist. 24. Anno Urb. 697, quum P. Sextius esset a M. Tullio Albinovano lege Lutatia de vi postulatus, testimonium in eum dixit Vatinius. Itaque Cicero Sextii defensor eum perpetua interrogatione accusavit. De ea ipse Cicero ad Q. Fratrem, Epist. II, 4, ita scribit: « Vatinium a quo palam oppugnabatur (Sextius) arbitratu nostro concidimus, diis hominibusque plaudentibus... Quid quæris? homo petulans et audax Vatinius valde perturbatus debilitatusque discessit ». Et in epist. ad Lentulum, ad Div. I, 9: « Ego sedente Cn. Pompeio, quum, ut laudaret P. Sextium, introisset in urbem, dixissetque testis Vatinius, me fortuna et felicitate C. Cæsaris commotum, illi amicum esse cœpisse, dixi me, eam Bibuli fortunam, quam ille afflictam putaret, omnium triumphis victoriisque anteferre; dixique eodem teste, alio loco, eosdem esse, qui Bibulum domo exire prohibuissent, et qui me coegissent. Tota vero interrogatio mea nihil habuit, nisi repre-

hensionem illius tribunatus; in quo omnia dicta sunt libertate animoque maximo de vi, de auspiciis, de donatione regnorum».

In exordio Cicero causam exponit, qua permotus, quum Vatinii testimonium in Sextium nullius momenti putaretur, tamen eum non tacitus dimiserit, sed interrogandum putarit; atque ad aliquot reprehensiones Vatinii respondet, quibus Ciceroni C. Cornelii defensionem, et discessum in exsilium objecerat, cap. 1-4.

In ipsa interrogatione primum Vatinii quæsturam et legationem, cap. 5; deinde tribunatum perstringit, cap. 6, 7. Tum ridet eum, quod in locum Q. Metelli Celeris augur fieri cogitaverit, cap. 8. Tum exagitat ejus injurias in Bibulum consulem, cap. 9; in principes quosdam viros, quos indice Vettio subornato in suspicionem cædis Pompeio Magno intentatæ adducere voluit, cap. 10. Deinde malitiam in C. Antonium ei exprobrat, qui legem illam de alternis consiliis rejiciendis distulerit, usque dum ille reus factus esset, ut ille beneficio hujus legis excluderetur, cap. 11. Tum divitias objicit, quas sibi pecuniis contra leges acceptis paraverit, cap. 12. Deinde reprehendit eum, quod in epulo Q. Arrii cum toga pulla accubuerit, cap. 13; quod quum esset lege Licinia et Junia postulatus tribunos plebis appellaverit, ne causam diceret, cap. 14; quod sine senatusconsulto legationem obierit, et quod legem Tulliam de ambitu despexerit, cap. 15. Postremo eum ab ipso Cæsare honore præturæ indignum judicatum esse dicit, cap. 16; eique inconstantiam orationis ac testimonii in dictis nonnullis, quæ ad Milonem et Sextium pertinerent, exprobrat, cap. 17.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
IN VATINIUM.

ORATIO TERTIA ET TRICESIMA.

I. Si tua tantummodo[1], Vatini, quid indignitas postularet, spectare voluissem, fecissem id, quod his vehementer placebat[2], ut te, cujus testimonium, propter turpitudinem vitæ sordesque domesticas, nullius momenti putaretur, tacitus dimitterem. Nemo enim horum aut ita te refutandum, ut gravem adversarium, aut ita rogandum, ut religiosum testem[3], arbitrabatur. Sed fui paullo intemperantior[4] fortasse quam debui: odio enim tui, in quo, etsi omnes, propter tuum in me scelus[5], superare debeo, tamen ab omnibus pæne

I. 1. *Si tua tantummodo.* Oratorio artificio, quo magis invisum judicibus Vatinium præbeat, eum ostendit, omnium odio lacessitum; ita fit ut quisque oratoris verbis commotus, dum hunc sensum communem esse arbitratur, hunc quoque induit, ne ab aliis discrepet.

2. *Vehementer placebat.* Quia Vatinii testimonium, propter flagitia et domesticas sordes, contempserent.

3. *Religiosum testem.* Nam religionis opinionem adimebat turpitudo vitæ.

4. *Intemperantior.* Quia odio meo in te abreptus, non potui non interrogare te de omnibus flagitiis, ut manifestis deprehensum mendaciis, coram omni plebe refellerem.

5. *Tuum in me scelus.* Cum P. Clodio, qui sua lege Ciceronem ejecit, consensisse Vatinium, inf. ostenditur.

vincor, sic sum incitatus, ut, quum te non minus contemnerem, quam odissem, tamen vexatum potius, quam despectum, vellem dimittere. Quare, ne tibi hunc honorem a me haberi forte mirere, quod interrogem, quem nemo congressu, nemo aditu, nemo suffragio, nemo civitate, nemo luce dignum putet; nulla me ad id causa impulisset, nisi ut ferocitatem tuam istam comprimerem, et audaciam frangerem, et loquacitatem paucissimis interrogationibus irretitam retardarem. Etenim debuisti, Vatini, etiamsi falso venisses in suspicionem[6] P. Sextio, tamen mihi ignoscere, si, in tanto hominis de me optime meriti[7] periculo, et tempori ejus, et voluntati parere voluissem. Sed hesterno[8] pro testimonio esse mentitum, quum affirmares, nullum tibi omnino cum Albinovano[9] sermonem, non modo de Sextio accusando, sed ulla[10] umquam de re fuisse, paullo ante imprudens indicasti: qui et T. Claudium[11] tecum communicasse, et a te consilium P. Sextii accusandi petisse, et Albinovanum, quem antea vix tibi notum esse dixisses, domum tuam venisse, multa tecum locutum dixeris; denique conciones P. Sextii[12] scriptas, quas neque nosset, neque reperire posset, te Albinovano dedisse, easque in hujus

6. *Venisses in suspicionem*. Etenim ut Vatinii testimonium infirmaret Sextius, dixerat cum Albinovano Vatinium consilia iniisse; sensus igitur sic est habendus: Si contra te iratus essem et infensissimus quod me ad id Sextius impulit, ignoscere nec mirari deberes, ut qui viro amicissimo mihi hoc concessissem; sed quum quæ de te sensit vera sint, quod tu quidem imprudens indicasti, ne indignabere quod te usque persequar.

7. *De me optime meriti*. Egregiam Sextius tribunus pleb. in restituendo Cicerone operam navaverat.

8. *Hesterno*. Quod in Sextium recitavisti, quum de vi accusaretur.

9. *Albinovano*. M. Tullio Albinovano, qui Sextium accusavit.

10. Alii, *nulla*. J. V. L.

11. *T. Claudium*. Ignotus hic est. Sexti nomen sane deferre cogitaverat; sed consilium videtur abjecisse, aut Albinovano accusanti subscripsisse.

12. *Conciones P. Sextii*. Quas tribunus plebis habuerat.

judicio esse recitatas. In quorum altero es confessus, a te accusatores esse instructos et subornatos; in altero inconstantiam tuam, quum levitate, tum etiam perjurio[13] implicatam, refellisti; quum, quem alienissimum a te esse dixisses, eum domi tuæ fuisse; quem prævaricatorem[14] ab initio judicasses, ei te, quos rogasset, ad accusandum libros dixeris dedisse[15].

II. Nimium es vehemens feroxque natura: non putas fas esse, verbum ex ore exire cujusquam, quod non jucundum et honorificum ad aures tuas[1] accedat. Venisti iratus[2] omnibus: quod ego, simul ac te adspexi, prius quam loqui cœpisti, quum ante Gellius[3], nutricula seditiosorum omnium, testimonium diceret, sensi atque providi. Repente enim te, tamquam serpens e latibulis, oculis eminentibus, inflato collo[4], tumidis cervicibus intulisti: ut mihi renovatus ille tuus in te[5]** veterem meum amicum, sed tamen tuum familiarem, defenderim, quum in hac civitate oppugnatio soleat, qua tu nunc uteris, nonnumquam, defensio numquam vituperari. Sed quæro a te, cur C. Cornelium non defenderem. Num legem aliquam Cornelius contra auspicia tulerit[6]? num Æliam, num Fufiam legem

13. *Perjurio.* Jurati enim testimonium dicebant. Significatur quod jam supra dictum est, eum in hesterno testimonio esse mentitum. — *Refellisti.* Te ipse fraudis arguisti.

14. *Prævaricatorem.* Is est qui simul contra reum et pro reo agit.

15. *Dedisse.* Ut ex his concionibus illius accusandi materiam sumeret.

II. 1. Alii, *accidat.* J. V. L.

2. *Venisti iratus.* Testimonium scilicet contra Sextium dicturus.

3. *Gellius.* De eo in oratione pro Sextio jam antea verba fecit.

4. *Inflato collo.* Sæpius in strumas Vatinii jocatur in hac oratione Cicero. Cujus facetias quasdam Quintil. Plut. et Macrob. servavere; quæ inter non omnia sale Attico condita videntur.

5. *Ille tuus in te.* Mendosus locus est; multa enim tempore exciderunt. Lambinus sic locum restituere conatus est: «ut mihi renovatus ille tuus tribunatus videretur; ac mihi primum objecisti, quod Cornelium, veterem amicum meum, sed tamen». Sed hæc omnia omnino sunt incerta. Turnebus hic in MS vacantem vidit totam paginam.

6. *Contra auspicia tulerit.* Hæc

neglexerit? num consuli vim attulerit? num armatis hominibus templum tenuerit? num intercessorem vi dejecerit? num religiones polluerit? ærarium exhauserit? rempublicam compilarit? Tua sunt, tua sunt hæc omnia. Cornelio ejusmodi nihil objectum est. Codicem legisse dicebatur[7]. Defendebatur, testibus collegis suis, non recitandi causa legisse, sed recognoscendi[8]. Constabat tamen, Cornelium concilium illo die dimisisse, intercessioni paruisse[9]. Tu vero, cui Cornelii defensio displicet, quam causam ad patronos tuos, aut quod os afferes[10]? quibus jam præscribis, quanto illis probro futurum sit, si te defenderint, quum tu mihi Cornelii defensionem in maledictis objiciendam putaris. Attamen hoc, Vatini, memento, paullo post istam defensionem meam, quam tu bonis viris displicuisse dicis, me, quum universi populi romani summa voluntate, tum optimi cujusque singulari studio, magnificentissime post hominum memoriam consulem factum, omniaque ea me pudenter vivendo consequutum esse, quæ tu impudenter vaticinando[11] sperare te sæpe dixisti.

omnia quæ Cornelium numquam fecisse profert, patraverat Vatinius; unde gravior in eum est ironia. In memoriam hic est revocandum, quod de eo in præcedenti oratione scripserit.

7. *Legisse dicebatur.* Multas leges Cornelius senatui infestissimas tulerat; quum vero omnes in eum exarderent, non eas proposuit: unam vero, quæ, ne quis per populum legibus solveretur, indicebat, in medium proferre non dubitavit. Obstitit Servilius Globulus tribunus plebis; quum vero scriba legem non legeret, quia intercesserat tribunus, ipse legem Cornelius recitavit. Quod ob factum accusatus est, tamquam qui tribunitiam imminuerit potestatem.

8. *Recognoscendi.* Videndi an recte scripta esset.

9. *Intercessioni paruisse.* Quia concionem dimisit. Duæ orationes quibus orator Cornelium defenderat omnino tempore exciderunt; fragmenta quædam tantum ab Asconio fuere servata.

10. *Quod os afferes.* Ut defendere te jure posse videantur.

11. *Vaticinando.* Alludit in Vatinii nomen, quod idem ferme ac vaticinari sonat; eumque deridet, quod se consulem fore jactitaverit, et ne suf-

III. Nam quod mihi discessum[1] objecisti meum, et quod horum[2], quibus ille dies acerbissimus fuit, qui idem tibi lætissimus, luctum et gemitum renovare voluisti: tantum tibi respondeo, me, quum tu, ceteræque reipublicæ pestes[3], armorum causam quæreretis, et quum per meum nomen[4] fortunas locupletium diripere, sanguinem principum civitatis exsorbere, crudelitatem vestram odiumque diuturnum, quod in bonos jam inveteratum habebatis, saturare cuperetis, scelus et furorem vestrum cedendo maluisse frangere, quam resistendo. Quare peto a te, ut mihi ignoscas[5], Vatini, quum patriæ pepercerim, quam servaram; et, si ego te perditorem et vexatorem reipublicæ fero, tu me conservatorem et custodem feras. Deinde ejus viri discessum increpas, quem vides, omnium civium desiderio, ipsius denique reipublicæ luctu esse revocatum? At enim dixisti, non mea, sed reipublicæ causa homines de meo reditu laborasse. Quasi vero quisquam vir, excellenti animo in rempublicam ingressus, optabilius quidquam arbitretur, quam se a suis civibus reipublicæ causa[6] diligi.

fragium quidem ex sua tribu tulerit. Ceterum postea consul a Cæsare cum Fufio Caleno factus est; ut quod superetat breve anni spatium adimpleret.

III. 1. *Discessum.* Quum iniquissima Clodii lege ab urbe pulsus discessit.

2. *Horum.* Judicum, et omnium qui bene de republica sentiebant.

3. *Ceteræ pestes.* Qualis Gabinius, Piso, Clodius, ceterique omnes qui plebeculam ad seditiones concitabant.

4. *Per meum nomen.* Meo nomine prætento. Namque sperabatis fore, ut si legi non obtemperarem, arma contra me caperentur, et ideo contra ceteros omnes qui causæ meæ patrocinium suscepissent: inde fuisset factum, ut omnes miscerentur gravissimo bello reipublicæ ordines, et in medio rerum eversarum tumultu, licuisset tibi ceterisque collegis tuis quæ Catilina parabat facinora exsequi.

5. *Ut mihi ignoscas.* Argute dictum. Veniam ab eo petit, quod, quum res peragi potuisset, nisi profectus fuisset, discessu suo spes omnes eorum pessumdederit.

6. *Reipublicæ causa diligi.* Fuit enim Cicero reipublicæ causa revocatus: nam quum P. Clodius Pompeio

Scilicet aspera mea natura; difficilis aditus[7]; gravis vultus; superba responsa; insolens vita[8]; nemo humanitatem meam, nemo consuetudinem, nemo consilium, nemo auxilium requirebat: cujus desiderio (ut hæc minima dicam) forum mœstum, muta curia, omnia denique bonarum artium studia siluerunt. Sed nihil sit factum mea causa: omnia illa senatusconsulta, populi jussa, Italiæ totius, cunctarum societatum, collegiorum omnium[9] decreta de me, reipublicæ causa esse facta fateamur. Quid ergo, homo imperitissime solidæ laudis, ac veræ dignitatis, præstantius mihi potuit accidere? quid optabilius ad immortalitatem gloriæ, atque ad memoriam mei nominis sempiternam, quam omnes hoc cives meos judicare, civitatis salutem cum mea unius salute esse conjunctam? Quod quidem ego tibi reddo tuum[10]. Nam, ut tu me carum esse dixisti senatui, populoque romano, non tam mea causa, quam reipublicæ: sic ego te, quamquam sis omni diritate atque immanitate teterrimus, tamen dico esse odio civitati[11], non tam tuo, quam reipublicæ nomine.

obsistere, ejusque acta vellet rescindere, Ciceronem arcesserunt, qui latius grassanti Clodio viam præcluderet.

7. *Difficilis aditus.* Quam faciles fuerint ad Ciceronem aditus inde patet, quod tempore omni quo Ciliciam administravit, domus janitorem non habebat; neque ipse cuiquam jacere in lecto conspectus est, sed a primo solis ortu stans aut ambulans, eos excipiebat, qui salutatum veniebant.

8. *Insolens vita.* Arrogantiæ plena.

9. *Collegiorum omnium.* Non dicuntur solum pontificum, magistratuum, augurum, sed et artificum collegia.

10. *Reddo tuum.* Par pari referam.

11. *Odio civitati.* Odium illud in Vatinium adeo grave erat, ut in proverbium postea traheretur. Catullus, XIV, 3, ait: « odissem te odio Vatiniano ». Cujus hostes Seneca scripsit numerosiores quam strumas ipsius esse. Macrobius, Saturn. II, 6, quoddam refert, quod odium illud fuisse gravissimum et omnibus commune confirmat. Vatinius lapidum mole injecta in eum pæne fuerat obrutus, quum ludos daret: itaque ab ædilibus impetravit, ut edicto sancirent, ne quis aliud quam mala in circum mitteret. Quæsitum iere quidam a Casellio juris peritissimo, num pinea mala mala quoque essent. Hic respon-

IV. Atque, ut aliquando ad te veniam, de me hoc sit extremum. Quid quisque nostrum de se ipse loquatur, non est sane, non est requirendum[1]. Boni viri judicent: id est maximi momenti et ponderis. Duo sunt tempora[2], quibus nostrorum civium spectentur judicia de nobis: unum honoris, alterum salutis. Honos[3] tali populi romani voluntate paucis est delatus, ac mihi; salus tanto studio[4] civitatis nemini reddita. De te autem homines quid sentiant, in honore experti sumus[5]; in salute, exspectamus[6]. Sed tamen ne me cum his principibus civitatis, qui adsunt P. Sextio[7], sed ut cum homine[8] uno [non solum] impudentissimo atque infimo conferam: de te ipso, homine et arrogantissimo, et mihi inimicissimo, quæro, Vatini, utrum tandem putes, huic civitati, huic reipublicæ, huic urbi, his templis, ærario, curiæ, viris his, quos vides, horum bonis, fortunis, liberis, civibus ceteris, denique deorum immortalium delubris, auspiciis, religionibus, melius fuisse et præstabilius, me civem in hac civitate nasci, an te? Quum mihi hæc responderis, aut ita impudenter[9], ut manus a te homines vix abstinere

dit esse, dummodo in Vatinium injicerentur.

IV. 1. *Non est requirendum*. Vatinium vituperaturus, se ipse corrigit orator, quod coactus fuerit in suas laudes excurrere.

2. *Duo sunt tempora*. Quum aut ad magistratus obtinendos ambimus populi suffragia, aut quum die dicta nobis ab accusatoribus in periculum capitis adducimur.

3. *Honos*. Paucissimos enim Italia universa, non prius tabella quam voce priorem consulem declaravit.

4. *Salus tanto studio*. Ne M. quidem Pompilio, Q. Metello, C. Mario salus est reddita tanto studio civitatis.

5. *Experti sumus*. Quum in quæstura postremus renuntiatus es, in ædilitate repulsam tulisti.

6. *Exspectamus*. Æmilius et Licinius nomen ejus deferre tum parati erant: et augurari videtur, ut in aliquam dignam sceleribus suis calamitatem Vatinius incidat.

7. Absunt verba hæc, « Sed tamen ne me..... Sextio », ab ed. Gruteri et multis vett. aliis. Addidere Lamb. et Græv. e MSS. Quos Ern. et Lall. sequuti sunt. J. V. L.

8. Alii, « et, ut te cum homine. » J. V. L.

9. *Ita impudenter*. Te mihi anteponendo.

possint, aut ita dolenter[10], ut aliquando ista, quæ sunt inflata, rumpantur[11]: tum memoriter respondeto ad ea, quæ de te ipso rogaro.

V. Atque[1] illud tenebricosissimum tempus ineuntis ætatis tuæ patiar latere[2]. Licet impune per me parietes in adolescentia perfoderis, vicinos compilaris, matrem verberaris. Habeat hoc præmium tua indignitas, ut adolescentiæ turpitudo obscuritate et sordibus[3] tuis obtegatur.

Quæsturam petisti cum P. Sextio[4], quum hic nihil loqueretur, nisi quod agebat; tu de altero consulatu gerendo[5] te diceres cogitare. Quæro abs te, teneasne memoria, quum P. Sextius quæstor sit cunctis suffragiis factus, tunc te vix, invitis omnibus, non populi beneficio, sed consulis, extremum[6] adhæsisse? In eo magistratu, quum tibi magno clamore Aquaria provincia[7] sorte obtigisset, missusne sis a consule Puteolos, ut inde aurum exportari argentumque prohiberes[8]? in eo negotio, quum te non custodem ad

10. *Aut ita dolenter*. Quum iracundum fateri res ipsa coget, satius fuisse reip. me civem quam te nasci.

11. *Rumpantur*. Propter vim doloris. Festive strumas significat potius quam nominat.

V. 1. *Atque*. Al. *At*. J. V. L.

2. *Patiar latere*. Quod tamen ad lucem protrahit, sed breviter, ut possit quæ publice gesta sunt reprehendere.

3. *Sordibus tuis*. Obscuro, paupere, et infami genere vivendi.

4. *Cum P. Sextio*. Quæstor ille C. Antonii fuit, collegæ Ciceronis in consulatu; ut in oratione pro ipso dictum est.

5. Ernest. putat legendum *petendo*; non enim tum de gerendo consulatu stultum hominem cogitasse. Sed loquitur ὑπερβολικῶς. J. V. L.

6. *Extremum adhæsisse*. Postremum omnium fuisse renuntiatum. Erant autem lege Sullæ quæstores viginti, quum octo tantum antea fuissent. Consul vero quem designat orator, L. Julius Cæsar, aut C. Marius Figulus fuit, qui consules ante Ciceronem fuere. Obiter declarat orator aliquam a consule fraudem fuisse *intextam*, ut Vatinius eligeretur.

7. *Aquaria provincia*. Puteolis portus erat, ad quem mercatores e Græcia venientes appellere solebant; qui portui præficiebatur, is aquariam dicebatur esse sortitus provinciam. Clamores vero populus ob id tulit, quod quum nota esset Vatinii natura, præclaram inde fraudis exercendæ materiam haberet.

continendas, sed portitorem[9] ad partiendas merces missum putares, quumque omnium domos, apothecas, naves, furacissime scrutarere, hominesque negotia gerentes judiciis iniquissimis irretires, mercatores e navi egredientes terreres, conscendentes morarere: teneasne memoria, tibi in conventu Puteolis manus esse allatas? ad me consulem Puteolanorum querelas esse delatas? Post quæsturam, exierisne legatus in ulteriorem Hispaniam, C. Cosconio[10] proconsule? quum illud iter Hispaniense pedibus fere confici[11] soleat, aut, si quis navigare velit, certa sit ratio navigandi; venerisne in Sardiniam, atque inde in Africam? fuerisne, quod sine senatusconsulto tibi facere non licuit, in regno Hiempsalis[12]? fuerisne in regno Mastanesosi? venerisne ad fretum[13] per Mauritaniam? quem scias umquam legatum Hispaniensem istis itineribus in illam provinciam pervenisse[14]?

Factus es tribunus plebis (quid enim te de Hispaniensibus flagitiis tuis, sordidissimisque furtis interrogem?): quæro abs te primum, quod genus improbitatis et sceleris in eo magistratu prætermiseris? Ac tibi jam inde præscribo, ne tuas sordes cum clarissimorum virorum spendore permisceas. Ego te quæcumque rogabo, de te ipso rogabo; neque te ex amplissimi viri[15] dignitate, sed ex tuis tenebris ex-

8. *Prohiberes.* Cicero in consulatu prohibuerat, ne argentum aut aurum exportaretur, merces mercibus commutari tantum permiserat.

9. Vett. edd. *partitorem.*

10. *Cosconio proconsule.* Qui postquam Cicerone consule prætor fuisset, missus est post præturam cum proconsulari potestate in Hispaniam. Hispania ulterior dicebatur, quæ citra Iberum est posita.

11. *Pedibus fere confici soleat.* Usitatum hoc Ciceroni, quum terrestre iter vult significari.

12. *Regno Hiempsalis.* In Mauritania; quodnam vero fuerit Mastanesosi regnum haudquaquam mihi deprehendere contigit.

13. *Ad fretum.* Gaditanum scilicet.

14. Alii, *primum universe.* J.V.L.

15. *Amplissimi viri.* C. Cæsarem intelligit, quo consule tribunus pl.

traham[16]; omniaque mea tela sic in te conjicientur, ut nemo per tuum latus (quod soles dicere) saucietur: in tuis pulmonibus ac visceribus hærebunt.

VI. Et, quoniam omnium rerum magnarum a diis immortalibus principia ducuntur, volo ut mihi respondeas, tu, qui te Pythagoricum[1] soles dicere, et hominis doctissimi nomen tuis immanibus et barbaris moribus prætendere; quæ te tanta pravitas mentis tenuerit, qui tantus furor, ut, quum inaudita ac nefaria sacra susceperis, quum inferorum animas elicere, quum puerorum extis deos manes mactare[2] soleas; auspicia[3], quibus hæc urbs condita est, quibus omnis respublica atque imperium tenetur, contempseris? initioque tribunatus tui senatui denuntiaris, tuis actionibus augurum responsa, atque ejus collegii arrogantiam impedimento non futuram? Secundum ea quæro, servarisne in eo fidem? num quando tibi moram attulerit, quo minus concilium[4] advocares,

fuit Vatinius. Et quo melius furta omnia flagitiaque sua excusaret, jactitabat se, quæcumque egerat, impellente Cæsare egisse. Itaque cavet maxime orator, hic et infra; ut ita Vatinium reprehendat, ne Cæsarem offendat, Pompeii de se optime meriti socerum, prætereaque sibi hoc tempore amicissimum.

16. *Tenebris extraham*. Ex sordibus tuis te ad lucem producam; nulloque modo Cæsaris dignitatem attingam.

VI. 1. *Pythagoricum*. Superstitiosi erant Pythagorici; non vero ea admittebant quæ Vatinio exprobrat orator. Ceterum non rarum est videre homines scelestissimos superstitiose agere; Catilina Lentulusque illud exemplo suo confirmant.

2. *Manes mactare*. Placare, consulere. Rarissime hoc sensu verbum illud præsumitur.

3. *Auspicia*. Vel augurum, vel magistratuum: utrique enim auspicia habebant, sed magistratus impediendi tantum causa, augures etiam comprobandi: in quo illud est animadvertendum, servare de cælo, non de auguribus dici, sed de magistratibus: itaque quod sequitur, « Quod eo die scires de cælo esse servatum », de Bibulo dicitur tamquam consule, non tamquam augure: eum porro servasse de cælo, ut Vatinii Cæsarisque legibus obsisteret, ejusque auspicia contempta esse, docet Suetonius, et omnis historia: subjungitur et illud, tres tribunos plebis de cælo servantes, a Vatinio, tamquam privatos homines, esse contemptos.

4. *Concilium*. Populum non vocat,

legemque ferres, quod eo die scires de cælo esse servatum? Et, quoniam hic locus unus est[5], quem tibi cum Cæsare communem esse dicas, sejungam te ab illo, non solum reipublicæ causa, verum etiam Cæsaris, ne qua ex tua summa indignitate labes illius dignitati adspersa videatur. Primum quæro, num tu senatui causam tuam permittas, quod facit[6] Cæsar? deinde, quæ sit auctoritas ejus, qui se alterius facto, non suo defendat? deinde (erumpet enim aliquando ex me vera vox, et dicam sine cunctatione, quod sentio), si jam violentior[7] aliqua in re C. Cæsar fuisset, si eum magnitudo contentionis, studium gloriæ, præstans animus, excellens nobilitas aliquo impulisset; quod in illo viro[8] et tum ferendum esset, et maximis rebus, quas postea gessit, obliterandum; id tu tibi, furcifer, sumes, et Vatinii latronis ac sacrilegi vox audietur, hoc postulantis, ut idem sibi concedatur, quod Cæsari?

VII. Sic enim ex te quæro. Tribunus plebis fuisti: sejunge te a consule. Collegas habuisti viros fortes novem[1]. Ex his tres erant, quos tu quotidie sciebas servare de cælo[2]; quos irridebas, quos privatos esse

sed concilium, quasi partem populi: patricios enim advocandi jus non habet tribunus pl. populum autem advocat, non concilium: quia licet ei pro summo imperio Quirites omnes advocare.

5. *Locus unus est.* Propter gestas Cæsarem inter et Bibulum inimicitias.

6. *Quod facit Cæsar.* Non recusare se Cæsar dixit, quominus ea quæ gesserat in consulatu a senatu judicarentur: quod et Pompeii et Pisonis opibus fretus fecerat.

7. *Violentior.* De diviso Campano agro Cæsarem tentat excusare. Quibus de causis faciat, jam dictum est; ceterum nullo modo Cæsaris cum Bibulo collega contentiones possunt excusari; infamis enim ejus fuerat agendi ratio.

8. *Quod in illo viro.* Si quid enim violentius in consulatu Cæsar admisit, hoc res gestæ postea excusare debent.

VII. 1. *Viros fortes novem.* Quinque tantum a principio tribuni pl. fuerant constituti, sed postea, crescente republica, ad decem usque numerus eorum fuit provectus.

2. *Servare de cælo.* Non augures

dicebas[3]: de quibus duos prætextatos sedentes[4] vides; te ædilitiam prætextam togam, quam frustra confeceras, vendidisse; tertium scis, ex illo obsesso atque afflicto tribunatu, consularem auctoritatem[5] hominem esse adolescentem consequutum. Reliqui sex fuerunt; ex quibus partim plane tecum sentiebant, partim medium quemdam cursum tenebant: omnes habuerunt leges promulgatas; in his multas meus necessarius, etiam de mea sententia, C. Cosconius, judex noster; quem, tu disrumperis, quum ædilitium vides. Volo uti mihi respondeas, num quis ex toto collegio legem sit ausus ferre[6], præter unum te? Quæ tanta in te fuit audacia, quæ tanta vis, ut, quum novem tui collegæ sibi timendum esse duxerint, id unus tu, emersus e cœno, omnium facile omnibus rebus infimus, contemnendum, despiciendum, irridendum putares? num quem post urbem conditam scias tribunum plebis egisse cum plebe, quum constaret servatum esse de cælo? Simul etiam illud volo uti respondeas, quum, te tribuno plebis, esset etiam tum in republica lex Ælia et Fufia[7]; quæ leges sæpenumero tribunitios furores[8] debilitarunt et represserunt; quas

enim soli, sed tribuni quoque ac consules auspicia interrogabant.

3. *Privatos esse dicebas.* Ut leges nihilominus promulgare, eorumque obnuntiationes impune posset contemnere.

4. *Sedentes vides.* Non in tribunali; nam qui magistratus gerebant, judicia non poterant exercere, sed in senatu. Hi duo erant Domitius et Ancharius, qui præturam obtinuerant.

5. *Consularem auctoritatem.* Tertius ille est C. Fannius, ut ex oratione pro Sextio liquet. Quid vero significent voces illæ *auctoritas consularis*, non bene compertum. Non certe dignitas erat consularis huic juveni concessa. Jus forsan habebat sententiam ferendi cum viris consularibus? vel quædam ei commissa fuerant munia, quæ soli consules exercere poterant?

6. *Ausus ferre.* Leges quidem proposuerunt; sed renuntiata auspiciorum religione, non recitaverunt.

7. *Lex Ælia et Fufia.* Quas postea infami rogatione sua Clodius e republica sustulit.

8. *Tribunitios furores.* Quum sæpe-

contra, præter te, nemo umquam est facere conatus (quæ quidem leges anno post, sedentibus[9] in templo duobus non consulibus[10], sed proditoribus hujus civitatis ac pestibus, una cum auspiciis, cum intercessionibus, cum omni jure publico conflagraverunt[11]); ecquando dubitaris contra eas leges cum plebe agere, et concilium convocare? num quem ex tribunis plebis, quicumque seditiosi fuerint, tam audacem audieris fuisse, ut umquam contra legem Æliam aut Fufiam concilium advocaret?

VIII. Quæro illud etiam ex te, conatusne sis, volueris ne, denique cogitaris (est enim res ejusmodi, ut, si tibi modo in mentem venit[1], nemo sit, qui te ullo cruciatu esse indignum putet), cogitarisne, in illo tuo intolerabili, non regno (nam cupis id audire), sed latrocinio[2], augur fieri in Q. Metelli[3] locum? ut, quicumque te adspexisset, duplicem dolorem gemitumque susciperet, et ex desiderio clarissimi et fortissimi civis, et ex honore turpissimi atque improbissimi? adeone non labefactam rempublicam te tribuno, neque conquassatam civitatem[4], sed captam hanc urbem atque eversam putaris[5], ut augurem Vatinium ferre possemus? Hoc loco quæro, si, id quod concu-

numero tribuni plebis seditiosas leges ferre tentarent, lege Ælia et Fufia fuerat sancitum, ut ceterorum magistratuum obnuntiatione consilium dimittere cogerentur.

9. Sic pr. Sextio, cap. 15. Alii tamen, *præsidentibus*. J. V. L.

10. *Non consulibus*. Pisone et Gabinio.

11. *Conflagraverunt*. Velut incendio periere et sublatæ sunt.

VIII. 1. *Venit*. Malit Ernest. *venerit*. J. V. L.

2. *Sed latrocinio*. In illo tuo tribunatu, quo ærarium publicum exhausisti, et ex summa inopia summas opes attigisti.

3. *Q. Metelli*. Quintus Metellus Celer fuit. Huic succedere in animo destinatum habebat Vatinius, quamquam ex tribunatus sui initio renuntiasset, augures non impedimento sibi futuros, ne leges suas ferret.

4. *Conquassatam civitatem*. Seditionum fluctibus conquassatam.

5. Vulg. *putares*, quod Ernest. prorsus alienum judicat. Lallem. tamen retinuit. J. V. L.

pieras, augur factus esses; in qua tua cogitatione nos, qui te oderamus, vix dolorem ferebamus[6]; illi autem, quibus eras in deliciis, vix risum tenebant[7]: sed quæro, si ad cetera vulnera, quibus putasti rempublicam deleri, hanc quoque mortiferam plagam inflixisses auguratus tui, utrum decreturus fueris id, quod augures omnes usque a Romulo decreverunt, Jove fulgente[8], cum populo agi nefas esse, an, quia tu semper sic egisses, auspicia fueris augur dissoluturus[9]?

IX. Ac, ne diutius loquar de auguratu tuo; quod invitus facio, ut recorder ruinas reipublicæ (neque enim tu umquam, stante non modo majestate[1] horum, sed etiam urbe, te augurem fore putasti): verumtamen, ut somnia tua relinquam, ad scelera[2] veniam; volo uti mihi respondeas: quum M. Bibulum consulem, non dicam bene de republica sentientem, ne tu mihi homo potens irascare[3], qui ab eo dissensisti; sed hominem certe nusquam progredientem, nihil in republica molientem, tantum animo ab actionibus tuis dissentientem: quum eum tu consulem in vincla duceres, et a tabula Valeria[4] collegæ tui mitti jube-

6. *Dolorem ferebamus.* Quod tuum propositum gravissimo nos angebat dolore, quum prælibaremus quot et quanta flagitia hanc novam tuam potestatem essent prosequutura.

7. *Vix risum tenebant.* Dementiam Vatinii hoc maxime indicat, quod Cæsar et Pompeius qui cœptis favebant, ne risu abstinere quidem potuerint, quum ad id audaciæ eum provectum sentirent, ut auguratum, cui exercendo adeo impar erat, postularet.

8. *Jove fulgente.* H. e. quum fulmen cælo erumperet.

9. *Augur dissoluturus.* Vatinius enim omnino præterita agendi ratione fuisset irretitus: nam quonammodo auspiciorum curam habere potuisset, is qui auspicia palam et publice deridebat?

IX. 1. *Majestate horum.* Hoc est, civium qui circa tribunal illud sedent.

2. Ernest. conj. *facinora.*

3. *Homo potens irascare.* Non tam odium Vatinii his verbis præoccupat, quam Cæsaris per quem hæc omnia fuerant patrata.

4. *Tabula Valeria.* Locus in foro, ubi convenire solebant tribuni plebis.

rent, fecerisne ante Rostra pontem, continuatis tribunalibus[5], per quem consul populi romani moderatissimus et constantissimus, sublato auxilio, exclusis amicis, vi perditorum hominum incitata, turpissimo miserrimoque spectaculo, non in carcerem, sed ad supplicium et ad necem duceretur? Quæro, num quis ante te tam fuerit nefarius, qui id fecerit[6]? ut sciamus, utrum veterum facinorum sis imitator, an inventor novorum. Idemque tu quum his atque hujusmodi consiliis ac facinoribus, nomine C. Cæsaris, clementissimi atque optimi viri, scelere vero atque audacia tua, M. Bibulum[7] foro, curia, templis, locis publicis omnibus expulisses, inclusum domi contineres; quumque non majestate imperii, non jure legum, sed januæ præsidio et parietum custodiis consulis vita tegeretur; miserisne viatorem, qui [M. Bibulum[7]] domo vi extraheret, ut, quod in privatis semper est servatum, id, te tribuno plebis, consuli domus exsilium esse non posset?

Simulque mihi respondeto tu, qui nos, qui de communi salute consentimus, tyrannos vocas, fuerisne non tribunus plebis, sed intolerandus ex cœno nescio

5. *Continuatis tribunalibus.* Et gradus templorum circa forum et tribunalia exemptilia erant. Hæc Vatinius conjunxit, ut per editum locum consulem in vincula duceret, ne quis ex collegis posset obsistere.

6. *Quæro, num quis a. te tam fuerit nefarius, qui id fecerit.* Non intelligit orator qui id fecerint; nam multi certe ante Vatinium tribuni plebis consules in vincula traxere: sed nemo hoc patrare ausus est, resistentibus collegis suis.

7. *M. Bibulum.* Consul ille cum Catone fuit conjunctissimus, et eadem de republica sentiebat. Libertatis legum defensor acerrimus, semper legi agrariæ obstitit, qua Cæsar populi favorem captare conabatur. Tum vero tribunum plebis Vatinium Cæsar in Bibulum suscitavit. Obstitit constantissima audacia Bibulus; sed denique luto conspersus, multis plagis acceptis, in domum confugit, ibique per octo menses delituit. Lex quidem lata fuit invito Catone, quem correptum e concione Cæsar protrahi jussit. Mirandum certe est, quod post tot et tanta flagitia orator Cæsarem virum clementissimum atque optimum salutet.

qui, atque ex tenebris tyrannus? qui primum eam rempublicam, quæ auspiciis inventis constituta est, iisdem auspiciis sublatis, conarere evertere; deinde sanctissimas leges, Æliam et Fufiam dico, quæ in Gracchorum ferocitate, et in audacia Saturnini[8], et in colluvione Drusi, et in contentione Sulpicii, et in cruore Cinnano, etiam inter Sullana arma vixerunt, solus conculcaris, ac pro nihilo putaris; qui consulem morti objeceris, inclusum obsederis, extrahere ex suis tectis conatus sis; qui in eo magistratu non modo emerseris ex mendicitate, sed etiam divitiis nos jam tuis terreas: fuerisne tanta crudelitate, ut delectos viros et principes civitatis tollere et delere tua rogatione[9] conareris?

X. Quum L. Vettium, qui in senatu confessus esset, se cum telo fuisse, Cn. Pompeio, summo et clarissimo civi, suis manibus necem offerre[1] voluisse, in concionem produxeris, indicem in Rostris, in illo, inquam, augurato templo ac loco collocaris: quo, auctoritatis exquirendæ[2] causa, ceteri tribuni plebis principes ci-

8. *In audacia Saturnini.* Legem hic tulit agrariam, quumque legem aliam recitare conaretur, seditio plebis facta est, coactusque fuit in Capitolium confugere, ubi tegulis et lapidibus fuit oppressus. — Drusus legem tulit, qua Latinis civitatem, plebi agros, equitibus curiam, senatui judicia concederet. Consuli vero legibus obsistenti ita collum in foro obtorsit, ut sanguis naribus efflueret. Sed immisso inter turbam percussore interfectus est. — P. Sulpicius quum leges ferret perniciosas, L. Sulla cum exercitu in urbem ingressus est. Quum vero Sulpicius in villa latuisset, indicio servi retractus et occisus est.

9. *Tua rogatione.* Expressimus commentarium scholiastæ Mediolanensis, quod quidem sic constat: « De hoc tempore loquuti sumus in oratione quæ hanc præcedit, L. Vettium, perditum hominem, instinctu Vatinii professum esse apud senatum, se indicaturum, plerosque nobilissimos viros de interficiendo Pompeio inisse conjurationem; id namque negotium sibi mandasse: hunc tamen Vettium in carcerem conjectum, atque ibi necatum, ipsis potissimum auctoribus, qui eum ad mendacium subornassent ». Similia dabit Dio, XXXVIII, 9.

X. 1. Al. *afferre.*

2. *Auctoritatis exquirendæ.* Consueverant enim tribuni plebis, quum

vitatis producere[3] consueverunt, ibi tu indicem Vettium linguam et vocem suam sceleri et menti tuæ præbere voluisti, ut diceret [L. Vettius] in concione tua, rogatus a te, se auctores, et impulsores, et socios habuisse sceleris illius eos viros, quibus e civitate sublatis, quod tu eo tempore moliebare, civitas stare non posset: M. Bibulum, cujus inclusione contentus non eras, interficere volueras, spoliaveras consulatu[4], patria privare cupiebas; L. Lucullum, cujus tu rebus gestis[5], quod ipse ad imperatorias laudes a puero videlicet spectaras, vehementius invidebas; C. Curionem, perpetuum hostem improborum omnium, auctorem publici consilii, libertate communi tuenda maxime liberum[6], cum filio principe juventutis, cum republica conjunctiore etiam, quam ab illa ætate postulandum fuit, delere voluisti; L. Domitium[7], cujus dignitas et splendor præstringebat, credo, oculos Vatinii, quem tu propter commune odium in bonos oderas, in posterum autem, propter omnium spem, quæ de illo est, atque erat, ante aliquanto timebas; L. Lentulum, hunc judicem nostrum, flaminem Martialem, quod erat eo tempore Gabinii tui competitor, ejusdem Vettii indicio opprimere voluisti;

legem ferebant, aliquem ex primis civitatis in concionem producere, quo major verbis ipsorum fides adhiberetur, et plus auctoritatis ad eorum leges accederet. Ita Clodius Pisonem consulem produxit, quum de Cicerone in exsilium mittendo statueretur.

3. *Producere*. Non fas erat privatis rostra conscendere. Sed si ab aliquo producerentur magistratu, jus illud obtinebant.

4. *Spoliaveras consulatu*. Etenim quum eum coegisses domum confugere, ademeras omnem aliquid agendi potestatem. Cæsar semper se gessit in consulatu suo tamquam si ei non esset collega; itaque facete satis dicebant quidam: Consulibus Julio et Cæsare.

5. *Tu rebus gestis*. Quantus fuerit imperator L. Lucullus, Cicero in Acad. IV, 1, et ceteri historici demonstrant.

6. *Maxime liberum*. Is est qui Cæsarem omnium mulierum virum, et omnium virorum mulierem vocabat.

7. *L. Domitium*. Ahenobarbum, cujus prætura Cæsaris consulatum excepit.

qui si tum illam labem pestemque vicisset[8], quod ei tuo scelere non licuit, respublica victa non esset; hujus etiam filium eodem indicio et crimine ad patris interitum aggregare voluisti; L. Paullum, qui tum quæstor Macedoniam obtinebat, quem civem? quem virum? qui duos nefarios[9] patriæ proditores, domesticos hostes, legibus exterminarat, hominem ad conservandam rempublicam natum, in idem Vettii indicium, atque in eumdem hunc numerum congregasti. Quid ego de me querar? qui etiam gratias tibi agere debeo, quod me ex fortissimorum civium numero sejungendum[10] non putaris.

XI. Sed qui fuit ille tuus tantus furor[1], ut, quum jam Vettius ad arbitrium tuum perorasset, et civitatis lumina notasset, descendissetque de Rostris, eum repente revocares, colloquerere, populo romano vidente? deinde interrogares, ecquosnam alios posset nominare? inculcarisne[2], ut C. Pisonem, generum meum, nominaret; qui in summa copia optimorum adolescentium, pari continentia, virtute, pietate reliquit neminem[3]? itemque M. Laterensem, hominem dies atque noctes de laude et de republica cogitan-

8. *Illam labem pestemque vicisset.* Si rejecto Gabinio consul fieri potuisset, non oppressa fuisset, ut nunc est, respublica.

9. *Duos nefarios.* Qui sint isti perditi cives multi ignorant. Scholiastes indicat, Paullum in mente habuisse Cethegum et Catilinam accusare, anno antequam conjuratio a Cicerone deprehenderetur. Quod si verum est, fatendum est oratorem hyperbolice fuisse loquutum.

10. *Numero sejungendum.* Non Ciceronem quidem Vettius nominavit, sed dixit consularem disertum, vicinum consuli, sibi dixisse, Ahalam Servilium aliquem, aut etiam Brutum, opus esse reperiri. Cæsar fraudem illam omnino struxerat, sed non felicem, ut diximus, habuit exitum.

XI. 1. *Tantus furor.* Ita furore et amentia tua es abreptus, ut Vettio in aurem aliquid insusurrans, indicares, teste populo, te consilii hujus non participem modo, sed et auctorem fuisse.

2. Ernest. mallet, *inculcaresque.*

3. *Reliquit neminem.* Supremum enim diem, dum Cicero exsularet, obierat.

tem? promulgarisne, impurissime et perditissime hostis, quæstionem[4] de tot amplissimis et talibus viris, indicium[5] Vettio, præmia amplissima? quibus rebus, omnium mortalium non voluntate, sed convicio repudiatis; fregerisne in carcere cervices[6] ipsi illi Vettio, ne quod indicium corrupti iudicii exstaret, ejusque sceleris in te ipsum quæstio flagitaretur?

Et, quoniam crebro usurpas, legem te de alternis consiliis[7] rejiciendis tulisse, ut omnes intelligant, te ne recte quidem facere sine scelere potuisse, quæro, quum lex esset æqua promulgata initio magistratus, multas etiam alias tulisses, exspectarisne, dum C. Antonius reus fieret apud Cn. Lentulum[8] Clodianum? et posteaquam ille est reus factus, statim tuleris [in eum], «qui tuam post legem reus factus esset:» ut homo consularis exclusus, miser, puncto temporis spoliaretur beneficio et æquitate legis tuæ? Dices, familiaritatem[9] tibi fuisse cum Q. Maximo. Præclara defensio facinoris tui. Nam Maximi quidem summa laus est, sumptis inimicitiis, suscepta causa, quæsitore consilioque delecto, commodiorem inimico suo conditionem rejectionis dare noluisse: nihilque Maximus fecit alienum aut sua virtute, aut illis viris clarissimis, Paul-

4. *Quæstionem.* Hoc erat legem promulgare, ut judicium extra ordinem constitueretur, cui quæsitor certus cum consilio præficeretur.

5. Multi olim, *indici.* J. V. L.

6. *In carcere cervices.* Oppressus fuit enim Vettius in carcere, Cæsaris consilio, ne fraus pateret, et unde oriretur, posset deprehendi.

7. *De alternis consiliis.* Nulla fere Vatiniæ hujus legis vestigia supersunt. Attamen eam sic fuisse constitutam arbitror: sanciebatur enim ut qui repetundarum accusatus fuisset, ei alterna consilia, id est, judicum decuriam rejicere liceret. Hanc legem æquissimam promulgavit a magistratus principio; sed [quum impedire vellet, ne C. Antonius hujus beneficio frueretur, eam tantum tulit, postquam reus est factus.

8. Vel potius, ut quondam editi, « et Q. Claudium ». J. V. L.

9. *Dices familiaritatem.* Quum C. Antonius a Q. Maximo accusaretur, dices te non tui ipsius moribus, sed amici voluntati paruisse, quum Antonium beneficio legis orbares.

lis, Maximis, Africanis[10]; quorum gloriam hujus virtute renovatam non modo speramus, verum etiam jam videmus. Tua fraus, tuum maleficium, tuum scelus illud est, te id, quod promulgasses misericordiæ nomine, ad crudelitatis tempus distulisse. Ac nunc quidem C. Antonius hac una re miseriam suam[11] consolatur, quod imagines patris et fratris sui, fratrisque filiam[12], non in familia, sed in carcere collocatas[13] audire maluit, quam videre.

XII. Et quoniam pecunias aliorum despicis, de tuis divitiis intolerantissime gloriaris, volo uti mihi respondeas; fecerisne fœdera[1] tribunus plebis cum civitatibus, cum regibus, cum tetrarchis[2]? erogarisne pecunias ex ærario tuis legibus? eripuerisne partes[3] illo tempore carissimas partim a Cæsare, partim a publicanis[4]? Quæ quum ita sint, quæro ex te, sisne ex

10. *Paullis, Maximis, Africanis.* A quibus originem ducit: a L. Æmilio Paullo, qui de Macedonia devicta, Perseque rege capto triumphavit; qui filium Q. Fabio Maximo, Verrucosi filio, adoptandum dedit: a quo Paulli filio prognatus est hic Antonii accusator. A Q. Fabio Maximo, qui et patris, et avi, et sua virtute insignis, adoptavit, ut dixi, Paulli filium. Ab Africano minore, quia filius et ipse naturalis Paulli fuit, et ab Africani minoris filio est adoptatus.

11. *Miseriam suam.* Damnatus fuit Antonius, et in Cephaloniæ insulam commigravit, ubi novam urbem constituit.

12. *Fratris filiam.* P. Manutius putat eam esse Marci Antonii sororem, qui postea fuit triumvir. Hoc in animum sibi induxit, quod Vatinius se Cæsari affinem jactitabat, a Julia sane Antonii matre.

13. Grævius *e* pr. edd. et MS Erf. dedit *collocatam*. J. V. L. — Carcerem orator appellat Vatinii domum, flagitiis omnibus coinquinatam.

XII. 1. *Fecerisne fœdera.* Fœderati immunes erant: ita Vatinius accepta pecunia a stipendiariis populis, eos fœderatos esse lege sancivit. Quod quidem jus ad populum pertinebat.

2. *Cum tetrarchis.* Rem obiter quidem attingit, ne Cæsarem offendat, per quem hæc omnia acta erant; sed Vatinii avaritiam et fraudem incusat, qui pecuniam acceperat ab iis, ut eorum appellationem populi suffragiis curaret approbandam.

3. *Partes.* Munus, curationem, dispensationem ærarii, quæ ad Cæsarem consulem, qui de dividendo agro Campano legem tulerat, pertinebat. — *Carissimas.* Erat enim summa pecuniæ difficultas. — Ernest. suspicatus est aliquando *certissimas.* J. V. L.

4. *A publicanis.* Tota illa pecuniæ publicæ curatio, agris emendis assi-

pauperrimo dives factus illo ipso anno, quo lex lata est de pecuniis repetundis acerrima [5]? ut omnes intelligere possent, a te non modo nostra acta [6] quos tyrannos vocas, sed etiam amicissimi tui legem esse contemptam. Apud quem tu etiam nos criminari soles, qui illi sumus amicissimi, quum tu ei contumeliosissime toties maledicas, quoties illi affinem te esse dicis.

Atque illud etiam scire ex te cupio, quo consilio, aut qua mente feceris, ut in epulo Q. Arrii [7], familiaris mei, cum toga pulla [8] accumberes? quem umquam videris? quem audieris? quo exemplo, quo more feceris? Dices, supplicationes [9] te illas non probasse. Optime. Nullæ fuerint supplicationes. Videsne, me nihil de anni illius causa, nihil de eo, quod tibi cum summis viris [10] commune esse videatur, sed de tuis propriis sceleribus ex te quærere? Nulla supplicatio fuerit: cedo, quis umquam cœnarit atratus? Ita enim illud epulum est funebre, ut munus sit funeris; epulæ quidem ipsæ, dignitatis.

XIII. Sed omitto epulum, populi romani festum diem [1], argento, veste, omni apparatu ornatuque vi-

gnata, aut Cæsaris esse debuit, qui legem agrariam tulit, aut publicanorum, quos idem Cæsar consul, petentes, ut induceretur locatio, quia nimium magno conduxissent, tertia mercedum parte lege lata relevaverat.

5. *Acerrima.* Lege sua Cæsar pœnas gravissimas irrogabat iis qui pecunias injuste cepissent: at tu illo ipso anno quasi legem te deridere planius ostenderes, de paupere dives es repente factus.

6. *A te non modo acta nostra.* Legem præsertim quam de ambitu tulimus. Vid. inf.

7. *Epulo Q. Arrii.* Ut memoriam patris celebraret.

8. *Toga pulla.* Nigra scilicet, quum ceteri accumberent albati.

9. *Supplicationes.* Quas Bibulus consul jusserat, ut obsisteret Cæsari legem agrariam ferenti. Diebus enim illis res tractare publicas nefas erat.

10. *Cum summis viris.* Cum Cæsare scilicet.

XIII. 1. *Festum diem.* Jure festivitatis meminit, ut pullam Vatinio vestem objiciat, siquidem et in supplicationibus et diebus festis maxime candidis vestibus uti consueverant.

sendo: quis umquam in luctu domestico, quis in funere familiari cœnavit cum toga pulla? cui de balneis exeunti, præter te, toga pulla umquam data est? quum tot hominum millia accumberent, quum ipse epuli dominus, Q. Arrius, albatus esset; tu in templum Castoris[2] te cum C. Fidulo atrato ceterisque tuis furiis funestum intulisti. Quis tum non ingemuit? quis non doluit reipublicæ casum? quis sermo alius in illo epulo fuit, nisi, hanc tantam et tam gravem civitatem subjectam esse non modo furori, verum etiam irrisioni tuæ? Hunc tu morem ignorabas? numquam epulum videras? numquam puer aut adolescens inter[3] coquos fueras? Fausti, adolescentis nobilissimi[4], paullo ante ex epulo magnificentissimo famem illam veterem[5] tuam non expleras? Quem accumbere atratum videras[6], dominum cum toga pulla, et ejus amicos ante convivium? Quæ te tanta tenuit amentia[7], ut tu, nisi id fecisses, quod fas non fuit, nisi violasses templum Castoris, nomen epuli, oculos civium, morem veterem, ejus, qui te invitarat, auctoritatem, parum putares testificatum esse, supplicationes te illas non putare?

2. *In templum Castoris.* Senatores, magistratus, equitesque, in Castoris templo accumbebant; plebi vero mensæ in foro erant exstructæ.

3. *Inter coquos fueras.* Nonnulli, nescio qua immutandi prurigine, hic reponunt « inter coævos », quæ vox nullum jam sensum habet.

4. *Adolescentis nobilissimi.* L. Sullæ filii, qui Faustus dicebatur, sicuti pater cognomine Felicis fuerat appellatus.

5. *Veterem tuam.* Ad primam Vatinii pauperiem alludit, qui non ingluviem suam pascere posset, quum deficerent copiæ.

6. *Atratum videras.* Certe non bene se locus ille habet: multi restituendum illum curavere: sensus tamen facile satis deprehenditur. Sic est enim intelligendum: Videras ne dominum epuli et ejus amicos cum toga pulla ante convivium, id est, qui cum toga pulla accumberet ante ora epulantis populi. Sic quidem P. Manutius, cui assentiendum arbitror.

7. *Tenuit amentia.* Non supplicationes illas improbare poteras, nisi dominum epuli, amicos ejus, totumque denique populum hoc tuo adspectu offenderes? Eo gravius, quod mali augurii hoc erat festa in die vestem pullam induere.

XIV. Quæro illud etiam ex te, quod privatus admisisti; in quo certe jam tibi dicere[1] non licebit, cum clarissimis viris causam tuam esse conjunctam: postulatusne sis lege Licinia et Junia[2]? edixeritne C. Memmius prætor[3] ex ea lege, ut adesses die tricesimo? quum is dies venisset, fecerisne, quod in hac republica non modo factum ante numquam esset, sed in omni memoria sit omnino inauditum? appellarisne tribunos[4] plebis, ne causam diceres? levius dixi; quamquam id ipsum esset et novum, et non ferendum: sed appellarisne nominatim pestem illius anni, furiam patriæ, tempestatem reipublicæ, Clodium? qui tamen quum jure, quum more, quum potestate judicium impedire non posset, rediit ad illam vim et furorem suum, ducemque se militibus tuis præbuit. In quo, ne quid a me dictum in te potius putes, quam abs te esse quæsitum[5]; nullum onus imponam mihi testimonii: quæ mihi brevi tempore ex eodem isto loco[6] video esse dicenda, servabo; teque non arguam, sed, ut in ceteris rebus feci, rogabo. Quæro ex te, Vatini, num

XIV. 1. *Dicere non licebit.* Quia nunc illud ex te quæro, quod privatus admisisti, nullo suadente; nec jam facinora tua poteris cum Cæsare communicare: nam si quæ cum eo fuit tibi conjunctio, in tribunatu tantum fuit.

2. *Licinia et Junia.* Tulerunt has leges Licinius Murena, et D. Junius Silanus, gravissima pœna in eos irrogata, qui non servato legitimo promulgationis tempore leges tulissent.

3. *C. Memmius prætor.* Cæsaris inimicus, de cujus etiam actis retulit ad senatum: is postea quum peteret consulatum, de ambitu damnatus, Athenas exsulatum abiit: exstant ad eum scriptæ epistolæ duæ primæ lib. XIII ad Div. Alter fuit C. Memmius, qui Gabinium de repetundis, eoque damnato, C. Rabirium Postumum accusavit: de quo diximus in ea, quæ exstat, pro Postumo Ciceronis orat.

4. *Appellarisne tribunos.* Quod in provinciis tantum licebat, nec umquam fuerat in urbe admissum.

5. *Abs te quæsitum.* Ne si quid falso iracundius dixerit, injuriarum a Vatinio accusetur, eum coget, ut sua ipse crimina confiteatur. — *Nullum onus.* Non in te loquar ut testis, neque te arguam, sed te rogabo.

6. *Isto loco.* In hoc tribunali, ubi nunc verba facio. Minitatur accusationem quam Paullus et Licinius Macer in Vatinium parabant.

quis in hac civitate post urbem conditam tribunos plebis appellarit, ne causam diceret? num quis reus in tribunal sui quæsitoris adscenderit, eumque vi deturbarit? subsellia dissiparit? urnas delegerit[7]? eas denique omnes res in judicio disturbando commiserit, quarum rerum causa judicia sunt constituta[8]? sciasne tum fugisse Memmium? accusatores esse tuos de tuis tuorumque manibus ereptos? judices quæstionum[9] de proximis tribunalibus esse depulsos? in foro, luce, inspectante populo romano, quæstionem, magistratus, morem majorum, leges, judices, scelerum pœnam esse sublatam? hæc omnia sciasne diligentia[10] C. Memmii publicis tabulis esse notata atque testata? Atque illud etiam quæro, quum, posteaquam es postulatus, ex legatione redieris, ne quis te judicia defugere arbitraretur; teque, quum tibi, utrum velles, liceret[11], dictitaris, causam dicere maluisse: qui consentaneum fuerit, quum legationis perfugio uti noluisses, appellatione[12] improbissima te ad auxilium nefarium confugisse?

XV. Et quoniam legationis tuæ facta mentio est, volo etiam audire de te, quo tandem senatusconsulto legatus sis? De gestu intelligo quid respondeas: tua lege[1], dicis. Esne igitur patriæ certissimus parricida?

7. *Urnas delegerit.* Sic MSS plures; sed quidam pauci, *deleverit*: utraque vox idem significat, nempe *judicia* corrumpi, vel disturbari. Nam prætor judices *urna* sortiebatur, et ipsi in *urnam* suffragia conjiciebant. Hinc ap. Juven. gratia prætoris improba *urnam vincere* dicitur, quum contra jus valet; quum nomina judicum et sententias fraus vel urna *deligenda* corrumpit, vel *delenda* penitus obliterat.

8. *Sunt constituta.* Nam legum violatione populus quoque violatur.

9. *Judices quæstionum.* Tantus fuit ille tumultus, ut non modo judices qui de tua causa agebant, sed et ceteri omnes qui in foro judicia exercebant, fuerint a subselliis deturbati.

10. Hic, ut passim, lacuna erat, expleta primum in edit. Cratandri.

11. *Liceret.* Jure legationis: nam qui reipublicæ causa abesset, eum ne vocare in judicium liceret, Memmia lege sancitum erat. Conf. Valer. Max. lib. III, cap. 7.

12. *Appellatione.* Quum Clodium ad deturbanda judicia suscitavisti.

XV. 1. *Tua lege.* Inter leges Vati-

sperabasne[2] id, ut patres conscripti ex republica funditus tollerentur? ne hoc quidem senatui relinquebas, quod nemo umquam ademit, ut legati ex ejus ordinis auctoritate legarentur? adeone tibi sordidum consilium publicum visum est, adeo afflictus senatus, adeo misera et prostrata respublica, ut non nuntios pacis ac belli[3], non curatores[4], non interpretes, non bellici consilii auctores[5], non ministros muneris provincialis senatus more majorum deligere posset? Eripueras senatui provinciæ decernendæ potestatem[6], imperatoris deligendi judicium, ærarii dispensationem[7]: quæ numquam sibi populus romanus appetivit, qui numquam hæc a summi consilii gubernatione auferre conatus est. Age: factum est horum aliquid in aliis; raro: sed tamen factum est, ut populus deligeret imperatorem[8]. Quis legatos umquam audivit sine senatusconsulto? ante te nemo: post continuo[9] fecit idem in duobus prodigiis[10] reipublicæ Clodius: quo etiam

nii, quas invito senatu tulit, ea fuit, ut legatos non senatus, ut antea, sed populus eligeret.

2. Alii, *sperarasne*.

3. *Pacis ac belli*. Legatos sæpius bellum et pacem nuntiasse ex multis est compertum. Sed puto jus quoque fetialium eos habuisse.

4. Gulielm. conj. *oratores*.

5. *B. c. auctores*. Ad id enim a senatu mittebantur, ut eorum consiliis imperatores uterentur, quum bella tractarent.

6. *Provinciæ decernendæ potestatem*. Senatus quum grassantem latius Cæsaris ambitionem metueret, ei incultas terras et vias conficiendas in provinciam dederat; sed sua senatores spes fefellit; nam Vatinius legem tulit, qua Cæsari Illyria cum Cisalpina Gallia, et tribus legionibus decerneretur.

7. *Ærarii dispensationem*. Supra: « eripuerisne pecunias ex ærario tuis legibus? » Eam pecuniam in emptionem agri Campani, lege Cæsaris, erogari oportebat: id pertinebat ad senatum: sed Vatinius, nulla senatus ratione habita, eam ipse, ex ærario sumptam, arbitratu suo administravit.

8. *Ut populus deligeret imperatorem*. Delegit populus Gabinia lege Pompeium imperatorem bello piratico, dissuadentibus optimatibus, ut ait Velleius: quum Trebellius quoque tribunus plebis intercedere conaretur: nam senatui promiserat, ut in Pediano legimus, moriturum se ante quam lex illa perferretur: eumdem bello Mithridatico, Manilia lege, contra voluntatem optimatum populus delegit. Plutarchus, Appianus, Dio.

9. *Post continuo*. Anno sequenti.

10. *Duobus prodigiis*. In Pisone et

majore es malo mactandus, quod non solum facto tuo, sed etiam exemplo rempublicam vulnerasti; neque tantum es improbus ipse, sed etiam alios docere voluisti.

Atque illud etiam audire a te cupio: quare, quum ego legem de ambitu ex senatusconsulto tulerim, sine vi tulerim, salvis auspiciis tulerim, salva lege Ælia et Fufia, tu eam esse legem non putes; præsertim quum ego legibus tuis, quoquo modo latæ sint, paream: quum mea lex dilucide vetet, BIENNIO, QUO QUIS PETAT, PETITURUSVE SIT, GLADIATORES DARE, NISI EX TESTAMENTO[11] PRÆSTITUTA DIE, quæ tanta in te sit amentia, ut in ipsa petitione gladiatores audeas dare? num quem putes illius tui certissimi gladiatoris[12] similem tribunum plebis posse reperiri, qui se interponat, quo minus reus mea lege fias?

Ob hasce omnes res, sciasne te severissimorum hominum, Sabinorum, fortissimorum virorum, Marsorum et Pelignorum, tribulium tuorum judicio notatum, nec post Romam conditam, præter te, tribulem quemquam tribum Sergiam[13] perdidisse?

XVI. Ac si hæc omnia contemnis ac despicis, quod ita tibi persuaseris, ut palam dictitas, te, diis hominibusque invitis, amore in te incredibili quodam C. Cæsaris, omnia quæ velis, consequuturum: ecquid audieris, ecquisnam tibi dixerit, C. Cæsarem nuper Aquileiæ, quum de quibusdam esset mentio facta, dixisse, C. Alfium præteritum[1] permoleste tulisse,

Gabinio coss. quibus et legatos et provincias lege sua Clodius dedit.

11. *Nisi ex testamento.* Nisi moriens aliquis testamento mandasset, uti certo quodam tempore gladiatores darentur: qua ratione hærere in eo culpa non poterat; qui petens, aut brevi petiturus magistratum, eos ex testamento daret.

12. *Certissimi gladiatoris.* Qui judicia, te instigante, per vim sustulit.

13. *Tribum Sergiam.* Vatinii tribum.

XVI. 1. *C. Alfium præteritum.* In petitione præturæ repulsam hoc anno

quod in homine summam fidem probitatemque cognosset, graviterque etiam se ferre, prætorem aliquem esse factum, qui a suis rationibus dissensisset? tum quæsisse quemdam, de Vatinio quemadmodum ferret; ipsum respondisse, Vatinium in tribunatu gratis nihil fecisse; qui omnia in pecunia[2] posuisset, honore animo æquo carere debere. Quod si ipse, qui te, suæ dignitatis augendæ causa, periculo tuo, nullo suo delicto[3], ferri præcipitem est facile passus, tamen te omni honore indignissimum judicat; si te[4] vicini, si affines, si tribules ita oderunt, ut repulsam tuam triumphum suum duxerint; si nemo adspicit, quin ingemiscat; nemo mentionem facit, quin exsecretur; si vitant, fugiunt, audire de te nolunt; quum viderunt, tamquam auspicium malum detestantur; si cognati respuunt, tribules exsecrantur, vicini metuunt, affines erubescunt, strumæ denique[5] ab ore improbo demigrarunt, et aliis jam se locis collocarunt; si es odium publicum populi, senatus, universorum ho-

tulit; sed paullo post, Appio Pulchro et Domitio Ahenobarbo coss. obtinuit.

2. *In pecunia posuisset.* Qui nihil nisi pecunia impulsus egisset, qui omnia quæ subiit pericula, non gratiæ aut reipublicæ causa, sed pecuniæ adiisset, hunc tribunatus jacturam facile pensare posse, quum nummos congestos contempletur. Apparet inde quam contemnendus fuerit Vatinius, qui ab eo ipso qui eum ad flagitia suscitaverat, ne laudibus quidem dignaretur.

3. *Nullo suo delicto.* Cæsarem hic quoque, ut antea, excusat. Ideoque nullum in eo scelus agnoscit, ut non tam Vatinium ad flagitia impulisse, quam ea in suum commodum permisisse videatur. — *Ferri præcipitem.* Quo te furor raperet, ut omnes patriæ leges totamque subverteres rempublicam.

4. *Si te vicini.* Ne scilicet, sicuti a prima ætate, domos eorum subvertas et compiles.

5. *Strumæ denique.* Vatinii strumæ ex ore ad aliam corporis partem migraverant. Inde Cicero in acerbissima reprehensione jocandi locum cepit, quasi diceret strumas ipsas puduisse in ore impurissimo amplius habitare. Fatendum est jocos illos in Vatinii strumas nobis omnino sordere. Sed ea ferebat romana licentia, quæ nobis vel legentibus movent stomachum, ut est, in ea contra Pisonem, et pro Sextio.

minum rusticanorum : quid est, quam ob rem præturam potius exoptes[6], quam mortem ? præsertim quum popularem te velis esse, neque ulla in re populo gratius facere[7] possis.

Sed, ut aliquando audiamus, quam copiose mihi ad rogata respondeas, concludam jam interrogationem meam, teque in extremo pauca de ipsa causa[8] rogabo.

XVII. Quæro, quæ tanta in te vanitas, tanta levitas fuerit, ut in hoc judicio T. Annium[1] iisdem verbis laudares, quibus eum laudare et boni viri, et boni cives consueverunt, quum in eumdem nuper, ab eadem illa teterrima furia[2] productus ad populum, cupidissime falsum testimonium dixeris[3]? An erit hæc optio et potestas tua, ut, quum Clodianas operas, et facinorosorum hominum et perditorum manum videris, Milonem dicas, id quod in concione dixisti, gladiatoribus et bestiariis obsedisse rempublicam ; quum autem ad tales viros veneris, non audeas civem singulari virtute, fide, constantia, vituperare? Sed, quum T. Annium tantopere laudes, et clarissimo viro nonnullam laudatione tua labeculam adspergas (in illorum[4] enim numero mavult T. Annius esse, qui a

6. *Potius exoptes*. Non hac in re morem oratori gessit Vatinius. Præturam ambiit, brevique Crassus et Pompeius coss. eum Catoni anteponendum esse populo persuasere, quod is esset triumviris infestissimus.

7. *Gratius facere*. Eum jocatur, quod, quum populi gratiam ubique captaret, seque jactaret maxime popularem, mortem obire deberet, quod inde populo esset gratissimus, qui eam votis omnibus vocat.

8. *De ipsa causa*. De Sextii causa. Quamvis paullo inferius de Milone loquatur, hoc idem sonat, quia duorum tribunorum causæ inter se omnino affines erant.

XVII. 1. *T. Annium*. In oratione pro Sextio narravit Milonem Clodio maxime Ciceronis reditui repugnanti obstitisse, eumque copias contra Clodii gladiatores eduxisse.

2. *Teterrima furia*. Clodio scilicet, ædilitatem hoc anno gerente.

3. *Testimonium dixeris*. Testatus eum bestiariis et gladiatoribus immissis, disturbasse comitia, quibus lex de reditu meo ferebatur.

4. *In illorum*. Quum te videt flagitiis omnibus coinquinatum, ma-

te vituperantur), verumtamen quæro, quum in republica administranda T. Annio cum P. Sextio consiliorum omnium societas fuerit, id quod non solum bonorum, verum etiam improborum[5] judicio declaratum est; est enim reus uterque ob eamdem causam, et eodem crimine; alter die dicta ab eo, quem tu unum improbiorem esse, quam te, nonnumquam[6] soles confiteri; alter tuis consiliis, illo tamen adjuvante: quæro, qui possis eos, quos crimine conjungis[7], testimonio disjungere.

Extremum illud est, quod mihi abs te responderi velim: quum multa in Albinovanum de prævaricatione[8] diceres, dixerisne, nec tibi placuisse, nec oportuisse Sextium de vi reum fieri? quavis lege, quovis crimine accusandum potius fuisse? etiam illud dixeris, causam Milonis, fortissimi viri, conjunctam cum hoc existimari? quæ pro me[9] a Sextio facta sint, bonis esse grata? Non coarguo inconstantiam orationis, ac testimonii tui. Quas enim hujus actiones probatas bonis esse dicis, in eas pluribus verbis testimonium dixisti: quicum autem ejus causam periculumque conjungis, eum summis laudibus extulisti. Sed hoc quæro, num P. Sextium, qua lege accusan-

vult a te vituperari; nam laudes tuæ videntur virtutem ejus corrumpere.

5. *Improborum.* Clodium et Albinovanum significat, qui Milonem de vi accusaverant.

6. *Nonnumquam.* Al. male, *numquam.* J. V. L.

7. *Crimine conjungis.* Quorum accusationem de vi omni ope tua adjuvas. — *Testimonio.* Quum Milonem celebres; Sextium vero accusare non desinas.

8. *De prævaricatione.* Prima Vatinii inconstantia, qui reprehenderit Albinovanum ut prævaricatorem, quum tamen Sextium diceret, non oportuisse de vi reum fieri: secunda in eo, Causam Milonis: tertia, Quæ pro me a Sextio facta sint: quarta, Dixerisne in eum testimonium de vi.

9. *Quæ pro me.* Sive quum tribunus designatus iter ad Cæsarem pro mea salute suscepit, sive quum accessit ad concionem, ubi de reditu meo agebatur, atque ubi pæne a Clodianis fuit oppressus.

dum omnino fuisse negas, ea lege condemnari putes oportere? aut, si te in testimonio consuli nolis, ne quid tibi auctoritatis[10] a me tributum esse videatur, dixerisne in eum testimonium de vi, quem negaris reum omnino de vi fieri debuisse?

10. *Ne quid tibi auctoritatis.* Nemo consulitur, nisi cui aliquid tribuatur, ei vero, qui testimonium dicat, cur quidquam tribuat defensor ejus, in quem dicitur? Jocatur igitur Cicero, quum ait: Si te in testimonio consuli nolis; quum ipse sit is, qui nolit eum consulere, ne quid auctoritatis ei tribuisse videatur. Aliquid omnino, quo concludatur interrogatio, videtur desiderari; nam curtum illud et mancum omnino videtur.

M. TULLII CICERONIS
ORATIO
PRO M. CŒLIO

ARGUMENTUM.

Antequam argumentum hujus orationis exponamus, præmittendam duximus accuratam P. Manutii de vita Cœlii narrationem libro octavo Epistolarum Cicer. qua Cœlii epistolæ continentur præpositam.

« M. Cœlius Rufus, plebeii generis, patre equite romano, Puteolis natus, sumpta virili toga, i. e. annum ingressus XVII, a patre continuo ad Ciceronem deductus est, nondum prætorium, sed eloquentia jam et probitatis opinione clarum, a quo etiam *lectissimus adolescens* appellatus est Verr. IV, 17. In illo ætatis flore quum artibus honestissimis erudiretur, M. Crassi domum frequentavit. Postea fuit assiduus cum Cicerone prætore; candidatumque assectatus est in petitione consulatus. Anno sequenti iterum petenti consulatum Catilinæ studuit. Tribunatum plebis gessit Pompeio tertium consule, anno Urb. 701 (quæstor fuerat anno U. 696), Milonemque ob necem P. Clodii de vi reum, studiosissime defendit. Qua de re conf. Cicer. orat. pro Milone, cap. 33; Brut. cap. 79. Nominant et Appianus (Bell. Civ. II, 22) et Dio (XLII, 45) tribunum plebis, quamquam apud utrumque mendose legitur Cæcilius (quod vitium in recentioribus edd. correctum est; ædilis curulis fuit (anno U. C. 703) L. Paullo et C. Marcello coss. (anno U. 704, cum M. Antonio, Q. Cassio et C. Curione ad Cæsarem in castra confugit, quem deinde sequutus est in Hispaniam), prætor C. Cæsare II et P. Servilio coss. (anno U. 705). Eloquentiæ in primis operam dedit, locumque inter summos oratores consequutus est. Itaque et auctor dial. de Oratoribus et Quintilianus inter eos oratores, qui novissimis reip. temporibus maxime floruerint Cælium referunt, sua cuique tributa laude, Ciceroni, Cæsari, Cœlio, Calvo, Bruto, Asinio, Messallæ. Cœlii tamen scripta paullo asperiora et antiquitatem redolere visa sunt. De quo sic auctor dial. de Oratoribus, cap. 18 : « Ser. Galba et C. Carbo sunt horridi et impoliti, et rudes, et informes, et quos utinam imitatus non esset Calvus vester, aut Cœlius, aut ipse Cicero ». Et cap. 21 : « Quid? ex Cœlianis orationibus? nempe hæc placent, in quibus

nitorem et altitudinem horum temporum agnoscimus. Sordes autem verborum, et hians compositio, et inconditi sensus redolent antiquitatem: nec quemquam adeo antiquarium puto, ut Cœlium ex ea parte laudet qua antiquus est (*)». It. c. 25: «Apud nos Cicero quidem ceteros eorumdem temporum disertos antecessit, Calvus autem, et Asinius, et Cæsar, et Cœlius, et Brutus suo jure, et prioribus et sequentibus anteponuntur; nec refert, quod inter se specie differant, quum genere consentiant. Adstrictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Cæsar, amarior Cœlius, gravior Brutus, vehementior et plenior et intentior Cicero, omnes tamen eamdem sanitatem eloquentiæ ferunt». Quintilian. X, 1: «Multum ingenii in Cœlio et præcipue in accusando multa urbanitas, dignusque vir, cui et mens melior, et vita longior contigisset». Subjungit cap. 2: «Quid noceret vim Cæsaris, asperitatem Cœlii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi quibusdam in locis assumere?» Et lib. XI, cap. 1, Cœlii verba recitat ex oratione quam de vi reus pro se ipso habuit; de qua et Suetonius meminit in libro de clar. Rhetor. cap. 2, et Festus mentionem facit. Illa quoque notavimus apud eumdem, lib. XII, cap. 10: «Vim Cæsaris, indolem Cœlii, subtilitatem Callidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallæ, sanctitatem Calvi reperiemus». Sed audiamus Velleium, Hist. II, 68: «Dum, inquit, in acie Pharsalica, Africaque de summa rerum Cæsar dimicat, M. Cœlius vir eloquio animoque Curioni simillimus, sed in utroque perfectior, nec minus ingeniòse nequam». Plus tamen ei facultatis in accusando fuisse, quam in defendendo Quintil. ostendit, VI, 3, quum ait M. Cœlium, quia melius objiceret crimina, quam defenderet, «bonam dextram, malam sinistram» appellari a Cicerone solitum esse, idque confirmat ipse Cicero his verbis in libro de claris Orator. cap. 79: «Ejus actionem et splendida, et grandis, et eadem in primis faceta et perurbana commendabat oratio. Graves ejus conciones aliquot fuerunt,

(*) Post hæc verba Manutius addit: «Orto civili bello quæstor in Africa fuit C. Curionis, ut apud Cæsarem lib. III de Bello civili, cap. 23, scriptum est». Verum hic Manutius confudit *Cœlium* cum Marcio Rufo, anno Urb. 704 quæstore.

acres accusationes tres, eæque omnes ex reip. contentione susceptæ; defensiones etsi illa erant in eo meliora, quæ dixi, non contemnendæ tamen, saneque tolerabiles». Tres ejus accusationes, quas Cicero appellat, fuere prima in C. Antonium de majestate, qui consulatum cum Cicerone gesserat; secunda in Sempronium Atratinum de ambitu, et utramque significat Cicero in hac oratione, qua eum defendit, cap. 1 et 31; tertia, ut opinor, in C. Lælium, ut ex Quintiliani verbis, VI, 3, 39, mihi videor posse conjicere. Scripsit etiam concionem de aquis, quam Frontinus de Aquæduct. art. 76 nominat; eam fuisse non dubito contra aquarios et tabernarios; nam ipse, Epist. VIII, 6: «nisi ego, inquit, cum tabernariis et aquariis pugnarem, veternus civitatem occupasset».

«Mores in eo minime cum ingenio conferendi. Iracundissimum appellat Seneca lib. III de Ira, cap. 8. Quintilianus ait l. l. «dignus vir cui mens melior... contigisset». Cicero Brut. «nec vero M. Cœlium prætereundum arbitror, quæcumque ejus in exitu vel fortuna, vel mens fuit». Nequam et prodigum fuisse ex his Velleii verbis intelligitur: «Quum ne a diis quidem servari posset (quippe pejor illi res familiaris, quam mens erat), in prætura novarum tabularum auctor exstitit». Eodem pertinent illa Quintiliani, I, 6: «Hæc (etymologia) habet aliquando usum necessarium, quoties interpretatione res, de qua quæritur, eget; ut quum M. Cœlius se esse hominem frugi vult probare, non quia abstinens sit (nam id ne mentiri quidem poterat), sed quia utilis multis, id est, fructuosus, unde dicta sit frugalitas». Impudicum et lascivum [fuisse, certe in utriusque vitii infamiam incurrisse] ostendit oratio Ciceronis. Saltandi artem diligenter didicit, ingenuis indecoram atque inhonestam; cf. Macrob. Saturn. II, 10. Inconstantis ingenii fuit. Primum tribunus plebis, quo anno P. Clodius a Milone occisus est, optimatum partes defendit. Qua de re sic Cicero in Bruto, cap. 79: «talis tribunus plebis fuit, ut nemo contra civium perditorum popularem turbulentamque dementiam a senatu et a bonorum causa steterit constantius». Mox ortis inter Cæsarem et Pompeium discordiis neutram in partem inclinare visus est. Id significat Cicero Epist. II, 15: «ipsa republica, inquit, nihil mihi est carius; in qua tu non valde te jactas, districtus enim mihi

videris esse, quod et bonus civis et bonus amicus es ». Deinde mutata sententia Cæsaris ad partes transiit. Ex quo illud Ciceronis in Bruto : « Hic quum summa voluntate bonorum ædilis curulis factus esset, nescio quomodo discessu meo discessit a sese, ceciditque postea quam eos imitari cœpit, quos ipse perverterat ». Profectum ad Cæsarem cum C. Curione, ut eum ad bellum civile incitaret, scripsit Dio lib. XLI. Demum a Cæsare ipso descivit; idque quum ipse declarat Epp. Cic. VIII ult. tum vero Velleius his verbis : « Accito Annio Milone, qui non impetrato reditu Julianis partibus infestus erat, in urbe seditionem, aut magis occulte bellicum tumultum movens, primo summotus a republica, mox consularibus armis auctore senatu circa Turios oppressus est ». Cæsar autem planissime lib. III de Bell. Civ. cap. 20, 21 : « Iisdem temporibus Romæ M. Cœlius Rufus prætor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii, prætoris urbani, sellam collocavit; et si quis appellasset de æstimatione, et de solutionibus quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur ». Ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sex pensionibus sine usuris creditæ pecuniæ solvantur. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit, « unam qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum; impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali perturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit; senatusque Cœlium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit, et concionari conantem de Rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem simulavit, clam nuntiis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam revocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriæ familiæ reliquias habebat, sibi conjunxit ».

« De obitu Cœlii sic idem Cæsar, c. 22 : « Cœlius, profectus, ut dictitabat, ad Cæsarem pervenit Turios. Ibi quum quosdam ejus municipii sollicitaret equitibusque Cæsaris Galliis atque Hispanis, qui eo præsidii causa missi erant, pecuniam pollice-

retur, ab iis est interfectus ». Conf. Dio lib. XLII; Epit. Liv. lib. CXI. Hactenus Manutius.

Jam orationis pro Cœlio causam et argumentum exponemus.

L. Sempronium Atratinum patrem Cœlius de ambitu accusaverat. Ejus accusationis dolore incensus L. Atratinus filius, una cum L. Herennio Cœlium lege Lutatia de vi reum fecit, quod a Clodia P. Clodii sorore aurum ex armario mutuum sumpsisset, quod L. Lucceii servis daret, per quos Dio Alexandrinus legatorum ab Alexandrinis Romam missorum princeps, qui tum apud Lucceium habitabat, necaretur; deinde quod ejusdem Clodiæ necandæ causa venenum parasset.

In exordio miratur ipsis diebus festis ludisque publicis Cœlium adolescentem illustri ingenio, industria, gratia, accusari ab ejus filio, quem ipse in judicium vocarit, et meretriciis opibus (Clodiæ) oppugnari, cap. 1.

Deinde primum respondet iis, quæ accusatores Cœlii deformandi causa, et detrahendæ dignitatis gratia dixerant. Primum objectus erat pater, quod aut parum splendidus ipse, aut parum pie tractatus a filio diceretur. Deinde objecerant, municipibus suis non esse Cœlium probatum. Utrumque refutatur cap. 2. Tum quod objectum erat de pudicitia, id Cicero maledictum esse ait, non accusationem, cap. 3. Porro accusatores Cœlio objecerant Catilinæ familiaritatem; itaque eum Cicero liberat a suspicione, qua credebatur Catilinariæ conjurationis particeps fuisse, cap. 4-6. Deinde respondet adversariorum reprehensionibus æris alieni et profusi sumptus, itemque semigrationis a patre, cap. 7, 8. Quo loco judices hortatur, ut caveant, ne tam iratis testibus credant, cap. 8, 9; simulque laudat Crassum, quod graviter et ornate etiam partem causæ tractaverit, quæ erat de seditionibus Neapolitanis, de Alexandrinorum pulsatione Puteolana, de bonis Pallæ, aitque se velle ab eodem etiam de Dione dictum esse, cap. 10.

Jam convertitur oratio ad L. Herennium, qui multa de Cœlii incontinentia intemperantiaque ejusque deliciis disseruerat, et multis verbis Cicero Cœlium excusat, ita ut Clodiam simul perstringat, cap. 11-20.

Tum accedit ad crimina proprie sic dicta diluenda; in quo

refutat primum illud de auro a Clodia sumpto, cap. 21, 22; deinde de veneno, quod Cœlium Clodiæ necandæ causa parasse adversarii criminati erant, cap. 23-30.

Postremo petit a judicibus, ut Cœlium civem bonarum artium, bonarum partium, bonorum virorum reip. conservent, spondetque eum numquam ab optimis in republica rationibus et consiliis sejunctum fore, cap. 31, 32.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO M. COELIO.

ORATIO QUARTA ET TRICESIMA.

I. Si quis, judices, forte nunc adsit, ignarus legum, judiciorum, consuetudinis nostræ, miretur profecto, quæ sit tanta atrocitas hujusce causæ, quod[1] diebus festis[2], ludisque publicis, omnibus negotiis forensibus intermissis, unum hoc judicium exerceatur; nec dubitet, quin tanti facinoris reus arguatur, ut, eo neglecto, civitas stare non possit. Idem, quum audiat esse legem[3], quæ de seditiosis consceleratisque civibus, qui armati senatum obsederint, magistratibus vim attulerint, rempublicam oppugnarint, quotidie quæri jubeat[4]; legem non improbet; crimen, quod

I. 1. Legitima ratio, inquit Ernest. desiderat *ut*. Errare autem videtur vir doctus. J. V. L.

2. *Diebus festis*. Quibus inerant sacrificia, epulæ, ludi, feriæ.

3. *Esse legem*. Scil. Lutatiam a Lutatio Catulo latam anno U. cond. 675, ut seditionibus frenum injiceret.

4. *Quotidie quæri jubeat*. Non modo quotidie, nulla festorum dierum, ludorumve publicorum ratione habita, sed etiam extra ordinem, id est, ante alias causas. Itaque Cœlium accusavit Atratinus, ut patrem suum, qui a Cœlio iterum in judicium vocabatur, periculo liberaret. Sic accusasse M. Tuccium de vi Sempronius Rufus dicitur in epist. 8 lib. VIII, eo consilio, quod

versetur in judicio, requirat. Quum audiat nullum facinus, nullam audaciam, nullam vim in judicium vocari; sed adolescentem illustri ingenio[5], industria, gratia, accusari ab ejus filio, quem ipse in judicium et vocet, et vocarit; oppugnari autem hunc[6] opibus meretriciis[7]; Atratini illius pietatem non reprehendat, muliebrem libidinem comprimendam putet; vos laboriosos[8] existimet, quibus otiosis ne in communi quidem otio liceat esse. Etenim, si attendere diligenter, atque existimare vere de omni hac causa volueritis, sic constituetis, judices, nec descensurum quemquam ad hanc accusationem[9] fuisse, cui, utrum vellet, liceret; nec, quum descendisset, quidquam habiturum spei fuisse, nisi alicujus[10] intolerabili libidine, et nimis acerbo odio niteretur. Sed ego Atratino, humanissimo atque optimo adolescenti, meo necessario, ignosco, qui habet excusationem vel pietatis, vel necessitatis, vel ætatis. Si voluit accusare, pietati tribuo[11]; si jussus est, necessitati; si speravit aliquid,

videbat, si extraordinarius nemo reus accessisset, sibi eo anno causam esse dicendam.

5. *Illustri ingenio*. Cujus cognita jam eloquentia erat ex accusatione et condemnatione C. Antonii, collegæ Ciceronis in consulatu.

6. Al. habent *hoc*; al. neque hanc, neque illam vocem agnoscunt. J.V. L. — Maluit *hunc* Ern. ex edd. Angelii, Naug. Camer. P. Manut. s. Gryphii retinere.

7. *Opibus meretriciis*. Clodiam designat, P. Clodii sororem et Q. Metelli Celeris viduam, quæ hanc Cœlio accusationem conflarat, ut suam vindicaret injuriam. Cœlium enim illecebris ceperat; sed mox hujus illum puduit infamiæ, et palam eam respuit.

8. *Vos laboriosos*. Id est, multis molestiis exercitos et vexatos.

9. *Descensurum... ad hanc accusationem*. Romani honestiores solebant in montibus habitare, unde descendebant in forum, curiam, campum, quæ loca in vallibus inter montes patebant. Sic usitatum fuit dicere: descendere in forum, in rostra, vel in aliis urbibus, ubi similis ratio non suberat. Hinc etiam ducta hæc, descendere ad accusationem.

10. *Nisi alicujus*. Ad Clodiam spectat, quæ furens et rabida, se ad libidinem suam judicia moderari posse existimabat.

11. *Pietati tribuo*. Qui patrem periculo eximere voluit. — *Si jussus est*. Scil. a patre.

pueritiæ[12]. Ceteris non modo nihil ignoscendum, sed etiam acriter est resistendum.

II. Ac mihi quidem videtur, judices, hic introitus defensionis adolescentiæ M. Cœlii[1] maxime convenire, ut ad ea, quæ accusatores deformandi hujus[2] causa, detrahendæ spoliandæque dignitatis gratia dixerunt, primum respondeam. Objectus est pater varie, quod aut parum splendidus ipse, aut parum pie tractatus a filio diceretur. De dignitate, Cœlius[3] notis ac majoribus natu, etiam sine mea oratione, tacitus[4], facile ipse respondet : quibus autem, propter senectutem, quod jam diu minus in foro nobiscum versatur, non æque est cognitus; hi sic habeant : quæcumque in equite romano dignitas esse possit, quæ certe potest esse maxima, eam semper in M. Cœlio habitam esse summam, hodieque haberi[5], non solum a suis, sed etiam ab omnibus, quibus potuerit aliqua de causa esse notus. Equitis autem romani esse filium, criminis loco poni ab accusatoribus, neque his judicantibus[6] oportuit,

12. *Pueritiæ.* Ex pueritia jam excesserat, quum in foro, sumpta virili toga, versaretur. Sed ea voce utitur Cicero, experientiæ defectum significaturus. — *Ceteris.* Scil. accusatoribus.

II. 1. Multi codd. et palimpsest. Ambros. ap. Ang. Maium, pag. 53, habent passim *Cælii*, *Cælio*, etc. J. V. L.

2. *Quæ accusatores deformandi hujus causa.* Extra causam, cujus generis multa ab accusatoribus sæpius jactantur.

3. *Cælius.* Pater qui aderat. — *Notis.* Id est, qui illum noverunt. Sic in Verrem III : « Putabam non solum notis, sed etiam ignotis probatam meam fidem esse ».

4. *Tacitus.* Id est, non dictis, sed vita egregie anteacta.

5. *Habitam esse summam, hodieque haberi.* Lambin. « habitam esse summam, summamque hodie haberi ».

6. *Criminis loco... his judicantibus.* Eo tempore, quo hæc habita fuit oratio, equites, tribuni ærarii cum senatoribus judicabant, secundum legem a Lucio Cotta latam in primo Pompeii et Crassi consulatu, anno 683. Equitis igitur romani esse filium criminis loco poni non oportuit, his ipsis judicantibus equitibus; inepta erat contumelia.

neque defendentibus nobis[7]. Nam quod[8] de pietate dixistis, est quidem ista nostra existimatio, sed judicium[9] certe parentis. Quid nos opinemur, audietis ex juratis: quid parentes sentiant, lacrymæ matris, incredibilisque mœror, squalor patris, et hæc præsens mœstitia, quam cernitis, luctusque declarat.

Nam, quod est objectum, municipibus esse adolescentem non probatum suis: nemini umquam præsenti Puteolani[10] majores honores habuerunt, quam absenti M. Cœlio; quem et absentem in amplissimum ordinem[11] cooptarunt, et ea non petenti detulerunt, quæ multis petentibus denegarunt: iidemque nunc lectissimos viros, et nostri ordinis[12], et equites romanos cum legatione ad hoc[13] judicium, et cum gravissima atque ornatissima laudatione miserunt.

Videor mihi jecisse fundamenta defensionis meæ: quæ firmissima sunt, si nituntur[14] judicio suorum.

7. *Neque defendentibus nobis*. Ipse enim Cicero equitis romani erat filius.

8. *Nam quod de pietate*. Nota usum hujus particulæ in transitionibus frequentem. Proxime: « Nam quod objectum est de pudicitia in Vatinium: nam quod mihi discessum objecisti meum ». Et sic passim. Pietas in parentes tanti est Platoni, ut non minoris eam ducat quam cultum deorum, IX de Legg.

9. *Nostra existimatio, sed judicium*. *Existimatio* est opinatio et conjectura; *judicium* vero, sententia, quæ re cognita, pronuntiatur.

10. *Præsenti Puteolani*. Codd. al. habent partim, « præsenti prætori »; partim, « præsenti prætutiani »; partim, « præsenti Puteolani ».

11. *Amplissimum ordinem*. In curiam; nam qui Romæ senatus, idem in municipiis curia dicebatur; inde decuriones.

12. *Et nostri ordinis*. Observandum senatores romanos, qui forte aliqua de causa in municipiis erant, unde orti fuerant, legatos decurionum decreto Romam mitti solitos.

13. *Cum legatione ad hoc judicium*. De legationibus, quæ ad reorum commendationem auctoritate publica mitterentur, frequens apud oratorem mentio; ut pro Flacco: « adspiciant hunc florem legatorum, laudatorumque Flacci ex vera atque integra Græcia». Verrina ultima: « Dixit Hejus princeps civitatis, princeps istius legationis, quæ ad tui laudationem missa est », et alibi passim.

14. *Si nituntur*. Sic Gruterus ex

Neque enim vobis satis commendata hujus ætas esse posset, si non modo parenti, tali viro, verum etiam municipio tam illustri ac tam gravi displiceret. Equidem, ut ad me revertar, ab his fontibus [15] profluxi ad hominum famam, et meus hic forensis labor vitæque ratio dimanavit ad existimationem hominum paullo latius commendatione ac judicio meorum.

III. Nam, quod objectum est de pudicitia [1], quodque omnium accusatorum non criminibus, sed vocibus maledictisque celebratum est, id numquam tam acerbe feret M. Cœlius, ut eum pœniteat non deformem esse natum [2]. Sunt etenim ista maledicta pervulgata in omnes, quorum in adolescentia forma et species fuit liberalis. Sed aliud est maledicere, aliud accusare. Accusatio crimen desiderat, rem ut definiat, hominem [3] ut notet, argumento probet, teste confirmet. Maledictio autem nihil habet propositi, præter contumeliam: quæ si petulantius jactatur, convicium [4]; si facetius, urbanitas nominatur. Quam

suis codd. antea Naug. Camer. et Lambini codex ad marginem. Cod. Erfurt. et Barb. Romana, Ven. ambæ, Aldus, Manut. Car. Steph. ac Lamb. præbent *nitantur*.

15. *Ab his fontibus*. Id est, commendatione Arpinatium municipum. —*Profluxi*. Codices Memmiani habent *perfluxi* et *demanavit*.

III. 1. *De pudicitia*. Vulgatum est Juvenalis sat. X, 297: « rara est adeo concordia formæ Atque pudicitiæ ». Propert. lib. II, elegia 32, 26: « Semper formosis fabula pœna fuit ».

2. *Non deformem esse natum*. Nobilem Etruriæ adolescentem, Spurinam Valerius appellat lib. IV, cap. 5, ferunt, quum propter eximiam formæ dignitatem multarum in se feminarum amores excitaret, faciem suam ad obliterandam pulchritudinem vulneribus sauciasse.

3. *Hominem*. Hottomannus emendat *nomen*; P. Manutius, *nomine*. J. V. L.

4. *Petulantius jactatur, convicium*. Muretus legit, *jaciatur*, cui assentitur Lambinus. Ovidius in Ibin, « Jactat et in toto verba canina foro ». *Convicium*. Caius D. de injuriis et famos. libell. « Convicium injuriam esse Labeo ait: convicium autem dicitur vel a concitatione, vel a conventu, hoc est, a collatione vocum: quum enim in unum plures voces conferuntur, convicium appellatur, quasi convocium ». Et aliquanto post: « Ex his apparet, non omne maledictum convicium esse, sed id solum, quod cum vociferatione dictum est ».

quidem partem accusationis, admiratus sum et moleste tuli, potissimum esse Atratino datam: neque enim decebat, neque ætas illa postulabat, neque, id quod animadvertere poteratis, pudor patiebatur optimi adolescentis[5], in tali illum oratione versari. Vellem aliquis ex vobis robustioribus hunc maledicendi locum suscepisset[6]: aliquanto liberius, et fortius, et magis more nostro refutaremus istam maledicendi licentiam. Tecum, Atratine, agam lenius[7], quod et pudor tuus moderatur orationi meæ; et meum erga te parentemque tuum beneficium tueri debeo[8]. Illud tamen te esse admonitum volo: primum, qualis es, talem te esse existimes[9]; ut, quantum a rerum turpitudine abes[10], tantum te a verborum libertate sejungas: deinde, ut ea in alterum ne dicas, quæ quum tibi falso responsa sint, erubescas[11]. Quis est enim,

5. *Pudor... optimi adolescentis.* Lycon philosophus, ut est apud Laertium, dicebat « alligandam pueris verecundiam et honoris cupiditatem, ut equis stimulum et frenum ».

6. *Locum suscepisset.* Lambinus ex suis MSStis *cepisset*. Pro Flacco, 33: « ornabat facile locum, quem prehenderat ».

7. *Agam lenius.* Al. *levius*. Quintilianus, XI, 1: « aliquando etiam inferioribus, præcipueque adolescentulis, parcere, aut mederi decet ». Utitur hac moderatione Cicero pro Cœlio, contra Atratinum, ut eum non inimice corripere, sed pæne patrie monere videatur. Nam et juvenis et nobilis, et non injusto dolore venerat ad accusandum.

8. *Beneficium tueri debeo.* Atratini patrem Cicero defenderat. Plautus Trinummo, act. I, scen. 2: « Debemus benefacta benefactis pertegere, ne perpluant ».

9. *Talem te esse existimes.* Abest *esse*. Id est, nihil tua virtute, forma, ætate indignum facias, aut loquaris. Talis est illa Diogenis monitio apud Laertium: « Videns decorum juvenem indecore loquentem, non te pudet, inquit, ex eburnea vagina gladium plumbeum educere ». Nec abludit illud Plinii junioris epist. 3, ad Caninium Rufum: « Tu modo enitere, ut tibi ipse sis tanti, quanti videberis aliis, si tibi fueris ». Nec longe abest Æschylus in Prometheo: Ὁμοῖα μορφῇ γλῶσσά σου γηρύεται.

10. *Quantum a rerum turpitudine abes.* Isocrates ad Demonicum: « quæ facta turpia, ea nec dictu decora esse puta ». Sophocles Œdipo Tyranno: « Quodcumque turpe est facere, nec fari licet ».

11. *Quæ quum tibi falso responsa sint, erubescas.* Secunda Philippica, 9: « Quid enim est minus non dico oratoris, sed hominis, quam id objicere

cui via ista non pateat? qui isti ætati atque etiam dignitati[12], non possit, quam velit petulanter, etiamsi sine ulla suspicione, at non sine argumento[13], maledicere? Sed istarum partium culpa est eorum, qui te agere voluerunt : laus pudoris tui, quod ea te invitum dicere[14] videbamus; ingenii, quod ornate politeque dixisti.

IV. Verum ad istam omnem orationem brevis est defensio. Nam quoad ætas M. Cœlii dare potuit isti suspicioni[1] locum, fuit primum ipsius[2] pudore, deinde etiam patris diligentia disciplinaque munita; qui, ut huic virilem togam dedit[3]: nihil hoc loco de me (tantum sit, quantum vos existimatis); hoc dicam, hunc a patre continuo ad me esse[4] deductum:

adversario, quod ille si verbo negarit, non possit longius progredi, qui objecerit?

12. *Atque etiam dignitati*. Pulchritudo formæ in viris dignitas. Cicero primo de Officiis : « Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem ».

13. *At non sine argumento*. Deesse enim non potest quod in eos dicatur, quorum species et forma liberalis est.

14. *Invitum dicere*. Vide Ælianum lib. XIV variæ historiæ, cap. 19, ubi de Archytæ modestia et pudore mentio est.

IV. 1. *Isti suspicioni locum*. Abest *isti*.

2. *Ipsius pudore*. Pudor quasi murus est firmissimus, quo pudicitia, ceteræque virtutes muniantur. Ideo Demetrius Phalereus, in ejus vita apud Laertium, dicebat, « Juvenes oportere domi parentes revereri, in viis eos qui occurrerent, in solitudine se ipsos ». Adeo nimirum omnis virtus pudore et verecundia continetur, ut etiam bellica fortitudo ab ea pendere videatur. Ajax XV Iliados lib. vs. 561 : « Este viri, comites, animoque adhibete pudorem, Mutua pugnantes vestri reverentia tangat, Permultis pudor esse solet via certa salutis ».

3. *Virilem togam dedit*. Toga virilis erat tota alba, ingenuorum autem puerorum et puellarum limbo purpureo circumdata. Anno ætatis XIV prætextam et bullam deponebant. Sic constitutum fuit legibus; quod tempus nefas erat prævenire, sed ad patris arbitratum differri poterat. Unde et nonnullos anno ætatis XVII togam virilem sumpsisse compertum est; quæ toga libera etiam dicebatur.

4. *Ad me esse deductum*. Id moris apud Romanos fuit, uti patres liberos sumpta virili toga bonis artibus imbuendos deducerent ad virum eximium. Cicero de Amicitia : « Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, ab ejus latere numquam discederem ».

nemo hunc M. Cœlium[5] in illo ætatis flore vidit, nisi aut cum patre, aut mecum, aut in M. Crassi castissima domo, quum artibus honestissimis erudiretur.

Nam quod Catilinæ familiaritas[6] objecta Cœlio est, longe ab ista suspicione abhorrere debet. Hoc enim adolescente scitis consulatum mecum petisse Catilinam : ad quem si accessit[7], aut si a me discessit umquam (quamquam multi boni adolescentes illi homini nequam atque improbo studuerunt); tum existimetur Cœlius Catilinæ nimium familiaris fuisse. At enim postea scimus et vidimus, esse hunc in illius amicis. Quis negat? sed ego illud tempus ætatis, quod ipsum sua sponte infirmum, aliorum libidine infestum[8] est, id hoc loco defendo[9]. Fuit assiduus mecum, prætore me : non noverat Catilinam. Africam tum prætor ille obtinebat[10]. Sequutus est annus.

5. *Nemo hunc M. Cœlium*. Muretus, Lambinus et Aldus *M. Cœlium* adjectitium censebant.

6. *Catilinæ familiaritas*. Quam perniciosa fuerit et inquinata Catilinæ familiaritas multis in locis Catilinar. ostenditur, præsertim II, cap. 10. Sallustius tamen nonnihil addubitat: « Scio fuisse nonnullos, qui ita existimarent juventutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse, sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat ».

7. *Ad quem si accessit*. Petentibus magistratum adolescentes se quam plurimi adjungere solebant, ut eos honoris causa adsectarentur. Liv. l. XXXV. P. Scipio et L. Flaminius candidati circumducunt fratres suos.

8. *Aliorum libidine infestum*. Vide Gellium lib. IX, c. 12. Sic pro Amer. « filii vita infesta », et de Prov. « excursionibus Barbarorum infesta via ».

9. *Id hoc loco defendo*. Id est, hanc a Cœlio criminationem averto atque depello : quemadmodum dicimus hostes defendere, id est, depellere.

10. *Africam tum prætor ille obtinebat*. Pedianus in orat. in toga candida : « Catilina ex prætura Africam obtinuit, quam quum graviter vexasset, legati Afri in senatu jam tum absente illo questi sunt, multæque graves sententiæ in senatu de eo dictæ sunt ». Item in eadem : « Ante annum quam hæc dicerentur, Catilina quum redisset ex Africa, Torquato et Cotta coss. accusatus est repetundarum a P. Clodio adolescente, qui postea inimicus fuit Ciceronis ». Cicero ipse in epist. ad Atticum ait se Catilinæ patrocinio præludere ; sed tamen constat Ciceronem ejus causam non dixisse, cap. 6 :

Causam de pecuniis repetundis Catilina dixit. Mecum erat hic : illi ne advocatus quidem [11] venit umquam. Deinceps fuit annus, quo ego consulatum petivi : petebat Catilina mecum. Numquam ad illum accessit; a me numquam recessit.

V. Tot igitur annos versatus in foro sine suspicione, sine infamia, studuit Catilinæ iterum [1] petenti. Quem ergo ad finem putas custodiendam illam ætatem fuisse? Nobis quidem olim annus erat unus ad cohibendum brachium toga [2] constitutus; et ut exercitatione ludoque campestri tunicati [3] uteremur : eademque erat, si statim mereri stipendia cœperamus, castrensis ratio ac militaris. Qua in ætate, nisi qui se ipse sua gravitate et castimonia [4], et quum disciplina domestica, tum etiam naturali quodam bono defenderat [5]; quoquo modo a suis custoditus

« me ipsum, me, inquam, quondam pæne ille decepit, etc. »

11. *Illi ne advocatus quidem. Advocatus*, qui reo suam præsentiam commodabat. Pro Sulla : « Parens tuus, Torquate, consul reo de pecuniis repetundis Catilinæ fuit advocatus ».

V. 1. *Iterum petenti*. Bis enim consulatum petiit, et bis repulsam passus est Catilina.

2. *Ad cohibendum brachium toga*. Sic Seneca lib. Declam. V : « Apud patres nostros, qui forensia stipendia auspicabantur, nefas putabant brachium extra togam exerere ». Acceperunt hunc ritum Romani a Lacedæmoniis. Xenophon lib. de Republica Lacedæmoniorum : « Lycurgus volens in ipsis verecundiam altis inserere radicibus, et in via constituit eos manus veste cohibere, et cum silentio incedere, et nullam in partem circumspicere, sed oculos terræ habere defixos ». Ceterum apud Persas hæc consuetudo etiam viguit, ut sive verecundiæ, sive reverentiæ causa brachium veste demissa involverent.

3. *Ludoque campestri tunicati uteremur*. Viri nudi exercebantur, campestri tantum pudenda velati, sed tirones tunicam non ponebant, pariterque in castris tunicati se exercebant, si eodem illo primo anno militare cœpissent. Male igitur Ernest. et alii loco adjectivi substantivum usurpaverunt *campestre;* nempe homo *campestri vinctus*, et *tunicatus*, sibi invicem opponuntur, ut unum semper excludat alterum.

4. *Gravitate et castimonia*. Tertullianus : « aliquatenus pudicitia in sæculo morabitur, si natura præstruxerit, si disciplina persuaserit, si censura compresserit ».

5. *Defenderat*. Al. *defenderet*. Al. *defenderit*.

esset[6], tamen infamiam veram effugere[7] non poterat. Sed qui prima illa initia ætatis integra atque inviolata præstitisset; de ejus fama ac pudicitia, quum is jam se corroboravisset, ac vir inter viros esset, nemo loquebatur. Studuit Catilinæ, quum jam aliquot annos esset in foro, Cœlius. Et multi hoc idem ex omni ordine, atque ex omni ætate fecerunt. Habuit enim ille, sicuti meminisse vos arbitror, permulta maximarum, non expressa signa, sed adumbrata virtutum[8]. Utebatur hominibus improbis multis: et quidem optimis se viris deditum esse simulabat. Erant apud illum illecebræ[9] libidinum multæ; erant etiam industriæ quidam stimuli, ac laboris[10]. Flagrabant vitia libidinis apud illum; vigebant etiam studia rei militaris. Neque ego umquam fuisse tale monstrum in terris ullum puto, tam ex contrariis diversisque inter se pugnantibus naturæ studiis cupiditatibusque conflatum[11].

VI. Quis clarioribus[1] viris quodam tempore ju-

6. *Custoditus esset.* Custodes dari solitos adolescentibus ad militiam euntibus, quibus primo anno regerentur, testantur plurimi. Unde illud Virgil. Æn. V, 546: «Custodem ad sese comitemque impubis Iuli Epytiden vocat». Hinc Plaut. in Mostell. I, 2, 48: «ad legionem quum itant... tum aliquem cognatum suum».

7. *Infamiam veram effugere. Veram*, id est, ortam ex vero: cui mendax opponitur apud Horatium, Epist. lib. I, 16, vs. 39; et apud ipsum Tullium *falsa infamia*, pro Cluent. cap. 3.

8. *Non expressa signa, sed adumbrata virtutum.* Sallust. cap. 5: «Animus audax, subdolus, varius, cujuslibet rei simulator ac dissimulator».

9. *Erant apud illum illecebræ.* Vid. Sall. cap. 14.

10. *Industriæ quidam stimuli, ac laboris.* Corpus patiens inediæ, vigiliæ, algoris, supra quam cuiquam credibile est. Sallust. loc. cit.

11. *Conflatum.* Metaphora ab ære sumpta.

VI. 1. *Quis clarioribus.* Cornificius ad Herennium, lib. IV: «Expolitio est, quum in eodem loco manemus, et aliud atque aliud dicere videmur; ea autem dupliciter fit, si aut eamdem plane dicemus rem, aut de eadem re; eamdem rem dicemus non eodem modo, nam id quidem obtundere auditorem est, non rem expolire, sed commutare, etc.» Quæ commutatio tam in verbis, quam in tractatione videri

cundior? quis turpioribus conjunctior? quis civis meliorum partium aliquando? quis tetrior hostis huic civitati? quis in voluptatibus inquinatior? quis in laboribus patientior? quis in rapacitate avarior? quis in largitione effusior? Illa vero, judices, in illo homine mirabilia fuerunt, comprehendere multos amicitia, tueri obsequio, cum omnibus communicare, quod habebat; servire temporibus suorum omnium pecunia, gratia, labore corporis, scelere etiam, si opus esset, et audacia[2]; versare suam naturam, et regere ad tempus[3], atque huc et illuc torquere et flectere[4]; cum tristibus severe[5], cum remissis jucunde, cum senibus graviter, cum juventute comiter, cum facinorosis audacter[6], cum libidinosis luxuriose vivere. Hac ille tam varia multiplicique natura, quum omnes omnibus ex terris homines improbos audacesque collegerat; tum etiam multos fortes viros et

liquidius non potest, quam si superiora posterioribus conferamus. Superius familiaritatis improborum fecerat mentionem; hic posterius quod simpliciter dictum fuerat, per interrogationem explicatur.

2. *Et audacia*. Deest in MSStis copula, quam delet Lallem. male; nam audacia opus est ad scelus patrandum. Sic pro Amerino, 10: « Consilium ceperunt plenum sceleris et audaciæ »; pro Cluent. 8: « Oppianicus, ut erat singulari scelere et audacia ».

3. *Et regere ad tempus*. Grævius censet Ciceronem scripsisse, « et tegere ad tempus ». Tegebat, ait, suam naturam; vivebat enim cum tristibus severe, cum senibus graviter, simulabat se optimarum partium civem esse, quum clarorum virorum amicitiam appeteret.

4. *Torquere et flectere*. Mire toti huic sententiæ convenit cum Themistio in Basaniste, sive philosopho: « Atque ista quidem faciunt, præ incredibili solertia, identidem flectentes ac vertentes se, contrahentes, attollentesve supercilium, sicubi utilitas postulat, humiles ac dejecti, rursumque deos atque homines contemnentes ». Uterque autem ad mimos sive saltatores videtur alludere, qui se torquebant et flectebant, et totius corporis conformatione quosvis hominum mores exprimebant.

5. *Cum tristibus severe*. Juven. sat. III, v. 100, de Græculis: « Natio comœda est; rides? majore cachinno Concutitur; flet, si lacrymas conspexit amici, Nec dolet: igniculum brumæ si tempore poscas, Accipit endromiden; si dixeris, æstuo, sudat, etc. »

6. *Facinorosis audacter*. Al. *facinorosis audaciter*. J. V. L.

bonos specie quadam virtutis assimulatæ tenebat. Neque umquam ex illo delendi hujus imperii tam consceleratus impetus exstitisset, nisi tot vitiorum tanta immanitas quibusdam facilitatis et patientiæ [7] radicibus niteretur. Quare ista conditio [8], judices, respuatur, nec Catilinæ familiaritatis crimen hæreat. Est enim commune cum multis, et cum quibusdam etiam bonis. Me ipsum, me [9], inquam, quondam pæne ille decepit, quum et civis mihi bonus [10], et optimi cujusque cupidus, et firmus amicus ac fidelis videretur; cujus ego facinora oculis prius, quam opinione, manibus ante, quam suspicione, deprehendi: cujus [11] in magnis catervis amicorum, si fuit etiam Cœlius, magis est, ut ipse moleste ferat errasse se, sicuti nonnumquam in eodem homine me quoque erroris mei pœnitet, quam ut istius amicitiæ crimen reformidet.

VII. Itaque a maledictis [1] pudicitiæ ad conjurationis

7. *Facilitatis et patientiæ.* Lucianus in Pseudomanti: « Excogita et animo finge varium quoddam animæ temperamentum, et mendaciis, dolis, perjuriis, malis artibus conflatum, facile, audax, temerarium, laboris amans, ut quod animo destinaverit exsequatur; quod suadere quidvis facile possit, fide dignum inveniri, meliora fingere, ac simulare, et iis, quæ constituit, quam maxime contraria præ se ferre ».

8. *Quare ista conditio.* Quæ nempe omnibus adolescentibus Catilinæ amicis imponitur, quos iniquum foret ex amicitia illius in hanc infamiam turpitudinis, alio nullo argumento, vocari.

9. *Me ipsum, me.* Catilina redux ex Africa, de repetundis accusatus est, et Cicero in epist. ad Atticum significavit se in eo esse, ut pro Catilina ageret.

10. *Quum et civis mihi bonus.* Totum hunc locum expressit Porcius Latro decl. in Catilinam: « Vigent in illa clade res diversissimæ pariter, continentia et libido: nihil illo persæpe affixius ad colenda bonorum consortia; nihil solertius ad illis insidiandum; nihil illius munificentia insignius, nihil avidius rapacitate; nihil acutius consilio, nihil temeritate contemptibilius. Quæ quum ita sint, Cæpionem admirabimur in tantis viarum ambagibus erravisse? Me, me, inquam, fateor, judices, vetustissima quadam familiaritate Catilinæ conjunctum, persæpe deliravisse, miris perplexionibus illius, neque umquam certi quidquam in illo ingenio comprehendere potuisse, etc. »

11. Ernest. e conjectura, *hujus.* J. V. L.

VII. 1. *Itaque a maledictis.* Id est, posteaquam igitur advertistis vestrum de impudicitia maledictum nullius

invidiam oratio est vestra delapsa. Posuistis enim, atque id tamen titubanter et strictim[2], conjurationis hunc, propter amicitiam Catilinæ, participem fuisse: in quo non modo crimen non hærebat, sed vix diserti adolescentis cohærebat oratio. Qui enim tantus furor in Cœlio? quod tantum aut in moribus naturaque[3] vulnus, aut in re atque fortuna? ubi denique est in ista suspicione Cœlii nomen auditum? Nimium multa de re minime dubia loquor; hoc tamen[4] dico: non modo si socius conjurationis, sed nisi inimicissimus istius sceleris fuisset, numquam conjurationis accusatione adolescentiam[5] suam potissimum commendare voluisset.

Quod, haud scio, an de ambitu, et de criminibus

esse momenti, cum in invidiam vocare, quasi conjurationis particeps fuisset, tentavistis.

2. *Id tamen titubanter et strictim.* Ut satis liqueret ex illa vestra titubatione vos non vobismetipsis conscios esse veri. Fabius lib. XII, cap. 1: « Prodit enim se, quamlibet custodiatur, simulatio, nec umquam tanta fuerit eloquendi facultas, ut non titubet ac hæreat, quoties ab animo verba dissentiunt ».

3. *Aut in moribus naturaque.* Sallustius agens de Catilina: « Ingenio malo pravoque »; en naturam. « Huic ab adolescentia bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis grata fuere; ibique juventutem suam exercuit »; en mores. « Agitabatur magis magisque in dies animus ferox, inopia rei familiaris et conscientia scelerum »; en vulnus in re atque fortuna. Fieri enim non potest, ut de patriæ quisquam exitio cogitet, nisi vel moribus naturaque sit improbus, vel domesticis difficultatibus ad rerum novitatem impellatur.

4. *Hoc tamen dico.* Lambinus: *hoc tantum dico.*

5. *Conjurationis accusatione adolescentiam.* Cœlius C. Antonium Ciceronis in consulatu collegam accusarat et peregerat. Vide infra cap. 30. Sanctus Hieronymus ad Augustinum rescribit: « Puerilis esse jactantiæ, quod olim adolescentuli facere consueverant, accusando illustres viros suo nomini famam quærere ». Sic Julius Cæsar adolescens, « composita seditione civili, Cornelium Dolabellam, consularem et triumphalem virum, repetundarum postulavit ». Sic eodem tempore Cicero C. Verrem ex Sicilia; sic aliquando post, ut testatur Asconius, Catilinam P. Clodius ex Africa de repetundis accusavit; Lucullus Servilium augurem, de quo Plutarchus in ejus vita. Sic Marcus Cotta, ut ait Valerius l. V, cap. 4: « Eo ipso die, quo togam sumpsit virilem, protinus ut e Capitolio descendit, C. Carbonem, a quo pater ejus damnatus fuerat, postulavit, protractumque reum judicio afflixit, et

istis sodalium[6] ac sequestrium (quoniam huc incidi) similiter respondendum putem[7]. Numquam enim tam Cœlius amens fuisset, ut, si se isto infinito ambitu commaculasset, ambitus alterum accusaret; neque ejus facti in altero suspicionem quæreret, cujus ipse sibi perpetuam licentiam optaret; nec, si sibi semel periculum ambitus subeundum putaret, ipse alterum iterum ambitus crimine arcesseret[8]. Quod quamquam nec sapienter, et me invito facit, tamen est ejusmodi cupidinis[9], ut magis insectari alterius innocentiam, quam de se timide cogitare videatur.

Nam quod æs alienum objectum est, sumptus reprehensi, tabulæ flagitatæ: videte, quam pauca respondeam. Tabulas, qui in patris potestate est, nullas conficit[10]. Versuram numquam omnino fecit ullam[11]. Sumptus unius generis objectus est, habitationis: triginta millibus[12] dixistis eum habitare.

ingenium, et adolescentiam præclaro opere auspicatus.

6. *Sodalium.* Eorum qui societatem cum ipso inierant, ut suffragia corrumperent. Lex Licinia lata est contra sodalitia, id est, coitiones quæ fiebant ad corrumpenda suffragia. — *Sequestrium.* Per sequestres vel corrumpendarum tribuum conductores intelligit, vel eos qui tamquam mediatores, ut sic loquar, se medios interponerent ad favorem populi et gratiam candidatis aucupandam, quod tamen crimini non fuisse constat, si a largitionibus abstinerent; qualem Octavium fuisse Antonio sequestrem tradit Appianus I Civilium.

7. *Similiter respondendum putem.* Id est, an eadem ratione diluendam putem illam partem accusationis, qua dictus est Cœlius in petitione ædilitatis societatem cum quibusdam iniisse ad corrumpenda populi suffragia.

8. *Iterum ambitus crimine arcesseret.* Jam supra dictum est Cœlium ambitus crimine L. Atratinum semel accusasse, eumdemque absolutum iterum accusasse. Vide infra cap. 31.

9. Al. habent *cupiditatis*, vel *cupidus;* unde Weisk. emendat *cupidius ut magis.* Non feliciter. Ernest. verbum uncis incluserat. J. V. L.

10. *Tabulas... nullas conficit.* Potestas conficiendi tabulas filiisfamilias adempta fuisse videtur lege Lætoria, quæ filiumfamilias minorem viginti quinque annis quidquam omnino stipulari prohibebat. De qua lege Plautus in Pseudolo: « Perii, an non tum me lex perdit quina vicenaria? »

11. *Versuram numquam omnino fecit ullam.* Id est, nullam mutuam pecuniam accepit, ut debitum solveret.

12. *Triginta millibus.* Id est, 6,150 fr. gallice.

Nunc demum intelligo[13], P. Clodii insulam esse venalem, cujus hic in ædiculis habitat, decem, ut opinor, millibus[14]. Vos autem, dum illi placere vultis, ad tempus ei mendacium vestrum accommodavistis.

Reprehendistis, a patre quod semigrarit[15]. Quod quidem jam in hac ætate minime reprehendendum est. Qui quum et ex reipublicæ causa esset mihi quidem molestam, sibi tamen gloriosam, victoriam consequutus[16], et per ætatem magistratus petere posset,

13. *Nunc demum intelligo*. Eleganter et lepide habitationis sumptuosæ crimen in Clodium Cœlii accusatorem retorquet, partim jocosa inficiatione crimen eludit; video, inquit, amplissimas illas ædes Clodii ad vicum undequaque pertinentes, venales esse, atque ut carius venderentur, vos subornatos fuisse ad mentiendum, dicendumque illarum ædium particulam a Cœlio xxx mill. conductam fuisse, quæ decem tantum millibus conducta est. Qui enim illas ædes empturi sunt, totas ædes magno conduci posse arbitrabuntur, si earum particula tanto conducta sit. — *Insulam esse*. Insula dicitur magna domus ex ædibus pluribus inter se junctis, et ab omni parte liberis, id est, quæ cum domibus vicinis pariete communi non conjunguntur. Qui totam insulam possidebat, ut hic Clodius, dicebatur dominus insulæ, ut apud Suetonium Jul. 41, et alibi. Qui vero habitabant in conductis ædibus appellabantur insulares et insularii.

14. *Decem.... millibus*. Gallice 2,050 fr.

15. *A patre quod semigrarit*. Romæ ita mos invaluerat, ut filiifamilias adultiores, quamvis splendide pater habitaret, et in laxis ædibus, semigrarent, tamquam paterna quantumvis ampla domus capere non posset patrem et filium. Plutarchus in vitæ Sullæ initio: « Sulla non magnis opibus fuit innutritus. Quum adolevisset, in conducto habitavit non magna mercede, quam pro habitatione pendebat ». Hinc in epistolis ad Atticum commemorantur ædes in urbe conductæ filio M. Tullii, et item filio ejus fratris Q. Tullii, quum uterque factus esset adultior, quamvis nondum duxissent uxores.

16. *Sibi tamen gloriosam, victoriam consequutus*. Caium Antonium conjurationis accusaverat, et obtinuerat, ut ille vir consularis, a Cicerone defensus, exsilio plecteretur. Qui reorum damnationem obtinebant, ii palmas domum referebant. Martialis lib. VII, epigram. 27: « Sic fora mirentur, sic te palatia laudent. Excolat et geminas plurima palma fores ». Quia scilicet palmis, quas e forensi victoria retulerant, fores adornabant. Cornelius Gallus eleg. I: « Sæpe perorata percepi lite coronam, Et data sunt linguæ præmia digna meæ ». Posterius hanc palmæ gloriolam in pecuniæ lucrum commutarunt specioso nomine *palmarii*. Vide Ulpianum Dig. de extraord. cognit. lib. I, § 12. Gloriosa fortasse, quod statuæ excitarentur indices forensis victoriæ. Martialis: « Quam grave percussis incudibus æra

non modo permittente patre, sed etiam suadente, ab eo semigravit: et quum domus patris a foro longe abesset, quo facilius et nostras domos obire, et ipse a suis coli posset [17], conduxit in Palatio, non magno, domum.

Quo loco possum dicere id, quod vir clarissimus, M. Crassus, quum de adventu regis Ptolemæi quereretur, paullo ante dixit, « Utinam ne in [18] nemore « Pelio.... » ac longius quidem mihi contexere hoc « carmen liceret: « Nam numquam hera errans » hanc molestiam nobis exhiberet, « Medea animo ægra, amore sævo saucia.... » Sic enim, judices, reperietis, quod, quum ad id loci venero, ostendam, hanc Palatinam Medeam [19], migrationemque [20], huic adolescenti

resultant, Causidicum medio quum faber aptat equo ». Et sane claris oratoribus excitatas fuisse statuas compertum est. Vide Sidonium Apollinarem epist. 2, lib. VIII, ad Joannem. Has magnorum oratorum imagines majoris honoris causa invenio fuisse in ipsa curia collocatas. Vide Tacit. II Annalium de Hortensio, et mox de Cæsare Germanico.

17. *Quo facilius.... a suis coli posset.* Ut mihi, Crasso, ceterisque suis patronis esset vicinior, et commodius ille suos patronos, suique eum clientes salutatum accederent.

18. *Utinam ne in nemore.* Versus Ennii de Medeæ tragœdia, quibus nutrix Medeæ navem accusabat qua Argonautæ advecti fuerant. Crassus hos versiculos ad Ptolemæum regem Ægypti detorserat; qui pulsus a suis civibus, Romam se contulerat, ut a senatu populoque romano restitueretur. Sic se habent: « Utinam ne in nemore Pelio securibus Cæsa cecidisset abiegna ad terram trabes; Neve inde navis inchoandæ exordium Cœpisset, quæ nunc nominatur nomine Argo: qua vecti Argivi delecti viri Petebant illam pellem inauratam arietis Colchis, imperio regis Peliæ, per dolum: Nam numquam hera errans mea, domo efferret pedem Medea, animo ægra, amore sævo saucia ». — *Nam numquam.* Transfert Cicero hos questus a Medeæ nutrice ad Clodiam.

19. *Palatinam Medeam.* Scil. Clodiam in Palatio habitantem; quam festive Cicero ita vocat, quia Cœlium Atratinus accusator, ut in Fortunatiano legitur, pulchellum Jasonem appellaverat.

20. *Migrationemque.* Quod in Palatium migraverit conducta domo; inde enim vicinæ Clodiæ natus est amor, et post amorem illa mala, quamquam falsa, quæ nunc Cœlio accusatores objiciunt. Quemadmodum poeta longe petita malorum causa, dixit: « Utinam ne in nemore »; sic orator potuit dicere: Utinam ne in Palatium Cœlius numquam migrasset!

causam sive malorum[21] omnium, sive potius sermonum fuisse.

VIII. Quamobrem illa, quæ ex accusatorum oratione præmuniri jam et fingi intelligebam, fretus vestra prudentia, judices, non pertimesco. Aiebant enim, fore testem senatorem, qui se pontificiis comitiis[1] pulsatum a Cœlio diceret. A quo quæram, si prodierit: primum cur statim nihil egerit[2]? deinde, si id queri, quam agere[3] maluerit, cur productus a vobis potius, quam ipse per se? cur tanto post potius, quam continuo, queri maluerit? Si mihi ad hæc acute arguteque responderit; tum quæram denique, ex quo iste fonte[4] senator emanet. Nam si ipse orietur, et nascetur ex sese[5]; fortasse, ut soleo, commovebor. Sin autem, ut rivulus, arcessitus et ductus ab ipso capite accusationis[6] vestræ; lætabor, quum tanta gratia[7], tantisque opibus accusatio vestra nitatur, unum senatorem solum esse, qui vobis gratificari

21. *Causam sive malorum omnium, sive potius s. fuisse.* Ernest. deleto *sive*, ita locum constituendum putat, « causam malorum omnium, sive potius sermonum fuisse », ut ad Attic. VIII, 3 : « hoc ab urbe discessu, sive potius turpissima fuga ». Et sæpe, ubi superius verbum, tamquam gravius, quam pro re, aut levius, posteriore corrigitur.

VIII. 1. *Pontificiis comitiis.* Sacerdotes lege Domitia creati sunt a populo tributis comitiis, antea creabantur a collegis. — *Pulsatum.* Id est, verberatum.

2. *Nihil egerit?* Cur Cœlium de injuria non accusaverit?

3. *Quam agere.* Scil. quam jus suum actione experiri.

4. *Ex quo iste fonte.* Id est, suane sponte, an adversariorum precibus adductus, ad testimonium dicendum accedat.

5. *Si ipse orietur, et nascetur ex sese.* Metaphora ex fonte sumpta. Id est, si sponte accesserit, ut suam dumtaxat injuriam persequatur. Videtur et ad istius senatoris obscuritatem et ad ipsum nomen *senatus*, videl. *ex se natus*, alludere; unde et fortasse Tiberius suum de Curtio Rufo, qui humili loco natus præturam adeptus est, jocum acceperit. « Quum hisce verbis Tiberius dedeçus natalium velavisset, Curtius Rufus videtur mihi ex se natus ». Vide Tacit. lib. XI Annalium.

6. *Ab ipso capite accusationis.* Scil. a Clodia vel pretio, vel turpi consuetudine corruptus.

7. *Tanta gratia.* Clodiæ cum summo ejus probro. — *Tantisque opibus.* Propinquorum et amicorum ejus.

vellet, inventum. Nec tamen illud genus alterum nocturnorum testium[8] pertimesco. Est enim dictum ab illis, fore qui dicerent, uxores suas, a cœna redeuntes, attrectatas esse[9] a Cœlio. Graves erunt[10] homines, qui hoc jurati dicere audebunt: quum sit his confitendum, numquam se, ne congressu quidem et constituto[11], cœpisse de tantis injuriis experiri[12].

IX. Sed totum genus oppugnationis hujus, judices, et jam prospicitis animis, et, quum inferetur[1], propulsare debebitis. Non enim ab iisdem accusatur M. Cœlius, a quibus oppugnatur. Palam in eum tela jaciuntur[2], clam subministrantur. Neque id ego dico, ut invidiosum sit in eos[3], quibus gloriosum[4] hoc etiam

8. *Nocturnorum testium*. Nocturnos testes appellat simul in eorum obscuritatem jocans, simul quod ad ea, quæ noctu dicebant contigisse, testanda accederent.

9. *Attrectatas esse*. Quantopere a mulieribus contrectandis abstinerent, quantique criminis id duceretur, argumento est quod narrat Festus ex Verrio: « Matronæ a magistratibus non submovebantur, ne pulsari, contrectarive viderentur ». Valerius de Institutis antiquis, lib. II: « Quo matronale decus verecundiæ munimento tutius esset, in jus vocanti matronam, corpus ejus attingere non permiserunt, ut inviolata manus alienæ tactu stola relinqueretur ».

10. *Graves erunt homines*. Per ironiam. Graves scilicet erunt homines, qui tantam a Cœlio illatam fuisse injuriam impune permiserint, idque jurati fateantur. — *Audebunt*. Al. *audeant*.

11. *Ne congressu quidem et constituto*. Moris fuit antequam in jus iretur, ut domi apud amicos communes experirentur, si forte sedari ab iis controversia posset.

12. *Experiri*. Est locutio in judiciis usitata. Livius Decad. IV, lib. X: « Si quod seu jus, seu auxilium se habere, ad eos libros repetendos existimaret, experiretur ». Nota verba intra parietes. Livius lib. IV: « Quum res peragi intra parietes nequivisset, ventum in jus est ».

IX. 1. *Inferetur*. Metaphora sumpta a bello. Id est, quum in nos impetum facient.

2. *Palam in eum tela jaciuntur*. Aperte Atratinus, Herennius, Balbus in Cœlium accusationis tela contorquent. — *Clam subministrantur*. Scil. a Clodia et fautoribus.

3. *Neque id.. ut invidiosum sit in eos*. Id est, non arguo testium levitatem, ut in accusatores derivetur invidia.

4. *Gloriosum... esse debet*. Fortitudini et gloriæ vertebatur illustrissimos cives muneribus defunctos in jus vocare et accusationem prospere cedere.

esse debet. Funguntur officio[5]; defendunt suos; faciunt, quod viri fortissimi solent: læsi dolent, irati efferuntur, pugnant lacessiti. Sed vestræ sapientiæ tamen est, judices, non, si causa justa est[6] viris fortibus oppugnandi M. Cœlium, ideo vobis quoque vos causam putare esse justam alieno dolori potius, quam vestræ fidei consulendi. Quæ sit multitudo in foro, quæ genera, quæ studia, quæ varietas hominum, videtis. Ex hac copia quam multos esse arbitramini, qui hominibus potentibus, gratiosis, disertis, quum aliquid eos velle arbitrentur, ultro se offerre soleant, operam navare, testimonium polliceri[7]? Hoc ex genere si qui se in hoc judicium forte projecerint, excluditote eorum cupiditatem, judices, sapientia vestra; ut eodem tempore et hujus saluti, et religioni vestræ[8], et contra periculosissimas hominum potentias conditioni omnium[9] civium providisse videamini. Equidem vos abducam[10] a testibus: neque hujus ju-

5. *Funguntur officio.* Atratinus Cœlium accusaverat, ut ab iterata patris sui accusatione, ad defensionem proprii capitis avocaret.

6. *Non, si causa justa est.* Id est, si officio et necessitati obtemperant in hac Cœlii accusatione, ut Atratinum patrem periculo liberent, non ideo æquum est vos potius consulere dolori alieno, quam fidei vestræ et veritati, quia Cœlius minime culpæ proximus est.

7. *Testimonium polliceri?* Ad opprimendos calumniis et mendaciis innocentes. Promittimus rogati, pollicemur ultro. Planc. 42: « Nihil tibi ego tum de meis opibus pollicebar, sed horum erga me benivolentiam promittebam ». Ad Div. VII, 5: « Neque minus ei prolixe de tua voluntate promisi, quam eram solitus de mea polliceri ».

8. *Religioni vestræ.* Jurabant in leges judices, ut obstricti religione judicarent. Frequenter autem solent oratores græci potissimum, concepti jurisjurandi religionem judicibus in memoriam revocare; ut Æschines contra Ctesiphontem, Demosthenes de Corona, contra Aristocratem, contra Timocratem, ubi tota jurisjurandi formula exhibetur, item de falsa legatione, et alibi passim.

9. *Conditioni omnium.* Moris est oratoribus causam a rei persona ad rempublicam traducere, ut non uni solum homini, sed communi hominum utilitati consultum esse videatur.

10. *Equidem vos abducam.* Locus communis contra testes, quorum testimonia certa non sunt, sed facile mutari possunt, et ab eorum voluntate dependent, et pro ut vel lucri faciendi,

dicii veritatem, quæ mutari nullo modo potest, in voluntate testium collocari sinam; quæ facillime fingi, nullo negotio flecti ac detorqueri potest. Argumentis agemus[11]; signis omni luce clarioribus crimina refellemus. Res cum re, causa cum causa, ratio cum ratione pugnabit.

X. Itaque illam partem[1] causæ facile patior graviter et ornate a M. Crasso esse peroratam, de seditionibus Neapolitanis, de Alexandrinorum pulsatione Puteolana, de bonis Pallæ. Vellem dictum esset ab eodem etiam de Dione: de quo ipso tamen quid est, quod exspectetis; quod is, qui fecit, aut non timet, aut etiam fatetur? Est enim reus[2], qui hujus dictus est et adjutor fuisse, et conscius, P. Ascitius. Is judicio est liberatus. Quod igitur est hujusmodi crimen, ut, qui commisit, non neget; qui negavit, absolutus sit? id hic pertimescat, qui non modo a facto, verum

vel sumendæ ultionis spes, tamquam ventus adflaverit, eo facile deferuntur.

11. *Argumentis agemus; signis.* Cicero in partitionibus oratoriis, signa modo *proprias rerum notas* appellat, modo quædam *facti vestigia*. Demosthenes contra Androtionem: « Necesse est eos qui probant, aut argumentis niti, per quæ rei veritatem vobis declarent, aut conjecturas afferre, aut producere testes ».

X. 1. *Itaque illam partem.* Multa fuerant Cœlio objecta crimina, quæ ad vim publicam pertinebant, et ideo die festo causam dicebat. Primum, quod Neapoli seditiones concitasset, vel saltem iis interfuisset. Alterum, quod, Ptolemæo favens, legatos Alexandrinos qui contra regem Romam proficiscebantur, pulsasset, sive trucidasset. Tertium crimen erat de bonis cujusdam Pallæ, quæ per vim aut fraudem invasisse Cœlius dicebatur. Quartum crimen de Dione legationis Alexandrinæ principe, qui paullo post alios legatos, adjuvante, ut ferebatur, Cœlio, occisus est. His tribus criminibus M. Crassus responderat. Quartum Cicero diluit.

2. *Est enim reus.* Hæc lectio inconcinna et Tullio indigna videtur. Optimi Memmiani codices, et Gruteriani plerique, et ante hos Car. Stephanus: « Est enim rex; qui autem dictus est et adjutor fuisse, et conscius, P. Ascitius, is judicio est liberatus ». Apertus est probusque sensus: Est enim rex is qui fecit, atque idcirco neque negat, neque timet. Vocem *autem* diserte præbent editi veteres et codex ille optimus Car. Stephani. Eam confirmant MSSti Franc. et Barb. dum habent *ante*, quod ex ea voce solet oriri, ut docet Drakenborch. ad Livium, lib. XXVII, cap. 35.

etiam a conscientiæ suspicione abfuit? et, si Ascitio causa plus profuit, quam nocuit invidia, huic oberit tuum maledictum, qui istius facti non modo suspicione, sed ne infamia quidem est adspersus? At prævaricatione est Ascitius liberatus [3]. Perfacile est isti loco respondere, mihi præsertim, a quo illa causa defensa est. Sed Cœlius optimam causam Ascitii esse arbitratur; cujusmodi autem sit, a sua putat esse sejunctam; neque solum Cœlius, sed etiam adolescentes humanissimi et doctissimi, rectissimis studiis atque optimis artibus præditi, Titus Caiusque Coponii: qui ex omnibus maxime Dionis mortem doluerunt; qui quum doctrinæ studio [4] atque humanitatis, tum etiam hospitio Dionis tenebantur. Habitabat is apud L. Lucceium, ut audistis [5]; fuerat ei cognitus Alexandriæ. Quid aut hic, aut summo splendore præditus, frater ejus, de M. Cœlio existimet, ex ipsis, si producti erunt, audietis. Ergo hæc removeantur, ut aliquando, in quibus causa nititur, ad ea veniamus.

XI. Animadverti enim, judices, audiri a vobis meum familiarem, L. Herennium, perattente. In quo etsi magna ex parte ingenio ejus, et dicendi genere quodam tenebamini, tamen nonnumquam verebar, ne illa subtiliter ad criminandum inducta oratio ad ani-

3. *At prævaricatione est Ascitius liberatus*. Hunc Ascitii accusatorem, cui prævaricatio fuit objecta, Calvum illum oratorem celeberrimum fuisse constat ex auct. dial. de Orator. cap. 21, ubi hæc leguntur: « Quotus enim quisque Calvi in Ascitium, aut in Drusum legit? »

4. *Doctrinæ studio*. Philosophiæ Academicæ, qua Dio excellebat. — *Atque humanitatis*. Elegantiores literæ humanitatis nomine significantur; quod earum studia feros asperosque mores ad humanitatem et mansuetudinem traducant.

5. *Apud L. Lucceium, ut audistis*. Ad quem Ciceronis exstant epistolæ lib. V. Idem hic infra magna cum laude nominatur. Nota quemadmodum orator, qui tantopere adversariorum testes ab obscuritate, levitate, ignobilitate depresserat, suorum testium a studiis, humanitate, splendore amplificet dignitatem.

mos vestros sensim ac leniter accederet[1]. Dixit enim multa de luxuria, multa de libidine, multa de vitiis juventutis, multa de moribus; et, qui in reliqua vita mitis esset, et in hac suavitate humanitatis, qua prope jam delectantur homines[2], versari perjucunde soleret, fuit in hac causa pertristis quidam patruus[3], censor, magister. Objurgavit M. Cœlium, sicut neminem umquam parens. Multa de incontinentia intemperantiaque disseruit. Quid quæritis, judices? ignoscebam vobis attente audientibus, propterea quod egomet tam triste illud et tam asperum genus orationis horrebam.

Ac prima pars fuit illa, quæ me minus movebat, fuisse meo necessario Bestiæ[4] Cœlium familiarem, cœnasse apud eum, ventitasse domum, studuisse præturæ[5]. Non me hæc movent, quæ perspicue falsa sunt. Etenim eos una cœnasse dicit, qui aut absunt, aut quibus necesse[6] est idem dicere. Neque vero il-

XI. 1. *Accederet*. Al. *accideret*. Male. Vulgata vetus hic multis placuit: « animos vestros sensim et leniter accenderet ». Animum accendere, est motus animi excitare, atque impellere, face quasi quadam admota, quod ab oratoribus maxime postulatur, dum præsertim accusant. Sic Sallust. Catil. 51, 10: « Scilicet quem res tanta, atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet ». Virgilius Æn. X, 368: « Nunc prece, nunc dictis virtutem accendit amaris ». Et alibi passim.

2. Cod. Car. Steph. *omnes*, probantibus Weisk. et Garatonio. J. V. L.

3. *Pertristis quidam patruus*. Acres et asperi sunt objurgatores patrui: nam patris naturalis ille fallit amor, et ad mitiorem partem traducit. Horat. sat. 3, lib. II, vs. 87: « Sive ego prave, Seu recte hoc volui, ne sis patruus mihi... »

4. *Necessario Bestiæ*. Qui de ambitu damnatus, a Cicerone defensus est. Vide epist. 3 ad Quint. fratrem, lib. II.

5. *Studuisse præturæ*. Cœlium Bestiæ fautorem in petitione præturæ fuisse, et populi suffragia corrupisse.

6. *Qui aut absunt, aut quibus necesse est*. Hunc locum opinantur non vacare mendo. Ant. Augustinus emendavit: *nec esse ibidem liceret*. F. Ursin. hanc sequitur conjecturam. Aldus asteriscum his verbis adposuit. Abramius sic legendum putat: « Eos una cœnasse dicit, qui aut absunt, aut de quibus necesse est idem dicere ». Ego vero textum *aut quibus necesse est* minime mutandum censeo.

lud me commovet, quod sibi in Lupercis [7] sodalem esse Cœlium dixit. Fera quædam sodalitas, et plane pastoritia, atque agrestis germanorum Lupercorum; quorum coitio illa silvestris ante est instituta, quam humanitas atque leges: siquidem non modo nomina deferunt inter se sodales, sed etiam commemorant sodalitatem in accusando [8], ut ne, si quis id forte nesciat, timere videatur. Sed hæc omittam: ad illa, quæ me magis moverunt, respondebo.

Deliciarum objurgatio fuit longa, et ea lenior, plusque disputationis habuit [9], quam atrocitatis: quo etiam audita est attentius. Nam P. Clodius, amicus meus [10], quum se gravissime vehementissimeque jactaret, et omnia inflammatus ageret tristissimis verbis, voce maxima [11]: tametsi probabam ejus eloquentiam, tamen non pertimescebam. Aliquot enim in

7. *In Lupercis sodalem.* Lupercalia erant dies februario mense festi Pani Lycæo, de quibus Philippica II. Nudi et deturpati, subligaculisque subcincti per urbem vagabantur, bacchantes. Varro, Plinius, Servius. Hoc loco dubium est quid intelligat. Hæc est fortasse oratoris sententia, ut Cœlius Herennio diem dixerit, de quo Herennius fuerat conquestus, tantam videlicet Cœlii inhumanitatem fuisse, ut ipsum Cœlius licet in Lupercis sodalem non dubitarit ad judicem arcessere. Non me movet, inquit Marcus Tullius, hæc in Cœlium objectio, licet enim sodales aliorum sacerdotiorum sibi invicem non soleant lites intendere, tamen veri, germanique Luperci his humanitatis legibus haudquaquam adstricti sunt, quum Lupercalia sacra, antequam aut humanitas, aut leges essent, fuerint instituta, tantumque abest ut Luperci se ad has humanitatis leges obligatos putent, ut potius, quum suis sodalibus diem dicunt, de sodalitate illa glorientur. Plutarchus in Romulo: « Nomen festi illud est quod Græci dicunt Lycæa, videturque festus antiquissimus ab iis Arcadibus institutus, qui cum Evandro venerunt ».

8. Optime correxit Abramius, « ut, ne quis id forte nesciat, timere videantur ». J. V. L.

9. *Plusque disputationis habuit.* Id est, diutius in disputando, et probando, quam in insectando versata est, ut ad philosophicæ disputationis formam accederet.

10. *Nam P. Clodius, amicus meus.* Ironice. Clodius ex accusatoribus Cœlii unus fuit, quem Cicero sic contempsit, ut ne responsione quidem dignum existimet.

11. *Voce maxima.* Plutarchus oratores magno clamore vociferantes irridens, eos dicebat imbecillitatis suæ

causis eum videram frustra litigantem [12]. Tibi autem, Balbe, respondeo [13]: primum precario [14], si licet, si fas est defendi a me eum, qui nullum convivium renuerit, qui unguenta snmpserit, qui Baias viderit [15].

XII. Equidem multos [1] et vidi in hac civitate, et audivi, non modo qui primoribus labris [2] gustassent genus hoc vitæ, et extremis, ut dicitur, digitis attigissent, sed qui totam adolescentiam voluptatibus dedissent, emersisse [3] aliquando, et se ad frugem bonam, ut dicitur, recepisse, gravesque homines atque illustres fuisse. Datur enim concessu omnium huic aliquis ludus ætati [4], et ipsa natura profundit adolescentiæ cupiditates : quæ si ita erumpunt, ut nullius vitam labefactent, nullius domum evertant, faciles et tolerabiles [5] haberi solent. Sed tu mihi vide-

conscios ad clamores, ut claudos in equum insilire.

12. *Frustra litigantem.* Clodium aliquoties causa cecidisse, immo et calumniæ prævaricationisque fuisse damnatum, videtur latenter objicere, ut eum alibi prævaricatorem Catilinæ nominavit.

13. *Respondeo.* Alii, *respondebo.* J. V. L.

14. *Precario.* Id est, bona tua venia. Lepide a Balbo veniam petit defendendi Cœlii, qui conviviis interfuisse dicebatur, quum illis Baianis deliciis interesset.

15. *Baias viderit.* Id ipsum Clodius objecerat Ciceroni lib. I, epist. ad Atticum 13 : « Surgit pulchellus puer, objicit mihi me ad Baias fuisse. Falsum : sed tamen quid huic simile est, inquam? quasi in operto dicas fuisse ». Strabo lib. V Geographiæ : « Baiæ, et aquæ tepentes ad luxum et morborum curationem idoneæ ».

XII. 1. *Equidem multos et vidi in hac civitate.* Vide infra cap. 18.

2. *Primoribus labris gustassent.* Philo de nobilitate, ipso exordio : « Qui sophiam primis degustavere labellis ». Non solum labris gustare dicunt, sed etiam digitis, eodem etiam adagio. Æneid. XII, 376 : « ... summum degustat vulnere corpus ».

3. *Emersisse.* Hoc iterum proverbium videtur redolere. Persius sat. 3 : « et alto Demersus summa rursus non bullit in unda ». Cicero, in Pisonem : « At ne tum quidem emersisti luculente Cesonine ex miserrimis naturæ tuæ sordibus ». In Vatinium : « Emersus e cœno ». Et alibi sæpissime.

4. *Datur... aliquis ludus ætati.* Id est, sinere et permittere, ut indulgeat ætati.

5. *Faciles et tolerabiles.* Singulare quiddam videatur *faciles* dici cupiditates hoc loco. Sunt autem mites, moderatæ, non molestæ, non effrenatæ, quæ neminem nllam in difficultatem conjiciunt. Fusius eadem persequitur

bare ex communi infamia juventutis[6] aliquam invidiam Cœlio velle conflare. Itaque omne illud silentium, quod est orationi tributum tuæ, fuit ob eam causam, quod, uno reo proposito, de multorum vitiis cogitabamus[7]. Facile est accusare luxuriem. Dies jam me deficiat, si, quæ dici in eam sententiam possunt, coner expromere: de corruptelis[8], de adulteriis, de protervitate[9], de sumptibus, immensa oratio est. Ut tibi reum neminem[10], sed vitia proponas, res tamen ipsa et copiose, et graviter accusari potest. Sed vestræ sapientiæ est, judices, non abduci ab reo; nec, quos aculeos habeat severitas gravitasque vestra, quum eos accusator erexerit in rem, in vitia, in mores, in tempora, emittere in hominem[11] et in reum: quum is non suo crimine, sed multorum vitio sit in quoddam odium injustum vocatus. Itaque severitati tuæ, ut oportet, ita respondere[12] non audeo: erat enim meum, deprecari vacationem[13] adolescentiæ, veniamque petere: non, inquam, audeo; perfugiis

Cicero infra cap. 18: « Vincat aliquando cupiditas, voluptasque rationem, dummodo illa in hoc genere præscriptio, moderatioque teneatur ». Hæc a moribus nostris longe abhorrent.

6. *Juventutis*. Id est, juventutum generatim.

7. *De multorum vitiis cogitabamus*. Id est, tua oratio nobis in memoriam revocabat publicos dissolutæ juventutis mores, et statum totius civitatis; sed quid hæc ad Cœlium spectant?

8. *De corruptelis*. Id est, de illecebris, et amoribus quibus juventus corrumpitur. Terentius in Adelphis: « Communis corruptela nostrum liberum ».

9. *De protervitate*. Id est, petulantia, qualis esse solet in pecudibus, dum cupiditate æstuantes, obvia quæque propellunt ac proterunt.

10. *Ut tibi reum neminem*. Etiamsi reum nullum accuses, sed in ipsa tantum vitia declamites.

11. *Emittere in hominem*. Id est, non ad proprium applicare quæcumque in vitia generatim effudit. Translata verba *erexerit*, *emittere* ad mentionem aculeorum accommodata.

12. *Respondere non audeo*. Ironia.

13. *Vacationem adolescentiæ*. Metaphora a militibus deducta, quibus immunitas, vacatioque conceditur. Id est, non Cœlio adolescenti proprie, sed omnibus adolescentibus, ut vacent, solutique sint iis legibus, quibus robustiorem teneri ætatem æquum est.

non utor ætatis[14]; concessa omnibus[15] jura dimitto: tantum peto, ut, si qua est invidia communis hoc tempore æris alieni, petulantiæ, libidinum juventutis, quam video esse magnam, ne huic aliena peccata, ne ætatis ac temporum vitia noceant. Atque ego idem, qui hæc postulo, quin criminibus, quæ in hunc proprie[16] conferuntur, diligentissime respondeam, non recuso.

XIII. Sunt autem duo crimina, auri, et veneni: in quibus una atque eadem persona[1] urgetur. Aurum sumptum a Clodia; venenum quæsitum, quod Clodiæ daretur, dicitur. Omnia sunt alia[2], non crimina, sed maledicta jurgii petulantis magis, quam publicæ quæstionis. Adulter, impudicus, sequester, convicium est, non accusatio. Nullum est enim fundamentum horum criminum, nulla sedes[3]. Voces sunt contumeliosæ, temere ab irato accusatore, nullo[4] auctore, emissæ. Horum duorum criminum video[5] fontem, video auctorem, video certum nomen[6] et[7] caput.

14. *Perfugiis non utor ætatis*. Id est, excusatione.

15. *Omnibus*. Scil. adolescentibus.

16. *Hunc proprie*. Al. *nondum pr.* J. V. L.

XIII. 1. Ernest. prætulit alteram lectionem, *versatur*. Non ita Lallem. Garaton. Weisk. Et nos MSS sequimur. J. V. L.

2. *Omnia sunt alia*. Ernest. *illa* pro *alia*, nisi dormitans malle non potuit. Item Schütz. qui approbat.

3. *Nulla sedes*. Nullus locus unde conjectura et argumentum eruatur.

4. *Nullo auctore*. A nemine enim cognovit.

5. *Video fontem*. Id est, ex quo auctore hæc accusatio profluxerit.

6. *Certum nomen*. Crimen de quo lex aliqua publicorum judiciorum perlata erat, *certum nomen* habere dicebatur; de quo lata nulla lex erat *incertum*. Cicero de Invent. I. Inscriptum quoque maleficium dicebatur, de quo lex lata non erat, quod a jurisconsult. *extraordinarium* dicitur. Seneca lib. declam. III: « Postulavi, ut prætor nomen ejus reciperet inscripti maleficii ».

7. *Et caput*. Originem. Metaphora primum ab animantibus ad fontes, a fontibus ad auctores alicujus rei deducitur. *Caput* auctorem sæpe notat, sive præcipuam causam. Lepide Plaut. actu III Asinariæ, sc. 1: « Leonid. Ego caput huic argento fui hodie reperiundo. Liban. Ego pes fui. Argyr. Quia nec caput, nec pes sermonis apparet ».

Auro opus fuit: sumpsit a Clodia, sumpsit sine[8] teste, habuit quamdiu voluit. Maximum video signum cujusdam egregiæ familiaritatis[9]. Necare eamdem voluit; quæsivit venenum; sollicitavit quos[10] potuit; paravit[11]; locum constituit; attulit. Magnum rursus odium[12] video cum crudelissimo discidio exstitisse.

Res est omnis in hac causa nobis, judices, cum Clodia, muliere non solum nobili, sed etiam nota[13]: de qua ego nihil dicam, nisi depellendi criminis causa[14]. Sed intelligis pro tua præstanti prudentia, Cn. Domiti, cum hac sola rem esse nobis: quæ si se aurum Cœlio commodasse non dicit, si venenum ab hoc sibi paratum esse non arguit; petulanter facimus, si matremfamilias, secus quam matronarum

8. *Sumpsit sine teste.* Magnæ familiaritatis indicium ostendit, sine teste, aut syngrapha quidquam alteri commodare, quod ne inter fratres quidem Hesiodus censet esse faciendum, in Operibus, v. 368: « Quin etiam fratri ridens apposito testem ». Quam in sententiam commode Plutarchus: « Perseus pecuniam familiari cuidam dans mutuo in foro, mensa syngrapham faciebat, etc. Eo vero mirante et dicente: Ita me vero, Persæe, ex jure mecum agis? Omnino, inquit, ut amice recipiam, non ex jure repetam ».

9. *Egregiæ familiaritatis.* Ironice: neque enim matronæ cum adolescente laudanda familiaritas esse potest, præsertim cum alieno.

10. *Sollicitavit quos potuit.* Sc. Clodiæ ipsius servos ad necem dominæ inferendam.

11. *Paravit.* Scil. venenum, constituit locum, balneas, xenias, in quibus venenum servis Clodiæ traderetur, attulit venenum non ipse quidem, sed per Lucium Licinium tanti facinoris administrum.

12. *Magnum rursus odium.* Quod priori illi familiaritati valde repugnet. Quintil. Inst. Orat. V, 13: « Artificis autem est, invenire in actione adversarii, quæ inter semetipsa pugnent, aut pugnare videantur; quæ aliquando ex rebus ipsis manifesta sunt, ut in causa Cœliana. Clodia aurum se Cœlio commodasse dicit, quod signum magnæ familiaritatis est, venenum sibi paratum, quod summi odii argumentum est ».

13. *Non solum nobili, sed etiam nota.* Accipe *nota* in malam partem, ob impudicitiam scilicet, ut in Verrem, act. I: « Qui non tam me impediunt, quod nobiles sunt, quam adjuvant, quod noti sunt ». Et pro Flacco: « Homines apud nos noti, inter suos nobiles ».

14. *Criminis causa.* Quintil. Inst. Orat. IX, 4: « Spondeus quoque, quo plurimum est Demosthenes usus, moram semper per se habet (de clausulis agitur); optime præcedit eum creticus, ut in hoc: de qua ego nihil dicam, nisi depellendi criminis causa ».

sanctitas postulat, nominamus. Sin, ista muliere remota, nec crimen ullum, nec opes ad oppugnandum Cœlium illis relinquentur[15]; quid est aliud, quod nos patroni facere debeamus, nisi ut eos, qui insectantur, repellamus? quod quidem facerem vehementius, nisi intercederent mihi inimicitiæ cum istius mulieris viro[16]: fratrem volui dicere; semper hic erro. Nunc agam modice, nec longius progrediar, quam me mea fides, et causa ipsa coget. Neque enim muliebres umquam inimicitias mihi gerendas putavi, præsertim cum ea, quam omnes semper amicam omnium[17] potius, quam cujusquam inimicam[18] putaverunt.

XIV. Sed tamen ex ipsa quæram prius[1], utrum me secum severe, et graviter, et prisce agere[2] malit, an remisse, ac leniter, et urbane. Si illo austero more ac modo, aliquis mihi ab inferis excitandus est, ex[3] bar-

15. *Illis relinquentur*. Scil. accusatoribus.

16. *Istius mulieris viro*. P. Clodio, qui cum ea rem habuisse dicebatur. Plutarchus P. Clodium incestam cum tribus sororibus consuetudinem habuisse scribit. Hinc illud Cicero ad Div. I: « Clodium non pluris Bonam Deam quam tres sorores fecisse ».

17. *Amicam omnium*. Contumeliose dictum de muliere. Amica unius turpiter accipitur, quanto magis omnium!

18. *Cujusquam inimicam*. Cod. Erfurt. *cuiquam inimicam*, et Voss. Sec. Dativum sæpissime adhibet Cicero veluti IV in Verrem, 50; pro Milone, 15; in Læl. 3, etc.

XIV. 1. *Ex ipsa quæram prius*. Festive et eleganter dum ipsius Clodiæ genus reprehensionis relinquere videtur optioni, eam utroque genere reprehendit; sic tamen ut se Clodiæ voluntati accommodare videatur.

2. *Prisce agere*. More majorum vitia graviter insectantium.

3. *Ex barbatis illis*. Romani antiquitus barbam nutriebant. Varro de Re rustica, II: « Tonsores in Italia primum venisse ex Sicilia dicuntur post R. C. anno 454, ut scriptum in publico Ardeæ in literis exstat: eosque adduxisse P. Ticinium Mænam. Olim tonsores non fuisse adsignificant antiquorum statuæ, quod pleræque habent capillum et barbam magnam ». Quæ verba etiam a Plinio referuntur lib. VII; unde fit, ut antiquos Cicero sæpe barbatos nominarit, ut pro Sextio: « Alter, o dii boni, quam teter incedebat! quam truculentus! quam terribili adspectu! unum aliquem te ex barbatis illis exemplum imperii veteris, imaginem antiquitatis diceres intueri ». Livius tamen, lib. VI, videtur innuere viros tonderi consuesse anno nimirum circiter 370: « Satis constat magnam

batis illis, non hac barbula[4], qua[5] ista delectatur; sed illa horrida, quam in statuis antiquis et imaginibus videmus; qui objurget mulierem, et pro me loquatur, ne ista mihi forte succenseat. Exsistat igitur ex hac ipsa familia aliquis; ac potissimum Cæcus[6] ille: minimum enim dolorem capiet, qui istam non videbit. Qui profecto, si exstiterit, sic aget, et sic loquetur: « Mulier, quid tibi cum Cœlio[7]? quid cum homine[8] adolescentulo? quid cum alieno? cur aut tam familiaris huic fuisti[9], ut aurum commodares, aut tam inimica, ut venenum timeres? Non patrem[10] tuum videras, non patruum[11], non avum[12], proavum, ata-

partem plebis vestem mutasse, multos mortales capillum et barbam promisisse ». Ex quo bene Lipsius : « Si in luctu promiserint barbam, ergo alias rasa ». At vero Cicero vocat non paucis post annis Appium Cæcum barbatum, quem constat circa annum 440 floruisse. Postea tamen usus invaluit, ut singulis prope modum diebus raderentur, præter adolescentes, qui aliquamdiu barbam nutriebant. Tonsoribus non usos Romanos ante annum 454 Plinius testatur, primumque omnium radi Africanum instituisse. Cic. pro Murena : « Hæc jam tum barbatis illis ridicula videbantur ».

4. *Non hac barbula*. Etsi raderentur Ciceronis ætate, adolescentuli tamen, præsertim lasciviores, aliquamdiu prima barbula delectabantur; hinc illud ad Atticum, lib. I : « Concursabant barbatuli juvenes, duce filiola Curionis ».

5. Anton. Augustin. conj. *qua isti delectantur*, probante Ursino. J. V. L.

6. *Cæcus ille*. Sc. Appius Claudius Crassus, cui Cæco cognomen fuit, ut Frontinus testatur, de quo Cicero de Senectute, cap. 6; Pomp. de origine jur. Eutrop. lib. II; Ep. Liv. XIII; Sueton. in Tib. Censor et bis consul fuerat, sese in senatum devehi jussit, ut pacem cum Pyrrho conficiendam dissuaderet.

7. *Quid tibi cum Cœlio?* Terentius in Eunucho, act. III, scen. 5. Rogat quis : « quid tibi cum illa? ne coram quidem »; item actu IV, scen. 7 : « quid tibi vis? quid cum illa rei tibi est? »

8. Abest *homine* ap. Aquilam de Figuris, cap. 3, ubi laudatur hic locus. J. V. L.

9. *Tam familiaris huic fuisti*. Julius Severianus p. 338 Rhet. cap. omittit *huic*.

10. *Non p. tuum*. Appium Claudium Pulchrum, qui consul fuit cum Publico Servilio Isaurico anno Urbis conditæ 674, cujus meminit initio orationis de Harusp. resp.

11. *Non patruum*. Caium Claudium consulem cum M. Perpenna ann. 661.

12. *Non avum*. C. Claudium, qui consul fuit cum M. Perpenna ann. 623. — *Proavum*. C. Claudium cons. cum Tib. Graccho. — *Atavum*. Appius Claudius Cæcus fuit, de quo Cicero in

vum audieras consules fuisse? non denique modo te Q. Metelli matrimonium tenuisse sciebas, clarissimi ac fortissimi viri, patriæque amantissimi? qui simul ac pedem limine extulerat [13], omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat: cui quum ex amplissimo genere in familiam [14] clarissimam nupsisses, cur tibi Cœlius tam conjunctus fuit? Cognatus? affinis [15]? viri tui familiaris [16]? nihil horum: quid igitur fuit, nisi quædam temeritas ac libido? Nonne te, si nostræ imagines viriles non commovebant, ne progenies quidem mea, Q. illa Claudia [17], æmulam domesticæ laudis in gloria muliebri esse admonebat? non virgo illa Vestalis Claudia [18], quæ patrem complexa

Catone Majore. — *Atavum*. Publ. Claudius Pulcher, Cæci pater, consul cum Lucio Junio. Breviter Suetonius in Tib. cap. 1, de hujus familiæ splendore: « Duodetriginta consulatus, dictaturas quinque, censuras septem, triumphos sex, duas ovationes adepta est».

13. *Qui simul ac pedem limine extulerat*. Id est, qui statim atque domo ad forum, curiam, vel provincias exiverat, etc.

14. *In familiam... nupsisses*. Nubere in familiam dicebantur, quæ in manum conveniebant, et sive per coemptionem, sive per confarreationem matrimonium contraxerant, quoniam, ut ait Gellius, « Non in matrimonium tantum, sed in familiam quoque mariti, et in sui hæredis locum venisset ».

15. *Cognatus? affinis?* Hæc summa cum vi, presse, conciseque dicuntur.

16. *Viri tui familiaris?* Plutarchus in præceptis conjugalibus: « Mulierem non oportet privatos amicos sibi comparare, sed mariti familiaribus uti ». Unde Juvenalis malam conjugem describit a contrario, sat. 6: « Vivit tamquam vicina mariti, Hoc solo propior quod amicos conjugis odit ».

17. *Q. illa Claudia*. De cujus castitate sic in oratione de Harusp. resp. « Sacra ista majores nostri adscita ex Phrygia Romæ collocaverunt: quæ vir is accepit, qui est optimus a populo romano judicatus, P. Scipio; femina autem, quæ matronarum castissima putabatur, Quinta Claudia ». Livius historiam narrat lib. XXIX, quam et Suetonius attingit in Tiberio.

18. *Illa Vestalis Claudia*. Tribunus non ausus est patrem, quem complexum tenebat Vestalis, de curru deturbare, propter religionis et sacerdotii reverentiam. — *Tribuno plebis*. Tribuni plebis erat triumphos prohibere, ut liquet in Liv. XXXVIII, orat. Cn. Manlii: « Nullius equidem invideo honori, patres conscripti; vos tribunos plebis nuper viros fortes, ac strenuos impedientes Q. Fabii Labeonis triumphum auctoritate vestra deterruistis ». Et in principio libri XXXIX, M. Aburius tribunus plebis narratur triumpho M. Fulvii obstitisse.

triumphantem, ab inimico tribuno plebis de curru detrahi passa non est? Cur te fraterna vitia[19] potius, quam bona paterna, et avita, et usque a nobis quum in viris, tum etiam in feminis repetita, moverunt? Ideone ego pacem Pyrrhi diremi[20], ut tu amorum turpissimorum quotidie fœdera ferires[21]? ideo aquam adduxi[22], ut ea tu inceste uterere? ideo viam munivi[23], ut eam tu alienis viris comitata celebrares?»

XV. Sed quid ego, judices, ita gravem personam induxi, ut verear, ne se idem Appius repente convertat, et Cœlium incipiat accusare illa sua gravitate censoria? Sed videro hoc posterius, atque ita, judices, ut vel severissimis disceptatoribus M. Cœlii vitam me probaturum esse confidam. Tu vero, mulier[1] (jam enim ipse tecum, nulla persona introducta, loquor[2]), si ea, quæ facis, quæ dicis, quæ insimulas, quæ[3] moliris, quæ arguis, probare cogitas: rationem tantæ familiaritatis, tantæ consuetudinis, tantæ conjunctionis reddas atque exponas necesse est. Accusatores quidem libidines, amores, adulteria,

19. *Fraterna vitia*. P. Clodii, quem Abramius vocat omninm non bipedum solum, sed etiam quadrupedum turpissimum.

20. *Pacem Pyrrhi diremi*. Non diremit, sed ne fieret, dissuasit, ut jam supra diximus.

21. *Quotidie fœdera ferires*. Catull. epigram. 41: « Ut liceat nobis tota perducere vita Alternum hoc sanctæ fœdus amicitiæ ».

22. *Ideo aquam adduxi, ut ea tu inceste uterere?* Id est, ideone fluvium Anienem in urbem adduxi, ut incestum juvaret. Tullius alludit lib. I ad Atticum, ep. 15, de hac ipsa Clodia loquens.

23. *Viam munivi*. Id est, viam Appiam stravi, ut eam cum alienis frequentares. Viam Appiam Appius ille Cæcus Romanorum censor, ann. U. 441, struxerat et a se dederat nomen. Longitudinem ejus quinque dierum spatio vir expeditus potest emetiri. Ab urbe Roma Capuam pertinet ea latitudine, ut duo currus ex adverso obvii libere queant pervadere et commeare.

XV. 1. *Tu vero, mulier*. Cod. Barb. et Garat. *tu modo*.

2. *Loquor*. Cod. Rom. ambæ Ven. Ald. et Hervag. *loquar*.

3. Post *quæ* addunt aliquot MSS *in sororem tuam*. Damnant Olivet. Lallem. al. Weisk. frustra defendit. J. V. L.

Baias, actas[4], convivia, comissationes[5], cantus, symphonias, navigia jactant[6]; iidemque significant, nihil se, te invita, dicere. Quæ tu, quoniam mente, nescio qua, effrenata atque præcipiti, in forum deferri judiciumque voluisti, aut diluas oportet, et falsa esse doceas, aut nihil neque crimini tuo, neque testimonio credendum[7] esse fateare.

Sin autem urbanius me agere mavis, sic agam tecum. Removebo illum senem durum ac pæne agrestem; ex hisque tuis[8] sumam aliquem, ac potissimum minimum fratrem[9], qui est in isto genere urba-

4. *Actas.* Sunt actæ litora non solum Græcis, sed etiam Latinis. Æn. V: « At procul in sola secretæ Troades acta ». Luxuriosorum autem convivia frequenter in actis, sive litoribus celebrata. Verrina de suppliciis: « Tabernacula quemadmodum consueverat temporibus æstivis, quod antea jam demonstravi, carbaseis intenta velis collocari jussit in litore...... amœno sane, et ab arbitris remoto loco. Hic dies æstivos sexaginta... sic vixit, ut muliebria quotidie convivia essent, vir accumberet nemo præter ipsum, etc. »

5. *Comissationes.* Erant epulæ post cœnam celebratæ, ut tradit Suetonius in vita Othonis, cap. 13, et in Domitiano; cap. 21. Tit. Livius Decad. IV, lib. X: « Credis me, pater, inter inermes convivas cœnaturum fuisse, ad quem armati comessatum venerunt ». Frustra enim, si nullum esset discrimen, vox utraque jungeretur.

6. *Symphonias, navigia jactant.* Seneca ep. 51: « Sapiens de secessu cogitans numquam Canopum eliget,... ne Baias quidem; diversorium vitiorum esse cœperunt...Videre ebrios per litora errantes, et comessationes navigantium, et symphoniarum cantibus perstrepentes lacus, et alia quæ velut soluta legibus luxuria, non tantum peccat, sed publicat... habitaturum tu putas umquam fuisse in Utica Catonem, ut prænavigantes adulteras dinumeraret, et tot adspiceret genera cymbarum variis coloribus picta, et fluitantem toto lacu rosam, ut audiret canentium nocturna convicia? Quidni malit, quisquis vir est, somnum suum classico quam symphonia rumpi? » Talis fuit illa Neronis navigatio, de qua Tacit. XV Annalium.

7. *Neque testimonio credendum.* Quia scilicet infamibus et meretricibus testimonium dicentibus nulla fides debet haberi. Sic de testibus habetur rescriptum: « Alii vero propter notam et infamiam vitæ suæ admittendi non sunt ad testimonii fidem ». Quapropter necesse fuit ut Clodia negaret se meretricio more cum Cœlio fuisse versatam, vel suum testimonium nullius momenti esse fateretur.

8. *Ex hisque tuis.* Al. *ex his igitur t.* J. V. L.

9. *Minimum fratrem.* P. Clodium. Tres enim fratres fuere, maximus

nissimus; qui te amat plurimum[10]; qui propter nescio quam, credo, timiditatem, et nocturnos quosdam inanes metus[11], tecum semper pusio[12] cum majore sorore cubitavit. Eum putato tecum loqui: « Quid tumultuaris, soror? quid insanis? quid, clamore exorsa, verbis parvam rem[13] magnam facis? Vicinum adolescentulum adspexisti; candor hujus te, et proceritas[14], vultus, oculique[15] pepulerunt[16]; sæpius videre voluisti; nonnumquam[17] in iisdem hortis visa nobilis mulier, illum filium familias, patre parco ac tenaci[18], habere tuis copiis devinctum[19] non potes: calcitrat, respuit[20], non putat tua dona esse tanti. Confer te alio. Habes hortos ad Tiberim, ac diligenter eo loco præparasti, quo omnis juventus natandi causa venit. Hinc licet conditiones quotidie legas[21]. Cur huic, qui te spernit, molesta es? »

natu Appius, minimus Publius, medius inter hos Caius, quem Pedianus nominat pro Milone.

10. *Qui te amat plurimum.* Turpis significatur amor.

11. *Nocturnos quosdam inanes metus.* Mordaciter et salse.

12. *Pusio.* Ambigua vox, quæ et parvulum significat et dissolutum, ut Juvenal. sat. 6, et Apuleius lib. IX: « Bellissimus adulter ille pusio ».

13. *Verbis parvam rem magnam facis.* Quam alia ratione consequi facile possis.

14. *Proceritas.* Aristoteles lib. IV Ethic. cap. 3: « In magno corpore pulchritudo consistit; nam parvi venusti quidem, et commensurati sunt, nequaquam vero pulchri ».

15. *Oculique.* Tibullus lib. I in laude Sulpitiæ: « Illius ex oculis quum vult exurere divos, Accendit geminas lampadas acer Amor ».

16. *Pepulerunt.* Al. *perpulerunt.* J. V. L.

17. *Nonnumquam.* Lallem. addit *fuisti.* — *Nobilis mulier.* Contumeliose dictum.

18. *Patre parco ac tenaci.* Subaud. pecuniæ. Suetonius in Tib. cap. 46, « pecuniæ parcus ac tenax ».

19. *Copiis devinctum.* Quasi aureis vinctum catenis. — *Habere.* Id est, possidere.

20. *Calcitrat, respuit.* Metaphora sumpta ab equis.

21. *Conditiones quotidie legas.* Conditionis nomen tam honestis conjugiis, quam impudicis amoribus convenire potest. Julius Capitolinus in Antonino philosopho: « Faustinam satis constat apud Caietam conditiones sibi et nauticas et gladiatorias elegisse ». Plinius Junior lib. I, ep. 4, de censu loquens: « Hic quoque in conditionibus deligendis ponendus est calculus » — *Conditio-*

XVI. Redeo nunc ad te, Cœli, vicissim, ac mihi auctoritatem patriam severitatemque suscipio: sed dubito, quem patrem potissimum sumam. Cæcilianumne aliquem, vehementem atque durum[1]? « Nunc « enim demum mihi animus ardet, nunc meum cor « cumulatur ira[2].... » Aut illum[3].... « O infelix, o sce« leste!.... » Ferrei sunt[4] isti patres.... « Egone quid « dicam? egone quid velim? quæ tu omnia tuis fœdis « factis facis, ut nequidquam velim ». Vix ferenda diceret talis pater: « Cur te in istam vicinitatem mere« triciam contulisti? cur illecebris cognitis non refu« gisti? cur alienam[5] ullam mulierem nosti? Dide[6] ac

nes legas. Id est, quum natantes videris nudos, hinc licet et deligas qui tibi ad explendam libidinem tuam probentur.

XVI. 1. *Cæcilianumne aliquem, vehementem atque durum?* Id est, qualis a Cæcilio comico poeta frequenter inducitur. Cæcilius Insuber Gallus, comœdiarum poeta inclytus, servus fuit, et propterea nomen habuit Statius. Horat. in Arte poetica: « Vincere Cæcilius gravitate, Terentius arte ». Velleius l. I: « Dulcesque latini leporis facetiæ per Cæcilium, Terentiumque et Afranium suppari ætate nituerunt ». Sedigitus apud Gellium: « Cæcilio palmam statuo dandam scenico ». — *Vehementem.* Id est, magno impetu mentis loquentem.

2. *Nunc meum cor cumulatur ira.* Homerus lib. IX: « Sed mihi cor cumulatur ira quum illius memini ».

3. *Aut illum.* Scilicet patrem secundum quem inducit Cæcilius. Sic increpat filium: *O infelix*, etc.

4. *Ferrei sunt.* Ciceronis verba, non poetæ. — *Ferrei.* Id est, duri, immites, qui nullo amore, nulla cupiditate molliuntur. Homerus, Iliad. X, « intus tibi ferrea mens ».

5. *Alienam.* Id est, non cognatam, non affinem.

6. *Dide ac dissice.* Al. *dede te, ac disjice.* Nescio quare hæc duo verba exsulare jubeant. Virgilius, Æneid. lib. VII: « Diditur hic subito Trojana per agmina rumor »; et lib. VIII: « Tua terris didita fama ». Lucretius lib. IV: « Nunc ea quæ dico, rerum simulacra feruntur Undique, et in cunctas jaciuntur didita parteis ». Virgilius lib. VII Æn. 339: « Dissice compositam pacem, sere crimina belli ». Idem lib. XII: « Ille securi.... Adversi frontem mediam, mentumque reducta Dissicit, et sparso late rigat arma cruore ». Lactantius lib. II, c. 8, narrans de Tarquinio Prisco et Attio Navio Augure historiam, ita scribit: « Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamque novacula dissice; ac ille incunctanter accepit, ac secuit ». Cic. lib. III, cap. 17, ubi adversus Epicuri atomos disputat: « Quum vero, inquit, tam minuta hæc corpuscula esse dicantur, ut nulla ferri acie dissici valeant, quomodo hamos aut angulos habent? » Sic libri veteres. Impressi autem male *disjici.*

« dissice, per me licebit. Si egebis, tibi[7] dolebit: « mihi sat est, qui ætatis[8] quod reliquum est oblectem « meæ ». Huic tristi ac directo seni[9] responderet Cœlius, se nulla cupiditate inductum de via[10] decessisse. Quid signi? Nulli sumptus, nulla jactura[11], nulla versura. At fuit fama. Quotusquisque istam effugere potest in tam maledica civitate? Vicinum ejus mulieris miraris male audisse, cujus frater germanus sermones iniquorum effugere non potuit? Leni vero et clementi patri, cujusmodi ille est.... « Fores effre- « git[12]? restituentur : discidit vestem? resarcietur », Cœlii causa[13] esset expeditissima. Quid enim esset, in quo se non facile defenderet? Nihil jam in istam mulierem dico : sed, si esset aliqua dissimilis[14] istius,

7. *Si egebis, tibi dolebit.* Martialis : « Non est paupertas, Nestor, habere nihil ». Sed qui cupiditatibus servit, eo fit miserior, quo minus opis habet. Inde proverbium : Suus ipse carnifex. — *Tibi dolebit.* Terentius in Eunucho, actu I, scen. 2 : « Aut hoc sibi doleret itidem, ut mihi dolet ».

8. *Mihi sat est, qui ætatis.* Pro *quo* antique. Ennius in Hecuba : « Date ferrum, qui me anima privem ».

9. *Huic tristi ac directo seni.* Sic habent libri veteres, non, ut vulgo, *decrepito seni*. Directus homo ille est, qui eadem vivendi ratione utitur, qua Fabricius, Camillus, Curtius, quam severitatem appellamus.

10. *De via decessisse.* Metaphora de viatoribus, quæ sæpe ad adolescentis mores traducitur. Cic. in Cluentiana : « Sic hominem accipiemus, ut moleste ferat, se de via decessisse ». — *Quid signi.* Id est, argumenti, probationis.

11. *Nulla jactura.* Scil. sumptus, dona, munera, largitio, quæ jactura vera sunt, quum indignis quæstui sunt. — *Versura.* Versuram facere, est pecuniam ab alio mutuam sumere debiti solvendi causa cum usura.

12. *Fores effregit?* Hi versus desumpti sunt ex Terentii Adelphis, actu I, sc. 2 : « Fores effregit, restituentur ; vestem discidit, resarcietur ». Ovidius I Amorum, eleg. IX, comparatione militis et amantis : « Ille graves urbes, hic duræ limen amicæ Obsidet ; hic portas frangit, at ille fores ».

13. *Cœlii causa esset.* Alii, *filii causa est.*

14. *Dissimilis istius.* Clodiam utique describit Cicero, quum se depingere aliam simulet Clodiæ dissimilem, ut illius pudori, si velit, suoque consulat. Negandi enim Clodiæ facultatem relinquit, atque offert tum supra, cap. 15 ; tum infra, cap. 20, quæ conferenda sunt loca. Ea si facultate utatur Clodia, et aliqua se verecundia obtexerit, et Cœlium purgaverit : tantum causæ bonum neque non perspicere

quæ se omnibus pervulgaret; quæ haberet palam decretum semper [15] aliquem; cujus in hortos, domum, Baias, jure suo [16] libidines omnium commearent; quæ etiam aleret adolescentes, et parcimoniam patrum suis sumptibus sustentaret; si vidua libere [17], proterva petulanter, dives effuse, libidinosa meretricio more viveret: adulterum ego putarem, si quis hanc paullo liberius salutasset?

XVII. Dicet aliquis, Hæc igitur est tua disciplina? sic tu instituis adolescentes? ob hanc causam tibi hunc puerum parens commendavit et tradidit, ut in amore et voluptatibus adolescentiam suam collocaret, et hanc tu vitam atque hæc studia [1] defenderes? Ego, si qui [2], judices, hoc robore animi [3], atque hac indole virtutis ac continentiæ fuit, ut respueret omnes voluptates [4], omnemque vitæ suæ cursum in labore corporis, atque in animi contentione conficeret; quem non quies, non remissio, non æqualium studia, non ludi, non convivia delectarent; nihil in vita expetendum putaret, nisi quod esset cum laude et cum dignitate conjunctum: hunc mea sententia divinis

summus orator, neque cognitum negligere omnino poterat.

15. *Quæ haberet palam decretum semper aliquem.* Id est, statutum, certum.

16. *Jure suo libidines omnium commearent.* Id est, prout libebat, nemine impediente.

17. *Si vidua libere.* Viduam dicunt illam cujus maritus aut decessit, aut ad triremes damnatus est. Clodiam describit, quum de alia tamen Clodiæ dissimili se mentionem facere dixerit.

XVII. 1. *Hæc studia.* Studia adolescentiæ pro ludis et oblectamentis sæpe reperies. Horatius lib. II, sat. 1: « Castor gaudet equis, ovo prognatus eodem... pugnis: quot capitum vivunt totidem studiorum... millia ». Sic hac ipsa sectione: « non æqualium studia, non ludi, non convivia ».

2. *Si qui, judices.* In libris antea editis legebatur *si quis*, et apud ipsum Quintil. Inst. Orat. IX, 2, hæc proferentem; Gruterus emendavit, *si qui*, Barb. cod. confirmante, et ed. principe.

3. *Hoc robore animi.* Contra voluptates obdurati.

4. *Omnes voluptates.* Barb. cod. et ed. princeps cum edit. 1683 et Aldo, *omnis voluptates.*

quibusdam bonis instructum[5] atque ornatum puto. Ex hoc genere illos fuisse arbitror, Camillos, Fabricios, Curios, omnesque eos, qui hæc ex minimis tanta[6] fecerunt. Verum hæc genera virtutum non solum in moribus nostris, sed vix jam in libris reperiuntur. Chartæ quoque[7], quæ illam pristinam severitatem continebant, obsoleverunt; neque solum apud nos, qui hanc sectam rationemque vitæ, re magis, quam verbis, sequuti sumus[8], sed etiam apud Græcos, doctissimos homines: quibus, quum facere non possent, loqui tamen[9], et scribere honeste et magnifice licebat. Alia quædam, mutatis Græciæ temporibus, præcepta exstiterunt. Itaque alii voluptatis causa[10] omnia sapientes facere dixerunt; neque ab hac orationis turpitudine eruditi homines refugerunt. Alii cum voluptate dignitatem[11] conjungendam

5. *Divinis quibusdam bonis instructum*. Similis quædam est de amicitia sententia in Læl. cap. 18: « Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus, et pæne divino ». Unum erat placitum Stoicorum, divinum plane et hac parte christianum: nemini bonam mentem sine dei beneficio contingere. Seneca, epist. 10: « Votorum tuorum veterum licet diis gratiam facias; alia (vota) de integro suscipe; roga bonam mentem, bonam valitudinem animi, deinde corporis ».

6. *Hæc ex minimis tanta*. Ciceronis loquendi modus, id est, hanc urbem ex minima tantam fecerunt.

7. *Chartæ quoque*. Per hyperbolem ostendit quam pridem Romani ab hac antiqua morum gravitate defecerint.

8. *Re magis, quam verbis, sequuti sumus*. Sallustius in Catil. « Optimus quisque facere quam dicere... malebat ». Non mirum; quippe tum Romani penitus erant rudes et omnis eruditionis expertes. Ovidius tertio Fastorum: « Qui bene pugnabat romanam noverat artem; Mittere qui poterat pila, disertus erat ».

9. *Quum facere non possent, loqui tamen*. Græca historia Ciceroni adversatur.

10. *Alii voluptatis causa*. Scilicet Epicurei. Laertius illustres Epicureos non paucos enumerat.

11. *Alii cum voluptate dignitatem*. Ut Callipho, qui *ad virtutem nihil adjunxit, nisi voluptatem; Diodorus, nisi vacuitatem doloris*. Cicero de Finib. « Tacui Epicurum de industria, quia dubium est, quid nomine voluptatis intelligat ». Seneca, epist. 83: « Epicurus quoque judicat, quum virtutem habeat, beatum esse; sed ipsam virtutem non satis esse ad beatam

putaverunt, ut res maxime inter se[12] repugnantes dicendi facultate conjúngerent. Illud unum directum iter ad laudem cum labore[13] qui probaverunt, prope jam soli in scholis sunt relicti. Multa enim nobis blandimenta[14] natura ipsa genuit[15], quibus sopita virtus conniveret[16]; et interdum multas vias adolescentiæ lubricas ostendit, quibus illa insistere, aut

vitam; quia beatam vitam efficiat voluptas, quæ ex virtute est, non ipsa virtus ». Et quidem videtur Callimachus hymno εἰς Δία, in eam ivisse sententiam, ut divitias et voluptatem cum virtute et honestate conjungeret: « Nusquam divitiæ prosunt virtute carentes, Orbaque divitiis virtus; largitor utrumque ».

12. *Res maxime inter se repugnantes.* Repugnant videlicet inter se honestas et voluptas, quæ ex sensibus oritur; sed non repugnant honestas et voluptas quæ ex virtute percipitur. Qui benefaciendo vitam impendit, pura fruitur voluptate; et vere est beatus, si quidem his in terris beatum esse saltem hoc modo licet.

13. *Directum iter ad laudem cum labore.* Stoicos significat, quorum princeps Zeno. Silius, lib. XV: « Certa mihi domus, et celso stant colle penates, Ardua saxoso perducit semita clivo, Aspera principio (nec enim mihi fallere fas est), Prosequitur labor, adnitendum intrare volenti, Nec bona conscendunt quæ fors infida dedisset, Atque eadem rapuisse valet; mox celsus ab alto Infra te cernes hominum genus ». Porphyr. philosophiæ lib. «ære substrata est ad deos via ardua et aspera; cujus multas semitas barbari quidem invenerunt; Græci vero aberraverunt, aut etiam, qui jam invenerant, perdiderunt. Deus autem Ægyptios, Phœnices, Chaldæos, Lydos et Judæos eam invenisse testatus est ».

14. *Multa enim nobis blandimenta.* Seneca de beata vita, cap. 5: « Quod ad voluptatem attinet, licet circumfundatur undique, per omnes vias influat, animumque blandimentis suis leniat, aliaque ex aliis admoveat, quibus totas quoque partes nostri sollicitet; quis mortalium, cui ullum superest hominis vestigium, per diem noctemque titillari velit, et deserto animo, corpori operam dare? »

15. *Natura ipsa genuit.* Homo quidem magnum est miraculum, nempe deus in corpore inclusus; sed deus legi obnoxius; potens et pollens, quamdiu innocens; humilis et dejectus, ut primum reus. Væ illi qui originis suæ oblitus, manum dat cupiditatibus, et corpori servit, animam enim perdet suam! Quanta nostra felicitas! nostram novimus naturam, dum ethnici tenebris involuti institutis abrepti ridiculis deerrabant.

16. *Sopita virtus conniveret.* Eleganter virtutem non exstinctam, sed sopitam et conniventem dicit, quod quasi dissimulans voluptates expleri patiatur; metaphora ab iis ducta, qui oculos claudunt, somnumque simulant, ut alios male quid agentes videant; unde illud, *Non omnibus dormio.*

ingredi sine casu aliquo, aut prolapsione[17] vix posset; et multarum rerum jucundissimarum varietatem dedit, qua non modo hæc ætas, sed etiam jam corroborata caperetur. Quamobrem si quem forte[18] inveneritis, qui aspernetur oculis pulchritudinem rerum, non odore ullo, non tactu, non sapore capiatur, excludat auribus omnem suavitatem; huic homini ego fortasse, et pauci, deos propitios, plerique autem iratos putabunt.

XVIII. Ergo hæc deserta via[1] et inculta, atque interclusa jam frondibus et virgultis relinquatur; detur aliquid ætati[2]; sit adolescentia liberior[3]; non omnia voluptatibus denegentur; non semper superet vera illa et directa ratio; vincat aliquando cupiditas[4] voluptasque rationem: dummodo illa in hoc genere præscriptio moderatioque teneatur; parcat juventus pudicitiæ suæ, ne spoliet alienam; ne effundat patrimonium, ne fœnore trucidetur[5], ne incurrat in al-

17. Alii codd. *prolæsione*. J. V. L.

18. *Si quem forte*. De hujusmodi stupiditate Aristot. Eth. lib. III. Nicomach. cap. 12: « Non admodum exsistunt homines hujusmodi, nec ea est humani sensus vacuitas; reliqua enim animalia dijudicant cibos, et his quidem gaudent, illa vero rejiciunt; si cui autem nihil est jucundum, neque differt unum ab altero, is procul est ab hominis natura, etc. »

XVIII. 1. *Hæc deserta via*. Allegoria a viatoribus translata.

2. *Detur aliquid ætati*. Id est, adolescentiæ aliquid indulgeatur.

3. *Sit adolescentia liberior*. In hac omni Cœlianarum voluptatum excusatione Ciceronem ait Plutarchus non servasse decorum, in comparat. Demosthen. et Cicer. Sed orator, aiunt defensores, non tam Cœlium excusare videtur, quam mores Romanorum novos graviter reprehendere. Ea non accipienda est excusatio.

4. *Vincat aliquando cupiditas*. Juvenalis, Sat. VIII: « Defensor culpæ dicet mihi: fecimus et nos Hæc juvenes. Esto, desisti; nempe nec ultra Fovisti errorem. Breve sit, quod turpiter audes. Quædam cum prima resecentur crimina barba ».

5. *Ne fœnore trucidetur*. Auson. « turpia lucra Fœnoris et velox inopes usura trucidat ». Cic. extremis pœne verbis, lib. II de Offic. agens de Catone Censorio: « Quum ille, qui quæsierat, dixisset, Quid fœnerari? Tum Cato, Quid hominem, inquit, occidere? » Ambrosius lib. de Tobia, cap. 10: « Nihil interest inter funus et fœnus; nihil inter mortem distat et sortem. Personat funebrem ululatum

terius domum atque famam[6]; ne probrum castis, labem integris, infamiam bonis inferat; ne quem vi terreat[7]; ne intersit insidiis; scelere careat; postremo, quum paruerit voluptatibus[8], dederit aliquid temporis ad ludum ætatis, atque ad inanes hasce adolescentiæ cupiditates, revocet se aliquando ad curam rei domesticæ, rei forensis, rei publicæ : ut ea, quæ ratione antea non perspexerat, satietate abjecisse, experiendo contempsisse videatur.

Ac multi et nostra[9], et patrum majorumque memoria, judices, summi homines, et clarissimi cives fuerunt, quorum quum adolescentiæ cupiditates defervissent[10], eximiæ virtutes, firmata jam ætate, ex-

fœnoris usura ». Et cap. 25 : « Ab hoc usuram exige, quem non sit crimen occidere ».

6. *Atque famàm*. Cod. unus Memmian. habet *atque familiam*.

7. *Ne quem vi terreat*. Vulgat. « ne quem interimat ». Nota hic singularem oratoris prudentiam ; inter ceteras præscriptiones moderationesque quas in adolescentia requirit, ea ponit, quæ adversarii in M. Cœlium objecerant, ne desperatione causæ ad hoc defensionis genus confugisse videatur ; quasi dicat : Quum aliquid adolescentibus indulgendum esse contendo, hæc ideo non dico, ut impune sit M. Cœlio, si vera sunt ea, quæ ab adversariis objecta sunt ; si patrimonium absumpsit, versuram fecit, æs alienum contraxit, seditionibus Puteolanis interfuit, etc. Non, inquam, ideo dico, ut id impune sit illi, quum satis superque ex superioribus constet, Cœlium fuisse horum criminum innocentem.

8. *Quum paruerit voluptatibus*. Ciceronem merito vituperavit Plutarchus, ut supra diximus ; nempe qui semel paruerint voluptatibus, ægre caput expedient laqueis. Senec. epist. 39 : « Natura suum finem habet, voluptates sine termino sunt. Serviunt illis, non fruuntur; mala sua, quod malorum ultimum, amant : tunc autem consummata est infelicitas, ubi turpia non solum delectant, sed etiam placent : et desinit esse remedio locus, ubi quæ fuerant vitia, mores sunt ».

9. *Multi et nostra*. Scilicet Q. Catulus et Cæsar. — *Majorumque memoria*. Scipiones.

10. *Cupiditates defervissent*. Plato secundo de Legibus : « Juvenum natura quum ignea sit, et accensa, fieri non potest, ut sibi neque secundum corpus, neque secundum vocem quietem impertiat, etc. » Docet eos vini potu debere abstinere, et ignem igni non esse invehendum. S. Hieronymus ad Nepotianum de vita clericorum : « Quod si absque vino ardeo adolescentia, et inflammor calore sanguinis, libenter carebo poculo, in quo suspicio veneni est ».

stiterunt. Ex quibus neminem mihi necesse est nominare [11]: vosmet vobiscum recordamini. Nolo enim cujusquam fortis atque illustris viri ne minimum quidem erratum cum maxima laude conjungere. Quod si facere vellem, multi a me summi atque ornatissimi viri prædicarentur; quorum partim nimia libertas in adolescentia, partim profusa luxuries, magnitudo æris alieni, sumptus, libidines [12], nominarentur: quæ multis [13] postea virtutibus obtecta, adolescentiæ, qui vellet, excusatione defenderet.

XIX. At vero in M. Cœlio (dicam enim jam confidentius de studiis ejus honestis, quoniam audeo quædam, fretus vestra sapientia, libere confiteri) nulla luxuries reperietur, nulli sumptus, nullum æs alienum, nulla conviviorum ac lustrorum [1] libido. Quod quidem vitium ventris et gutturis non modo non minuit ætas [2] hominibus, sed etiam auget. Amores [3] autem, et hæ deliciæ quæ vocantur, quæ

11. *Necesse est nominare.* Nonnulloe Latinus Pacatus in panegyrico nominavit: « An non clarissimos nominis romani viros (illos Catulos, Scipiones . . . loquor), aliquantisper sibi luxuria vindicavit? quos etsi ad portum mutati, in melius revexerint flatus, diu tamen vitiorum turbo jactavit, et naufragos, atque fluctuantes, ab illis, quibus mersabantur, erroribus, ægre recepit ». Sed mille pereunt, dum vix unus emergit.

12. *Sumptus, libidines.* Erfurt. et Lamb. « sumptus libidinis ».

13. *Quæ multis.* Quæ vitia superius enumerata excusari deinde possent ab adolescentia, quum postea fuerint multis virtutibus obtecta.

XIX. 1. *Lustrorum libido.* Festus Pompeius: « Lustra significant lacunas lutosas, quæ sunt in silvis aprorum cubilia; a qua similitudine ii, qui in locis abditis et sordidis ventri et desidiæ operam dant, dicuntur in lustris vitam agere ». Horat. Sat. VI, lib. I: « Si neque avaritiam, neque sordes, ac mala lustra Objiciet quisquam vere mihi, etc. »

2. *Non minuit ætas.* Quasi diceret: Toleranda non sunt hæc vitia in adolescente, quia progressu ætatis magis augentur, ideoque inutilem reipublicæ reddunt eum, quem semel occuparint.

3. *Amores*, Aristotel. in Œconom. « Tum aspere imperant hominibus, quos potestati suæ subjecerint, ut quamdiu vident eos ætate florentes et valentes operari, eos conferre cogant, quæ operando lucrati fuerint, et in suas cupiditates erogare. Postquam

firmiore animo præditis diutius molestæ non solent esse (mature enim et celeriter deflorescunt), numquam hunc occupatum[4] impeditumque tenuerunt.

Audistis, quum pro se diceret; audistis antea, quum accusaret: defendendi hæc causa, non gloriandi loquor[5]: genus orationis, facultatem, copiam sententiarum atque verborum[6], quæ vestra prudentia est, perspexistis. Atque in eo non solum ingenium elucere ejus[7] videbatis; quod sæpe, etiamsi industria non alitur, valet tamen ipsum suis viribus[8]: sed inerat, nisi me propter benivolentiam forte[9] fallebat,

vero eos senectute confectos, nec amplius valentes operari cognoverint, relinquunt eos male senescere, aliisque servis uti conantur». Vide Senecam epist. 12 de senectute. Crat. apud Laertium: «Fames amorem finit, aut saltem dies, Si refugit ista, restis huic finem dabit».

4. *Numquom hunc occupatum.* Amor quem semel occuparit, a ceteris occupationibus et præsertim studiis literarum avertit.

5. *Non gloriandi loquor.* Quia Cœlius Ciceronis erat alumnus.

6. *Sententiarum atque verborum.* De Cœlio sic in Bruto: «Quam ejus actionem multum tamen et splendida, et grandis, et eadem in primis faceta, et perurbana commendabat oratio. Graves ejus conciones aliquot fuerunt; acres accusationes tres, easque omnes ex reip. contentione susceptæ». De eloquentia Cœliana vide auctorem dialogi de Oratoribus apud Tacitum, cap. 21 et 25. Fabium, Institut. Orat. lib. X, cap. 1: «Multum ingenii in Cœlio, et præcipue in accusando multa urbanitas, dignusque vir, cui et mens melior, et vita longior contigisset». Porro defensionis Cœlianæ, cujus hic meminit Tullius, fragmentum habes apud eumdem Fabium, lib. II, cap. 1: «Ne cui vestrum, atque etiam omnium, qui ad rem agendam adsunt, mens, aut vultus molestior, aut vox immoderatior aliqua, aut denique quod nimium est, jactantior gestus fuisse videatur».

7. *Ingenium elucere ejus.* Codex Lamb. «ingenium ejus elucere».

8. *Suis viribus.* Fabius, lib. XII, cap. 10, eloquentiam Cœlii ad indolem potius quam ad studium et industriam retulit: «Hinc vim Cæsaris, indolem Cœlii, subtilitatem Calidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpitii, acerbitatem Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallæ, sanctitatem Calvi reperiemus».

9. *Benivolentiam forte fallebat.* Plinius Junior, lib. IV, epist. 27: «Aliquot annis puto nihil generis ejusdem absolutius scriptum, nisi forte me fallit aut amor ejus, aut quod me ipsum laudibus evexit». Senec. epist. 45: «Ceterum quod libros meos tibi mitti desideras, non magis ideo me disertum puto, quam formosum putarem, si imaginem meam peteres. Indulgentiæ scio istud esse, non judi-

ratio, et bonis artibus[10] instituta, et cura et vigiliis elaborata. Atqui scitote, judices, eas cupiditates, quæ objiciuntur Cœlio, atque hæc studia, de quibus disputo, non facile in eodem homine esse posse. Fieri enim non potest, ut animus libidini deditus[11], amore, desiderio, cupiditate, sæpe nimia copia[12], inopia etiam[13] nonnumquam impeditus, hoc, quidquid est, quod nos facimus in dicendo, non modo agendo, verum etiam cogitando[14] possit sustinere. An vos aliam causam esse ullam putatis, cur, in tantis[15] præ-

cii; et si modo judicii est, indulgentia tibi imposuit ». Animus indulgentia corruptus facile nævos ipsos laudaverit.

10. *Ratio et bonis artibus*. Est autem *ratio* ars, atque scientia, quæ naturali accedebat ingenii bono, fueratque studio et industria comparata. Pro L. Manil. 1: « Nihil huc, nisi perfectum ingenio, elaboratum industria, afferri oportere ». Vocem hanc eodem sensu adhibuit Cicero, Divin. II, et alibi; sed præcipue notandus est locus simillimus pro Arch. 1: « Ratio ab optimarum artium studiis ac disciplina profecta ». Hæc non intellexerunt, qui maluerunt *oratio* in vulgat.

11. *Libidini deditus*. Vide Aristot. Ethic. Nicomach. lib. VII, cap. 9. Averroes Physic. VII, castitatem testatur, et alias virtutes, quibus concupiscentia carnis cohibetur, præcipue valere ad scientias comparandas; cujus rei Plato in Timæo videtur reddere rationem: « Voluptates et dolores, si modum excedant, inter maximos animi morbos debemus numerare. Homo enim nimia lætitia elatus, aut contra nimio dolore depressus, festinans jucundum eligere præmature, et molestum fugere, neque videre, neque audire recte quidquam potest; sed insanit, nec tunc potest ullo pacto audire rationem ». Quære idem Plat. de Legg. lib. VIII, longe pulcherrime ad virtutes et scientias quærendas servandam esse docet castitatem.

12. *Nimia copia*. Id est, divitiarum abundantia, nimiisque felicitas, quæ mortalium animos stupidos reddit, et ad artes bonas imparatos. Juvenalis: « Rarus enim ferme sensus communis in ista Fortuna ».

13. *Inopia etiam*. Inopiam etiam studiis officere, eloquentiæ præsertim, nemini dubium est. Ennius: « Nam quum opulenti loquuntur pariter atque ignobiles, Eadem dicta eademque oratio æqua non æque valet ». Theognis: « Omnis enim domitus vir paupertate tacebit, Nec faciet quidquam, lingua ligata manet ».

14. *Non modo agendo, verum etiam cogitando*. In Bruto, cap. 70: « C. Memmius orator dicitur fugisse non modo dicendi, verum etiam cogitandi laborem ».

15. *In tantis præmiis eloquentiæ*. Vide de præmiis et utilitatibus, quas orator ex eloquentiæ studio decerpit, sive Fabium, sive Tacitum de Oratoribus, cap. 5.

miis eloquentiæ, tanta voluptate dicendi[16], tanta laude[17], tanta gratia[18], tanto honore[19], tam sint pauci[20], semperque fuerint, qui in hoc labore versentur? Obterendæ sunt omnes voluptates; relinquenda studia delectationis, judices; ludus, jocus,

16. *Tanta voluptate dicendi.* Vide apud Tacitum dialogum de Oratoribus, cap. 6. Tullius de Oratore, lib. II: « Quid enim est aut tam admirabile, quam ex infinita multitudine hominum exsistere unum, qui id quod omnibus natura sit datum, vel solus, vel cum paucis facere possit? aut tam jucundum cognitu, atque auditu, quam sapientibus sententiis gravibusque verbis ornata oratio et perpolita? »

17. *Tanta laude.* Vide apud Tacit. dialog. de Orat. cap. 7. Plin. Junior, epist. 2, lib. II: « Numquamne legisti Gaditanum quemdam T. Livii nomine gloriaque commotum, ad visendum eum ab ultimo terrarum orbe venisse, statimque ac viderat, abiisse ».

18. *Tanta gratia.* Eodem dialogo de Oratoribus: « Quanto quisque plus dicendo poterat, tanto facilius honores assequebatur; tanto magis in ipsis honoribus collegas suos anteibat; tanto plus apud principes gratiæ, plus auctoritatis apud patres, plus notitiæ ac nominis apud plebem parabat; huic clientelæ etiam exterarum nationum redundabant ». Valerius, lib. VIII, cap. 8: « Quid inter Pisistratum et Periclem interfuit? nisi quod ille armatus, hic sine armis tyrannidem gessit ». Appianus lib. IV Bell. Civ. Ciceronem tradit tanta gratia floruisse, ut quum Cæsar armis, ille eloquentia monarchiam obtineret: « Cicero, qui post C. Cæsarem maximam potestatem habebat, quanta esse potest oratoris monarchia ». Egregie eloquentiam Lucianus depinxit in rhetorum præceptore: « Ipsam in loco excelso sedere fingamus, formosam plane et facie honesta et liberali; dextra gestet Amaltheæ cornu, omnis generis fructibus exuberans; ad lævam spectet divitias aureas plane et amabiles; et gloria et potentia circumsistant, et laudes parvis amoribus similes illam hac et illac circumvolent. Ad illam quum ascenderis, uxorem ducas, et omnia illa habeas, divitias, gloriam, honores ».

19. *Tanto honore.* Videlicet eloquentibus ad honores et magistratus facilem aditum patere intelligit. Auctor dialogi de Oratoribus: « Hos et præturæ et consulatus vocare ultro videbantur; hi ne privati quidem sine potestate erant, quum et populum et senatum consilio et auctoritate regerent; quin immo sibi ipsi persuaserant, neminem sine eloquentia aut assequi posse in civitate, aut tueri conspicuum et eminentem locum ».

20. *Tam sint pauci, semperque fuerint.* Cic. de Oratore, lib. I, cap. 4: « Quis non jure miretur, ex omni memoria ætatum, temporum, civitatum, tam exiguum oratorum numerum inveniri? » Et Petronius quum ceteras artes tanto olim studio cultas, tum in primis eloquentiam queritur suorum temporum luxu concidisse: « At nos vino scortisque demersi, ne paratas quidem artes avemus cognoscere; sed accusatores antiquitatis vitia tantum docemus, et discimus... Quis umquam venit in templum, et

convivium, sermo est pæne familiarium[21] deserendus. Quæ res in hoc genere homines a labore studioque dicendi deterret : non quo aut ingenia deficiant, aut doctrina puerilis. An hic, si sese isti vitæ dedisset, consularem hominem[22] admodum adolescens in judicium vocavisset? hic, si laborem fugeret, si obstrictus voluptatibus teneretur, in hac acie[23] quotidie versaretur? appeteret inimicitias? in judicium vocaret? subiret periculum capitis[24]? ipso inspectante populo[25] romano, tot menses aut de salute[26], aut de gloria dimicaret?

votum fecit, si ad eloquentiam pervenisset? etc. »

21. *Familiarium deserendus.* Notum est quid Plutarchus de Demosthene prodiderit : « Locum sibi subterraneum fecit ad exercitationes obeundas, in eum singulis diebus ingrediens fingebat suam actionem, et vocem formabat, frequenter duos tresve menses sine intermissione hoc pacto transigebat, alteram capitis partem radens eo consilio, ut etiamsi egredi vellet, eum nihilominus pudor inclusum contineret ».

22. *Consularem hominem.* C. Antonium Ciceronis collegam in consulatu.

23. *In hac acie.* Sæpius causæ forenses pugna et acies nominantur. Eumenius orat. pro restaurandis scholis : « Inter hanc aciem fori et nostra illa secreta studiorum exercitia diversitas : ibi armantur ingenia, hic præliantur ; ibi prælusio, hic pugna committitur ; hic plerumque velut sudibus et saxis, illic semper telis splendentibus dimicatur ». Ovid. Fast. III : « Et fora marte suo litigiosa vacent ». Valerius, lib. VIII, cap. 5 : « Quid M. Cicero forensi militia summos honores amplissimumque dignitatis locum adeptus, nonne in ipsius eloquentiæ suæ castris testis objectus est ? »

24. *Subiret periculum capitis.* Caius D. de injuriis et famos. lib. I, 33 : « Qui injuriarum actionem per calumniam instituit, extra ordinem damnetur, id est, exsilium aut relegationem, aut ordinis amotionem patiatur ». Martialis, lib. de Spectaculis, epigr. 4 : « Et delator habet, quod dabat exsilium ». Tiberius apud Dion. lib. LVIII : « Præcipuos eorum qui per calumniam accusationes intenderent, uno die jussit interfici ». Jure canonico pœna talionis calumniatoribus infligitur. Timendum igitur erat, ne si reus absolveretur, accusator ad talionis pœnam damnaretur.

25. *Inspectante populo.* Nam publica judicia in foro fiebant, et populus frequens aderat, præsertim in magnis causis.

26. *Tot menses aut de salute, aut de gloria dimicaret?* Quum in accusatione superatus, periculum esset, ne ipse damnaretur.

XX. Nihil igitur[1] illa vicinitas[2] redolet? nihil hominum fama[3]? nihil Baiæ[4] denique ipsæ loquuntur? Illæ vero non loquuntur solum, verum etiam personant: huc unius mulieris libidinem esse prolapsam, ut ea non modo solitudinem ac tenebras[5], atque hæc flagitiorum integumenta[6] non quærat, sed in turpissimis rebus frequentissima celebritate et clarissima luce lætetur.

Verum si quis est, qui etiam meretriciis amoribus interdictum juventuti putet, est ille quidem valde severus; negare non possum: sed abhorret non modo ab hujus sæculi licentia, verum etiam a majorum consuetudine[7], atque concessis. Quando enim hoc factum[8] non est? quando reprehensum? quando non permissum? quando denique fuit, ut, quod licet, non liceret? Hic ego jam rem definiam[9]; mulierem nullam

XX. 1. *Nihil igitur.* Affert objectionem, eique sic respondet, ut in Clodiam omnem culpam et impudicitiæ crimen detorqueat.

2. *Illa vicinitas.* Ad quam Cœlius a patre semigravit, conducens in Palatio particulam insulæ, quam P. Clodius, Clodiæ ipsius frater, uno tantum pariete a Q. Metelli Celeris Clodiæ mariti domo disjunctam possidebat.

3. *Nihil hominum fama.* Quæ per totam urbem de nimia M. Cœlii et Clodiæ familiaritate percrebuit.

4. *Nihil Baiæ..... loquuntur?* In quibus Cœlius et Clodia comessationes, convicia, symphonias et navigia celebrarunt.

5. *Solitudinem ac tenebras.* Mart. lib. I, epigr. 35, fortasse ad hunc ipsum locum alludit: nam sub Lesbiæ nomine Clodia significatur: « Incustoditis, et apertis Lesbia semper Liminibus peccas, nec tua furta tegis ».

6. *Integumenta.* Hanc vocem abscondendi velandique sensu Cicero etiam in Pisonem; defendendi tutandique Plautus usurpavit, Bacch. IV, 2, 19.

7. *A majorum consuetudine.* Nulla erat Romanis vera cognitio et comprehensio virtutis; Christiana religio menti lumen prætulit, et homini naturam suam patefecit.

8. *Quando enim hoc factum non est?* Alii legunt, *non factitatum est.* Ceterum expositio est oratoria, qua rem eamdem diversis modis enuntiat; ita tamen, ut quum idem dicere videatur, magis tamen et magis crescat oratio.

9. *Jam rem definiam.* Præmunit se ad ea, quæ futura sectione dicenda sunt; id est, de re ipsa loquar, ut in se est, nulla personarum facta mentione. — *Mulierem nullam nominabo.* Ne Clodiam videar oratione mea perstringere. — *Tantum in medio relin-*

nominabo; tantum in medio relinquam. Si quæ non nupta [10] mulier domum suam patefecerit omnium cupiditati, palamque sese in meretricia vita collocarit, virorum alienissimorum conviviis uti instituerit; si hoc in urbe, si in hortis, si in Baiarum illa celebritate faciet; si denique ita sese geret, non incessu [11] solum, sed ornatu [12] atque comitatu [13], non flagrantia oculorum [14], non libertate sermonis [15], sed etiam complexu, osculatione, aquis [16], navigatione, conviviis, ut non solum meretrix, sed etiam procax [17] videatur:

quam. Et permittam unicuique apud se cogitare, an, quæ dicenda sunt, Clodiæ possint, an alteri cuipiam mulieri convenire. Eam autem vehementius pungit, quo minus videtur attingere.

10. *Non nupta*. Hanc addit vocem, ut major mulieris impudica libertas judicetur; longe enim liberius se talis mulier in omnem libidinem effundet, si nullo mariti metu constricta teneatur.

11. *Non incessu solum*. Senec. ep. 52: omnia rerum omnium si observentur indicia sunt; et argumentum morum ex minimis quoque licet capere: « impudicum et incessus ostendit, et manus mota, et unum interdum responsum et flexus oculorum ». Hinc illud Juvenalis, Sat. II: « qui vultu morbum incessuque fatetur ». Et vero quantopere in ipso incessu mores eluceant, ostendit illud S. Ambrosii lib. I Offic. cap. 18.

12. *Ornatu*. Apud Athen. lib. XII ex Philarcho referentem: « Apud Syracusanos lex erat ne mulieres auro, purpura, floridis vestibus uterentur, neve iis quæ purpureos haberent clavos, nisi si qua se publicam meretricem esse concederet ». Vide S. Cyprianum de disciplina et habitu virginum, et Apul. lib. II de Asino aureo.

13. *Comitatu*. Pudicæ mulieris et impudicæ comitatus a Macrob. Sat. II, cap. 5, describitur: « Notum est illud; adverterant in se populum in spectaculo gladiatorum, Livia et Julia comitatus dissimilitudine; quippe cingentibus Liviam gravibus viris, hæc juventutis, et quidem luxuriosæ grege circumsidebatur. Admonuit pater scripto; videret, quantum inter duas principes feminas interesset. Julia rescripsit; et hi mecum senes fient ».

14. *Flagrantia oculorum*. Virg. Æn. lib. I, 714: « Flagrantesque Dei vultus, simulataque verba ».

15. *Non libertate sermonis*. Hanc libertatem sermonis esse impudicæ mentis indicium cuivis compertum est.

16. *Aquis*. Ernest. legendum suspicatur *actis* ex cap. 15, ubi hæc maxime notanda sunt: « Accusatores quidem libidines, amores, adulteria, Baias, actas, convivia, comessationes, cantus, symphonias, navigia jactant ».

17. *Sed etiam procax*. Impudens, quasi viros appellans, a procando, inverecunde provocando: inde procus, matrimonii appetitor, ut a petendo petulans.

cum hac si quis adolescens forte fuerit, utrum hic tibi, L. Herenni[18], adulter, an amator, expugnare pudicitiam, an explere libidinem voluisse videatur?

Obliviscor jam injurias, Clodia; depono memoriam doloris mei; quæ abs te crudeliter[19] in meos, me absente, facta sunt, negligo. Ne sint hæc in te dicta, quæ dixi. Sed ex te ipsa requiro, quoniam et crimen accusatores abs te, et testem ejus criminis te ipsam dicunt se habere: si qua mulier sit hujusmodi, qualem ego paullo ante descripsi, tui dissimilis, vita institutoque meretricio; cum hac aliquid adolescentem hominem habuisse rationis, num tibi perturpe aut perflagitiosum esse videatur? Ea si tu non es, sicut ego malo, quid est, quod objiciant Cœlio? sin eam te volunt esse, quid est, cur nos crimen hoc, si tu contemnis, pertimescamus? Quare nobis da viam[20] rationemque defensionis. Nam aut pudor tuus defendet, nihil a M. Cœlio petulantius esse factum; aut impudentia et huic, et ceteris magnam ad se defendendum facultatem dabit.

XXI. Sed quoniam[1] emersisse jam e vadis[2], et scopulos prætervecta videtur oratio mea, perfacilis mihi reliquus cursus ostenditur. Duo sunt enim crimina, una in muliere, summorum facinorum; auri, quod sumptum a Clodia dicitur; et veneni, quod ejusdem

18. *L. Herenni.* Unus erat ex quatuor Cœlii accusatoribus; solus autem nominatur, quia solus de luxuria, de libidine, de vitiis juventutis multa dixerat.

19. *Crudeliter in meos.* De crudelitate quam P. Clodius, Clodiæ frater, in conjugem liberosque Ciceronis exsulantis exercuit, vide orationem pro Domo, cap. 23, et epist. 12, lib. XIV, ad Div.

20. *Quare nobis da viam.* Nobis præscribe, an impudicam illam et libidinosam familiaritatem quam Cœlius tecum habuisse jactatur, negare debeat, an confiteri.

XXI. 1. *Sed quoniam.* Transitio est allegorica, a navibus sumpta dicendi ratione.

2. *Jam e vadis.* Hieron. ad Heliodorum, lib. V de laude vitæ solitariæ, hunc locum feliciter expressit.

Clodiæ necandæ causa parasse Cœlium criminantur. Aurum sumpsit, ut dicitis, quod L. Lucceii servis daret, per quos Alexandrinus Dio[3], qui tum apud Lucceium habitabat, necaretur. Magnum crimen vel in legatis insidiandis, vel in servis ad hospitem domini[4] necandum sollicitandis[5]; plenum sceleris consilium, plenum audaciæ. Quo quidem in crimine primum illud requiram, dixeritne Clodiæ, quam ad rem aurum tum sumeret, an non dixerit. Si non dixit, cur dedit? si dixit, eodem se conscientiæ scelere devinxit. Tune aurum ex armario[6] tuo promere ausa es? tune Venerem illam tuam spoliatricem[7] spoliare ornamentis? Ceterum quum scires, quantum ad facinus aurum hoc quæreretur, ad necem legati, ad L. Lucceii, sanctissimi hominis atque integerrimi, labem sceleris sempiterni: huic facinori tanto tua mens liberalis, conscia; tua domus popularis, ministra; tua denique hospitalis illa Venus[8], adjutrix

3. *Alexandrinus Dio.* Philosophus Academicus, legationis princeps, quam Romam Alexandrini miserant, ut sese purgarent de regis Ptolemæi Auletis expulsione, qui eodem tempore questum Romam venerat. Strabo, lib. XVII, de ista legatione loquitur. Dio citatus in Academ. II, 4.

4. *Ad hospitem domini.* Vulgat. *domi.* Nicolaus Damascenus libro de moribus gentium, de Celtis ita loquitur: « Ei majus supplicium irrogatur, qui hospitem, quam qui civem occiderit. Huic enim mors, illi exsilium infertur ». Horatius hoc scelus inter atrocissima facinora numeravit, Od. 13, lib. II: « Illum et parentis crediderim sui Fregisse cervicem, et penetralia Sparsisse nocturno cruore Hospitis ».

5. *Sollicitandis.* Vide Ciceronem de gravitate hujus sceleris agentem in orat. pro Dejotaro, cap. 11.

6. *Ex armario.* Petronius in Satyrico: « Grande armarium in angulo vidi, in cujus ædicula erant lares argentei, Venerisque signum ».

7. *Spoliatricem. Venus spoliatrix* dicitur, quod Clodia juvenes omnibus propemodum bonis spoliaret. Martialis, lib. IV, ep. 29: « Sic spoliatricem commendat fastus amicam: Janua nec juvenem semper aperta tenet ». Hinc munera ab amatoribus expressa, spolia passim nominantur. Propertius, Eleg. lib. III: « Matrona incedit census induta nepotum, Et spolia opprobrii nostra per ora trahit ». Juvenalis, sat. VI, 232: « Illa docet spoliis nudi gaudere mariti ». Vide Tibullum, eleg. 4, lib. II.

8. *Tua mens liberalis, conscia; tua*

esse non debuit. Vidit hoc Balbus : celatam esse Clodiam dixit, atque ita Cœlium ad illam attulisse[9], se ad ornatum ludorum aurum quærere. Si tam familiaris erat Clodiæ, quam tu esse vis, quum de libidine ejus tam multa dicis, dixit profecto[10], quo vellet aurum. Si tam familiaris non erat, non dedit. Ita si verum tibi[11] Cœlius dixit, o immoderata mulier, sciens tu aurum ad facinus dedisti; si non est ausus dicere, non dedisti.

XXII. Quid ego nunc[1] argumentis huic crimini, quæ sunt innumerabilia, resistam? Possum dicere, mores M. Cœlii[2] longissime a tanti sceleris atrocitate esse disjunctos; minime esse credendum[3], homini tam ingenioso, tamque prudenti non venisse in men-

domus popularis, ministra; tua denique hospitalis illa Venus. Hæc omnia cum probro dicta; nam in muliere, quam decet esse modestam et verecundam, mens liberalis non laudatur; domus vero popularis apertum habet dedecus, et hospitalis Venus summum est turpitudinis.

9. *Ad illam attulisse.* Id est, causam hanc illi dixisse, cur aurum quæreret.— *Aurum*, scilicet, ornamenta aurea.

10. *Dixit profecto.* Quia nimirum amicis et familiaribus omnia secreta et pectoris arcana deteguntur. Pulchre Seneca epist. 3 : « Tu vero omnia cum amico delibera, sed de ipso prius; post amicitiam credendum est, ante amicitiam judicandum, etc. »

11. *Ita si verum tibi*, etc. Expositio est, quia, ut ait Cornificius ad Herennium, manet in eodem loco, et aliud atque aliud dicere videtur. Hic eamdem plane rem dicit, sed non eodem modo, quamvis iisdem pæne verbis, sed tractatione variatur oratio. Superius enim Balbo loquebatur, hic per apostrophen ad Clodiam ipsam convertitur; immoderatam appellat, quod adeo cupiditates suas non potuerit moderari, ut hac accusatione, vel seipsam sceleris consciam fuisse, vel falsum objicere crimen ostendat.

XXII. 1. *Quid ego nunc.* Hæc est altera pars sectionis, qua tantam sibi argumentorum ad convincendam criminis objecti falsitatem copiam suppetere, adeoque se causæ suæ confidere demonstrat, ut ea non dubitet silentio præterire.

2. *Mores M. Cœlii.* Tullius in partitionibus hanc causarum infirmationem esse dicit, si ostendatur reus « aut non his moribus esse, aut non ea vita, aut nullos animi motus, aut non tam impotentes fuisse ». Pro Cluentio: « Perinde, ut opinio est de cujusque moribus, ita quid ab eo factum, et non factum sit, existimari potest ».

3. *Minime esse credendum.* Primo argumentari se posse dixit a Cœlii

tem, rem tanti sceleris ignotis alienisque servis non esse credendam. Possum etiam[4], illa et ceterorum patronorum, et mea consuetudine, ab accusatore perquirere, ubi sit congressus cum servis Lucceii Cœlius; qui ei fuerit aditus. Si per se, qua temeritate? si per alium, per quem? Possum omnes latebras[5] suspicionum peragrare dicendo. Non causa, non locus, non facultas, non conscius, non perficiendi, non occultandi maleficii spes, non ratio ulla, non vestigium maximi facinoris reperietur. Sed hæc, quæ sunt oratoris propria[6], quæ mihi, non propter ingenium meum[7], sed propter hanc exercitationem usumque dicendi, fructum aliquem ferre possent[8], quum a me ipso laborata[9] proferri viderentur, bre-

moribus; nunc argumentatur a natura Cœlii, qui quum sit adeo ingeniosus et prudens, si Dionem voluisset exstinguere, rem tantam, tam periculosam, alienis et ignotis servis non credidisset. Talis est Antipatri ab Herode patre accusati defensio apud Josephum, lib. I de excidio: « Quomodo igitur ego tam callidus et ingeniosus in ceteris, factus sum adeo imprudens, ut non noverim facile non posse homines latere, tantum sceleris machinantem, etc. »

4. *Possum etiam... perquirere.* Ea prætermittit, ut majorem ostendat in causa fiduciam, dum ea adversariis concedit, quæ nec ipse, nec alii in aliis causis dare consuerunt.

5. *Possum omnes latebras.* Duo sunt maxime ex quibus causa deducitur, causa et eventus; de quibus in partitionibus orat. cap. 32 et 33. Hic innuit nullam conjecturam tam a causa, sive facultate, quam ipsis facti vestigiis et eventu deduci posse, qua Cœlius tanti sceleris arguatur.

6. *Quæ sunt oratoris propria.* Hæc argumenta quæ proprio oratoris ingenio excogitantur, proindeque minus solent habere momenti, quod magis ab oratoris solertia et inventione, quam ab ipsius rei veritate, profluxerint.

7. *Non propter ingenium meum.* Bene et modeste; nempe molesta est omnis jactantia, tum maxime de ingenio et eloquentia. Vide orationem Sextianam, cap. 2.

8. *Possent.* Sic emendavit Ernest. Al. *potuissent.*

9. *A me ipso laborata.* Ant. Augustinus conj. optime *elaborata*, quod probat F. Ursinus. Nam supra, « cura et vigiliis elaborata » dixit. Recepit Lambinus. In Bruto, 7: « omnes artes vetustiores habet (Græcia), et multo ante non inventas solum, sed etiam perfectas, quam hæc est a Græcis elaborata dicendi vis, atque copia ». Ibidem, 90: « Deinceps inde multæ (causæ ad se delatæ), quas non minus diligenter elaboratas, et tamquam elu-

vitatis causa relinquo omnia. Habeo enim, judices, quem vos socium vestræ religionis jurisque jurandi facile esse patiamini, L. Lucceium, sanctissimum hominem, et gravissimum testem: qui tantum facinus in famam atque fortunas suas neque non audisset illatum a Cœlio, neque neglexisset, neque tulisset. An ille vir, illa humanitate præditus, illis studiis, artibus atque doctrina [10], illius ipsius periculum, quem propter hæc ipsa studia diligebat, negligere potuisset? et, quod facinus, in alienum hominem illatum severe acciperet, id omisisset curare in hospite? quod per ignotos actum quum comperisset [11], doleret, id a suis tentatum esse negligeret? quod in agris locisve publicis factum reprehenderet, id in urbe ac suæ domi cœptum esse, leviter ferret? quod in alicujus agrestis periculo non prætermitteret, id homo eruditus in insidiis doctissimi hominis dissimulandum putaret? Sed cur diutius vos, judices, teneo? Ipsius jurati religionem auctoritatemque percipite, atque omnia diligenter testimonii verba cognoscite. Recita testimonium Lucceii. TESTIMONIUM LUCCEII..... Quid exspectatis amplius? an aliquam vocem putatis ipsam pro se causam et veritatem posse mittere? Hæc est innocentiæ defensio, hæc ipsius causæ oratio, hæc una vox veritatis. In crimine ipso nulla suspicio est, et in re nihil est argumenti; in negotio, quod actum esse dicitur, nullum vestigium sermonis, loci, tem-

cubratas afferebamus ». Tullianum est res *elaborari*, non laborari, ut perfectio quædam significetur, qualem hominis studium omne adhibentis facultas ferat.

10. *Studiis, artibus atque doctrina.* Ex his ipsis verbis conjicere licet, hunc esse L. Lucceium illum, a quo Cicero ornatissima epistola (ad Div. V, 12) petit, ut suas res memoriæ literisque mandet.

11. *Per ignotos actum quum comperisset.* Alii, *per ignotos actum si comperisset.*

poris; nemo testis, nemo conscius nominatur; totum crimen profertur ex inimica, ex infami, ex crudeli, ex facinorosa, ex libidinosa domo[12]; domus autem illa, quæ tentata scelere isto nefario dicitur, plena est integritatis, officii, religionis; ex qua domo recitatur vobis jurejurando devincta auctoritas: ut res minime dubitanda in contentione ponatur, utrum temeraria, procax, irata mulier finxisse crimen, an gravis, sapiens, moderatusque vir religiose testimonium dixisse videatur.

XXIII. Reliquum est igitur crimen de veneno: cujus ego neque principium invenire, neque evolvere exitum possum. Quæ fuit enim causa[1], quamobrem isti mulieri venenum vellet dare Cœlius? Ne aurum redderet? num petivit? Ne crimen[2] hæreret? num quis objecit? num quis denique fecisset mentionem, si hic nemini nomen detulisset[3]? Quin etiam Herennium dicere audistis, verbo se molestum non futurum fuisse Cœlio, nisi iterum eadem de re suo familiari absoluto nomen hic detulisset. Credibile est

12. *Ex inimica... domo.* Loquendi formula quam jurisconsulti frequenter usurpant. Paulus D. de testibus: « Testes eos quos accusator de domo produxerit, interrogari non placuit ». Item Ulpianus ibidem: « nihil nocet ex una domo plures testes alieno negotio adhiberi ». Lycurgus orator contra Leocratem: « timens ne ex eadem domo, et ii qui re ipsa arguebant, et is qui arguebatur, procederent ».

XXIII. 1. *Quæ fuit enim causa.* Omnis conjecturæ refutatio a causa et eventu deducitur; jam ex inficiatione causæ demonstrat nullum posse hujus criminis principium inveniri. A remotione autem causæ solent factum negare, ut Marcus Tullius passim; nempe, ut ait Leontinus Gorgias in Palamedis apologia: « Nemo vult gratis aut salutem suam summis periculis exponere, aut summa improbitate nefarius videri ».

2. *Ne crimen hæreret?* De nece Dionis Alexandrini. Eodém sensu Terentius Hecyra, actu II, sc. 1: « Sola hic fuisti: in te omnis hæret culpa sola ». Et pro Roscio comœdo: « Potest hoc homini huic hærere peccatum? »

3. *Nomen detulisset.* Id est, si Atratini patrem iterum non accusasset. — *Nemini.* Habent Rom. et Venetæ *neminis*.

igitur, tantum facinus nullam ob causam[4] esse commissum? et vos non videtis, fingi sceleris maximi crimen[5], ut alterius causa sceleris[6] suscipiendi fuisse videatur? Cui denique commisit? quo adjutore usus est? quo socio? quo conscio? cui tantum facinus, cui se, cui salutem suam credidit? Servisne mulieris? sic enim objectum est. Et erat tam demens hic, cui vos ingenium certe tribuitis[7], etiamsi cetera inimica oratione detrahitis, ut omnes suas fortunas alienis servis committeret? At quibus servis? refert enim magnopere id ipsum: hisne, quos intelligebat non communi conditione servitutis uti, sed licentius, liberius, familiarius cum domina vivere? Quis enim hoc non videt judices? aut quis hoc ignorat, in ejusmodi domo, in qua nihil geratur, quod foras proferendum sit, in qua lustra, libidines, luxuries, omnia denique inaudita vitia atqne flagitia versentur; hic servos non esse servos[8]? quibus omnia committantur? per quos gerantur? qui versentur iisdem in voluptatibus? quibus occulta credantur? ad quos aliquantum etiam ex quotidianis sumptibus ac luxuria redundet? Id igitur Cœlius non videbat? Si enim tam familiaris erat mulieris, quam vos vultis; istos quoque servos familiares esse dominæ sciebat. Sin ei tanta consuetudo, quanta a vobis inducitur, non erat; quæ cum servis potuit familiaritas esse tanta?

4. *Nullam ob causam.* Codices Lamb. et Barb. Rom. Venet. et Aldus habent « ob nullam causam ».

5. *Sceleris maximi crimen.* Scilicet Dionis homicidii.

6. *Alterius causa sceleris.* Clodiæ veneficii.

7. *Et erat tam demens hic, cui vos ingenium certe tribuitis.* Idem qui supra Gorgias : « duo in me inter se plane contraria reprehendis, sapientiam et insaniam. Quæ duo uni et eidem homini esse non possunt, etc. »

8. *Servos non esse servos.* Plutarchus de institutione puerili : « Qui se flagitiis omnibus immerserint, ne quidem satis libertatis habent, nt servos reprehendant, nedum et liberos ».

XXIV. Ipsius autem veneni[1] quæ ratio fingitur? ubi quæsitum est? quemadmodum paratum? quo pacto? cui, quo in loco traditum? Habuisse aiunt domi, vimque ejus esse expertum[2] in servo quodam, ad rem ipsam parato; cujus perceleri interitu esse ab hoc comprobatum venenum. Proh dii immortales! cur interdum in hominum sceleribus maximis aut connivetis[3], aut præsentis fraudis pœnas in diem reservatis[4]? Vidi enim, vidi[5], et illum hausi[6] dolorem vel acerbissimum in vita, quum Q. Metellus abstraheretur[7] e sinu gremioque patriæ; quumque ille vir, qui se natum huic imperio putavit, tertio die post, quam in curia, quam in Rostris, quam[8] in republica

XXIV. 1. *Ipsius autem veneni.* Remotione circumstantiarum crimen de veneno refutatur.

2. *Vimque ejus esse exp.* Suetonius Nerone, cap. 33, de veneno quod Britannico parabatur: « In hædo expertus, postquam is quinque horas protraxit, iterum ac sæpius recoctum porcello objecit. Quo statim exanimato, inferri in triclinium, darique cœnanti secum Britannico imperavit ».

3. *Connivetis.* Hæc quæstio totam antiquitatem turbavit, cur nimirum deus in maximis hominum sceleribus quasi connivens, iis bona accidere pateretur, adeo ut propter hanc unam rationem plerique negaverint aut deum esse, aut rebus humanis providere.

4. *In diem reservatis?* Deum pedes laneos, manus plumbeas habere, vulgatum est, quod sero quidem nefarii, sed tamen gravissime nonnumquam puniantur; etenim ut ait Propertius: « Si qua venit sero, magna ruina venit ». Solon apud Demosthenem de falsa legatione justitiam describit: « Et quamvis pœnas differt aliquando, tacetque Mente tamen memori facta nefanda notat, Exigit et tandem pœnas, etc. »

5. *Vidi enim, vidi.* Hoc verbo sæpe utimur ad miserationem commovendam. Æn. II, 5: « ... Quæque ipse miserrima vidi »; XII, 638: « Vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem Murranum »; Cicero pro Milone, cap. 38: « Vidi enim, vidi hunc ipsum Q. Hortensium lumen et ornamentum reip. pæne interfici servorum manu ».

6. *Hausi dolorem.* Æn. IV, 661: « Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto Dardanus »; et XII, 945: « ... oculis sævi monumenta doloris Exuviasque hausit furiis accensus et ira Terribilis ».

7. *Q. Metellus abstraheretur.* A Clodia uxore veneno sublatum credebant. Qua de causa Clytæmnestra dicta est, ait Fab. I, cap. 6, quod ut illa virum Agamemnonem, sic hæc Metellum interfecerit.

8. *Quam in curia, quam in Rostris, quam, etc.* In vulgatis, « postquam in curia, in Rostris, in rep. »

floruisset, integerrima ætate, optimo habitu[9], maximis viribus, eriperetur indignissime bonis omnibus, atque universæ civitati. Quo quidem tempore ille moriens, quum jam ceteris[10] ex partibus oppressa mens esset, extremum sensum ad memoriam reipublicæ reservabat[11]: quum me intuens flentem significabat interruptis atque morientibus vocibus, quanta impenderet procella[12] urbi, quanta tempestas civitati; et quum parietem sæpe feriens eum, qui cum Q. Catulo fuerat ei communis, crebro Catulum, sæpe me, sæpissime rempublicam nominabat; ut non tam, se emori, quam spoliari suo præsidio[13] quum patriam, tum etiam me, doleret. Quem quidem virum si nulla vis repentini sceleris sustulisset, quonam modo ille furenti fratri suo patrueli consularis[14] restitisset, qui consul incipientem furere[15] atque conantem, sua se manu interfecturum, audiente senatu,

9. *Optimo habitu.* Habitus corporis optimus idem est atque sanitas.

10. *Quum jam ceteris.* Quum jam imminente morte vis veneni grassantis intra præcordia adeo sensus omnes et mentem oppressisset, ut de aliis rebus non posset cogitare.

11. *Reservabat.* Notavit Philipp. Rubenius elect. l. 9, veterem codicem habere *revocabat*, quod probant J. Gronovius, Grævius, Lallem. Q. Metelli morientis tam oppressa mens erat, ut nihil jam reminisci, aut cogitare posset; nisi quod extremus tamen ei superesset quidam sensus quo ejus animo respublica obversaretur, in qua operam ille omnem, studiumque collocaverat.

12. *Quanta impenderet procella.* Ex consulatu C. Cæsaris, propter leges quæ ferebantur. Obiisse Metellum Celerem Cæsare et Bibulo coss. supra jam diximus.

13. *Spoliari suo præsidio.* Vir bonus est patriæ præsidium. Sic Hippocrates in epistola ad Abderitanum senatum: « Felices populi quicumque sua ipsorum propugnacula viros bonos esse cognoscunt, et non turres aut muros, sed sapientum sapientes sententias ».

14. *Fratri suo patrueli consularis restitisset.* Fratrem patruelem appellat non quod nati essent duobus fratribus, sed quod mater Clodii soror esset patris Metelli Celeris.

15. *Incipientem furere.* Id est, populi gratiam captantem ut omnia misceret et Ciceroni et bonis omnibus noceret. Cicero lib. II ad Atticum, ep. prima: Si paullo plus furor pulchelli progredi posset, valde ego te

dixerit? Ex hac igitur domo[16] progressa ista mulier, de veneni celeritate dicere audebit? nonne ipsam domum metuet, ne quam vocem eliciat[17]? non parietes conscios, non noctem illam funestam ac luctuosam perhorrescet? Sed revertar ad crimen. Etenim hæc facta illius clarissimi ac fortissimi viri[18] mentio et vocem meam fletu debilitavit, et mentem dolore impedivit.

XXV. Sed tamen venenum unde fuerit, quemadmodum paratum sit, non dicitur. Datum esse hoc aiunt P. Licinio, pudenti adolescenti et bono, Cœlii familiari; constitutum factum esse[1] cum servis, ut venirent ad balneas Senias[2]; eodem Licinium esse venturum, atque iis veneni pyxidem traditurum. Hic primum illud requiro: quid attinuerit illud ferri in eum locum [constitutum]; cur illi servi non ad Cœlium domum venerint. Si manebat tanta illa consuetudo Cœlii cum Clodia, tantaque familiaritas: quid suspicionis esset, si apud Cœlium mulieris servus visus esset? Sin autem jam suberat[3] simultas, exstincta erat consuetudo, discidium exstiterat: « hinc illæ lacrymæ[4] » nimirum, et hæc causa est horum omnium scelerum atque criminum.

istinc excitarem. Verum præclare Metellus impedit, et impediet ».

16. *Ex hac igitur domo.* In qua triduo, integerrima ætate, optimo habitu, maximis viribus, Metellus exstinctus est.

17. *Ne quam vocem eliciat?* Habent libri manuscripti *ejiciat*, quorum scripturam confirmat Euripidis versus in Hippolyto, ex quo sententiam videtur Cicero mutuatus : « Sociasque tenebras non perhorrescunt mali, conscia domorum tecta ne vocem edant ».

18. *Clarissimi... viri.* Metellus fuit orator; citatur Brut. cap. 70.

XXV. 1. *Constitutum factum esse.* Lambin. « constitutum locum esse », ut habent nonnulli codices vulgat.

2. *Ad balneas Senias.* Al. *Xenias.* Balneæ fuerunt solis addictæ peregrinis, ut nomen ipsum ἀπὸ τοῦ ξένου deductum videtur indicare, ad quas ni fallor, nefas esset, Romanos, gentemque togatam accedere.

3. *Jam suberat.* Erfurt. Barb. et prior Venet. « jamjam suberat ».

4. *Hinc illæ lacrymæ.* Hæc verba

Immo, inquit, quum servi ad dominam rem istam, et maleficium Cœlii detulissent, mulier ingeniosa præcepit suis, ut omnia Cœlio pollicerentur : sed, ut venenum, quum a Licinio traderetur, manifesto comprehendi posset, constitui locum jussit, balneas Senias, ut eo mitteret amicos, qui delitescerent; deinde repente, quum venisset Licinius, ut venenum traderet, prosilirent, hominemque comprehenderent.

XXVI. Quæ quidem omnia, judices, perfacilem rationem habent reprehendendi. Cur enim balneas publicas potissimum constituerat? in quibus non invenio, quæ latebra[1] togatis hominibus esse possit. Nam, si essent in vestibulo balnearum, non laterent : sin se in intimum conjicere vellent, nec satis commode, calceati[2] et vestiti, id facere possent, et fortasse non reciperentur ; nisi forte mulier potens quadrantaria illa permutatione[3] familiaris facta erat balneatori[4].

ex Terent. sc. 1 Andriæ deprompta videntur in proverbium abiisse « ... Atat hoc illud est, Hinc illæ lacrymæ ». Juven. sat. I, 168 : « Inde iræ et lacrymæ ». Quam sæpius mulieres libidinis impotentia in adolescentes a quibus spernebantur, furore plus quam bellnino exarserint, indicio esse possunt exempla a Mureto collecta.

XXVI. 1. *Quæ latebra*. Seneca ep. 86, de balneo Scipionis : « Balneolum angustum, tenebricosum, ex consuetudine antiqua, non videbatur majoribus nostris caldum, nisi obscurum.... at nunc, quis est qui sic lavari sustineat? pauper sibi videtur, ac sordidus, nisi parietes magnis, et preciosis orbibus refulserint.... at nunc blattaria vocant balnea, si qua non ita aptata sunt ut totius diei solem fenestris amplissimis recipiant, nisi et lavantur simul et colorantur; nisi ex solio agros, et maria prospiciunt ».

2. *Calceati*. Calceis in publico, domi soleis utebantur.

3. *Quadrantaria illa permutatione*. Quadrantaria dicta est Clodia, quod adolescens quidam pro stupri mercede in loculos loco nummorum argenteorum quadrantes æreos immisisset; inde illam ad quadrantem adulteris patere calumniatur Cicero. Ipsa Messalina Augusta rerum omnium prodiga, pro stupro mercedem etiam exigebat. Juvenalis, VI, 125 : « Excepit blanda intrantes atque æra poposcit ». Sic intelligenda « quadrantaria permutatio » : quadrante vulgo Romæ lavari solebat in publicis balneis, teste Juvenale; at Clodia facta sui copia balneatori, quadrantem, quem pro balneo dederat, pro stupro recuperavit.

4. *Balneatori*. Veteres aliqui Tullium reprehenderunt, quod balneatorem in clausula posuisset; illum Quint. Inst. Orat. IX, 4, defendit.

Atque equidem vehementer exspectabam, quinam isti viri boni, testes hujus manifesto deprehensi veneni dicerentur. Nulli enim sunt adhuc[5] nominati. Sed non dubito[6], quin sint pergraves, qui primum sint talis feminæ familiares[7]; deinde eam provinciam susceperint, ut in balneas contruderentur: quod illa, nisi a viris[8] honestissimis ac plenissimis dignitatis, quam velit sit potens, numquam impetravisset. Sed quid ego de dignitate istorum testium[9] loquor? virtutem eorum diligentiamque cognoscite. In balneis delituerunt: testes egregios! deinde temere prosiluerunt: homines gravitati deditos! Sic enim fingunt, quum Licinius venisset, pyxidem teneret in manu, conaretur tradere, nondum tradidisset, tum repente evolasse istos præclaros testes sine nomine; Licinium autem, quum jam manum ad tradendum[10] pyxidem porrexisset, retraxisse, atque illo repentino hominum impetu se in fugam conjecisse. O magna vis veritatis[11], quæ contra hominum ingenia, calliditatem, solertiam, con-

5. *Nulli... sunt adhuc nominati.* Accusatores dixerant, testes se habere qui Licinium vidissent, quum venenum Clodiæ servis esset traditurus; eos igitur irridet Tullius, quod neminem hactenus nominarint; quod profecto fecissent, si testes producere potuissent.

6. *Sed non dubito.* Ironice carpit eorum testium levitatem, tum quod essent impudicæ feminæ familiares, tum quod id munus et officium suscepissent, ut se in balneas obtrusissent, quod bonis viris et gravibus plane indignum est.

7. *Talis feminæ familiares.* Æschines in sua accusatione contra Timarchum: « Si quem malorum consuetudo juvat, numquam rogavit qualiter vivat, sciens talem esse, qualis grex erit sodalium ».

8. *Nisi a viris.* Manutius censet vocem *nisi* delendum; sed ironice loquitur Cicero.

9. *De dignitate istorum testium.* Non solum a dignitate, id est, generis, munerum, officiorum vitæ splendore fides testibus conciliatur, sed etiam morum integritate et sanctitate, quæ multo plus ad faciendam fidem habet momenti; nunc igitur postquam obscuritate testium fidem elevavit, ostendit non illis credendum esse.

10. *Ad tradendum.* Alii codd. dant *ad tradendam.*

11. *O magna vis veritatis.* Sententia sumpta ab Æschine ex oratione contra Timarchum: «Tanta vis est veri-

traque fictas omnium insidias, facile se per se[12] ipsa defendat!

XXVII. Verum hæc tota fabella[1] veteris, et plurimarum fabularum poetriæ, quam est[2] sine argumento? quam nullum invenire exitum potest[3]? Quid enim? isti tot viri (nam necesse est fuisse non paucos, ut et comprehendi Licinius facile posset, et res multorum oculis esset testatior) cur Licinium de manibus amiserunt[4]? qui minus enim Licinius comprehendi potuit, quum se retraxit, ne pyxidem traderet, quam si non retraxisset? Erant enim illi positi, ut comprehenderent Licinium; ut manifesto Licinius teneretur, aut quum retineret venenum, aut quum tradidisset. Hoc fuit totum consilium mulieris, hæc istorum provincia[5], qui rogati sunt. Quos quidem tu quamobrem temere prosiluisse dicas, atque ante tempus, non reperio. Fuerant hoc rogati, fuerant ad hanc rem collocati, ut venenum, ut insidiæ, facinus denique ipsum ut manifesto comprehenderetur. Potueruntne meliori tempore prosilire, quam quum Licinius venisset? quum in manu teneret veneni pyxidem? quæ si quum jam erat tradita servis, evasissent

tatis, ut omnes superet humanas rationes ».

12. *Facile se per se ipsa.* Vulg. « facile per se ipsam ».

XXVII. 1. *Verum hæc tota fabella.* Antequam hujus narrationis repugnantiam ostendat, ejus auctorem in lucem prodit, Clodiam nimirum, quæ jampridem et alia multa confinxerat, allegoria ducta a poetis comicis, et fabularum auctoribus.

2. *Est sine argumento.* Quia non cohæret, quia ne verisimile quidem habet ipso in mendacio quidquam.

3. *Nullum invenire exitum potest?* Id est, non potest se probabiliter explicare, nullumque finem principiis consentaneum invenire.

4. *Cur Licinium de manibus amiserunt?* Franc. « cur Licinium manibus emiserunt ».

5. *Hæc istorum provincia.* Provincia dicitur quodvis negotium, sive munus, procuratio, sive etiam in rebus urbanis, et in privatis, ut Terent. Heautont. III, sc. 2, 5: « idcirco huic nostro tradita est provincia »; et Phorm. I, 2, 22: « provinciam cepisti duram ».

subito ex balneis mulieris amici[6], Liciniumque comprehendissent: imploraret hominum fidem, atque a se illam pyxidem traditam pernegaret. Quem quomodo illi reprehenderent? vidisse se dicerent[7]? Primum ad se revocarent maximi facinoris[8] crimen; deinde id se vidisse dicerent, quod, quo loco[9] collocati fuerant, non potuissent videre. Tempore igitur ipso se ostenderunt, quum Licinius venisset, pyxidem expediret, manum porrigeret, venenum traderet. Mimi[10] ergo est jam exitus, non fabulæ: in quo quum clausula[11] non invenitur, fugit aliquis e manibus[12]; deinde scabilla concrepant[13], aulæum tollitur[14].

6. *Mulieris amici.* Ernest. delet verba duo « mulieris amici ».

7. *Vidisse se dicerent?* Sc. Licinium servis Clodiæ venenum tradentem.

8. *Maximi facinoris crimen.* Periculum adirent ne, veneno in manibus eorum deprehenso, calumniæ in Licinium et veneficii auctores dicerentur, et ita crimen in se revocarent.

9. *Quo loco.* Sive in vestibulo, sive in intimo balnearum; in vestibulo nec latere potuerunt, nec ex intimis balneis videre.

10. *Mimi.* Mimus est actio histrionica turpissimorum facinorum imitatrix. Octavius Ferrarius de pantom. et mimis, t. II Thes. Sallengr. « Nulla in mimis, ut in comœdia, fabulæ constitutio, et ideo aberat connexio, et solutio, quæ comœdiæ partes præcipuæ esse solent ».

11. *Clausula.* Seneca epist. 77: « Quomodo fabula, sic vita: non quamdiu, sed quam bene acta sit, refert; nihil ad rem pertinet, quo loco desinas. Quocumque voles desine; tantum bonam clausulam impone ».

12. *Fugit... e manibus.* Tales solebant esse mimorum exitus, ut quum res non expediretur, fuga elaberetur is, cujus partes agebantur. Juv. sat. XIII: « Mimum agit ille, Urbani qualem fugitivus scurra Catulli ».

13. *Scabilla concrepant.* Erant *scabilla* crepitacula ex ferro (Lucian. Saltat. VIII, 83, σιδηροῦν ὑπόδημα), aut ex ligno (Pollux VII, 22, 87, ξύλινον ὑπόδημα), quæ pedibus concuti solebant, et strepitum faciebant, uti docet antiqua statua, in qua occurrit *scabillum*, confirmatque Rubenius de Re vestiaria, II, 17: « Crepitus ille scabillorum signum erat aulæi tollendi ». Augustinus lib. IV de musica: « Quæro ex te utrum possint copulari sibi pedes, quos copulari oportet, perpetuum quemdam numerum creare, ubi nullus finis appareat; veluti quum symphoniaci scabilla vel cymbala pedibus feriantur, certis quidem numeris... ita ut si tibias non audias, nullo modo ibi notare possis, quousque procurrat connexio pedum, etc. »

14. *Aulæum tollitur.* Velum pictum, cujus non solum in ædibus usus, sed

XXVIII. Quæro enim, cur Licinium titubantem, hæsitantem, cedentem, fugere conantem, mulieraria[1] manus ista de manibus emiserit; cur non comprehenderint; cur non ipsius confessione, multorum oculis, facinoris denique voce, tanti sceleris crimen expresserint? an timebant, ne tot unum, valentes imbecillum, alacres perterritum superare non possent?

Nullum argumentum in re, nulla suspicio in causa, nullus exitus criminis reperitur. Itaque hæc causa, ab argumentis, a conjectura, ab iis signis, quibus veritas illustrari solet, ad testes tota traducta est. Quos quidem ego testes, judices, non modo sine ullo timore, sed etiam cum aliqua spe delectationis exspecto. Prægestit animus jam videre, primum lautos juvenes[2], mulieris beatæ[3] ac nobilis familiares; deinde fortes viros, ab imperatrice in insidiis atque in præsidio balnearum locatos: ex quibus requiram, quonam modo latuerint, aut ubi; alveusne[4] ille, an

etiam in theatris. Aulæa quum scena esset aperta humi jacebant, et actu finito tollebantur. Phædr. fab. 7, lib. V, de principe tibicine: « Aulæo misso, devolutis tonitribus Dii sunt loquuti more translatitio ».

XXVIII. 1. *Mulieraria*. Id est, feminis dedita.

2. *Lautos juvenes*. Et lautos et juvenes appellat ut parum pudicæ mulieris describat comitatum. Pingues sane et nitidi erant bene curata cute, quippe qui mensis Clodiæ mulieris opulentæ juxta et luxuriosæ comissationibus et conviviis assueti.

3. *Mulieris beatæ*. Notum est a Græcis ὀλβίους et εὐδαίμονας divites, a Latinis beatos nominari, sed quam male, Plato demonstrat: « Felices ergo et probos esse, quæ simul necessario ferme fieri solent, volet quidem. Divites autem valde, simulque probos esse, impossibile. Dico autem divites, ut multi existimant, asserentes eos esse divites, qui pauci e multis pecunias plurimas possident, quas etiam posset malus quilibet possidere. Quod si ita est, numquam ego his concedam divitem revera esse felicem, nisi etiam bonus sit; fieri vero non potest, ut divitiis aliquis præstet, et probitate ». De Legibus, lib. V, et alibi. Sic Aristoteles et boni quique philosophi de divitiis censuerunt. Sed vulgi delirantis opinio longe est alia.

4. *Alveusne*. Scilicet alveus balnearum angustus et humidus, quo descendere nudi solebant, cum lepidissime

equus Trojanus fuerit, qui tot invictos viros, muliebre bellum gerentes, tulerit ac texerit. Illud vero respondere cogam, cur tot viri ac tales, hunc et unum, et tam imbecillum, quam videtis, non aut stantem comprehenderint, aut fugientem consequuti sint. Qui se numquam profecto, si istum in locum processerint, explicabunt : quam volent in conviviis faceti, dicaces, nonnumquam etiam ad vinum diserti[5] sint. Alia fori vis est, alia triclinii; alia subselliorum ratio, alio lectorum; non idem judicum comessatorumque conspectus; lux denique longe alia est solis[6], et lychnorum[7]. Quamobrem excutiemus omnes istorum delicias, omnes ineptias, si prodierint. Sed, si me audiant, navent aliam operam, aliam ineant gratiam, in aliis se rebus ostentent; vigeant apud istam mulierem venustate; dominentur sumptibus; hæreant[8], jaceant, deserviant : capiti vero innocentis et fortunis parcant.

XXIX. At sunt servi[1] illi, de cognatorum[2] sententia, nobilissimorum et clarissimorum hominum, manu-

cum equo Trojano comparat; quem alveum κοῖλον λόχον *cavas insidias* haud minus dixeris quam equum illum Homerus, Odyss. VIII.

5. *Nonnumquam etiam ad vinum diserti sint.* Notum est illud : « Fœcundi calices quem non fecere disertum ».

6. *Alia est solis.* Judicia intelligit, quod in Rostris sub dio et loco patente judicarent; quemadmodum et Athenis judices ἡλιασταὶ dicebantur. Hinc mos, ut tum judices, tum oratores nonnumquam manu elata solem attestarentur.

7. *Et lychnorum.* Ergo cœnæ illæ in noctem productæ; quod intemperantiæ fuit.

8. *Hæreant.* Martialis, lib. II, epigram. 38 : « Crine nitens, niger unguento, perlucidus ostro, Ore tener, latus pectore, crine glaber, Uxori qui sæpe tuæ comes improbus hæret ».

XXIX. 1. *At sunt servi.* At enim objicietis servos illos, qui ad dominam rem istam et maleficium Cœlii detulerunt, in fidei mercedem fuisse libertate donatos.

2. *Cognatorum sententia.* Significatur mulieri non licuisse servos sine cognatorum sententia manu mittere. Manu miserat autem, ne de iis quæstio haberetur, quoniam liberi non torquebantur apud Romanos, ut apud Athen. Cicero in partit. ejusdemque rei exemplum exstat in Milon.

missi. Tandem aliquid invenimus, quod ista mulier de suorum propinquorum, fortissimorum virorum, sententia atque auctoritate[3] fecisse dicatur[4]. Sed scire cupio, quid habeat argumenti ista manumissio : in qua aut crimen est Cœlio quæsitum, aut quæstio sublevata[5], aut multarum rerum consciis servis cum causa[6] præmium persolutum. At propinquis placuit. Cur non placeret, quum rem tute ad eos non ab aliis tibi allatam, sed a te ipsa compertam, deferre diceres? Hic etiam miramur, si illam commentitiam pyxidem obscœnissima sit fabula[7] consequuta? nihil est, quod in ejusmodi mulierem non cadere videatur. Audita et percelebrata sermonibus res est. Percipitis animis, judices, jamdudum, quid velim, vel potius, quid nolim dicere. Quod etiamsi est factum, certe a Cœlio non est factum : quid enim attinebat? est enim ab aliquo fortasse adolescente, non tam insulso, quam non verecundo. Sin autem est fictum, non illud quidem molestum[8], sed tamen est non inficetum mendacium. Quod profecto numquam hominum sermo atque opinio comprobasset, nisi omnia, quæ cum turpitudine aliqua dicerentur, in istam quadrare apte viderentur.

3. *De propinquorum... auctoritate.* Cato Censorius apud Livium, lib. IV, Dec. 4 : « Majores nostri nullam ne privatam quidem rem agere feminas sine auctore voluerunt; in manu esse parentum, patrum, virorum, etc. » Cicero pro Murena : « Mulieres omnes propter infirmitatem consilii majores in tutorum potestate esse voluerunt ».

4. *Dicatur.* Al. *videatur.* Male, nam cum re non congruit.

5. *Aut quæstio sublevata.* Al. *sublata.* Pro Murena, « pericula hominum sublevari » dicuntur, quum propulsantur, ita quæstio servorum quam manumissio removerit, *sublevata* dicatur, quum eam quidem servi pertimuerint.

6. *Cum causa.* Id est, specie servorum remunerandi fidem.

7. *Obscœnissima sit fabula.* Cognoscere non datur, quæ fabula ista fuerit, nempe Cicero verborum turpitudinem vitavit.

8. Sic optimi codd. Olim *modestum*, quod Lallem. revocavit. J.V. L.

Dicta est a me causa, judices, et perorata. Jam intelligitis, quantum judicium sustineatis, quanta res sit commissa vobis. De vi quæritis[9]: quæ lex ad imperium, ad majestatem, ad statum patriæ, ad salutem omnium pertinet; quam legem Q. Catulus[10], armata dissensione civium, reipublicæ pæne extremis temporibus[11], tulit; quæque lex, sedata illa flamma consulatus mei, fumantis reliquias conjurationis exstinxit. Hac enim lege Cœlii adolescentia non ad reipublicæ pœnas, sed ad mulieris libidines et delicias deposcitur.

XXX. Atque hoc etiam loco M. Camurti[1] et C. Eserni damnatio prædicatur. O stultitiamne dicam, an impudentiam singularem! Audetisne, quum ab ea muliere[2] veniatis, facere istorum hominum mentionem? audetisne excitare tanti flagitii memoriam, non exstinctam illam quidem, sed repressam vetustate? Quo

9. *De vi quæritis.* Lege Plautia de vi habetis quæstionem, cujus legis observatione salus reipublicæ continetur.

10. *Quam leg. Q. Catulus.* Q. Catulus consul tulit Q. Plautio tribuno plebis rogationis administro, a quo tamquam auctore Plautiæ nomen sortita est, et sic ab auctore legis dignitatem ostendit, tum a tempore hoc pacto.

11. *Pæne extremis temporibus.* Quum Lepidus, Catuli collega in consulatu, male sopitum Marianæ seditionis incendium renovaret, renitente Catulo, qui Sullanas partes sectatus fuerat.

XXX. 1. *Loco M. Camurti et C. Eserni.* Legendum *loco M. Camurtii et C. Æsernii.*

2. *Quum ab ea muliere.* Num ego crediderim Claudiæ familiares tanta fuisse dementia, tantaque impudentia, ut turpissimi flagitii, quod Claudiam ipsam ignominia afficeret, memoriam coram judicibus excitarent? Cicero in consuetudinem verterat habitam orationem retractandi, et quidquid idoneum ad commovendos animos judicaret, affingendi, antequam publicaret. Quod ipse plurimis in epistolis fatetur. Nonne igitur forte accusatoribus fictam assignavit inconsiderantiam in Clodiæ turpitudine revocanda? Quidquid id est, hæc mulier a Vettio quodam adolescente spreta, furore æstuans, novum ulciscendi genus meditata, Camurtium et Æsernium sibi obstrictos jussit, ut Vettio vim inferrent, et ejus pudicitiam nefarie pollucrent. Quo facto, Camurtius et Æsernius de vi damnati sunt.

enim illi crimine peccatoque perierunt? nempe, quod ejusdem mulieris dolorem et injuriam Vettiano nefario sunt stupro persequuti. Ergo, ut audiretur Vettii nomen in causa, ut illa vetus Afrania fabula [3] refricaretur, idcirco Camurti et Eserni causa est renovata? qui quamquam lege de vi certe non tenebantur [4], eo maleficio tamen erant implicati, ut ex nullius legis laqueis emittendi viderentur. M. vero Cœlius cur in hoc judicium vocatur? cui neque proprium quæstionis crimen objicitur, nec vero aliquid ejusmodi, quod sit a lege sejunctum [5], at cum vestra severitate conjunctum. Cujus prima ætas dedita disciplinis fuit, iisque artibus, quibus instruimur ad hunc usum forensem, ad capessendam rempublicam [6], ad honorem,

3. *Illa vetus Afrania fabula*. Lamb. conjicit *Afraniana*. Quod rectum, nisi malis *Afranii* aut *Afraniæ*; nempe non datur cognoscere utrum ad Afranium an ad Afraniam alludat orator. Afranius poeta, de quo Fabius lib. X, cap. 1: « Togatis excellit Afranius, utinamque non inquinasset argumenta puerorum fœdis amoribus, mores suos fassus ». Afrania impudentissima mulier, et ut credere par est, plurimarum fabularum poetria, quam Clodia imitari voluerit. Valerius Max. lib. VIII, cap. 3: « Caia Afrania, Licinii Bructionis uxor, prompta ad lites contrahendas, pro se semper apud prætorem verba fecit, non quod advocati deficerent, sed quod impudentia abundabat. Itaque inusitatis foro latratibus assidue tribunalia exercendo, muliebris calumniæ notissimum evasit exemplum; adeo ut pro crimine improbis feminarum moribus Caiæ Afraniæ nomen objiciatur.... Prorogavit autem spiritum suum ad C. Cæsarem tertium, itemque M. Servilium consulem; tale enim monstrum magis quo tempore exstinctum, quam quo sit ortum memoriæ tradendum est ».

4. *Lege certe de vi non tenebantur*. Lex de vi ad publica, non ad privata flagitia spectabat; sed, cap. 1 de seditiosis consceleratisque civibus, qui armati senatum obsedissent, magistratibus vim attulissent, rempublicam oppugnavissent quæri jubebat. Tamen reus, qui lege de vi absolvendus videbatur, nihilominus condemnabatur, si flagitium ejusmodi esset, ut damnari eum necesse videretur, quacumque lege esset accusatus.

5. *Quod sit a lege sejunctum*. I. e. quamvis ab ipsa lege et quæstione de vi sejunctum, tamen propter facti atrocitatem puniendum.

6. *Ad capessendam rempublicam*, etc. Ad honores aditum patefaciebat eloquentia. Pro Sextio: « Hæc est una via, mihi credite, et laudis, et dignitatis, et honoris ». Et alibi frequenter.

gloriam, dignitatem; iis autem fuit amicitiis majorum natu[7], quorum imitari industriam continentiamque maxime vellet[8]; iis æqualium studiis[9], ut eumdem, quem optimi ac nobilissimi, petere cursum laudis videretur[10]. Quum autem paullum jam roboris accessisset ætati, in Africam profectus est, Q. Pompeio proconsuli contubernalis[11], castissimo viro, atque omnis officii diligentissimo: in qua provincia quum res erant et possessiones paternæ, tum etiam usus quidam provincialis[12], non sine causa a majoribus huic ætati tributus. Discessit illinc Pompeii judicio probatissimus, ut ipsius testimonio cognoscetis. Voluit vetere instituto[13], eorum adolescentium exemplo, qui post in civitate summi viri et clarissimi cives exstiterunt, industriam suam a populo romano ex aliqua illustri accusatione[14] cognosci.

7. *Amicitiis majorum natu*. Vide dicta ad cap. 4. Et Xenophont. initio lib. IV Memorabil. de Euthydemo, qui majorum natu et eruditorum societatem fugiebat.

8. *Vellet*. Velit.

9. *In æqualium studiis*. Vel quod eum æquales observarent, quemadmodum Ciceronem adhuc puerum nobiles condiscipuli ob ingenium tanti faciebant, ut eum singulis diebus e scholis redeuntem honoris causa domum deducerent; vel quod æmularetur æqualium studia, et cum quibusvis ingenio, virtute industriaque certaret.

10. *Petere cursum laudis videretur*. Voce translata vel a curribus, vel a navibus quæ in mare decurrunt. Ad utramque translationem alludit lib. III de Orat. « O fallacem hominum spem, fragilemque fortunam, et inanes nostras contentiones, quæ in medio spatio sæpe franguntur, et corruunt, ut ante in ipso cursu obruantur, quam portum conspicere potuerunt! » Vide de Claris Oratoribus cap. 307.

11. *Contubernalis*. Optima tunc erat adolescentium disciplina, ut apud claros viros magistratum gerentes in contubernio viverent. Sic L. Gellius C. Carbonis eloquentissimi viri contubernalis in consulatu fuit, ut in Bruto: sic L. Torquatus Ciceronis consulis, ut in orat. pro Sulla.

12. *Usus quidam provincialis*. Id est, majorum instituto, qui cum proconsulibus adolescentes nobiles in provincias eo consilio mittebant, ut hoc pacto ad reipublicæ administrationem ipso usu optimo magistro erudirentur.

13. *Vetere instituto*. Sic in Divinat. significat vetus institutum fuisse, ut adolescentes rerum capitalium accusationes susciperent, quod etiam Plutarchus in Cicerone testatur.

14. *Illustri accusatione*. Apuleius

XXXI. Vellem alio potius[1] eum cupiditas gloriæ detulisset; sed abiit[2] hujus tempus querelæ. Accusavit C. Antonium[3], collegam meum: cui misero præclari in rempublicam beneficii memoria nihil profuit[4], nocuit opinio maleficii cogitati[5]. Postea nemini[6] concessit æqualium, plus ut in foro, plus ut in negotiis versaretur, causisque amicorum, plus ut valeret inter suos gratia. Quæ nisi vigilantes homines, nisi sobrii, nisi industrii, consequi non possunt, omnia labore et diligentia est consequutus. In hoc flexu quasi ætatis[7] (nihil enim occultabo, fretus humani-

apologia posteriore: « Neque autem gloriæ causa me accusat, ut M. Antonius Cn. Carbonem, C. Mutius M. Albutium, P. Sulpitius Cn. Norbanum, C. Furius M'. Aquilium, C. Curio Q. Metellum. Quippe hi omnes eruditissimi juvenes, laudis gratia primum hoc rudimentum forensis operæ subibant, ut aliquo insigni judicio civibus suis noscerentur. Qui mos incipientibus adolescentulis ad illustrandum ingenii florem, apud antiquos concessus, jamdiu exolevit ».

XXXI. 1. *Vellem alio potius*. I. e. vellem in alium potius, quam in C. Antonium suæ accusationis impetum convertisset. — *Detulisset*. A navigantibus ducta translatio, qui vi tempestatis, non consilio, quamlibet in partem deferuntur. Horat. « Quo me cumque rapit tempestas deferor hospes ».

2. *Sed abiit*. Id est, sed serius est queri, postquam Antonius jam exsilio mulctatus est.

3. *Accusavit C. Antonium*. Lege repetundarum ex provincia Macedonia digressum in judicium sic vocavit, ut tamen maximam accusationis partem, non in repetundarum, sed in conjurationis crimine consumpserit; quasi Antonius Catilinariæ conjurationis fuisset particeps.

4. *Beneficii memoria nihil profuit*. Scil. Catilinarii exercitus clades. Sed Antonius victoriæ non fuit auctor, nec quidem pugnæ adfuit, ut narrat Sallust. Catilin. cap. 59: « Caius Antonius pedibus æger, quod prælio adesse nequibat, Marco Petreio legato exercitum permittit ».

5. *Nocuit opinio maleficii cogitati*. Contra rempublicam: conscium enim et participem conjurationis fuisse creditum est. Jam anno Urbis 689 Cicero in senatu graviter in coitionem Antonii et Catilinæ invectus erat; habita oratione in Toga candida, quia consulatum petebat. Fragmenta exstant hujus orationis. Cicero consul factus, metuens ne Antonius collega ære obrutus alieno reipublicæ noceret, Macedoniam provinciam opimam, quam sortitus erat, illi cessit.

6. Palimpsest. Ambros. apud Ang. Maium, pag. 54, *nemini umquam*. J. V. L.

7. *In hoc flexu quasi ætatis*. A circo circensibusque ludis allegoria deducitur; quemadmodum aurigæ con-

tate ac sapientia vestra), fama adolescentis paullum hæsit ad metas notitia nova mulieris, et infelici vicinitate, et insolentia voluptatum: quæ quum inclusæ diutius[8], et prima ætate compressæ et constrictæ fuerunt, subito se nonnumquam profundunt atque ejiciunt universæ. Qua ex vita, vel dicam, quo ex sermone[9] (nequaquam enim tantum erat, quantum homines loquebantur), verum ex eo, quidquid erat, emersit, totumque se ejecit atque extulit; tantumque abest ab illius familiaritatis infamia, ut ejusdem nunc ab sese inimicitias odiumque propulset. Atque ut iste interpositus sermo deliciarum[10] desidiæque moreretur (fecit, me mehercule invito[11], et multum repugnante, sed tamen fecit), nomen amici mei de ambitu detulit: quem absolutum insequitur, revocat; nemini nostrum obtemperat[12]; est violentior, quam

fectis spatiis, sæpe labuntur, currusque ad metam allidunt, sic M. Cœlius decursis pueritiæ et adolescentiæ spatiis, quum jam se in juventutem inflecteret, nonnihil de fama suæ pristinæ frugalitatis amisit. Ea sæpius utuntur allegoria. Vide Cic. in Læl. et lib. I de Orat. Senec. lib. de tranquillitate animi, c. 9, et al. « Reipsa in vitæ spatiis circa adolescentiæ metam flectendum est, quo in flexu maximum vitæ virtutique discrimen impendet, ut maximus labor est ad metam in curuli certamine ». Cicero non dixit *ad metam*, sed *ad metas* romano more; nam spina circi pluribus metis terminabatur. Ovid. Trist. IV, 8, 35: « Nec procul a metis, quas pæne tenere videbar, Curriculo gravis est facta ruina meo ».

8. *Quum inclusæ diutius.* Translatio e belluis sumpta.

9. *Vel dicam, quo ex sermone.* Nota egregiam dubitationem in nominis delectu; vitam dixerat, se corrigit, dicit non vitam fuisse, sed sermonem iniquumque rumorem, mox hanc ipsam correctionem corrigit, ut magis ostendat se causæ confidere, et sive vita Cœlii fuerit licentior, sive solo hominum rumore, eum ostendit venia et excusatione dignum.

10. *Interpositus sermo deliciarum.* Ut iste rumor de ejus deliciis et luxu, qui interpositus ipsius quodammodo bonæ existimationis cursum abruperat, exstingueretur, nomen Atratini amici mei detulit.

11. *Fecit, me... invito.* Hæc per parenthesim interjicit, ne judices offendat, qui Atratinum absolverant.

12. *Nemini nostrum obtemperat.* Non patri, non M. Crasso, cujus in castissima domo sæpe versatur; non mihi, ad quem sumpta virili toga a patre deductus est.

vellem. Sed ego non loquor de sapientia[13], quæ non cadit in hanc ætatem : de impetu animi loquor, de cupiditate vincendi, de ardore mentis ad gloriam; quæ studia in his jam ætatibus nostris contractiora esse debent, in adolescentia vero, tamquam in herbis, significant, quæ virtutis maturitas, et quantæ fruges industriæ[14] sint futuræ. Etenim semper magno ingenio adolescentes refrenandi potius a gloria, quam incitandi fuerunt; amputanda plura sunt illi ætati, siquidem efflorescit ingenii laudibus, quam inserenda. Quare, si cui nimium effervisse videtur hujus, vel in suscipiendis, vel in gerendis inimicitiis, vis, ferocitas, pertinacia; si quem etiam minorum[15] horum aliquid offendit; si purpuræ genus[16], si amicorum catervæ[17], si splendor, si nitor : jam ista deferve-

13. *Non loq. de sapientia.* Neque ego sapientem eum in hac re fuisse prædico, quæ virtus in adolescentes non cadit; verum hunc jam animi ardorem ostendebat, unde divinare licebat, quid maturior ageret.

14. *Et quantæ fruges industriæ.* Eodem pæne sensu Æschylus Amphiareum a frugibus industriæ descripsit : « Nec enim videri, at esse se justum cupit; Segetem profundam mente fœcunda metens Consilia de qua pullulant illustria ».

15. *Si quem minorum.* Vulg. *minimorum*. Minores appellabantur de plebe homines qui aderant in corona.

16. *Si purpuræ genus.* Plin. Hist. Nat. lib. IX, cap. 39 : « Nepos Cornelius qui D. Augusti principatu obiit, me, inquit, juvene violacea purpura vigebat, cujus libra denariis centum venibat (nostr. monetæ 82 fr.); nec multo post rubra Tarentina; huic successit dibapha Tyria, quæ in libras denariis mille (monetæ gall. 820 fr.) non poterat emi; hac P. Lentulus Spinther ædilis curulis primus in prætexta usus improbatur; qua purpura quis jam, inquit, non tricliniaria facit? » Spinther ædilis fuit Urbis cond. anno 690, Cicerone consule. Dibapha tunc dicebatur, quæ bis tincta esset veluti magnifico impendio, qualiter nunc omnes pæne commodiores purpuræ tinguntur. Hac igitur purpura delectabatur Cœlius elegantiore et splendidiore, quam ferre adolescentes reliqui solerent. Equitibus romanis licebat tunica purpureis uti distincta clavis, sed in equestri tunica minores erant clavi, quam in senatoria; unde Velleius de Mæcenate : « Vixit angusto clavo contentus », id est, equestri ordine.

17. *Si amicorum catervæ.* In comitatu. — *Si splendor.* In epulis, et reliqua vitæ ratione. — *Si nitor.* In cultu corporis.

rint[18]; jam ætas omnia, jam ista dies[19] mitigarit.

XXXII. Conservate igitur reipublicæ, judices, civem bonarum artium, bonarum partium, bonorum virorum. Promitto hoc vobis, et reipublicæ spondeo, si modo nos ipsi reipublicæ satisfecimus, numquam hunc a nostris rationibus sejunctum fore[1]: quod quum fretus nostra familiaritate promitto, tum quod durissimis se ipse legibus jam obligarit[2]. Neque enim potest, qui hominem consularem, quod ab eo rempublicam violatam[3] diceret, in judicium vocarit, ipse esse in republica civis turbulentus: non potest, qui ambitu ne absolutum quidem patitur[4] esse absolutum, ipse impune umquam esse largitor. Habet a

18. *Jam ista defervverint.* Huic loco fere similis est illa L. Lucretii viri consularis oratio, quum Cæsonem Quintium defenderet: « Quod offendat in eo, fervorem et audaciam ætatem quotidie auferre. Quod desideretur consilium, id in dies crescere; senescentibus vitiis, maturescent virtutes; sinerent tantum virum senem in civitate fieri ».

19. *Jam ista dies mitigarit.* Si cui Cœlius videtur et elegantiore vestitu, et majore amicorum caterva per omnium ora incedere, adolescentia excusationem habeat; jam tempus omnia hæc adimet, et causa ipsa mitigabit.

XXXII. 1. *A nostris rationibus sejunctum fore.* Id est, a nostris institutis, studiis, disciplina, vitæ ratione; uno verbo, a bonorum virorum partibus.

2. *Tum quod durissimis se ipse legibus jam obligarit.* Fore ut ab iis se vitiis abstineret, quæ in aliis accusabat.

3. *Violatam.* Conjuratione Catilinæ, cujus particeps fuisse dicebatur Antonius.

4. *Ne absolutum quidem patitur.* Superius: « Nomen amici mei de ambitu detulit, quem absolutum insequitur, revocat, nemini nostrum obtemperat ». Quibus vides id moris apud Romanos fuisse, ut absolutos nonnumquam in judicium revocarent, contra Atheniensium institutum et Gallorum, nempe legibus præcipuis cautum fuit, ne quisquam bis eadem de causa judicaretur. Apud Romanos tamen non licebat apud eosdem judices eodem crimine reum absolutum arcessere, quum ii non possint sententiam suam mutare. Ulp. D. de re judicata: « Judex posteaquam sententiam dixit, postea judex esse desinit, et hoc jure utimur, ut judex qui semel vel pluris, vel minoris condemnavit, amplius corrigere sententiam suam non possit. Semel enim male seu bene officio functus est ». Constat tamen ævo Ciceronis reos absolutos nonnumquam ad judicium fuisse revocatos. Vide lib. II ad Q. fratr. cap. 3.

M. Cœlio respublica, judices, duas accusationes, vel obsides periculi[5], vel pignora voluntatis. Quare oro, obtestorque vos, judices, ut qua in civitate paucis his diebus Sext. Clodius[6] absolutus sit, quem vos per biennium aut ministrum seditionis, aut ducem vidistis, qui ædes sacras, qui censum populi romani, qui memoriam publicam suis manibus incendit, hominem sine re[7], sine fide, sine spe, sine sede, sine fortunis, ore, lingua, manu, vita omni inquinatum; qui Catuli monumentum afflixit, meam domum diruit, mei fratris incendit; qui in palatio atque in urbis oculis servitia ad cædem, et inflammandam urbem incitavit: in ea civitate ne patiamini illum absolutum muliebri gratia, M. Cœlium libidini muliebri condonatum[8]; ne eadem mulier, cum suo conjuge et fratre[9], turpissimum latronem eripuisse, et honestissimum adolescentem oppressisse videatur.

Quod quum hujus vobis[10] adolescentiam propo-

5. *Vel obsides periculi.* Fabius, lib. XII, cap. 7 : « Creditique sunt etiam clari juvenes obsidem reipublicæ dare malorum civium accusationem, quia nec odisse improbos, nec simultates provocare, nisi ex judicio bonæ mentis, videbantur ».

6. *Sext. Clodius.* Familiarissimus P. Clodii, et operarum dux Clodianarum.

7. *Hominem sine re.* Lambinus legendum censet *homo*, et inferius *inquinatus*, loco *inquinatum*. — *Sine fide.* Id est, sine honore. Gorgias in apologia Palamedis : « Vita non ei potest esse vitalis, qui fidem amiserit; nam qui pecuniarum jacturam fecerit, qui regno, qui patria ceciderit, pristinam potest recuperare fortunam, at qui fidem perdiderit, non potest ».

8. *Libidini muliebri condonatum.* Id est, damnatum, ut muliebris vindicetur libido, furor, infamia. Vide supra cap. 13.

9. *Cum suo conjuge et fratre.* Pro Domo sua : « Sed vide ne tu te debeas Jovem dicere, quod tu jure eamdem sororem et uxorem appellare possis ». Hinc ad Atticum, II, bis Clodiam βοώπιδα cognomento Junonis appellat.

10. *Quod quum hujus vobis.* Cic. de Orat. II, 2 : « Jam misericordia movetur, si is qui audit, adduci potest, ut illa, quæ de altero deplorentur, ad suas res revocet, quas aut tulerit acerbas, aut timeat, aut intuens alium, crebro ad se ipsum revertatur ». Ex Aristot. Rhet. II, cap. 8, a quo numerantur inter eos qui maxime ad

sueritis, constituitote vobis ante oculos etiam hujus miseri senectutem[11], qui hoc unico filio nititur, in hujus spe requiescit, hujus unius casum pertimescit; quem vos supplicem[12] vestræ misericordiæ, servum potestatis, abjectum non tam ad pedes, quam ad mores sensusque vestros, vel recordatione parentum vestrorum, vel liberorum jucunditate sustentate; ut in alterius dolore, vel pietati, vel indulgentiæ vestræ serviatis. Nolite, judices, aut hunc jam natura ipsa occidentem, velle maturius exstingui[13] vulnere vestro, quam suo fato; aut hunc nunc primum florescentem, firmata jam stirpe virtutis, tamquam turbine aliquo, aut subita tempestate pervertere. Conservate parenti filium, parentem filio; ne aut senectutem jam prope desperatam contempsisse[14], aut adolescentiam plenam spei maximæ, non modo non aluisse vos, sed etiam perculisse atque afflixisse vi-

commiserationem propensi sunt : « qui jam passi sunt, et evaserunt; tum senes et ob prudentiam, et ob experientiam; tum debiles et timidiores magis; tum eruditi, considerati enim sunt; tum quibus sunt parentes, et liberi et uxores; sua enim sunt hæc, et possunt pati ob ea, quæ dicta sunt ».

11. *Hujus miseri senectutem.* Patrem M. Cœlii monstrat, qui atratus et sordidatus in judicium movendæ misericordiæ causa venerat.

12. *Quem vos supplicem.* M. Cœlium patrem. Leviter judicum animos, sed tamen nihilo secus vehementer accendit : 1° dum patris non ipsius filii rei nomine filio veniam deprecatur; 2° dum et judicum potestatis, et illius miseriæ demissionisque mentionem facit; nulla enim re citius misericordiam movemus, quam si nos aliis inferiores, nostramque salutem ab illorum potestate pendere fateamur. 3° Breviter judicum laudem interserit, dum eos ab ipsorum moribus ad misericordiam adhortatur. 4° Eorum sensus leviter parentum et liberorum recordatione pertentat, qua facillime animus ad commiserationem accenditur.

13. *Nolite, judices, aut hunc jam natura ipsa... exstingui.* Pulcherrima hoc in loco antithesis, quum inde patrem senem, inde filium in primo ætatis ac virtutis flore opponit; et miro artificio ducta metaphora ab arbore firmiori, quam evertat turbo aliquis et inexspectata tempestas.

14. *Contempsisse.* Non satis quivis mirari possit, quanta facilitate, quam inexhausta ubertate in affectibus movendis utatur Cicero; quam inexspe-

deamini. Quem si vobis, si suis, si reipublicæ conservatis, addictum, deditum, obstrictum vobis ac liberis vestris habebitis [15]; omniumque hujus nervorum [16] ac laborum vos potissimum, judices, fructus uberes diuturnosque capietis.

otata novitate sententiam jam usurpatam auribus infundat.

15. *Habebitis.* Postquam judicum vehementissimo affectu misericordiam commovisse satis sibi videtur, novam eis utilitatem proponit, si reum absolverint; ad ipsos nempe perventurum omnem Cœlii laborum fructum, qui id unum jam sit curaturus, ut virtutum semina ad bonam frugem adducat, seque dignum republica, dignum judicibus ostendat.

16. *Nervorum.* Scilicet virium, conatus.

M. T. CICERONIS
ORATIO
DE PROVINCIIS CONSULARIBUS

ARGUMENTUM.

Ann. U. C. 697, Cn. Cornelio Lentulo Marcellino et L. Marcio Philippo coss. quum lege Sempronia sancitum esset, ut ante comitia consularia senatus decerneret, in quas provincias consules designati post consulatum mitterentur, actum est in senatu, quid de Galliis duabus, de Syria et Macedonia fieri placeret. Gallias duas uno imperio Cæsar regebat; Syriam Gabinius, Macedoniam Piso obtinebat. Decernendæ erant provinciæ duæ; Servilius igitur ante Ciceronem sententiam rogatus Syriam et Macedoniam decernendas; alii censuerunt, ut alterutra Gallia Cæsari detraheretur. Cicero sententiam rogatus primum e Macedonia Pisonem, cap. 1-4; deinde e Syria Gabinium revocandum esse docet, cap. 5; ita ut hæ provinciæ per instantem annum prætoriæ sint, anno proxime sequente consulares, cap. 6, 7. Cæsari autem succedendum nondum esse censet. Et quoniam aliquis familiaris negaverat Ciceronem inimiciorem Gabinio debere esse quam Cæsari, omnem enim illam exsilii tempestatem Cæsare impulsore atque adjutore esse excitatam, Cicero primum exemplis fortissimorum et clarissimorum virorum se defendit, quod communis potius utilitatis rationem habeat, quam doloris sui, cap. 8, 9; deinde ostendit se in Cæsare ornando senatus voluntatem et reipublicæ utilitatem sequi, cap. 10, 11. Non autem utile esse reipublicæ, hunc imperatorem, incensum ad rempublicam bene gerendam, revocare; et totam Gallici belli rationem, prope jam explicatam, perturbare atque impedire, cap. 12-14. Illas autem sententias duorum senatorum minime probandas esse, quorum alter ulteriorem Galliam decernat cum Syria, alter citeriorem, cap. 15. Neque vero committendum esse, ut ullus vir clarus ac potens senatui jure irasci posse videatur, ac propterea Gallias Cæsari in medio rerum gestarum et gerendarum cursu non adimendas, cap. 16. Deinde breviter explicat, quæ sibi ipsi sit ratio et causa cum Cæsare. Sibi igitur cum eo inimicitias fuisse numquam; opinionem injuriæ ab eo ac-

ceptæ beneficiis exstinctam esse, cap. 17-19. Postremo sententiæ suæ argumenta breviter recolligit, cap. 20.

Ac Cæsari quidem SCto prorogatum est in utraque Gallia imperium; Pisoni ann. U. 698 Q. Ancharius, Gabinio ann. 699 M. Licinius Crassus successit.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
DE PROVINCIIS CONSULARIBUS.

ORATIO QUINTA ET TRICESIMA.

I. Si quis vestrum, patres conscripti[1] exspectat, quas sim provincias[2] decreturus[3], consideret ipse secum, qui mihi homines ex provinciis potissimum detrahendi sint: non dubitabit, quid me sentire conveniat, quum, quid mihi sentire necesse sit[4], cogi-

I. 1. *Si quis vestrum, patres conscripti.* Loquendi formam hanc sic veteres sunt interpretati. Centum senatores quos creavit Romulus, patres appellati sunt, quod hi soli cieri poterant. Dicebantur etiam omnes patricii. Postea Tarquinius Priscus centum adlegit, qui patricii minorum gentium dicti sunt. Exactis regibus, ex primoribus equestris gradus auctus est numerus ad trecentos. Inde formula vocandi per præconem senatus, qui patres, quique conscripti essent, ad curiam adirent. *Conscriptos* videlicet in novum senatum appellabant lectos.

2. *Quas sim provincias.* Provinciæ regiones erant extra Italiam, ita populi romani imperio subjectæ, ut et magistratibus, qui ad eas administrandas mittebantur, parerent, et stipendiariæ ac vectigales essent. Itaque in eas semper cum prætore, qui jus dicebat, quæstor, qui stipendia et vectigalia exigeret, mittebatur.

3. *Decreturus.* Decernere dicuntur senatores in sententiis dicendis, quum in senatu de re agitata sententiam suam aperiunt.

4. *Quid me s. conveniat, quum, quid m. s. necesse sit.* Non inficete hæc

tarit. Ac, si princeps eam sententiam dicerem, laudaretis profecto; si solus, certe ignosceretis; etiamsi paullo minus utilis vobis sententia videretur, veniam tamen aliquam dolori meo [5] tribueretis. Nunc vero, patres conscripti, non parva afficior voluptate, vel quod hoc maxime reipublicæ conducit, Syriam, Macedoniamque decerni [6], ut dolor meus nihil a communi utilitate dissentiat; vel quod habeo [7] auctorem P. Servilium [8], qui ante me sententiam dixit, virum clarissimum, et quum in universam rempublicam, tum etiam erga meam salutem, fide ac benivolentia singulari. Quod si ille et paullo ante, et, quotiescumque ei locus dicendi ac potestas fuit [9], Gabinium

quasi fundamenta opinionis suæ jacit orator, ut necessitate non minus quam decore se ad eam adductum ostendat. Quum enim de Gabinio et Pisone dimittendis dicturus esset, vitanda erat suspicio, ne dolore injuriarum magis quam reipublicæ utilitate impulsus videretur.

5. *Dolori meo.* Justus erat Ciceronis dolor expulsi ex urbe a Pisone et Gabinio consulibus, quorum ille Macedoniam, hic Syriam provinciam obtinebat, quas uterque crudeliter vexabant.

6. *Syriam, Macedoniamque decerni.* Provinciæ eædem modo consulares fuerunt, modo prætoriæ, ad senatus arbitratum, prout ratio bellorum et temporum postulabat. Consulares dicebantur, quum eas proconsules, aut etiam, quod non raro contigit, consules; prætoriæ, quum prætores obtinebant. Senatus unus consulares decernebat, nec illis intercedere poterant tribuni plebis; poterant autem prætoriis.

7. *Habeo auctorem.* Auctor dicitur, cujus sententiam propter consilium, et gravitatem, et existimationem egregie gestis partam sequimur, non tantum in legibus, sed etiam in sententiis dicendis. In Pison. « Cn. Pompeio auctore et ejus sententiæ principe ».

8. *P. Servilium.* Qui quod Isauros domuerat, Isauricus dictus est. Summum studium impenderat, ut in patriam ab exsilio Ciceronem revocaret, quem absentem cum Metello Nepote consule reduxit in gratiam. Vide Valer. Max. VIII, 6.

9. *Locus dicendi ac potestas fuit. Locus* de Pisone et Gabinio dicendi fuit, quum res de qua rogabatur cum eorum scelere fuit aliquo modo connexa. *Potestas* autem quotiescumque de qualibet re rogatus est sententiam. « Erat enim jus senatori, ut sententiam rogatus diceret ante, quidquid vellet alius rei, et quoad vellet ». Atteius Capito apud Gell. lib. IV, cap. 10. Vide ibidem exemplum Catonis Uticensis, qui *eximebat* dicendo diem. Cato Censorius, quotiescumque de ulla re consulebatur, « censebat

et Pisonem, duo reipublicæ portenta, ac pæne funera[10], quum propter alias causas, tum maxime propter illud insigne scelus eorum, et importunam in-me crudelitatem, non solum sententia sua, sed etiam verbornm gravitate esse notandos putavit; quonam me animo in eos esse oportet, cujus illi salutem pro pignore tradiderunt ad expiandas[11] suas cupiditates? Sed ego in hac sententia dicenda non parebo dolori meo[12], nec iracundiæ serviam. Quo animo unusquisque vestrum debet esse in illos, hoc ero: præcipuum illum et proprium sensum doloris mei, quem tamen vos communem semper vobis mecum esse duxistis, a sententia dicenda amovebo; ad ulciscendi tempora reservabo[13].

II. Quatuor sunt provinciæ[1], patres conscripti, de quibus adhuc intelligo sententias esse dictas: Galliæ duæ, quas hoc tempore uno imperio videmus esse conjunctas[2]; et Syria, et Macedonia, quas, vobis in-

præterea Carthaginem esse delendam ».

10. *Duo reipublicæ portenta, ac pæne funera.* Romam prorsus evertissent, nisi Cicero tantam cladem exsilio prævertisset.

11. *Expiandas.* Manut. Victorius, Lambinus, Grævius, Olivet. Lallem. edit. princ. et Ven. 1483, Garaton. *explendas.*

12. *Non parebo dolori meo.* Demosthenes epist. 2: « Non privatæ explendæ iracundiæ causa, reipublicæ commodis nocendum puto; neque ullam privati odii partem publicis utilitatibus admisceo ».

13. *Ad ulciscendi tempora reservabo.* Pulchrum sane est et oratorium Ciceroni hos in re hac prænuntiare sensus, qui senatorem reipublicæ studiosum deceant. Neque tamen omnino se vindictæ immemorem denuntiat, sed in tempus seponit commodius.

II. 1. *Quatuor sunt provinciæ.* Hæc est orationis propositio, cui partitio ipsa conjuncta. Neque enim narratione est opus in deliberationibus. Satis itaque oratori fuit significare verbo, quasi ad transitionem, quis esset rei ac deliberationis status.

2. *Hoc tempore uno imperio videmus esse conjunctas.* Anno Urb. 694 Vatinius tribunus plebis legem proposuit, qua Gallia Cisalpina Cæsari decerneretur; senatus, qui jure provincias decernendi fruebatur, propositæ legi fortiter obstitit, ne jus illud ad comitia transferretur; sed vicit Cæsar Pompeii et Crassi fretus gratia. Senatum quasi territum videns, ab eo pe-

vitis et oppressis, pestiferi illi [3] consules pro eversæ reipublicæ præmiis occupaverunt [4]. Decernendæ nobis sunt lege Sempronia duæ [5]. Quid est, quod possimus de Syria Macedoniaque dubitare? Mitto, quod eas ita partas habent ii, qui nunc obtinent, ut non ante attigerint, quam hunc ordinem [6] condemnarint, quam auctoritatem vestram e civitate [7] exterminarint; quam fidem publicam, quam perpetuam populi romani salutem [8], quam me, ac meos omnes fœdissime crudelissimeque vexarint. Omnia domestica illa, atque urbana mitto; quæ tanta sunt, ut numquam Hannibal [9] huic urbi tantum mali optarit, quantum illi effecerint. Ad ipsas venio provincias. Quarum Macedonia, quæ erat antea munita plurimorum [10] im-

tivit ut Transalpina Gallia Cisalpinæ juncta sibi decerneretur; quod præstitit senatus, prærogativa sua gaudens recuperata.

3. *Pestiferi illi.* Multæ edd. non habent *illi.*

4. *Præm. occupaverunt.* Pro Sext. cap. 10: « Fœdus fecerunt cum tribuno plebis palam, ut ab eo provincias acciperent, quas ipsi vellent, ea lege si ipsi prius tribuno plebis afflictam rempublicam tradidissent. Id autem fœdus meo sanguine ictum sanciri posse dicebant ».

5. *Lege Sempronia duæ.* Subaud. provinciæ. Hanc tulit C. Sempronius Gracchus tribunus plebis anno 630, ut senatus quotannis consulibus et censoribus provincias decerneret, antequam consularia haberentur comitia, ut prætoriarum decreto intercedi liceret, consularium non liceret. Antea decretæ fuerant provinciæ consulibus electis, atque etiam dum munere fungebantur. Pro Domo: « Tu provincias consulares quas C. Gracchus non modo non abstulit á senatu, sed etiam ut necesse esset quotannis constitui per senatum sanxit, eas lege Sempronia per senatum decretas rescidisti, extra ordinem sine sorte nominatim dedisti consulibus ».

6. *Condemnarint.* Nam qui Ciceronem condemnarunt, qui nihil nisi auctore senatu gesserat, senatum ipsum condemnasse intelliguntur.

7. *E civitate exterminarint.* Quum ascendit in concionem Gabinius, dixit: « Errare homines si etiam tum senatum aliquid in republica posse arbitrarentur ». Pro Sext. cap. 12.

8. *Populi romani salutem.* Auctoritate spreta, soluto freno, flagrante discordia, nulla jam fides publica, nulla populi salus, quæ concordi civitatis statu continentur.

9. *Ut numquam Hannibal.* Qui annis XV Italiam vexavit.

10. *Plurimorum imperatorum.* Titum Quintium, L. Paullum, Quint. Cæcilium Metellum, qui Macedonici nomen sortitus est, Vib. Didium, Cn.

peratorum non turribus[11], sed tropæis; quæ multis victoriis erat jamdiu, triumphisque pacata; sic a barbaris, quibus est propter avaritiam pax[12] erepta, vexatur, ut Thessalonicenses[13], positi in gremio imperii nostri, relinquere oppidum et arcem munire cogantur; ut via illa nostra, quæ per Macedoniam est usque ad Hellespontum militaris[14], non solum excursionibus barbarorum sit infesta, sed etiam castris Thraciis[15] distincta, ac notata. Ita gentes eæ, quæ, ut pace uterentur, vim argenti dederant præclaro nostro imperatori; ut exhaustas domos replere possent, pro empta pace bellum nobis prope justum intulerunt. Jam vero exercitus ille noster, superbissimo delectu, et durissima conquisitione[16] collectus, omnis interiit.

III. Magno hoc dico cum dolore. Miserandum in modum milites populi romani capti, necati, deserti, dissipati sunt; incuria, fame, morbo, vastitate consumpti[1]: ut, quod est indignissimum, scelus impe-

Dolabellam, C. Curionem, M. Lucullum, qui omnes de Macedonia triumpharunt, intelligit, ut dicitur in Pisonem.

11. *Non turribus.* Propugnaculis minus quam victoriarum memoria.

12. *Propter avaritiam pax erepta.* Piso Macedonia, quam regebat, exhausta, finitimas gentes spoliare conatus est, sed pœnas luit avaritiæ, et, quod excitarat incendium, non potuit exstinguere.

13. *Thessalonicenses.* Thessalonicæ incolæ urbis Macedoniæ, ad sinum Thermiacum; nunc *Salonichi.*

14. *Via illa nostra ..... militaris.* Est via lata et strata, per quam imperatores ducunt exercitus aut in provincias, aut ad mare, ut navibus trajiciantur. Vide Bergerium de Viis Romanis publicis, lib. III, cap. 44.

15. Alii, *Threciis.* J. V. L.

16. *Durissima conquisitione.* Quia consul, qui delectui præfuerat, summo jure usus erat, nec ullam habuerat eorum, qui se excusabant, rationem. Livius, lib. II: « Triumviri bini conquisitionem per agros habuerunt ».

III. 1. *Vastitate consumpti.* Id est, sterilitate, et solitudine locorum, et inopia rerum omnium. Tull. de Offic. II, 5: « Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi, qui collectis ceteris causis, eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, belluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumpta ».

ratoris in pœnam exercitus expetitum[2] esse videatur. Atque hanc Macedoniam, domitis jam gentibus finitimis, barbariaque compressa, pacatam ipsam per se et quietam, tenui præsidio, atque exigua manu, etiam sine imperio, per legatos[3], nomine ipso populi romani tuebamur : quæ nunc consulari imperio atque exercitu ita vexata est, vix ut se possit diuturna pace recreare : quum interea, quis vestrum hoc non audivit, quis ignorat, Achæos[4] ingentem pecuniam pendere L. Pisoni quotannis? vectigal ac portorium[5] Dyrrhachinorum totum in hujus unius quæstum esse conversum? urbem Byzantiorum, vobis atque huic imperio fidelissimam, hostilem in modum esse vexatam? quo ille, posteaquam nihil exprimere ab egentibus, nihil ulla vi a miseris[6] extorquere potuit, cohortes in hiberna misit; his præposuit, quos putavit fore diligentissimos satellites scelerum, ministros cupiditatum suarum. Omitto jurisdictionem in libera civitate[7] contra leges senatusque consulta; cædes re-

2. *Scelus imperatoris... expetitum.* Gulielm. emendandum censuit *expiavisse*. In Pison. c. 35 : « Tua scelera, dii immortales, in nostros milites expiaverunt ».

3. *Per legatos.* Legati numquam habuerunt imperium, nec id dare poterant legatis proconsules, quod solus populus dabat lege curiata.

4. *Achæos*, etc. Postquam Achaici fœderati in causa recuperandæ libertatis ceciderunt, omnes græcæ respublicæ e numero gentium deletæ sunt; illa regio usque eo depressa est, ut suum ipsum nomen quamquam immortale perdiderit; et eversa a Mummio Corintho an. 608, in romanam provinciam redacta sit. Quinquaginta annos ante Flaminius, ut Græcos a Philippo abalienaret, in solemni festo totius Græciæ libertatem declaraverat, et suis legibus propriis uti permiserat.

5. *Portorium*, est quod pendebatur pro mercibus, quæ vel exportabantur ex ea regione, vel in eam importabantur.

6. *Nihil ulla vi a miseris.* Juvenal. Sat. VIII : « Curandum in primis ne magna injuria fiat Fortibus et miseris ...spoliatis arma supersunt ».

7. *Jurisdictionem in libera civitate.* Unde intelligitur, ex civitatibus quas populus romanus in suam potestatem redegerat, alias fuisse in provinciæ formam redactas, in quibus magistratus populi romani jurisdictionem exercebat, alias liberas, quæ suis

linquo[8], libidines prætereo : quarum acerbissimum exstat indicium, et ad insignem memoriam turpitudinis, et pæne ad justum imperii nostri odium, quod constat, nobilissimas virgines se in puteos abjecisse, et morte voluntaria necessariam[9] turpitudinem depulisse. Nec hæc idcirco omitto, quod non gravissima sint, sed quia nunc sine teste dico.

IV. Ipsam vero urbem Byzantiorum fuisse refertissimam atque ornatissimam signis[1], quis ignorat? quæ illi, exhausti sumptibus bellisque maximis, quum Mithridaticos impetus[2], totumque Pontum armatum, effervescentem in Asiam[3] atque erumpentem, ægre repulsum, et cervicibus interclusum suis sustinerent, tum, inquam, Byzantii, et postea signa illa, et reliqua urbis ornamenta, sanctissime custodita, tenuerunt. Te imperatore infelicissimo et teterrimo, Cæsonine Calventi[4], civitas libera, et proximis[5] suis be-

legibus et magistratibus utebantur.

8. *Cædes relinquo.* De cæde Platoris, vel, ut alibi legitur, Platonis legati, cui socio, amico et libero, fœdissime et crudelissime venas Piso incidi jussit; Pleurati, quem verberibus necari jussit, quamquam summa senectute confectum; Rabocenti, principis bellicæ gentis; ceterorum legatorum, etc. vide in Pison. cap. 34, et de Harusp. respons. 16.

9. *Necessariam.* Alii, *nefariam.* Male. Nempe necessario subeunda fuerat, nisi sibi mortem voluntariam attulissent. Recta est oppositio rei necessariæ et voluntariæ.

IV. 1. *Ornatissimam signis.* Græcorum omnium civitatum studium in signis et simulacrum deorum fingendis summum ac præcipuum fuisse, planissime ex Verr. IV intelligitur.

2. *Mithridaticos impetus.* Mithridates rex Ponti, quem Cicero post Alexandrum maximum appellat, annos XL bellum gessit cum Romanis.

3. *Effervescentem in Asiam.* Terentius Varro : « Fervere piratis, vastarique omnia circum ». Virg. Æneid. VIII, 676 : « totumque instructo marte videres Fervere Leucatem ». Quod majore verborum pompa ad parabolam revocaverat lib. VII, 461 : « sævit amor ferri, etc. »

4. *Cæsonine Calventi.* Contumeliose Pisonem multis in locis sic appellat; Cæsoninus a patre, Calventius a matre nominatus est, Piso ignominiæ causa; nam et mater fuit ignobilis, et pater furti peculatusque videtur fuisse convictus. Vide in Pison. cap. 38.

5. *Proximis suis beneficiis.* Ob servatam egregie populo romano fidem, et Mithridatem depulsum, atque interclusum, ne in Asiam irrumperet.

neficiis a senatu et a populo romano liberata[6], sic spoliata atque nudata est, ut nisi C. Virgilius[7], legatus, vir fortis et innocens, intervenisset, unum signum Byzantii ex maximo numero nullum[8] haberent. Quod fanum in Achaia, qui locus, aut lucus[9] in Græcia tota, tam sanctus fuit, in quo ullum simulacrum, ullum ornamentum reliquum sit? Emisti a fœdissimo tribuno plebis[10], tum in illo naufragio hujus[11] urbis, quam tu idem, qui gubernare debueras, everteras: tum, inquam, emisti grandi pecunia, ut tibi de pecuniis creditis[12] jus in liberos populos contra senatusconsultum, et contra legem generi tui[13], dicere liceret. Id emptum ita vendidisti, ut aut jus non diceres, aut bonis cives romanos[14] everteres.

6. *Liberata.* Suis legibus et magistratibus uti permissa.

7. Al. *Virginius.*

8. *Unum signum ... nullum.* Notanda est formula non sæpe obvia, *nullum unum*, quæ vim negationis intendit, similiterque se habet, atque altera illa, *nemo unus*, qua minus raro utuntur Latini, et de qua Livianos collegit locos Drak. ad III, 2.

9. *Qui locus, aut lucus.* Luci fuerunt nemora diis consecrata. Tibull. lib. III, eleg. 3: « Et nemora in domibus sacros imitantia lucos ». Apul. initio primi Floridorum: « Religiosis viantium moris est, quum aliquis lucus aut aliquis locus sanctus in via oblatus est, votum postulare, donum apponere, paullisper assidere ».

10. *A fœdissimo tribuno plebis.* Clodius lege ad populum lata juris in liberis civitatibus dicendi potestatem Pisoni tribuit, qui vicissim Clodium lucri ex ea jurisdictione provenientis et prædæ participem facturus erat. Sed ut provinciam attigit Piso, pecunia corruptus ab iis, qui erant in ære alieno, jus non dixit creditoribus, aut si dixit in gratiam debitorum, creditores damnavit, et bonis evertit.

11. *In illo naufragio hujus urbis.* In seditione Claudiana Pisone et Gabinio consulibus, et ut dicitur pro Domo: « In illis reipublicæ tenebris, ceterisque nubibus ac procellis, quum P. Clodius senatum a gubernaculis dejecisset, populum e navi exturbasset, ipse archipirata cum grege prædonum impurissimo plenissimis velis navigaret ».

12. *De pecuniis creditis.* Sic loquebantur veteres. Postea jurisconsulti generalius *de rebus creditis* dixerunt.

13. *Generi tui.* J. Cæsaris.

14. *Aut bonis cives romanos.* Pro Sextio, Pisonem ait, « bona creditorum civium romanorum cum debitoribus Græcis divisisse ». In Pison. « Nonne quum ducenta talenta tibi Apolloniatæ Romæ dedissent, ne pecunias creditas solverent, ultro Fufidium equitem romanum, hominem

Quorum ego nihil nunc, patres conscripti in hominem ipsum; de provincia disputo. Itaque omnia illa, quæ et sæpe audistis, et tenetis animis, etiamsi non audiatis, prætermitto[15]; nihil de hac ejus urbana, quam ille præsens in oculis vestris mentibusque defixit, audacia loquor; nihil de superbia, nihil de contumacia, nihil de crudelitate disputo. Lateant libidines ejus illæ tenebricosæ, quas fronte[16] et supercilio, non pudore et temperantia contegebat: de provincia, quod agitur, id disputo. Huic vos non summittetis[17]? hunc diutius manere patiemini? cujus, ut provinciam tetigit, sic fortuna cum improbitate certavit, ut nemo posset, utrum posterior, an infelicior esset, judicare.

An vero in Syria diutius est Semiramis illa[18] retinenda? cujus iter in provinciam fuit ejusmodi, ut rex Ariobarzanes[19] consulem vestrum ad cædem faciendam, tamquam aliquem Thracem[20], conduceret. Deinde adventus in Syriam[21] primus, equitatus habuit interitum; post concisæ sunt optimæ cohortes.

ornatissimum, creditorem debitoribus suis addixisti? »

15. *Prætermitto.* Hac prætermissione oratoria plus in suspicione relinquitur, quam si aperte dixisset.

16. *Quas fronte.* Simulata austeritate.

17. *Non summittetis.* Subaud. successorem.

18. *Semiramis illa.* Scil. Gabinius effeminatus, mollis, et libidinosissimus, qualis quondam Semiramis illa Syriæ regina.

19. *Rex Ariobarzanes.* Cappadociæ rex a Mithridate regno expulsus, a Sulla victore restitutus, iterum expulsus, finito demum Mithridatico bello rursus in regnum a Pompeio restitutus, insidiis interemptus est.

20. *Thracem.* Al. *Threcem.* Horat. epist. 18, lib. I, ad imum : « Threx erit, aut olitoris aget mercede caballum ». Gladiatorum varia fuerunt nomina, Thraces, Mirmillones, Samnites, Provocatores, Retiarii. Cicero Philipp. VI, et Justus Lipsius de gladiatoribus.

21. *Adventus in Syriam.* Pro Sext. cap. 33: « Exierunt malis ominibus, atque exsecrationibus duo vulturii paludati; quibus utinam ipsis evenissent ea, quæ tum homines precabantur; neque nos provinciam Macedoniam cum exercitu, neque equitatum in Syria, et cohortes optimas perdidissemus ».

Igitur in Syria, imperatore illo, nihil aliud actum est, nisi pactiones pecuniarum cum tyrannis[22], decisiones, direptiones[23], latrocinia, cædes, quum palam populi romani imperator, instructo exercitu, dexteram tendens[24], non ad laudem milites hortaretur, sed omnia sibi et empta, et emenda esse clamaret.

V. Jam vero publicanos miseros[1] (me etiam miserum, illorum ita de me meritorum[2] miseriis ac dolore) tradidit in servitutem[3] Judæis et Syris, nationibus natis servituti. Statuit ab initio[4], et in eo per-

22. *Cum tyrannis.* Olim tyranni dicebantur in Græcia homines potentes et opulenti, quos Persæ *satrapas* appellabant. — *Decisiones. Decidere* est transigere. Verrina frumentaria : « Improbissimis recuperatoribus conflictari malebant, quam quidquam cum illo sua voluntate decidere ».

23. *Direptiones.* Notæ sunt Gabinii rapinæ ex Sextiana : « Haurire quotidie ex pacatissimis atque opulentissimis Syriæ gazis innumerabile pondus auri, bellum inferre quiescentibus, ut eorum veteres illibatasque divitias in profundissimum libidinum suarum gurgitem profundat ». Vide etiam Pisonianam, cap. 17, 21.

24. *Dexteram tendens.* Alludit ad consuetudinem eorum, qui in auctionibus si quid liceri vellent, manum, aut digitum tollebant. Festus Pompeius : « Manceps dicitur, qui quid a populo emit, conducitve, quia manu sublata significat se auctorem auctionis esse ».

V. 1. *Publicanos miseros.* Publicani dicebantur, qui præsenti pecunia vectigalia populi romani a censoribus redimebant, ut postea suis commodis servirent; quo in quæstu rapacissimi reperiebantur. Livius, LV : « Ubi publicanus est, ibi et jus publicum nullum, aut libertatem sociis nullam esse ». Sed tamen in imperii romani finibus et præcipue belli tempore publicani vectigalia colligere non poterant, et plerumque repræsentatam amittebant pecuniam, si senatus illis non redderet.

2. *Ita de me meritorum.* Pro domo sua : omnes omnium publicanorum societates de meo consulatu, ac de meis rebus gestis amplissima atque ornatissima decreta fecerunt. Quibus quanta fuerit cum Cicerone conjunctio, tum ex aliis videbis, tum ex epist. 1 ad Q. fratrem, tum ex libro Q. fratris de petitione consulatus.

3. *Tradidit in servitutem.* Oratorie dictum; id est, ita vexavit publicanos ut servi Judæorum esse potius viderentur quam exactores.

4. *Statuit ab initio.* Ostendit quibus rationibus publicanos vexaverit. Primo : « Statuit eis jus non dicere », neque debitores Judæos aut Syros judicio compellere, ut publicanis tributa, vel quodvis aliud æs alienum persolverent; secundo, *pactiones*, i. e. noluit ut Judæi vel Syri tenerentur iis conditionibus, quas pepigerant contrahentes, seque publicanis, sine ulla contrahentium injuria obligarant. Sæpe populi ut exactorum effugerent

severavit, jus publicano non dicere; pactiones sine ulla injuria factas rescidit; custodias sustulit[5]; vectigales multos ac stipendiarios liberavit[6]; quo in oppido ipse esset, aut quo veniret, ibi publicanum, aut publicani servum[7] esse vetuit: quid multa? crudelis haberetur, si in hostem animo fuisset eo, quo fuit in cives romanos, ejus ordinis præsertim, qui est semper dignitate sua, benignitate magistratus sustentatus.

Itaque videtis, patres conscripti, non temeritate redemptionis[8], aut negotii gerendi inscitia, sed ava-

vexationes, pacta pecunia redimebant vectigalia; hujus generis pactum Gabinius probabiliter irritum fecerat. Hoc in loco Ciceronem iracundiæ magis quam æquitati servientem, minime quidem laudabimus. Nempe Josephus, auctor non improbus, antiq. Judaicarum lib. XIV, cap. 10, et lib. excidii cap. 6 : « Gabinius Alexandrum Aristobuli filium, qui Judæam incursionibus vexabat, cæsis tribus hominum millibus, vicit, et Judæam perlustrans, quotquot inveniebat urbes dirutas, ædificari jubebat; atque hoc pacto instauratæ sunt Samariæ, Azotus, Scythopolis, Arethedon, Raphia, Dora, Marissa, Gaza, et aliæ non paucæ, quum ante longo tempore desertæ fuissent ». Quæ urbium tot et tantarum instauratio fieri non potuit, nisi immunitatem aliquam proponeret, et incolas, exhaustos et omnium egenos, vectigalibus liberaret.

5. *Custodias sustulit.* Vetuit ne, qui publicanis deberet, custodiæ traderetur. Lictores interdum et apparitores publicanis attribuebantur, quorum opera in exigendis vectigalibus uterentur. Carceres trium generum fuere, urbani, quales sunt turres. Rustici, ut ergastula et compedes. Castrenses, quum captivi trahuntur catenati. Custodia militaris dicebatur, quum is qui in nexu erat, catenam manui dextræ alligatam habebat, quæ eadem manui militis sinistræ erat adstricta. — Alii volunt *custodias* esse illas casulas quas publicani vel in pontium aditu, vel in exitu viarum, vel in portibus exstruxerant, ut inde publicanorum servi et portitores vecturam et portorium exigerent.

6. *Vectigales multos... liberavit.* Vectigal aliud certum dicebatur, aliud incertum. Certum proprie tributum est, unde stipendium dari militibus solebat. Tacit. lib. XX : « Nam neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt ». Populi qui illud solvebant, dicebantur *stipendiarii*. Incertum vectigal, quod pro fructibus agrorum et pascuis et portoriis penditur, cujus certus esse modus non potest. Populi huic tributo obnoxii, vocabantur *vectigales*.

7. *Aut publicani servum.* Publicani familias maximas in sylvis habebant, in agris, in portubus, in custodiis, etc. Vide leg. Manil.

8. *Non temeritate redemptionis.* Contraria factis probantur; nempe

ritia, superbia, crudelitate Gabinii[9], pæne afflictos jam atque eversos publicanos; quibus quidem vos, in his angustiis ærarii[10], tamen subveniatis necesse est; etsi jam multis non potestis, qui propter illum hostem senatus, inimicissimum ordinis equestris, bonorumque omnium, non solum bona, sed etiam honestatem[11] miseri deperdiderunt: quos non parcimonia, non continentia, non virtus, non labor, non splendor tueri potuit contra illius helluonis et prædonis audaciam. Quid? qui se etiam nunc subsidiis patrimonii, aut amicorum liberalitate[12] sustentant, hos perire patiemur? An, si qui frui publico[13] non potuit per hostem, hic tegitur ipsa lege censoria[14]: quem is frui non sinit, qui est, etiamsi non appellatur, hostis, huic ferri auxilium non oportet? Retinete igitur[15] in provincia diutius eum, qui de sociis

sæviebat bellum, et tota vastata est Judæa.

9. *Sed avaritia... Gabinii.* Non mihi animus est Gabinium in aliis purgare, sed in vectigalibus nudis et famelicis liberandis sese Romanum gessit; Cicero autem nec iræ, nec linguæ potuit unquam temperare, et foveam ipse sulcavit in qua sepultus est.

10. *In his angustiis ærarii.* Vatinius tribunus plebis ex ærario stipendium Cæsari in quinquennium erogavit. Clodius trientes et semisses remisit, qua lege quinta prope pars vectigalium sublata est, e quibus jam tertiam partem Cæsar anno superiore detraxerat. Adde pecuniam non solum stipendii, sed etiam vasarii nomine Pisoni et Gabinio attributam, etc.

11. *Honestatem.* Id est, nomen equitis romani et dignitatem perdere, in foro non posse consistere, nec locum suum tueri.

12. *Sustentant.* Sustentari et sustineri dicuntur qui, intricatis rationibus in foro, aut exercitio vectigalium, nihilominus vel adminiculis patrimonii, vel amicorum liberalitate suam tuentur honestatem. Pro Rabirio Postumo: « Equitem romanum... labentem excepit, corruere non sivit, fulsit et sustinuit re, fortuna, fide ».

13. *Frui publico.* Est, fructus vectigalium publicorum sine impedimento percipere.

14. *Lege censoria.* « Censores, ut agrum publicum fruendum locarent, ex auctoritate patrum latum ad populum est ». Livius, lib. XXVII. Censores quinto anno auctione constituta publicanis vectigalia certis pactionibus locabant. Ea dicebatur lex censoria, id est, actio, pactum, contractus censorum cum publicanis jure factus.

15. *Retinete igitur.* Concessio ironica. Ut pro Domo: « Probate genus adoptionis. Jam omnium sacra inter-

cum hostibus[16], de civibus cum sociis[17] faciat pactiones; qui hoc etiam se pluris esse[18], quam collegam, putet, quod ille vos tristitia vultuque deceperit, ipse numquam se minus, quam erat, nequam esse simularit. Piso autem[19] alio quodam modo gloriatur, se brevi tempore perfecisse, ne A. Gabinius unus omnium nequissimus existimaretur.

VI. Hos vos de provinciis, si non aliquando deducendi[1] essent, deripiendos non putaretis? et has duplices pestes[2] sociorum, militum clades, publicanorum ruinas, provinciarum vastitates, imperii maculas, teneretis? At iidem vos, anno superiore, hos eosdem revocabatis[3], quum in provincias jam perve-

ierint, quorum custodes vos esse debetis ». Pro Milone : « Excitate, excitate eum si potestis ab inferis. Frangetis impetum vivi, cujus vix sustinuistis furias insepulti? » Pro Flacco : « Litemus igitur Lentulo, parentemus Cethego, revocemus ejectos, etc. »

16. *Qui de sociis cum hostibus.* Quam de sociis cum hostibus fecerit pactionem non liquet, nec orator ullam hujus rei fecerat mentionem; qui tamen ita concludit ut id non objecisse solum, sed etiam probasse videatur; ubi veteratoriam oratoris calliditatem advertas.

17. *De civibus cum sociis.* De publicanis quos Syris et Judæis addixisse, falso dicit Cicero.

18. *Se pluris esse.* Sese Pisoni præfert Gabinius, quod Piso frontis severitate, supercilio et virtutis simulatione homines deceperit, et adeptus fuerit tam consulatum quam provinciam; ipse vero eosdem honores adeptus fuerit, quamvis aperte in omnem se libidinem et nequitiam effunderet. Ille enim vulpis instar, hic leonis oppressit rempublicam.

19. *Piso autem.* Adverte lepidam narrationem, cujus leporis fontem ostendit de Orat. II : « Si quando quid tamquam aliqua fabella narratur.... perspicitis hoc genus quam sit facetum, quam oratorium, sive habeas vere quod narrare possis, quod tamen est mendaciunculis aspergendum; sive fingas, etc. » Non suaserim oratori Christiano qui numquam facetias sectabitur cum detrimento veritatis.

VI. 1. *Deducendi.* Scil. lege. — *Deripiendos.* Vi. Supra *detrahendos* dixit eadem vocis atrocitate.

2. *Has duplices pestes.* Adverte vim orationis et ἐνέργειαν in nominibus abstractis et translatis, e quibus vides hic esse recapitulationem dictorum paucis verbis comprehensam.

3. *Hos eosdem revocabatis.* Anno ab Urbe condita 696. P. Lentulo, et Q. Metello Nepote consulibus, Piso et Gabinius acto consulatu profecti sunt in provincias, quas non per senatus auctoritatem obtinuerant lege Sem-

nissent : quo tempore si liberum vestrum judicium fuisset, nec toties dilata res, nec ad extremum e manibus erepta esset; restituissetis, id quod cupiebatis, vestram auctoritatem, iis, per quos erat amissa, revocatis, et his ipsis præmiis extortis [4], quæ erant pro scelere atque eversione patriæ consequuti : qua e pœna [5] si tum aliorum opibus, non suis, invitissimis vobis, evolarunt, at aliam multo majorem graviremque subierunt. Quæ enim homini, in quo aliquis si non famæ pudor, at supplicii timor est, gravior pœna accidere potuit, quam non credi literis his, quæ rem bene gestam in bello nuntiarent? Hoc statuit senatus [6], quum frequens supplicationem Gabinio denegavit : primum, homini sceleribus, flagitiis con-

pronia, sed lege Clodia per vim et seditionem occuparant. Senatus, ut superioris anni vulneribus mederetur, primum omnium Ciceronem ab exsilio revocavit, deinde deliberavit de universa republica. Censebant multi omnes leges Clodii per vim et contra auspicia latas esse abrogandas, atque inter ceteras eam, qua Pisoni Macedoniam, Gabinio Syriam decreverat; sed quum inter eas una esset maxime popularis, qua remissis semissibus et trientibus frumentum de publico plebi dabatur, senatui liberum non fuit, quod cupiebat decernere, quum præsertim eo tempore famem propter seditio timeretur, nec hujus legis abrogatione plebs exacerbanda videretur.

4. *Revocatis, et his ipsis præmiis extortis*. Provincias præmia vocat scelerum, quia Clodius eas decrevit consulibus quod Ciceronem et patriam prodidissent.

5. *Qua e pœna*. Al. *quam pœnam*. Etiamsi hanc senatus ignominiam vitaverint, non gratia sua et auctoritate, sed opibus et gratia Pompeii, qui Gabinium defendebat, et Cæsaris qui Pisonis gener fuit, graviorem tamen infamiam incurrerunt. — *Evolarunt*, translatio ab avibus, quæ se extricant tendiculis, aut ex aucupum manibus elabuntur. In Verrem de quæstura et prætura urbana : « Hic sociorum ambustus incendio, tamen ex illa flamma, periculoque evolavit ».

6. *Hoc statuit senatus*. Lib. II ad Q. fratrem, ep. 7 : « Idibus maiis senatus frequens divinus fuit in supplicatione Gabinio deneganda. Adjurat Procilius hoc nemini accidisse; foris valde plauditur, mihi quum sua sponte jucundum, tum jucundius, quod me absente sine oppugnatione, sive gratia nostra ». Vide Pisonianam, cap. 19; Philippicam XIV, cap. 8. Moris fuit, quum imperatores publice literas ad senatum de re bene gesta, et cæsis hostibus dedissent, ut senatus *supplicationes*, id est, gratiarum actiones diis decerneret, quæ magna pompa et celebritate pro templis omnibus victimis fiebant; itaque diebus illis feriari populus solebat.

taminatissimo, nihil esse credendum; deinde, a proditore, atque eo, quem præsentem hostem reipublicæ cognosset, bene rem geri non potuisse; postremo, ne deos quidem immortales velle aperiri sua templa, et sibi supplicari hominis impurissimi et sceleratissimi nomine[7]. Itaque ille alter, aut ipse est homo doctus, et a suis Græcis[8] subtilius eruditus, quibuscum jam in exostra[9] helluatur[10], antea post siparium[11] solebat, aut amicos habet prudentiores[12], quam Gabinius, cujus nullæ literæ perferuntur.

VII. Hosce igitur imperatores habebimus? quorum alter non audet nos certiores facere, ne[1] imperator

7. *Nomine*. Frequens locutio in Catilin. IV : « Meo nomine supplicationes decrevistis ». Livius libro decimo : « Supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt ». Et alibi passim.

8. *A suis Græcis*. Pisonem Græcos eruditos homines aliquot secum habuisse, et literis græcis delectatum, aperte ex Pison. intelligitur.

9. Edd. vett. *exedra*, unde emendaverunt *orchestra*. Sed vera lectio est *exostra*, testibus MSS. J. V. L.

10. *Exostra helluatur*. Maçhina qua, quæ intus geruntur, rotis circumactis spectatoribus patefiunt.

11. *Siparium*. Velum quod extrema parte scenæ tendebatur, postquam histriones interdum comissabantur. Ergo sensus est, qui prius velut cum histrionibus et mimis retro velum helluabatur, id jam propalam factitat.

12. *Amicos habet prudentiores*. Qui literas ad senatum e provinciis mittebant, eas prius ad amicos legendas examinandasque destinabant, ut eas vel exhiberent, vel retinerent. Decimus Brutus, ep. ad Ciceronem libro undecimo ad Div. 19 : « ad senatum quas literas misi, velim prius perlegas; et, si qua tibi videbuntur, commutes ». Vide Pisonianam, 17 : « Amici tui tabellas abdiderint ». Ceterum ut amici de literis in senatu, ita senatus de iisdem in concione recitandis statuebat. Livius XXXIII : « Hæ literæ prius in senatu a Sergio prætore, deinde ex auctoritate patrum in concione sunt recitatæ ».

VII. 1. *Ne imperator appelletur*. Grævius legit *imperatorne*. Male; nam irridet Pisonem Cicero quasi jam philosophari et gloriam contemnere didicerit. Appellatum autem in provincia Pisonem imperatorem locus hic in Pisoniana ipse declarat : « Appellatus est hic vulturius illius provinciæ, si diis placet, imperator ». *Si diis placet*. His verbis antiqui rei de qua loquebantur indignitatem exprimebant. Livius, lib. XXXVIII in orat. Manlii; lib. IV in orat. Canuleii. Florus, lib. IV : « post Macedones, si diis placet, Thraces rebellabant ». Piso propter relatam a Q. Martio et Luc. Flacco legatis quodam prælio victoriam, imperatorem se appellari voluerat, et amicis literas ad senatum

appelletur; alterum, si tabellarii non cessarint[2], necesse est paucis diebus pœniteat audere: cujus amici si qui sunt, aut si belluæ tam immani[3] tamque tetræ possunt ulli esse amici, hac consolatione[4] utuntur, etiam T. Albucio[5] supplicationem hunc ordinem denegasse. Quod est primum dissimile: res in Sardinia cum mastrucatis latrunculis[6] a proprætore una cohorte auxiliaria gesta, et bellum cum maximis Syriæ gentibus, tyrannis, consulari exercitu, imperioque confectum. Deinde Albucius, quod a senatu petebat, ipse sibi in Sardinia ante decreverat. Constabat enim, græcum hominem[7] ac levem, in ipsa provincia quasi triumphasse[8]. Itaque hanc ejus temeritatem senatus supplicatione denegata notavit. Sed fruatur sane hoc solatio, atque hanc insignem ignominiam, quoniam uni, præter se[9], inusta est, putet esse leviorem;

miserat, ut patet lib. XVII in Pisonem: « Nihil mea refert... an amici tui tabulas abdiderint, iidemque silentio suo temeritatem, atque audaciam tuam condemnarint ».

2. *Si tabellarii non cessarint.* Qui tabulas e provinciis ad senatum, et senatus in provincias deferebant.

3. *Belluæ tam immani.* Cic. Sextiana: « Hanc tetram immanemque belluam ». Pisonian. 1: « Jamne vides, bellua, jamne sentis? »

4. Ernest. scribendum putat, *utentur.* J. V. L.

5. *T. Albucio.* Qui Sardiniam provinciam proprætor obtinuit.

6. *Mastrucatis latrunculis.* Mastruca genus est vestis, ex caprina pelle. Turneb. lib. XX, cap. 9: « Montani in Sardinia quod agrum frumentarium non habebant, latrocinari solebant, et campos frumentarios populari ».

7. *Græcum hominem.* Orator in Bruto: « Doctus etiam Græcis Tit. Albucius, vel potius pæne græcus ». de Fin. bon. et mal. I: « Nisi qui se plane græcum dici velit, ut a Scævola est prætor salutatus Athenis Albucius; quem quidem locum cum multa venustate, et omni sale idem Lucilius, apud quem præclare Scævola: « Græcum te Albuci, quam Romanum atque Sabinum... Maluisti dici. Græce ergo prætor Athenis Id quod maluisti, te, quum ad me accedi', saluto: Χαῖρε, inquam, Tite: lictores, turma omni' cohorsque Χαῖρε: hinc hostis Muti Albucius, hinc inimicus ».

8. *Quasi triumphasse.* Triumphandi jus non erat, nisi pacata provincia, et deportato exercitu; Romæ tantum triumphabatur, ut ex omnibus scriptoribus liquet; aut etiam in monte Albano, sed id rarius et extra ordinem.

9. *Uni, præter se.* Nescio an vere. Vide Livium lib. XLII, cap. 8, de

dummodo, cujus exemplo se consolatur, ejus exitum[10] exspectet : præsertim quum in Albucio nec Pisonis libidines, nec audacia Gabinii fuerit; hac tamen una plaga conciderit, ignominia senatus[11].

Atqui duas Gallias[12] qui decernit consulibus duobus, hos retinet ambo: qui autem alteram Galliam, et aut Syriam, aut Macedoniam, tamen alterum retinet, et in utriusque pari scelere disparem conditionem facit. Faciam, inquit[13], illas prætorias, ut Pisoni et Gabinio succedatur statim. Si hic sinat[14]. Tum enim tribunus intercedere poterit : nunc non potest. Itaque ego idem, qui nunc consulibus iis, qui designati erunt, Syriam Macedoniamque decerno, decernam easdem

Marco Popilio, qui in Ligures deditos sævierat. Vide quoque Livii l. XXXV, cap. 6, de literis L. Cornelii Merulæ, quas scripserat de secundo prælio cum Boiis facto.

10. *Ejus exitum.* Albucius ex Sardinia pecuniarum repetundarum damnatus in exsilium ejectus est. Tuscul. V : « Quid? T. Albucius nonne animo æquissimo Athenis exsul philosophabatur? Cui tamen illud ipsum non accidisset, si in republica quiescens Epicuri legibus paruisset ».

11. *Hac tamen una plaga conciderit, ignominia senatus.* Id est, quam ei senatus inussit.

12. *Atqui duas Gallias.* Transit ad alteram confirmationis partem, quæ est de Cæsare in provincia retinendo, quæ duas Gallias citeriorem et ulteriorem conjungebat. Sed antequam suam confirmet sententiam, alienas quasdam refellit, eorum nimirum, qui suadebant, ut Cæsar potius revocaretur, et duæ Galliæ divisio imperio, designandis consulibus decernerentur; vel alterutra Gallia, Cæsari adempta, alteruter, vel Piso vel Gabinius revocaretur. Posteriorem hanc partem eo refellit, quod quum pares sint scelere, debet esse par utriusque conditio.

13. *Faciam, inquit.* Exponit, ac refellit alteram sententiam quæ duas Gallias, Cæsari ademptas duobus futuris consulibus decernebat. Per quamdam prosopopœiam loquentem adumbrat auctorem ejus sententiæ. Si revoco, inquit, Cæsarem, non idcirco Pisonem et Gabinium retineo in provinciis, quas obtinent. Immo vero id ago, *ut illis succedatur statim*; nam quas obtinent provincias, *illas faciam prætorias;* hoc est, ut diximus, dabo administrandas prætoribus; nempe ut primum prætores magistratum inierant, in provincias mittebantur, dum contra consules post consulatum.

14. *Si hic sinat.* Responsio est Ciceronis qui gestu designat tribunum qui se illi decreto intercessurum minabatur; nam, ut supra jam diximus, lege Sempronia tribuni plebis senatusconsulto, quo decernebantur provinciæ prætoriæ, intercedere poterant.

prætorias, ut et prætores annuas provincias habeant, et eos quam primum videamus, quos animo æquo videre non possumus.

VIII. Sed mihi credite: numquam succedetur illis, nisi quum ea lege referetur [1], qua intercedi de provinciis non licebit. Itaque, hoc tempore amisso, annus [2] est integer vobis exspectandus: quo interjecto, civium calamitas, sociorum ærumna, sceleratissimorum hominum impunitas propagatur.

Quod si essent illi optimi [3] viri, tamen ego mea sententia C. Cæsari succedendum nondum putarem. Qua de re dicam, patres conscripti, quod sentio, atque illam interpellationem mei familiarissimi [4], qua paullo ante interrupta est oratio mea, non pertimescam. Negat me vir optimus inimiciorem Gabinio debere esse, quam Cæsari: omnem enim illam tempestatem, cui cesserim, Cæsare impulsore atque adjutore esse excitatam. Cui si primum sic respondeam [5], me communis utilitatis habere rationem, non doloris mei; possimne probare, quum id me facere dicam, quod exemplo fortissimorum [6] et clarissimo-

VIII. 1. *Nisi quum ea lege referetur.* Id est, lege Sempronia. — *De provinciis.* Scilicet, consularibus. Sed consules provinciis consularibus imperare non fas erat, nisi anno post consulatum.

2. *Annus.* Quo consulatum gerunt; per quem annum Piso et Gabinius in latrociniis perstabunt, etc.

3. *Quod si essent illi optimi.* Id est, quando quidem Piso et Gabinius optimi forent, et laude dignissimi.

4. *Interpellationem mei familiarissimi.* Quis fuerit ille, non liquet. An consul Philippus, quem mox compellabit? an Philippi collega, aut Marcus Cato, aut Domitius Ahenobarbus Cæsaris inimicissimi, quia consilia ejus prospiciebant?

5. *Sic respondeam.* Ad hanc objectionem se præmunit orator, antequam in laudem Cæsaris plura dicat.

6. *Exemplo fortissimorum... civium.* Præter exempla, quæ proxime afferentur, lepidum est, quod refert Quintil. lib. XII, cap. 1: « Certe Fabricius Cornelium Rufinum, alioqui et malum civem et sibi inimicum, tamen quia utilem sciebat ducem, imminente bello, palam consulem suffragio suo fecit, atque id mirantibus quibusdam respondit; « Cive se spo-

rum civium facere possim? An non[7] Tib. Gracchus (patrem dico, cujus utinam filii[8] ne degenerassent a gravitate paterna[9]!) tantam laudem est adeptus, quod tribunus plebis solus ex toto illo collegio L. Scipioni[10] auxilio fuit, inimicissimus et ipsius, et fratris ejus, Africani, juravitque in concione, se in gratiam non rediisse[11]; sed alienum sibi videri dignitate imperii, quo duces essent hostium[12], Scipione triumphante, ducti, eodem ipsum duci, qui triumphasset? Quis plenior inimicorum fuit C. Mario[13]? L. Cras-

liari malle, quam ab hoste venire ». Tiberius Sempronius Gracchus gener Africani secundi, et de quo Tullius egregie loquitur de Inv. I, 30; de Orat. I, 9; Brut. 20.

7. Græv. Lallem. delevere *non*, quod in nullo scripto aut edito libro ante Lambinum fuit. J. V. L.

8. *Utinam filii ne degenerassent.* Tiberius et Caius, qui, quum a senatu defecissent, facti populares agrariis et judiciariis legibus multas seditiones in republica concitarunt, præmatura morte pœnas inquieti et ambitiosi ingenii dederunt.

9. Lamb. *patria.* J. V. L.

10. *L. Scipioni.* D. Brutum et L. Scipionem consules Curiatius tribunus plebis, quod non impetraret, ut sibi denos quos vellet milites eximeret, in carcerem mitti jussit. De Legibus lib. III, cap. 9.

11. *Se in gratiam non rediisse.* Eodem tamen die in gratiam redierunt, traditque Livius l. XXXVIII exeunte: « Senatum eo forte die in Capitolio cœnantem consurrexisse, et petisse, ut inter epulas Gracchο filiam Africanus desponderet. Quibus ita inter publicum solemne sponsalibus rite factis, quum se domum recepisset, Scipionem Æmiliæ uxori dixisse, filiam se minorem despondisse. Quum illa muliebriter indignabunda nihil de communi filia secum consultatum, adjecisset, non, si Tiberio Graccho daret, expertem consilii debuisse matrem esse; patrum Scipionem tam concordi judicio ipsi desponsam respondisse ».

12. *Quo duces essent hostium.* Cicero Verrin. VII: « At etiam qui triumphant, eoque diutius hostium duces servant, ut his per triumphum ductis pulcherrimum spectaculum fructumque victoriæ populus romanus percipere possit; tamen quum de foro in Capitolium currum flectere incipiunt, illos ducere in carcerem jubent, idemque dies et victoribus imperii, et victis vitæ finem facit ».

13. *C. Mario.* C. Marius obscuro loco, ex Arpinate municipio natus, Quintum Metellum Numidicum accusavit (ut dicitur Officiis) cujus legatus erat, summum virum et civem; quum ab eo imperatore suo Romam missus esset, apud populum romanum criminatus est bellum illud contra Jugurtham ducere; sed si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a

sus[14], M. Scaurus: aliine inimici? omnes Metelli. At hi non modo illum inimicum ex Gallia sententiis suis non detrahebant, sed et propter rationem Gallici belli[15], provinciam extra ordinem decernebant[16]. Bellum in Gallia maximum gestum est; domitæ sunt a Cæsare maximæ nationes, sed nondum legibus, nondum jure certo, nondum satis firma pace devinctæ; bellum affectum videmus[17], et, vere ut dicam, pæne confectum: sed ita, ut, si idem extrema persequitur, qui inchoavit, jam omnia perfecta videamus; si succeditur, periculum sit, ne instauratas maximi belli reliquias ac renovatas audiamus. Ergo ego senator inimicus, si ita vultis, homini, amicus esse, sicut semper fui, reipublicæ debeo. Quid? si ipsas inimicitias depono reipublicæ causa, quis me tandem jure re-

fide justitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Quo scelere omnium in se Metellorum odium concitavit, idem consulatum adeptus atrocem habuit contra nobiles concionem, quam videbis apud Sallustium. Hinc in eum universa prope nobilitas exarsit.

14. *L. Crassus*. Paucos e multis elegit, quorum L. Crassus eloquentia, M. Æmilius Scaurus auctoritate, Metelli familiæ amplitudine facile primas obtinerent. De Crassi eloquentia plenus est Brutus, pleni tres libri de Oratore. De hoc eodem et Scauri auctoritate Valerius, lib. VIII, cap. 5, Aurelius Victor. « Scaurus senex quum a Vario tribuno plebis argueretur quasi socios ad arma coegisset, ad populum ait: Varius Sucronensis Æmilium Scaurum ait, socios ad arma coegisse: Scaurus negat; utri potius credendum putatis? » Tanta auctoritate potuit, ut hac una voce accusatori silentium indixerit. De Metellorum familia notandum illud ex Velleio: « Intra duodecim fere annos consules fuere Metelli, aut censores, aut triumpharunt amplius duodecim ».

15. *Sed et propter rationem Gallici belli*. Hoc est, Cimbrici. Gallicum dicit orator, quia contra Cimbros et Teutones in Gallia primum gestum est, quamquam postea flexerit in Italiam. Al. contra Ciceronis consilium reponunt *Cimbrici*.

16. *Extra ordinem decernebant*. Quod ei nominatim mandatum fuerit bellum Cimbricum in Gallia gerendum, quum de more consules alii provincias sortirentur, aut inter se compararent.

17. *Affectum videmus*. Id est, prope jam ad exitum perductum. — *Confectum*, hostibus domitis et subactis.

prehendat? præsertim quum ego omnium meorum consiliorum atque factorum exempla semper ex summorum hominum factis mihi censuerim petenda.

IX. An vero non M. ille Lepidus [1], qui bis consul, et pontifex maximus fuit [2], non solum memoriæ testimonio, sed etiam annalium literis et summi [3] poetæ voce laudatus est, quod cum M. Fulvio collega, quo die censor est factus, homine inimicissimo, in campo statim rediit in gratiam [4], ut commune officium censuræ communi animo ac voluntate defenderent? Atque, ut vetera, quæ sunt innumerabilia, mittam; tuus pater, Philippe, nonne uno tempore cum suis inimicis in gratiam rediit? quibus eum omnibus eadem respublica reconciliavit, quæ alienarat. Multa prætereo, quod intueor coram hæc lumina atque ornamenta reipublicæ, P. Servilium et M. Lucullum: uti-

IX. 1. *Non M. ille Lepidus*. Grævius delet *non* post Gruterum. Valer. Max. lib. III, c. 1, de indole: « Æmilius Lepidus puer etiam tum progressus in aciem hostem interemit, civem servavit; cujus tam memorabilis operis index in Capitolio statua bullata et incincta prætexta SC. posita. Iniquum enim putavit, eum honori nondum tempestivum videri, qui jam virtuti maturus fuisset.

2. *Pontifex maximus fuit*. Valer. lib. VI, c. 6: « Quum Ptolemæus rex tutorem populum romanum filio reliquisset, senatus M. Æmilium Lepidum pont. max. bis consulem ad pueri tutelam gerendam Alexandriam misit; amplissimique et integerrimi viri sanctitatem reipublicæ usibus, et sacris operatam externæ procurationi vacare voluit, etc. »

3. *Summi poetæ*. Ennii qui ad Ætoliæ bellum M. Fulvium Lepidi in censura collegam, sequutus est.

4. *Rediit in gratiam*. De hac reconciliatione Val. Max. lib. IV, cap. 11, et Ennius in Annalibus. Æmilius querebatur « bis a M. Fulvio se certo consulatu dejectum. Fulvius contra, se ab eo semper lacessitum, et in probrum suum sponsionem factam: tamen ambo significare, si alter vellet, se in potestate tot principum civitatis futuros. Omnibus instantibus, qui aderant, dexteras fidemque dedere, mittere vere ac finire odium. Deinde collaudantibus cunctis deducti sunt in Capitolium ». Livius, lib. XL. Gell. lib. XII, cap. 8, de hac ipsa re disserens: « Atque illi ubi voce præconis renuntiati sunt, ibidem in campo statim nondum dimissa concione ultro uterque, et pari voluntate conjuncti complexique sunt ».

nam etiam L. Lucullus ille[5] viveret! Quæ fuerunt inimicitiæ graviores in civitate, quam Lucullorum atque Serviliorum? quas in viris fortissimis non solum exstinxit reipublicæ dignitas, et ipsorum[6], sed etiam ad amicitiam consuetudinemque traduxit. Quid? Q. Metellus Nepos[7], nonne consul in templo Jovis optimi, maximi, permotus quum auctoritate vestra, tum illius P. Servilii incredibili gravitate dicendi, absens mecum, summo suo beneficio, rediit in gratiam? An ego possum huic esse inimicus, cujus literis, fama, nuntiis celebrantur aures quotidie meæ novis nominibus gentium, nationum, locorum? Ardeo, mihi credite, patres conscripti (id quod vosmet de me existimatis, et facitis ipsi[8]), incredibili quodam amore patriæ: qui me amor et subvenire olim impendentibus periculis maximis[9] cum dimicatione capitis, et rursum[10], quum omnia tela undique esse intenta in patriam viderem, subire coegit, atque excipere unum pro universis. Hic me meus in rempublicam animus pristinus ac perennis cum C. Cæsare reducit, reconciliat, restituit in gratiam. Quod volent denique, homines existiment[11]; nemini ego possum esse bene de republica merenti non amicus.

5. *Lucullus ille*. Emphasis, quia fuerat ille summus imperator, et civis clarissimus, qui Mithridatem et Tigranem reges potentissimos superavit.

6. Lallem. post Græviam, *resp. dignitatisque ips*. J. V. L.

7. *Q. Metellus Nepos*. Vide pro Sextio, cap 62; post Reditum in Senatu, c. 9 et 10; pro Domo sua, etc.

8. *Facitis ipsi*. Ne superbum sit amorem reipublicæ sibi præ ceteris arrogare, eam laudem senatoribus impertit, ut et eorum sibi gratiam conciliet, et invidiam a se deprecetur. Adde quod eam laudem homines libentius alteri concedunt, cujus se participes fore intelligunt.

9. *Periculis maximis*. In Catilinæ conjuratione.

10. *Et rursum*. Pisone et Gabinio consulibus, quum exire de civitate maluit, quam committere, ut boni cum improbis dimicarent. De re ipsa vide pro Domo, pro Plancio, pro Sextio, in Pisonem.

11. *Quod volent... homines existiment*. Plato in Critone: « Non curandum est quid dicturi sint de nobis

X. Etenim si iis, qui hæc omnia flamma ac ferro delere voluerunt, non inimicitias solum, sed etiam bellum indixi atque intuli, quùm partim mihi illorum familiares, partim etiam, me defendente, capitis judiciis essent liberati; cur eadem respublica, quæ me in amicos inflammare potuit, inimicis placare non possit? Quod mihi odium cum P. Clodio fuit, nisi quod perniciosum patriæ civem fore putabam, qui, turpissima libidine incensus [1], duas res sanctissimas, religionem et pudicitiam [2], uno scelere violasset? Num est igitur dubium ex iis rebus, quas is egit, agitque quotidie, quin ego, in illo oppugnando, reipublicæ plus, quam otio meo; nonnulli, in eodem defendendo, suo plus otio, quam communi, prospexerint?

Ego me a C. Cæsare in republica dissensisse fateor, et sensisse vobiscum: sed nunc iisdem vobis assentior, cum quibus antea sentiebam. Vos enim, ad quos literas L. Piso de suis rebus non audet mittere; qui Gabinii literas insigni quadam nota atque ignominia nova [3] condemnastis, C. Cæsari supplicationes [4] decrevistis, numero [5], ut nemini uno [6] ex bello; ho-

homines, sed quid ille, qui justa et injusta, quæ nos gerimus, auditque et videt, qui unus est, et ipsa veritas».

X. 1. *Libidine incensus.* Amore Pompeiæ uxoris Cæsaris.

2. *Religionem et pudicitiam.* Notissima est historia de P. Clodio sub habitu tibicinæ in sacrum Bonæ Deæ noctu ingresso, quum in ædibus Cæsaris sacra fiebant.

3. *Ignominia nova.* Denegatione supplicationis, nova et inusitata: quippe quæ vel nemini omnino, vel uni Albucio post homines natos inusta nota fuerat.

4. *Supplicationes.* Cod. Erf. *supplicationem.* J. V. L.

5. *Numero.* Cæsar in fin. lib. II: « Ob easque res ex literis Cæsaris dies xv supplicatio decreta est, quod ante id tempus acciderat nulli ». Idem Plutarchus in illius vita, et Suetonius tradunt. Honores commendat eo magis orator, quod eos ignominiæ qua affectus est Gabinius opponit; senatoresque eosdem Pisonis et Gabinii atroces censores; in remuneranda virtute non avaros ostendit.

6. Sic Gruter. ex omnibus Pal. codd. Antea, *ullo.* J. V. L.

nore[7], ut omnino nemini. Cur igitur exspectem hominem aliquem, qui me cum illo in gratiam reducat? Reduxit ordo amplissimus[8], et ordo is, qui est et publici consilii, et meorum omnium consiliorum auctor et princeps. Vos sequor, patres conscripti, vobis obtempero, vobis assentior : qui, quamdiu C. Cæsaris consilia in republica non maxime diligebatis, me quoque cum illo minus conjunctum videbatis; posteaquam rebus gestis mentes vestras voluntatesque mutastis, me non solum comitem esse sententiæ vestræ, sed etiam laudatorem vidistis.

XI. Sed quid est, quod in hac causa maxime homines admirentur et reprehendant meum consilium, quum ego idem antea multa decreverim, quæ magis ad hominis dignitatem, quam ad reipublicæ necessitatem pertinerent? Supplicationem quindecim[1] dierum decrevi sententia mea. Reipublicæ satis erat tot dierum, quot C. Mario[2]. Diis immortalibus non erat exigua eadem gratulatio, quæ ex maximis bellis[3]. Ergo ille cumulus dierum hominis est dignitati tributus. In quo ego, quo consule referente, primum decem dierum supplicatio decreta Cn. Pompeio, Mithridate interfecto, confectoque Mithridatico bello, cujus sententia primum duplicata est supplicatio consularis (mihi enim estis assensi, quum, ejusdem Pompeii

7. *Honore*. Non solum refert quid, sed quibus verbis decernatur. Contumeliosum magis, quam honorificum est illud Spartanorum decretum : « Quando quidem Alexander vult esse deus, deus esto ».

8. *Ordo amplissimus*. Senatorum.

XI. 1. *Supplicationem quindecim druiem*. Duplex genus supplicationum fuit, 1° ante bellum, ut bene ac feliciter eveniret; 2° post victoriam.

2. *Quot C. Mario*. Devictis Cimbris; quo tempore, ut ait Plutarchus, populus romanus C. Marium tertium conditorem appellavit, post Romulum scilicet et Camillum; eique singuli inter epulas privatas cœnæ primitias, perinde ac diis libaverunt.

3. *Quæ ex maximis bellis*. Subaud. *decernebatur*.

literis recitatis, confectis omnibus maritimis terrestribusque bellis, supplicationem dierum duodecim [4] decrevistis), sum Cn. Pompeii virtutem et animi magnitudinem admiratus, quod, quum ipse ceteris omnibus esset omni honore antelatus, ampliorem honorem alteri tribuebat, quam ipse erat consequutus. Ergo in illa supplicatione, quam ego decrevi, res ipsa tributa est diis immortalibus, et majorum institutis, et utilitati reipublicæ; sed dignitas verborum, honos, et novitas, et numerus dierum, Cæsaris ipsius laudi gloriæque concessus est. Relatum est ad nos nuper de stipendio [5] exercitus: non decrevi solum, sed etiam, ut vos decerneretis, laboravi; multa dissentientibus respondi; scribendo affui [6]. Tum quoque homini plus tribui, quam nescio cui necessitati. Illum enim arbitrabar, etiam sine hoc subsidio pecuniæ, retinere exercitum præda ante parta [7], et bellum con-

4. *Supplicationem dierum duodecim.* Quini dies supplicationibus tribuebantur. Cicero consul numerum, in gratiam Pompeii duplicavit; triplicavit in gratiam Cæsaris, qui paullo post quadruplicatam dierum viginti supplicationem habuit, ut ipse narrat de Bello gallico lib. IV, cap. ultim. Legendum igitur *decem* loco *duodecim* crediderim, si quidem numerus bis quinque est decem æquipollens.

5. *Relatum est..... de stipendio.* Locus hic declarat jus fuisse senatui et stipendium, et legatorum numerum, et supplicationem sine populi suffragio decernendi. Cicero pro Balbo, cap. 27: « C. Cæsarem senatus et genere supplicationis amplissimo ornavit, et numero dierum novo. Idem in angustiis ærarii victorem exercitum stipendio adfecit. Imperatori decem legatos decrevit; lege Sempronia succedendum non censuit; harum ego sententiarum et auctor, et princeps fui ».

6. *Scribendo affui.* Summæ benivolentiæ argumentum erat, quum senator senatusconsulto de alicujus honore scribendo quasi testis adesset. Cicero ad Catonem, lib. XV, ep. 6: « Fuisse jucundum quod scribendo adfuisses; hæc enim senatusconsulta non ignoras ab amicissimis ejus, cujus de honore agitur, scribi solere ». De hoc loquendi genere vide Brisson. II de Formulis.

7. *Præda ante parta.* Quæ, parta victoria, hostibus eripiebantur, ea plerumque quæstori committebantur, ut Romam ad ærarium et quæstores ærarii referret. Interdum tamen ubi milites bene rem gesserant, ea imperatores illis præmii loco concedebant. Raro igitur, ubi præda quæstori attributa erat, stipendium a senatu mittebatur.

ficere posse; sed decus illud et ornamentum triumphi minuendum nostra parcimonia[8] non putavi. Actum est de decem legatis[9], quos alii omnino non dabant, alii exempla quærebant, alii tempus differebant, alii sine ullis verborum ornamentis dabant. In ea quoque re sic sum loquutus, ut omnes intelligerent, me id, quod reipublicæ causa sentirem, facere uberius propter ipsius Cæsaris dignitatem.

XII. At ego[1] idem nunc in provinciis decernendis, qui illas omnes res egi silentio, interpellor: quum superioribus causis hominis ornamenta fuerint; in hac me nihil aliud, nisi ratio belli, nisi summa utilitas reipublicæ moveat. Nam ipse Cæsar, quid est, cur in provincia commorari velit, nisi ut ea, quæ per eum affecta sunt[2], perfecta reipublicæ tradantur? Amœnitas eum[3], credo, locorum, urbium pulchritudo, hominum nationumque illarum humanitas et lepos, victoriæ cupiditas, finium imperii nostri propagatio retinet. Quid illis terris asperius? quid incultius oppidis? quid nationibus immanius? quid porro tot victoriis præstabilius? quid Oceano longius inveniri potest? An reditus in patriam[4] habet aliquam

8. *Nostra parcimonia.* Senatus ad quem dispensatio ærarii pertinebat; vide Vatinianam, cap. 3.

9. *Decem legatis.* Lex Gabinia quæ piraticum bellum Pompeio mandavit, legatos ei quindecim attribuit, quos peti a senatu, et senatusconsulto muniri singulos, qui peterentur, nominatim oportebat, ut vidimus ad cap. 19 pro lege Manilia.

XII. 1. *At ego.* Qui sine cujusquam interpellatione Cæsari ante supplicationem, stipendium, legatos decrevi, ut ipsi Cæsari gratificarer, nunc sane non sum interpellandus, quum eidem prorogationem imperii decerno, solius utilitatis publicæ causa.

2. *Affecta sunt.* Jam supra cap. 8 diximus.

3. *Amœnitas eum.* Ironice.

4. *An reditus in patriam.* Postquam ostendit nullam esse causam, cur velit Cæsar diutius in provincia commorari, nunc ex abundanti demonstrat, multas causas esse, cur reditus Cæsaris fuerit expetendus, nisi ipsum communis utilitas in Gallia retineret.

offensionem? utrum apud populum, a quo missus[5], an apud senatum, a quo ornatus est[6]? au dies[7] auget ejus desiderium? an magis oblivionem, ac laurea illa[8], magnis periculis parta, amittit longo intervallo viriditatem? Quare, si qui hominem non diligunt[9], nihil est, quod eum de provincia devocent. Ad gloriam devocant, ad triumphum, ad gratulationem, ad summum honorem senatus, equestris ordinis gratiam, populi caritatem. Sed, si ille hac tam eximia fortuna, propter utilitatem reipublicæ, frui non properat, ut omnia illa conficiat: quid ego senator facere debeo, quem, etiamsi ille aliud vellet, reipublicæ consulere oporteret?

Ego vero sic intelligo, patres conscripti, nos hoc tempore in provinciis decernendis, perpetuæ pacis habere oportere rationem. Nam quis hoc non sentit,

5. *A quo missus.* Lege Vatinia et populi romani suffragiis, quibus Galliam citeriorem Italiæ adjacentem cum Illyrico obtinuit in quinquennium.

6. *A quo ornatus est.* Multorum dierum supplicationibus, stipendio, decem legatis.

7. *An dies auget ejus desiderium?* Diuturnitas absentiæ.

8. *Laurea illa.* An gloria, quam tot insignibus victoriis consequutus est, ipsa temporis longinquitate consenescit, obsolescit, et in oblivionem sensim adducitur?

9. *Si qui hominem non diligunt.* Adverte vim oratoris, et exuberantem rationum copiam. Interpellatus fuerat et incusatus, quod Cæsarem e provincia non revocaret, a quo tamen omnis in Ciceronem tempestas fuerat excitata; quam objectionem variis modis diluit. Primo concedendo se adhuc esse Cæsaris inimicum; tum dicendo se inimicitias reipublicæ condonare; quod factum defendit clarorum virorum exemplo, Cæsaris meritis, et senatus auctoritate; tum quod jam ante ad dignitatem Cæsaris multa sine cujusquam interpellatione decreverit. Nunc quoniam perfecti demum est oratoris, ea quæ contra facere videntur, in usum causæ suæ convertere, et, ut dicitur, adversarium gladio suo jugulare, assumit ipsam interpellatoris rationem. Quum enim ille eo esset argumento usus, ab infensis et inimicis Cæsari imperatorem eum e provincia revocandum, et ab exercitu, ab occasione laudis amovendum; quæ agendæ partes Ciceroni sint, utpote Cæsaris non studioso: hanc orator arripit rationem, et vibratum in se telum reciproco velut impetu retorquet e contrario. Si eum de provincia devocaret adversarius, is ipsius Cæsaris utilitatibus et gloriæ consuleret, is eum ad triumphum, ad populi gratiam devocaret.

omnia alia esse nobis vacua ab omni periculo, atque etiam ab omni suspicione belli? Jamdiu mare videmus[10] illud immensum, cujus fervore[11] non solum maritimi cursus, sed urbes etiam et viæ militares jam tenebantur, virtute Cn. Pompeii sic a populo romano, ab Oceano usque ad ultimum Pontum, tamquam unum aliquem portum, tutum et clausum teneri; nationes eas[12], quæ numero hominum ac multitudine ipsa poterant in provincias nostras redundare, ita ab eodem esse partim recisas, partim repressas, ut Asia, quæ imperium antea nostrum terminabat, nunc tribus novis provinciis ipsa[13] cingatur. Possum de omni regione, de omni hostium genere dicere : nulla gens est, quæ non aut ita sublata[14] sit, ut vix exstet; aut ita domita, ut quiescat; aut ita pacata, ut victoria nostra imperioque lætetur.

XIII. Bellum Gallicum[1], patres conscripti, C. Cæ-

10. *Jamdiu mare videmus.* Mediterraneum, quod inter Oceanum Gaditanum ad Pontum Euxinum per varios sinus et anfractus extenditur.

11. *Cujus fervore.* Quod mare ita piratarum latrociniis infestum erat, ut non solum maritimi cursus occuparentur, sed etiam piratæ quasi fervore quodam redundantes, in terram se effunderent, urbes caperent, vias publicas militum opera stratas obsiderent. Si quidem, ut auctor est Plutarchus in Pompeio, mare mille navibus infestabant, omnia propemodum littora turribus et propugnaculis munierant, prætores duos Sextilium et Belinum, item filiam Antonii viri triumphalis captivam abduxerant, et jam urbes quadraginta obtinebant.

12. *Nationes eas.* Ponticos, Cilicas, Cappadocas, Paphlagonas, Syros, Armenos, Judæos, Albanos, Iberos et alias hujusmodi, quarum aliæ in fidem æquo fœdere receptæ sunt, aliæ vectigales et stipendiariæ factæ, aliæ reductæ in provinciam. Pro Sextio : « Externa bella regum, gentium, nationum jampridem ita exstincta sunt, ut præclare cum iis agamus, quos pacatos esse patiamur ».

13. *Tribus novis provinciis ipsa cingatur.* Bithynia, Ponto, Syria, quas Pompeius bello Mithridatico subjugarat.

14. *Sublata.* Ita oppressa, ut vix nationis nomen et formam retineat. Frustra olim *subacta*, quod sine vi est.

XIII. 1. *Bellum Gallicum.* Non eadem est ratio Gallorum, et gentium ceterarum. Nam ceteras gentes bello lacessiverunt Romani, et virtute domuerunt; at ante Cæsarem nemo Romanorum imperatorum ausus est

sare imperatore, gestum est; antea tantummodo repulsum. Semper illas nationes[2] nostri imperatores refutandas potius[3] bello, quam lacessendas putaverunt. Ipse ille C. Marius, cujus divina atque eximia virtus magnis populi romani luctibus funeribusque subvenit, influentes in Italiam Gallorum maximas copias repressit[4], non ipse ad eorum urbes sedesque penetravit. Modo ille meorum laborum, periculorum, consiliorum socius, C. Pomptinius[5], fortissimus vir, ortum repente bellum Allobrogum, atque hac scelerata conjuratione excitatum, prœliis fregit, eosque domuit, qui lacessierant; et ea victoria contentus, republica metu liberata, quievit. C. Cæsaris longe aliam video fuisse rationem. Non enim sibi solum cum iis, quos jam armatos contra populum romanum videbat, bellandum esse duxit, sed totam Galliam in nostram ditionem esse redigendam. Itaque

bello provocare Gallos, sed bene se et præclare rem gessisse putaverunt superiores imperatores, si lacessiti restitissent, et vim vi repulissent; solus post Urbem conditam Cæsar tanta virtute fuit, ut ultro bellum intulerit quiescentibus, et ad eorum urbes penetrarit.

2. *Semper illas nationes.* Appian. Bell. Civ. II: « Galli tantum populo romano nominis sui terrorem incusserant, ut lege de vacatione militiæ senum et sacerdotum exceptum fuerit, si Gallicus tumultus ingrueret, tunc enim et senes et sacerdotes jussi militare ». Eadem apud Plutarchum in Camillo, sub finem.

3. *Refutandas potius. Refutare* nativa et propria significatione, quam ex Festi et aliorum fragmentis expressit Jos. Scaliger, est ollam, quum fervens paullo plus exuberat, injecta aqua compescere. Hæc metaphora quam sit idonea intelligit, qui non ignorat quæ ingenia forent gentis gallicæ.

4. *Gallorum.... copias repressit.* Epitome Liviana, lib. LXXVII, postquam, « M. Aurelius Scaurus legatus consulis a Cimbris fuso exercitu captus est ». Et paullo post: « C. Manlius consul et Q. Servilius Cæpio proconsul victi prælio, castris quoque binis exuti sunt, octoginta militum millia occisa, calonum et lixarum quadraginta. E quibus funeribus magni luctus sunt consequuti ».

5. *C. Pomptinius.* Qui prætor Tullio consule fidelem in Catilinæ exstinguenda conjuratione operam navavit, et literas conjuratorum in ponte Milvio deprehendit. Deinde provinciam Galliam ex prætura sortitus, Allobroges, sive Sabaudos, qui a conjuratis sollicitati repente bellum excitarant, refutavit.

cum acerrimis nationibus et maximis, Germanorum et Helvetiorum, præliis felicissime decertavit: ceteras contrivit, domuit, compulit, imperio populi romani parere assuefecit, et, quas regiones, quasque gentes nullæ nobis antea literæ, nulla vox, nulla fama notas fecerat, has noster imperator, nosterque exercitus, et populi romani arma peragrarunt. Semitam tantum Galliæ [6] tenebamus antea, patres conscripti: ceteræ partes a gentibus aut inimicis huic imperio, aut infidis, aut incognitis, aut certe immanibus, et barbaris, et bellicosis tenebantur; quas nationes nemo umquam fuit qui non frangi domarique cuperet; nemo sapienter de republica nostra cogitavit jam inde a principio hujus imperii, quin Galliam maxime timendam huic imperio putaret: sed propter vim ac multitudinem gentium illarum, numquam est antea cum omnibus dimicatum. Restitimus semper lacessiti. Nunc denique est perfectum, ut imperii nostri terrarumque illarum idem esset extremum.

XIV. Alpibus Italiam [1] munierat ante natura, non sine aliquo divino numine [2]. Nam, si ille aditus Gallorum immanitati multitudinique patuisset [3], num-

6. *Semitam tantum Galliæ*. Galliam Narbonensem intelligit, quæ in populi romani ditionem concesserat. Semitam Galliæ vocat, quod ea provincia esset velut aditus quidam patefactus ad ceteras Galliæ regiones.

XIV. 1. *Alpibus Italiam*. Nempe illa ex parte tuta et tranquilla Italia, qua a Gallis dividebatur, ceteris domandis gentibus vacare potuit. Inde magnificus ille clarius elucet Virgilii versus, quum Hannibalem dixit Romanis Alpes immittere apertas; quasi illos hac ipsa sui propugnaculi mole obrutos opprimeret. Rutilius Numantianus Itinerarii l. II, 35, etiam in Italia Alpium vallo sepienda divinam providentiam agnoscit: « Invidiam timuit natura, parumque putavit Arctois Alpes opposuisse minis: Sicut vallavit multis vitalia membris, Nec semel inclusit, quæ pretiosa tulit. Jam tum multiplici meruit munimine cingi, Sollicitosque habuit Roma futura deos ». Vide Herodianum lib. II; Servium lib. X; Plinium lib. XII, cap. 1.

2. *Numine*. Virg. Æn. II, 777: « Non hæc sine numine divum Eveniunt ».

3. *Immanitati multitudinique patuisset*. Pro Marcello: « domuisti gen-

quam hæc urbs summo imperio domicilium ac sedem præbuisset. Quæ jam licet considant[4]. Nihil est enim ultra illam altitudinem montium usque ad Oceanum, quod sit Italiæ pertimescendum. Sed tamen una atque altera æstas[5], vel metu, vel spe, vel pœna, vel præmiis, vel armis, vel legibus potest totam Galliam sempiternis vinculis adstringere. Impolitæ vero[6] res, et acerbæ si erunt relictæ, quamquam sunt accisæ[7], tamen efferent se aliquando, et ad renovandum bellum revirescent. Quare sit in ejus tutela Gallia, cujus virtuti, fidei, felicitati commendata est. Etenim si Fortunæ muneribus amplissimis ornatus, sæpius ejus deæ[8] periculum facere nollet; si in patriam, si ad deos penates, si ad eam dignitatem, quam in civitate sibi propositam videt, si ad jucundissimos liberos[9], si ad clarissimum generum redire properaret; si in Capitolium invehi victor cum illa insigni laurea[10] gestiret; si denique timeret casum aliquem, qui illi tantum addere[11] jam non potest, quantum auferre: vos ta-

tes immanitate barbaras, multitudine innumerabiles. »

4. *Licet considant*. Etiamsi Alpes plano æquarentur, Roma non curaret Cæsaris secura victoriis.

5. *Æstas*. Id est, expeditio.

6. *Impolitæ vero res*. Imperfectæ et inchoatæ; translatio ducitur ab arboribus, quæ tonsæ repullulant, et revirescunt.

7. *Accisæ*. Horatius : « Duris ut ilex tonsa bipennibus Nigræ feraci frondis in Algido Per damna, per cædes ab ipso Ducit opes animumque ferro ».

8. Ernest. pro *ejus deæ*, probabiliter conj. *ejusdem*. J. V. L.

9. *Liberos*. Cæsari nulli alii erant liberi quam filia Julia, Pompeii uxor. Solebant voce uti *liberi* ad significandum unum filium aut filiam. A. Gell. II, 13 : « Antiqui oratores, historiæque aut carminum scriptores etiam unum filium, filiamve liberos multitudinis numero appellarunt ». Pauca tamen sunt exempla hujus vocis in singulari numero. Aurelius Victor : Nerva Trajanum in liberi locum, et in partem imperii adoptavit.

10. *Insigni laurea*. Moris fuit triumphantibus curru aurato, quadrigis albis, corona in capite laurea, lauro in manu dextera, os minio oblitis vehi, ibique cæsis victimis gratias diis agere, et in gremio Jovis Capitolini laurum deponere. Suet. in Nerone, cap. 13; Silius lib. XV.

11. *Tantum addere*. Similia fere dicit in Livio Hannibal ad Scipionem.

men oporteret ab eodem illa omnia, a quo profligata[12] sunt, confici velle. Quum vero ille suæ gloriæ[13] jampridem, reipublicæ nondum satisfecerit, et malit tamen tardius ad suorum laborum fructus pervenire, quam non explere susceptum reipublicæ munus: nec imperatorem, incensum ad rempublicam bene gerendam, revocare, nec totam Gallici belli rationem, prope jam explicatam[14], perturbare atque impedire debemus.

XV. Nam illæ sententiæ virorum clarissimorum minime probandæ sunt: quorum alter ulteriorem Galliam decernit cum Syria, alter citeriorem. Qui ulteriorem; omnia illa, de quibus disserui paullo ante, perturbat; simul ostendit, eam se sciscere legem, quam esse legem neget[1]; et, quæ pars provinciæ sit, cui non possit intercedi, hanc se avellere; quæ defensorem habeat[2], non tangere: simul et illud facit, ut, quod illi a populo datum sit, id non[3] violet; quod senatus dederit, id senator properet auferre. Alter belli Gallici rationem habet; fungitur officio

12. *Profligata.* Tusc. V: « profligata jam hæc, et pæne ad exitum deducta quæstio est ». In eamdem sententiam confer XII, 14 ad Div.

13. *Suæ gloriæ.* Hunc locum fuse et magnificentissime verborum decursu tractat pro Marcello ubi et ostendit Cæsarem gloriæ nondum satisfecisse, quamvis confectis non Gallicis solum bellis, sed etiam civilibus: « quid si istud ne gloriæ quidem tuæ satis est, etc. »

14. *Explicatam.* Prope jam terminatam et consummatam. Cujus sensus plurima occurrunt exempla. Confer Plaut. Pœnul. III, 5.

XV. 1. *Quam esse legem neget.* Lege Vatinia Gallia citerior sive Cisalpina quæ Rubicone fluvio et Alpibus continetur una cum Illyrico in quinquennium Cæsari data fuerat populi romani suffragiis, invito senatu. Ulteriorem autem, sive, ut vocabant, Transalpinam a senatu habebat lege Sempronia. Qui igitur ulteriorem Cæsaris successori decernendam censebat, rationem belli perturbabat, et legem Vatiniam, contra senatus auctoritatem latam, approbare videbatur, dum illum provincia a populo data potiri patiebatur. Ostendit quatuor incommoda ex hac sententia oriri.

2. *Quæ defensorem habeat, non tangere.* Id est, cui possit tribunus intercedere.

3. *Id non violet.* Id est, approbet.

boni senatoris; legem quam non putat[4], eam quoque servat: præfinit enim successori diem. Qui[5] mihi nihil videtur minus a dignitate disciplinaque majorum dissidere, quam ut, qui consul kalendis jan. habere provinciam debet, is ut eam desponsam[6], non decretam habere videatur. Fuerit[7] toto in consulatu sine provincia, cui fuerit, antequam designatus esset, provincia decreta? Sortietur, an non? nam et non sortiri absurdum est, et quod sortitus sit, non habere. Proficiscetur paludatus[8]? quo? quo pervenire ante certam diem non licebit. Januario, februario, provinciam non habebit. Kalendis ei denique martiis nascetur repente provincia. Attamen his sententiis Piso in provincia permanebit[9]. Quæ quum gravia sunt, tum nihil gravius illo: quod multari imperatorem deminutione provinciæ, contumeliosum est; neque solum summo in viro, sed etiam mediocri in homine ne accidat, providendum.

XVI. Ego vos intelligo, patres conscripti, multos decrevisse honores eximios C. Cæsari, et prope singulares: si[1] quod ita meritus erat, grati[2]; sin etiam, ut quam conjunctissimus huic ordini esset, sapientes ac divini[3] fuistis. Neminem umquam est hic ordo complexus honoribus et beneficiis suis, qui ullam

4. *Legem quam non putat.* Legem Vatiniam scilicet.

5. Manut. emendat, *Quo... magis.* J. V. L.

6. *Desponsam.* Alludit ad sponsalia quæ nuptias in diem differunt, easque incertas reddunt; quia persæpe levibus ex causis repudia mittuntur.

7. *Fuerit.* Hoc significat fore absurdissimum.

8. *Paludatus.* Paludamentum vestis propria ducum ad rem militarem proficiscentium; coccinei erat coloris. Plin. lib. XXVII, imperatoris paludamentis dicatum coccum testatur.

9. *In provincia permanebit.* Quia Macedoniæ provinciæ nulla facta est mentio.

XVI. 1. Abest *si.* J. V. L.

2. *Grati.* Subaud. fuistis. Al. *gratis.*

3. *Ac divini.* Vide pro Marcello, cap. 1, et ad Q. fratrem, II, 7: « Senatus frequens divinus fuit in supplicatione Gabinio deneganda ».

dignitatem præstabiliorem ea, quam per vos esset adeptus, putarit. Nemo umquam hic potuit esse princeps, qui maluerit esse popularis[4]. Sed homines aut propter dignitatem[5] suam diffisi ipsi sibi, aut propter reliquorum obtrectationem, ab hujus ordinis conjunctione depulsi, sæpe ex hoc portu se in illos fluctus[6] prope necessario contulerunt. Qui si ex illa jactatione cursuque populari, bene gesta republica, referunt adspectum in curiam, atque huic amplissimæ dignitati commendati esse volunt: non modo non repellendi sunt, verum etiam expetendi.

Monemur a fortissimo viro[7], atque optimo post hominum memoriam consule, ut provideamus, ne citerior Gallia nobis invitis alicui decernatur[8], post eos consules, qui nunc erunt designati; perpetuoque posthac ab iis, qui hunc ordinem oppugnent, populari ac turbulenta ratione teneatur. Quam ego[9] plagam etsi non contemno, patres conscripti, præsertim monitus a sapientissimo consule, et diligentissimo custode pacis et otii, tamen vehementius arbitror pertimescendum, si hominum clarissimorum ac potentissimorum aut honorem minuero, aut studium

4. *Popularis.* Qui populi partibus favebat.

5. *Propter dignitatem.* Id est, timentes ne possent ad honores ascendere propter suam mediocritatem, aut quibus nobilitas, opes, aliaque ad potentiam in senatu comparandam deerant, quamvis ingenii, animique satis haberent.

6. *In illos fluctus.* Seditionum tempestates et procellas.

7. *A fortissimo viro.* L. Philippo consule.

8. *Decernatur.* A populo, et alicui populari, si senatores præsentem occasionem e manibus elabi paterentur.

9. *Quam ego.* Adverte oratoris prudentiam; non potuit refellere consulis rationem; nec opus fuit; non contemnendam esse concedit; laudat ejus auctorem tum a sapientia, tum a diligentia studioque servandæ pacis; rationem rationi, metui metum justiorem opponit, ne alienetur a senatu Cæsar, qui potentissimus erat, et militum, populique romani benivolentia fretus pacem turbare poterat, et reipublicæ statum funditus convellere. Postea tamen suas affert rationes, quibus ille consulis timor leniatur.

erga hunc ordinem repudiaro. Nam ut C. Julius omnibus a senatu eximiis ac novis rebus ornatus, per manus[10] hanc provinciam tradat ei, cui minime vos velitis; per quem ordinem ipse amplissimam sit gloriam consequutus, ei ne libertatem quidem relinquat, adduci ad suspicandum nullo modo possum. Postremo, quo quisque animo futurus sit, nescio: quid sperem, video. Præstare hoc senator debeo, quantum possum, ne quis vir clarus, aut potens, huic ordini jure irasci posse videatur. Atque hoc, si inimicissimus essem C. Cæsari, sentirem tamen reipublicæ causa.

XVII. Sed non alienum esse arbitror, quo minus sæpe aut interpeller a nonnullis, aut tacitorum[1] existimatione reprehendar, explicare breviter, quæ mihi sit ratio, et causa cum Cæsare. Ac primum illud tempus familiaritatis et consuetudinis, quæ mihi cum illo, quæ fratri meo[2], quæ C. Varroni[3], consobrino nostro, ab omnium nostrum adolescentia fuit, prætermitto. Posteaquam sum penitus in rempublicam ingressus, ita dissensi ab illo, ut, in disjunctione sententiæ, conjuncti tamen amicitia maneremus. Consul ille egit eas res[4], quarum me participem esse vo-

10. *Per manus.* Videtur proverbium redolere, ut in epistola ad Cæsarem: « Totum denique hominem tibi trado, de manu, ut aiunt, in manum tuam istam et victoria, et fide præstantem ».

XVII. 1. Hoc in plerisque codd. suis invenerunt Gruter. et Grævius. Olim erat in edd. nonnullis *tacita.* J. V. L.

2. *Fratri meo.* Quinto Ciceroni, qui unus e legatis Cæsaris in Gallia provincia aderat.

3. *C. Varroni.* Cic. in Brut. c. 76, laudat C. Varronem suum propinquum. De claris Oratoribus ejus meminit, et in Verrem. Sed non ut doctrina et ingenio, ita moribus fuit probatus, ut narrat Valerius lib. VIII, cap. 2. Quum post curulem ædilitatem judex quæstionis esset, mortuus est. Non ille accipiendus est cum Terentio Varrone, quem Quintilianus Romanorum doctissimum nominavit. Ille erat etiam cum Cicerone conjunctissimus, cui superstes fuit. Proscriptionibus ereptus, ad centum annos vixit et scripsit.

4. *Consul ille egit eas res.* Cæsar

luit: quibus ego si minus assentiebar, tamen illius mihi judicium gratum esse debebat. Me ille, ut quinqueviratum[5] acciperem, rogavit; me in tribus sibi conjunctissimis consularibus[6] esse voluit; mihi legationem[7], quam vellem, quanto cum honore vellem, detulit. Quæ ego omnia non ingrato animo, sed obstinatione quadam sententiæ repudiavi. Quam sapienter[8], non disputo; multis enim non probabo; constanter quidem, et fortiter certe: qui quum me firmissimis opibus contra scelus inimicorum munire, et populares impetus populari præsidio[9] propulsare possem, quamvis excipere fortunam, subire vim atque injuriam[10] malui, quam aut a vestris sanctissimis mentibus dissidere, aut de meo statu[11] declinare.

consul publicanos tertia vectigalium parte relevavit, regna, tetrarchias, immanes pecunias paucis dedit, Ptolemæum Alexandriæ regem socium nominavit; legem tulit de agro Campano dividendo, et alia quædam fecit, quæ furioso magis tribuno plebis, quam patriæ amanti consuli convenirent.

5. *Quinqueviratum.* Alii proponunt vigintiviratum ex epistola ad Attic. IX, 20, et Velleio, II, 45. Forte viginti illi curatores, quibus mandata erat Campaniæ agrorum divisio, in quatuor collegis diducebantur, quinque viris composita; aut hic forsan agitur de illis qui Capuæ coloniam constituere debebant. Legitur etiam in epist. ad Atticum, II, 7: « Ex ipsis quinque viris ».

6. *Consularibus.* Duo alii consules, cum Cæsare conjuncti, erant Pompeius gener ejus, et Crassus, ut in epitome Liviana legitur, et apud Velleium Paterculum, lib. II, cap. 44. Cæsare igitur consule, inter eum et Cn. Pompeium et M. Crassum, inita potentiæ societas. Cæsar qui ceteris duobus consularibus auctor conspirationis fuerat, conatus est Ciceronem tertium consularem ad suam factionem adducere.

7. *Mihi legationem.* Quam Marcus recusavit, hanc Quintus frater accepit.

8. *Quam sapienter.* Multis ait non probatum iri, se fecisse sapienter, quia plerique, ut dicetur in Pisonem, oportere putant, « eventis et factis fortunam cujusque ponderari ». Et pro Rabirio Postumo, 1: « Hoc plerumque facimus, ut consilia eventis ponderemus, et cui bene quid processerit, multum illum providisse; cui secus, nihil sensisse dicamus ».

9. *Populari præsidio.* Cæsaris gratia populo gratissimi.

10. *Vim atque injuriam.* Clodianorum, et ex urbe pelli.

11. *De meo statu declinare.* Laberius mimorum scriptor apud Macrobium in Saturnalibus: « Quem nulla ambitio, nulla umquam largitio, Nullus

Sed non is solum gratus debet esse, qui accepit beneficium, verum etiam is, cui potestas accipiendi fuit. Ego illa ornamenta, quibus ille me ornabat, decere me, et convenire iis rebus, quas gesseram, non putabam : illum quidem amico animo me habere eodem loco, quo principem civem[12], suum generum, sentiebam. Traduxit ad plebem inimicum[13] meum, sive iratus mihi[14], quod me secum ne beneficiis quidem videbat posse conjungi, sive exoratus. Ne hæc[15] quidem fuit injuria. Nam postea me, ut sibi essem legatus, non solum suasit, verum etiam rogavit. Ne id quidem accepi : non quo[16] alienum mea dignitate arbitrarer, sed quod tantum reipublicæ sceleris impendere a consulibus proximis[17] non suspicabar.

XVIII. Ergo adhuc magis est mihi verendum, ne mea superbia in illius liberalitate, quam ne illius injuria in nostra amicitia reprehendatur.

Ecce illa tempestas[1], caligo bonorum, et subita atque improvisa formido, tenebræ reipublicæ, ruina atque incendium civitatis, terror injectus Cæsari[2] de

timor, vis nulla, nulla auctoritas, Movere potuit in juventa de statu, Ecce in senecta ut facile labefecit loco ».

12. *Quo principem civem*. Pompeium. Post Redit. ad Quirites, 7 : « Cn. Pompeius, vir omnium, qui sunt, fuerunt, erunt, princeps virtute, sapientia, gloria ». In Sen. 3 : « Virtute, gloria, rebus gestis Cn. Pompeius omnium gentium, omnium seculorum, omnis memoriæ facile princeps ».

13. *Inimicum meum*. P. Clodium, qui nisi plebeius e patricio factus fuisset, neque tribunus plebis esse potuisset, neque Ciceroni nocere.

14. *Sive iratus mihi*. Aliam causam affert, pro Domo, cap. 16, cur Cæsar exarserit : « Questus sum in judicio, quum C. Antonium, collegam meum, defenderem, quædam de republica, quæ mihi visa sunt ad illius miseri status causam pertinere ». Nunc ad rem præsentem apposite eam ipsam causam affert, quam Cæsar se excusans afferebat.

15. *Hæc*. Al. *hoc*. J. V. L.

16. *Non quo*. Lamb. *non quod*.

17. *A consulibus proximis*. Scil. Pisone et Gabinio.

XVIII. 1. *Ecce illa tempestas*. Pisonis et Gabinii consulatum, Clodiique seditiones exponit oratione translata a tempestate, tenebris, ruina, incendio.

2. *Terror injectus Cæsari*. Timuit

ejus actis, metus cædis[3] bonis omnibus, consulum scelus, cupiditas, egestas, audacia. Si non sum adjutus; non debuit[4]. Si desertus[5]; sibi fortasse providit. Si etiam oppugnatus, ut quidam aut putant, aut volunt[6]; violata amicitia est, accepi injuriam, inimicus esse debui[7], non nego. Sed, si idem ille tum me salvum esse voluit, quum vos me, ut carissimum filium, desiderabatis; et si vos iidem pertinere ad causam illam putabatis, voluntatem C. Cæsaris[8] a salute mea non abhorrere; et si illius voluntatis generum ejus habeo testem, qui idem Italiam in municipiis[9], populum romanum in concione, vos, mei semper cupidissimos, in Capitolio, ad meam salutem incitavit; si denique Cn. Pompeius[10] idem mihi testis

Cæsar ne, quæ anno superiore gesserat, a prætoribus infirmarentur; idcirco P. Clodium, audacem hominem, et tribunum plebis sua opera factum, sibi adjunxerat, qui prætoribus obsisteret. Cicero in Pisonem : « Adducta res in certamen, te consule petebatur, utrum quæ superiore anno ille gessisset, manerent an rescinderentur ».

3. *Metus cædis.* Quum P. Clodius servos ex ergastulis eductos ad cædem, rapinas, incendia concitaret; quum revulsis gradibus templum Castoris armatis hominibus occuparet, « cui templum illud fuit arx civium perditorum, receptaculum veterum Catilinæ militum, castellum forensis latrocinii », ut dicitur in Pisonem.

4. Al. *non debui.* J. V. L.

5. *Si desertus.* Subaud. fui a Cæsare. — *Sibi fortasse providit.* In Pisonem : « Si tantum in me ille esse roboris et virtutis putavit, ut ea quæ ipse gesserat, conciderent, si ipse restitissem, cur ei non ignoscam, si anteposuit suam salutem meæ ».

6. *Ut quidam aut putant, aut volunt.* Bibulus, Domitius, Marcellus, qui quum essent Cæsaris inimici, vel revera putabant, vel cupiditate quadam potius, quam judicio inducti, sibi persuadere cupiebant Ciceronem a Cæsare fuisse violatum.

7. *In. esse debui.* Quam si inimicitiam esset persequutus, nescio an melius de rep. fuisset meritus.

8. *Putabatis, voluntatem C. Cæsaris.* Senatores Publium Sextium tribunum plebis ad Cæsarem legaverunt, ut eum ad Ciceronis causam cum senatu suscipiendam, induceret.

9. *Qui idem Italiam in municipiis.* Vide orationem in senatu post Reditum, cap. 11, ubi fuse de his omnibus.

10. *Si denique Cn. Pompeius.* Lib. I, ep. 9, ad Div. reddens rationem cur in gratiam cum Cæsare redierit : « Gravissime autem me in hanc mentem impulit et Pompeii fides, quam de me Cæsari dederat, et fratris mei, quam Pompeio ».

de voluntate Cæsaris, et sponsor est illi de mea: nonne vobis videor et ultimi temporis recordatione, et proximi memoria, medium illud tristissimum tempus debere, si ex rerum natura non possum [11] evellere, ex animo quidem certe excidere? Ego vero, si mihi non licet [12] per aliquos ita gloriari, me dolorem atque inimicitias meas reipublicæ concessisse, quod magni cujusdam hominis et persapientis videtur: utar hoc, quod non tam ad laudem adipiscendam, quam ad vitandam vituperationem valet, hominem me esse gratum, et non modo tantis beneficiis, sed etiam mediocri hominum benivolentia commoveri.

XIX. A viris fortissimis [1], et de me optime meritis quibusdam peto, ut, si ego illos meorum laborum et incommodorum participes esse nolui, ne illi me suarum inimicitiarum socium velint esse, præsertim quum mihi iidem illi concesserint, ut etiam acta illa Cæsaris, quæ neque oppugnavi antea, neque defendi, meo jam jure possim defendere. Nam summi civitatis viri, quorum ego consilio rempublicam conservavi, et quorum auctoritate illam conjunctionem Cæsaris defugi, Julias leges, et ceteras, illo consule, rogatas, jure latas negant [2]: iidem illam proscriptionem capitis mei, contra salutem reipublicæ, sed salvis auspiciis, rogatam esse dicebant. Itaque vir summa auctoritate, summa eloquentia, dixit graviter, casum illum meum, funus esse reipublicæ, sed funus ju-

11. *Possum.* Al. *possem.* J. V. L.

12. *Si mihi non licet.* Cæsaris inimici negabant reipublicæ rationibus conducere, ut Cicero cum Cæsare in gratiam rediret; esto, inquit, at certe licet gratum esse. — *Inimicitias.* Magni et sapientis est viri inimicitias reipublicæ causa deponere.

XIX. 1. *A viris fort.* Catone, ceterisque Cæsaris inimicis, qui Cæsaris ambitionem non temere præviderant.

2. *Jure latas negant.* Quod contra auspicia latæ fuerant. Docti et sapientes auspicia sanè irridebant; sed popularem errorem reipublicæ utilem observabant. Ern. *negabant*, male.

stum[3] et indictum. Mihi ipsi omnino perhonorificum, discessum meum funus dici reipublicæ. Reliqua non reprehendo; sed mihi ad id, quod sentio, assumo. Nam, si illud jure rogatum dicere ausi sunt, quod nullo exemplo fieri potuit, nulla lege licuit, quia nemo de cælo servarat: oblitine erant[4], tum, quum ille, qui id egerat, plebeius est lege[5] curiata factus, dici de cælo esse servatum? qui si plebeius omnino esse non potuit, qui tribunus plebis potuit esse? et, cujus tribunatus si ratus est, nihil est, quod irritum ex actis Cæsaris possit esse; ejus non solum tribunatus ratus[6], sed etiam perniciosissimæ res, auspiciorum religione conservata, jure latæ videbuntur?

Quare aut vobis statuendum est, legem[7] Æliam manere, legem Fufiam[8] non esse abrogatam, non omnibus fastis legem ferri licere; quum lex feratur, de cælo servari, obnuntiari[9], intercedi licere; cen-

3. *Sed funus justum*. Ad Catonem spectat, ut suspicari libet. Cæsaris leges jure latas negabat, et tamen præ ceteris Clodium vere tribunum plebis fuisse, et quascumque leges tulisset, quantumvis injustas, jure latas fuisse contendebat; quia videlicet si tribunatus Clodii rescinderetur, rescissa etiam fuisset illa Clodii rogatio, qua rogatione Cato prætoris nomine, missus est in insulam Cyprum ad asportandas pecunias regis Ptolemæi, et faciendam bonorum ejus auctionem.

4. *Oblitine erant*. In his argumentatur Cicero ad hominem, ut aiunt, et ex concessis.

5. *Lege curiata*. P. Clodius patricius a C. Fonteio plebeio homine adoptatus est. Adoptiones autem pro collegio pontificum in comitiis curiatis fiebant, propter sacrorum commutationem. De his multo plura dixit Cicero in oratt. post Redit. passim.

6. Abest *ratus*. J. V. L.

7. *Legem Æliam*. Ut quo die de cælo servatum esset, agere cum populo non liceret.

8. *Legem Fufiam*. Lata fuerat a consule P. Furio, s. Fufio, an. 617, ut certis diebus, qui tamen fasti essent, agi cum populo non liceret. Quæ duæ leges sapienter a consulibus excogitatæ sunt, ne seditiosi tribuni plebis legum multitudine turbas in republica concitarent. Eas autem Clodius abrogavit.

9. *Obnuntiari*. Magistratus qui de cælo servabat, obnuntiare poterat; augur solam spectationem, jus obnuntiandi non habebat. — *Intercedi*. Ab aliquo tribuno plebis. Duo legitima

sorium judicium[10] ac notionem, et illud morum severissimum magisterium, non esse nefariis legibus de civitate sublatum; si patricius tribunus plebis fuerit, contra leges sacratas[11]; si plebeius, contra auspicia fuisse: aut mihi concedant homines oportet, in rebus[12] bonis non exquirere jura ea, quæ ipsi in perditis non exquirunt, præsertim quum ab illis aliquoties conditio C. Cæsari lata sit, ut easdem res alio modo ferret; qua conditione auspicia requirebant, leges comprobabant: in Clodio auspiciorum ratio sit eadem, leges omnes sint eversæ ac perditæ civitatis.

XX. Extremum illud est. Ego, si essent inimicitiæ mihi cum C. Cæsare, tamen hoc tempore reipublicæ consulere, inimicitias in aliud tempus reservare deberem. Possem etiam summorum virorum exemplo inimicitias reipublicæ causa deponere. Sed, quum inimicitiæ fuerint numquam; opinio injuriæ beneficio sit exstincta: sententia mea, patres conscripti, si dignitas agitur C. Cæsaris, homini tribuam[1]; si honos quidam, senatus concordiæ consulam; si auctoritas decretorum vestrorum, constantiam ordinis in eodem ornando imperatore servabo; si perpetua ratio Gallici belli, reipublicæ providebo; si aliquod meum privatum officium, me non ingratum esse[2] præstabo. Atque hoc velim probare omnibus[3], patres conscripti:

impedimenti genera conjunxit, *obnuntiationem* et *intercessionem*.

10. *Censorium judicium*. Clodius legem tulerat, ne quis ab uno censorum jure damnari posset.

11. *Contra leges sacratas*. Latæ fuerant post secessum populi in montem Sacrum anno 260. Eæ leges tribunos et illorum auctoritatem tuebantur.

12. Al. *aut in r.* J. V. L.

XX. 1. *Homini tribuam*. In his est conclusio orationis totius, qua se Cæsari fauturum non obscure innuit, sive de ejus dignitate augenda, sive de prorogando imperio agitur.

2. Ernest. delevit *esse*, ut sæpius fecit in his monumentis, nobis non probantibus. J. V. L.

3. *Atque hoc velim probare omnibus*. Illud omnes probatum et acceptum habeant.

sed levissime feram, si forte aut iis minus probaro, qui meum inimicum, repugnante vestra auctoritate, texerunt[4], aut iis, si qui meum cum inimico suo[5] reditum in gratiam vituperabunt, quum ipsi et cum meo, et cum suo inimico in gratiam non dubitarint redire.

4. *Texerunt*, etc. Nam quum Milo P. Clodium accusaturus esset, complures primarii senatores obstiterunt.

5. *Inimico suo*. Cæsare.

M. T. CICERONIS

ORATIO

PRO L. CORNELIO BALBO

ARGUMENTUM.

Ann. U. C. 697, Cn. Cornelio Lentulo Marcellino, et L. Marcio Philippo coss. accusatus est L. Cornelius Balbus, Gadibus in in Hispania natus, sed post bellum Sertorianum, rogatu L. Cornelii Lentuli, cujus nomen assumpsit, a Pompeio, lege Gellia Cornelia civitate romana donatus. Ea enim lege a coss. L. Gellio et Cn. Cornelio ann. U. 681 lata sánctum est, ut cives romani essent optimo jure, quos Cn. Pompeius imperator de consilii bellici sententia sigillatim civitate donarit. Exortus est Gaditanus aliquis, qui Pompeii et Cæsaris apud quos gratiosus erat Balbus, inimicis instigantibus, Balbo controversiam de civitate moveret. Defensores nactus est Balbus M. Licinium Crassum, Cn. Pompeium Magnum, et Ciceronem, a quo causa est perorata.

In exordio Cicero Pompeii orationem hesterno die pro Balbo habitam summis laudibus effert, et modeste fatetur difficilem sibi esse perorandi locum, quod ei orationi succedat, cujus e recordatione auditores plus voluptatis, quam non modo e sua, sed e cujusquam oratione capere possint. Mórem tamen a se gerendum esse non modo Cornelii Balbi, sed ipsius etiam Pompeii voluntati, cap. 1.

Deinde initium facit ab eo, quod ipse accusator fateatur, Balbum ob virtutem bellicam a Pompeio civitate donatum esse. Quod autem Pompeius fecerit, id ei licuisse ab omnibus concedi. Non igitur ab accusatore crimen aliquod Balbi, sed Pompeii factum in judicium vocari; quod autem Pompeium fecisse constet, id non solum decuisse, sed etiam debuisse fieri. Etenim tantas ejus esse virtutes, tantam gloriam, tantam auctoritatem, ut qualis in ipsa religione et legum et fœderum conservanda fuerit, dubitari nullo modo possit. Quum enim accusator dixisset civitatem Balbo homini Gaditano contra fœdera datam esse, quærit utrum eum inscientem velit contra fœdera fecisse, an scientem. Scientem fœdera neglexisse, qui dicere audeat, neminem esse futurum. Atque ipsum accusatorem significare Pom-

peium hoc inscientem fecisse. Id autem prorsus negatur fieri potuisse, propter ejus præstabilem scientiam in fœderibus, pactionibus, conditionibus populorum, regum, exterarum nationum, in universo denique jure, belli et pacis. Totam igitur accusationem esse invidia et obtrectatione Pompeii commotam, cap. 2-6. Jam ostendit se omisso Pompeio de causa acturum, etsi sibi nihil sit novi a Crasso et Pompeio relictum. Priusquam autem aggrediatur causam, petit a judicibus, ut si causam Balbi viderint per se ipsam firmam ac stabilem, ornamenta ei concessa adjumento potius, quam propter invidorum calumnias impedimento esse malint, cap. 7.

Jam quod accusator negaverat, ex fœderato populo quemquam potuisse civitate romana donari, nisi is populus fundus factus esset legis Corneliæ, h. e. nisi eam legem adscivisset et approbasset; Cicero primum imperite hoc dici ait fœderatos populos fieri fundos oportere, quum hoc non magis sit proprium fœderatorum, quam omnium liberorum populorum. Totum hoc potius fuisse positum in hac sententia, ut quum jussisset populus romanus aliquid, si id adscivissent socii populi ac Latini, et si ea lex, quam Romani haberent, eadem in populo aliquo tamquam in fundo resedisset, ut tum lege eadem is populus teneretur; non ut de romano jure aliquid deminueretur, sed ut illi populi, aut jure eo, quod a Romanis esset constitutum, aut aliquo commodo, aut beneficio uterentur. Nam si quid jusserit populus ejusmodi, ut quibusdam populis, sive fœderatis, sive liberis permittendum esse videatur, ut statuant ipsi de suis rebus quo jure uti velint, tum quærendum esse utrum fundi facti sint an non; et grave esse in populum romanum non posse uti sociorum virtute, qui velint cum periculis Romanorum sua communicare, contumeliosum vero in socios et injuriosum, eos his præmiis et his honoribus excludi, quæ pateant stipendiariis, hostibus, et sæpe servis. Sæpe enim stipendiarios ex Africa, Sicilia, Sardinia, hostes qui ad imperatores romanos perfugerint, civitate, itemque servos bene de republica meritos libertate, h. e. civitate donatos esse, cap. 8-10.

Præterea jus mutandæ civitatis non solum in legibus publicis, sed etiam in privatorum voluntate positum esse, cap. 11, 12. Denique nullam gentem esse ex omni regione terrarum, ex qua

Romanis interdictum sit, ne quem adsciscere civem, aut civitate donare possint, cap. 13.

Exstare quidem quædam fœdera cum populis nonnullis, in quibus exceptum sit, ne quis eorum a Romanis civis recipiatur. Nusquam vero fœdere Gaditano hoc exceptum esse, ac sicubi esset, id esse lege Gellia et Cornelia sublatum. Et quoniam hic accusator dixerat, exceptum esse siquid sacrosanctum esset, Cicero negat aliquid ejusmodi esse exceptum; in fœdere cum Gaditanis nihil esse cautum præter pacem, additum etiam illud, ut majestatem illi populi romani conservare deberent, quæ certe minueretur, si aut adjutoribus illorum civibus in bellis uti Romanis non liceret, aut hi præmii illis tribuendi potestatem nullam haberent, cap. 14-16.

Præterea ipsos Gaditanos, civitatem Balbo datam voluntate sua, auctoritate, legatione ipsa comprobare; adesse enim principes eorum, qui Balbum amore ut suum civem, testimonio ut Romanum, officio ut hospitem, studio ut defensorem commodorum suorum defendant, cap. 17-19.

Denique fœderatos civitate donatos esse comprobatur auctoritatibus imperatorum, bellici juris peritissimorum (cap. 20-22) judicum sententiis, et populi romani ac senatus judiciis, cap. 23, 24.

Tum breviter leviores quasdam reprehensiones tangit ab invidia et malivolentia profectas; objectam enim esse Balbo pecuniam, luxuriam, Tusculanum, tribum Crustuminam, denique Theophani adoptionem, cap. 25. Hanc autem invidiam magis ad Balbi amicos et fautores, inprimis ad Pompeium et Cæsarem pertinere; quorum amicitia Balbo ornamento potius quam calamitati esse debeat, cap. 26, 27.

Postremo breviter repetitis argumentis Balbi causam humanitati judicum commendat, cap. 28.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO L. CORNELIO BALBO.

ORATIO SEXTA ET TRICESIMA.

I. Si auctoritates [1] patronorum in judiciis valent [2], ab amplissimis viris [3] L. Cornelii causa defensa est; si usus, a peritissimis; si ingenia, ab eloquentissimis; si studia, ab amicissimis, et quum beneficiis cum L. Cornelio, tum maxima familiaritate conjunctis. Quæ sunt igitur meæ partes? auctoritatis tantæ, quantam vos in me esse voluistis, usus mediocris, ingenii minime voluntati paris: nam ceteris, a quibus est defensus, hunc debere plurimum video; ego, quantum ei debeam, alio loco [4]. Principio orationis hoc oppono [5], me omnibus, qui amici fuerint saluti et

I. 1. *Si auctoritates.* Causam Cic. pro Balbo dicturus jam ab amplissimis viris defensam, rem protinus aggreditur; itaque concisum maxime est exordium, judicibusque indicat se nihil aliud prolaturum, nisi quod causæ prodesse possit.

2. Al. *valerent.*

3. *Ab amplissimis viris.* Lamb. in marg. adnotavit deesse *viris* in codd. MSS: quam vocem nemo certe requirat, quum præcesserit *patronorum*: præsertim quæ soleat ipsa subaudiri, ut inf. cap. 25: «Intelligo, judices, in causa aperta, minimeque dubia, multa et plura, et a pluribus peritissimis esse dicta, quam res postularet». Potest tamen vim aliquam addere.

4. Al. addunt *ostendam*.

5. Al. *pono*. Male.

dignitati meæ, si minus referenda gratia satisfacere potuerim, at prædicanda et habenda certe satis esse facturum.

Quæ fuerit hesterno die Cn. Pompeii gravitas[6] in dicendo, judices, quæ facultas, quæ copia, non opinione tacita vestrorum animorum, sed perspicua admiratione declarari videbatur: nihil enim umquam audivi, quod mihi de jure subtilius dici videretur, nihil de more majorum, de exemplis[7] acutius, nihil peritius de fœderibus, nihil illustriore auctoritate de bellis, nihil de republica gravius, nihil de ipso modestius[8], nihil de causa et crimine ornatius: ut mihi jam verum videatur illud esse, quod nonnulli, literis ac studiis doctrinæ dediti, quasi quiddam incredibile dicere putabantur, eum, qui omnes animo virtutes[9] penitus comprehendisset, omnia quam facillime tractare. Quæ enim in L. Crasso[10] potuit, homine nato ad dicendi singularem quamdam faculta-

6. *Cn. Pompeii gravitas in dicendo.* De claris Oratoribus: « Meus autem æqualis Cn. Pompeius, vir ad omnia summa natus, majorem dicendi gloriam habuisset, nisi eum majoris gloriæ cupiditas ad bellicas laudes abstraxisset. Erat oratione satis amplus, rem prudenter videbat; actio vero ejus habebat et in voce magnum splendorem, et in motu summam dignitatem ».

7. Al. « nihil de memoria, de more, de exemplis ».

8. *De ipso modestius.* Repetitis superioribus, ita explicandum videtur: Nihil umquam audivi, quod mihi dici videretur de ipso, qui diceret, modestius.

9. *Eum, qui omnes animo virtutes penitus comprehendisset.* Paradoxa e doctrina Stoicorum hausta: qui sapientem dicebant nullum esse, qui non esset omnium virtutum numeris et partibus absolutus atque perfectus: item virtutes ita inter se esse connexas, ut altera non posset ab altera separari, ac proinde eum qui unam virtutem habeat, nihil vitii habere admixtum, et omnia quæ facere velit facillime tractare: in quos lepide Horat. lib. I, sat. 3. — Al. « omnia, quæ facere vellet, f. tr.»

10. *L. Crasso.* De hoc Cicero in Bruto: « Equidem quamquam Antonio tantum tribuo, quantum supra dixi, tamen Crasso nihil statuo fieri posse perfectius: erat summa gravitas, erat cum gravitate junctus facetiarum et urbanitatis oratorius, non scurrilis lepos: latine loquendi accurata, et sine molestia diligens elegantia: in disserendo mira explicatio, etc.»

tem, si hanc causam ageret, major esse ubertas, varietas, copia, quam fuit in eo, qui tantum potuit impertire huic studio temporis, quantum ipse a pueritia usque ad hanc ætatem a continuis bellis et victoriis conquievit? Quo mihi difficilior est hic extremus perorandi locus. Etenim ei succedo orationi, quæ non prætervecta sit [11] aures vestras, sed in animis omnium penitus insederit: ut plus voluptatis ex recordatione illius orationis, quam non modo ex mea, sed cujusquam oratione capere possitis.

II. Sed mos est gerendus non modo Cornelio, cujus ego voluntati in ejus periculis nullo modo deesse possum, sed etiam Cn. Pompeio, qui sui facti, sui judicii, sui beneficii, voluit me esse, ut apud eosdem vos, judices, nuper in alia causa fuerim, et prædicatorem, et auctorem [1].

Ac mihi quidem hoc dignum rei [2] videtur, hoc deberi hujus excellentis viri præstantissimæ gloriæ, hoc proprium esse vestri officii, hoc satis esse causæ, ut, quod fecisse Cn. Pompeium constet, id omnes et licuisse [3] concedant. Nam verius nihil est, quam quod hesterno die dixit ipse, ita L. Cornelium de fortunis omnibus dimicare, ut nullius in delicti crimen vocaretur. Non enim furatus esse civitatem, non genus suum ementitus [4], non in aliquo impudenti mendacio delituisse, non irrepsisse in censum dicitur: unum objicitur, natum esse Gadibus; quod negat nemo. Ceterum [5] accusator fatetur, hunc in Hispania, duris-

11. *Prætervecta sit.* Quæ non aures vestras inani verborum sono impulerit, sed penitus insederit animis, cum aliquo voluptatis sensu.

II. 1. Al. *actorem*.

2. Al. *reo*.

3. *Et licuisse.* Plures *ei licuisse*.

4. *Genus suum ementitus*. Eorum qui genus suum ementiti in censum et civitatem obrepserunt, multa sunt exempla, ut Quinti illius, sive Equitii, quem noster pro Sextio, *insitivum Gracchum* appellat.

5. *Ceterum*. Al. *cetera*.

simo bello[6], cum Q. Metello, cum C. Memmio, et in classe, et in exercitu fuisse, et, ut Pompeius in Hispaniam venerit, Memmiumque habere quæstorem cœperit, numquam a Memmio discessisse; Carthaginem possessum isse[7]; acerrimis illis præliis et maximis, Sucronensi et Turiensi[8] interfuisse; cum Pompeio[9] ad extremum belli tempus fuisse. Hæc sunt prælia Cornelii; talis in rempublicam nostram labor, assiduitas, dimicatio, virtus digna summo imperatore, spes pro periculis præmiorum : præmia quidem ipsa non sunt in ejus facto, qui adeptus est, sed in ejus, qui dedit.

III. Donatus igitur est ob eas causas a Cn. Pompeio civitate. Id accusator non negat; sed reprehendit : ut in Cornelio causa ipsius probetur, pœna quæratur[1]; in Pompeio causa lædatur, pœna sit nulla. Sic famam, sic innocentissimi hominis fortunas, præstantissimi imperatoris factum condemnari volunt. Ergo in judicium, caput Cornelii; factum Pompeii vocatur. Hunc enim in ea civitate, in qua sit natus, honestissimo loco natum esse concedis, et ab ineunte ætate, relictis rebus suis omnibus, in nostris bellis, nostris cum imperatoribus esse versatum; nullius laboris,

6. *Durissimo bello.* Bello Sertoriano, quod Q. Sertorius e partibus Marianis profugus in Hispania concitavit. Cui bello quum Q. Metellus Pius non sufficeret, missus est Cn. Pompeius adhuc eques romanus cum imperio proconsulari.

7. Al. *esse profectum.*

8. Al. *Duriensi.*

9. *Cum Pompeio.* Postquam Memmius, dux egregius, in Saguntino acerrime contra Sertorium pugnans est interfectus, ut a Plutarcho traditur in Sertor. cap. 21; Balbus, qui apud Memmium fuerat, ipsi adhæsit imperatori Pompeio.

III. 1. *Pœna quæratur.* Accusatorum hæc agendi ratio maxime dubia, neque sibi omnino constans; namque Balbum pro egregiis facinoribus laudabant, sed et pœnam simul in eum poscebant, quum Pompeius tantum insimulari deberetur, sed propter nimiam viri majestatem ab eo abstinebant: ita Balbum insequebantur, ut Pompeium accusare vererentur.

nullius obsessionis [2], nullius prælii [3] expertem fuisse. Hæc sunt omnia quum plena laudis, tum propria Cornelii : nec in his rebus crimen est ullum. Ubi igitur est crimen [4] ? Quod eum Pompeius civitate donavit. Hujuscemodi crimen? Minime : nisi honos ignominia putanda est. Cujus igitur? Re vera nullius : actione accusatoris, ejus unius, qui donavit. Qui si adductus gratia, minus idoneum hominem præmio affecisset; qui etiamsi virum bonum, sed non ita meritum; si denique aliquid, quod non contra, ac liceret, factum diceretur, sed contra, atque oporteret : tamen esset omnis ejusmodi reprehensio a vobis, judices, repudianda. Nunc vero quid dicitur [5] ? quid ait accusator? Fecisse Pompeium, quod ei facere non licuerit? quod gravius est, quam si id factum ab eo diceret, quod non oportuisset. Est enim aliquid, quod non oporteat, etiamsi licet ; quidquid vero non licet, certe non oportet.

IV. Hic ego nunc cuncter sic agere, judices, non esse fas dubitare [1], quin, quod Cn. Pompeium fecisse constet, id non solum decuisse [2], sed etiam debuisse fateamur? Quid enim abest huic homini, quod si adesset, jure hoc tribui et concedi putaremus? Ususne rerum? qui pueritiæ tempus extremum [3], principium

2. Al. *obsidionis.*

3. *Prælii.* MS *periculi.*

4. *Est crimen?* Luculentissima oratione rem orator exponit; et paucis verbis factum oculis adstantium subjicit, ita tamen, ut probrum omne et invidia in accusatores recidant.

5. *Quid dicitur.* Si Pompeius errasset, si hominem minus idoneum reipublicæ studio raptus civitate donasset, rejicienda esset accusatio, quippe tantus vir nimio patriæ et recti amore peccaverit; nunc autem quum virum de populo rom. optime meritum civitate donaverit, quid de accusatoribus cogitandum, quidnam in eos est statuendum.

IV. 1. Al. *dubitari.*

2. *Decuisse.* Lambin. invitis libris omnibus pessime edidit, *licuisse.*

3. *Qui pueritiæ tempus extremum.* Anno ætatis XXIII tres legiones conscripsit, aliquot exercitus fudit, exercitumque victorem ad Sullam perdu-

habuit bellorum atque imperiorum maximorum? cujus plerique æquales minus sæpe castra viderunt, quam hic triumphavit? qui tot habet[4] triumphos, quot oræ sunt partesque terrarum? tot victorias bellicas, quot sunt in rerum natura genera bellorum? An ingenium? quum etiam ipsi casus eventusque rerum, non duces, sed comites ejus consiliorum fuerint? in quo uno ita summa fortuna cum summa virtute certavit, ut omnium judicio, plus homini, quam deæ, tribueretur? An pudor[5], an integritas, an religio in eo, an diligentia umquam requisita est? quem provinciæ nostræ, quem liberi populi, quem reges, quem exteræ gentes, castiorem, moderatiorem, sanctiorem, non modo viderunt, sed aut sperando umquam, aut optando cogitaverunt? Quid dicam de auctoritate? quæ tanta est, quanta in his tantis virtutibus ac laudibus esse debet. Cui senatus populusque romanus amplissimæ dignitatis præmia dedit, non postulanti imperia, verum etiam recusanti[6]: hujus de

xit, et quum e Carbonianis unus eum scholæ imperatorem esse dixisset, a præsentibus occisus morte linguæ procacitatem expiavit. Bis denique antequam per ætatem senator esse posset, triumphavit, ut merito censoribus in recensione equitum responderit, se omnia stipendia se imperatore meruisse.

4. *Qui tot habet triumphos.* Velleius ita de Pompeio, II, 40, 4: « Hujus viri fastigium tantis auctibus fortuna extulit, ut primum ex Africa, iterum ex Europa, tertio ex Asia triumpharet: et quot partes terrarum orbis sunt, totidem faceret monumenta victoriæ suæ ».

5. *Pudor.* Senec. epist. 11: « Nihil mollius ore Pompeii, numquam non coram pluribus erubuit ». Libentius tamen interpreter de eo pudore, quo quis semetipsum conscientiamque suam reveretur.

6. *Recusanti.* Recusavit administrationem belli piratici. Vide Dionem initio libri XXXVI, ubi fusa Gabinii imperium mandantis, et Pompeii recusantis habetur oratio. Iterum, ut narrat Plutarchus in ejus vita, quum populus ei bellum Mithridaticum detulisset, exclamavit: « O inexplicabiles meos labores! quanto magis expetendum fuerat, ut ignotus in tenebris jacerem, si nullus umquam militiæ dabitur finis ». Verum id simulasse potius videtur, quam dixisse ex animi sui sententia: fuit enim, ut auctor est Velleius, adstipulantibus ceteris, « in

facto, judices, ita quæri, ut id agatur, licueritne ei facere, quod fecit, an vero, non dicam, non licuerit, sed nefas fuerit (contra fœdus enim, id est, contra populi romani religionem et fidem fecisse dicitur), non turpe populo romano? nonne vobis?

V. Audivi hoc de parente meo puer: quum Q. Metellus[1], Lucii filius, causam de pecuniis repetundis diceret, ille, ille vir, cui patriæ salus dulcior, quam conspectus fuit; qui de civitate decedere, quam de sententia maluit: hoc igitur causam dicente, quum ipsius tabulæ circumferrentur inspiciendi nominis causa, fuisse judicem ex illis equitibus[2] romanis, gravissimis viris, neminem, quin removeret oculos, et se totum averteret, ne forte, quod ille in tabulas publicas retulisset, dubitasse quisquam, verumne, an falsum esset, videretur: nos Cn. Pompeii decretum [judicium], de consilii sententia pronuntiatum, recognoscemus[3]? cum legibus conferemus? cum fœderibus? omnia acerbissima diligentia[4] perpendemus?

appetendis honoribus immodicus, in gerendis verecundissimus, ut qui eos ut libentissime iniret, ita finiret æquo animo, et quod cupivisset arbitrio suo sumere, alieno deponeret».

V. 1. *Q. Metellus.* Tabulæ porro, quas judices adspicere noluerunt, privatæ ipsius Metelli videntur fuisse, privatarumque rationum: quæ tabulæ dati et expensi nomina, sive æs alienum, vel solutum, vel non solutum continebant. Quum igitur accusator ei de pecuniis repetundis diem diceret, contenderetque pecuniis e provincia compilatis eum domesticas expedivisse rationes, et ad ejus rei fidem exhiberi tabulas postularet, eas judices adspicere noluerunt. Moris autem fuisse, ut accusatores ad cognoscendum æs alienum tabulas dati et expensi postularent. — Male Ern. infra sustulit *publicas.*

2. *Ex illis equitibus romanis.* Qui tum judicabant, judiciis a senatu ad equestrem ordinem translatis lege Sempronia.

3. *Recognoscemus.* H. e. iterum recensebimus, ut in Virgil. Æn. VIII, 721: «Dona recognoscit populorum».

4. *Acerbissima diligentia.* Quidam reponere tentaverunt *acerrima,* male. Nam ea est acerbissima diligentia, quæ omnia accuratissime et morose scrutatur ac perpendit, ita ut recte quodammodo dici possit acerba in eos in quos statuitur.

Athenis aiunt, quum quidam[5] apud eos, qui sancte graviterque vixisset, testimonium[6] publice dixisset, et, ut mos Græcorum est, jurandi causa ad aras[7] accederet, una voce omnes judices, ne is juraret, reclamasse. Quum Græci homines, spectati viri noluerint religione videri potius, quam veritate, fidem esse constrictam; nos etiam, in ipsa religione et legum et fœderum conservanda, qualis fuerit Cn. Pompeius, dubitabimus? Utrum enim inscientem vultis contra fœdera fecisse, an scientem? Si scientem; o nomen nostri imperii! o populi romani excellens dignitas! o Cn. Pompeii sic late longeque diffusa laus, ut ejus gloriæ domicilium communis imperii finibus terminetur! o nationes, urbes, populi, reges, tetrarchæ, tyranni, testes Cn. Pompeii non solum virtutis in bello, sed etiam religionis in pace! vos denique, mutæ regiones, imploro, et sola terrarum ultimarum; vos, maria, portus, insulæ, litoraque: quæ est enim ora, quæ sedes, qui locus, in quo non exstent hujus quum fortitudinis, tum vero humanitatis, tum animi, tum consilii impressa vestigia? Hunc quisquam, incredibili quadam atque inaudita gravitate, virtute, constantia præditum, fœdera scientem neglexisse, violasse, rupisse, dicere audebit[8]?

5. *Quum quidam apud eos.* Xenocrates, ut proxime vidimus e Cicerone, et refert tum Valer. lib. II, cap. 5, tum Laertius in ejus vita, fuit Platonis discipulus. Tam sancte casteque vixit, ut Phryne in ejus torum admissa nullis eum illecebris pellexerit, et adolescentibus, quorum opera id factum fuerat, etiam pignore posito « pactum victoriæ pretium flagitantibus, de homine se cum iis, non de statua pignus posuisse, responderit ».

6. Al. *et testimonium.*

7. *Jurandi causa ad aras accederet.* Nota jurantium consuetudo, ex qua dictum Periclis: « amicus usque ad aras ».

8. *Hunc quisquam, incredibili quadam... dicere audebit.* Nihil umquam præstantius, nihil sublimius de Pompeii virtutibus et gloria dictum; totus ille locus vividissime exaratur, et optime causam exorditur, quia maxima auctoritas Balbi patronis adscribitur, et major inde in accusatores conflatur invidia.

VI. Gratificatur mihi gestu accusator : inscientem Cn. Pompeium[1] fecisse significat. Quasi vero levius sit, quum in tanta republica versere, et maximis negotiis præsis, facere aliquid, quod scias non licere, an omnino nescire, quid liceat. Etenim quum in Hispania bellum acerrimum et maximum gesserat, quo jure Gaditana civitas esset, nesciebat? an, cujus linguam populi non nosset, interpretationem fœderis non tenebat? Id igitur quisquam Cn. Pompeium ignorasse dicere audebit, quod mediocres homines, quod nullo usu, nullo studio militari præditi, quod librarioli denique scire profiteantur[2]? Equidem contra existimo, judices, quum in omni genere ac varietate artium, etiam illarum, quæ sine summo otio non facile discuntur, Cn. Pompeius excellat, singularem[3] quamdam laudem ejus, et præstabilem esse scientiam in fœderibus, pactionibus, conditionibus populorum, regum, exterarum nationum, in universo denique belli jure, ac pacis. Nisi forte, quæ nos libri docent in umbra et otio, ea Cn. Pompeium, neque quum requiesceret, literæ, neque, quum rem gereret, res ipsæ[4] docere potuerunt.

Atque, ut ego sentio[5], judices, causa dicta est

VI. 1. *Inscientem*, etc. Quocumque se vertat accusator hoc argumento capitur; etenim ne suspicari quidem possum, Pompeium scientem fecisse injuriam; obstat viri dignitas et religio; si contra insciens fecisse dicitur, quid cogitari potest absurdius, quum qui res gravissimas tractaverit, qui bellorum furores temperaverit, hoc quidem ignoraverit quod rerum peritum nequaquam possit fugere.

2. *Quod librarioli denique scire profiteantur?* Cod. Barb. *librarii:* sed deminutivum aptissimum; quo alibi Tullium esse usum novimus. Lamb. *se scire*, de conjectura, quam innumerabiles loci subvertunt.

3. *Singularem quamdam*. Lambin. *tum singularem*, sine idonea causa et sine testimonio librorum.

4. *Res ipsæ*. Quidam libri habent *regiones ipsæ;* quod habebant etiam codex optimus Car. Stephani, quatuor item Britannici.

5. *Atque, ut ego sentio*. Corruptus admodum locus iste, neque corrigi potest, nisi novorum accedat auctoritas MSS. Sensum deprehendimus,

temporis magis. Ego non hujus, inquam, genere judicii plura dicam: est enim hæc seculi[6] labes quædam et macula, virtuti invidere, velle ipsum florem dignitatis infringere. Etenim, si Cn. Pompeius abhinc annos quingentos fuisset, is vir, a quo senatus adolescentulo atque equite romano sæpe communis salutis auxilium expetisset; cujus res gestæ omnes gentes, cum clarissima victoria, terra marique peragrassent; cujus tres triumphi testes essent, totum orbem terrarum nostro imperio teneri; quem populus romanus singularibus honoribus decorasset: si nunc apud vos, id quod is fecisset, contra fœdus factum diceretur, quis audiret? nemo profecto. Mors enim quum exstinxisset invidiam, res ejus gestæ sempiterni nominis gloria niterentur. Cujus igitur[7] audita virtus dubitationi locum non daret, hujus præsens, experta atque perspecta, obtrectatorum voce lædetur?

VII. Omittam igitur[1] Pompeium jam oratione mea

quasi sic scriptum foret: Causa dicta est Pompeii magis quam hujus: in quo ego genere judicii non plura dicam. Multi alii locum illum, novis verbis exarare tentaverunt, quos inter Hottomannus sic locum recensuit: « Atque, ut ego sentio, judices, causa dicta est temporis hujus magis vitii, quam hominis: neque ego de tam iniquo judicii genere plura dicam ». In tanta verborum ac sensus varietate, quum tot inter se etiam nunc de loco viri pugnent, sensum illum et lectionem hanc nobis seposuimus, quod magis cum iis et quæ sequuntur, et quæ prius dicta sunt, congrueret. Ceterum quisque sensum illum ad libitum intelliget; namque, ut plura desunt, non admitti sensus potest, qui omnibus placeat.

6. *Est enim hæc seculi*. Libri veteres habent alio verborum ordine, « est enim hæc hujus sæculi quædam macula atque labes ». Recte.

7. *Cujus igitur*. Semper in hac oratione a fortiori pugnat Cicero, et ita accusatores statuit, ut quoquomodo se vertant, errare semper, et populi romani patientia abuti videantur.

VII. 1. *Omittam igitur*. Necesse erat oratori, ut Pompeii laudes perpetuo Romanorum auribus obstreperent, ut majus semper in accusatores odium concitaretur; itaque postquam animos omnium his præstantissimis Pompeii laudibus perculit, audientes monet se jam de Pompeio non amplius dicturum, et ita acrius nomen illud animis imprimit, quam si diutius in iisdem laudibus versaretur.

reliqua; sed vos, judices, animis ac memoria tenetote. De lege, de fœdere, de exemplis, de perpetua consuetudine civitatis nostræ, renovabo ea, quæ dicta sunt. Nihil enim mihi novi, nihil integri, neque M. Crassus, qui totam causam et pro facultate, et pro fide sua diligentissime vobis explicavit, neque Cn. Pompeius, cujus oratio omnibus ornamentis abundavit, ad dicendum reliquit. Sed quoniam, me recusante, placuit ambobus adhiberi hunc a me quasi perpoliendi quemdam operis extremum laborem, peto a vobis, ut me officii potius, quam dicendi studio hanc suscepisse operam ac munus putetis[2].

Ac prius, quam aggrediar ad jus causamque Cornelii, quiddam de communi conditione omnium nostrum, deprecandæ malivolentiæ causa, breviter commemorandum videtur. Si, quo quisque loco[3] nostrum est, judices, natus, aut, si in qua fortuna est nascendi initio constitutus, hunc vitæ statum usque ad senectutem obtinere debet, et, si omnes, quos aut fortuna extulit, aut ipsorum illustravit labor et industria, pœna sunt afficiendi; non gravior L. Cornelio, quam multis viris bonis atque fortibus, constitui lex vitæ et conditio videtur. Sin autem multorum virtus, ingenium, humanitas[4], ex infimo genere et

2. *Munus putetis.* Causam a præstantissimis oratoribus defensam Cicero exordiri cogitur, et necesse est ut ita sibi præcaveat, ne fastidium moveat res eadem sæpius tractata. Itaque aliud optime antecapit, et audientes monet se omnia obiter tractaturum, et extremum causæ huic impositurum laborem, ut nova quodammodo quæ protulerit, videantur.

3. *Si, quo quisque loco*, etc. Pauca hæc præfatur Tullius, ut majori luce causam illustret, et populo ostendat quanam sit parte intuenda. Etenim nobile illud eminendi studium laudat quo quis præclara facinora præfert, ut supra ceteros emineat; et obiter ostendit, quam injustum esset, eum pœna afficere, qui bonis artibus laudem quæsiverit; patet continuo ne minime quidem Balbum fuisse ullius criminis reum.

4. *Humanitas.* Studia politiorum et reconditiorum literarum. Pro Cœ-

fortunæ gradu non modo amicitias, et rei[5] familiaris copias consequuta est, sed summam laudem, honores, gloriam, dignitatem; non intelligo, cur potius invidia violatura virtutem L. Cornelii, quam æquitas vestra pudorem ejus adjutura videatur. Itaque, quod maxime petendum est, a vobis idcirco non peto, judices, ne de vestra sapientia, atque de vestra humanitate dubitare videar. Est autem petendum, ne oderitis ingenium, ne inimici sitis industriæ, ne humanitatem opprimendam, ne virtutem puniendam putetis. Illud peto, ut, si causam ipsam per se firmam esse et stabilem videritis, hominis ipsius ornamenta adjumento causæ potius, quam impedimento esse malitis[6].

VIII. Nascitur, judices, causa Cornelii ex ea lege, quam L. Gellius, Cn. Cornelius[1] ex senatus sententia tulerunt. Qua lege videmus satis esse sanctum[2], uti cives romani sint ii, quos Cn. Pompeius de consilii sententia[3] sigillatim civitate[4] donaverit. Donatum esse L. Cornelium præsens Pompeius dicit; indicant publicæ tabulæ; accusator fatetur. Sed negat, ex fœderato populo quemquam potuisse, nisi is populus fundus factus esset[5], in hanc civitatem venire. O præclarum

lio: « Illa humanitate præditus, illis studiis ».

5. *Rei familiaris copias.* Res familiaris, sive domestica, sunt divitiæ et facultates privatæ.

6. *Malitis.* Brit. unus *velitis*: quod rejiciendum omnino est.

VIII. 1. *L. Gellius, Cn. Cornelius.* Consules fuerunt anno ab urbe condita 682, sive, ut alii supputant, 683.

2. *Qua lege videmus satis esse sanctum.* Pantagathus, « videamus sanxisse senatum ». — Codices Lambinianus et Barb. omnesque Britann. tum omnes ante Lamb. editi, quos habeo, scribunt, « qua lege videamus satis esse sancti »: tantum Car. Steph. recte, *videmus.* Pantagathus, dum errorem illum emendare voluit, alio modo locum corrupit.

3. *De consilii sententia.* Consilium militare intelligit.

4. *Sigillatim civitate donaverit.* Quia alia antea multos civitate donaverant.

5. *Nisi is populus fundus factus esset.* « Fundum populum fieri », ut ait Festus, « est populum ejus rei, quam alienat, fieri auctorem »: quo sensu accipiebat Balbi accusator: Vel

interpretem juris! auctorem antiquitatis! correctorem atque emendatorem nostræ civitatis! qui hanc pœnam fœderibus adscribat[6], ut omnium præmiorum beneficiorumque nostrorum expertes faciat fœderatos. Quid enim potuit dici imperitius, quam fœderatos populos fieri fundos[7] oportere? nam id non magis est proprium fœderatorum, quam omnium liberorum. Sed totum hoc, judices, in ea fuit positum semper ratione[8] atque sententia, ut, quum jussisset populus romanus aliquid; si id adscivissent socii populi ac Latini, et, si ea lex, quam nos haberemus,

quemlibet contractum ab alio factum ratum habere, et auctoritate sua comprobare.

6. *Qui hanc pœnam fœderibus adscribat.* Pœna illa erat, quod nemini fœderatorum liceret civitatem romanam accipere, quæ illi offerebatur ab imperatore romano, nisi populus ille, cujus civis fuerat, fundus factus huic juri civitatis, quo donabatur, esset, hoc est, nisi approbasset illud beneficium imperatoris romani, ut eo liceret illi, in quem collatum erat, frui. Itaque dicit, hoc si verum esset, « omnium præmiorum, beneficiorumque nostrorum expertes fieri fœderatos » : quia in nullum posset a Romano beneficium conferri, nisi illi fundus fieret populus, a quo duxerit ortum : quod merito Cicero negat.

7. *Quid enim potuit dici imperitius, quam fœderatos populos fieri fundos*, etc. Accusatoris Balbi imperitia, quam exagitat Tullius, in hoc posita est, quod tradiderit, neminem posse jus civitatis Romanorum accipere, nisi populus suus fundus factus fuerit huic juri, hoc est, nisi approbaverit jus illud, et facultatem ei fecerit jus illud accipiendi. Quod imperitissime dictum esse contendit. Nam si hoc verum esset, neminem etiam ex sociis civem posse fieri, nisi civitas sociorum, in qua natus sit et educatus, ante fundus huic rei factus esset. « Nam id, inquit, non magis est proprium fœderatorum, quam omnium liberorum ». Id jus nimirum, ut possint fundi fieri illis rebus, ac illis legibus, quas ex romanis legibus adsciscebant. Hoc licebat tam liberis populis, quam fœderatis, non vero ut fundi fierent illi beneficio, quod Romani in bene meritos de republica conferebant suo arbitratu. Hujus rei judicatio neque ad fœderatos, nec ad socios, et liberos pertinebat. Non enim jus fundum fieri extendebatur ad jus civitatis romanæ. Alioqui nullus potuisset fœderatus aut socius civis romanus fieri, nisi imperator romanus cognovisset populum illius hominis, quem hoc jure volebat donare, fundum huic beneficio factum esse.

8. *Totum hoc, judices, in ea fuit positum semper ratione*, etc. Hoc est, id omne, quum dicitur populus fundus fieri alicui legi, in hoc consistit, quod possit legem a Romanis latam approbare, et pro sua uti.

eadem in populo aliquo, tamquam in fundo, resedisset; ut tum lege eadem [9] is populus teneretur; non ut de nostro jure aliquid diminueretur [10], sed ut illi populi aut jure eo, quod a nobis esset constitutum, aut aliquo commodo aut beneficio uterentur [11]. Tulit apud majores nostros legem C. Furius de testamentis; tulit Q. Voconius de mulierum hereditatibus; innumerabiles aliæ leges de civili jure sunt latæ (quas Latini voluerunt, adsciverunt); ipsa denique Julia, qua lege civitas est sociis et Latinis data, qui fundi populi facti non essent, civitatem non haberent. In quo magna contentio Heracleensium [12] et Neapolita-

9. *Ut tum lege eadem*. Pantagathus delebat particulam *tum*. — *Ut tum lege eadem is populus teneretur*. Tenebantur ergo socii, et fœderati ea lege populi romani, quam adsciverant, ita ut et accusare ex ea lege civem romanum, et ipsi coram magistratu romano causam dicere ex ea lege tenerentur. Quemadmodum docet Gellius in lib. XVI, cap. 13, de municipibus scribens: « Nullis aliis necessitatibus, neque ulla populi lege adstricti, ni in quam populus eorum fundus factus est ».

10. *Non ut de nostro jure aliquid diminueretur*. Id est, non ut minus juris esset populo romano, si quem vellet ex eo populo, qui legem aliquam adscivisset, civitate romana donare. Atque hoc est quod ait Cicero post: « Videbat enim populos de suo jure, non de nostro fundos fieri solere ». Jus Romanorum erat, ut civitate donarent quem vellent: jus fœderatorum et liberorum erat, ut legem romanam adsciscerent, quam vellent, et pro sua uterentur. In illud jus Romanorum nihil juris erat fœderatis, de suo jure, hoc est, de illo, quod vellent ex legibus romanis suo adscribi, poterant agere liberrime: poterant illi legi aut fundi fieri, aut eam non adsciscere, prout eis videbatur e re sua esse.

11. *Sed ut illi populi... aut beneficio uterentur*. Affert rationes, cur populi fundi fieri soliti sint, et legem aliquam pop. rom. adsciscere. Prima est, ut jure civili populi romani uterentur: ut quum socii et Latini legem Furiam de testamentis, aut aliam quampiam adsciverunt. Secunda est, ut commodo aliquo aut beneficio uterentur, puta quum iidem socii legem Juliam, qua Latinis et sociis civitas data est, adsciverunt: vel quum leges aliquas adsciverunt, quibus præmium dabatur accusatori, qui senatorem romanum ejus criminis reum peregisset. Quod quidem præmium sæpius additum fuisse legibus romanis, quicumque antiquitatis romanæ periti sunt non ignorant.

12. *In quo magna contentio Heracleensium et Neapolitanorum fuit*, etc. Quum lex Julia Romæ lata esset, qua civitas sociis in Italia et Latinis daba-

norum fuit, quum magna pars in iis civitatibus fœderis sui libertatem civitati anteferret. Postremo hæc vis est istius et juris, et verbi, ut fundi populi beneficio nostro, non suo jure fiant[13]. Quum aliquid populus romanus jussit, id si est ejusmodi[14] ut quibusdam populis sive fœderatis, sive liberis, permittendum esse videatur, ut statuant ipsi non de nostris, sed de suis rebus, quo jure uti velint; tum, utrum fundi facti sint, an non, quærendum esse videatur; de nostra vero republica, de nostro imperio, de nostris bellis, de victoria, de salute, fundos populos fieri noluerunt.

IX. Atqui, si imperatoribus[1] nostris, si senatui, si populo romano non licebit, propositis præmiis elicere ex civitatibus sociorum atque amicorum fortissimum atque optimum quemque ad subeunda pro

tur, Neapolitani et Heracleenses concionem populi advocarunt, ut in commune consulerent, quidnam facto opus esset; utrum beneficium sibi oblatum amplecterentur, an repudiarent. Multi in iis civitatibus reperti sunt, qui honorem civitatis romanæ aspernarentur, mallentque fœderati esse quam cives romani.

13. *Ut fundi populi beneficio nostro, non suo jure fiant.* Non enim jus habent populi liberi ac fœderati adsciscendi leges populi romani, easque sua sententia ac suffragio comprobandi, sed ut id faciant permittit populus romanus: nec leve illud erat beneficium populi romani, ut partem juris sui cum sociis et Latinis communicaret.

14. *Id si est ejusmodi.* Non igitur omnia jussa et scita populi romani permittebantur adsciscere socii, ac fœderati, uti ex hoc loco liquet manifestissime. Quænam autem essent illa, quæ non permittebantur fœderatis, docet mox Tullius, quæ scilicet ad remp. ad imperium, et ad statum rei romanæ pertinebant.

IX. 1. *Atqui, si imperatoribus nostris*, etc. Ut hæc cum superioribus cohæreant, sic interpretari oportet: Atqui si imperatoribus nostris, et senatui, et populo non licebit fortissimum quemque ex fœderatis, et sociis civitate donare, nisi fundi, id est, auctores facti fuerint fœderati, statuentur de nostro imperio, de nostra republica, de nostro jure, de nostris bellis ac victoriis, atque ita in eorum potestate situm erit, an fortissimos viros in nostram civitatem adsciscamus, privabuntque nos, si voluerint, opera atque auxilio fortissimorum virorum.

salute nostra pericula; summa utilitate, ac maximo sæpe præsidio in periculis atque asperis temporibus carendum erit. Sed, per deos immortales! quæ est ista societas, quæ amicitia, quod fœdus, ut aut nostra civitas careat in suis periculis Massiliensi[2] propugnatore, careat Gaditano, careat Saguntino; aut, si quis ex illis populis sit exortus, qui nostros duces auxilio laboris, commeatus, periculo suo juverit, qui cum hoste nostro cominus in acie sæpe pugnarit, qui se sæpe telis hostium, qui dimicationi capitis, qui morti objecerit, nulla conditione, hujus civitatis præmiis affici possit? Etenim in populum romanum grave est, non posse uti sociis excellenti virtute præditis, qui velint cum periculis nostris sua communicare; in socios vero ipsos, et in eos, de quibus agimus, fœderatos, injuriosum et contumeliosum est, his præmiis et his honoribus exclusos esse fidelissimos et conjunctissimos socios, quæ pateant stipendiariis, pateant hostibus, pateant sæpe servis. Nam et stipendiarios ex Africa, Sicilia, Sardinia, ceteris provinciis, multos civitate donatos videmus: et, qui hostes ad[3] nostros imperatores perfugissent, et magno usui reipublicæ nostræ fuissent, scimus civitate esse donatos: servos denique[4], quorum jus et fortunæ conditio infima est,

2. *Massiliensi propugnatore .... Gaditano ... Saguntino.* Inter fœderatos populos eximia quadam erga populum romanum fide, et benivolentia præstantissimi fuerant Massilienses, Saguntini, Gaditani: de Massiliensibus vide pro Flacco, cap. 26; Justin. lib. XLIII.

3. *Qui hostes ad nostros.* Exemplum ponet in Sabinis, cap. 13. Sed id rarum. Quod vel ex eo liquere potest, quod ne Onesimo quidem Macedoni civitas data fuit, sed in formulam sociorum referri jussus a senatu, eique Tarenti domus empta.

4. *Servos denique.* Livius, lib. II, de Vindicio servo, qui filiorum Bruti conjurationem detexerat: « Pecunia ex ærario, libertas, et civitas data. Ille primum dicitur vindicta liberatus... Post illum observatum, ut qui ita liberati essent, in civitatem accepti vide-

bene de republica meritos, persæpe libertate, id est, civitate, publice donari videmus[5].

X. Hanc tu igitur[1], patrone fœderum ac fœderatorum, conditionem statuis Gaditanis, tuis[2] civibus, ut quod iis, quos Gaditanis adjutoribus armis subegimus, atque in ditionem nostram redegimus, liceat, si populus romanus permiserit, ut ab senatu, ab imperatoribus nostris, civitate donentur; id ne liceat ipsis? Qui si suis decretis legibusve sanxissent, ne quis suorum civium castra imperatorum populi romani iniret; ne quis se pro nostro imperio in periculum capitis, atque in vitæ discrimen inferret; Gaditanorum auxiliis, quum vellemus, uti nobis non liceret; privatim vero, ne quis[3] vir et animo, et virtute præcellens pro nostro imperio periculo suo dimicaret; graviter jure ferremus[4], minui auxilia populi romani, debilitari animos fortissimorum virorum, alienigenarum nos hominum studiis, atque externa virtute privari. Atqui nihil interest, judices, utrum hæc fœderati jura constituant, ut ne cui liceat ex his

rentur ». Immo quocumque modo libertatem assequerentur, videntur adepti fuisse civitatem. Inde est quod Cicero servilem conditionem externorum populorum fortuna potiorem fore prædicat.

5. Al. *videbamus*. J. V. L.

X. 1. *Hanc tu igitur*. Accusatorem multo gravius exagitat orator quum ostendit, quæ sequutura insanum consilium fuerint. Judices simul in eum acuit, præterita Balbi causa, quum indicat populum romanum orbari his ipsis populis adjutoribus, quorum auxilio magnam orbis partem subegerit. Simulque ostendit, quantum sit infame, fœderatos populos non iis uti, quibus hostes et servos etiam populus ob egregia in rempublicam merita donaverit.

2. *Tuis civibus*. Patet inde accusatorem Gaditanum fuisse, sed civem quoque Romanum.

3. *Privatim vero, ne quis*. Lamb. « privatim vero si, ne quis ». Cur ita? est enim absurdum, « si privatim sanxissent » : ut autem *privatim* conjungas cum *dimicaret*, non est opus particula ulla interposita. Legendum est conjuncte, « privatim vero ne quis » : superiora enim de publicis auxiliis civitatis intelligo, hæc vero de singularium civium voluntaria militia.

4. Al. *id jure f*. J. V. L.

civitatibus ad nostrorum bellorum pericula accedere, an, quæ nos eorum civibus, virtutis causa, tribuerimus, ea rata esse non possint. Nihil enim magis uteremur his adjutoribus, sublatis præmiis virtutis, quam si omnino his versari in nostris bellis non liceret. Etenim, quum, pro sua patria, pauci, post genus hominum natum, reperti sint, qui, nullis præmiis propositis, vitam suam hostium telis objecerint; pro aliena republica quemquam fore putatis, qui se opponat periculis, non modo nullo proposito præmio, sed etiam interdicto?

XI. Sed, quum est illud imperitissime dictum de populis[1] fundis, quod commune est liberorum populorum, non proprium fœderatorum; ex quo intelligi necesse est, aut neminem ex sociis civem fieri posse, aut etiam posse ex fœderatis: tum vero jus omne noster iste magister mutandæ civitatis ignorat; quod est, judices, non solum in legibus publicis positum, sed etiam in privatorum voluntate. Jure enim nostro neque mutare civitatem[2] quisquam invitus

XI. 1. *Populis fundis.* Cicero tametsi in explicatione populorum fundorum ab adversario Balbi minime dissentiat, tamen in explicatione illius verbi diutius immoratus est, propterea quod accusator ille Balbi omnium fœderatis tribuendo, de jure, atque auctoritate populi romani aliquid minuisse videbatur. Quum enim Gaditanus ille dixisset, ex fœderato populo neminem potuisse fieri civem romanum, nisi is populus fundus factus esset, sic fundum fieri populum explicabat, quum scita ac jussa populi romani sua sententia comprobaret. Quæ verba auctoritatem aliquam videbantur innuere, quasi fœderati de legibus ac scitis populi romani statuerent, quæ vellent. Quamobrem Cicero vim juris ac verbi illius pluribus explicandam putavit, ut doceret, fundos populos fieri beneficio populi romani, nec suo jure, sed permissu ipsius adsciscere leges, non quas ipsi vellent, sed quas populus romanus permisisset. Denique non de populi romani rebus ipsos statuisse, sed de suis duntaxat. Hinc toties verba illa repetit atque inculcat, « ut populi fundi beneficio nostro, non suo jure fiant ». Et paullo post: « Id si est ejusmodi, ut populis liberis ac fœderatis permittendum esse videatur, ut statuant ipsi non de nostris, sed de suis rebus ». — Al. conjiciunt, *fœderatis*. J. V. L.

2. *Neque mutare civitatem... invi-*

potest, neque, si velit, mutare non potest[3], modo adsciscatur ab ea civitate, cujus esse se civitatis velit: ut, si Gaditani sciverint nominatim de aliquo cive romano, ut sit is civis Gaditanus, magna potestas sit nostro civi mutandæ civitatis, nec fœdere impediatur, quo minus ex cive romano civis Gaditanus possit esse. Duarum civitatum civis esse, nostro jure civili, nemo potest: non esse hujus civitatis civis, qui se alii civitati dicarit, potest. Neque solum dicatione, quod in calamitate clarissimis viris Q. Maximo[4], C. Lænati, Q. Philippo Nuceriæ, C. Catoni Tarracone, Q. Cæpioni, P. Rutilio Smyrnæ vidimus accidisse, ut earum civitatum fierent cives, hanc ante amittere non potuissent[5], quam hujus solum civitatis mutatione vertissent: sed etiam postliminio[6] potest civitatis fieri mutatio. Neque enim sine causa de Cn. Publicio Menandro, libertino homine, quem apud majores legati nostri in Græciam proficiscentes interpretem secum habere voluerunt, ad populum latum, ut is Publicius, si domum[7] revenisset, et inde Romam rediisset, ne

tus. Vide fuse pro Domo sua, c. 29 et 30, et pro Cæcina a c. 33 ad 35.

3. *Neque, si velit, mutare non potest*. Ita est in vulgatis, et puto recte: Ant. Augustinus legit, « neque si velit non mutare non potest » : in quo idem sentit cum aliis, sed putat non posse idem sentiri sine illo *non* : atqui si ita non interpungat, videbit non opus esse *non* : « neque si velit mutare non potest ».

4. *Q. Maximo*. Ignoratur prorsus historia Q. Maximi, et Q. Philippi. P. Popilius Lænas, vir consularis, in exsilium lege C. Gracchi pulsus est, et deinde in patriam revocatus, ut ex orationibus patet, post Red. in sen. 15, ad Quirit. 3. C. Cato de repetundis damnatus ultro exsilio se mulctavit; Q. Cæpio ejusdem criminis reus pœna fuit eadem afflictus, postquam Galliam gubernavisset. Sæpius in aliis orationibus de P. Rutilio mentio fit, qui postquam ab equitibus romanis pœna fuit mulctatus iniqua, in Asiam confugit, ubi imperium habuerat.

5. Schütz. verba ista, *hanc... vertissent*, vel interpolata, vel corrupta judicat. J. V. L.

6. *Postliminio*. Si quis aliqua civitate donatus et inde priorem in patriam revertisset, eam civitatem qua donatus erat, postliminio amittere dicebatur.

7. *Si domum*. H. e. antiquam patriam.

minus civis esset. Multi etiam superiore memoria cives romani sua voluntate, indemnati et incolumes, his rebus relictis, alias se in civitates contulerunt.

XII. Quod si civi romano licet esse Gaditanum, sive exsilio, sive postliminio[1], sive rejectione[2] hujus civitatis : ut jam ad fœdus veniam, quod ad causam nihil pertinet (de civitatis enim jure, non de fœderibus disceptamus), quid est, quamobrem civi Gaditano in hanc civitatem venire non liceat? Equidem longe secus sentio. Nam quum ex omnibus civitatibus via sit in nostram, quumque nostris civibus pateat iter ad ceteras civitates; tum vero, ut quæque nobiscum maxime societate, amicitia[3], sponsione, pactione, fœdere conjuncta est; ita mihi maxime communionem beneficiorum, præmiorum, civitatis, continere videtur. Atqui ceteræ civitates omnes non dubitarent nostros recipere in suas civitates[4], si idem nos juris haberemus, quod ceteri. Sed nos non possumus et hujus esse civitatis[5], et cujusvis præterea;

XII. 1. *Sive postliminio.* Paullus Manutius adnotavit, postliminio amittere civitatem dici, qui civitate aliqua donatus, inde priorem in patriam revertisset : in quo vir disertissimus fallitur. Nam postliminio nemo civitatem amittit, sed recipit. Nimirum qui aut tempore belli captus ab hostibus inde redit in patriam, aut tempore pacis alio migravit, et ibi in civitatem admissus est, quum redit in patriam suam, postliminio civitatem patriam recuperat, et priorem, in quam fuerat receptus, amittit, sed non postliminio.

2. Manut. conjicit *relictione*. J. V. L.

3. *Societate, amicitia, sponsione, pactione, fœdere.* Societas est συμμαχία, et obligationem habet auxilii ferendi, amicitia non habet. Inter sponsionem, pactionem, et fœdus, est etiam diversitas, ut notat Sigonius lib. I de antiq. jure Italiæ, cap. 1. Liv. lib. IX : « Ocriculani sponsione in amicitiam accepti ». Pactio et sponsio fiebat per magistratus quoslibet, fœdus per solos feciales.

4. Schütz. dedit, *in suam civitatem.* J. V. L.

5. *Hujus esse civitatis.* Præter hunc locum, ubi toties idem repetit, et illum ex oratione pro Cæcina, cap. 39, idem etiam testatur Corn. Nepos in vita Attici de Atheniensibus, c. 3 : « Quo factum est, ut huic omnes honores quos possent, publice haberent, civemque facere studerent : quo beneficio ille uti noluit : quod nonnulli ita interpretantur, amitti civitatem roma-

ceteris concessum est. Itaque in Græcis civitatibus videmus, Athenis Rhodios, Lacedæmonios, ceteros undique adscribi, multarumque esse eosdem homines civitatum. Quo errore ductos vidi egomet nonnullos imperitos homines, nostros cives, Athenis in numero judicum[6] atque areopagitarum, certa tribu[7], certo numero; quum ignorarent, si illam civitatem essent adepti, hanc se perdidisse, nisi postliminio recuperassent. Peritus vero nostri juris ac moris nemo umquam, qui hanc civitatem retinere vellet, in aliam civitatem se dicavit.

XIII. Sed hic totus[1] locus disputationis atque orationis meæ, judices, pertinet ad commune jus mutandarum civitatum; nihil habet, quod sit proprium religionis ac fœderum. Defendo enim rem universam, nullam esse gentem ex omni regione terrarum, neque tam dissidentem a populo romano odio quodam atque discidio[2], neque tam fide benivolentiaque conjunctam, ex qua nobis interdictum sit, ut ne quem adsciscere civem, aut civitate donare possimus. O jura

nam alia adscita ». At Græcis alia consuetudo fuit, adeo ut non solum privatos, sed etiam reges in suas civitates adsciscerent.

6. *Numero judicum.* Varia fuerunt Atheniensium judicia, ut in homicidas Areopagi, Palladii, Delphinii, Prytanei, Phreatti, de quibus singulis eorumque inter se diversitate fuse Demosthenes oratione contra Aristocratem. In rebus civilibus, ut in contractibus alia fuerunt: de quibus idem oratione adversus Lacritum exeunte. Fuit et aliud judicium millevirorum: de quo alicubi Demosthenes et Themistius disseruere.

7. *Certa tribu.* Nam civitas Atheniensis in tribus decem descripta fuit.

XIII. 1. *Sed hic totus.* Orator nondum causam recta aggreditur; post magnificentissimas laudes Pompeii, de re universa disserit, et omnia ita inter se consociat, ut clientis fortuna audientes moveat, et animos sibi conciliet orator antequam causam aperiat. Certissima hæc erat processus via; nam quum de re eadem Licinius Crassus et Cn. Pompeius disseruissent, necesse erat oratori non iisdem insistere vestigiis, et rem altera via prosequi. Oratoris hoc in opere ars miranda est, et attente per totum defensionis curriculum prosequenda.

2. Al. *dissidio.*

præclara, atque divinitus jam inde a principio[3] romani nominis a majoribus nostris comparata! ne quis nostrum plus quam unius civitatis esse possit (dissimilitudo enim civitatum varietatem juris habeat necesse est); ne quis invitus civitate mutetur; neve in civitate maneat invitus. Hæc sunt enim fundamenta firmissima nostræ libertatis, sui quemque juris et retinendi, et dimittendi esse dominum. Illud vero sine ulla dubitatione maxime nostrum fundavit imperium, et populi romani nomen auxit, quod princeps ille, creator hujus urbis, Romulus fœdere Sabino docuit, etiam hostibus recipiendis augeri hanc civitatem oportere[4]. Cujus auctoritate et exemplo numquam est intermissa a majoribus nostris largitio et communicatio civitatis. Itaque et ex Latio multi, et Tusculani, et Lanuvini, et ex ceteris generibus gentes universæ in civitatem sunt receptæ; ut Sabinorum, Volscorum, Hernicorum: quibus ex civitatibus nec coacti[5] essent civitatem mutare, si qui noluissent; nec, si qui essent civitatem nostram beneficio populi romani consequuti, violatum fœdus eorum videretur.

XIV. At enim quædam fœdera exstant, ut Germanorum, Insubrium[1], Helvetiorum, Iapydum, nonnul-

3. *Jam inde a principio.* Nota loquendi rationem Livio in primis familiarem, ut libro I, cap. 5: « Jam inde ab initio Faustulo spes fuerat regiam stirpem apud se educari ».

4. *Civitatem oportere.* Hic patet quæ fuerit in gubernanda republica Romanorum agendi ratio; qui omnia ad se trahere et retinere decreverant, ut civi cuique maxime foret necessarium patriæ invigilare, remque tueri publicam. Inde tot populi subacti et in civitatem recepti, ut totus orbis ex Roma penderet, et inde omnia gererentur.

5. *Coacti essent.* Non admodum vera est hæc asseveratio: nam quum populi illi in romanam civitatem fuere recepti, certe victoriis Romanorum coacti venere.

XIV. 1. *Insubrium.* De Germanis Helvetiisque satis ac super dictum est: citra Alpes Insubrii erant, unde Cisalpini et Transalpini dicebantur. Iapydes Venetiam incolebant, juxta flumen Timavum.

lorum item ex Gallia barbarorum, quorum in fœderibus exceptum est, ne quis eorum a nobis civis recipiatur. Quod si exceptio facit, ne liceat, ibi necesse est licere, ubi non est exceptum[2]. Ubi est igitur exceptum fœdere Gaditano, ne quem populus romanus Gaditanum recipiat civitate? nusquam. Ac sicubi esset, lex id Gellia et Cornelia, quæ definite potestatem Pompeio civitatem donandi dederat, sustulisset. Exceptum est[3], inquit, si quid sacrosanctum esset[4]. Ignosco tibi, si neque Pœnorum[5] jura calles; reliqueras enim civitatem tuam, neque nostras potuisti leges inspicere[6]; ipsæ enim te a cognitione sua judicio publico repulerunt. Quid fuit in rogatione ea, quæ de Pompeio a Gellio et a Lentulo, consulibus, lata est, in quo[7] aliquid sacrosanctum exceptum videretur? Primum enim, sacrosanctum esse nihil potest, nisi quod populus plebesve sanxisset; deinde sanctiones sacrandæ sunt aut genere ipso, aut obtestatione et consecratione legis, aut pœnæ, quum caput ejus, qui contra facit, consecratur. Quid

2. *Ubi non est exceptum*. Hæc verba protulisse Naugerium arbitror, quæ et necessaria sunt, et postea in optimis libris inventa. Nam in Rom. Venetis, et Aldina, in cod. Barb. et quatuor Britann. certe desunt, sequentium affinitate intercepta.

3. *Exceptum est*. In fœdere Gaditano : si quidem sacrosancta sunt fœdera. Argumentatur sic accusator: quod sacrosanctum est violari non licet; fœdera sacrosancta sunt, ergo nullam fœderati populi partem, nisi populus ipse consentiat, licet attingere. Non consensit populus Gaditanus in Balbo; civitatem igitur Balbus mutare non potuit : quamquam in ipso fœdere disertis verbis non sit exceptum, ne quem populus romanus Gaditanum recipiat civitate. Argumentum refellit Cicero earum rerum definitione quæ sacrosanctæ sunt.

4. Alii, « fœdus, si quidem sacr. est ». J. V. L.

5. *Pœnorum*. Gaditanorum scilicet; nam et Gaditanum accusatorem fuisse, supra dictum est; et Gades Pœnorum colonia fuit.

6. *Inspicere*. Ut qui publico fueris judicio damnatus; nam ii publicis non præficiuntur muneribus, et ita leges usu cognoscere et introspicere nequeunt. Eas tamen cognoscere potuisset, si non usu, saltem lectione ac memoria retinere.

7. Alii, *qua*.

habes igitur dicere de Gaditano fœdere ejusmodi? Utrum a[8] capitis consecratione, an obtestatione legis sacrosanctum esse confirmas? Nihil omnino umquam de isto fœdere ad populum, nihil ad plebem latum esse dico: de quibus etiamsi latum esset, neque legem, neque pœnam latam esse, ne quem civem reciperemus, tamen id esset, quod populus postea jussisset[9], ratum; neque quidquam illis verbis[10], « si « quid sacrosanctum esset, » esse exceptum videretur. De his quum populus romanus nihil umquam jusserit, quidquam audes dicere sacrosanctum fuisse?

XV. Nec vero hæc oratio mea ad infirmandum fœdus Gaditanorum, judices, pertinet. Neque enim est meum, contra opinionem vetustatis, contra jus optime meritæ civitatis, contra auctoritatem senatus dicere. Duris enim[1] quondam temporibus reipublicæ nostræ, quum præpotens terra marique Carthago, nixa duabus Hispaniis, huic imperio immineret, et quum duo fulmina[2] nostri imperii, subito in Hispania, Cn. et P. Scipiones, exstincti occidissent: L.[3] Marcius

8. *Utrum a*. Abest *a*.

9. *Postea jussisset*. Jussit autem postea populus, legem ferentibus Gellio et Lentulo coss. uti cives romani essent ii, quos Cn. Pompeius de consilii sententia, sigillatim civitate donasset.

10. *Illis verbis*. Quæ sunt in lege Gellia et Cornelia; quæ non impediunt, quo minus id, quod populus postea jussit, ratum sit.

XV. 1. *Duris enim temporibus*. Amissis pæne Hispaniis duorum exercituum clade, Publii et Cnæi Scipionum interitu, Hannibale Italiam infestante: de quibus vide Polybium, Livium, Appianum.

2. *Duo fulmina*. Ernest. et ceteri quidam reposuere *lumina* pro *fulmina*, quod verbum quidem Virgilius a Cicerone est mutuatus, Æn. VI, 842: « Aut geminos duo fulmina belli Scipiadas ». Et licet MSS omnes huic nostræ lectioni repugnarent, ob illam cum Virgilio affinitatem mihi servanda videretur.

3. *L. Marcius*. L. Marcius, eques romanus, et primipili centurio, exstinctis geminis Scipionibus, exercitui præfuit, victoriasque retulit. Gades tamen diu Pœni tenuere: neque hic cum historia congruit orator, quum verba facit, de fœdere icto a Marcio, statim ac Scipiones interiere.

primipili centurio[4], cum Gaditanis fœdus icisse dicitur. Quod quum magis fide illius populi, justitia nostra[5], vetustate denique ipsa, quam aliquo publico vinculo[6] religionis teneretur, sapientes homines, et publici juris periti[7], Gaditani; M. Lepido, Q. Catulo consulibus a senatu[8] de fœdere postulaverunt. Tum est cum Gaditanis fœdus vel renovatum, vel ictum. De quo fœdere populus romanus sententiam non tulit; qui, injussu suo, nullo pacto potest religione obligari. Ita Gaditana civitas quod beneficiis suis erga rempublicam nostram consequi potuit; quod imperatorum testimoniis, quod vetustate, quod Q. Catuli, summi viri, auctoritate, quod judicio senatus, quod fœdere, consequuta est; quod publica religione sanciri potuit, id abest. Populus enim se nusquam obligavit. Neque ideo est Gaditanorum causa deterior; gravissimis enim et plurimis rebus est fulta. Sed isti disputationi certe nihil est loci; sacrosanctum enim nihil potest esse, nisi quod per populum plebemve sancitum est.

XVI. Quod si hoc fœdus, quod populus romanus, auctore senatu, commendatione et judicio vetustatis, voluntate et sententiis suis comprobat, idem suffragiis comprobasset, quid erat, cur ex ipso fœdere Ga-

4. *Primipili centurio.* Summus hic erat inter legionarios ordo; nam in legione tria peditum genera erant, hastati, principes, triarii, et in singulis deni centuriones, his nominibus, primus hastatus, secundus hastatus, tertius; primus princeps, secundus, tertius: in triariis alia ratio erat; nam dicebatur primipilus, vel primipili centurio. Hic erat primus post tribunum militarem.

5. *Nostra.* Al. *vestra.*

6. *Publico vinculo.* Aliquo populi romani jussu, quo populus uterque religione obligaretur.

7. *Juris periti.* Veriti scilicet, ne fœdus illud Marcianum, quod neque senatus, neque populus comprobasset, ratum non foret.

8. *A senatu.* Senatus decrevit, populus sententiam tulit; ideo fœdus quidem est, sed non sacrosanctum.

ditanum in civitatem nostram recipi non liceret? Nihil est enim aliud in fœdere[1], nisi, ut PIA ET ÆTERNA PAX sit. Quid id ad civitatem? Adjunctum illud etiam est, quod non est in omnibus fœderibus: MAJESTATEM POPULI ROMANI COMITER CONSERVATO[2]. Id habet hanc vim, ut sit ille in fœdere inferior. Primum verbi genus hoc conservandi[3], quo magis in legibus, quam in fœderibus, uti solemus, imperantis est, non precantis. Deinde, quum alterius populi majestas conservari jubetur, de altero siletur, certe ille populus in superiori conditione causaque ponitur, cujus majestas fœderis sanctione defenditur. In quo erat accusatoris interpretatio indigna responsione, qui ita dicebat, « comiter » esse « communiter[4] »: quasi vero priscum aliquod, aut insolitum verbum interpretaretur. Comes, benigni, faciles, suaves homines esse dicuntur;.... « qui erranti[5] comiter monstrat viam; » benigne, et non gravate: « communiter[6] » quidem

XVI. 1. *Aliud in fœdere.* Accusator sane verba illa populum fundum fieri, ex aliis fortasse fœderibus desumpserat.

2. *Conservato.* Voce imperativa semper in legibus utebantur; necesse est sane, ut hic scribatur *conservato*. Verbum illud admisimus loco *conservanto*, quod Lambin. edidit; quia verisimile est phrasim illam pendere ex verbis « gens Gaditana ». Sic in fœdere cum Ætolis icto, quod refert Livius, scriptum est, « imperium majestatemque populi romani gens Ætolorum conservato sine dolo malo ». Hæc tota disputatio in verbis pendet, et tenuissima est; accusator insulse verbum interpretabatur: quod quidem Ciceroni multum sane placuit; nam in his delectabatur. Et sæpe sic judices sibi conciliabat.

3. Omnino præferendum *conservato*. J. V. L.

4. *Communiter.* Invenias tamen apud antiquos *comiter* idem esse atque *communiter*. Sic in carmine Marciano apud Liv. lib. XXVI: « Apollini vovendos censeo ludos, qui quotannis comiter Apollini fiant, quum populus dederit ex publico partem: privati vero conferant pro se suisque».

5. *Qui erranti*, etc. Pars versus Enniani, apud Cic. de Offic. I, 16: « Ut homo qui erranti comiter monstrat viam, Quasi lumen de lumine accendat, facit, Ut nihilominus ipsi luceat, quum accenderit ».

6. *Communiter quidem certe non convenit.* Est a veteri editione et scriptis nostris omnibus: recentius excusi admiserunt, « comiter quidem certe, non communiter convenit ».

certe non convenit. Et simul absurda res est, caveri fœdere, ut majestatem populi romani communiter conservent, id est, ut populus romanus suam majestatem esse salvam[7] velit. Quod si jam ita esset, ut esse non potest, tamen de nostra majestate, nihil de illorum caveretur. Potestne igitur nostra majestas a Gaditanis benigne conservari, si ad eam retinendam Gaditanos præmiis elicere non possumus? potest esse ulla denique majestas, si impedimur, quo minus per populum romanum, beneficiorum, virtutis causa, tribuendorum potestatem imperatoribus nostris deferamus[8]?

XVII. Sed quid ego disputo, quæ mihi tum, si Gaditani contra me dicerent, vere posse dici[1] viderentur? illis enim repetentibus L. Cornelium, responderem, legem populum romanum jussisse[2] de civitate tribuenda; huic generi legum fundos populos[3] fieri non solere; Cn. Pompeium de consilii sententia[4] civitatem huic dedisse; nullum populi nostri jussum Gaditanos habere[5]: itaque nihil esse sacrosan-

7. *Esse salvam velit.* Cod. Lambin. « suam majestatem esse solidam ac salvam velit ». Olivetus Grævio paruit, Lallemando et Oxoniensibus tacite obsequentibus.

8. *Deferamus.* Indesinenter judices in accusatorem orator accendit, quum iis demonstrat, quanto reipublicæ damno in Balbum invehatur, et sic privatam causam cum toto populo communicat.

XVII. 1. Lambin. *responderi.*

2. *Jussisse.* Latam a Gellio et Lentulo, ut Pompeius civitatem, cui vellet, dare posset.

3. *Populos fundos.* Non enim hujusmodi leges a populis accipiuntur, sed eæ, quibus in publicarum rerum administratione, aut in jure civili utantur. Fundos populos hic accipiendum e sententia Ciceronis, in quibus leges a populo romano latæ, tamquam in fundo residerent; quod Cicero temporis causa sensit, accusatore aliter, et, ut arbitror, rectius interpretante.

4. *Consilii sententia.* Non temere, vel gratiæ causa, sed de consilii sententia, approbantibus iis, quos in castris magnarum rerum consiliarios habebat.

5. *Gaditanos habere.* Quod autem populus non jussit, id sacrosanctum esse non potest; fœdus igitur eorum sacrosanctum non est: non de eo enim populus sententiam tulit.

ctum[6], quod lege exceptum videretur. Si esset; tamen in fœdere nihil esse cautum, præter pacem. Additum etiam esse illud, ut majestatem illi nostram conservare deberent: quæ certe minueretur, si aut adjutoribus illorum civibus uti in bellis nobis non liceret, aut præmii tribuendi potestatem nullam haberemus. Nunc vero quid ego contra Gaditanos loquar, quum id, quod defendo, voluntate eorum, auctoritate, legatione ipsa[7] comprobetur? qui, a principio sui generis ac reipublicæ, ab omni studio sensuque Pœnorum mentes suas ad nostrum imperium nomenque flexerunt? quos, quum maxima bella nobis inferrent, mœnibus excluserunt? classibus insequuti sunt? corporibus, copiis, opibus depulerunt? qui et veterem illam speciem[8] fœderis Marciani semper omni arce[9] duxerunt sanctiorem, et hoc fœdere, Catuli, senatusque auctoritate, se nobiscum conjunctissimos esse arbitrati sunt? quorum mœnia, delubra, agros, ut ipse Hercules itinerum ac laborum suorum, sic majores nostri, imperii ac nominis populi romani terminos esse voluerunt? Testantur et mortuos nostros imperatores, quorum vivit immortalis memoria et gloria, Scipiones, Brutos, Horatios[10], Cassios, Me-

6. *Nihil esse sacrosanctum.* Nihil sacrosanctum lex excipit, potius sacrosanctum si quid esset, id sustulit, quum definite Pompeio donandæ civitatis potestatem fecit; sed concedatur, lege exceptum esse, si quid esset sacrosanctum: quid obest hoc Balbo? In fœdere Gaditano civitatis nulla mentio; de pace tantum cautum est.

7. *Legatione ipsa.* Legatos populus Gaditanus Romam miserat, testem suæ voluntatis ac singularis benivolentiæ erga Balbum accusatum.

8. *Speciem.* Non proprie fœdus, sed speciem fœderis; quia nullo publico vinculo religionis teneretur; ideoque Gaditani post multos annos renovandum fœdus curaverunt, Lepido et Catulo coss. ut paullo ante dictum est.

9. Olim, *Marte.* Lamb. conj. *ara*, Ernest. et al. probantibus. J. V. L.

10. *Horatios.* Depravatum nomen aut supervacaneum: nam Horatium, qui bellum in Hispania gesserit, nullum invenio.

tellos, et hunc præsentem Cn. Pompeium, quem procul ab eorum mœnibus, acre et magnum bellum gerentem, commeatu pecuniaque juverunt; et hoc tempore ipso populum romanum, quem in caritate annonæ, ut sæpe ante fecerant, frumento suppeditato levaverunt: se hoc jus esse velle, ut sibi, et liberis, si qui eximia virtute fuerint, sit in nostris castris, sit in imperatorum prætoriis, sit denique inter signa atque in acie locus; sit his gradibus adscensus etiam ad civitatem.

XVIII. Quod si Afris, si Sardis, si Hispanis, agris stipendioque multatis, virtute adipisci licet civitatem; Gaditanis autem, officiis, vetustate, fide, periculis, fœdere conjunctis, hoc idem non licebit: non fœdus sibi nobiscum, sed iniquissimas leges impositas a nobis esse arbitrabuntur. Atque hanc, judices, non a me fingi orationem, sed me dicere, quæ Gaditani judicarint, res ipsa declarat. Hospitium, multis annis ante hoc tempus, cum L. Cornelio Gaditanos fecisse publice, dico[1]: proferam testes, proferam legatos; excitabo laudatores, quos ad hoc[2] judicium, summos homines ac nobilissimos, deprecatores hujus periculi, missos videtis. Re denique multo ante Gadibus inaudita[3], fore huic ut ab illo periculum crearetur, gravissima tum in istum civem suum Gaditani

XVIII. 1. Olim, *publice dico*.

2. *Quos ad hoc judicium*, etc. Relativum *quos* deest in cod. Erfurt. et Barb. in edd. Rom. Venetis, Ald. Naug. et Camer. Sed recte a P. Man. restitutum omnes retinuerunt, MSS approbantibus.

3. *Multo ante Gadibus inaudita.* Sic habent omnes, quos vidi, libri veteres: neque dubium cuiquam debet esse, quin ita sit legendum: *inaudita* autem participium est, a verbo *inaudio*: ne quis putet esse compositum ex *in* et *auditus*, quod significat non auditus: ut supplicia inaudita, scelera inaudita, id est, non audita: hoc loco autem *inaudita* idem fere valet quod audita: quod quum scioli non intellexissent, ex eo fecerunt *jam audita*, quod reperitur in libris vulgatis.

senatusconsulta[4] fecerunt. Potuit magis fundus populus Gaditanus fieri (quoniam hoc magnopere delectare verbo), si tum fit fundus, quum scita ac jussa nostra sua sententia comprobat, quam quum hospitium fecit, ut et civitate illum mutatum esse fateretur, et hujus[5] civitatis honore dignissimum judicaret? potuit certius interponere judicium voluntatis suæ, quam quum etiam accusatorem hujus multa et pœna multavit? potuit magis de re judicare[6], quam quum ad vestrum judicium cives amplissimos legavit, testes hujus juris, vitæ laudatores, periculi deprecatores? Etenim quis est tam demens, quin sentiat, jus hoc Gaditanis esse retinendum, ne interseptum sit iis iter perpetuo ad hoc amplissimum præmium civitatis; et magnopere iis esse lætandum, hujus L. Cornelii benivolentiam erga suos remanere Gadibus; gratiam et facultatem commendandi in hac civitate versari? Quis enim nostrum est, cui non illa civitas sit hujus studio, cura, diligentia, commendatior?

XIX. Omitto, quantis ornamentis populum istum C. Cæsar, quum esset in Hispania prætor, affecerit[1], controversias sedarit[2], jura, ipsorum permissu, statuerit; inveteratam quondam[3] barbariam ex Gaditanorum moribus disciplinaque delerit[4]; summa in

4. *Senatus convicia fecerunt*, quod quidam ediderunt, nihil est aliud, quam corruptio ex pessima notarum SC. interpretatione profecta. Quis hoc non videt, aut quis miratur? Contrarium evenit in Verr. I, 8, apud Rufinianum.

5. *Hujus.* Al. *jus civitatis.*

6. *De re judicare.* Omnia in Balbum conspirant, qui a Pompeio viro præstantissimo laudetur, et a civibus suis modis omnibus celebretur, et adjuvetur in hoc judicio.

XIX. 1. *Affecerit.* Ernest. arbitratur excidisse *qui*. Schütz. addidit *quod*, minus feliciter. J. V. L.

2. *Controversias sedarit.* Jura ipsorum permissu statuit, quia contra eorum voluntatem jurisdictionem non usurpasset in fœderata et libera civitate.

3. *Quondam.* Multi probant conjecturam Lambini, « quamdam, etc. »

4. *Disciplinaque delerit.* De ritu Gaditanorum, qui Saturnum humanis hostiis placarint, æque ut Tyrii et

eam civitatem, hujus rogatu, studia et beneficia contulerit. Multa prætereo, quæ quotidie, labore hujus et studio, aut omnino, aut certe facilius consequuntur. Itaque et adsunt principes civitatis, et defendunt: amore, ut suum civem; testimonio, ut nostrum; officio, ut ex nobilissimo civi sanctissimum hospitem; studio, ut diligentissimum defensorem commodorum suorum.

Ac, ne ipsi Gaditani arbitrentur, quamquam nullo incommodo afficiantur, si liceat, eorum cives virtutis causa in nostram civitatem venire, tamen hoc ipso inferius esse suum fœdus, quam ceterorum: consolabor [5] et hos præsentes, viros optimos, et illam fidelissimam atque amicissimam nobis civitatem; simul et vos, non ignorantes [6], judices, admonebo, quo de jure hoc judicium constitutum sit, de eo numquam omnino esse dubitatum.

XX. Quos igitur prudentissimos interpretes fœderum, quos peritissimos bellici juris, quos diligentissimos in exquirendis conditionibus civitatum atque causis esse arbitramur? eos profecto, qui jam imperia ac bella gesserunt. Etenim, si Q. Scævola [1] ille

Carthaginienses, quem Julius Cæsar sustulerit, hunc locum intelligit Valesius ad fragmenta Dionis Cocceii in Peirescianis Excerptis.

5. *Consolabor.* Gaditanos consolatur eadem opera, qua docet, de jure civium ex fœderatis civitatibus adsciscendorum numquam esse dubitatum. Nihilo enim pejus cum his agetur, quam cum aliis illustrium civitatum conjunctissimis fœderatis actum fuerit. Immerito hic hæsit Ernest.

6. *Non ignorantes.* Solus Car. Steph. *quod non ignoratis*, ejusque lectio in Var. Lectt. Oliveti Lambino tribuitur; sed quum vulgatam, ne varietate quidem notata, in meis Lambinianis invenerim, arbitror, virum præstantissimum, in prima editione Stephano, et ejus codici paruisse, deinde sententiam mutasse.

XX. 1. *Q. Scævola.* Hic est ille, de quo Pomponius D. de origine juris: « Q. Mucius, Publii filius, pontifex maximus, jus civile primus constituit, generatim in libros decem et octo redigendo ». Pro Cæcina. Male puto a Lamb. datum *Scævula*, quamquam ita sciam in MS Pandectarum Florentino legi, et in aliis libris antiquis.

augur, quum de jure prædiatorio [2] consuleretur, homo juris peritissimus, consultores [3] suos nonnumquam ad Furium et Cascellium, prædiatores, rejiciebat; si nos dé aqua nostra [4] Tusculana M. Tugionem potius, quam C. Aquillium consulebamus, quod assiduus usus [5] uni rei deditus, et ingenium, et artem sæpe vincit: quis dubitet de fœderibus, et de toto jure pacis et belli, omnibus juris [6] peritissimis imperatores nostros anteferre? Possumusne igitur tibi probare auctorem exempli atque facti illius, quod a te reprehenditur, C. Marium? quæris aliquem graviorem? constantiorem? præstantiorem virtute, prudentia, religione, æquitate? Is igitur M. Annium Appium [7], fortissimum virum, summa virtute præditum, civitate donavit, quum Camertinum fœdus sanctissimum atque æquissimum sciret esse. Potest igitur, judices, L. Cornelius condemnari, ut non C. Marii factum condemnetur? Exsistat ergo ille vir parumper cogitatione vestra, quoniam re non potest, ut conspiciatis eum mentibus, quem oculis non potestis: dicat,

2. *De jure prædiatorio.* Agitur de jure, quod est sancitum de prædiis aut bonoprædiis, hoc est, possessionibus reipublicæ obligatis, quæ dicebantur per excellentiam *prædia* et *bonoprædia*, teste Asconio: et *prædiatores* erant, quorum bona erant obstricta publico: hinc et *lex prædiatoria* apud Sueton. in Claudio. Vide Salmasium de modo usurarum.

3. *Consultores.* Qui jurisperitos adibant consilii petendi causa. Horat. Sat. I, 1, 9: « Agricolam laudat legum jurisque peritus, Sub galli cantum consultor ubi ostia pulsat ».

4. *De aqua nostra Tusculana.* Aquam habuit orator in villa Tusculana Crabra nomine, pro qua vectigal pendebat Tusculanis. Tertia Agraria: « Ego Tusculanis pro aqua Crabra vectigal pendam, quia a municipio fundum accepi, si a Sulla mihi datus esset, Rulli lege non penderem ». Epistola ad Tironem 18, lib. XVI, ad Div. « De Crabra quid agatur, etsi nunc quidem nimia est aqua, tamen velim scire ».

5. *Assiduus usus uni rei deditus.* Hinc Platonis edictum lib. VIII de Legibus, ut omnes uni reipublicæ animum dedant, nemoque civium ullam mechanicam artem attingat.

6. *Omnibus juris peritissimis.* Vetus liber, « hominibus juris peritissimis ».

7. *Appium.* Garat. et Weisk. edendum putant *Apium*. J. V. L.

se non imperitum fœderis, non rudem exemplorum, non ignarum belli fuisse; se P. Africani discipulum ac militem; se stipendiis, se legationibus bellicis eruditum; se, si tanta bella legisset[8], quanta et gessit et confecit, si tot consulibus meruisset, quoties ipse consul fuit, omnia jura belli perdiscere ac nosse potuisse; sibi non fuisse dubium, quin nullo fœdere a republica bene gerenda impediretur; a se ex conjunctissima atque amicissima civitate fortissimum quemque esse delectum; neque Iguvinatium[9], neque Camertium fœdere esse exceptum, quo minus eorum civibus a populo romano præmia virtutis tribuerentur.

XXI. Itaque, quum paucis annis[1] post hanc civitatis donationem acerrima de civitate quæstio, Licinia et Mucia lege, venisset: num quis eorum, qui de fœderatis civitatibus esset civitate donatus, in judicium est vocatus? Nam Spoletinus L. Matrinius, unus ex iis, quos C. Marius civitate donasset, dixit causam, ex colonia Latina[2], in primis firma et illustri: quem

8. *Legisset.* Ern. omnia hæc pervertit, nec intellexit. Edidit enim *egisset,* oblitus orat. pro Muren. cap. 10; et post, « gessisset, confecisset, etc. » J. V. L.

9. *Iguvinatium.* Incolæ urbis Umbriæ.

XXI. 1. *Paucis annis post.* Legem de civitate tulerunt Luc. Licinius Crassus, et Q. Mucius Scævola anno urbis conditæ 658. Marius cum Cimbris pugnavit quinto suo consulatu 652, quamvis alii uno anno tardius ponunt horum consulatum, totamque adeo chronologiam. Quidquid sit, sex annis lata lex Licinia Mucia, post Camertes a Mario civitate donatos.

2. *Ex colonia Latina.* Coloniarum, ut ait Asconius, duo genera erant, quædam civium romanorum, et quædam Latinæ coloniæ. Coloniæ civium romanorum præter sacra, omnia jura habebant, quæ cives romani obtinebant. Et tum centuriatis, tum etiam tributis comitiis *ferebant* suffragia. Coloniæ Latinæ Latii jus habebant, non autem civitatis : quare nonnulli e Latinis illis coloniis civitate donabantur. Quum igitur T. Macrinus e Spoleto, Latina colonia, civitatem esset adeptus, eum Luc. Antistius item Spoletinus accusavit, dixitque Macrinum civitatis jure non esse donatum. Quod quamvis Antistius diceret, nunquam tamen eo usus est firmamento, quod Marius Spoletinum colonum

quum disertus homo L. Antistius accusaret, Spoletinus dixit, fundum populum Spoletinum non esse factum. Videbat enim, populos de suo jure, non de nostro, fundos fieri solere; sed, quum lege[3] Apuleia coloniæ non essent deductæ, qua lege Saturninus C. Mario tulerat, ut in singulas colonias ternos cives romanos facere posset, negabat hoc beneficium, re ipsa sublata[4], valere debere. Nihil habet similitudinis ista accusatio : sed tamen tanta auctoritas in C. Mario fuit, ut non per L. Crassum, affinem suum, hominem incredibili eloquentia, sed paucis ipse verbis causam illam gravitate sua defenderit et probarit. Quis enim esset, judices, qui imperatoribus nostris, in bello, in acie, in exercitu, delectum virtutis; qui sociis, qui fœderatis, in defendenda republica nostra spem præmiorum eripi vellet? Quod si vultus C. Marii, si vox, si ille imperatorius ardor oculorum[5], si

civitate donare non potuerit, nisi populus Spoletinus fundus factus esset, et illam Macrini alienationem, et pristinæ coloniæ abdicationem approbaret. Non, inquam, Antistius hoc usus est firmamento, sed aliam rationem adferebat. Quum enim L. Apuleius Saturninus legem de coloniis tulisset, quæ lex duo capita continebat : alterum præcipuum, ut C. Marius colonias quasdam Latini juris deduceret, alterum quasi secundarium, ut in singulas colonias ternos cives romanos facere posset, id est, opinor, et quum e Latinis coloniis rursum alias faceret colonias, et singulis illis veteribus coloniis ternos viros primarios eligeret, quos donare posset romana civitate; Marius erumpente belli Italici flamma colonias deducere non potuit, aliquos tamen e veteribus illis coloniis, e quibus colonos transcribere animo destinarat, et in his Titum Macrinum civitate donavit. Negabat igitur Antistius hoc beneficium, id est, civitatis donationem valere debere, quum res ipsa, id est, coloniarum deductio fuisset sublata, neque ad exitum perduci potuisset.

3. *Lege Apuleia*. L. Apuleii Saturnini tribuni plebis.

4. *Re ipsa sublata*. Id est, coloniis non deductis.

5. *Ardor oculorum*. Peculiaris in Mario fuit ardor oculorum. Minturnenses Marium necare decreverant, miserantque Cimbrum equitem, qui rem transigeret. Is stricto gladio ad eum ingressus est, quum locus in quo erat, esset obscurior. « Tunc aiunt, oculos Marii copiosam flammam emittentes militi apparuisse, magnamque vocem ex tenebroso loco emissam : Tune etiam, o homo, audes C. Marium interficere? Fuga se statim proripuit

recentes triumphi, si præsens valuit adspectus: valeat auctoritas, valeant res gestæ, valeat memoria, valeat fortissimi et clarissimi viri nomen æternum. Sit hoc discrimen inter gratiosos cives atque fortes, ut illi vivi fruantur opibus suis; horum, etiam mortuorum (si quisquam hujus imperii defensor mori potest), vivat auctoritas immortalis.

XXII. Quid? Cn. Pompeius, pater, rebus Italico bello [1] maximis gestis, P. Cæsium, equitem romanum, virum bonum, qui vivit Ravennæ, fœderato ex populo, nonne civitate donavit? Quid? cohortes [2] duas universas Camertium? quid? Heracleensium [3] legionem, P. Crassus, vir amplissimus, ex ea civitate, quacum prope singulare fœdus Pyrrhi temporibus, C. Fabricio consule, ictum putatur? Quid? Massiliensem Aristonem Sulla? quid? quoniam de Gaditanis agimus [4], idem heros novem Gaditanos? Quid? vir sanctissimus, et summa religione ac modestia, Q. Metellus Pius, Q. Fabium Saguntinum? Quid? hic, qui adest, a quo hæc, quæ ego nunc percurro, subtilissime sunt omnia perpolita, M. Crassus, non Aletrinensem [5] fœderatum civitate donavit, homo tum

barbarus, abjectoque protinus gladio per fores erupit, hoc solum inclamans: Non possum C. Marium occidere ».

XXII. 1. *Rebus Italico bello maximis gestis.* Cn. Pompeius Strabo, Cn. Pompeii Magni pater, bello Italico consul, Picentes prælio fudit et obsedit. Propter quam victoriam Romæ prætextæ aliaque magistratuum ornamenta et insignia sumpta sunt. Marsos acie vicit. Prænestinos in deditionem accepit. Vestinos et Pelignos omnino subegit.

2. *Quid? cohortes.* Illud ad Cn. Pompeium pertinet; alii ad P. Crassum, sed diversa res: Crassus enim Heracleensium legionem, non cohortes Camertium civitate donavit: itaque factum ejus in donanda civitate distinguitur ab aliis.

3. Locus admodum mendosus in pr. edd. Garatonius vero, in calce curarum secundarum ad Plancianam, restituit e MSS, ut ait, optimis, *Heracliensem Alexam*. J. V. L.

4. Omnino dubius locus. J. V. L.

5. *Aletrinensem.* Quum orator Aletrii incolas Aletrinates vulgo dicit, J. Gronovius ex aliquot MSS ubi legitur, « Aveniensem, Avennensem, Avernien-

gravitate et prudentia præstans, tum vel nimium parcus in largienda civitate? Hic tu Cn. Pompeii beneficium, vel potius judicium et factum infirmare conaris, qui fecit, quod C. Marium fecisse audierat; fecit, quod P. Crassum, quod L. Sullam, quod Q. Metellum, quod denique domesticum auctorem, patrem suum, facere viderat? Neque vero in uno Cornelio id fecit: nam et Gaditanum Hasdrubalem ex bello illo Africano, et Mamertinos obvios[6], et quosdam Uticenses, et Saguntinos fabros[7], civitate donavit. Etenim quum ceteris præmiis digni sunt, qui suo labore et periculo nostram rempublicam[8] defendunt: tum certe dignissimi sunt, qui civitate ea donentur, pro qua pericula ac tela subierunt. Atque utinam, qui ubique sunt propugnatores hujus imperii, possent in hanc civitatem venire, et contra, oppugnatores reipublicæ de civitate exterminari! Neque enim ille summus poeta noster, Hannibalis illam magis cohortationem, quam communem imperatorum, voluit esse,

sem, Avenerium », et quoniam Cicero urbes Roma semotas indicit, reponendum conjicit *Alventicensem* vel *Avenionensem*. Schütz. primam lectionem recepit, quod nobis inutile admodum videtur; orator alias Italiæ urbes protulit, Ravennam, Heracleam, Camerinum; proinde verba illa nullo modo linguæ latinæ repugnant, et Victorio aliisque doctissimis viris probantur, qui sane manuscriptis quos tempus abolevit utebantur.

6. *Et Mamertinos obvios.* Vox, *obvios*, hic, procul dubio, locum non habet. Neque dubito, quin, pro ea substituendum sit *Ovios*. Oviorum enim familia in primis clara erat apud Campanos, ut ex T. Livii libro IX, et ex historia belli Punici secundi facile intelligi potest. Porro Mamertini, coloni erant Campanorum: nam Campani milites Messanam in præsidium missi, veteribus incolis expulsis, sese Mamertinos dixerunt, ut scribit Polybius libro I. Itaque non mirum, si multa veterum e Campania familiarum nomina ibi residerint, quale Oviorum.

7. *Et Saguntinos fabros.* Videtur pro *fabros* legendum *Fabios*, ut habent codices Car. Steph. et Erfurt. etiam Barb. a manu prima; nam in eo emendatum est pessime, *Fabius*. Modo vidimus Q. *Fabium Saguntinum* a Metello Pio civitate donatum. Verum quid, si hinc inde fuerit Fabii nomen inlatum?

8. *Rempublicam defendunt.* Ernest. legit *defenderunt*. J. V. L.

« Hostem[9] qui feriet, erit, inquit, mihi Carthaginien-« sis, Quisque erit, cujatis; » etsi id[10] habent omnes leve, et semper habuerunt[11]. Itaque et cives undique fortes viros adsciverunt, et hominum ignobilium virtutem persæpe nobilitatis inertiæ prætulerunt.

XXIII. Habetis imperatorum summorum et sapientissimorum hominum, clarissimorum virorum, interpretationem juris ac fœderum : dabo etiam judicum, qui huic quæstioni præfuerunt; dabo universi populi romani; dabo[1] sanctissimum etiam judicium senatus. Judices quum præ se ferrent, palamque loquerentur, quid essent lege Papia[2] de M. Crasso[3], Mamertinis repetentibus, judicaturi : Mamertini, publice suscepta causa, destiterunt[4]. Multi in civitatem recepti ex liberis fœderatisque populis, sunt liberati : nemo umquam est de civitate accusatus, quod aut populus fundus factus non esset, aut quod fœdere civitatis mutandæ jus impediretur. Audebo etiam hoc contendere, numquam esse condemnatum, quem constaret, ab imperatore nostro civitate donatum. Cognoscite nunc populi romani judicium, multis rebus interpo-

9. Sic refingunt versus eos ex lib. XII Annal. « Hostem qui feriet, mihi erit Carthaginiensis, Quisquis erit, cujatis ». J. V. L.

10. *Etsi id*. Sic MSS reg. pro vulg. *hoc*. J. V. L.

11. *Habuerunt*. Id est, nullum discrimen admisere in delectu militum, et fortissimos viros quocumque ortos sibi libentissime adsciverunt.

XXIII. 1. *Dabo*, etc. Græv. e cod. Erfurt. « dabo sapientissimum jud. sen. » J. V. L.

2. *Lege Papia*. Duæ leges Papiæ diversis temporibus de civitate latæ sunt; de quibus diximus in oratione pro Archia : hic utraque significari potest, nam utraque peregrinos privabat jure romanæ civitatis, posterior autem Italos excipiebat : quum igitur Mamertini, Siciliæ populi, civem suum M. Crassum lege Papia, peregrinos romana civitate excludente, repeterent; judicum statim cognita voluntate, diffidentes legi, publice suscepta causa destiterunt.

3. *M. Crasso*. Qui quum Mamertinus fuisset, civis romanus factus est, et romana nomina de more sumpsit.

4. *Destiterunt*. Quum exitum judicii viderent, iisque voluntatem suam senatus renuntiavisset.

situm, atque in maximis causis re ipsa atque usu comprobatum. Cum Latinis omnibus fœdus ictum, Sp. Cassio, Postumo[5] Cominio, consulibus, quis ignorat? quod quidem nuper in columna ænea meminimus post Rostra incisum et perscriptum fuisse. Quomodo[6] igitur L. Cossinius Tiburs, pater hujus equitis romani, optimi atque ornatissimi viri, damnato T. Cœlio[7]: quomodo ex eadem civitate T. Coponius, civis item summa virtute et dignitate (nepotes T. et C. Coponios nostis), damnato C. Massone[8], civis romanus est factus? An lingua et ingenio[9] patefieri aditus ad civitatem potuit; manu et virtute non potuit? anne de nobis trahere spolia[10] fœderatis licebit; de hostibus[11] non licebit? an, quod adipisci poterunt dicendo, id eis assequi pugnando non licebit? an accusatori majores nostri majora præmia, quam bellatori, esse voluerunt?

XXIV. Quod si acerbissima lege Servilia[1] principes

5. *Postumo*. Sic Livius, II, 33, et Cicero ipse, de Rep. II, 33. Vulg. *Postumio*. J. V. L.

6. *Quomodo*. Non vis Balbum esse civem romanum, quia fundus populus Gaditanus factus non sit; at L. Cossinius Tiburs, et ex eadem civitate T. Coponius, civitatem romanam adepti sunt, licet populus Tiburtinus fundus factus non esset.

7. *Damnato T. Cœlio*. Accusavit Cossinius Cœlium senatorem, qui damnatus est: ejus accusationis ex lege Servilia præmium tulit civitatem romanam.

8. *Massone*. Cognomen Papiriæ gentis patriciæ; ut in ep. ad Pætum, lib. IX, neque tamen aliarum quoque gentium cognomen esse posse negaverim: sicuti pluribus cognominibus unam quoque gentem usam esse animadvertimus.

9. *Lingua et ingenio*. Lege Servilia sancitum erat, ut civis romanus esset, si quis ex populo fœderato senatorem accusasset et damnasset.

10. *De nobis trahere spolia*. De damnato senatore, jus romanæ civitatis tamquam spolia accipiebant.

11. *De hostibus*. An, si quis ex fœderato populo senatorem accusaverit, et damnaverit, civis romanus erit; si quis pro rep. contra hostes pugnaverit, non erit? spolia igitur habebit de nobis; de hostibus non habebit!

XXIV 1. *Lege Servilia*. Judiciis a senatu ad equestrem ordinem translatis C. Gracchus diviserat populum romanum, et bicipitem ex una fecerat civitatem, ut ait Florus, lib. III, cap.

viri[2] ac gravissimi, et sapientissimi cives, hanc Latinis, id est, fœderatis, viam ad civitatem populi jussu patere passi sunt; neque in his est hoc reprehensum Licinia et Mucia lege[3], quum præsertim genus ipsum[4] accusationis et nomen, ejusmodi præmium, quod nemo assequi posset[5] nisi ex senatoris calamitate, neque senatori, neque bono cuiquam nimis jucundum esse posset: dubitandum fuit, quin, quo in genere judicum præmia rata essent, in eodem judicia imperatorum valerent? Num fundos igitur factos populos arbitramur aut Servilia lege[6], aut ceteris, quibus Latinis hominibus erat propositum aliqua ex re præmium civitatis?

Cognoscite nunc judicium senatus, quod semper est judicio populi comprobatum. Sacra Cereris[7], judices, summa majores nostri religione confici cærimoniaque voluerunt: quæ quum essent assumpta de Græcia, et per Græcas[8] semper curata sunt sacerdo-

17: « Equidem Servilius Cæpio, senatum Livius Drusus asserere..... Drusus plebem ad se Gracchanis legibus, eisdem socios ad plebem spe civitatis erexit »: contra Servilius legem tulit acerbissimam de civitate sociis neganda.

2. *Principes viri*. Senatores: quorum damnatione civitatem Latinis dari Servilia lex jubebat.

3. *Licinia et Mucia lege*. Quæ de remittendis in suas civitates sociis lata est, renovata lege Claudia, de qua Livius, lib. XLI et XLII.

4. *Genus ipsum*. Diversum a ceteris generibus.

5. Al. *possit*. J. V. L.

6. Garaton. probat emendationem Valerii, *Serviliæ legi*. J. V. L.

7. *Sacra Cereris*. Festus Pompeius: « Græça sacra festa Cereris ex Græcia translata, quæ ob inventionem Proserpinæ matronæ colebant ». Noster de Legibus, II: « Neve quem initianto, nisi, ut assolet, Cereri Græco sacro ». Horum sacrorum originem ad Evandrum refert Halicarnassens, lib. I: « Constituerunt et Cereris templum, et sacrificia ipsi, more Græco, jejuniaque celebrarunt, in quibus nihil præsens tempus mutavit ». His festis duo videntur fuisse celebrata, Orci nuptiæ, et inventio Proserpinæ. In Orci nuptiis vino abstinebant, in sacrificio Cereris ob inventionem Proserpinæ favos lacte et vino diluebant.

8. *Per Græcas*. Senatus has sacerdotes eligebat, quod deinde populus sanciebat. Nec fas Latinis fuit hoc sacerdotio potiri.

tes, et Græca omnia nominata. Sed quum illam, quæ Græcum illud sacrum monstraret et faceret, ex Græcia deligerent, tamen sacra pro civibus civem facere voluerunt, ut deos immortales scientia peregrina et externa, mente domestica et civili precaretur. Has sacerdotes video fere aut Neapolitanas, aut Velienses[9] fuisse, fœderatarum sine dubio civitatum. Mitto vetera; proxima dico : ante civitatem Veliensibus datam, de senatus sententia C. Valerium Flaccum, prætorem urbanum, nominatim ad populum de Calliphana Veliense, ut ea civis romana esset, tulisse. Num igitur aut fundos factos Velienses, aut sacerdotem illam, civem romanam factam non esse, aut fœdus et a senatu, et a populo romano violatum arbitrabimur?

XXV. Intelligo, judices, in causa aperta, minimeque dubia, multo et plura, et a pluribus peritissimis esse dicta, quam res postularet. Sed id factum est, non ut vobis rem tam perspicuam dicendo probaremus, verum ut omnium malivolorum, iniquorum, invidorum animos frangeremus; quos ut accusator incenderet, ut aliqui[1] sermones hominum, alienis bonis mœrentium, etiam ad vestras aures permanarent, et in judicio ipso redundarent, idcirco illa in omni parte orationis summa arte adspergi videbatis: tum pecuniam L. Cornelii, quæ neque invidiosa[2] est, et, quantacumque est, ejusmodi est, ut conservata[3] magis,

9. *Velienses*. Velia urbs græca erat Phocæorum colonia, qui eodem tempore Massiliam condiderant.

XXV. 1. Ernest. conj. *maligni*, probante Weskio. J. V. L.

2. *Quæ neque invidiosa est*. Non tanta, ut invidiam parere debeat.

3. *Conservata magis*. Balbi pecuniam dicit non ita esse grandem, ut invidiam conciliare illi debeat, deinde esse ab initio locupletis patrimonii profectam, honesteque auctam; ut profusione sumptuum non dissipata, negligentiaque non dilapsa, sic neque malis artibus coacervata, videatur. Sed hunc sensum esse commodum negat Ernestius, et pro *conservata* conjicit *comparata*. Vellem cogitasset,

quam correpta esse videatur; tum luxuriam, quæ non crimine aliquo libidinis, sed communi maledicto notabatur; tum Tusculanum, quod Q. Metelli fuisse meminerat, et L. Crassi : Crassum emisse de libertino homine, Soterico Marcio; ad Metellum pervenisse de Venonii Vindicii bonis, non tenebat: simul illud nesciebat, prædiorum nullam esse gentem; emptionibus ea solere sæpe ad alienos homines, sæpe ad infimos, non legibus, tamquam tutelas, pervenire[4]. Objectum est etiam, quod in tribum Crustuminam[5] pervenerit: quod hic assequutus est legis de ambitu præmio[6], minus invidioso, quam qui legum præmiis prætoriam sententiam[7], et prætextam togam[8] consequuntur. Et adoptio Theophani[9] agitata est: per quam Cornelius nihil est, præterquam propinquorum suorum[10] hereditates, assequutus.

conservata ita hic usurpari, ut accessiones quoque patrimonii omnes comprehendat. Quidquid enim pecuniæ ab industria, fortunaque Balbo accesserat, quum sine cujusquam injuria quæsitum esset, nihil in comparando habebat criminis, multum autem laudis in conservando.

4. Addere vult Hottomann. *ad agnatos*, quod Schütz. levius inseruit. J. V. L.

5. *In tribum Crustuminam*. Rusticam, eamque nobiliorem ea, in qua Balbus antea suffragium tulerat: non enim tulerat, ut arbitror, in urbana: quod ignominiosum fuisse ait Plinius : hac de re diximus in Quintiana.

6. *Legis de ambitu præmio*. Si quis aliquem de ambitu accusasset et damnasset, præmium hoc ferebat, ut in ejus tribu, si modo nobilior ei quam sua videretur, censeretur, et suffragium ferre posset.

7. *Prætoriam sententiam*. Ut prætorio loco sententiam diceret in senatu, si prætorium senatorem, accusatum et damnatum eo loco dejecisset.

8. *Prætextam togam*. Magistratum eum, quem suffragiis populi adeptus esset is, qui postea damnatus esset : ut, P. Sulla, P. Autronio coss. des. de ambitu damnatis, accusatores eorum L. Cotta, L. Torquatus in eorum locum legis præmio successerunt. Similiter quum C. Curio Servium tribunum plebis designatum accusasset et damnasset, ejus locum obtinuit : ut est in ep. Cœlii libro VIII. Propterea scripsit ad eum Cic. lib. II : « Quum te tribunum pl. isto anno fore non putarem ».

9. *Theophani*. Sic MSS. Vulg. *Theophanis*. J. V. L.

10. *Propinquorum suorum*. Subobscura est sententia illa. Forsitan Balbus propinquis suis bona quæ ex

XXVI. Quamquam istorum animos, qui ipsi Cornelio invident, non est difficillimum mitigare: more hominum invident, in conviviis rodunt, in circulis vellicant [1]; non illo inimico, sed hoc maledico dente carpunt. Qui amicis L. Cornelii [2] aut inimici sunt, aut invident, hi sunt huic multo vehementius pertimescendi. Nam huic quidem ipsi quis est umquam inventus inimicus? aut quis jure esse potuit? Quem bonum non coluit? cujus fortunæ dignitatique non concessit? Versatus in intima familiaritate hominis potentissimi [3], in maximis nostris malis [4] atque discordiis [5] neminem umquam alterius rationis ac partis, non re, non verbo, non vultu denique offendit. Fuit hoc sive meum, sive reipublicæ fatum, ut in me unum omnis illa inclinatio communium temporum [6] incumberet: non modo non exsultavit in ruinis nostris [7] [nostrisque discordiis] Cornelius; sed omni officio, lacrymis,

adoptione adeptus fuerat largitus est. Sic saltem opinatur Manutius. Sed aliter locus intelligi potest. Balbus nihil inde adeptus est, nisi jus hæreditatis accipiendæ, si nova ex illa gente quadam ad eum veniret. Contra si, ut quidem docti contendunt, Theophanes a Cornelio fuit adoptatus, locus tunc intelligendum dabit, Balbum in priorem familiam regressum fuisse. Theophanes Mitylenæus civitate romana fuerat a Pompeio donatus, adstante romano exercitu. Cicero ad Attic. VII, 7, hanc adoptionem vituperat, quum Balbus esset Cæsaris amicus, Theophanes autem Pompeii. Invehitur quoque in luxuriam Theophanis. In his literis quas scripsit sex abhinc annis, Cicero quæ sentit, palam profitetur; hic Cæsari indulgere tantum cupit.

XXVI. 1. *In circulis vellicant.* MSS omn. amplius, « in circulis idcirco vell. » an fuit? « in circulis in circo vell. ». Sed non video, quem hic locum *idcirco* habere possit.

2. *Amicis L. Cornelii.* Pompeio et Cæsari præsertim.

3. *Hominis potentissimi.* Julii Cæsaris, quo tempore consul multa contra senatus voluntatem faciebat.

4. *Nostris malis.* Temporibus scilicet Clodianis, quibus Cicero exsul patria ejectus est.

5. *Discordiis.* Quum ab una parte uterque consul, Piso et Gabinius, P. Clodius tribunus pl. et omnes improbi, novarum rerum cupidi: ab altera optimates, et qui remp. salvam vellent, pro Ciceronis salute starent.

6. *Communium temporum.* Communium malorum: in summis civium discordiis unus ego calamitatem subii.

7. Al. *vestris.* J. V. L. — Sed

opera, consolatione, omnes, me absente, meos sublevavit. Quorum ego testimonio ac precibus munus hoc meritum huic, et, ut a principio dixi, justam et debitam gratiam refero; speroque, judices, ut eos, qui principes fuerunt conservandæ salutis, aut dignitatis meæ, diligitis et caros habetis, sic, quæ ab hoc pro facultate hujus, pro loco facta[8] sunt, et grata esse vobis, et probata. Non igitur a suis, quos nullos habet, sed a suorum, qui et multi, et potentes sunt, urgetur inimicis: quos quidem hesterno die Cn. Pompeius copiosa oratione et gravi, secum, si vellent, contendere jubebat; ab hoc impari certamine, atque injusta contentione avocabat.

XXVII. Et erat æqua lex[1], et nobis, judices, atque omnibus, qui nostris familiaritatibus implicantur, vehementer utilis, ut nostras inimicitias ipsi inter nos geramus, amicis nostrorum inimicorum temperemus. Ac, si mea auctoritas satis apud illos in hac re ponderis haberet, quum me præsertim rerum varietate, atque usu ipso, jam perdoctum viderent:

male; nam *ruinæ* omnino unius Ciceronis sunt, ut ea declarant, quæ antecedunt et quæ sequuntur. *Discordiæ* autem sunt optimatium cum Crasso, Pompeio, Cæsare, remp. obtinentibus, et cum Clodio ejusque adjutoribus. Quamquam vero in optimatibus ipse Cicero esset, atque adeo tempestatem solus ea de causa maximam hauserit; unde ille cap. 27: « dolorem alii, nos luctum mœroremque suscepimus »; tamen præfert Garatou. *vestrisque discordiis*, tamquam apertius, ne aut ruinæ cum aliis communicentur, aut discordiæ ad unam Tullii domum referri possint. — Supra autem dictum fuit *in maximis nostris malis atque discordiis*, quæ verba ad remp. universam pertinent. Nunc vero quum Balbi dolor in Ciceronis *ruinis* laudetur, nonne hinc rectius abesse iterum inculcatæ illæ civitatis *discordiæ* videntur?

8. *Pro loco*. Pro suo statu, suaque conditione.

XXVII. 1. *Et erat æqua lex*. Sensus est intelligendus, tamquam si loco τοῦ *erat* legeretur *esset*. Videtur Demosthenem in fine exordii orationis de Corona præ oculis habuisse: Καὶ τοῦτ' ἔμοιγε δοκεῖ, καὶ μάλ' εἰκότως ἄν λέγειν, ὅτι τῆς ἡμετέρας ἔχθρας ἡμᾶς ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν δίκαιον ἦν τὸν ἐξετασμὸν ποιεῖσθαι. « Hoc

etiam ab illis eos majoribus discordiis avocarem. Id enim contendere[2] de republica, quum id defendas, quod esse optimum sentias, et fortium virorum, et magnorum hominum semper putavi; neque huic umquam labori, officio, muneri defui: sed contentio tamdiu sapiens est, quamdiu aut proficit aliquid, aut, si non proficit, non obest civitati. Voluimus [3] quædam, contendimus, experti sumus; obtenta non sunt: dolorem alii, nos luctum[4] mœroremque suscepimus. Cur ea, quæ mutare non possumus, convellere malumus, quam tueri? C. Cæsarem senatus et genere supplicationum[5] amplissimo ornavit, et numero[6] die-

mihi æquissimum dici videtur, ut ipsi nostras inimicitias inter nos disceptemus ».

2. Vulg. addunt *mihi*. Lallem. post Græviam, *Ita enim contendere*. Simplicior lectio, *Etenim*. J. V. L. — *Contentio tamdiu sapiens est*. Pulchre in eamdem sententiam idem Tullius in epistola illa insigni ad Lentulum, lib. I, 9: « Id enim jubet idem ille Plato, quem ego vehementer auctorem sequor, tantum contendere in republica, quantum probare tuis civibus possis: vim neque parenti, neque patriæ afferre oportere ». — Quæ hic breviter perstringuntur, copiose Tullius exposuit illa epistola (ad Div. I, 9), ex qua huc maxime ista faciunt: « Vehementer etiam res ipsa publica me movit, quæ mihi videbatur contentionem, præsertim maximis rebus a Cæsare gestis, cum illis viris nolle fieri, et, ne fieret, vehementer recusare ». Notanda etiam quæ ibid. leguntur, I, 8: « Neque, ut ego arbitror, errarentne adversarii quidem ejus (Pompeii, iidemque Cæsaris, et Crassi), si, quum pares esse non possent, pugnare desisterent ».

3. *Voluimus quædam*. Tacite significat optimatum, et popularium civium dissensionem: popularium autem principem Cæsarem designat.

4. *Nos luctum*. Ego, qui ex illa dissensione solus exsilii calamitatem pertuli.

5. *Genere supplicationum amplissimo*. Verbis honorificentissimis: quod explanat in ea de Prov. « C. Cæsari supplicationes decrevistis, numero, ut nemini ullo ex bello; honore, ut omnino nemini ». Vide de Provinciis consularibus. Aliæ supplicationes fuerunt nuntiatis prodigiis, ut apud Livium passim: aliæ ante quam bellum susciperent ad exposcendam deorum pacem. Aliæ supplicationes ad compita, aliæ ad templa decretæ. Aliæ cum minoribus hostiis, aliæ cum majoribus. Aliæ supplicationes in urbe tantum, aliæ per totam Italiam indictæ. Nonnumquam lectos sternebant, et deorum effigies super pulvinaria in propatulo ponebant.

6. *Numero dierum novo*. Quindecim dierum, Marcellino et Philippo coss.

rum novo. Idem, in angustiis ærarii, victorem exercitum stipendio affecit; imperatori decem legatos decrevit; lege Sempronia[7] succedendum non censuit. Harum ego sententiarum et princeps, et auctor[8] fui: neque me dissensioni meæ pristinæ putavi potius assentiri, quam præsentibus reipublicæ temporibus[9] et concordiæ[10] convenire. Non idem aliis videtur. Sunt fortasse in sententia firmiores[11]; reprehendo neminem: sed assentior non omnibus; neque esse inconstantis puto, sententiam aliquam[12], tamquam aliquod navigium, atque cursum, ex reipublicæ tempestate moderari. Sed si qui sunt, quibus infinitum sit odium, in quos[13] semel susceptum sit; quos video esse nonnullos: cum ducibus ipsis, non cum comitatu assectatoribusque confligant. Illam enim fortasse pertinaciam nonnulli, virtutem alii putabunt; hanc vero iniquitatem omnes, cum aliqua crudelitate conjunctam. Sed, si certorum hominum mentes nulla ratione placare, judices, possumus, vestros quidem[14] animos

quibus hæc habita oratio est. Cæsar lib. III Bell. Gall.

7. *Lege Sempronia*. Quæ consulares provincias per senatum quotannis decerni jubebat. Pro Domo, et ad Lentulum.

8. *Princeps, et auctor*. Idem in ea de Prov.

9. *Præsentibus reip. temporibus*. Meritis Cæsaris in remp.

10. *Concordiæ*. Ne vir potentissimus, maximis rebus gestis, a republica alienaretur.

11. *In sententia firmiores*. Adhuc a Cæsare dissentiunt, non, ut ego, præsentibus reipublicæ temporibus, et concordiæ assentientes.

12. *Sententiam aliquam*, etc. Eadem sententia in ep. ad Lentulum: « Ut in navigando tempestati obsequi artis est, etiamsi portum tenere non queas; quum vero id possis, mutata velificatione, assequi, stultum est eum tenere cum periculo cursum, quem ceperis, potius quam eo commutato, quo velis, tandem pervenire: sic, quum omnibus nobis in administranda rep. propositum esse debeat, id quod a me sæpissime dictum est, cum dignitate otium; non idem semper dicere, sed semper spectare debemus ». Ad Div. I, 9, pag. 47.

13. *In quos*. Odium contra Cæsarem significari constat, cum quo perpetuas inimicitias exercebant Bibulus, Domitius Ahenobarbus.

14. *Vestros quidem animos..... oratione nostra*. Hic forsan juvabit

certe confidimus, non oratione nostra, sed humanitate vestra esse placatos.

XXVIII. Quid enim est, cur non potius ad summam laudem huic, quam ad minimam fraudem [1], Cæsaris familiaritas valere debeat? Cognovit adolescens [2]; placuit homini prudentissimo; in summa amicorum copia cum familiarissimis ejus est adæquatus. In prætura [3], in consulatu præfectum fabrum detulit [4]; consilium hominis probavit, fidem est complexus; officia, observantiamque dilexit. Fuit hic multorum illi laborum socius aliquando : est fortasse nunc nonnullorum particeps commodorum. Quæ quidem si huic obfuerint apud vos, non intelligo, quod bonum cuiquam sit apud tales viros profuturum. Sed, quoniam C. Cæsar abest longissime, atque in iis est nunc locis, quæ regione orbem terrarum, rebus illius gestis imperium populi romani definiunt : nolite, per deos

ipsius Ciceronis, quod attinebat ad se ipsum, erga hos homines voluntatem consiliumque cognoscere. Sic ille ad Q. Fratr. II, 16 : « Itaque, ut tibi placet, damus operam, ne cujus animum offendamus, atque ut etiam ab iis ipsis, qui nos cum Cæsare conjunctos dolent, diligamur, ab æquis vero, aut etiam a propensis in hanc partem vehementer et colamur et amemur ».

XXVIII. 1. *Ad minimam fraudem.* Ad minimum damnum.

2. *Adolescens.* Cæsarem coluit. — *Placuit.* Balbus. — *Homini prudentissimo.* Cæsari, corroborata jam ætate : vix enim, ut arbitror, de adolescente diceret, « homini prudentissimo ».

3. *In prætura.* Ex prætura in Hispaniam ulteriorem, ex consulatu in Galliam Cæsar est profectus : in utraque provincia præfectum fabrum sibi esse Balbum voluit.

4. *Præfectum fabrum detulit.* Is erat qui operariorum labores inspiciebat. Docti putant unum solummodo præfectum fabrum in provinciis fuisse exercitibus. — Ursinus excitavit e vetere libro *præfecturam.* Frustra. J. V. L. — *Detulit* hic non est accusavit, sed in beneficiis detulit ad ærarium, detulit Cæsar tam quum pro prætore fuisset in Hispania, quam in proconsulatu in Gallia : quod et alios sensisse Manutius prodidit, nec tamen ipse valde probat, Balbum fuisse præfectum fabrum, qui erat honor et commendatio illorum hominum, qui deferebantur ad ærarium, ut recte J. Fr. Gronov. notavit lib. III de Pec. Vet. cap. ult. Sic *deferre* apud eumdem Ciceronem, vid. ad Div.

immortales! judices, hunc illi acerbum nuntium velle perferri, ut suum præfectum fabrum, ut hominem sibi carissimum et familiarissimum, non ob ipsius aliquod delictum, sed ob suam familiaritatem vestris oppressum sententiis audiat. Misereremini ejus, qui non de suo peccato, sed de hujus[5] summi et clarissimi viri facto; non de aliquo crimine, sed periculo suo de publico jure disceptat. Quod jus si Cn. Pompeius ignoravit, si M. Crassus, si Q. Metellus, si Cn. Pompeius pater, si L. Sulla, si L. Crassus, si C. Mariüs, si senatus, si populus romanus, si, qui de re simili judicarunt, si fœderati populi, si socii, si illi antiqui Latini : videte, ne utilius vobis et honestius sit, illis ducibus errare, quam hoc magistro erudiri. Sed, si de certo, de perspicuo, de utili, de probato, de judicato vobis jure[6] esse constituendum videtis : nolite committere, ut in re tam inveterata quidquam novi sentiatis. Simul et illa, judices, omnia ante oculos vestros proponite : primum, esse omnes etiam post mortem reos[7], clarissimos illos viros, qui fœderatos civitate donarunt; deinde senatum, qui persæpe hoc judicavit; populum, qui jussit; judices, qui approbarunt. Tum etiam illud cogitatote : sic vivere, ac vixisse Cornelium, ut, quum omnium peccatorum quæstiones sint, non de vitiorum suorum pœna, sed de virtutis præmio in judicium vocetur. Accedat etiam illud, ut statuatis hoc judicio, utrum posthac amicitias clarorum virorum[8] calamitati ho-

epist. 20 : « Quod scribis de beneficiis, scito a me et tribunos militares, et præfectos, et contubernales dumtaxat meos delatos esse ».

5. *De hujus summi et clarissimi viri*. Pompeii, qui eum, confecto Hispaniensi bello, civitate donaverat.

6. *Jure*. Huc illa omnia referuntur, « certo, perspicuo, utili, probato, judicato ».

7. *Reos*. Simul cum Balbo : ut cum eo vel damnari omnes, vel absolvi sententiis vestris necesse sit.

8. *Amicitias clarorum virorum*. Et

minibus, an ornamento esse malitis. Postremo illud, judices, fixum in animis vestris tenetote[9], vos in hac causa non de maleficio L. Cornelii, sed de beneficio Cn. Pompeii judicaturos.

hic significat item, ut supra, « ab inimicis Cæsaris, et Pompeii Balbum oppugnari ».

9. *Fixum in animis vestris tenetote.* Diversis modis hanc sententiam extulit, primum: Illa, judices, omnia ante oculos vestros proponite; deinde: Tum etiam illud cogitatote; tum: Accedat etiam illud, ut statuatis hoc judicio; denique: Postremo illud, judices, fixum in animis vestris tenetote. Et Pompeium rursus inducit, quo major sit apud judices verborum auctoritas.

M. T. CICERONIS

ORATIO

IN L. CALPURNIUM PISONEM

ARGUMENTUM.

L. Calpurnius Piso et A. Gabinius consules ann. U. C. 695, non modo P. Clodio tribuno plebis rogationem in Ciceronem iniquissimam ferenti non obstiterunt, verum etiam nefarios ejus conatus et exitiosa reipublicæ consilia vehementer adjuverunt. Itaque Cicero quum esset ab exsilio revocatus, tum aliis locis acerbe eos accusavit, tum ann. U. C. 697, quum Marcellinus et Philippus coss. de provinciis consularibus lege Sempronia decernendis referrent, summo studio, in oratione de provinciis consularibus, quam habuit in senatu, egit, ut Piso e Macedonia, Gabinius e Syria revocaretur. Quam in sententiam SCto facto prior Piso e provincia rediit, et quum in senatu graviter de sententia Ciceronis questus esset, Cicero ei hac oratione respondit, et acerbissime in eum invectus est.

Ejus orationis principium, præter aliquot fragmenta ab Asconio servata, nondum est in codd. MSS repertum. In qua postquam de Pisonis genere et majoribus dixerat, exagitat honores ab eo impetratos, inprimis autem suum consulatum, cap. 1-3, cum Pisonis consulatu, cap. 4-13; suum discessum in exsilium suamque absentiam, c. 14, 15, cum Pisonis discessu in provinciam ejusque absentia, c. 16-21; deinde reditum suum, cap. 22, cum Pisonis reditu, cap. 23-26, comparat.

Tum vitam ejus urbanam exagitat; ostenditque eum senatui, equitibus, plebi romanæ, odio esse, cap. 27; deinde luxuriam ejus notat, quam Philodemus, poeta græcus, ab eo ipso rogatus delicatissimis versibus expresserat, cap. 28, 29. Deinde quod Piso dixerat, Ciceroni non invidiam, sed versus aliquot nocuisse; primum ostendit, eum inepte hos versus, male intellectos reprehendisse, cap. 30; deinde refutat, quæ ille de Pompeii et Cæsaris cum Cicerone inimicitiis dixerat, cap. 31-33.

Postremo res Pisonis in provincia gestas, labes imperii, strages provinciæ, avaritiæ, injustitiæ, crudelitatis crimina perstringit, eumque ob hæc scelera gravissimis pœnis dignum ab omnibus judicari demonstrat, cap. 34-41.

Multis hac in oratione Tullius superbe nimis de se egisse videtur; nec immerito : nam fatendum est perpetuas quas virtutibus suis laudes impertit orator, legenti fastidium movere. Inde quidam arbitrati sunt hanc orationem, non tam Pisonis odio, quam sui ipsius amore, a Cicerone fuisse scriptam; quum tam amplam sui jactandi materiam haberet, ubi vitam suam, et in rempublicam merita, cum Pisone viro conferret perditissimo. Sæpius deinde hostem ita aggreditur, ut verba illa impura, et turpissima quæque quæ narrat, nauseam moveant. Quæ tamen excusationem habent in graviori odio quo in Pisonem efferebatur; et si quid de se jactantius protulit, aliquid certe oratori, qui, pulsus in exsilium, nunc revocatus in patriam, et studio civium suorum pristinam in fortunam restitutus nimis exsultat, est condonandum.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
IN L. CALPURNIUM PISONEM.

ORATIO SEPTIMA ET TRICESIMA.

. . . .

.....I.[1] Jamne vides[2], bellua, jamne sentis, quæ sit hominum querela frontis tuæ[3]? Nemo queritur, Syrum[4], nescio quem, de grege novitiorum[5], factum

I. 1. Deest principium.

2. *Jamne vides, bellua, jamne sentis.* Verba per vim doloris et iracundiæ expressa; quibus multa præposita fuisse necesse est: quod etiam veteribus ex monumentis sumpta fragmenta declarant. *Jamne sentis,* acerbius est quam *jamne vides*, ab uno enim oculorum sensu transit ad omnes sensus: quo plus in Pisone stuporis ostendat.

3. *Quæ sit hominum querela frontis tuæ.* Quam se tua fronte deceptos homines querantur: quum aliud fronte promittas, aliud revera sis. Etenim ad severitatem ita est composita, ut multi homines, quum de eligendo magistratu egerunt, inscii quos sensus animo reconderet eum ad consulatum provexerint.

4. *Syrum.* Syri nomen plerumque pro servo usurpatur a natione. Sic apud comicos servum Syri nomine reperias: huc pertinet quod Cic. lib. II de Orat. M. Ciceronis avi, ni fallor, sui dictum refert: «Nostros homines similes esse Syrorum venalium: ut quisque maxime græce sciret, ita esse nequissimum».

5. *Novitiorum.* Novitius venalitius dicitur, qui recens alicunde advenerit: qualis a Juvenal. Sat. I describitur: «Neque in hanc urbem pedibus qui venerat albis».

esse consulem. Non enim nos color iste servilis[6], non pilosæ genæ, non dentes putridi deceperunt : oculi, supercilia, frons, vultus denique totus[7], qui sermo quidam tacitus mentis est, hic in fraudem homines impulit; hic eos, quibus erat ignotus, decepit, fefellit, induxit. Pauci ista tua lutulenta vitia noveramus; pauci tarditatem ingenii, stuporem, debilitatemque linguæ. Numquam erat audita vox in foro; numquam periculum factum consilii; nullum non modo illustre, sed ne notum quidem factum aut militiæ, aut domi. Obrepsisti[8] ad honores errore hominum, commendatione fumosarum imaginum[9], quarum simile habes nihil, præter colorem. Is mihi etiam[10] gloriabitur, se omnes magistratus sine repulsa assequutum? Mihi ista licet de me, vera cum gloria, prædicare; omnes enim honores populus romanus mihi ipsi, homini novo, detulit. Nam, tu quum quæstor es factus, etiam qui te numquam viderant, tamen illum honorem nomini mandabant tuo. Ædilis es factus. Piso[11] est a populo

6. *Color iste servilis.* Atrum colorem intelligit, proprium Asiaticis nationibus natis servituti, et Syris peculiariter.

7. *Oculi, supercilia, frons.* De Prov. cons. « Latebant libidines ejus tenebricosæ, quas fronte, et supercilio, non pudore, et temperantia contegebat ».

8. *Obrepsisti ad honores.* Obrepere ad magistratum dicitur, qui falsa specie vel probitatis, vel doctrinæ ad magistratus assumitur; et, ut vulgo loquimur, δι' ὑπόκρισιν.

9. *Commendatione fumosarum imaginum.* Fumosas appellat, quia fuliginem ipsæ vetustate contraxerant. Sen. ep. 44 : « Quid est ergo generosus? ad virtutem bene a natura compositus : hoc unum est intuendum : alioqui si ad vetera revocas, nemo non inde est, ante quod nihil est. A primo mundi ortu usque in hoc tempus perduxit nos ex splendidis sordidisque alternata series : non facit nobilem atrium plenum fumosis imaginibus ».

10. *Is mihi etiam.* L. Piso de Ciceronis insectatione querens in senatu, suos mores vitamque civibus probatam esse, communi argumento demonstraverat, quod ipsi populus omnes honores sine repulsa, communi suffragio detulisset : hinc est quod noster per dignitatem exclamet.

11. *Piso est.* Quia Piso vocaris, putabant te antiquis Pisonibus similem esse. Ideoque tibi magistratus mandaverunt.

romano factus, non iste Piso. Prætura item majoribus delata est tuis : noti erant illi mortui; te vivum nondum noverat quisquam. Me quum quæstorem in primis, ædilem priorem[12], prætorem primum cunctis suffragiis populus romanus faciebat : homini ille honorem, non generi; moribus, non majoribus meis; virtuti perspectæ, non auditæ nobilitati deferebat. Nam quid ego de consulatu loquar? parto vis, anne gesto? Miserum me! cum hac me nunc peste atque labe confero? sed nihil comparandi causa loquar: attamen[13] ea, quæ sunt longissime disjuncta[14], comprehendam. Tu consul es renuntiatus[15] (nihil dicam gravius[16], quam quod omnes fatentur), impeditis reipublicæ temporibus, dissidentibus consulibus Cæsare et Bibulo, quum hoc non recusares, quin ii, a quibus dicebare consul, te luce dignum non putarent, nisi nequior, quam Gabinius, exstitisses. Me cuncta Italia, me omnes ordines, me universa civitas non prius tabella, quam voce, priorem consulem declaravit.

II. Sed omitto, ut sit factus uterque nostrum. Sit sane Fors domina campi. Magnificentius est dicere, quemadmodum gesserimus consulatum, quam, quemadmodum ceperimus.

Ego kalendis jan. senatum, et bonos omnes, legis

12. *Ædilem priorem*. Ædiles curules tantum erant. Cicero cum Cæsonio creatus est. Prior is dicebatur quem populus suffragiis priorem elegerat.

13. *Attamen*. Al. *ac tamen*.

14. *Quæ sunt longissime disjuncta*. Hoc discrepant nostri consulatus, quod plenus sit meus dignitate et virtutibus; tuus infamia et flagitiis.

15. *Tu consul es renuntiatus*. Tu consul es declaratus voce præconis et consulis, quum libera non esset respublica in ferendis suffragiis, quum Jul. Cæsar et M. Bibulus illius anni consules adeo dissiderent, ut nullas Bibulus a Cæsare leges ferri pateretur de cælo servans et obnuntians : Cæsar vero Bibulum e foro ejecerit, solusque quodammodo administrarit remp.

16. *Nihil dicam gravius*. Cavet Cæsaris et Pompeii offensionem, qui Pisonem et Gabinium suis factionibus ad consulatum provexerant, consulemque adjuverant.

agrariæ, maximarumque largitionum metu liberavi. Ego agrum Campanum, si dividi non oportuit, conservavi; si oportuit, melioribus auctoribus [1] reservavi. Ego in C. Rabirio, perduellionis reo, XL annis [2] ante me consulem interpositam senatus auctoritatem [3] sustinui contra invidiam, atque defendi. Ego adolescentes [4] bonos et fortes, sed usos ea conditione fortunæ, ut, si essent magistratus adepti, reipublicæ statum convulsuri [5] viderentur, meis inimicitiis, nulla senatus mala gratia, comitiorum ratione privavi. Ego Antonium collegam, cupidum provinciæ, multa in republica molientem [6], patientia atque obsequio meo mitigavi. Ego provinciam Galliam [7], senatus auctoritate, exercitu et pecunia instructam et ornatam, quam cum

II. 1. *Melioribus auctoribus.* Quam quos Rullus tribunus pl. lege sua decemviros creabat. Utitur autem hac distinctione: si dividi non oportuit; si oportuit: ne Cæsarem offendat, qui consul partem agri Campani, lata lege, diviserat.

2. *XL annis.* Prope XL annis: non est enim subtilis computatio: et hunc esse morem Ciceronis, Pedianus animadvertit: nam erant tantummodo sex et triginta.

3. *Interpositam senatus auctoritatem*, etc. De eodem in oratore gloriatur, quod scilicet coram populo senatus auctoritatem defenderit, et vere; auctor enim fuerat senatus, ut contra Saturninum et Glauciam arma caperentur.

4. *Adolescentes bonos et fortes.* Marianorum proscriptorum filios: quibus ne capere magistratus liceret, Sullæ lege sancitum erat: ea lex usque ad Cæsarem dictatorem servata est. Cæsar Pansam, proscripti filium, consulem designavit.

5. *Convulsuri.* Instructi enim potestate magistratuum omnia commovissent, ut suas injurias ulciscerentur: ex privatis autem discordiis civile bellum, et reipublicæ calamitas excitatur.

6. *Multa in rep. molientem.* Studentem legibus Agrariis, et Catilinæ, ut vel decemvir fieret per leges Agrarias, vel per Catilinam novis tabulis confectis ære alieno se liberaret.

7. *Ego provinciam Galliam.* Consules solebant provincias sortiri, vel inter se comparare, id est, extra sortem convenire inter se, quam quisque provinciam in annum sequentem obtineret. Cicero quum Antonium Macedoniæ cupidum videret, eam ultro ipsi sine sorte concessit, ut collegam hoc obsequio mitigatum ad reipublicæ partes adduceret: ac ne Galliam quidem, quam in illa provinciarum comparatione obtinuerat, retinuit, sed eam deinde in concione deposuit, quod id putaret reipublicæ rationibus expedire.

Antonio commutavi[8], quod ita existimabam tempora reipublicæ ferre, in concione deposui, reclamante populo romano. Ego L. Catilinam, cædem senatus, interitum urbis, non obscure, sed palam molientem, egredi ex urbe jussi, ut, a quo legibus non poteramus, mœnibus tuti esse possemus. Ego tela, extremo mense[9] consulatus mei intenta jugulis civitatis, de conjuratorum nefariis manibus extorsi. Ego faces[10] jam accensas ad hujus urbis incendium, comprehendi, protuli, exstinxi.

III. Me Q. Catulus[1], princeps hujus ordinis, et auctor publici consilii, frequentissimo senatu, parentem patriæ nominavit. Mihi hic vir clarissimus, qui propter te sedet, L. Gellius, his audientibus, civicam coronam deberi a republica dixit. Mihi togato senatus, non, ut multis, bene gestæ, sed, ut nemini[2], conservatæ reipublicæ, singulari genere supplicationis, deorum immortalium templa patefecit. Ego quum in concione, abiens magistratu[3], dicere a tribuno plebis prohiberer,

8. Alii exhibent, *communicavi.*

9. *Extremo mense consulatus mei.* Nonis dec. quinque conjuratis in carcere necatis.

10. *Faces.* Post discessum Catilinæ, qui post eum remanserunt, alii urbis incendendæ, alii Ciceronis consulis occidendi, alii alias partes inter se diviserant.

III. 1. *Q. Catulus.* Ex hoc loco videas Plutarchum lapsum fuisse memoria, qui Catoni hanc rem tribuit, non Catulo.

2. *Sed ut nemini.* Sapienter honores sibi decretos exaggerat ex eo, quod vel paucis, vel nemini decreti fuerint; quum enim, ut philosophi post Aristotelem testantur, honor sit aliud nihil, quam quædam excellentiæ testatio, paucique adeo sint excellentes viri, tanto magis erit expetendus honor, quo paucioribus conferetur. Cæterum quum sibi soli togato dicat orator supplicationem fuisse decretam, id hyperbolice dictum videri possit, siquidem, ut auctor est Dionys. Antiq. Rom. V, Servilio Sulpitio Camerino, qui conjurationem pauperum exitialem sane reip. futuram, nisi ipsi duces spectris et somniis deterriti ultro ad consulem detulissent, prudenter togatus exstinxerat, supplicatio decreta est, paucis annis post Tarquinios exactos.

3. *Abiens magistratu.* Diximus jam antea, a Q. Metello Nepote tribuno pl. Ciceronem consulatu abeuntem prohibitum esse concionari de rebus

quæ constitueram; quumque is mihi tantummodo, ut jurarem permitteret; sine ulla dubitatione juravi [4], rempublicam atque hanc urbem mea unius opera esse salvam. Mihi populus romanus universus illa in concione non unius diei gratulationem [5], sed æternitatem immortalitatemque donavit, quum meum jusjurandum [6] tale, atque tantum, juratus ipse, una voce, et consensu approbavit. Quo quidem tempore is meus domum fuit [7] e foro reditus, ut nemo, nisi qui mecum esset, civium esse in numero videretur. Atque ita est a me consulatus peractus, ut nihil sine consilio senatus, nihil non approbante populo romano egerim; ut semper in Rostris curiam [8], in senatu populum defenderim; ut multitudinem cum principibus, equestrem ordinem cum senatu conjunxerim. Exposui breviter consulatum meum.

IV. Aude nunc, o furia, de tuo dicere: cujus [1] fuit

illis, quas in eo magistratu gesserat.

4. *Juravi.* Plutarch. scribit, quum Cicero concionem habiturus esset, Metellum et Bestiam tribunos plebis obstitisse, et pro rostris subsellia collocasse, ne conscenderet, neque aliud ei permisisse, quam ut ex inferiore loco magistratum ejuraret. Ciceronem autem non usitatum, sed novum jusjurandum jurasse.

5. *Non unius diei gratulationem.* Tantum ex eo populi rom. studio et approbatione in meum nomen decoris gloriæque manavit, ut honos ille non cum unius diei gratulatione finitus sit, sed ad æternitatem nominis mei redundarit. Hanc enim gratulationem excipient omnes anni consequentes, nec ulla umquam ætas de populi rom. in me studiis conticescet.

6. *Quum meum jusjurandum.* Quum meum jusjurandum eo consensu excepit, ut ipse juraret mea unius opera salvam esse rempublicam, meque proinde haudquaquam pejerare.

7. *Is meus domum fuit e foro reditus.* Solebant antiqui, ut sua in primarios cives studia demonstrarent, eos comitari, et honoris causa domum deducere.

8. *In Rostris curiam, in senatu populum defenderim.* Bene gloriatur, quod ordines inter se conjunxerit; id enim et ad dignitatem reipublicæ, et ad pacem otiumque civium pertinebat, quæ duo consuli spectanda sunt.

IV. 1. *Cujus fuit initium.* Quum ludos compitalitios et sacrificia servi diis Laribus solerent exhibere, senatus veritus ne servi prætextu et occasione ludorum aliquid contra salutem reipublicæ molirentur, eos ludos fieri prohibuit, L. Metello et Q. Marcio consulibus, decem annis ante Pisonis

initium ludi compitalitii [2], tum primum facti post L. Metellum et Q. Marcium, consules, contra auctoritatem hujus ordinis; quos Q. Metellus[3] (facio injuriam fortissimo viro mortuo, qui illum, cujus paucos pares hæc civitas tulit, cum hac importuna bellua conferam), sed ille designatus consul, quum quidam[4] tribunus plebis suo auxilio magistros ludos contra senatusconsultum facere jussisset, privatus[5] fieri vetuit; atque id, quod nondum potestate poterat, obtinuit auctoritate. Tu, quum in[6] III kalendas jan. compitaliorum[7] dies incidissent, Sext. Clodium, qui numquam antea prætextatus fuisset[8], ludos facere, et prætextatum volitare passus es, hominem impurum, atque non modo

et Gabinii consulatum. Publius igitur Clodius, quum statuisset omni scelere vexare rempublicam, et fæcem populi contra optimates, servitia contra liberos concitare, Sextum Clodium scribam suum, quem Cicero paullo post Clodianum canem appellat, impulit, ut ludos illos senatus auctoritate sublatos renovaret. Id Tullius hoc loco reprehendit, quod Piso ipso sui consulatus initio ludos hujusmodi fieri permiserit. Hi ludi in compitis celebrabantur.

2. Al. codd. *compitalii:* sed est, ad Attic. VII, 7, « compitalitius dies ». J. V. L.

3. *Quos Q. Metellus.* L. Cæcilio, Q. Marcio coss. quos et ipse Cicero supra memoravit, SC. collegia sublata sunt, quæ adversus remp. videbantur esse. Solebant autem magistri collegiorum ludos facere, sicut magistri vicorum faciebant, compitalitios prætextati, qui ludi sublatis collegiis discussi sunt. Post novem deinde annos, quam sublata erant, P. Clodius trib. pl. lege lata restituit collegia. Invidiam ergo et crimen restitutorum confert in Pisonem, quod, quum consul esset, passus sit ante quam lex ferretur, facere prætextatum ludos Sext. Clodium. Is fuit familiarissimus Clodii, et operarum Clodianarum dux: quo auctore postea illato ab iis corpore Clodii, curia cum eo incensa est. Quos ludos tunc quoque fieri prohibere tentavit L. Mummius trib. pl. Ante biennium autem, quam restituerentur collegia, Q. Metellus Celer consul designatus magistros ludorum ludos compitalitios facere prohibuerat, ut Cicero tradit, quamvis auctore tribuno pl. fierent, cujus tribuni nomen ad hoc tempus nemo e tenebris eduxit.

4. *Quidam.* Al. *quidem tr.*

5. *Privatus.* Consul tamen designatus.

6. *Quum in.* Abest *in.*

7. Sic vett. edd. Rom. Med. Junt. ut est ad Attic. II, 3, « pridie compitalia ». J. V. L.

8. *Prætextatus fuisset.* Prætextæ jus habuerunt ludorum editores.

facie, sed etiam oculo tuo dignissimum. Ergo his fundamentis[9] positis consulatus tui, triduo post[10], inspectante et tacente te, a P. Clodio, fatali portento prodigioque reipublicæ, lex Ælia et Fufia[11] eversa est, propugnacula murique tranquillitatis atque otii : collegia, non ea solum, quæ senatus sustulerat, restituta, sed innumerabilia quædam nova ex omni fæce urbis ac servitio concitata. Ab eodem homine, in stupris inauditis nefariisque versato, vetus illa magistra pudoris et modestiæ, severitas censoria sublata est[12]: quum tu interim, bustum reipublicæ[13], qui te consulem tum Romæ dicis fuisse, verbo numquam significaris sententiam tuam tantis in naufragiis civitatis.

V. Nondum, quæ feceris[1], sed quæ fieri passus sis, dico. Neque vero multum interest, præsertim in consule, utrum ipse perniciosis legibus, improbis con-

9. *Ergo his fundamentis*. Postquam ludos compitalitios fieri sinens, totius magistratus gerendi specimen edidisti.

10. *Triduo post*. Pridie nonas januarias passus es P. Clodii tribuni pl. rogatione, leges Æliam et Fufiam abrogari.

11. *Lex Ælia et Fufia eversa est*. Hæc erat, ut ostendit Manutius fusissime libro de legibus romanis, inter utramque distinctio, quod lex Ælia de auspiciis esset, obnuntiatione augurum et magistratuum, et intercessione tribunorum; juberetque, ut eo die, quo obnuntiatum, aut intercessum fuisset, comitia solverentur, nec omnino cum populo ageretur; lex vero Fufia diebus fastis cum populo agi prohiberet, diesque tantummodo nonnullos relinqueret, qui a comitiis habendis comitiales dicerentur. Has autem leges propugnaculum reipublicæ vocat, quod hac ratione tolleretur legum tribunitiarum multitudo, quas si singulis diebus sine intercessione et obnuntiatione ferre licuisset, multæ seditiones exstitissent.

12. *Sublata est*. Clodius tum in aliis rebus censorum minuebat auctoritatem, tum prohibebat, ne ii quemquam senatu dejicerent, nisi qui apud eos accusatus, damnatusque fuisset censoris utriusque sententia.

13. *Bustum reipublicæ*. Tradit alicubi Cic. ne naufragio finias, quum ab incendio et flamma inceperis : apte tamen hoc loco utraque translatione reipublicæ calamitatem exaggerat, quasi flamma cum fluctibus conjurarit ad reipublicæ perniciem omnino consummandam.

VI. 1. *Nondum, quæ feceris*. Prudenter hæc addit, partim ut objectionem occupet, viamque defensionis omnem præcludat, partim ut auditorum animos majorum scelerum exspectatione suspensos ad attentionem invitet.

cionibus rempublicam vexet, an alios vexare patiatur. An potest ulla esse excusatio, non dicam male sentienti, sed sedenti[2], cunctanti, dormienti in maximo reipublicæ motu consuli? Centum prope annos[3] legem Æliam et Fufiam tenueramus; quadringentos judicium notionemque censoriam. Quas leges ausus est non nemo improbus, potuit quidem nemo convellere: quam potestatem minuere[4], quo minus de moribus nostris quinto quoque anno judicaretur, nemo tam effuse petulans conatus est. Hæc sunt, o carnifex, in gremio sepulta consulatus tui. Persequere connexos his funeribus dies. Pro Aurelio tribunali[5], ne connivente quidem te, quod ipsum esset scelus, sed etiam hilarioribus oculis, quam solitus eras, intuente, delectus servorum habebatur ab eo, qui nihil sibi umquam nec facere, nec pati turpe duxit. Arma in templo Castoris (o proditor templorum[6] omnium!) vidente te, constituebantur ab eo latrone, cui templum illud fuit, te consule, arx civium perditorum, receptaculum veterum Catilinæ militum, castellum forensis latrocinii, bustum legum[7] omnium ac religionum. Erat non so-

2. *Sedenti.* Oscitanti, non auxilianti.

3. *Centum prope annos.* Bene legem commendat a vetustate: nihil enim periculosius, quam si quid in legibus innovetur. Sic nos in dedicatione hujus Collectionis (Cæsaris vol. I) relatum sapientissimi Ludovici XVIII verbum ipsi consecravimus: « Qui meliora petit, caveat peccare novando ». Ed.

4. *Quam potestatem minuere.* Studuit tamen potestatem hanc minuere Mamercus Æmilius dictator, qui legem tulit, ut censura, quæ ante per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finiretur (vide Liv. IV, 24); donec id denuo vi quadam immutatum fuit ab Appio Claudio Cæco.

5. *Pro Aurelio tribunali.* In tribunali, quod ab Aurelio Cotta nomen acceperat. Hoc erat in foro constitutum, qua parte plebecula convenire solebat; inde populo verba faciebant, qui seditiones aliquas fovere et suscitare in mentem habebant.

6. *O proditor templorum omnium!* Qui templum Castoris, et ædem Nympharum, ut a Clodio incenderentur, prodidisti.

7. *Bustum legum omnium ac religionum.* Quo templo a seditiosis oc-

lum[8] domus mea, sed totum Palatium, senatu, equitibus romanis, civitate omni, Italia cuncta, refertum, quum tu non modo ad eum Ciceronem (mitto enim domestica, quæ negari possunt; hæc commemoro, quæ sunt palam) non modo, inquam, ad eum, cui primam comitiis tuis dederas tabulam[9] prærogativæ, quem in senatu sententiam rogabas tertium, numquam adspirasti, sed omnibus consiliis, quæ ad me opprimendum parabantur, non interfuisti solum, verum etiam crudelissime præfuisti.

VI. Mihi vero ipsi, coram genero meo[1], propinquo tuo, quæ dicere ausus es? Egere, foris esse[2] Gabinium; sine provincia stare non posse; spem habere a tribuno plebis, si tua consilia cum illo conjunxisses; a senatu quidem desperasse[3]; hujus te cupiditati obsequi, sicuti ego fecissem in collega meo; nihil esse, quod præsidium consulum implorarem; sibi quemque consulere oportere. Atque hæc dicere vix audeo. Vereor, ne qui sit, qui istius insignem nequitiam, frontis

cupato leges Ælia et Fufia deflagrarunt, quæ leges auspicia hactenus summa religione servata continebant.

8. *Erat non solum.* Quum plerique omnes ex senatu, et equestri ordine, neque solum ex veteribus civibus, sed etiam ex Italia post bellum sociale recens in civitatem adscriptis, ita frequenter auxilii consiliique dandi causa domum meam convenirent, ut redundante multitudine totum montem Palatinum, in quo mea domus est, opplerent: numquam accedere conatus es, ut amico indignissime vexato aliquid opis consul afferres.

9. *Dederas tabulam.* Qui vel comitiis præerant, vel saltem qui erant candidati, quantum liquet ex Cicerone, alicui ex amicis honoris causa primam prærogativæ tabulam deferebant, ut ille primus in prærogativa, atque adeo in totis comitiis ferret suffragium. Prærogativa illa erat, quæ prima sententiam ferebat.

VI. 1. *Genero meo.* C. Pisone, cui Tulliam ducendam dederat.

2. *Egere, foris esse Gabinium.* Interpretor non esse in suis nummis, sed in ære alieno, quod debitores non possint facile domi suæ inveniri.

3. *A sen. q. desperasse.* Non fuit in potestate senatus ei provinciam denegare: nam legibus populi romani consulibus designatis decernendæ erant provinciæ. Puto igitur, hoc potius ad ornamenta provinciarum pertinere, veluti ad exercitum et pecuniam.

involutam integumentis[4], nondum cernat : dicam tamen. Ipse certe agnoscet, et cum aliquo dolore flagitiorum suorum recordabitur. Meministine [5], cœnum[6], quum ad te quinta fere hora[7] cum C. Pisone venissem, nescio quo e gurgustio te prodire, involuto[8] capite soleatum? et, quum isto ore fœtido[9] teterrimam nobis popinam inhalasses, excusatione te uti valitudinis, quod diceres, vinolentis te quibusdam medicaminibus solere curari? quam nos causam quum accepissemus (quid enim facere poteramus?), paullisper stetimus in illo ganearum tuarum nidore atque fumo; unde tu nos, quum improbissime respondendo, tum turpissime eructando ejecisti.

Idem illo fere biduo[10] productus in concionem ab eo, cui sic æquatum præbebas consulatum[11] tuum, quum esses interrogatus, quid sentires de consulatu

4. *Frontis involutam integumentis.* Vide quæ paullo post dicentur de Pisonis supercilio, de frontis nubecula, cap. 9; de Pisonis simulatione, pro Sextio, post Reditum, et alibi sæpe. Porro Pisonem magna existimatione fuisse apud homines tum ipse Cicero fatetur, tum delata paullo post ei censura testatur.

5. *Meministine.* Ipsius conscientiam testatur, ut tanto plus momenti habeat oratio.

6. *Cœnum.* Homo tam lutulente, et in tam sordidis vitiis toto corpore volutate, ut non tam cœnosus et sordidus quam ipsum cœnum, dicendus esse videaris. Abstractum loco concreti sæpissime.

7. *Quinta fere hora.* Quatuor horis antequam alii soleant mensis accumbere.

8. *Involuto capite.* Utrumque dicit tamquam a romanis moribus alienum; neque enim caput nisi tempore pluvio solebant involvere, neque soleis, sed calceis nisi tempore conviviorum uti consuerant. Solebant libidini et popinis vacaturi caput involvere.

9. *Quum isto ore fœtido.* Quod jam dentium putredine, satis fœtidum est, etiamsi ex vino et crapula fœtor alius non accesserit.

10. *Idem illo fere biduo.* Tu idem Piso biduo postquam mihi tam improbe responderas, productus in concionem a Clodio, cui ad vexandam rempublicam totam tui consulatus vim, potestatemque tribuebas, ut æqualis tibi in potestate videretur, quum esses interrogatus, etc.

11. *Cui sic æquatum præbebas consulatum tuum.* Quod suum magistratum ei tamquam viam planam et æquatam, ad omnia sua consilia perficienda præbebat.—Frustra hic hæret Ernest.

meo; gravis auctor, Calatinus credo aliquis, aut Africanus, aut Maximus, et non Cæsoninus semiplacentinus[12] Calventius, respondes, altero ad frontem sublato, altero ad mentum depresso supercilio, crudelitatem tibi non placere. Hic te ille homo, dignissimus tuis laudibus[13], collaudavit.

VII. Crudelitatis tu, furcifer, senatum consul in concione condemnas[1]? non enim me[2], qui senatui parui; nam relatio[3] illa salutaris et diligens fuerat consulis; animadversio quidem et judicium, senatus. Quæ quum reprehendis, ostendis, qualis tu, si ita forte accidisset, fueris illo tempore consul futurus. Stipendio, mehercule, et frumento Catilinam esse putasses juvandum. Quid enim interfuit inter Catilinam, et eum, cui[4] tu senatus auctoritatem, salutem civitatis,

12. *Semiplacentinus Calventius.* Sic ab avo materno, qui præco fuerat Placentiæ, nominatur. Semiplacentinum autem non Placentinum appellat, quia paterno genere romanus fuit, materno Placentinus. Juxta avum Pisonis Gallum fuisse ostendit, quia Calventius ex Gallia trans Alpes profectus Placentiæ consederat.

13. *Hic te ille homo dignissimus tuis laudibus.* Dignissimus qui a te laudetur, cui majorem infamiam non possum imprecari, quam ut tu eum vicissim laudes; et quod dicitur, scabunt mulos muli: ut enim bonorum laudes honori sunt, sic contra laudes improborum sunt infamiæ.

VII. 1. *Crudelitatis tu, furcifer, senatum consul in conc. condemnas?* Ait *condemnas*, non solum accusas, quod est indignissimum, ut indicta causa damnetur. — *Senatum.* Qui est ordo amplissimus. — *Consul.* Cujus est tum reipublicæ paci, et tranquillitati, tum vel maxime dignitati, et splendori senatus providere. — *In concione.* Quæ et facile potest ad seditionem concitari, et apud quam summa esse debet senatus auctoritas, condemnas, neque quovis crimine, sed *crudelitatis*, a qua maxime senatus debet esse alienus, quum patres a pietate et clementia nomen acceperint.

2. *Non enim me.* Non in me, sed in senatum redundat hæc infamia crudelitatis, quam mihi volebas aspergere.

3. *Nam relatio.* Ostendit, se tantummodo senatui paruisse: ego consul legatos Allobrogum cum literis Cethegi, Lentuli, et aliorum conjuratorum deduxi ad senatum: senatus autem in conjuratos animadvertit, eosque jussit in carcere fractis cervicibus jugulari.

4. *Et eum, cui tu sen. auctoritatem.* Publium Clodium, « cui tu senatus auctoritatem », eripiens senatui potestatem decernendæ provinciæ consularis lege Sempronia; « salutem civi-

totam rempublicam, provinciæ præmio vendidisti? Quæ enim L. Catilinam conantem consul prohibui, ea P. Clodium facientem consules adjuverunt. Voluit ille senatum [5] interficere; vos sustulistis : leges incendere; vos abrogastis [6] : interire [7] patriam; vos adjuvistis. Quid est, vobis consulibus, gestum sine armis? Incendere illa conjuratorum manus voluit urbem; vos ejus domum [8], quem propter urbs incensa non est. Ac ne illi quidem, si habuissent vestri similem [9] consulem, de urbis incendio cogitassent. Non enim se tectis privare voluerunt; sed his stantibus nullum domicilium sceleri suo fore putaverunt. Cædem illi civium, vos servitutem expetistis. Hic vos etiam crudeliores. Huic enim populo ita fuerat, ante vos consules [10], libertas insita, ut emori potius, quam servire, præstaret [11]. Illud vero geminum consiliis Catilinæ et Lentuli, quod me domo mea expulistis, Cn. Pompeium domum suam compulistis [12]. Neque enim, me stante, et manente in

tatis» seditionem fovens, et permittens servitia ad vim concitari *provinciæ præmio*, Macedoniæ, quam lege Clodia, non auctoritate senatus obtinere cupiebas, contra legem Semproniam *vendidisti*, et vexari lacerarique permisisti.

5. *Voluit ille senatum*. Locus vividissimus et ita compositus, ut membra membris, paria paribus respondeant.

6. *Vos abrogastis*. Rogatione Clodia leges Æliam et Fufiam abrogastis.

7. Al. malunt *interimere*; alii post, *afflixistis*. J. V. L.

8. *Vos ejus domum*. Meam ipsius, qui faces jam ad urbis incendium comparatas patefeci, protuli, exstinxi.

9. *Vestri similem consulem*. Ideo enim vel præcipue, teste Sallustio, urbem incendere statuerant, ut in illo tumultu Ciceronem occiderent, qui se contra eorum impetus muniebat.

10. *Ante vos consules*. Cum magna emphasi ostendit, non solam libertatem populi romani, sed etiam ipsos mores iis consulibus pessumdatos fuisse, quippe qui ab insito libertatis amore desciverint.

11. Frustra *præstaret* suspectum Ernestio. J. V. L.

12. *Cn. Pompeium domum suam compulistis*. Pompeius, ejecto Cicerone a P. Clodio, tam multis contumeliis est appetitus, ut ne conviciis cum impudentis adolescentis petulantia certaret, coactus fuerit privatis se parietibus continere, unde eum domum suam consules compulisse dicuntur, quod eum contumeliis impune vexari permiserint.

urbis vigilia, neque resistente Cn. Pompeio, omnium gentium victore, umquam se illi rempublicam delere posse duxerunt. A me quidem etiam pœnas expetistis, quibus conjuratorum manes mortuorum expiaretis: omne odium, inclusum nefariis sensibus impiorum, in me profudistis. Quorum ego furori nisi cessissem, in Catilinæ busto, vobis ducibus, mactatus essem. Quod autem majus indicium exspectatis, nihil inter vos et Catilinam interfuisse, quam quod eamdem illam manum ex intermortuis Catilinæ reliquiis concitastis? quod omnes undique perditos collegistis? quod in me carcerem effudistis[13]? quod conjuratos armastis? quod eorum ferro ac furori meum corpus, atque omnium bonorum vitam objicere voluistis? Sed jam redeo ad præclaram illam concionem tuam.

VIII. Tu es ille, cui crudelitas displicet? qui, quum senatus[1] luctum ac dolorem suum vestis[2] mutatione declarandum censuisset, quum videres mœrere rempublicam amplissimi ordinis luctu, o noster misericors! quid facis? quod nulla in barbaria quisquam tyrannus. Omitto enim illud, consulem edicere, ut senatus senatusconsulto ne obtemperet; quo fœdius nec fieri, nec cogitari quidquam potest. Ad misericordiam redeo ejus, cui nimis videtur senatus in conservanda patria fuisse crudelis. Edicere est ausus cum illo suo pari, quem tamen omnibus vitiis superare

13. *Quod in me carc. effudistis?* Servos et sceleratos ex ergastulis et carcere immisistis, ad vexandam rempublicam, et conflanda seditionis incendia.

VIII. 1. *Qui, q. senatus.* Al. *qui.* — Quum senatus tibi collegæque tuo luctum doloremque, quem ex meo periculo hauserat, vestis lugubris assumptione declarandum censuisset, ut respiceretis aliquando videretisque quibus cladibus afficeretis remp.

2. *Vestis mutatione.* Magistratus in luctu ponebant prætextam, senatores latum clavum, equites annulos aureos et phaleras; plebs utebatur toga pulla; de quibus multis agit Abramius ad hunc locum.

cupiebat, ut senatus, contra, quam ipse censuisset, ad vestitum rediret. Quis hoc fecit ulla in Scythia tyrannus, ut eos, quos luctu afficeret, lugere non sineret? Mœrorem relinquis[3] : mœroris aufers insignia. Eripis lacrymas, non consolando, sed minando. Quod si vestem non publico consilio patres conscripti, sed privato officio, aut misericordia mutavissent, tamen, id iis non licere per interdicta crudelitatis tuæ, potestatis erat non ferendæ : quum vero id senatus frequens censuisset, ordines reliqui jam ante fecissent; tu ex tenebricosa popina consul extractus, cum illa saltatrice tonsa[4], senatum populi romani occasum atque interitum reipublicæ lugere vetuisti.

IX. At quærebat etiam paullo ante de me, quid suo mihi opus fuisset auxilio; cur non meis inimicis, meis copiis restitissem. Quasi vero non modo ego, qui multis sæpe auxilio fuissem, sed quisquam tam inops fuerit umquam, qui, isto non modo propugnatore, tutiorem se, sed advocato, aut adstipulatore, paratiorem fore putaret. Ego istius pecudis[1] ac putidæ carnis consilio scilicet, aut præsidio niti volebam? ab hoc ejecto cadavere quidquam mihi aut opis, aut or-

3. *Mœrorem relinquis.* Me exsulare et a Clodio vexari permittis, ex quo dolorem senatus hauriebat : « mœroris aufers insignia », vestis mutationem qua senatus suum dolorem et luctum testabatur.

4. *Cum illa saltatrice tonsa*, etc. Cum Gabinio collega, qui et saltandi artem præ se fert, et post meum discessum domo et cantu, et cymbalis personante nudus in convivio saltavit. Saltatricem vocat genere feminino, ut ejus effeminatos mores et impudicitiam carpat, quemadmodum de provinciis consularibus eum *Semiramidem* nominavit. Sic Torquatus Hortensium ignominiæ causa *gesticulariam* appellat. — Tonsam appellat, quia breviori coma quam ceteri uteretur, lasciviæ causa; non enim eum tonderi plane possumus intelligere, quum scriptum sit in ea pro Sextio : « unguentis affluens, calamistrata coma ».

IX. 1. *Ego istius pecudis.* Gravi tum animi, tum corporis vitiorum exprobratione Pisonem insectans, a stoliditate pecudem, a valitudine et forma putidam carnem appellat, ut hoc contemptu ostendat, se neque consilio neque præsidio Pisonis uti voluisse.

namenti expetebam? Consulem ego[2] tum requirebam, consulem, inquam, non illum quidem, quem in hoc animali[3] invenire non possem, qui tantam reipublicæ causam gravitate et consilio suo tueretur, sed qui, tamquam truncus atque stipes, si stetisset modo, posset sustinere tamen titulum consulatus. Quum enim esset omnis causa illa mea consularis et senatoria, auxilio mihi opus fuerat et consulis, et senatus: quorum alterum etiam ad perniciem meam erat a vobis consulibus conversum; alterum reipublicæ penitus ereptum. Attamen, si consilium exquiris meum, neque ego cessissem, et me ipsa suo complexu patria tenuisset, si mihi cum illo bustuario gladiatore[4], et tecum, et cum collega tuo decertandum fuisset. Alia enim causa[5] præstantissimi viri, Q. Metelli, fuit: quem ego civem, meo judicio, cum deorum immortalium laude conjungo; qui C. illi Mario, fortissimo viro, et consuli, et sextum consuli, et ejus invictis legionibus, ne armis confligeret, cedendum esse duxit. Quod mihi igitur certamen esset hujusmodi? cum C. Mario scilicet, aut cum aliquo pari, an cum altero, barbaro Epicureo[6], cum altero, Catilinæ laternario[7]? quos ne-

2. *Consulem ego*. Miro contemptu Pisonis indignitatem perstrinxit: eum non solum negat fuisse animo et gravitate consulem, sed adeo nomine consulis indignum fuisse dicit, ut ne nomen quidem et titulum sustineret.

3. Isidorus, Origin. II, 31, habet *maiali*. Damnat Hottomann. Observ. VIII, 7. Probant tamen multi.

4. *Bustuario gladiatore*. Existimo oratorem ad peculiare Clodii facinus alludere: gladiatores enim bustuarios ad seditionem concitaverat, ut reditum Ciceroni præcluderet.

5. *Alia enim causa*. Non est quod quisquam existimet, me Quinti Metelli Numidici factum voluisse imitari, qui quod in Luc. Apuleii Saturnini legem agrariam annitente Mario latam de agris viritim dividendis jurare noluisset, de civitate maluit, quam de sententia dimoveri, et sponte concessit, ne si invito Mario in urbe remanere voluisset, cum Mario fortissimo imperatore armis confligens rempublicam in grave discrimen adduceret.

6. Lallem. *Epicuro*.

7. *Catilinæ laternario*. Laternarium vocat, quod ad explendas libidines

que hercule ego, neque supercilium tuum, neque collegæ tui cymbala ac crotala[8] fugi; neque tam fui timidus, ut, qui in maximis turbinibus ac fluctibus reipublicæ navem gubernassem, salvamque in portu collocassem, frontis tuæ nubeculam, tum collegæ[9] tui contaminatum spiritum pertimescerem. Alios ego vidi ventos; alias prospexi animo procellas; aliis impendentibus tempestatibus non cessi, sed his unum[10] me pro omnium salute obtuli. Itaque discessu tum meo omnes illi nefarii gladii[11] de manibus crudelissimis exciderunt: quum quidem tu, o vecors et amens, quum omnes boni abditi inclusique mœrerent, templa gemerent[12], tecta ipsa urbis lugerent, complexus es illud funestum animal[13] ex nefariis stupris, ex civili cruore, ex omnium scelerum importunitate, et flagitiorum impunitate concretum, atque eodem in templo[14], eodem et loci vestigio et temporis, arbitria[15] non mei solum, sed patriæ funeris abstulisti.

X. Quid ego illorum dierum epulas, quid lætitiam et gratulationem tuam, quid cum tuis sordidissimis gregibus[1] intemperantissimas perpotationes prædi-

facem et laternam præferret Catilinæ.

8. *Cymbala ac crotala.* Cymbala et crotala saltatores composito sonitu adjuvabant.

9. Schütz. malit, « aut collegæ tui ». J. V. L.

10. *Sed his unum me.* Obviam ivi periculo, et pro republica solus tempestatem excepi, cap. 20, cum hoc loco plane est conferendus Sext.

11. *Gladii de manibus crudelissimis exciderunt.* Cedens e civitate id sum consequutus, ut improborum civium animos jam ad bellum civile paratos represserim, effecerimque, ne respublica bellorum incendio deflagraret.

12. *Templa gemerent.* Neque id magnis scriptoribus est insuetum, ut luctum tribuant rebus inanimis et brutis. Maro Bucol. V, 27: « Daphni, tuum Pœnos etiam ingemuissé leones Interitum, montesque feri sylvæque loquuntur ».

13. *Funestum animal.* P. Clodium.

14. *Atque eodem in templo.* In templo Castoris, vel in ipso foro, et Aurelio tribunali.

15. *Arbitria...funeris.* Præmia mei funeris, provinciam scil. Macedoniam, quam prodito Cicerone obtinuit.

X. 1. *Cum tuis sordid. gregibus.* Cum tuis Græculis et Epicureis, qui

cem? Quis te illis diebus sobrium, quis agentem aliquid, quod esset libero dignum, quis denique in publico vidit? quum collegæ tui domus cantu et cymbalis personaret, quumque ipse nudus in convivio saltaret: in quo ne tum quidem, quum illum suum saltatorium versaret orbem [2], fortunæ rotam pertimescebat. Hic autem non tam concinnus helluo, nec tam musicus [3], jacebat in suo Græcorum fœtore atque vino. Quod quidem istius, in illis reipublicæ luctibus, quasi aliquod Lapitharum [4] aut Centaurorum convivium ferebatur: in quo nemo potest dicere, utrum iste plus biberit, an vomuerit, an [5] effuderit. Tu etiam mentionem facies consulatus tui, aut te fuisse Romæ consulem dicere audebis? Quid? tu in lictoribus, in toga et [6] prætexta esse consulatum putas? quæ ornamenta etiam in Sext. Clodio [7], te consule, esse voluisti. Hujus tu Clodiani canis [8] insignibus consulatum declarari putas? Animo

pecudum instar summum bonum sordidissimis corporis voluptatibus metiuntur.

2. *Saltatorium versaret orbem.* Tacitus in libro de Oratoribus, c. 23, recte Fortunæ rotam irridet, quod quidem inane esse omnino indicat. Cicero, qui summa ingenii ubertate verba verbis sæpius opponebat, hoc in genere aliquando errat. Hic excusationem non habet, nam ipse loquitur, neque sicut in Act. in Verr. refert quæ plebecula contra Verrem jactitaret. Saltatorium orbem sicut ceteri intelligimus: quidam hoc esse dicunt quod Græci τρόχος vocant, quodque saltando movebatur, vel quædam musica instrumenta de quibus verba fecit orator.

3. *Nec tam musicus.* Qui cantu cymbalisque delectaretur: nam ad concentum fidium vocumque saltabant.

4. *Lapitharum aut Centaurorum.* Quod cum cæde et contentione factum, fabulæ narrant.

5. Al. *aut.*

6. Turneb. pro vitioso habet hunc loquendi modum, atque *et* delendum putat. J. V. L.

7. *Etiam in Sext. Clodio.* Tu, quum in kalendas januarias compitalitiorum dies incidisset, Sextum Clodium, Pub. Clodii scribam, hominem impurum, qui numquam antea prætextatus fuisset, ludos facere, lictores habere, et prætextatum volitare passus es.

8. *Clodiani canis.* Hujus Sexti Clodii, qui, canis instar, sequutus est in vexanda republica, bonis allatrandis, et morsu appetendis, P. Clodii vestigia.

consulem esse oportet, consilio, fide, gravitate, vigilantia, cura; toto denique munere consulatus omni officio tuendo; maximeque, id quod vis nominis præscribit, reipublicæ consulendo. Ego consulem esse putem, qui senatum esse in republica non putavit? et sine eo[9] consilio consulem numerem, sine quo Romæ ne reges quidem esse potuerunt? Etenim illa jam omitto: quum servorum delectus[10] haberetur in foro; arma in templum Castoris luce et palam comportarentur; id autem templum, sublato aditu, revulsis gradibus[11], a conjuratorum reliquiis, atque a Catilinæ prævaricatore[12] quondam, tum ultore, armis teneretur; quum equites romani relegarentur[13], viri boni lapidibus e foro pellerentur, senatui non solum juvare rempublicam, sed ne lugere quidem liceret; quum civis is, quem hic ordo, assentiente Italia cunctisque gentibus, conservatorem patriæ judicarat, nullo judicio, nulla lege, nullo more, servitio atque armis pelleretur, non dicam auxilio vestro, quod vere licet dicere, sed certe silentio; tum Romæ fuisse consules quisquam existimabit? Qui latrones igitur, si

9. *Sine eo consilio.* Sine senatu: quod summum consilium vocabatur.

10. *Servorum delectus.* Nefas erat servos ad delectum vocari, atque adeo hoc servorum delectu populi romani majestas, etc. imminuta.

11. *Sublato aditu, revulsis gradibus.* Ne cui, ferente leges Clodio, obnuntiare, intercedere, aut aliquo modo impedire cupienti, daretur introitus. Pro Domo: « Quum arma in ædem Castoris comportabas, nihil aliud, nisi uti ne quid per vim agi posset, machinabare: quum vero gradus Castoris convellisti, ac removisti; tum, ut modeste tibi agere liceret homines audaces ab ejus templi aditu atque adscensu removisti ».

12. *A Catilinæ prævaricatore.* Catilinam a P. Clodio repetundarum esse accusatum, eoque prævaricante absolutum, et Asconius auctor est, et Cicero ipse his verbis in ea de Har. Resp. « a Catilina pecuniam accepit, ut turpissime prævaricaretur ».

13. *Quum equites romani relegarentur.* Hoc dicit propter L. Ælium Lamiam, studiosissimum Ciceronis, principem equestris ordinis, edicto Gabinii consulis relegatum, quod eo auctore vestitum equites, lege Clodia promulgata, mutaverant, et una cum ipso pro salute Ciceronis populo supplicaverant.

quidem vos consules? qui prædones, qui hostes, qui proditores, qui tyranni nominabuntur?

XI. Magnum nomen est, magna species, magna dignitas, magna majestas consulis: non capiunt angustiæ pectoris tui, non recipit levitas ista, non egestas animi; non infirmitas ingenii sustinet, non insolentia rerum secundarum tantam personam, tam gravem, tam severam. Seplasia [1] mehercle, ut dici audiebam, te, ut primum adspexit, Campanum consulem [2] repudiavit. Audierat Decios, Magios [3], et de Taurea illo Jubellio aliquid acceperat: in quibus si moderatio illa, quæ in nostris solet esse consulibus, non fuit; at fuit pompa, fuit species, fuit incessus [4] saltem Seplasia dignus, et Capua. Gabinium denique si vidissent duumvirum vestri illi unguentarii, citius agnovissent. Erant illi compti capilli, et madentes cincinnorum fimbriæ [5], et fluentes [6] cerussatæque buccæ, dignæ Capua, sed illa vetere. Nam hæc quidem, quæ nunc est, splendidissimorum hominum, fortissimorum virorum, optimorum civium [7], mihique amicissimorum multitudine redundat; quorum Capuæ te prætextatum nemo adspexit, qui non gemeret desiderio mei; cujus con-

XI. 1. *Seplasia*. Platea Capuæ, in qua unguentarii negotiabantur, non sine fraudis suspicione. In Rull. 2, 93; Val. Max. IX, 1, ext. 1; Plin. XVI, 10, XXXIV, 11, et alii. En.

2. *Campanum consulem*. Duumviri Capuæ pro consulibus erant: duumviros autem C. Cæsar consul, lege lata de agro Campano dividendo, creaverat socerum suum Pisonem, et generum Cn. Pompeium. Post Red. in Sen. « Capuæne te putabas, in qua urbe domicilium quondam superbiæ fuit, consulem esse, sicut eras eo tempore, an Romæ, in qua civitate omnes ante vos consules senatui paruerunt? »

3. *Decios, Magios*. De hisce omnibus vide Valer. lib. V, cap. 6, et Plin. lib. XXI, cap. 5.

4. *Fuit incessus*. Incessus majestatem quamdam et pompam significat.

5. *Fimbriæ*. Servius, ad Virg. Georg. I, 120, legisse videtur *fibræ*. J. V. L. — *Fimbriæ*, extremitates, a *fibro*, quod antiquis extremum erat. Varro de Ling. Lat. IV, 13. — *Cincinni*, crines intorti. Gr. κίγκιννος.

6. *Fluentes buccæ*. Propter nimiam pinguedinem et mollitiem.

7. *Optimorum civium*. Erant enim

silio quum universam rempublicam, tum illam ipsam urbem [8] meminerant esse servatam. Me inaurata statua donarant; me patronum unum adsciverant; a me se habere vitam, fortunas, liberos arbitrabantur; me et præsentem contra latrocinium tuum suis decretis legatisque defenderunt[9], et absentem, principe Cn. Pompeio referente, et de corpore reipublicæ tuorum scelerum tela revellente, revocarunt. An tu eras consul, quum in Palatio mea domus ardebat, non casu aliquo, sed ignibus injectis, instigante te? Ecquod in hac urbe majus umquam incendium [10] fuit, cui non consul subvenerit? At tu, illo ipso tempore, apud socrum tuam prope a meis ædibus, cujus domum ad meam exhauriendam patefeceras, sedebas, non exstinctor, sed auctor incendii, et ardentes faces furiis [11] Clodianis pæne ipse consul ministrabas.

hoc tempore cives romani, colonia lege Cæsaris eo deducta. Pro Sextio: « Qua de causa et tum conventus ille Capuæ huic apud me P. Sextio maximas gratias egit; et hoc tempore iidem homines, nomine commutato coloni, decurionesque beneficium P. Sextii testimonio declarant ».

8. *Illam urbem.* Pro Sext. « Conventus ille Capuæ, qui propter salutem illius urbis, consulatu conservatam meo, me unum patronum adoptavit ».

9. *Defenderunt.* Piso venit Capuam, quum simul et Romæ consul, et ibi duumvir esset. Vide pro Sext. cap. 8. Campani tum Ciceronem non modo *defenderant*, cujus in periculo quum legatos Romam misissent, eum jam expulsum gemebant; sed etiam coloniæ suæ decreto, si fieri potuisset, in patriam *revocarant.* Pompeius enim ad Ciceronem defendendum excitatus (inf. cap. 12) Clodianæ factioni cœpit obsistere. Tum ex ejus auctoritate L. Ninnius ad senatum retulit de Tullii reditu kalendis jun. Pisone ipso et Gabinio coss. quem reditum quum senatus frequens decerneret, intercessit Ninnii collega Ælius Ligur trib. pl. Constant hæc ex c. 31 pro Sext. Postea Pompeius, qui erat Capuæ cum Pisone duumvir, « ubi nullus emptus intercessor », retulit ad Campanos decuriones, placeretne, revocari M. Tullium, et placere illi censuerunt.

10. *Incendium.* Post profectionem ex urbe Ciceronis, bona ejus P. Clodius publicavit: postea direpta sunt omnia, quæ aut in domo, aut in villis fuerunt, et ex eis ad ipsos consules lata complura: domus direpta primum, deinde inflammata ac diruta est. Socrus Pisonis quæ fuerit, invenire non potui, videlicet quod auctores rerum non perinde in domibus ac familiis feminarum, nisi illustrium, ac virorum nomina tradiderunt.

11. *Furiis Clodianis.* Seditiosis a

XII. An vero reliquo tempore consulem te quisquam duxit? quisquam tibi paruit[1]? quisquam in curiam venienti assurrexit? quisquam consulenti respondendum putavit? Numerandus est ille annus denique in republica, quum obmutuisset senatus, judicia conticuissent, mœrerent boni, vis latrocinii vestri tota urbe volitaret, neque civis unus ex civitate, sed ipsa civitas tuo et Gabinii sceleri furorique cessisset?

At ne tum quidem[2] emersisti, lutulente[3] Cæsonine, ex miserrimis naturæ tuæ sordibus, quum experrecta tandem virtus clarissimi viri, celeriter et verum amicum[4], et optime meritum civem, et suum pristinum morem[5] requisivit; neque est ille vir passus, in ea republica, quam ipse decorarat atque auxerat[6], diutius vestrorum scelerum pestem morari: quum tamen ille, qualiscumque est, qui est ab uno te improbitate victus, Gabinius, collegit ipse se, vix, sed collegit tamen, et contra suum Clodium, primum simulate,

Publio Clodio ad incendium domus meæ concitatis. Vocat furias, quod in fabulis furiæ cum facibus et tædis ardentibus soleant induci.

XII. 1. *Quisquam tibi paruit?* Quo obsequio dignitas potius, quam prætexta et lictoribus continetur.

2. *At ne tum quidem.* Ne tum quidem in viam melioremque frugem rediisti, quum « aliquando serius quam ipse vellet, Cn. Pompeius invitissimis iis, qui mentem optimi ac fortissimi viri, suis consiliis ac fictis terroribus a defensione meæ salutis averterant, excitavit illam suam non sopitam, sed suspicione aliqua retardatam consuetudinem reip. bene gerendæ ». Orat. pro Sextio. Quia scilicet Pompeius, quum vexari se contumeliis a Clodio videret, cogitavit de revocando Cicerone, quem furoribus Clodianis opponeret.

3. *Lutulente Cæsonine.* Al. *Cæsoni.* Minus recte.

4. *Et verum amicum.* Ciceronem scilicet.

5. *Et suum pristinum morem requisivit.* Consuetudinem reip. bene gerendæ.

6. *Auxerat.* Qui imperio romano tres terrarum partes tribus triumphis adjunxerat. Non passus est vos intus eam vexare rempublicam, quam armis tutabatur. Inde patet quantum despectus fueris, qui, quamvis consul, et omni dignitatis tuæ apparatu ornatus, nullum inveneris qui tibi morem vellet gerere. At si quando tibi venienti quidam assurgerent, non Pisonem ii, sed consulem salutabant.

deinde non libenter, ad extremum tamen pro Cn. Pompeio vere vehementerque pugnavit. Quo quidem in spectaculo 7 mira populi romani æquitas [8] erat. Uter eorum perisset, tamquam lanista [9], in ejusmodi pari lucrum fieri putabat; immortalem vero quæstum, si uterque cecidisset. Sed ille tamen agebat aliquid: tuebatur auctoritatem summi viri. Erat ipse sceleratus, erat gladiator; cum scelerato tamen, et cum pari gladiatore pugnabat. Tu, scilicet homo religiosus et sanctus, fœdus, quod meo sanguine in pactione provinciarum iceras, frangere noluisti. Caverat enim sibi ille sororius adulter, ut, si tibi provinciam, si exercitum, si pecuniam [10] ereptam ex reipublicæ visceribus dedisset, omnium suorum scelerum socium te adjutoremque præberes. Itaque in illo tumultu [11] fracti fasces; ictus ipse; quotidie tela, lapides, fugæ; deprehensus [12] denique cum ferro ad senatum is, quem ad Cn. Pompeium interimendum collocatum fuisse constabat.

7. *Quo quidem in spectaculo.* Pugnæ et dissensionis, quæ inter Gabinium et Clodium exarserat.

8. *Mira pop. romani æquitas erat.* *Æquitas* hic accipi debet pro securo et tranquillo animi statu.

9. *Uter eorum perisset, tamquam lanista.* Causam reddit, cur respublica spectaret hoc certamen tanta animi æquitate: quemadmodum, inquit, lanista, qui gladiatorum paria in certamen adducit, et inter se committit, quum eos ante gladiandi arte instruxit, lucrum se facere putat, quum aliquis occiditur; nam ejus et alendi et docendi onere liberatur; ita respublica lucrum se facere putabat, sive Clodius, sive Gabinius in eo certamine concidisset. Dubium tamen est, utrum populus romanus, an Clodius et Gabinius cum lanista conferantur: si populus romanus, sensus erit: Populum instar lanistæ malorum gladiatorum mortem non timentis spectasse pugnam Clodii et Gabinii mira animi æquitate. Si Clodius et Gabinius cum lanista conferantur, dicendum est hoc loco lanistam pro gladiatore, non pro gladiatorum magistro et doctore usurpari.

10. *Si pecuniam.* Quadringenta quinquaginta millia aureorum, deprompta ex ipso ærario.

11. *In illo tumultu.* Qui exortus est, quum Gabinius Clodium impugnaret, tu vero defenderes.

12. *Deprehensus denique.* Clodii servus, teste Plutarcho, cum sica ad occidendum Pompeium in janua curiæ fuerat collocatus.

XIII. Et quis audivit[1] non modo actionem aliquam, aut relationem, sed vocem omnino, aut querelam tuam? Consulem te tum fuisse putas, cujus in imperio[2], qui rempublicam, senatus auctoritatem servarat[3] [idemque[4] in Italia], qui omnes omnium gentium partes tribus triumphis devinxerat, is se in publico tuto statuit esse non posse? An tum eratis consules, quum, quacumque de re verbum facere cœperatis, aut referre ad senatum, cunctus ordo reclamabat, ostendebatque nihil esse vos acturos, nisi prius de me retulissetis? quum vos, quamquam fœdere[5] obstricti tenebamini, tamen cupere vos diceretis, sed lege impediri[6]? Quæ lex privatis hominibus esse lex[7] non videbatur, inusta per servos[8], incisa per vim, imposita per latrocinium, sublato senatu, pulsis e foro bonis omnibus, capta republica contra omnes leges[9], nullo scripta[10] more:

XIII. 1. *Et quis audivit*, etc. Ecquis vidit, te resistentem non dicam potestate consulari, sed vel privato consilio: actio enim et relatio videtur esse consularis; vox et querela privati officii, ut relatio sit consultatio senatus, actio ipsius senatusconsulti conclusio.

2. *Cujus in imperio*. Consulatu.

3. *Senatus auctoritatem servarat*. Hoc ad Ciceronem pertinet: cetera ad Pompeium. — Lallem. *auctoritate*.

4. *Idemque in Italia*. Mendosus locus. Gulielm. conj. *fidemque*. Multo felicius Lallem. post Manut. *is neque in Italia*. Lectiones has in interpretando sequimur. J. V. L.

5. *Fœdere obstricti*. Fœderis, quod meo sanguine in pactione provinciarum iceratis, religione devincti.

6. *Sed lege impediri?* Lege Clodia de meo exsilio prohiberi, quo minus ad senatum de meo reditu referretis.

7. *Esse lex*. MS Gud. 2 non agnoscit verba, *esse lex*, probante Gœr. ad Academ. I, 8. J. V. L.

8. *Inusta per servos*. Quasi ferro candenti in reipublicæ fronte ad perpetuam ignominiam impressa. Servis enim fugitivis et calumniatoribus notas inurebant, ideoque dicit legem inustam per servos, ut rei indignitatem exaggeret: servi, inquit, immissi ex ergastulis, atque adeo notis inusti hanc reipublicæ non legem, sed labem intulerunt.

9. *Contra omnes leges*. Contra leges sacratas et leges XII Tabularum. Pro Domo sua: «Quo jure? quo more? quo exemplo legem nominatim de capite civis indemnati tulisti? vetant leges sacratæ, vetant duodecim tabulæ, leges privatis hominibus irrogari, id est enim privilegium».

10. *Nullo scripta more*. Non servato trinundino, quod in aliis servari

hanc qui se metuere dicerent, hos[11] consules, non dicam animi hominum, sed fasti ulli ferre possunt? Nam, si illam legem non putabatis[12], quæ erat contra omnes leges, indemnati civis atque integri[13] capitis bonorumque tribunitia proscriptio; hac tamen obstricti pactione tenebamini: quis vos non modo consules, sed liberos fuisse putet, quorum mens fuerit oppressa præmio, lingua adstricta mercede? Sin illam vos soli legem putabatis, quisquam vos consules tunc fuisse, aut nunc esse consulares putet, qui ejus civitatis, in qua in principum numero vultis esse, non leges, non instituta, non mores, non jura noritis? An, quum proficiscebamini paludati[14] in provincias vel emptas[15], vel ereptas[16], consules vos quisquam putavit? Itaque, credo, si minus frequentia sua vestrum egressum ornando atque celebrando; at ominibus saltem bonis, ut consules, non tristissimis, ut hostes, aut proditores prosequebantur.

XIV. Tune etiam[1], immanissimum ac fœdissimum monstrum! ausus es meum discessum illum, testem

consuevit. Contra quoque judiciorum morem et instituta civitatis.

11. *Hos consules.* Abest *hos.*

12. *Putabatis.* Al. *putabitis.*

13. *Integri capitis.* Id est, civis, qui non erat jure capite deminutus.

14. *Quum proficiscebam. paludati.* Quum votis in Capitolio nuncupatis, Gabinius in Syriam cum auctoritate proconsulari se conferret, tu vero Macedoniam peteres. Varro explicat hujus profectionis solennem ritum, VI de L. L. Ed.

15. *Vel emptas.* A Clodio, mei capitis et sanguinis pactione, quem prodidistis.

16. *Vel ereptas.* A republica, qua adhuc stante non solum ad meum sanguinem hauriendum, sed etiam ad ejus spolia detrahenda advolavistis. Pro Sext. et superius, « Eodem et loci vestigio et temporis arbitria non mei solum, sed patriæ funeris abstulistis ».

XIV. 1. *Tune etiam.* Arrepta occasione graviter et inflammato quodam impetu ad alteram comparationis inter se, et Pisonem institutæ partem delabitur; ejusque impudentiam hinc ostendit, quod Ciceroni fugam objecerit et exprobrarit, quam ad occultanda sua scelera perpetuo silentio tegere, et, quantum fas erat, ex animis hominum obliterare debuisset, ne dum in memoriam revocaret.

sceleris et crudelitatis tuæ, maledicti et contumeliæ loco ponere? Quo quidem tempore cepi, patres conscripti, fructum immortalem[2] vestri in me et amoris et judicii; qui non admurmuratione, sed voce et clamore, abjecti hominis et semivivi[3] furorem petulantiamque fregistis. Tu luctum senatus[4], tu desiderium equestris ordinis[5], tu squalorem Italiæ[6], tu curiæ taciturnitatem annuam, tu silentium perpetuum[7] judiciorum ac fori, tu cetera illa in maledicti loco pones, quæ meus discessus reipublicæ vulnera inflixit? Qui si calamitosissimus fuisset, tamen misericordia dignior, quam contumelia, et cum gloria[8] potius esse conjunctus, quam cum probro putaretur; atque ille, dolor meus duntaxat, vestrum quidem scelus[9] ac dedecus haberetur. Quum vero (forsitan hoc, quod dicturus sum, mirabile auditu esse videatur, sed certe id dicam, quod sentio), quum tantis a vobis, patres conscripti, beneficiis affectus sim, tantis honoribus, non modo illam calamitatem esse non duco, sed, si quid mihi potest a republica esse sejunctum, quod vix po-

2. *Fructum immortalem.* Testimonium quod mihi in immortalem gloriam redundat. Prudenter hæc interserit, ut partim se erga P. C. gratum ostendat, partim eosdem contra Pisonis petulantiam accendat.

3. *Semivivi.* Sunt qui legendum putent *semiviri.* J. V. L.

4. *Luctum senatus.* Qui publico consilio senatusconsultum fecit, ut pro me vestis lugubris sumeretur.

5. *Desiderium equestris ordinis.* Qui pæne universus vestem pro me mutavit, e quo ordine viginti prope adolescentum millia me comitabantur, ut Clodii vim a me prohiberent, quique per Q. Hortensium et C. Curionem consulem opem petierunt., etc.

6. *Squalorem Italiæ.* Quæ tantum dolorem hausit desiderio mei, ut ipsi etiam agri squallere viderentur.

7. *Tu silentium judiciorum ac fori.* Pro Sextio, quum « non solum homines, sed tecta urbis ac templa lugerent, nemo vestrum forum, nemo curiam, nemo lucem adspicere vellet ». In Vatinium : « Cujus desiderio forum mœstum, muta curia, omnia denique bonarum artium studia siluerunt ». Sed hæc per exaggerationem : neque enim judicia omnino siluerunt.

8. *Cum gloria.* Propter summum reip. studium erga meam salutem.

9. *Vestrum quidem scelus.* Qui provinciarum pactione devincti me Clodio prodidistis.

test; privatim ad meum nomen augendum, optandam duco mihi fuisse illam expetendamque fortunam. Atque, ut tuum lætissimum diem cum tristissimo meo conferam, utrum tandem bono viro et sapienti optabilius putas, sic exire a patria, ut omnes sui cives salutem, incolumitatem, reditum precentur, quod mihi accidit; an, quod tibi proficiscenti evenit, ut omnes exsecrarentur[10], male precarentur, unam tibi illam viam[11] et perpetuam esse vellent? Mihi, medius fidius, in tanto omnium mortalium odio, justo præsertim et debito, quævis fuga potius[12], quam ulla provincia, esset optatior.

XV. Sed perge porro. Nam si illud meum turbulentissimum tempus profectionis tuo tranquillissimo præstat, quid conferam reliqua, quæ in te dedecoris plena fuerunt, in me dignitatis? Me kalendis[1] jan. qui dies post obitum occasumque nostrum reipublicæ primus illuxit, frequentissimus senatus, concursu Italiæ, referente clarissimo atque fortissimo viro, P. Lentulo, consentiente populo romano[2], atque una voce revocavit. Me idem senatus exteris nationibus, me legatis magistratibusque nostris auctoritate sua, consularibus literis, non, ut tu Insuber[3] dicere ausus

10. *Ut omnes exsecrarentur.* Invenio duplicem fuisse exsecrationis rationem qua prosequebantur exeuntes: alteram tumultuariam, et non tam publico magistratus senatusve consilio, quam communi plebis conspiratione susceptam, ut contigit Pisoni et Gabinio: alteram rite, certis ceremoniis verbisque conceptam fieri solitam. Altera tacito plebis consensu, et admurmuratione fiebat.

11. *Unam tibi illam viam et perpetuam.* Quum omnes expeterent, ut in illa via perires, nec prius illius viæ quam vitæ finem invenires. Commode Manutius hunc ex Nonio Turpilii versum profert, « Egredere: atque utinam istuc perpetuum itiner sit tibi! »

12. *Potius.* Abest in MS Faerni.

XV. 1. *Me kalendis jan.* Quo die P. Lentulus Spinther, et Q. Metellus Nepos consulatum inierunt. Qui dies post profectionem meam primus reip. quasi fugatis tenebris illuxit.

2. Lallem. *populi romani.*

3. *Non, ut tu Insuber.* Calventius Pisonis avus maternus ex Gallia Trans-

es, orbatum patria, sed, ut senatus illo ipso tempore appellavit, civem conservatorem reipublicæ, commendavit. Ad meam unius salutem senatus auxilium omnium civium cuncta ex Italia, qui rempublicam salvam esse vellent, consulis voce et literis implorandum putavit. Mei capitis servandi causa Romam uno tempore, quasi signo dato, Italia tota convenit. De mea salute, P. Lentuli, præstantissimi viri, atque optimi consulis, Cn. Pompeii, clarissimi atque invictissimi civis, ceterorumque principum, celeberrimæ et gratissimæ conciones fuerunt. De me senatus ita decrevit, Cn. Pompeio auctore, et ejus sententiæ principe, ut, si quis impedisset reditum meum, in hostium numero putaretur[4]: iisque verbis ea de me senatus auctoritas declarata est, ut nemini sit triumphus honorificentius, quam mihi salus restitutioque perscripta. De me, quum omnes magistratus promulgassent, præter unum prætorem[5], a quo non fuit postulandum, fratrem inimici mei, præterque duos de lapide emptos[6] tribunos plebis, legem comitiis centuriatis tulit P. Lentulus consul de collegæ Q. Metelli sententia: quem mecum eadem respublica, quæ in tribunatu ejus[7] disjunxerat, in consulatu, virtute optimi ac justissimi viri, sapientiaque, conjunxit. Quæ lex quemadmodum accepta sit, quid me attinet dicere? ex

alpina profectus, Placentiam Insubriæ urbem venerat; inde Pisonem his vocibus appellat orator, *tu Insuber*.

4. *In hostium numero putaretur.* Senatus plerumque his verbis sua decreta muniebat, ut qui secus fecisset, is vel contrà rempublicam egisse, vel in hostium numero habendus esse diceretur.

5. *Unum prætorem.* Appium scilic.

6. *De lapide emptos.* Hi duo tribuni erant Sextus Attilius Serranus et Numerius Quintus. Lapide empti dicebantur servi, qui sub hasta non veniebant. Hos præco vendebat, ut ex his Plauti versibus patet: « O stulte, stulte nescis nunc venire te, In eo ipso stas lapide, ubi præco prædicat ».

7. *In tribunatu ejus.* Quum Q. Metellus Ciceronem consulem extremo consulatus die concionis habendæ potestate privavit.

vobis audio, nemini civi ullam, quo minus adesset, satis justam excusationem esse visam; nullis comitiis umquam neque[8] multitudinem hominum tantam, neque splendidiorem fuisse : hoc certe video, quod indicant tabulæ publicæ[9], vos rogatores, vos diribitores[10], vos custodes fuisse tabellarum[11] : et, quod in honoribus vestrorum propinquorum non facitis, vel ætatis excusatione, vel honoris, id in salute mea, nullo rogante, vos vestra sponte fecistis.

XVI. Confer nunc, Epicure noster, ex hara[1] producte, non ex schola, confer, si audes, absentiam tuam cum mea. Obtinuisti provinciam[2] consularem finibus iis, quos lex cupiditatis tuæ, non quos lex generi tui[3] pepigerat. Nam, lege Cæsaris justissima atque optima, populi liberi[4] plane et vere erant liberi : lege autem ea, quam nemo legem, præter te et collegam tuum, putavit, omnis erat tibi Achaia, Thessalia, Athenæ, cuncta Græcia addicta. Habebas exercitum tantum, quantum tibi non senatus aut populus romanus dederat, sed quantum tua libido conscripserat; ærarium exhauseras. Quas res gessisti in imperio,

8. Abest *neque* a multis edd. et rec.

9. *Tabulæ publicæ.* Eas tabulas intelligit, in quas acta diurna populi referebant, ex Cæsaris instituto duobus annis ante hæc comitia ob reditum Ciceronis indicta.

10. *Diribitores.* Tabellarum diribitores hi sunt, qui suffragiorum notas distribuunt.

11. Vulg. *tabularum.*

XVI. 1. *Ex hara.* Hara porcorum est stabulum.

2. *Provinciam consularem.* Macedoniam, quæ illo anno consularis effecta est : quæ provincia tamen solius Macedoniæ finibus non limitata, se ad Achaiam, Thessaliam, Athenas, totamque Græciam extendebat.

3. *Non quos lex generi tui pepigerat.* Lex lata a Julio Cæsare genero tuo, qui videlicet Calpurniam filiam tuam duxit uxorem.

4. *Populi liberi.* Commendat legem Cæsaris partim ad gratiam Cæsaris captandam, partim ut vehementius in Pisonem violatorem legis invehatur : quum enim tulisset Cæsar, ut populi liberi vere essent liberi, nec a provinciarum administratoribus regerentur, sed propriis legibus et magistratibus uterentur, in eos Piso imperium sibi vindicavit.

exercitu, provincia consulari? Quas res gesserit, quæro: qui, ut venit, statim.....[5] nondum commemoro rapinas, nondum exactas pecunias, non captas, non imperatas, non neces sociorum, non cædem hospitum, non perfidiam, non immanitatem, non scelera prædico: mox, si videbitur, ut cum fure, ut cum sacrilego, ut cum sicario, disputabo; nunc meam spoliatam fortunam conferam cum florente fortuna imperatoris. Quis umquam provinciam cum exercitu obtinuit, qui nullas ad senatum literas miserit? tantam vero provinciam cum tanto exercitu, Macedoniam præsertim, quæ tantis barbarorum gentibus attingitur, ut semper Macedonicis imperatoribus iidem fines provinciæ fuerint, qui gladiorum[6] atque pilorum; ex qua aliquot prætorio imperio, consulari quidem nemo rediit, qui incolumis fuerit, qui non triumpharit. Est hoc novum; multo illud magis: appellatus est hic vulturius[7] illius provinciæ (si diis placet) imperator[8]!

XVII. Ne tum quidem, Paulle noster[1], tabulas[2] Romam cum laurea mittere audebas? Misi, inquit. Quis umquam recitavit? quis, ut recitarentur, postulavit? Nihil enim mea refert, utrum tu, conscientia oppressus scelerum tuorum, nihil umquam ausus sis scribere ad eum ordinem, quem despexeras, quem afflixeras, quem deleveras, an amici tui tabulas abdiderint, iidem-

5. Lagomarsin. hic, ut alias in hac oratione, esse lacunam putat. J. V. L.

6. *Gladiorum*. Certi numquam fuere Macedoniæ fines, nisi qui armis et virtute romanorum imperatorum statuerentur.

7. *Vulturius*. Prædo ac direptor.

8. *Imperator*. Honorificentissimum nomen illud ab exercitu, aut a senatu iis imponebatur, qui facinore quodam illustri inclaruerant. Piso illud ab exercitu suo sibi dandum curaverat.

XVII. 1. *Paulle noster*. Paullum Æmilium intelligit, qui de Perseo Macedoniæ rege triumphum egerat. — *Cum laurea*. Mos hic ducibus erat, ut literas lauris involutas ad senatum mitterent, quum victoriam reportaverant.

2. Lallem. hic et infra, *tabellas*.

que silentio suo temeritatem atque audaciam[3] tuam condemnarint. Atque haud scio, an malim te videri nullo pudore fuisse in literis mittendis, amicos[4] tuos plus habuisse et pudoris, et consilii, quam aut te videri pudentiorem[5] fuisse, quam soles, aut tuum factum non esse condemnatum judicio amicorum. Quod si non tuis nefariis in hunc ordinem contumeliis in perpetuum tibi curiam præclusisses; quid tandem erat actum, aut gestum in illa provincia, de quo ad senatum cum gratulatione aliqua scribi abs te oporteret? vexatio Macedoniæ? an oppidorum turpis amissio? an sociorum direptio? an agrorum depopulatio? an munitio Thessalonicæ[6]? an obsessio militaris viæ? an exercitus nostri interitus, ferro, fame, frigore, pestilentia? Tu vero, qui ad senatum nihil scripseris, ut in urbe nequior inventus es, quam Gabinius; sic in provincia paullo tamen, quam ille, demissior. Nam ille[7] gurges atque helluo, natus abdomini suo, non laudi atque gloriæ, quum equites romanos in provincia, quum publicanos, nobiscum et voluntate et dignitate[8] conjunctos, omnes fortunis, multos fama vitaque privasset, quum egisset aliud nihil in illo exercitu, nisi

3. *Temeritatem atque audaciam.* Quum ausus sis ad senatum scribere, postquam impedimento fuisses, ne decretis a se latis obtemperaret.

4. Al. *an*, *am*.

5. *Pudentiorem.* In literis scil. mittendis ex utraque parte Piso ab oratore vehementer urgetur; si literas misit, impudens est; si contra nihil scripsit, hoc silentio confitetur, se de senatu male fuisse meritum, quum non sustinuerit ad eum literas mittere.

6. *Thessalonicæ.* In orat. de Prov. consular. dicit Thessalonicenses, positos in gremio imperii nostri, relinquere oppidum, et arcem munire fuisse coactos.

7. *Nam ille gurges.* Gabinius gulæ et luxuriæ deditus, ut ad solam voluptatem natus esse videatur, qui tamquam gurges et vorago quædam non solum patrimonium, sed etiam reipublicæ bona absorbuit.

8. *Nobiscum et voluntate et dignitate conjunctos.* Publicanos cum senatu voluntate conjunctos appellat, quia ipse Tullius in consulatu equites, atque adeo publicanos a senatu dissidentes ad concordiam pacemque revocarat.

ut urbes depopularetur, agros vastaret, exhauriret domos, ausus est (quid enim ille non auderet?) a senatu supplicationem per literas postulare.

XVIII. O dii immortales! tune etiam, atque adeo vos, geminæ voragines [1] scopulique reipublicæ, vos meam fortunam deprimitis? vestram extollitis? quum de me ea senatusconsulta absente facta sint, eæ conciones habitæ, is motus fuerit municipiorum et coloniarum omnium, ea decreta publicanorum, ea collegiorum, ea denique generum ordinumque omnium, quæ ego non modo optare numquam auderem, sed cogitare non possem? vos autem sempiternas fœdissimæ turpitudinis notas subieritis? An ego, si te et Gabinium [2] cruci suffixos viderem, majore afficerer lætitia ex corporis vestri laceratione, quam afficior ex famæ [3]? Nullum est supplicium putandum, quo affici casu aliquo etiam boni viri fortesque possunt. Atque hoc quidem etiam isti tui dicunt [4] voluptarii, Græci [5]: quos utinam ita audires, ut erant audiendi! numquam te in tot flagitia ingurgitasses [6]. Verum audis in præsepibus; audis in stupris [7]; audis in cibo et vino. Sed dicunt isti ipsi, qui mala dolore, bona voluptate definiunt, sapientem, etiamsi in Phalaridis tauro inclu-

XVIII. 1. *Geminæ voragines.* Qui tamquam voragines reipublicæ bona exhausistis; et in quos reipublicæ navis tamquam in scopulos impacta naufragium passa est.

2. *Si te et Gabinium.* Ostendit mortem non esse supplicium, si contingat innocenti; atque adeo ne suum quidem exsilium infame fuisse, quod ipsi propter servatam rempublicam et compressos Catilinæ furores est illatum.

3. *Ex famæ.* Al. *infamia.* Subaud. ex laceratione famæ.

4. *Dicunt.* Supplicium in culpa ponentes; ubi vero culpa absit supplicium non putantes.

5. *Græci.* Epicurei, qui summum hominis bonum in una voluptate posuerunt. Ed.

6. *Ingurgitasses.* Numquam te in hanc fæcem tuam involutasses, e qua nunc emergere non potes.

7. *Audis in stupris.* Si quid honesti proferunt et suadent, aures tibi obseras; ad id unum intentus, quæ de corporis voluptatibus turpissimis argumentantur. Ed.

sus, succensis ignibus torreatur, dicturum tamen, suave illud esse, seque ne tantulum quidem commoveri. Tantam virtutis esse vim voluerunt, ut non posset umquam esse vir bonus non beatus. Quæ est igitur pœna? quod supplicium? Id, mea sententia, quod accidere nemini potest, nisi nocenti, suscepta fraus[8], impedita et oppressa mens conscientia, bonorum omnium odium, nota justi senatus[9], amissio dignitatis.

XIX. Nec mihi ille M. Regulus[1], quem Carthagienses, resectis palpebris, illigatum in machina, vigilando necaverunt, supplicio videtur affectus; nec C. Marius, quem Italia servata[2] ab illo, demersum in Minturnensium paludibus, Africa devicta ab eodem, expulsum et naufragum vidit. Fortunæ enim ista tela sunt, non culpæ; supplicium autem est pœna peccati. Neque vero ego, si umquam vobis mala precarer, quod sæpe feci[3] (in quo dii immortales meas preces audiverunt), morbum, aut mortem, aut cruciatum precarer. Thyestea ista exsecratio est, poetæ[4], vulgi animos, non sapientum, moventis:

Ut tu naufragio expulsus, uspiam saxis fixus asperis,
EviscerATUS latere penderes (ut ait ille), saxa spargens tabo,
Sanie, sanguine atro..............................

8. *Suscepta fraus*. Pro Rosc. Amer. «sua quemque fraus et suus terror maxime vexat».

9. Faern. conj. *inusta a senatu*.

XIX. 1. *M. Regulus*. Ex historia notum, unde ortum sit tam grave Carthaginiensium in Regulum odium; Cicero nusquam illud factum in dubium adducit, quamvis de eo numquam Polybius mentionem fecerit.

2. *Italia servata ab illo*. Devictis Cimbris et Teutonibus, qui se per Alpes magnis copiis jam effuderant.

3. *Quod sæpe feci*. Adnotandum est hic, Romanos Græcosque numquam erubuisse, si odium vindictæque cupidinem palam proferrent. Versus sequentes, et multa alia, quæ Cicero hic profatur, in Tusculanis quoque versantur. Versus alio modo scripti apparent, neque constat qua ratione sint disponendi.

4. *Poetæ*. Ennii, qui Thyesteam fabulam condiderat.

Non ferrem omnino moleste[5], si ita accidisset; sed id tamen esset humanum. M. Marcellus, qui ter consul fuit, summa virtute, pietate, gloria militari, periit in mari; qui tamen ob virtûtem gloriæ laude vivit. In fortuna quadam est illa mors, non in pœna, putanda. Quæ est igitur pœna? quod supplicium? quæ saxa? quæ cruces[6]? Ecce, duo duces in provinciis populi romani habere exercitus, appellari imperatores; horum alterum sic fuisse infirmatum conscientia scelerum et fraudum suarum, ut ex ea provincia, quæ fuerit ex omnibus una maxime triumphalis, nullas sit ad senatum literas mittere ausus. Ex qua provincia modo vir omni dignitate ornatissimus, L. Torquatus, magnis rebus gestis, me referente[7], ab senatu imperator est appellatus[8]; unde his paucis annis Cn. Dolabellæ[9], C. Curionis, M. Luculli justissimos triumphos vidimus: ex ea, te imperatore, nuntius ad senatum allatus est nullus. Ab altero allatæ literæ,

5. *Omnino moleste.* Non dolerem si ita contigisset, ut uterque vestrum naufragio periisset; sed tamen naufragium non tam propter scelera, quam propter humanam conditionem evenisse videretur. Atque non omnino gauderem, si illud supplicium fuisset vobis a diis immortalibus irrogatum.

6. *Quæ saxa? quæ cruces?* Saxorum et crucis mentionem facit, quod his suppliciis damnati maxime plecterentur.

7. *Me referente.* Me consule ad senatum referente. Fuerat autem Cicero octo annis consul, ante secundum Pompeii et Crassi consulatum, quibus coss. hæc habita est oratio.

8. Alii, « absens imp. sit app. »

9. *Cn. Dolabellæ.* Cn. Dolabella consul anno 672, a Macedonia duobus abhinc annis triumphavit. C. Scribonius Curio, consul anno 677, Macedoniam provinciam impetravit, et a Dardanis triumphum reportavit ann. 682. M. Terentius Varro Lucullus, frater L. Luculli, a Terentio quodam adoptatus, anno 680 fuit consul, et de iisdem populis egit triumphum. Sic omnes proconsules in Macedoniam missi, triumphum egerunt, excepto L. Torquato, quamvis eamdem potestatem fuisset sortitus, et appellatus fuisset imperator. Hoc Schützium adduxit, ut legendum inf. proponeret, « nemo fere rediit ». Sed hoc non huic loco congruere mihi videtur, et multo rectius est conjicere Ciceronem primo tamquam oratorem loquutum, deinde ad veritatem fuisse reversum, ut sæpe aliis in locis.

recitatæ; relatum ad senatum. Dii immortales! idne ego optarem [10], ut inimicus meus, ea, qua nemo umquam, ignominia notaretur? ut senatus is, qui in eam jam benignitatis consuetudinem venit, ut eos, qui bene rempublicam gesserint, novis honoribus afficiat, et numero dierum [11], et genere verborum; hujus unius literis nuntiantibus [12] non crederet? postulantibus denegaret?

XX. His ego rebus pascor [1], his delector, his perfruor: quod de vobis hic ordo opinatur non secus ac de teterrimis hostibus; quod vos equites romani, quod ceteri ordines, quod cuncta civitas odit; quod nemo bonus, nemo denique civis est, qui modo se civem esse meminerit, qui vos non oculis fugiat, auribus respuat, animo aspernetur [2], recordatione denique ipsa consulatus vestri perhorrescat. Hæc ego semper de vobis expetivi, hæc optavi, hæc precatus sum. Plura etiam acciderunt, quam vellem: nam, ut amitteretis exercitum, numquam mehercule optavi. Illud etiam accidit præter optatum meum; sed valde ex voluntate. Mihi enim non venerat in mentem, furorem et insaniam optare vobis, in quam incidistis. Atqui fuit optandum. Me tamen [3] fugerat, deorum immortalium has esse in impios et consceleratos pœnas certissimas constitutas [4]. Nolite enim putare, patres conscripti, ut in scena videtis, homines consceleratos

10. Ernest. conj. « quidni ego optarem, etc. » Infeliciter.

11. *Numero dierum*. Quibus diebus supplicatio, ad deorum pulvinaria indicitur.

12. *Nuntiantibus*. Res a Gabinio gestas in Syria.

XX. 1. *His ego rebus pascor*. Rebus illis ego maxime delector. Quæ odium meum quodam modo sustentant et accendunt.

2. *Animo aspernetur*, etc. Eadem pæne de Vatinio dixit, quum demonstraret omnibus esse invisum.

3. Ernest. vult addere *non*. Iterum male. J. V. L.

4. *Certissimas constitutas*. Faernus delet verbum *constitutas*.

impulsu deorum terreri Furiarum tædis ardentibus. Sua quemque fraus, suum facinus, suum scelus, sua audacia de sanitate ac mente deturbat. Hæ sunt impiorum furiæ, hæ flammæ, hæ faces. Ego te non vecordem, non furiosum, non mente captum, non tragico illo Oreste[5] aut Athamante[6] dementiorem putem, qui sis ausus primum facere[7]; nam id est caput; deinde paullo ante, Torquato, gravissimo et sanctissimo viro, premente, confiteri, te provinciam Macedoniam, in quam tantum exercitum transportasses, sine ullo milite reliquisse? Mitto de amissa maxima parte exercitus. Sit hoc infelicitatis tuæ. Dimittendi vero exercitus quam potes afferre causam? quam potestatem habuisti? quam legem? quod senatusconsultum? quod jus? quod exemplum? Quid est aliud furere, nisi non cognoscere homines[8], non cognoscere leges, non senatum, non civitatem? cruentare corpus suum[9]? major hæc est vitæ, famæ, salutis suæ vulneratio. Si familiam tuam dimisisses, quod ad neminem, nisi ad ipsum te[10], pertineret, amici te tui

5. *Oreste.* Notissima de Oreste matricida fabula est, qui tædis ardentibus semper terrebatur.

6. *Athamante.* Æoli filius fuit: ad id eum Junonis ira impulit, ut filios morti daret.

7. *Primum facere.* Primum dimittere exercitum, et sine ullo milite provinciam relinquere, deinde etiam in senatu confiteri.

8. *Nisi non cognoscere homines.* Alii *nisi* delent: ego omnino retinendum puto; ut sit interpretatio verbi *furere:* neque hic tantum, sed alibi quoque sic est Cicero loquutus, ut in Lælio: « Quid est aliud, cum diis gigantum more bellare, nisi naturæ repugnare? »

9. *Cruentare corpus suum.* An aliquis, furere, dixerit esse, cruentare corpus suum? at hæc vitæ, famæ, salutis suæ major vulneratio est. Nonnulli addunt, *leve est:* ut legatur: « cruentare corpus suum leve est ». Sensus vero mihi planior videtur, si sic intelligas: Quid est aliud furere, nisi non cognoscere homines, non cognoscere leges? non senatum, non civitatem? deinde vero subjungatur: An hoc est furere, cruentare corpus suum? major hæc est vitæ, famæ, salutis suæ vulneratio. Fuit sine dubio, *leve est*, glossema hominis imperiti.

10. *Nisi ad ipsum te, pertineret.* Tamquam ad solum dominum servi; sed quum dimissio exercitus ad remp.

constringendum putarent: præsidium tu populi romani, custodiam provinciæ, injussu populi senatusque dimisisses, si tuæ mentis compos fuisses?

XXI. Ecce tibi alter[1], effusa jam maxima præda, quam ex fortunis publicanorum[2], ex agris urbibusque sociorum exhauserat, quum partim ejus prædæ profundæ libidines devorassent, partim nova quædam et inaudita luxuries, partim[3] etiam in illis locis, ubi omnia diripuit, emptiones, partim permutationes ad hunc Tusculanum montem[4] exstruendum; quum jam egeret, quum illa ejus immensa et intolerabilis ædificatio constitisset[5], se ipsum, fasces suos, exercitum populi romani[6], numen interdictumque deorum immortalium, responsa sacerdotum[7], auctoritatem senatus, jussa populi, nomen ac dignitatem imperii, regi Ægyptio vendidit. Quum fines provinciæ tantos haberet, quantos voluerat, quantos optaverat, quantos mei capitis pretio periculoque emerat[8]; his se tenere non

pertineat, eo majori dignus animadversione videris.

XXI. 1. *Ecce tibi alter.* Gabinii furorem ex eo describit, quod expilatione Syriæ non satiatus, se Ptolemæo, Alexandriæ regi, cum exercitu, mercede pacta addixerit.

2. *Ex fortunis publicanorum.* Publicani erant equites romani: equestris autem ordinis inimicissimus Gabinius; itaque dixit consul, quod in ea pro Sextio, et in ea post Red. in sen. scriptum est: Equites romanos daturos illius diei pœnas, quo, me consule, cum gladiis in clivo Capitolino fuissent. In Syria vero proconsul, quantum in eo fuit, publicanos afflixit, ac perdidit.

3. *Partim.* Verbum illud usurpatur pro *partem.* Rarissime occurrit sic positum.

4. *Montem.* Al. addunt *in monte.* Villa erat monti similior quam domus. J. V. L.

5. *Intolerabilis ædificatio constitisset.* Non potuisset absolvi propter nimios sumptus.

6. *Exercitum populi romani.* Ptolemæus Auletes, Alexandriæ rex, a suis expulsus, a senatu auxilium petiverat, ut in regnum restitueretur. Sibyllini autem libri prohibebant, ne cum armis remitteretur. Gabinius vero renuente senatu, se ipsum obtulit mercede pacta, exercitumque in Ægyptum traduxit; sic cæsi Alexandrini, Ptolemæusque in regnum fuit restitutus.

7. *Responsa sacerdotum.* Quia libri Sibyllini vetabant. Dio, lib. XXXIX.

8. *Emerat.* A tribuno pl. Clodio, qui legem tulit de Macedonia Pisoni, Syria Gabinio tradenda.

potuit: exercitum eduxit ex Syria. Qui licuit extra provinciam? Tribuit se mercenarium comitem regi Alexandrino. Quid hoc turpius? In Ægyptum venit; signa contulit cum Alexandrinis. Quando hoc bellum, aut hic ordo, aut populus susceperat? Cepit Alexandriam. Quid aliud exspectamus a furore ejus, nisi ut ad senatum tantis de rebus gestis literas mittat? Hic si mentis esset suæ, nisi pœnas patriæ diisque immortalibus eas, quæ gravissimæ sunt, furore atque insania penderet; ausus esset (mitto exire de provincia) educere exercitum, bellum sua sponte gerere, in regnum injussu populi aut senatus accedere? quæ quum plurimæ leges veteres, tum lex Cornelia[9] majestatis, Julia de pecuniis repetundis, planissime vetant. Sed hæc omitto. Ille, si non acerrime fureret, auderet[10] quam provinciam P. Lentulus[11] amicissimus huic ordini, quum et auctoritate senatus, et sorte[12] haberet, interposita religione[13], sine ulla dubitatione deposuisset, eam sibi adsciscere[14], quum, etiamsi religio non impediret, mos majorum tamen, et exempla, et gravissimæ legum pœnæ vetarent?

XXII. Sed, quoniam fortunarum contentionem facere cœpimus; de reditu Gabinii omittamus: quem etsi sibi ipse præcidit[1], ego tamen, os ut videam

9. *Lex Cornelia.* Quam L. Cornelius Sulla, et Julius Cæsar primo consulatu tulerant.

10. Al. *audiret.* J. V. L.

11. *P. Lentulus.* Qui tunc Ciliciam administrabat.

12. *Sorte.* Consules provincias sortiri solitos esse, nemo nescit: ex qua sortitione Lentulus Ciliciæ præerat, Q. Metellus Nepos, qui collega ejus fuerat Hispaniæ; quo modo igitur sorte habebat Ægyptum? an, quia, quum de restituendo rege cogitaret senatus, eamque provinciam de more sorti committendam putaret, Lentuli, quia propinquus erat Ægypto, et aliorum nomina in urnam conjecerat?

13. *Interposita religione.* Quæ vetabat conscribi exercitum in rege restituendo: religionis enim nomine significantur Sibyllæ versus, quos tunc evolvebant.

14. Al. *tum adsc.* J. V. L.

XXII. 1. *Sibi ipse præcidit.* Effecit ipse suis sceleribus, ne redire posset. — Al. *ipsi.*

hominis[2], exspecto. Tuum, si placet, reditum cum meo conferamus. Ac meus quidem is fuit, ut a Brundisio usque Romam agmen perpetuum totius Italiæ[3] viderem. Neque enim regio fuit ulla, neque municipium, neque præfectura, aut colonia[4], ex qua non publice ad me venerint gratulatum. Quid dicam adventus meos? quid effusiones hominum ex oppidis? quid concursum ex agris patrum familias cum conjugibus ac liberis? quid eos dies, qui, quasi deorum immortalium festi atque solemnes, sunt adventu meo redituque celebrati? Unus ille dies mihi quidem immortalitatis instar fuit[5], quo in patriam redii, quum senatum egressum[6] vidi, populumque romanum[7] universum, quum mihi ipsa Roma prope convulsa sedibus suis, ad complectendum conservatorem suum procedere visa est. Quæ me ita accepit, ut non modo omnium generum, ætatum, ordinum omnes viri ac mulieres[8], omnis fortunæ ac loci, sed etiam mœnia ipsa viderentur et tecta urbis ac templa lætari. Me consequentibus diebus in ea ipsa domo, qua tu me expuleras, quam expilaras, quam incenderas, pontifices, consules, patres conscripti collocaverunt, mihi-

2. *Os ut videam hominis.* Impudentiam ejus, qui redire audeat.

3. *Totius Italiæ.* Hominum qui reditus mei fama exciti, obviam mihi honoris causa venerant.

4. *Aut colonia.* Sic quoque, in oratione pro Sextio et aliis etiam, municipia, præfecturas, colonias distinguit.

5. *Immorralitatis instar fuit.* Illo die tantam percepi voluptatem, tantum fructum civium amoris, ut immortalitate frui et cælum viderer attingere. Magnam lætitiam declaraturi veteres, dicebant sibi non jam immortalitatem optari, quasi ea fruerentur.

6. *Senatum egressum.* Egredi solebat senatus, ut exciperet triumphantes, quod est vulgatum; similis porro reditus imperatorum sæpe a panegyristis describitur.

7. *Populumque romanum.* Abest a Vaticano vox *universum.*

8. *Omnes viri ac mulieres.* Ita hujusmodi publicæ lætitiæ significatione distinctam ætatum ac sexuum faciunt mentionem, quod ita tenerior quidem affectus ostendi videatur.

que, quod ante me nemini, pecunia publica ædificandam domum censuerunt[9].

Habes reditum meum. Confer nunc vicissim tuum, quandoquidem, amisso exercitu, nihil incolume domum, præter os illud[10] pristinum tuum, retulisti: qui primum, qua veneris cum laureatis tuis lictoribus[11], quis scit? quos tum Mæandros, dum omnes solitudines persequeris, quæ diverticula flexionesque quæsisti? Quod te municipium vidit? quis amicus invitavit? quis hospes adspexit? Nonne tibi nox erat pro die? non solitudo pro frequentia? caupona pro oppido? non ut redire ex Macedonia nobilis impera-

9. *Censuerunt.* Hæc Cicero oratorio more, non historia, videtur posuisse: nam multis ætatibus ante Ciceronem nulli id contigisse verum est. Nemini vero umquam antea videamus, ne parum caute dicamus; antiquis enim temporibus pluribus idem contigit. Valerio Maximo, ut Antias tradidit, inter alios honores domus quoque publice ædificata est in Palatio; cujus exitus, quo magis insignis esset, in publicum versus declinaretur, hoc est, extra privatum aperiretur. Varronem autem tradere, M. Valerio, quia sæpius vicerat, ædes in Palatio tributas, L. Higinius dicit in libro priore de viris claris; P. Valerio Volesi filio Publicolæ ædes publicas sub Velia, ubi nunc ædes Victoriæ est, populum ex lege, quam ipse tulerat, concessisse tradunt, et Antiochi regis filio obsidi domum publice ædificatam, inter quos Atticus in Annalibus, quæ postea dicitur Lucilii poetæ fuisse. Varro quoque in lib. III, de vita populi romani, quo loco refert, quam gratus fuerit erga benemeritos, dicit, Mutini, quod in Sicilia cum equitatu suo transierat ad nos, civitatem Romæ datam, ædesque, et pecuniam ex ærario. Videamus tamen, num ideo Cicero dicat sibi, quod antea nulli, domum pecunia publica ex ærario ædificatam, quia illis aut locus publice datus sit, aut domus quæ non fuerat eorum, neque propter illos publico sumptu ædificata; Ciceroni domus, quæ fuerat ipsius, et diruta atque incensa erat et consecrata, publico sumptu ædificata sit; quod novum et huic primo, et adhuc etiam soli contigit.

10. *Præter os illud pristinum.* Præter illam tuam impudentiam, vel etiam præter illam affectatam severitatem flagitia tuæ frontis nebulis obtegentem. Os et pro pudore, et pro impudentia sæpe reperitur.

11. *Qui primum, qua veneris cum laureatis tuis lictoribus.* Imperatores post adeptam victoriam lictorios fasces habebant lauri foliis involutos; Piso ab exercitu dictus imperator eos obtinebat, quod reditui magnum splendorem afferre poterat, nisi scelerum conscientia vexatus, latebras et diverticula de industria quæsisset. Hinc igitur expetitam præ scelerum conscientia reditus obscuritatem ostendit,

tor, sed ut mortuus infamis referri videretur. Romam vero ipsam fœdavit[12] adventus tuus.

XXIII. O familiæ[1], non dicam Calpurniæ, sed Calventiæ; neque hujus urbis, sed Placentini municipii; neque paterni generis, sed braccatæ cognationis[2] dedecus! quemadmodum venisti? quis tibi, non dicam horum, aut civium ceterorum, sed tuorum legatorum obviam venit? Mecum enim L. Flaccus[3], vir tua legatione indignissimus[4], atque iis consiliis, quibus mecum in consulatu meo conjunctus fuit ad conservandam rempublicam, dignior, mecum fuit tum, quum te quidam non longe a porta cum lictoribus errantem[5] visum esse narraret[6]: scio item virum fortem in primis, belli ac rei militaris peritum, familiarem meum, Q. Marcium[7], quorum tu legatorum prælio imperator appellatus eras, quum non longe abfuisses[8], adventu isto tuo domi fuisse otiosum. Sed quid ego

quod licet laureatos fasces haberet, nemo tamen eum redire cognoverit.

12. *Fœdavit*. Quasi cadaver illatum funestavit. Urbem illatis cadaveribus funestari credebant: quo sensu capio illud sexti Æneidos, 150: « totamque incestat funere classem ».

XXIII. 1. *O familiæ, non dicam Calpurniæ, sed Calventiæ*. Gravi exclamatione Pisonis indignitatem ostendit; quippe qui dedecori fuerit non solum nobilissimæ Calpurniorum familiæ, sed etiam obscuræ Calventiæ, a Gallis et barbaris oriundæ.

2. *Braccatæ cognationis*. Galliæ Transalpinæ: unde Pisonis maternus avus in Italiam profectus, Placentiæ consederat. Braccatæ cognomen erat Transalpinæ Galliæ, Togatæ Cisalpinæ, utrique a genere vestis.

3. *Mecum enim L. Flaccus*, etc. Alii addunt *tum*. — Qui prætor fuerat Cicerone consule, et pro eo exstat oratio.

4. *Vir tua legatione indignissimus*. Qui propter dignitatem splendoremque virtutum, indignam te proconsule obiit legationem, et vir fortissimus sub imperatore inertissimo militavit. Hic porro est L. Valerius Flaccus, qui legatos Allobrogum cum literis conjuratorum in ponte Milvio deprehendit, quare consiliis secum conjunctum fuisse dicit orator in suo consulatu; vide Catilinariam tertiam, et ipsam quæ pro eodem Flacco exstat orationem.

5. *Errantem*. Omnes solitudines persequentem, et diverticula quærentem.

6. *Narraret*. Al. *narrabat*. J. V. L.

7. *Q. Marcium*. Multi in hoc erravere. Putandum est hunc fuisse Q. Marcii regis filium, qui consulatum cum L. Cæcilio Metello gessit.

8. Ernest. malit *abesses*. J. V. L.

enumero, qui tibi obviam non venerint? dico[9] venisse pæne neminem, ne de officiosissima quidem natione candidatorum, quum vulgo essent, et illo ipso, et multis ante diebus, admoniti et rogati. Togulæ[10] lictoribus ad portam præsto fuerunt: quibus illi acceptis, sagula rejecerunt, et catervam imperatori suo novam præbuerunt. Sic iste, tanto exercitu, tanta provincia, triennio post, Macedonicus imperator, in urbem se intulit, ut nullius negotiatoris obscurissimi reditus umquam fuerit desertior. In quo me tamen, qui esset paratus ad se defendendum, reprehendit. Quum ego Cœlimontana porta introisse dixissem, sponsione me[11], ni Esquiliana introisset, homo promptissimus lacessivit: quasi vero id aut ego scire debuerim, aut vestrum quispiam audierit, aut ad rem pertineat, qua tu porta introieris, modo ne triumphali[12]; quæ porta Macedonicis semper proconsulibus ante te patuit. Tu inventus es, qui consulari imperio præditus, ex Macedonia non triumphares.

XXIV. At audistis, patres conscripti, philosophi vocem[1]. Negavit se triumphi cupidum umquam fuisse. O scelus[2], o pestis, o labes! quum exstinguebas senatum[3], vendebas auctoritatem[4] hujus ordinis,

9. *Dico venisse.* Al. *qui dico venisse; quid dico.* J. V. L.

10. *Togulæ.* Ut togati quum essent, venisse obviam viderentur.

11. *Sponsione me.* Ut sponsione contenderem, ni Esquilina, non ut ego dixeram, Cœlimontana, introisset. De sponsionibus alio loco.

12. *Triumphali.* Jocatur in ambiguo; nam Triumphalis porta Romæ erat, qua proconsules Macedonici triumphantes introibant, unde nomen: et eam, qua introivit Piso, ideo negat esse triumphalem, quia consulari præditus imperio ex Macedonia non triumphavit. Triumphalem portam memorat Tacit. lib. V; Suetonius in Aug. Joseph. lib. VII; Dio, lib. LVI.

XXIV. 1. *Philosophi vocem.* Honores et omnia humana respuentis.

2. *O scelus.* Frequenter verbum illud pro scelerato usurpatur.

3. *Quum exstinguebas senatum.* Quum omnem senatui potestatem penitus auferebas; quum eum suis ipsius decretis parere prohibebas.

4. *Vendebas auctoritatem.* Pactione provinciæ.

addicebas tribuno plebis consulatum tuum, rempublicam evertebas, prodebas caput[5] et salutem meam una mercede provinciæ : si triumphum non cupiebas, cujus tandem rei te cupiditate arsisse defendes? Sæpe enim vidi, qui et mihi, et ceteris cupidiores provinciæ viderentur, triumphi nomine tegere atque velare[6] cupiditatem suam. Hoc modo D. Silanus[7] consul in hoc ordine, hoc meus etiam collega dicebat. Neque enim quisquam potest exercitum cupere, aperteque petere, ut non prætexat cupiditatem triumphi. Quod si te senatus populusque romanus aut non appetentem, aut etiam recusantem, bellum suscipere, exercitum ducere coegisset; tamen erat angusti animi atque demissi, justi triumphi honorem atque dignitatem contemnere. Nam, ut levitatis est[8], inanem aucupari rumorem; ut, omnes umbras falsæ gloriæ etiam consectari; sic levis est animi, lucem splendoremque fugientis, justam gloriam, qui est fructus veræ virtutis honestissimus, repudiare. Quum vero non modo non postulante atque cogente, sed invito atque oppresso senatu, non modo nullo populi romani studio, sed nullo ferente suffragium[9] libero, provincia tibi ista manupretium[10] fuerit non eversæ

5. *Prodebas caput.* Per summam perfidiam, me affinem tuum, quem in senatu sententiam rogabas tertium, quem in tuis comitiis honoris causa prærogativæ custodem præfeceras, a P. Clodio sinebas ejici de civitate.

6. MS Faern. *celare.* J. V. L.

7. *D. Silanus.* D. Junius Silanus consulatum adeptus est post Ciceronem; quam autem provinciam tanto ambitu petierit, mihi non liquet : suspicor tamen eum provinciæ cupiditate rebus novis studuisse in suo consulatu : certe obtinuit Hispaniam.

8. *Nam, ut levitatis est.* Totum hunc locum ita legit Pantagathus : « Nam ut levitatis est inanem aucupari rumorem, omnes umbras etiam falsæ gloriæ consectari; sic jejuni est animi lucem, splendoremque fugientis, justam gloriam, qui est fructus veræ virtutis honestissimus, repudiare. »

9. *Ferente suffragium libero.* Oratorie, quum paucos dicat legi curiatæ ferendæ interfuisse.

10. *Manupretium.* Per contemptum, ut homini mercenario auctoramentum conceditur : merces et compensatio.

per te, sed perditæ[11] civitatis; quumque omnium tuorum scelerum hæc pactio exstiterit, ut, si tu totam rempublicam nefariis latronibus tradidisses[12], Macedonia tibi ob eam rem, quibus tu finibus velles, redderetur; quum exhauriebas ærarium[13]; quum orbabas Italiam juventute; quum mare vastissimum hieme transibas : si triumphum contemnebas, quæ te, prædo amentissime, nisi prædæ ac rapinarum cupiditas tam cæca rapiebat? Non est integrum[14] Cn. Pompeio, consilio jam uti tuo; erravit enim. Non gustarat istam tuam philosophiam. Ter jam homo stultus triumphavit. Crasse[15], pudet me tui. Quid est, quod confecto per te formidolosissimo bello, coronam illam lauream[16] tibi tantopere decerni volueris a senatu? P. Servili, Q. Metelle, C. Curio, P. Africane, cur non hunc audistis tam doctum hominem, tam eruditum, prius, quam in istum errorem induceremini? C. ipsi Pomptinio[17], necessario meo, jam non est integrum : religionibus enim susceptis impeditur. O stul-

11. *Perditæ*. Turnebus emendat *proditæ*. J. V. L.

12. *Totam rempublicam nefariis latronibus tradidisses*. P. Clodio, ceterisque seditiosis, qui impune grassabantur in republica.

13. *Quum exhauriebas ærarium*. Stipendii et vasarii nomine : quantum stipendii nomine e reipublicæ visceribus eripuerit, non liquet : infra de vasario : « Nonne sestertium centies et octogies, quod quasi vasarii nomine in venditione mei capitis adscripseras, ex ærario tibi attributum ».

14. *Non est integrum*. Non est liberum, non licet Cn. Pompeio resilire, et triumphi honorem, quem tanti fecit, contemnere penitus, et a se deprecari.

15. *Crasse*. Dicit M. Crassum, qui bellum contra Spartacum confecit. Qua de causa Plutarchus scribit, ei permissum, ut ovans urbem iniret : quasi indignum esset de servis subactis triumphare.

16. *Lauream*. Quæ magnis gerebatur triumphis. M. Crassus bellum contra Spartacum absolverat. Huic triumphum minorem decrevit senatus, sed indixit, ut caput laurea circumdaretur, quum myrtea tantum corona huic triumpho vulgo adscriberetur. Paullo inf. occurrunt voces illæ *P. Africani*. P. Manut. arbitratur mendum esse, et legendum, *M. Pupi*. Qui M. Pupius Piso de Hispanis triumphum egerat.

17. *C. ipsi Pomptinio*. Alii, *Pomtino*. J. V. L.

tos Camillos, Curios[18], Fabricios, Calatinos, Scipiones, Marcellos, Maximos! o amentem Paullum! rusticum Marium! nullius consilii patres horum[19] amborum consulum[20], qui triumpharunt!

XXV. Sed, quoniam præterita mutare non possumus, quid cessat hic homullus[1], ex argilla et luto fictus Epicureus, dare hæc præclara præcepta sapientiæ clarissimo et summo imperatori, genero[2] suo? Fertur ille vir, mihi crede, gloria; flagrat, ardet cupiditate justi et magni triumphi; non didicit[3] eadem ista, quæ tu. Mitte ad eum[4] libellum. Sed jam, si ipse coram congredi poteris, meditare, quibus verbis incensam illius cupiditatem comprimas atque restinguas. Valebis apud hominem volitantem gloriæ cupiditate, vir moderatus et constans; apud indoctum, eruditus; apud generum, socer. Dices enim, ut es homo facetus, ad persuadendum concinnus, perfectus, politus, e schola: Quid est, Cæsar, quod te supplicationes toties decretæ, tot dierum[5], tantopere delectent? in quibus homines errore ducuntur; quas

18. *Camillos*, *Curios*. Longum nimis esset eorum triumphos referre, quippe qui optime historiis inclaruerint.

19. *Horum*. Al. *istorum*. J. V. L.

20. *Amborum consulum*. Pompeii et Crassi. Pompeii pater de Picenis, Crassi vero de Lusitanis egit triumphum.

XXV. 1. *Hic homullus*. Grævius deprehendisse se putat hic fragmenta poetæ, cujus versus hoc ordine digerit: « Quid cessat hic homulus ex Argilla atque luto fictus Epicureus, dare hæc Paratæ clara præcepta sapientiæ ». Quod vero nequaquam probandum videtur. Quo acrius Pisonem derideat orator, verba usurpat a comicis usitata, sed quæ nullo modo ex versibus sint desumpta.

2. *Genero suo*. C. Cæsari, qui tunc in Gallia bellum gerebat. — *Fertur ille vir*. Quo fertur? scilicet ad magnas res gerendas; qua re fertur? gloriæ vivida cupiditate.

3. *Non didicit eadem ista, quæ tu*. Non iisdem, quibus tu, præclaris Epicuri præceptis imbutus est.

4. *Mitte ad eum libellum*. Literas quibus eum a triumphi cupiditate, exemplo præsertim tuo, dehorteris.

5. *Tot dierum*. Quindecim: ut diximus ad eam de Provinciis consularibus.

dii negligunt[6] : qui, ut noster ille divinus dixit Epicurus, neque propitii cuiquam esse solent, neque irati. Non facies fidem scilicet, quum hæc disputabis. Tibi enim et esse, et fuisse deos videbit[7] iratos. Vertes te ad alteram scholam[8]; disseres de triumpho : Quid tandem habet iste currus? quid vincti ante currum duces? quid simulacra oppidorum? quid aurum[9]? quid argentum? quid legati in equis, et tribuni? quid clámor militum? quid tota illa pompa? inania sunt ista, mihi crede, delectamenta pæne puerorum, captare plausus, vehi per urbem, conspici velle. Quibus ex rebus nihil est, quod solidum tenere; nihil, quod referre ad voluptatem corporis possis. Quin tu me vides, qui, ex qua provincia T. Flamininus[10], L. Paullus, Q. Metellus, T. Didius, innumerabiles alii, levi cupiditate commoti, triumpharunt, ex ea sic redii, ut ad portam Esquilinam[11], Macedonicam lauream conculcarim; ipse cum hominibus quindecim male vestitis ad portam Cœlimontanam[12] sitiens pervenerim : quo in loco mihi libertus, præclaro imperatori, domum ex hac die[13] biduo ante conduxerat; quæ va-

6. *Quas dii negligunt.* Inducit Pisonem disputantem ex Epicuri sententia. Epicurus enim deos aiebat negligere mortalia.

7. Al. *videbis.* J. V. L.

8. *Vertes te ad alteram scholam.* Hoc est, ad alteram disputationem, seu dissertationem de triumpho.

9. *Quid aurum? quid argentum?* Duplex fuit aurum, quod in triumphis ferebatur, alterum ex manubiis, de qua voce Gellius in Noctibus Atticis consulendus : alterum coronarium.

10. *T. Flamininus.* Faernus legit, *Flaminius*, contra historiam; nam Flaminius gentis nomen est, Flamininus Quintiæ cognomen : porro quis nescit hunc esse T. Quintium Flamininum, qui ex Macedonia et Philippo rege triumphavit?

11. *Esquilinam.* Esquilina introivit, inde ad Cœlimontanam, ubi ei conducta domus erat, profectus est.

12. *Ad portam Cœlimontanam.* Ciceronem Piso sponsione mimica lacessiverat, ni porta Esquilina introisset; lepide Cicero hic sibi repugnantia loquentem inducit; nam porta Esquilina introierat Piso, sed ad Cœlimontanam inde contenderat, ubi libertus ei domum conduxerat.

13. *Ex hac die.* Magis exprimit, et mihi tamen videtur abundare. Sed tamen fortasse antiquus loquendi mo-

cua si non fuisset, in campo Martio[14] mihi tabernaculum collocassem. Nummus interea mihi, Cæsar, neglectis vehiculis triumphalibus, domi manet[15], et manebit. Rationes ad ærarium[16] retuli continuo, sicut tua lex jubebat : neque alia ulla in re legi tuæ parui. Quas rationes si cognoris, intelliges, nemini plus, quam mihi, literas profuisse : ita enim sunt perscriptæ scite et literate[17], ut scriba, ad ærarium qui eas retulit, perscriptis rationibus, secum ipse, caput sinistra manu perfricans, commurmuratus sit, « Ratio quidem hercle apparet, argentum οἴχεται[18] ». Hac tu oratione, non dubito, quin illum jam adscendentem in currum possis revocare.

XXVI. O tenebræ, o lutum, o sordes, o paterni generis[1] oblite, materni vix memor[2]! ita nescio quid istuc fractum, humile, demissum, sordidum, inferius etiam est, quam ut Mediolanensi præcone, avo tuo, dignum esse videatur. L. Crassus, homo[3] sapientis-

dus. Notatur autem avaritia, biduo tantum ante diem adventus conducta domo.

14. *In campo Martio.* Neminem significat esse in urbe, qui illum hospitio accepisset.

15. *Domi manet.* Non distribuitur amicis, non in sumptus publicos erogatur, non in lautitias effunditur, sed domi manet defossus et absconditus.

16. *Rationes ad ærarium.* Statim atque in urbem me recepi, administratæ provinciæ, et acceptæ publico pecuniæ reddidi rationem. Qui aliquam administrarant provinciam, rationem datæ, et expensæ pecuniæ, jam ante legem Juliam referebant.

17. *Scite et literate.* Tum callide ad tegenda mea furta, et rapinas, spoliationesque oppidorum.

18. *Ratio quidem hercle apparet, argentum οἴχεται.* Hic versus Plautinus ex Trinummo, sic in antiquo libro est, ut et apud Plautum, græca tamen voce latinis literis scripta hoc modo : « Ratio quidem hercule apparet, argentum œchete » : quod vero aliqui putaverunt legendum cum dictione *decoctum*, tu eorum sententiæ ne accedas; neque enim fides librorum, neque ratio versus cum illis facit.

XXVI. 1. *Paterni generis.* Calpurnii, nobilissimi.

2. *Vix memor.* Non solum a nobilissimo paterno genere prorsus degeneras : verum ne materno quidem, licet ignobili, plane respondes.

3. *Homo sapientissimus.* Qui triumphi tamen honorem contemnendum non putavit : quum tu, quasi illo sa-

simus nostræ civitatis, spiculis prope scrutatus est Alpes[4], ut, ubi hostis non erat, ibi triumphi causam aliquam quæreret : eadem cupiditate vir summo ingenio præditus, C. Cotta, nullo certo hoste[5], flagravit. Eorum neuter triumphavit; quod alteri illum honorem collega, alteri mors ademit. Irrisa abs te paullo ante M. Pisonis[6] cupiditas triumphandi, a qua te longe dixisti abhorrere : qui etiamsi minus magnum bellum gesserat, ut abs te dictum est, tamen istum honorem contemnendum non putavit. Tu eruditior, quam Piso; prudentior, quam Cotta; abundantior consilio, ingenio, sapientia, quam Crassus, ea contemnis, quæ illi idiotæ, ut tu appellas, præclara duxerunt. Quod si reprehendis, quod cupidi laureæ fuerint, quum bella aut parva, aut nulla gessissent; tu, tantis nationibus subactis[7], tantis rebus gestis, minime fructum laborum tuorum, præmia periculorum, virtutis insignia contemnere debuisti. Neque vero contempsisti, licet Themista[8] sapientior, si os tuum ferreum senatus convicio verberari noluisti.

Jam vides, quandoquidem ita mihimet fui inimicus, ut me tecum compararem, et degressum meum, et

pientior, negaveris, te triumphi cupidum umquam fuisse.

4. *Alpes.* Quum citeriori Galliæ præesset.

5. *Nullo certo hoste.* Gallos opinor devicerat : nam Marcus Tullius eum in Bruto scribit ex consulatu in Galliam esse profectum.

6. *Irrisa abs te paullo ante M. Pisonis.* M. Pupii : nam licet Piso dicatur, Calpurniæ tamen gentis esse desiit, et in Pupiam transiit, adoptatus a M. Pupio; ut in oratione pro Domo. Pisonis cognomen, amissa gente, retinuit, jure et more adoptionis; hic M. Piso triumphaverat ex Hispania.

7. *Tu, tantis nationibus subactis.* Est ironia : non enim subegerat, sed barbaros in Macedoniam grassantes subigere debuerat; et, ut eum spectasse dicamus, quod numquam forsan cogitavit, videtur alludere ad Achaiam quam lege Julia liberam, tamen intra provinciæ suæ fines inclusam misera servitute oppresserat, aut etiam ad urbes et gentes quas expilavit.

8. *Themista.* Multi in hoc nomine erravere; mulierem significat philosophiæ studio nobilem, ad quam Epicurus sæpissime literas scripserat.

absentiam, et reditum ita longe tuo præstitisse, ut mihi illa omnia immortalem gloriam dederint, tibi sempiternam turpitudinem inflixerint. Nunc etiam in hac quotidiana, assidua, urbanaque vita splendorem tuum[9], gratiam, celebritatem domesticam[10], operam forensem[11], consilium, auxilium, auctoritatem, sententiam senatoriam[12], nobis, aut, ut verius dicam, cuiquam es infimo[13] ac desperatissimo antelaturus?

XXVII. Age, senatus odit te, quod eum tu facere jure concedis, afflictorem et perditorem non modo dignitatis et auctoritatis[1], sed omnino ordinis ac nominis sui; videre equites romani non possunt, quo ex ordine vir præstantissimus et ornatissimus[2] L. Ælius est, te consule, relegatus; plebs romana[3] perditum cupit, in cujus tu infamiam ea, quæ per latrones et per servos de me egeras, contulisti; Italia[4] cuncta exsecratur, cujus idem tu superbissime decreta et preces repudiasti. Fac hujus odii tanti ac tam universi periculum, si audes. Instant post hominum memoriam apparatissimi magnificentissimique ludi, quales non modo numquam fuerunt, sed ne quomodo fieri

9. *Splendorem tuum*. Privatis virtutibus quæsitam claritatem.

10. *Celebritatem domesticam*. Frequentiam clientum, qui domum tuam matutina salutatione celebrent ac frequentent. Quia videlicet honorificum fuit multos habere clientes, qui mane ad salutandum accederent.

11. *Operam forensem*. Patrocinium in causis agendis ad splendorem civium pertinebat; unde et maximi quique operam in foro judiciisque navabant.

12. *Sententiam senatoriam*. Prudentiam et auctoritatem in dicenda sententia in senatu.

13. Al. *infirmissimo*. J. V. L.

XXVII. 1. *Auctoritatis*. Bene: nam, ut frequenter diximus, majestas in populo, imperium in consule, auctoritas in senatu.

2. *Et ornatissimus*. Abest *et ornatissimus*. J. V. L.

3. *Plebs romana*. Infima plebs te odit, quod ipsius nomine exsilium mihi irrogaris, quod ad magnam plebis redundavit infamiam, licet non plebs romana, sed servi quidam et latrones legem Clodiam de meo exsilio suis suffragiis comprobarint.

4. *Italia cuncta*. Ex omni Italia; e municipiis et coloniis missi fuerant legati ad exsilium Tullio deprecandum; sed horum preces a Pisone et Gabinio repudiatæ fuerunt.

quidem posthac possint, possum ullo pacto suspicari. Da te populo[5], committe ludis. Sibilum metuis? ubi sunt vestræ scholæ[6]? Ne acclametur? ne id quidem est curare philosophi. Manus tibi ne afferantur, times. Dolor enim est malum[7], ut disputas; existimatio, dedecus, infamia, turpitudo, verba sunt atque ineptiæ. Sed de hoc non dubito: non audebit accedere ad ludos. Convivium publicum non dignitatis gratia inibit (nisi forte ut cum P. Clodio[8], hoc est, cum amoribus suis cœnet), sed plane animi sui causa: ludos nobis idiotis relinquet. Solet enim in disputationibus suis, oculorum et aurium delectationi abdominis voluptates anteferre.

Nam, quod vobis iste tantummodo improbus, crudelis olim[9] furunculus, nunc vero etiam rapax, quod sordidus, quod contumax, quod superbus, quod fallax, quod perfidiosus, quod impudens, quod audax esse videatur; nihil scitote esse luxuriosius, nihil libidinosius, nihil posterius, nihil nequius. Luxuriam autem in isto nolite hanc cogitare: est enim quædam, quamquam omnis est vitiosa atque turpis, tamen ingenuo ac libero dignior. Nihil apud hunc lautum, nihil elegans, nihil exquisitum; laudabo ini-

5. *Da te populo*. Ingredere ad theatrum refertum populo, et te ipsum committe spectatoribus.

6. *Vestræ scholæ*. Quæ docent hæc contemnere.

7. *Dolor enim est malum*. Hæc est celebris illa quæstio in omnibus prope philosophorum scholis, variis altercationibus agitata: alii, ut Aristoteles, dolorem malum quidem, sed non summum, et ipsum malum τὸ κακὸν esse censuerunt; alii, ut Stoici, dolorem neque in bonis, neque in malis, sed in indifferentibus numerarunt, quamvis alicubi Seneca dolorem incommodum esse fateatur. Epictetus et Aulus Gellius, lib. I, cap. 2, et alii passim consulantur. Alii, ut Epicurei, voluptatem summum bonum, dolorem summum malum esse duxerunt. Vide Nostrum, libris de Finibus bonorum et malorum, et alios passim.

8. Lallem. *patribus conscriptis*. J. V. L.

9. *Olim*. Ante quam provinciam haberet.

micum; ne magnopere quidem quidquam, præter libidines, sumptuosum. Toreuma nullum; maximi calices, et hi, ne contemnere suos videatur, Placentini; exstructa mensa, non conchyliis aut piscibus, sed multa carne subrancida. Servi sordidati ministrant; nonnulli etiam senes; idem coquus, idem atriensis; pistor domi nullus, nulla cella; panis et vinum a propola[10] atque de cupa; Græci[11] stipati, quini in lectulis, sæpe plures; ipse solus, bibiturus[12], quæ eodem de solio[13] ministrentur. Ubi galli cantum audivit, avum suum revixisse putat: mensam tolli jubet.

XXVIII. Dicet aliquis, Unde tibi hæc nota sunt? Non mehercule contumeliæ causa describam quemquam, præsertim ingeniosum hominem atque eruditum, cui generi esse ego iratus, ne si cupiam quidem, possum. Est quidam Græcus[1], qui cum isto vivit, homo, vere ut dicam (sic enim cognovi), humanus, sed tamdiu, quamdiu cum aliis est[2], aut ipse secum. Is quum istum adolescentem, jam tum[3] cum hac diis irata fronte, vidisset, non fugit ejus amicitiam, quum esset præsertim appetitus: dedit se in consuetudinem, sic ut prorsus una viveret, nec fere ab isto umquam

10. Alii dant *propala*. J. V. L.

11. *Græci*. Convictores ejus Epicurei philosophi.

12. MS Faern. « bibitur usque eo, dum de solio ministretur ». Ant. Aug. emendat tantum *de dolio*. J. V. L.

13. *De solio*. Semper in conviviis se sicuti cœnæ regem gerebat. Hic sequimur Faerni MS lectionem. — *Galli cantum*. A Gallia oriundus erat Pisonis maternus avus, inde deprehendas quæ sit hæc circa verbum illud jocatio.

XXVIII. 1. *Est quidam Græcus*. Philodemus, cujus exstare lasciva poemata dixit Asconius. Gadareum, id est, Syrum fuisse, auctor Strabo, lib. XVI. Nominatur a Laertio bis in Epicuro, et a Cicerone, lib. II de Fin. in extremo.

2. *Quamdiu cum aliis est*. Quamdiu cum ceteris versatur; quamdiu non est cum Pisone: in ejus enim consuetudine ita se gerere cogitur, ut sui ipsius eruditionisque suæ oblitus esse videatur.

3. *Jam tum*. Vel in adolescentia fronte et supercilio ita severus erat Piso, non modo ut hominibus, sed ut diis ipsis iratus esse videretur.

discederet. Non apud indoctos, sed, ut ego arbitror, in hominum eruditissimorum et humanissimorum cœtu loquor. Audistis profecto dici, philosophos Epicureos, omnes res, quæ sunt homini expetendæ, voluptate metiri; recte, an secus, nihil ad nos; aut, si ad nos, nihil ad hoc tempus : sed tamen lubricum[4] genus orationis, adolescenti non acriter intelligenti sæpe præceps. Itaque admissarius[5] iste, simul atque audivit, a philosopho voluptatem tantopere laudari, nihil expiscatus est : sic suos sensus voluptarios omnes incitavit, sic ad illius hanc orationem adhinniit, ut non magistrum virtutis, sed auctorem libidinis a se illum inventum arbitraretur. Græcus primo distinguere atque dividere illa, quemadmodum dicerentur : iste claudus[6], quomodo aiunt, pilam; retinere quod acceperat, testificari, tabulas obsignare velle, Epicurum disertum dicere[7]. Et tamen dictum opinor[8], se nullum bonum intelligere posse, demptis corporis voluptatibus. Quid multa? Græcus facilis[9] et valde venustus, nimis pugnax contra senatorem populi romani esse noluit.

XXIX. Est autem hic, de quo loquor, non philosophia solum, sed etiam literis, quod fere ceteros

4. *Lubricum.* Lubricum sane et in quo facile errent adolescentes, ætatis æstu abrepti; adolescentulo autem non maxime erudito ac perspicaci eo periculosum ac vere præceps, quia quæ sit vera voluptas non deprehendit. Adolescentem autem fuisse Pisonem jam dixit, quum Philodemi amicitiam appetivit.

5. *Admissarius.* Tamquam equus, qui rationis expers, unam corporis voluptatem novit : ideo tamquam de equo sequitur, *adhinniit.*

6. *Iste claudus, quomodo aiunt, pilam.* Claudus pilæ tantum retinendæ aptus est : similiter Piso tantum illud, quod audierat, voluptatem esse summum bonum, observavit, ac mente retinuit. Nec quidquam aliud audire valuit, quo de animi voluptate dici demonstraretur.

7. Al. *decernere.* J. V. L.

8. Alii, quos sequitur Grævius, « Est tamen : dicit, ut opinor ». J. V. L.

9. *Græcus facilis.* Philodemus minime contumax, et omni humanitate perpolitus, et ad ungvem factus, Pisoni viro patricio et senatorio nimium refragari noluit.

Epicureos negligere dicunt, perpolitus. Poema[1] porro facit ita festivum, ita concinnum, ita elegans, nihil ut fieri possit argutius. In quo reprehendat eum licet, si qui volet, modo leviter, non ut impurum, non ut improbum, non ut audacem, sed ut Græculum, ut assentatorem[2], ut poetam. Devenit, aut potius incidit in istum, eodem deceptus supercilio, Græcus atque advena, quo tam sapiens et tanta civitas. Revocare se non poterat[3], familiaritate implicatus; et simul inconstantiæ famam verebatur. Rogatus, invitatus, coactus, ita multa ad istum de isto scripsit, ut omnes hominis libidines, omnia cœnarum genera conviviorumque, adulteria denique[4] ejus, delicatissimis versibus expresserit. In quibus, si quis velit, possit istius tamquam in speculo vitam intueri; ex quibus multa, a multis lecta et audita, recitarem, nisi vererer, ne hoc ipsum genus orationis, quo nunc utor, ab hujus loci more abhorreret : et simul de ipso, qui scripsit[5], detrahi nolo. Qui si fuisset in discipulo comparando meliore fortuna, fortasse austerior et gravior esse potuisset; sed eum casus in hanc consuetudinem scribendi induxit, philosopho valde indignam : siquidem philosophia, ut fertur, virtutis continet, et officii, et bene vivendi disciplinam; quam qui profitetur, gravissimam mihi sustinere personam videtur. Sed idem

XXIX. 1. *Poema porro.* Supersunt de hoc poeta ferme triginta epigrammata, quibus deprehenditur, qualis eum fuisse testatur orator.

2. *Assentatorem.* Non adulatorem, sed assentatorem appellat : ea autem videtur esse inter utrumque distinctio, quod adulator omnia ad lucrum referat, et amicum bonis exhauriat, ejus, ut ita loquar, sanguinem exsugat; assentator non spectet lucrum, sed tantummodo placere desideret.

3. *Revocare se non poterat.* Retrahere se, ut cum Catullo loquar, non potuit, et illum familiaritatis nexum dissolvere.

4. Abest *denique.* J. V. L.

5. *Simul de ipso, qui scripsit.* Philodemo nolo inurere impuritatis infamiam.

casus[6] illum ignarum, quid profiteretur, quum se philosophum esse diceret, istius impurissimæ atque intemperantissimæ pecudis[7] cœno et sordibus inquinavit.

Qui modo quum res gestas[8] consulatus mei collaudasset; quæ quidem laudatio hominis turpissimi mihi ipsi erat pæne turpis : Non illa[9] tibi, inquit, invidia nocuit, sed versus tui.—Nimis magna pœna[10], te consule, constituta est, sive malo poetæ, sive libero.—Scripsisti enim[11], CEDANT ARMA TOGÆ.—Quid tum?—Hæc res tibi fluctus illos excitavit[12].—At hoc nusquam opinor scriptum fuisse in illo elogio, quod, te consule, in sepulcro reipublicæ incisum est, « Velitis, jubeatis, ut, quod M. Cicero versum fecerit; sed[13], quod vindicarit[14].

6. *Sed idem casus.* Necessitas obsequendi et obtemperandi voluntati Pisonis, qui poetam illum jubebat ad versus libidinosos animum appellere. Casum appellat, quia non præviderat ex familiaritate Pisonis hanc sibi impudicitiæ necessitatem imminere.

7. *Istius impurissimæ atque intemperantissimæ pecudis.* Per pecudem aliquando hominem stolidum, aliquando voluptatibus deditum, intemperantem, impurum intelligunt.

8. *Qui modo quum res gestas.* Piso quum laudasset res gestas in meo consulatu, et Catilinæ conjurationem meis consiliis prudenter exstinctam esse dixisset, subjecit me non propter res gestas, sed propter versus meos in invidiam venisse, adeoque impudens fuit, ut qui alium ad scribendos impudicos versus induxerat, reprehenderet meos. Dialogismo festivo et eleganti orationem illustrat.

9. Al. *ulla.* J. V. L.

10. *Nimis magna pœna.* Quandoquidem res a me gestas laudas, non debuisti consul permittere, ut propter versus ejicerer e civitate : vel enim in meis versibus tibi libertas in loquendo, vel inconcinnitas displicebat : at neutrum causa fuit justa, cur exsilium mihi sineres irrogari : quare nimis magna pœna te consule in meum caput est constituta.

11. Al. *Scr. enim versus.* J. V. L.

12. *Hæc res tibi fluctus... excitavit.* Hæc jactantia tibi offensionem Pompeii concitavit, et illos civilis invidiæ fluctus, qui in te redundarunt, dum Clodii lege ejectus es.

13. Schütz. verba hæc, *sed.... vindicarit*, interpretis cujusdam esse putat. J. V. L.

14. *Quod vindicarit.* Quod conjuratos ultus est. Hoc verbo usum esse Clodium in lege, non fit verisimile, sed eum potius dixisse, « Quod cives rom. indicta causa condemnavit ». Cicero ad suam laudem verbo mitiore usus est; qui ei mos est solemnis.

XXX. Verumtamen[1], quoniam te non Aristarchum, sed Phalarim[2] grammaticum habemus, qui non notam apponas ad malum versum, sed poetam armis persequare[3] : scire cupio, quid tandem isto in versu reprehendas, CEDANT ARMA TOGÆ. Tuæ dicis, inquit, togæ summum imperatorem[4] esse cessurum. Quid nunc te, asine, literas doceam? non opus est verbis, sed fustibus. Non dixi hanc togam, qua sum amictus; nec arma, scutum et gladium unius imperatoris : sed, quod pacis est insigne et otii, toga; contra autem arma, tumultus atque belli; more poetarum loquutus, hoc intelligi volui, bellum ac tumultum paci atque otio concessurum. Quære ex familiari tuo, Græco illo poeta : probabit genus ipsum, et agnoscet, neque te nihil sapere mirabitur. At in illo altero, inquit, hæres, CONCEDAT LAUREA LAUDI[5]. Immo mehercule, habeo tibi gratiam. Hærerem enim, nisi tu me expedisses. Nam quum tu timidus, ac tremens[6], tuis ipse furacissimis manibus[7] detractam e cruentis fascibus[8] lauream ad

XXX. 1. *Verumtamen*. Rationem reddit cur versum suum debeat explicare; nimirum Pisonis crudelitatem, qui non contentus grammaticorum more reprehendere versus malos, poetam armis fuerat persequutus.

2. *Phalarim*. Tyrannum omni immanitate atque atrocitate teterrimum.

3. *Poetam armis persequare*. Ut Phalaris Stesichorum poetam armis est persequutus : quanti tamen eum fecerit, ex ejusdem scriptis liquet. Stesichorus Phalarim e principatu suæ civitatis exegerat : ut constat ex ep. 94. Eum tamen sic observavit, ut redactum in potestatem non pœna, sed beneficiis affecerit.

4. *Summum imperatorem*. Pompeium scilicet.

5. Sic fere omnes MSS et edd. pr. Quam lectionem optimi editores defenderunt. Lambinus primus e Quintil. XI, 1, substituit LINGUÆ. J. V. L.

6. *Timidus ac tremens*. Scelerum conscientia, et exspectatione judicii de repetundis, quod putabas jam tuis cervicibus imminere.

7. *Tuis ipse furacissimis manibus*. Quibus Macedoniam expilaras : videtur iterum jocari; quasi esset ita furtis et spoliationibus assuetus, ut aliorum furtorum opportunitate privatus sibi temperare non posset, quin suos ipse fasces laurea spoliaret, instar illius apud Martialem, qui, quum nihil aliud habet, quod furetur, « .... soleas surripit ipse suas ».

8. *Cruentis fascibus*. Sanguine ci-

portam Esquilinam abjecisti; indicasti, non modo amplissimæ, sed etiam minimæ laudi lauream concessisse. Atque ista ratione hoc tamen intelligi, scelerate, vis, Pompeium inimicum mihi isto versu esse factum: ut, si versus mihi nocuerit, ab eo, quem is versus offenderit, videatur mihi pernicies esse quæsita. Omitto, nihil istum versum pertinuisse ad illum; non fuisse meum, quem, quantum potuissem, multis sæpe orationibus scriptisque decorassem, hunc uno violare versu. Sed sit offensus. Primo nonne compensabit cum uno versiculo tot mea volumina laudum suarum? Quod si est commotus, ad perniciemne, non dicam amicissimi, non ita de sua laude meriti, non ita de republica, non consularis, non senatoris, non civis, non liberi: in hominis caput[9] ille tam crudelis propter versum fuisset?

XXXI. Tu quid, tu apud quos, tu de quo dicas, intelligis? Complecteris[1] amplissimos viros ad tuum et Gabinii scelus; neque id occulte. Nam paullo[2] ante dixisti, me cum iis confligere, quos despicerem; non attingere eos, qui plus possent, quibus iratus esse deberem. Quorum quidem (quis enim non intelligit,

vium romanorum et aliorum quos injusta morte affeceras.

9. *In hominis caput.* Non dicam, ad perniciem amicissimi; non ejus, qui et de ipso, et de rep. ita meritus esset; non, consularis; non, senatoris; non, civis; non, liberi; sed omnino in hominis caput ille tam crudelis propter versum fuisset?

XXXI. 1. *Complecteris.* Cn. Pompeium et C. Cæsarem in sceleris tui, Gabiniique, vestræque in me perfidiæ societatem vocas: quasi vero illi perinde atque tu, et Gabinius, me Publio Clodio prodidissent. Optime Erfurt. et Pith. « complecti vis amplissimos viros ».

2. *Nam paullo ante.* Quum de me apud senatum querereris, dicebas me tecum, et cum Gabinio confligere, quos despicerem, ideoque me graviter in vos invectum, auctorem fuisse, ut vobis successor mitteretur, et tibi Macedonia, Gabinio Syria provincia tolleretur; me autem non attingere dicebas, quamvis tacito nomine, Cæsarem et Pompeium, a quibus etiam fueram violatus, quibusque perinde iratus esse deberem. Neque certe hac de re omnino furcifer errabat.

quos dicas?) quamquam non est una causa omnium[3], tamen est omnium mihi probata. Me Cn. Pompeius, multis obsistentibus ejus erga me studio atque amori, semper dilexit, semper sua conjunctione dignissimum judicavit, semper non modo incolumem, sed etiam amplissimum atque ornatissimum voluit esse. Vestræ fraudes, vestrum scelus, vestræ criminationes insidiarum mearum, illius periculorum, nefarie fictæ, simul eorum[4], qui familiaritatis licentia, suorum improbissimorum sermonum domicilium in auribus ejus, impulsu vestro, collocaverunt, vestræ cupiditates provinciarum, effecerunt, ut ego excluderer[5], omnesque, qui me, qui illius gloriam, qui rempublicam salvam esse cupiebant, sermone atque aditu prohiberentur. Quibus rebus[6] est perfectum, ut illi plane suo stare judicio non liceret, quum certi homines non studium ejus a me alienassent, sed auxilium retardassent. Nonne ad te L. Lentulus[7], qui tum erat prætor, non Q. Sanga, non L. Torquatus pater, non M. Lucullus venit? qui omnes ad eum, multique mortales oratum in Albanum[8] obsecratumque venerant,

3. *Omnium.* Cæsaris, Crassi et Pompeii: Crassi nullam postea facit mentionem: vox tamen *omnium* me inducit, ut addam; non enim dicitur de duobus.

4. *Simul eorum.* Vatinii maxime: quem constat et Pompeio familiarem fuisse ex epistolis ad Atticum, et eidem Pompeio auctorem, ut Ciceroni pestem arcesseret.

5. *Excluderer.* Sermone ejus atque aditu prohiberer.

6. *Quibus rebus.* Quibus Vatinii, et aliorum delationibus, qui sermonum suorum domicilium in auribus Pompeii collocarant, perfectum est, ut ille mihi auxilium non præberet, ut et cupiebat, et faciendum esse censebat; sed me inimicis projectum relinqueret.

7. *L. Lentulus.* L. Cornelius Lentulus, qui consulatum cum C. Claudio Marcello gessit, primo belli civilis anno. Q. Sanga a Fabiis oriundus. Torquatus pater consulatum obtinuerat, quum conjurationem iniret Catilina. M. Lucullus, satis notus egregiis facinoribus in bello adversus Mithridatem editis.

8. *In Albanum.* Fundum Cn. Pompeii: Plutarch. scribit, eum data opera eo secessisse, et quum ad eum Cicero venisset, per posticum se subduxisse.

ne meas fortunas desereret, cum reipublicæ salute conjunctas. Quos ille ad te et ad tuum collegam remisit, ut causam publicam susciperetis, ut ad senatum referretis : se contra armatum tribunum plebis sine consilio publico decertare nolle; consulibus ex senatusconsulto rempublicam defendentibus, se arma sumpturum. Ecquid, infelix, recordaris, quid responderis? in quo illi omnes quidem, sed Torquatus præter ceteros, furebat contumacia responsi tui : te non esse tam fortem, quam ipse [Torquatus [9]] in consulatu fuisset, aut ego; nihil opus esse armis, nihil contentione; me posse iterum rempublicam servare, si cessissem; infinitam cædem fore, si restitissem; deinde ad extremum, neque se, neque generum [10], neque collegam suum, tribuno plebis defuturum. Hic tu, hostis ac proditor, aliis me inimiciorem, quam tibi, debere esse dicis?

XXXII. Ego C. Cæsarem non eadem de republica [1] sensisse, quæ me, scio : sed tamen, quod jam de eo, his audientibus, sæpe dixi, me ille sui totius consulatus, eorumque honorum, quos cum proximis communicavit, socium esse voluit; detulit, invitavit, rogavit. Non sum ego, propter nimiam fortasse constantiæ cupiditatem [2], adductus ad causam; non postulabam, ut ei carissimus essem, cujus ego ne beneficiis

9. *Quam ipse* [*Torquatus*]. Duas Catilinæ conjurationes exponit Sallustius : altera Luc. Tullo, et M. Æmilio Lepido consulibus inita in Luc. Cottæ, et Luc. Manlii Torquati consulatum erupit, de qua Dio Cocceius libro XXXVI, et Tranquillus in Julio, cap. 9.

10. *Generum*. C. Cæsarem.

XXXII. 1. *Non eadem de republica sensisse*. Censuerat enim, conjuratos non ultimo supplicio afficiendos, et a me etiam dissensit, quum in suo consulatu legem ferret de agro Campano viritim dividendo; ille enim hanc divisionem e republica putabat esse : ego censebam, hoc pacto perturbari vectigalium rationem.

2. *Propter nimiam fortasse constantiæ cupiditatem*. Ne viderer ab optimatum causa desciscere. — *Tradidissem*. Vendidissem.

quidem sententiam meam tradidissem. Adducta res in certamen, te consule, putabatur, utrum, quæ superiore anno ille gessisset, manerent, an rescinderentur. Quid loquar plura? si tantum ille in me esse uno roboris et virtutis putavit, ut ea, quæ ipse gesserat, conciderent, si ego restitissem : cur ei non ignoscam, si anteposuit suam salutem meæ? Sed prætérita omitto. Me ut Cn. Pompeius omnibus suis studiis, laboribus, vitæ periculis complexus est, quum municipia pro me adiret, Italiæ fidem imploraret, P. Lentulo consuli, auctori salutis meæ, frequens assideret, senatui sententiam præstaret, in concionibus non modo se defensorem salutis meæ, sed etiam supplicem pro me profiteretur : hujus voluntatis eum, quem multum posse intelligebat, mihi non inimicum esse cognorat, socium sibi et adjutorem C. Cæsarem adjunxit. Jam vides, me tibi non inimicum, sed hostem; illis, quos describis, non modo non iratum, sed etiam amicum esse debere? quorum alter, id quod meminero semper, æque mihi fuit amicus[3], ac sibi; alter, id quod obliviscar aliquando, sibi amicior[4], quam mihi. Deinde hoc ita fit, ut viri fortes etiamsi ferro inter se cominus decertarint, tamen illud contentionis odium simul cum ipsa pugna armisque ponant. Atqui me ille odisse numquam potuit, ne tum quidem, quum dissidebamus. Habet hoc virtus, quam tu ne de facie quidem nosti, ut viros fortes

3. *Æque mihi fuit amicus, ac sibi.* Omittit vocem *amicus* editio romana princeps, et secunda Venetarum veterum ; omittunt etiam quatuor manuscripti Britannici : quorum unus infra pro *etiamsi* habet *etsi ;* statimque iidem quatuor carent vocibus *inter se*, sine quibus reliqua bene consistunt, « etiamsi ferro cominus decertarint ».

4. *Alter . . . sibi amicior, quam mihi.* C. Cæsar, qui, ut modo dixit, « suam salutem anteposuit meæ ». Sic in Sextiana : « Suaque sibi propiora pericula, quam mea, loquebantur ». Totum hunc locum miro artificio tractat orator, quamvis difficilem satis.

species ejus et pulchritudo etiam in hoste posita delectet[5].

XXXIII. Equidem dicam ex animo, patres conscripti, quod sentio, et quod vobis audientibus sæpe jam dixi. Si mihi numquam amicus C. Cæsar fuisset, sed semper[1] iratus; si aspernaretur amicitiam meam, seseque mihi implacabilem inexpiabilemque[2] præberet : tamen ei, quum tantas res gessisset, gereretque quotidie, non amicus esse non possem. Cujus ego imperio non Alpium vallum contra adscensum transgressionemque Gallorum, non Rheni fossam, gurgitibus illis redundantem, Germanorum immanissimis gentibus objicio et oppono. Perfecit ille[3], ut, si montes resedissent, amnes exaruissent, non naturæ præsidio, sed victoria sua, rebusque gestis, Italiam munitam haberemus. Sed, quum me expetat, diligat, omni laude dignum putet : tu me a tuis inimicitiis ad simultatem revocabis? sic tuis sceleribus reipublicæ præterita fata refricabis[4]? quod quidem tu, qui bene nosses[5] conjunctionem meam et Cæsaris, eludebas[6], quum a me trementibus omnino labris[7], sed tamen,

5. *Posita delectet.* Ita Hannibalis statuæ Romæ cernebantur.

XXXIII. 1. Cod. Erlang. *si semper.* Probat Gœrenz. ad Acad. II, 26. J. V. L.

2. Al. *inexplicabilemque.* J. V. L. — Multo nostra præstat, quæ pertinaci odio ardentem hominem designat.

3. *Perfecit ille.* Cæsar Gallos et Germanos armis ita compressit, ut jam non possint quidquam contra nostram rempublicam moliri, etiamsi neque Alpes Gallos, neque Rhenus et Alpes Germanos ab Italiæ aditu prohiberent; sed hostes illi Romæ æterni jam Cæsaris virtute ac nomine territi quiescere cogantur.

4. *Refricabis.* Renovabis ea, quibus a me Cæsar, licet iratus mihi non esset, alienior tamen esse visus est.

5. *Qui bene nosses conjunctionem meam et Cæsaris.* Qui scires me, propter Cæsaris amicitiam, numquam tibi, ejus socero, nomen esse delaturum.

6. *Eludebas.* Serio non agebas, qui scires, me tibi propter Cæsarem parcere.

7. *Trementibus... labris.* Quum id requirebas invitus, damnationis metu, conscius scelerum tuorum. Infra : « Neminem invitus invitabis ».

cur tibi nomen non deferrem, requirebas. Quamquam, quod ad me attinet[8],

Numquam istam[9] imminuam curam infitiando tibi:

tamen est mihi considerandum, quantum illi, tantis reipublicæ negotiis, tantoque bello impedito, ego homo amicissimus, sollicitudinis atque oneris[10] imponam. Nec despero tamen[11], quamquam languet[12] juventus, nec perinde, atque debebat[13], in laudis et gloriæ cupiditate versatur, futuros aliquos, qui abjectum hoc cadaver[14] consularibus spoliis[15] nudare non nolint, præsertim tam afflicto, tam infirmo, tam enervato reo; qui te ita gesseris, ut timeres, ne indignus beneficio[16] videreris, nisi ejus, a quo missus eras, simillimus exstitisses.

8. *Quod ad me attinet.* Ista cura te non libero: verumtamen est mihi considerandum, ne qua Cæsarem sollicitudine afficiam, ne quod ei molestiæ onus imponam, præsertim amicissimus summis reip. negotiis impedito.

9. *Numquam istam imminuam curam infitiando tibi.* Senarius Accii poetæ in Atreo, quem imitatus est Cicero post Reditum in senatu: « Numquam, inquit, infitiando, suspicionem hominum, curamque minuerunt ».

10. *Sollicitudinis atque oneris.* Quum ante dixerit « conjunctionem meam et Cæsaris », videtur significare Cæsarem non alienum ab illa accusatione futurum: quam conjecturam vox *oneris* adauget: verbum tamen *sollicitudinis* ad curam de socero accusato potius pertinere videtur.

11. *Nec despero tamen.* Superioribus verbis videri poterat, Pisonem judicii metu nonnihil liberatum; nunc timorem incutit, et Pisoni nomen, si non a se, saltem ab aliis delatum iri comminatur.

12. *Languet.* Desidiæ dedita, non ad eam gloriam propensa, quæ civium accusationibus improborum quæri solebat. Cui rei sæpius in prioribus orationibus alludit orator.

13. Al. *debeat.* J. V. L.

14. *Abjectum hoc cadaver,* etc. Si juventus perinde, atque deberet, laudis et gloriæ studio se industriam exhiberet, stantes et incolumes sceleratos, judiciorum armis percelleret: nunc quamquam languet, voluptatibus et deliciis enervata, non tamen sic animum abjecit, ut non ausit cadaver abjectum consularibus ornamentis spoliare.

15. *Consularibus spoliis.* Consulari dignitate, exponendis apud judices flagitiis ejus ac sceleribus. — *Non nolint.* Quasi dedignentur: quum parva laus ex afflicto, infirmo, enervato reo exspectetur.

16. *Ne indignus beneficio.* Provincia, quam tibi P. Clodius, a quo missus es, beneficii loco tradidit.

XXXIV. An vero tu parum putas investigatas[1] esse a nobis labes imperii tui, stragesque provinciæ? quas quidem nos non vestigiis odorantes ingressus tuos, sed totis volutationibus corporis et cubilibus persequuti sumus. Notata a nobis[2] sunt et prima illa scelera in adventu, quum, accepta pecunia a Dyrrhachinis ob necem hospitis tui Platoris, ejus ipsius domum evertisti[3], cujus sanguinem addixeras, eumque[4], servis symphoniacis et aliis muneribus acceptis, timentem, multumque dubitantem confirmasti, et Thessalonicam fide tua[5] venire jussisti. Quem ne majorum[6] quidem more supplicio affecisti, quum miser ille securibus hospitis sui cervices subjicere gestiret; sed ei medico, quem tecum eduxeras, imperasti, ut venas

XXXIV. 1. *Investigatas.* Egregia allegoria suam in exquirendis Pisonis flagitiis et facinoribus diligentiam ostendit, quæ non levibus argumentis, ut belluæ alicujus vestigiis, sed firmis certisque probationibus tamquam volutationibus corporis dicit se fuisse persequutum.

2. *Notata a nobis.* Hic ostendit in uno facto sex crimina fuisse implicata: 1° quod pecuniam ob necem acceperit contra legem Juliam de repetundis; 2° quod ob necem hospitis; 3° quod domum ejus exhauserit; 4° quod contra fidem datam eum occiderit; 5° quod non securi percusserit more majorum, sed adhibito chirurgo venas ejus exsolverit, ut exhausto sanguine lenta morte tandem interiret; 6° quod Pleurati mortem adjunxerit. Septima, circumstantia, et quasi novum crimen addi potest, quod ipsum adventum hoc scelere fuit auspicatus. Item octava, quod eum occiderit, cujus domum everterat, contra leges romanas, quæ pœnam pecuniariam pœnæ capitis addi prohibebant.

3. *Ejus ipsius domum evertisti.* Tantæ fuisti perfidiæ, ut quum Platoris civis Dyrrhachini sanguinem suis ipsius civibus vendidisses, promisissesque accepta pecunia fore, ut illi mortem inferres, tantæ, inquam, fuisti perfidiæ, ut ei, cujus sanguinem tamquam licitatione publica addixeras, te amicum esse simulares, et ad eum tamquam hospes ad hospitem diverteres, tamdiuque maneres in ejus domo, ut eam everteris, et impensis, quæ factæ sunt, penitus exhauseris.

4. *Eumque, servis.* Avaritiam notat perfidia implicatam, quod munera acceperit, et inter ceteros servos symphoniacos et musicos.

5. *Fide tua.* Quum incolumem eum domum reversurum spopondisses.

6. *Majorum... more.* Mos majorum fuit, ut damnati virgis ad necem cæderentur, ad extremum eorum cervix securi abscinderetur.

hominis incideret[7]: quum quidem[8] tibi etiam accessio fuit ad necem Platoris, Pleuratus ejus comes, quem necasti verberibus, summa senectute confectum. Idemque tu Rabocentum, Bessicæ gentis principem, quum te trecentis talentis regi Cotto[9] vendidisses, securi percussisti: quum ille ad te legatus in castra venisset, et tibi magna præsidia et auxilia a Bessis peditum equitumque polliceretur. Neque eum solum, sed etiam ceteros legatos, qui simul venerant; quorum omnium capita regi Cotto vendidisti. Denseletis, quæ natio semper obediens huic imperio, etiam in illa omnium barbarorum defectione Macedonica, C. Sentium[10] prætorem, tutàta est, nefarium bellum et crudele intulisti; eisque quum fidelissimis sociis uti posses, hostibus uti acerrimis maluisti. Ita perpetuos defensores Macedoniæ, vexatores ac perditores effecisti. Vectigalia nostra perturbarunt[11], urbes ceperunt, vastarunt agros, socios nostros in servitutem abduxerunt, familias abripuerunt, pecus abegerunt; Thessalonicenses, quum oppido desperassent, munire arcem coegerunt.

XXXV. A te Jovis Urii[1] fanum antiquissimum bar-

7. *Ut venas hominis incideret.* Ad exhauriendum omnem sanguinem e venis, et lenta morte necandum hominem. Invenio duplicem fuisse venarum incisionem suppliciis deputatam: alteram, quæ necem inferebat, cujus apud Tacitum, aliosque, qui de rebus Neronis scripserunt, exempla sexcenta reperies; quod tamen merito Tullius reprehendit, tamquam supplicium a romanis legibus alienum. Alia fuit venarum incisio non extremi supplicii, sed ignominiæ causa solita militibus delinquentibus irrogari.

8. Al. *equidem.* J. V. L.

9. *Regi Cotto.* Fere 900,000 libras. Cotus, vel Cottus, vel Cotys, Thraciæ partem tenebat. Denseletæ, de quibus infra mentio est, Thraciam incolebant.

10. *C. Sentium.* C. Sentius Saturninus, Macedoniæ prætor anno 670. De hoc mentio est habita in Verrinis III, 93.

11. *Vectigalia nostra perturbarunt.* Publicanos impedierunt a vectigalibus colligendis.

XXXV. 1. *Jovis Urii.* Hottom. Gruter. et multi alii in hoc verbo laboravere, corruptamque scripturam testantur, legendumque putant *Velsu-*

barorum sanctissimumque direptum est. Tua[2] scelera dii immortales in nostros milites expiaverunt[3] : qui quum uno genere morbi affligerentur, neque se recreare quisquam posset, qui semel incidisset; dubitabat nemo, quin violati hospites[4], legati[5] necati, pacati atque socii nefario bello lacessiti, fana vexata, hanc tantam efficerent vastitatem. Cognoscis ex particula parva scelerum et crudelitatis tuæ genus universum.

Quid avaritiæ, quæ criminibus infinitis implicata est, summam nunc explicem? Generatim ea, quæ, maxime nota sunt, dicam. Nonne sestertium centies et octogies, quod, quasi vasarii nomine[6], in venditione mei capitis[7] adscripseras, ex ærario tibi attributum, Romæ in quæstu reliquisti? Nonne, quum cc talenta tibi Apolloniatæ Romæ dedissent, ne pecunias creditas solverent, ultro Fufidium, equitem romanum, hominem ornatissimum, creditorem, debitoribus suis addixisti[8]? Nonne, hiberna quum legato præfectoque[9] tradidisses, evertisti miseras funditus civi-

rii. Servanda tamen nostra est lectio.

2. *Tua scelera.* Pestem in milites nostros immisere dii, quæ tot et tanta flagitia a te admissa expiaret.

3. Ernest. conj. *expetiverunt.* J.V.L.

4. *Violati hospites.* Verbo hoc utitur, quia res sanctissima apud veteres hospes erat; ita ut Jovem hospitibus præsidere arbitrarentur. Inde hoc Horatii : « et penetralia Sparsisse nocturno cruore Hospitis ».

5. *Legati necati.* Legatos et præcones tanti faciebant veteres, ut eos quodammodo ad deorum majestatem accedere putarent, quasi non magis ab hominibus quam ab ipso Jove mitterentur.

6. *Vasarii nomine.* Sub ficto nomine istius apparatus, quo proconsules et præsides in provinciam ituri publicis sumptibus instruuntur.

7. *In venditione mei capitis.* Quum pactionem una cum Clodio fecisti, ut si tua cum illo consilia ad meam perniciem conjunxisses, tantum tibi ex ærario in sumptum exercitus attribuerent.

8. *Addixisti.* Oratorie, quum debitores damnati creditoribus addicerentur nexi, dicit contra creditorem debitoribus addictum, quia milites ad ejus domum, ad hiberna missi sunt.

9. *Præfectoque.* Græv. addit *tuo* e codd. J. V. L.

tates, quæ non solum bonis sunt exhaustæ, sed etiam nefarias libidinum contumelias turpitudinesque subierunt? Qui modus [10] tibi fuit frumenti æstimandi? qui honorarii? si quidem potest vi et metu extortum, honorarium [11] nominari. Quod quum peræque omnes, tum acerbissime Bœotii, et Byzantii, Cherronenses, Thessalonica sensit. Unus tu dominus, unus æstimator, unus venditor, tota in provincia, per triennium, frumenti omnis fuisti.

XXXVI. Quid ego rerum capitalium quæstiones, reorum pactiones [1], redemptiones [2], acerbissimas damnationes [3], libidinosissimas liberationes [4] proferam? Tantum locum [5] aliquem quum mihi notum senseris, tecum ipse licebit, quot in eo genere, et quanta sint crimina, recordere. Quid? illam armorum officinam ecquid recordaris, quum omni totius provinciæ pecore compulso [6], pellium nomine [7], omnem quæstum illum

10. *Qui modus tibi fuit frumenti æstimandi?* Quam moderationem servasti in frumento æstimando, et pecunia loco frumenti, quod æstimabatur, accipienda. Populus romanus certum modum frumenti ad vectigal annuum ex provinciis colligebat: licebat tamen magistratibus frumentum æstimare, id est, loco frumenti certam pecuniam a provincialibus exigere, sive vectigal illud frumentarium ex æquo et bono in pecuniarium convertere: id liquet ex Cicer. frumentaria, in qua prætorum rom. doli fuse tractantur.

11. *Honorarium.* Hoc est, quod in Verrinis orator ait prætoribus in cellam dari.

XXXVI. 1. *Reorum pactiones.* Quas videlicet cum reis inierat Piso, et ab iis se mercede corrumpi permiserat, et redemptiones quibus illi a Pisone incolumitatem suam redemerant.

2. *Redemptiones.* Quum se pecunia a calumniis redimerent.

3. *Acerbissimas damnationes.* Eorum, quos ab accusatoribus mercede conductus, sive, ut verius dicam, corruptus inaudita causa damnaverat.

4. *Libidinosiss. liberationes.* Quæ non fiunt secundum jus atque fas, sed pro partium studio; quum judex reum contra legem absolvit. Sic aliis in locis apud Ciceronem: « Libidinosi judices, testes, libidinosæ sententiæ ».

5. *Locum aliquem.* Id est, caput quoddam, ad quod multa alia flagitia pertinere videantur.

6. *Pecore compulso.* Coacto, et unum in locum congregato.

7. *Pellium nomine.* Prætextu pellium, ad loricas, clypeos, papilionesque faciendos: qua ratione tantum lucratus est, quantum pater fuerat antea lucratus.

domesticum paternumque renovasti? Videras[8] enim grandis jam puer, bello Italico[9], repleri quæstu vestram domum, quum pater armis faciendis tuus præfuisset[10]. Quid? vectigalem provinciam[11], singulis rebus, quæcumque venirent, certo portorio[12] imposito, servis tuis[13] publicanis a te factam esse meministi? Quid? centuriatus palam venditos? quid? per tuum servulum ordines assignatos? quid? stipendium[14] militibus per omnes annos a civitatibus, mensis palam propositis, esse numeratum? Quid illa in Pontum profectio[15] et conatus tuus? quid debilitatio[16] atque abjectio animi tui, Macedonia prætoria nuntiata, quum tu, non solum quod tibi succederetur, sed quod Gabinio non succederetur, exsanguis et mortuus concidisti? Quid quæstor ædilitius reje-

8. *Videras enim.* Ab avaritia, et sordibus paternis in Pisonem derivat infamiam; quemadmodum, et patrem Pisonis, in orationis initio, « Cæsonium hominis furacissimi filium » nominarat.

9. *Bello Italico.* Marsico, sive sociali, quod post mortem Livii Drusi concitatum est populis Italicis petentibus jus suffragiorum et civitatis.

10. *Armis faciendis tuus præfuisset.* Fuisse conjicitur fabrorum præfectus.

11. *Vectigalem provinciam.* Quum esset libera, et immunis, eam vectigalem fecisti.

12. *Certo portorio.* Portorium erat vectigal, quod ex importatione et exportatione mercium exigebant. Dabit hoc Excursus ad calcem vol. II.

13. *Servis tuis.* Quos quasi publicanos habebas in provincia.

14. *Quid? stipendium... mensis palam propositis.* Stipendium pendebatur ex ærario: Piso ut illam pecuniam, quam ex ærario stipendii nomine capiebat, in suum usum converteret, jubebat a civitatibus stipendium numerari: factum amplificat a duobus: 1° Quod non semel, sed per omnes annos id fecerit; 2° quod palam et mensis propositis in oculis totius provinciæ.

15. *Quid illa in Pontum profectio.* Res obscura est, et nullis antiquitatis impressa vestigiis: videtur Piso pecuniis Barbarorum inhians in Pontum impressionem fecisse; et inde fuisse depulsum, unde et conatus potius, quam bellum illatum nominatur.

16. *Quid debilitatio atque abjectio animi tui.* Hoc non videtur admodum ad avaritiam pertinere, nisi si dicamus ægre tulisse Pisonem, et animo debilitatum fuisse, quum audiret successorem sibi esse destinatum, quod videret hoc pacto furtorum et rapinarum occasionem sibi esse præreptam, quam abjectionem animi ab invidia Pisonis in Gabinium auget, quo vitio nihil abjectius.

ctus[17]? præpositus[18] legatorum tuorum optimus abs te quisque violatus? tribuni militum[19] non recepti? M. Bæbius, vir fortis, interfectus jussu tuo? Quid? quod tu toties diffidens ac desperans rebus tuis, in sordibus, lamentis luctuque jacuisti? quod populari illi sacerdoti sexcentos ad bestias[20] amicos sociosque misisti? quid? quod, quum sustentare vix posses mœrorem tuum, doloremque decessionis, Samothraciam te primum, post inde Thasum cum tuis teneris saltatoribus[21], et cum Autobulo, Athamante, et Timocle, formosis fratribus, contulisti? quid? quod, quum inde te recipiens, in villa Euchadiæ, quæ fuit uxor Exegisti[22], jacuisti mœrens aliquot dies; atque inde obsoletus Thessalonicam, omnibus inscientibus, noctuque venisti? qui, quum concursum plorantium, ac tempestatem querelarum ferre non posses, in oppidum devium Berœam profugisti; quo in oppido quum tibi spe falsa, quod Q. Ancharium non esse successurum putares, animos rumor inflasset, quo te modo ad tuam intemperantiam, scelerate, innovasti?

XXXVII. Mitto aurum coronarium[1], quod te diu-

17. *Quæstor ædilitius rejectus.* Rejecisti quæstorem, qui ædilis fuerat, prætulisti ei unum ex legatis tuis omnium turpissimum; et eum tibi quæstorem esse quam illum ædilitium maluisti. Etsi enim sorte quæstores obveniebant, tamen si grati proconsulibus non essent, rejici facile poterant.

18. Turbarunt hic aliquid librarii. Deesse videtur nomen ejus, qui præpositus est. J. V. L.

19. *Tribuni militum non recepti.* Non admissi a te, qui a populo fuerant Tribuni militum constituti.

20. *Ad bestias.* Significat missos, qui cum bestiis pugnarent, in iis ludis, quos P. Clodii amici ac socii populo præberent.

21. *Cum tuis teneris saltatoribus.* Hinc Pisonem reprehendit, quod fallendi doloris causa remedia parum virilia et honesta conquireret, et saltatoribus teneris, et in muliebrem mollitiem fractis uteretur. Mos erat contra Romanis, ut dum luctum agerent, ludis omnibus abstinerent.

22. Faernus conjicit, probante Lambino, *Exæcisti.* J. V. L.

XXXVII. 1. *Mitto aurum coronarium.* Ea de causa nonnulli provincia-

tissime torsit, quum modo velles, modo nolles[2]. Lex enim generi tui[3] et decerni, et accipere[4] vetabat, nisi decreto triumpho. In quo tu, accepta tamen et devorata pecunia, ut in Achæorum centum talentis, evomere non poteras : vocabula tantum[5] pecuniarum, et genera mutabas. Mitto diplomata tota in provincia passim data; mitto numerum navium[6], summamque prædæ[7]; mitto rationem exacti imperatique frumenti; mitto ereptam libertatem populis, ac singulis, qui erant affecti præmiis nominatim, quorum nihil est, quod non sit lege Julia, ne fieri liceat, sancitum diligenter. Ætoliam, quæ procul a barbaris disjuncta gentibus, in sinu pacis[8] posita, medio fere Græciæ gremio continetur (o pœna, o furia sociorum!), decedens, miseram perdidisti. Arsinoen[9], Stratum, Naupactum, ut modo tute indicasti, nobiles urbes

rum præsides se triumphaturos esse simulabant, ut ab amicis fœderatisque civitatibus aurum coronarium ipsis triumphi nomine mitteretur; quorum effrænatam cupiditatem ut coerceret Julius Cæsar in suo primo consulatu, lege Julia de repetundis sanxit, ne quis aurum coronarium sibi triumphi nomine missum prius admitteret, quam decretus fuisset triumphus a senatu. Piso igitur quum et fœderatarum civitatum pecuniis inhiaret, nec tamen videri vellet legem Juliam violasse, aurum coronarium alio nomine appellabat, nomenque, non rem mutaverat.

2. *Quum modo velles, modo nolles.* Recipere aurum coronarium.

3. *Lex enim generi tui.* Lex Julia de repetundis a Julio Cæsare genero tuo lata.

4. Al. *et te acc.* J. V. L.

5. *Vocabula tantum pecuniarum.* Non enim aurum coronarium dicebas, sed alio nomine appellabas.

6. *Mitto numerum navium.* Quas fœderatis civitatibus sine necessitate publice imperasti.

7. *Summamque prædæ.* Vel quia non ab hostibus, sed ab ipsis provincialibus prædas abduxerat : vel quia in prædæ venditione quantum voluerat, a sociis et provincialibus acceperat.

8. *In sinu pacis.* Ætolos tamen constat fuisse bellicosos in primis, et ad nova molienda aptissimos ex Polybio, Livio, Pausania, et aliis; et eam ob causam, ut testatur Pausanias in Phocicis, Ætoliæ simulacrum erat, *mulieris armatæ simulacrum*, sed ex quo in Romanorum ditionem omnino concesserant, penitus pacis erant studiis assueti, et in eorum opes, una animi intemperantia raptus, Piso irruerat.

9. *Arsinoen.* Ætoliæ oppidum, quod ante tradit Strabo fuisse Κώνωπα nuncupatum.

atque plenas, fateris ab hostibus esse captas. Quibus autem hostibus? nempe iis, quos tu, Ambraciæ sedens, primo tuo adventu ex oppidis Agrinarum[10] atque Dolopum demigrare, et aras et focos relinquere coegisti. Hoc tu in exitu, præclare imperator, quum tibi ad pristinas clades[11] accessio fuisset Ætoliæ repentinus interitus, exercitum dimisisti; neque ullam pœnam, quæ tanto facinori deberetur, non maluisti subire, quam numerum tuorum militum reliquiasque cognoscere.

XXXVIII. Atque, ut duorum Epicureorum[1] similitudinem in re militari imperioque videatis, Albucius[2], quum in Sardinia triumphasset, Romæ damnatus est; hic, quum similem exitum[3] spectaret, in Macedonia tropæa[4] posuit, eaque, quæ bellicæ laudis victoriæque omnes gentes insignia et monumenta esse voluerunt, noster hic præposterus imperator[5], amissorum oppidorum, cæsarum legionum, provinciæ, præsidio et reliquis militibus orbatæ, ad sempiternum dedecus sui generis et nominis, funesta indicia constituit;

10. Lallem. *Agrianum*. J. V. L.

11. *Ad pristinas clades accessio*. Ad pestem et vastitatem exercitus; ad clades quas Denseleti jam invenerant.

XXXVIII. 1. *Atque, ut duorum Epicureorum*. Titi Albucii, et L. Pisonis.

2. *Albucius*. T. Albucius Sardiniæ proprætor, postquam prædonum manum vicisset, a senatu preces publicas petiit, quas non obtinuit. Et quia quoddam triumphi genus in urbe provinciæ sibi paraverat, Romæ damnatus est.

3. *Hic, quum similem exitum*. Piso quum similem damnationem videret sibi impendere, in Macedonia, quam vastari passus erat, tropæa excitavit.

4. *Tropæa*. Cicero Pisonem in hac tropæorum erectione reprehendit, quia senatus fuit, ut triumphum, ita tropæa decernere; at Piso sibi tropæa ne literis quidem ad senatum missis excitarat.

5. *Præposterus imperator*. Alii vocantur imperatores, quum hostes ceciderint; hic ordine præpostero dictus est imperator, cæso ab hostibus ejus exercitu. — Sic etiam Cæsar, Bell. Civ. III, 31, inimicum suum Q. Metellum Pium Scipionem deridet. « Scipio, inquit, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem appellaverat ».

idemque, ut esset[6], quod in basi tropæorum inscribi incidique[7] posset, Dyrrhachium ut venit, decedens, obsessus est ab iis ipsis militibus, quos paullo ante Torquato respondit beneficii causa[8] ab se esse dimissos. Quibus quum juratus affirmasset, se, quæ deberentur, postero die persoluturum, domum se abdidit; inde nocte intempesta, crepidatus[9], veste servili, navem conscendit, Brundisiumque vitavit, et ultimas Hadriani[10] maris oras petivit: quum interim Dyrrhachii milites domum, in qua istum esse arbitrabantur, obsidere cœperunt, et, quum latere hominem putarent, ignes circumdederunt. Quo metu commoti Dyrrhachini, profugisse noctu crepidatum imperatorem indicaverunt. Illi autem statuam, istius persimilem, quam stare celeberrimo in loco voluerat, ne suavissimi hominis memoria moreretur, deturbant, affligunt, comminuunt, dissipant : sic odium, quod in ipsum attulerant, id in ejus imaginem ac simulacrum profuderunt.

Quæ quum ita sint[11], non dubito, quin, quum

6. *Idemque, ut esset.* Describit militum odium, quo in Pisonem propter ipsius avaritiam, et stipendium non persolutum exarserant; ad quod festive delabitur, quasi nihil præclarius gessisset, quod in tropæo scriberetur, quam quod a suis militibus obsessus fuisset.

7. Al. *incidi inscribique.* J. V. L.

8. *Beneficii causa.* Dimittuntur, quibus gratiosa missione indulgetur, quasi ob præmium virtutis militaris; quam qui consequuti fuerant, beneficiarii sunt appellati.

9. *Crepidatus.* More Græcorum soleatus, non Romanorum instituto, qui calceis uti consuerant. Crepidæ sæpius probro objectæ. Persius, sat. I: « Non hic qui in crepidis Graiorum ludere gestit ». Reprehensus est Scipio quod in Sicilia, *cum pallio, crepidisque inambulare* diceretur.

10. Lallem. *Adriatici.* J. V. L.

11. *Quæ quum ita sint.* Piso, ut vidimus, Tullium lacessiverat, eum rogans cur ipsi nomen non deferret; ostendit Cicero sibi Pisonis facinora comperta sic esse, ut si velit, facile possit eum lege de repetundis accersere; idque demonstrat hunc in modum : postquam enumeravit scelera quæ eminere videbantur, frustra subjicit se enumeraturum esse ea, quæ velut in turba delitescunt; neque enim si parva non nosset, excellentia seligere potuisset.

hæc, quæ excellunt, me nosse videas, non existimes mediam illam partem, et turbam flagitiorum tuorum mihi esse inauditam. Nihil est, quod me hortere; nihil est, quod invites: admoneri me satis est. Admonebit autem nemo alius, nisi reipublicæ tempus [12]; quod mihi quidem magis videtur [13], quam tu umquam arbitratus es, appropinquare.

XXXIX. Ecquid vides [1], ecquid sentis, lege judiciaria lata, quos posthac judices simus habituri? non æque legetur, quisquis voluerit [2]; nec, quisquis noluerit, non legetur. Nulli conjicientur in illum ordinem, nulli eximentur; non ambitio ad gratiam [3], non iniquitas ad simulationem conjicietur. Judices judicabunt ii, quos lex ipsa, non quos hominum libido delegerit. Quod quum ita sit, mihi crede, neminem invitus [4] invitabis: res ipsa, et reipublicæ tempus, aut me ipsum, quod nolim [5], aut alium quempiam, aut invitabit, aut dehortabitur [6].

12. *Admonebit autem nemo alius, nisi reipublicæ tempus.* Non est mihi opus alio monitore; satis enim me ipsum monebo ad intendendam tibi litem, quum id esse videro e republica: nunc autem video id reipublicæ nondum expedire; quia hæc accusatio Cæsari magnis pro republica bellis districto aliquid molestiæ et sollicitudinis exhiberet.

13. *Quod mihi quidem magis videtur... appropinquare.* Id subjungit, ut magis exterreat a brevitate temporis; nescio enim quo modo magis exterrent quæ propius videntur imminere. Terret enim periculi vicinitas et magnitudo.

XXXIX. 1. *Ecquid vides.* Non solum periculi vicinitas exterret, sed etiam mali magnitudo; quare hic ostendit summam judicii futuri severitatem.

2. *Non æque legetur, quisquis voluerit.* Per expolitionem oratoriam judiciorum integritatem explanat; et a remotione incommodorum quæ Aurelius Cotta non præviderat; tulerat enim Cotta, ut judices ex senatoribus, equitibus, et tribunis ærariis legerentur: at Pompeius fraudem legi fieri advertens tulit, ut judices ex iis quidem ordinibus, sed tamen ex censu legerentur; adeo ut nemo posset aut se eximere a judicio, nec per fraudem, aut gratiam se intrudere.

3. *Non ambitio ad gratiam.* Non ambitiosi judiciariam potestatem quærent, ad reorum gratiam colligendam.

4. Male Ernest. post nonnullos maluit *invitum*. J. V. L.

5. *Quod nolim.* Propter Cæsarem socerum tuum, mihi amicissimum.

6. *Dehortabitur.* Fortasse reipublicæ tempora dissuadebunt.

Equidem, ut paullo ante dixi, non eadem supplicia esse in hominibus existimo, quæ fortasse plerique[7], damnationes, expulsiones, neces: denique nullam mihi pœnam videtur habere id, quod accidere innocenti, quod forti, quod sapienti, quod bono viro et civi potest. Damnatio ista, quæ in te[8] flagitatur, obtigit P. Rutilio, quod specimen habuit hæc civitas innocentiæ. Major mihi judicum et reipublicæ pœna illa visa est, quam Rutilii. L. Opimius[9] ejectus est e patria, is, qui prætor et consul maximis rempublicam periculis liberarat. Non in eo, cui facta est injuria, sed in iis, qui fecerunt, sceleris ac conscientiæ pœna permansit. At contra bis Catilina absolutus[10]; emissus etiam ille auctor[11] tuus provinciæ, quum stuprum Bonæ Deæ pulvinaribus[12] intulisset. Quis fuit in tanta civitate, qui illum incesto liberatum, non eos, qui ita judicarint[13], pari scelere obstrictos[14] arbitraretur?

7. *Quæ fortasse plerique.* Eorum qui solis sensibus bona et mala metiuntur; addit *fortasse* modestiæ causa ne facilius alios damnare videatur.

8. *Quæ in te flagitatur.* Quam leges ipsæ tibi, pro suo jure in sceleratos, petunt inferri; quam vexata et lacerata provincia, quam hospites violati, quam male tractatus exercitus tibi imponi desiderant.

9. *L. Opimius ejectus est e patria*, etc. Notum est, Opimium in prætura Fregellas cepisse; quo pacto visus est ceteros quoque nominis Latini socios male animatos repressisse; eumdemque in consulatu Fulvium Flaccum consularem, et C. Gracchum tribunicium oppressisse: ob quam invidiam postea judicio circumventus est, et in exsilium actus.

10. *At contra bis Catilina absolutus.* Semel de incestu cum Fabia Vestali; iterum de repetundis ex Africa.

11. *Emissus etiam ille auctor.* Etiam Publius Clodius, qui lege sua auctor fuit, ut tibi Macedonia provincia decerneretur, absolutus, et e legum, judiciorumque laqueis, quibus implicatus tenebatur, instar bestiæ cujusdam ad vexandam lacerandamque rempublicam emissus est; sic pro Milone eumdem Clodium *belluam judiciorum laqueos declinantem* appellat. Vide de fœditate hujus judicii Cic. ad Attic. et Senec. ep. 97.

12. *Quum stuprum Bonæ Deæ pulvinaribus.* Quum domum Cæsaris in habitu fidicinæ ingressus esset, ut Pompeiam Cæsaris conjugem cum ceteris matronis Bonæ deæ sacra facientem in ipsis Deæ pulvinaribus constupraret.

13. Al. *judicarunt.* J. V. L.

14. Al. *adstrictos.* J. V. L.

XL. An ego exspectem[1], dum de te quinque et septuaginta tabellæ[2] diribeantur; de quo jam pridem omnes mortales omnium generum, ætatum, ordinum, judicaverunt? Quis enim te aditu, quis ullo honore, quis denique communi salutatione[3] dignum putet? Omnes memoriam consulatus tui, facta, mores, faciem[4] denique ac nomen a republica detestantur[5]: legati[6], qui una fuere, alienati; tribuni militum inimici; centuriones[7], et si qui ex tanto exercitu reliqui milites exstant[8], non dimissi abs te, sed dissipati, te oderunt, tibi pestem exoptant, te exsecrantur. Achaia exhausta; Thessalia vexata; laceratæ Athenæ; Dyrrhachium, et Apollonia exinanita; Ambracia direpta; Parthini et Bullienses[9] illusi; Epirus[10] excisa; Locri, Phocii, Bœotii exusti; Acarnania, Amphilochia, Perrhæbia[11], Athamanumque gens vendita; Macedonia condonata barbaris; Ætolia amissa, Dolopes, finitimique montani, oppidis atque agris exterminati; cives romani[12], qui in iis locis negotiantur, te unum

XL. 1. *An ego exspectem.* Quid opus est ad damnationem tuam judicum sententiam exspectare, dum tabellæ, quæ absolvunt, ab iis, quæ damnant, a se invicem separentur?

2. *Quinque et septuaginta tabellæ.* Patet lege Pompeia judiciaria cautum fuisse, ut quinque et septuaginta judices causam cognoscerent, et tabella sententiam ferrent.

3. *Communi salutatione.* Quam etiam ignoti ignotis impertiunt, sine familiaritatis aut amicitiæ peculiaris indicio.

4. *Faciem.* Supercilium et diis iratam frontem.

5. *Detestantur.* Tamquam malum auspicium.

6. *Legati.* Quorum optimus quisque est a te violatus, cap. 36, ut Luc. Valerius Flaccus et Q. Martius, quorum neuter obviam redeunti tibi progressus est, cap. 23.

7. *Centuriones.* Quorum dignitatem palam vendidisti, ibidem.

8. Al. *exsistunt.* J. V. L.

9. Al. *Bullidenses.* J. V. L.

10. *Epirus.* Nunc Albania.

11. *Perrhæbia.* Perrhæbi Macedoniæ populi apud Livium et Strabonem, Ætoliæ apud Plinium, Thessaliæ apud Stephanum; quæ sententiarum diversitas me adducit, ut credam eos fuisse in harum regionum confiniis.

12. *Cives romani.* Postquam enumeravit externas nationes, quæ Pisonis scelus, avaritiam, crudelitatem expertæ sunt, subdit de civibus romanis

solum suum depeculatorem, vexatorem, prædonem, hostem venisse senserunt. Ad horum omnium judicia tot atque tanta domesticum judicium[13] accessit sententiæ[14] damnationis tuæ: occultus adventus, furtivum iter per Italiam, introitus in urbem desertus ab amicis, nullæ ad senatum e provincia literæ, nulla ex trinis æstivis gratulatio[15], nulla triumphi mentio: non modo quid gesseris, sed ne quibus in locis quidem fueris, dicere audes. Ex illo fonte et seminario triumphorum quum arida folia laureæ retulisses; quum ea abjecta ad portam reliquisti, tum tu ipse de te FECISSE VIDERI pronuntiavisti. Qui si nihil gesseras dignum honore; ubi exercitus[16]? ubi[17] sumptus, ubi imperium? ubi illa uberrima supplicationibus triumphisque provincia? Sin autem aliquid sperare volueras[18], si cogitaras id, quod imperatoris nomen, quod laureati fasces, quod illa tropæa, plena dedecoris et risus[19], te commentatum esse declarant: quis

eadem immanitate violatis; adverte orationem uberem, et velut e suo fonte manantem, quam nulla rerum varietas exhauriat: « Exhausta, vexata, lacerata, exinanita, direpta, illusi, exusti, excisi, exterminati, etc. »

13. *Domesticum judicium*. Judex domesticus dici potest, vel consanguinei et amici, vel ipse Piso qui seipsum conscientiæ vi coactus damnaverit.

14. Ernest. delendum putat *sententiæ*. J. V. L.

15. *Nulla... trinis æstivis gratulatio*. Supplicatio diis decreta in gratiarum actionem, æstivorum autem meminit quod æstas sit accommodatior rebus gerendis.

16. *Ubi exercitus?* Id est, quamobrem exercitum retinuisti, tot sumptus ex ærario fecisti?

17. *Ubi sumptus*. Ubi sestertium ducenties et octogies, id est, quadringenta quinquaginta millia coronatorum, quæ ex ærario vasarii nomine acceperas, præter ingentem aliam pecuniam ad stipendium militum attributam.

18. *Sin autem aliquid sperare volueras*. Altera pars est dilemmatis, qua demonstrat Pisone damnatius nihil esse; quum enim ad triumphi adeptionem omnes proconsulatus sui rationes direxisse videri posset, non tamen ausus fuerat ad senatum de rebus a se gestis rescribere; probat autem Pisonem de triumpho cogitasse tribus argumentis.

19. *Plena dedecoris et risus*. Quia non erant monumenta victoriæ, sed amissorum oppidorum et vastatæ provinciæ.

te miserior, quis te damnatior, qui neque scribere ad senatum, a te bene rempublicam esse gestam, neque præsens dicere ausus es?

XLI. An tu mihi, cui semper ita persuasum fuerit, non eventis, sed factis, cujusque fortunam ponderari, dicere audes[1], neque in tabellis paucorum judicum[2], sed in sententiis omnium civium, famam nostram fortunamque pendere? Te indemnatum videri putas, quem socii, quem fœderati, quem liberi populi, quem stipendiarii, quem negotiatores, quem publicani, quem universa civitas, quem legati, quem tribuni militares, quem reliqui milites, qui ferrum, qui famem, qui morbum effugerunt, omni cruciatu dignissimum putant[3]? cui non apud senatum, non apud ullum ordinem, non apud equites romanos, non in urbe, non in Italia, maximorum scelerum venia ulla ad ignoscendum dari possit? qui se ipse oderit[4], qui metuat omnes, qui suam causam nemini committere audeat, qui se ipse condemnet? Numquam ego sanguinem expetivi tuum; numquam illud extremum, quod posset esse improbis et probis commune, supplicium legis ac judicii; sed abjectum, contemptum, despectum a ceteris, a te ipso desperatum et relictum, circumspectantem[5] omnia, quidquid[6] increpuisset,

XLI. 1. Duo hæc verba male addita videntur. J. V. L.

2. *Paucorum judicium.* Magnam hic sui ipsius jactandi materiam habet orator, qui totius Italiæ studio in fortunas restitutus, se cum Pisone, omnium odio conflagrante conferat.

3. *Dignissimum putant?* Etenim omnibus his Piso, fuerat malorum origo : quia aliis pecuniam, opes, fortunas eripuerat, cum aliis ita sese gesserat, ut, vitato odio, in contemptionem incideret.

4. *Qui se ipse oderit.* Perditissimæ Pisonis vitæ maximum hoc indicium habemus, quod, quamvis insolentissime sceleribus subnixus, in sui ipsius odium incurrat, quum nimiis facinoribus terreatur.

5. *Circumspectantem.* Maximum timoris indicium. Sic Virgil. Æn. II, 68, de Sinone : « Atque oculis Phrygia agmina circumspexit ».

6. *Quidquid increpuisset.* Sic Æn. II, 728 : « Nunc omnes terrent auræ, sonus excitat omnis Suspensum ».

pertimescentem, diffidentem tuis rebus, sine voce, sine libertate, sine auctoritate, sine ulla specie consulari, horrentem, trementem, adulantem omnes, videre te volui : vidi[7]. Quare, si tibi evenerit, quod metuis, ne accidat, equidem non moleste feram : sin id tardius forte fiet, fruar tamen tua indignitate; nec minus libenter metuentem videbo, ne reus fias, quam reum; nec minus lætabor, quum te semper sordidum[8], quam si paullisper sordidatum[9] viderem.

7. *Vidi.* Breve illud verbum, mire locum hunc concludit. Sic nostras Racine, *Athalie*, act. II, sc. 7 : « J'ai voulu voir, j'ai vu ».

8. *Quum te semper sordidum.* Semper in sordibus, lamentis et luctu jacentem, quam obsoletis vestibus, dum reus erit, amictum.

9. *Sordidatum.* Doctissimus Lipsius primo Electorum, cap. 13, communem Romanorum vestem albam fuisse demonstrat; ita ut in communi usu discrimen nullum inter cives fuerit a colore vestis; nisi quod divites, mundali, elegantes semper in toga sua a fullone nivea; vulgus fere sordidiores essent, et togis magis pallentibus, ac, ut proprie dicam, obsoletis; ideo Seneca, ep. 115, per sordidos intelligit vulgum : « Mirari quidem non debes, inquit, corrupta excipi, non tantum a corona sordidiore, sed ab hac turba quoque cultiore, togis enim inter se isti, non judiciis dissident ». Ait diserte togis : sed et viri illustres ac nobiles rei facti, per dies judicii, sumebant hanc togam sordidam, posita nivea, ut miserabiliores essent, in veste plebeia, et animos judicum sibi conciliarent.

M. TULLII CICERONIS

ORATIO

PRO C. RABIRIO POSTUMO

ARGUMENTUM.

Ptolemæus, Ægypti rex, qui Auletes dictus est, regno ab Alexandrinis, nimiam propter avaritiam, pulsus fuerat. Qui, quum exsul Romam venisset, Ægyptios graviter apud senatum accusavit, impetravitque, ut a consule P. Lentulo in regnum restitueretur. Quod ubi Alexandrinis nuntiatum, legatos Romam miserunt, qui causam, cur Ptolemæus fuerat solio expulsus, memorarent. Hos vero Ptolemæus partim interficiendos curavit, partim pecunia corrupit. Quo de crimine quum accusatus fuisset, a C. Rabirio Postumo pecuniam mutuatus est, quacum judices corrupit, pœnamque hac ratione effugit. Aliquanto post consulti sunt versus Sibyllini, quibus ita scriptum erat: « Ne rex Ægypti cum multitudine reduceretur » : abrogataque sunt quæ de rege Alexandriam reducendo fuerant edicta. Ptolemæus vero ad Gabinium, qui Syriam cum exercitu imperator obtinebat, confugit, et decem millium talentorum pollicitatione adduxit, ut in regnum reduceret. Aderant ibi nonnulli equites, qui regem in patriam redeuntem prosequuti sunt: quos inter Rabirius Postumus; ratus scilicet, se brevi, rege restituto, commodatam pecuniam accepturum: his juvantibus Alexandria rex potitus est, et Rabirium diœceten creavit, ærariique curam commisit. Quum vero Rabirius hoc munere fungeretur, pallio, quod erat græcum vestimentum, usus est, quo facto romanæ civitatis sibi jus imminuit. Mox pecuniam ad Gabinium solvendum necessariam coegit, atque hujus pecuniæ partem ipse accepit. Gabinius vero, his omnibus peractis, Romam reversus est, ibique lege Julia repetundarum accusatus, facile condemnatus fuit. Sed nec prædes dedit, neque ex ipsius bonis tantum pecuniæ potuit colligi, quantum pro lite æstimata solvere necesse erat. Itaque secundo legis Juliæ capite accusatus est Rabirius: hoc enim cavebatur, ut quod a condemnato haberi non potuerat, id ab eo exigeretur, ad quem pervenerat pecunia. Causa igitur illa tamquam appendicula ad Gabinii causam accedit. Nam si debitum solvisset Gabinius, nullo modo in judicium vocatus fuisset Rabirius. Plurima vero accusationis capita fuere:

quod pecuniam corrumpendi senatus causa regi credidisset; quod Gabinio, ut regem reduceret persuasisset; quod palliatus regi externo serviisset; quod denique, et illud maximum erat, pecuniæ partem accepisset. Non insontem sane Rabirium accusaverat C. Memmius plebis tribunus; sed deerant testes, quibus reus confutaretur, et res tantum ex rumoribus et sermone vectorum quorumdam constabat.

In exordio (cap. 1, 2) ostendit Rabirium Ptolemæo, cui jam regnanti pecuniam crediderat, postea regno expulso quum Romam venisset, egenti et roganti aliam pecuniam credidisse, neque suam solum, sed etiam amicorum.

Hinc exortum esse crimen accusatorum, quo corruptum a Postumo senatum dicant; in quo mirum esse dicit Cicero corruptores causam dicere, eos qui corrupti sint non dicere. Simul ostendit causam Postumi a senatu sejunctam esse. Tum enim quum regi pecuniam crederet, nec inimico populi romani, nec ab hoc imperio alieno, non debuisse eum qui dabat, quo ille, qui accipiebat, consumeret, quærere, cap. 3.

Deinde ostendit Postumi causam etiam a Gabinio sejunctam esse. Nam illo capite legis Juliæ de repetundis « quo ea pecunia pervenisset » neminem umquam causam dixisse, qui in æstimandis litibus rei de repetundis damnati appellatus non esset. Postumi autem, in judicio Gabinii, mentionem factam esse nullam, cap. 4. Præterea lege Julia de repetundis non modo Postumum ipsum, sed totum ordinem equestrem solutum ac liberum esse ostendit; in eoque et senatorum fidem implorat, et equites qui aderant in consilio judicum, monet, ut provideant ne duriorem sibi et ordini suo conditionem statuant, quam ferre possit, cap. 5-7.

Tum refutat Cicero id quod accusator objecerat, Gabinium a Postumo fuisse impulsum, ut regem Ptolemæum in regnum reduceret, cap. 8; et quod eum dioceten regium, i. e. procuratorem ac dispensatorem fuisse dixerat, quo in munere quum pecuniam Gabinio cogeret, sibi quoque coegerit, cap. 9-11. Quod autem accusator dicat testibus legatis Alexandrinis probari pecuniam ad Postumum pervenisse, id prorsus non esse audiendum. Eosdem enim testes negasse pecuniam Gabinio da-

tam. Ergo iis credi non oportere, si dicant partem ejus pecuniæ ad Rabirium pervenisse, cap. 12, 13.

Denique ostenditur lites quo ea pecunia pervenerit non suis propriis judiciis, sed in reum factis condemnari solere. Nunc autem accusari eum, qui pecuniam non abstulerit a rege, sicut Gabinius accusatus sit, sed maximam pecuniam regi crediderit. Vanum etiam illud esse, quod nonnulli dicant, Rabirium illam pecuniam habere, sed celare. Neque enim, quod dicat accusator, verum esse, Rabirium Alexandriæ dominatum esse, immo vero eum in superbissimo dominatu fuisse, familiares suos in vinculis vidisse; ad extremum nudum et egentem e regno fugisse. Postremo quod permutatam esse aliunde pecuniam dicatur, id nullo prorsus argumento, nisi vanissimo rumore niti, cap. 14.

Postremo docetur, Rabirium una Cæsaris liberalitate sustineri, quæ nisi fuisset, ei jam quidem quum ad summam inopiam redactus esset, foro cedendum fuisse, cap. 15, 16.

In conclusione Cicero Rabirium judicum misericordiæ commendat, ejusque in se exsulem beneficia commemorat, cap. 17.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO C. RABIRIO POSTUMO.

ORATIO OCTAVA ET TRICESIMA.

I. Si quis est, judices, qui C. Rabirium, quod suæ fortunæ[1], fundatas præsertim, atque optime constitutas opes potestati regiæ[2] libidinique commiserit, reprehendendum putet: adscribat ad judicium suum, non modo meam, sed hujus etiam ipsius, qui commisit, sententiam. Neque enim cuiquam ejus consilium vehementius, quam ipsi, displicet. Quamquam hoc plerumque facimus[3], ut consilia eventis[4] ponderemus,

I. 1. *Quod suæ fortunæ.* Muretus, lib. XVII, cap. 5, var. lect. legit ex duobus MSS: « suas fortunas fundatas præsertim atque optime constitutas ». Idque probat, quia *fortunæ opes* non putat latine dici. Idem sentit Hottomannus. Sic Tullius pro Domo sua: « Subitas fundatissimæ familiæ ruinas ».

2. *Potestati regiæ.* Solertissime ab initio viam sibi defendendæ causæ et excusando apud judices Rabirio præmunit orator, quum eum ostendit reum confitentem.

3. *Quamquam hoc plerumque facimus.* Consulto disputat hoc loco Cicero, an jure vituperetur is, cujus bene et prudenter suscepta consilia fortuna elusit; eo nimirum ut majore misericordia dignam Rabirii calamitatem esse ostendat; si quidem non ejus temeritate, aut inconsulta ratione contigerit, sed vi atque injuria fortunæ. Non enim eorum solemus misereri qui sua culpa, et præcipiti ac cæco consilio in calamitatem aliquam incurrerunt.

4. *Ut consilia eventis ponderemus.* Sæpe hanc eamdem sententiam commemorat Cicero aliis libris. Ad Lentulum scribens, ad Div. epist. lib. I:

et, cui bene quid processerit, multum illum providisse; cui secus, nihil sensisse[5] dicamus. Si exstitisset in rege[6] fides, nihil sapientius Postumo; quia fefellit rex, nihil hoc amentius dicitur : ut jam nihil esse videatur, nisi divinare, sapientis. Sed tamen, si quis est, judices, qui illam Postumi sive inanem spem, sive inconsultam rationem, sive (gravissimo verbo utar) temeritatem, vituperandam putet, ego ejus opinioni non repugno : illud tamen deprecor, ut, quum ab ipsa fortuna crudelissime videat hujus consilia esse multata, ne quid ad eas ruinas, quibus hic oppressus est, addendum acerbitatis putet. Satis[7] est homines imprudentia lapsos non erigere[8]; urgere vero jacentes, aut præcipitantes impellere, certe est inhumanum : præsertim, judices, quum sit hoc generi hominum prope natura datum, uti, quæ[9] in familia aliqua laus forte floruerit, hanc fere, qui sunt ejusdem stirpis[10], quod sermo hominum ad memoriam prodendam[11] patrum virtute celebretur, cupidissime persequantur : siquidem non modo in gloria rei militaris Paullum Scipio, aut Maximum filius, sed

« Sed hæc, ait, sententia sic et illi, et nobis probabatur, ut ex eventu homines de tuo consilio existimaturos videremus, etc. » Idem ep. ad Attic. IX : « Consilia ex eventu non ex voluntate a plerisque probari solent ». Plautus, Pseud. « Bene ubi quod consilium discimus accidisse, hominem catum Eum esse declaramus; stultum autem quoi vertit male, etc. » Tullius in Pisonem, cap. 41, supra pag. 425 : « ...cui semper ita persuasum fuerit, non eventis, sed factis, cujusque fortunam ponderari, etc. »

5. *Nihil sensisse*. Lambinus male *nihil vidisse*.

6. *In rege*. Alexandriæ, Ptolemæo Aulete.

7. *Satis est*. Obscure notat C. Memmium, qui Postumum accusaverat, eumque ita conatur judicibus odiosum reddere.

8. *Erigere*. Id est, relevare et restituere.

9. *Quæ in familia*. Al. *qua in familia*.

10. *Ejusdem stirpis*. Al. *ejus stirpis*. Male. — Rabirium jam ob id excusandum censet, quod temeritati minus quam gentili et paterno exemplo peccaverit.

11. *Prodendam*. Ea vox nec in

etiam in devotione vitæ, et in ipso genere mortis imitatus est P. Decium[12] filius. Sint igitur similia, judices, parva magnis.

II. Fuit enim, pueris nobis, hujus pater[1] C. Curius, princeps ordinis equestris, fortissimus[2] et maximus publicanus; cujus in negotiis gerendis magnitudinem animi non tam homines probassent, nisi in eodem benignitas incredibilis fuisset; ut in augenda re non avaritiæ prædam, sed instrumentum[3] bonitati quærere videretur. Hoc ille[4] natus, quamvis patrem suum numquam viderat, tamen et natura ipsa[5] duce, quæ plurimum valet, et assiduis domesticorum sermonibus, in paternæ vitæ similitudinem[6] deductus est. Multa gessit; multa contraxit[7]; magnas partes ha-

Francii MSS, nec in editione prima Mediol. Ascens. Forben. Victorii, Manutii conspicitur, et delendam putat Grævius.

12. *P. Decium.* Valer. Max. « Quid ultra [inquit filius patrem P. Decium nomine compellans] moror familiare fatum? Datum hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis piacula simus. Itaque quum pontifice verba præeunte sese devovisset, qua confertissimam cernebat Gallorum aciem concitat equum, inserensque se ipse infestis telis interfectus est». Hæc fere Livius, et alii. Cicero præterea in orat. pro Sext. et in Parad.

II. 1. *Hujus pater C. Curius.* Pater natura scilicet, quum adoptione patrem haberet Rabirium avunculum suum, ut in extrema oratione Cicero ipse narrat.

2. *Fortissimus.* Fortes dicuntur, qui non verentur pericula, et inimicitias etiam hominum potentium reipublicæ causa suscipere. — *Maximus*, id est, publicanorum rerum peritissimus.

3. *Instrumentum bonitati.* Id est, facultatem liberalitatis exercendæ. Instrumentum vocant, quod nunc boni, nunc mali rationem habet.

4. *Hoc ille natus.* Initium narrationis; nempe genera duo narrationum esse Fabius, lib. IV, cap. 2, testatur; aliud genus narrationum causam exponere, aliud vero eas res quæ ad causam spectant, ut in hac ipsa Ciceronis oratione, quam ille testem eo loco citat.

5. *Natura ipsa duce.* Sic proverbium : « Naturæ sequitur semina quisque suæ ».

6. *Vitæ similitudinem.* Sic Ernest. auctore Hottomanno, pro *culpæ*. Neque tamen, ait Weisk. *vitæ* tam verum puto, quam *culpæ* falsum. Alia forte vox latet.

7. *Multa gessit; multa contraxit.* Gerere ad ea proprie negotia pertinet, quæ non verbis, sed re constant; contrahere autem ad ea unde ultro citroque obligatio nascitur, scilicet quum de emptione et locatione agitur.

buit publicorum [8]; credidit populis; in pluribus provinciis ejus versata res est; dedit se etiam [9] regibus; huic ipsi Alexandrino [10] grandem jam antea pecuniam credidit; nec interea locupletare amicos umquam suos destitit, mittere in negotium, dare partes, re augere, fide sustentare: quid multa? quum magnitudine animi, tum liberalitate, vitam patris et consuetudinem expresserat.

Pulsus interea regno [11] Ptolemæus dolosis consiliis [12] (ut dixit Sibylla [13], sensit [14] Postumus) Romam venit. Huic egenti et roganti hic infelix pecuniam credidit; nec tum primum. Nam regnanti crediderat

8. *Habuit publicorum*. Vulgata *publicanorum*.

9. *Dedit se etiam regibus*. Sic epist. ad Div. II, 8: « Da te homini, complectetur, mihi crede ».

10. *Huic ipsi Alexandrino*. Quia reges Ægypti in urbe Alexandria, ab Alexandro condita, plurimum versabantur, Ptolemæum Alexandrinum vocat.

11. *Pulsus interea regno*. Dionis verba hæc sunt lib. XXXIX, quæ ex græco expressimus: « Quum Ptolemæus grandem pecuniam Romanis quibusdam elargitus esset, ut regnum suum confirmaret, et amicus ac socius populi rom. appellaretur, eamque postea pecuniam vi ab Ægyptiis exigeret, regno expulsus, Romam profectus est auxilium petiturus ».

12. *Ptolemæus dolosis consiliis*. Id est, venit Romam ea mente, ut pecunia alios emungeret, qua alios corrumperet.

13. *Ut dixit Sibylla*. Romæ asservabantur Sibyllæ cujusdam adumbrata oracula, quæ consulebant sacerdotes et interpretabantur ad arbitrium suum, prout res exigebat. Quum populo illa perlegere non liceret, facile decipiebatur. A senatu igitur jamjam decretum fuerat, ut Lentulus, qui tum proconsul Ciliciam obtinebat, Ptolemæum in regnum suum restitueret, sed calliditas romana fructum aliquem ex alieno malo sperans, regi objecit ficta Sibyllinorum librorum oracula. Cicero ipse ad Lentulum scribens, non uno loco, ficta et simulata hæc fuisse omnia confirmat: « Hæc, ait, opinio est populi romani a tuis invidis atque obtrectatoribus nomen inductum fictæ religionis, non tam ut te impedirent, quam ut ne quis propter exercitus cupiditatem Alexandriam vellet ire ». Item ep. 1: « Senatus religionis calumniam non religione, sed malivolentia et illius regiæ largitionis invidia comprobat ». Item alibi: « Nihil tibi detraxit senatus, nisi id quod per eamdem religionem dari alteri non potest ». Restitutus demum est Ptolemæus ab A. Gabinio Syriæ proconsule, qui provinciæ suæ terminis, pretio ductus, egressus est; quo nomine postea fuit condemnatus.

14. *Sensit*. Id est, expertus est

absens : nec temere se credere putabat, quod erat nemini dubium, quin is in regnum restitueretur a senatu populoque romano. In dando autem et credendo processit longius; nec suam solum pecuniam credidit, sed etiam amicorum. Stulte : quis negat? aut quis jam non admonet ? quod male cecidit, bene consultum putares [15] ? Sed est difficile, quod cum spe magna sis ingressus, id non exsequi usque ad extremum.

III. Supplex erat rex; multa rogabat [1]; omnia pollicebatur : ut jam metuere Postumus cogeretur, ne, quod crediderat, perderet, si credendi constituisset modum. Nihil autem erat illo blandius, nihil hoc benignius : ut magis pœniteret cœpisse, quam liceret desistere.

Hinc primum exoritur [2] crimen illud : senatum corruptum esse dicunt [3]. O dii immortales! hæc est illa exoptata [4] judiciorum severitas? Corruptores nostri [5] causam dicunt : nos, qui corrupti sumus, non dicimus. Quid ergo? senatum defendam hoc loco, judices? Omni equidem loco debeo : ita de me est meritus ille ordo. Sed id nec agitur hoc tempore, nec

quam vafer et astutus esset Ptolemæus, qui illum pecunia emunxit.

15. *Bene consultum putares?* Ironice; irridet enim eos qui consilia eventis ponderant. Quum male evenerit, male ac stulte consultum fuisse dicendum est.

III. 1. *Multa rogabat.* Pro *multum.* Æneid. V : *Multa gemens.* Id. XI : « Multaque se incusat, qui non acceperit ultro ». Græca figura.

2. *Hinc primum exoritur.* Propositio est quæ unum accusationis caput continet. Translatione autem crimen hoc defendit, quasi illi non Rabirium, sed senatores accusent.

3. *Senatum corruptum esse.* Cicero ad Lentulum, ad Div. lib. I, epist. 1 : « Ammonius regis legatus, aperte pecunia nos oppugnat. Res agitur per eosdem creditores, per quos, quum tu aderas, agebatur ». Quod Memmius objecit. Nec tam Cicero refutat objectionem, quam eludit.

4. *Hæc est illa exoptata.* Hoc tempore senatores una cum equitibus judicabant lege Aurelia; quod diu exoptatum fuerat.

5. *Corruptores nostri.* Utitur Cicero voce nostri, quia ipse erat e numero senatorum. Creditorum referebat, ut restitueretur Ptolemæus. — *Causam dicere.* Est in judicio respondere, vel pro se, vel pro alio.

cum Postumi causa res ista conjuncta est. Quamquam ad[6] sumptum itineris, ad illam magnificentiam apparatus, comitatumque regium, suppeditata pecunia a Postumo est, factæque syngraphæ sunt in Albano Cn. Pompeii, quum ille Roma profectus esset: tamen non debuit is, qui dabat, quo ille, qui accipiebat, consumeret, quærere. Non enim latroni, sed regi credidit: nec regi inimico populi romani; sed ei, cujus reditum consuli datum[7] a senatu videbat: nec ei regi, qui alienus ab hoc imperio esset; sed ei, quicum fœdus feriri in Capitolio[8] viderat. Quod si creditor[9] in culpa sit; non qui est improbe credita pecunia usus: damnetur is, qui fabricatus gladium est, et vendidit, non is, qui illo gladio civem aliquem interemit. Quamobrem neque tu, C. Memmi[10], hoc facere debes,

6. *Quamquam ad.* Legit Hottomannus *quamquam enim ad.* Reddit *enim* rationem cur senatus corruptio nihil ad Rabirii causam pertineat. Ptolemæus quum videret Sibyllinis versibus, quamquam fictis, prohiberi ne cum exercitu reduceretur in regnum, nec obtinere posset a senatu, ut saltem Pompeius cum duobus lictoribus ad res componendas, seque restituendum Alexandriam mitteretur, Ephesum se recepit, relicto Ammonio legato; et ut hic ostendit Cicero, pecuniam a Postumo mutuatitiam ad sumptum itineris accepit, factis in Albana Cn. Pompeii villa syngraphis, quibus se Postumo rex obligaret.

7. *Consuli datum.* Scil. Lentulo Spintheri, cui Cilicia sorte obtigerat. Collegam habebat Metellum Nepotem.

8. *Fœdus feriri in Capitolio.* In vertice Capitolini collis templum erat Jovis Feretrii. Fœderum tabulas ibidem asservabant, ut refert Appianus in Syriacis de fœdere inter Antiochum et Romanos icto: « Quum hæc scripsissent et in Capitolium in tabulas æneas retulissent, ubi et alia fœdera ponuntur. »

9. *Quod si creditor.* Locus est ex comparatione parium: si creditorem ob eam rem condemnatis quod ille, qui mutuam accepit pecuniam, ea male est usus, quod prævidere creditor non poterat; tunc damnandus est is qui gladium vendidit, non is qui eo in civium perniciem est abusus.

10. *Neque tu, C. Memmi.* C. Memmius tribunus erat plebis, qui A. Gabinium, postea quam L. Lentulo Flaminis filio accusatore majestatis absolutus est, reum fecit lege Julia repetundarum; et quia ex bonis condemnati Gabinii redigi ea summa, in quam condemnatus erat, non potuerat; ejusque pecuniæ pars aliqua ad Rabirium pervenisse dicebatur, accusatus quoque ab eodem Memmio fuit Rabirius, ut quod ex bonis Gabinii servare non potuerat, ab eo servaretur.

ut senatum, cujus auctoritati te ab adolescentia dedisti, in tanta infamia versari velis, neque ego id, quod non agitur, defendere. Postumi enim causa, quæcumque est, sejuncta a senatu est. Quod si item a Gabinio sejunctam ostendero, certe, quod dicas, nihil habebis.

IV. Est enim hæc causa, QUO EA PECUNIA PERVENERIT[1], quasi quædam appendicula causæ judicatæ atque damnatæ. Sunt lites æstimatæ A. Gabinio[2] : nec prædes dati, nec ex ejus bonis, quanta summa litium fuisset, a populo recepta[3]. Lex æqua est. Jubet [lex Julia[4]] persequi ab iis, ad quos ea pecunia, quam is ceperit, qui damnatus sit, pervenerit. Si est hoc novum[5] in lege Julia, sicuti multa sunt severius scripta, quam in antiquis legibus, et sanctius : inducatur sane etiam consuetudo hujus generis judiciorum nova. Sin hoc totidem verbis translatum caput est, quod fuit non modo in Cornelia[6], sed etiam ante in

IV. 1. *Quo ea pecunia pervenerit.* Sic lex enuntiatur; id est, hæc causa, in qua quæritur, quo ea pecunia pervenerit.

2. *Sunt lites æstimatæ A. Gabinio.* Civis romani damnatio pecunia erat et exsilium: omnia enim furta æstimabantur, et ea pecunia quam accepisse dicebatur, in summam redigi solebat, quæ ex ejus bonis auctione venditis solvebatur. Inde *lis æstimata* dicitur, id est, ea pecunia, de qua lis et controversia facta est.

3. *A populo recepta.* Al. *recipi;* sed addendum *potuit.* Lalleman. *populus recepit.*

4. *Lex Julia.* Id est, a Julio Cæsare lata primo consulatu.

5. *Si est hoc novum.* Si lex Julia novissime id constituit, sane sit, vel maneat hæc nova judicii consuetudo, ut, qui non appellatus est in litibus æstimandis causæ principalis, causam postea dicere cogatur. Sin vero hoc antiquum est, et ex vetustioribus legibus in Juliam translatum, cur novum judiciorum morem inducimus?

6. *In Cornelia.* Lata a L. Cornelio Sulla. — *Servilia*, a C. Servilio Glaucia; nempe a nomine familiæ leges appellabantur. Cicero Philipp. I, « Quære acta Gracchi; leges Semproniæ proferentur. Quære Sullæ, Corneliæ ». Lucius Piso tribunus plebis legem primus de pecuniis repetundis Censorino et Manilio consulibus tulit, ut dicitur in Bruto, et de Officiis, II : « Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata est lex, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges et proximæ quoque duriores; tot rei, tot damnati,

lege Servilia : per deos immortales! quid agimus, judices? aut quem hunc morem novorum judiciorum in rempublicam inducimus? Erat enim hæc consuetudo nota vobis quidem omnibus, sed, si usus[7] magister est optimus, mihi debet esse notissima. Accusavi de pecuniis repetundis; judex sedi; prætor quæsivi; defendi plurimos. Nulla pars, quæ aliquam facultatem discendi[8] afferre posset, non mea fuit. Ita contendo : neminem umquam QUO EA PECUNIA PERVENISSET, causam dixisse, qui in æstimandis litibus appellatus non esset. In litibus autem nemo appellabatur, nisi ex testium dictis, aut tabulis privatorum[9], aut rationibus civitatum. Itaque in inferendis litibus[10] adesse solebant, qui aliquid de se verebantur; et, quum erant appellati, si videbatur, statim contra dicere solebant. Sin ejus temporis recentem invidiam pertimuerant, respondebant postea : quod quum fecissent, permulti sæpe vicerunt.

V. Hoc vero novum est, ante hoc tempus omnino inauditum. In litibus, Postumi nomen est nusquam : in litibus dico? modo vos iidem in A. Gabinium judices sedistis : num quis testis Postumum appellavit? testis autem? num accusator? num denique toto illo

tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum; tanta sublatis legibus et judiciis expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus».

7. *Si usus magister.* Usus Sapientiæ pater, apud Afranium, ut refert Gell. Noct. Attic. lib. XIII, cap. 8 : « Usus me genuit, mater peperit memoria, Σοφίαν vocant me Graii, vos sapientiam ».

8. *Discendi.* Al. *dicendi*, male; nempe hoc loco de Ciceronis eloquentia nulla suspicio est; de peritia agitur quæ usu atque exercitatione in publicis tractandis judiciis comparatur.

9. *Tabulis privatorum.* In quibus privati scribere solebant, quæ singulis diebus expendissent; unde expensi tabulæ dicebantur; cujusmodi rationes ac tabulas civitates quoque habebant. De tabulis Cicero ita scribit oratione pro Cluentio : « Hæc autem res habet hoc certe, ut nihil possit neque additum, neque detractum de re familiari latere ».

10. *In inferendis litibus.* Al. *in inserendis l.*

judicio Postumi nomen audistis? Non igitur reus ex ea causa, quæ judicata est, redundat Postumus; sed est arreptus unus eques romanus de pecuniis repetundis reus : quibus tabulis[1]? quæ in judicio A. Gabinii recitatæ[2] non sunt : quo teste? a quo tum appellatus nusquam est : qua appellatione litium[3]? in qua Postumi mentio facta nulla est : qua lege? qua non tenetur.

Hic jam, judices, vestri consilii res est, vestræ sapientiæ : quid deceat[4] vos, non, quantum liceat vobis, spectare debetis. Si enim, quid liceat, quæritis; potestis tollere e civitate, quem vultis. Tabella est[5], quæ dat potestatem; occultat eadem libidinem : cujus conscientiam nihil est quod quisquam timeat, si non pertimescat suam. Ubi est igitur sapientia judicis? In hoc, ut non solum, quid possit, sed etiam, quid debeat, ponderet; nec, quantum sibi permissum[6], meminerit solum, sed etiam, quatenus commissum sit. Datur tibi tabella[7] judicii : qua lege? Julia

V. 1. *Quibus tabulis?* Subjectio, cui simillima, de Harusp. respons. « Tu meam domum religiosam facere potuisti? qua mente? qua invaseras, Qua manu? qua disturbaras. Qua voce? qua incendi jusseras. Qua lege? quam ne in illa quidem impunitate tua scripseras, etc. »

2. *A. Gabinii recitatæ.* Al. *A. Gabinio*, male; non enim solebant rei contra se tabulas recitare.

3. *Qua appellatione litium.* Al. *æstimatione;* non enim lites, sed homines appellantur.

4. *Quid deceat.* Totum hunc locum copiose ac luculenter persequitur Cicero oratione pro A. Cluentio, his verbis : « Est enim sapientis judicis, etc. »

5. *Tabella est.* Id est, litera quam judices in urnam conjiciebant, sive absolvendi, sive condemnandi causa. Litera A significabat absolvo, et C, condemno. Suffragia clam ferebat quisque ex sua conscientia.

6. *Quantum sibi permissum.* Hanc eamdem differentiam notat in orat. pro Cluentio, et item pro Fonteio : « Permittimus quæ toleramus, et aliorum potestati atque licentiæ concedimus. Committimus, quæ commendamus et fidei aliorum credimus. Est sapientis judicis, ait, meminisse se hominem esse ».

7. *Datur tibi tabella.* Hic Cicero colloquium fingit cum judice. Orator: *Datur tibi tabella.* Judex respondet: *Qua lege?* Orat. *Julia*.... Jud. *Quo*

de pecuniis repetundis : quo de reo? de equite romano. At iste ordo lege ea non tenetur. Illo, inquit, capite, quod erat in Postumum, quod in Gabinium judex esses, nihil Gabinio datum, quum in eum lites æstimarentur. At nunc audio. Reus igitur Postumus est ea lege, qua non modo ipse, sed totus etiam ordo solutus ac liber est.

VI. Hic ego nunc non vos prius implorabo, equites romani, quorum jus judicio tentatur, quam vos, senatores[1], quorum agitur fides in hunc ordinem : quæ quidem quum sæpe ante, tum in hac ipsa causa nuper est cognita. Nam quum optimo et præstantissimo consule, Cn. Pompeio, de hac ipsa quæstione[2] referente, exsisterent nonnullæ, sed perpaucæ tamen acerbæ sententiæ, quæ censerent, ut tribuni[3], ut præfecti, ut scribæ, ut comites omnes magistratuum, lege hac tenerentur : vos, vos, inquam, ipsi, et senatus frequens restitit; et, quamquam tum, propter multorum delicta, etiam ad innocentium periculum tempus illud exarserat, tamen, quum odium non restingueretis, huic ordini ignem novum subjici non sivistis. Hoc animo[4] igitur senatus. Quid? vos, equites romani, quid tandem estis acturi? Glaucia solebat[5], homo impurus, sed tamen acutus, populum

de reo? Orat. *De equite romano.* Jud. *At iste?* etc. Orat. *Illo, inquit, capite.* Hic locus omnino est corruptus, et multa desunt. Illo, id est, illo ipso capite legis, quo pecunia pervenerit, tenetur. *Nihil Gabinio datum.* Id est, severius habitus est.

VI. 1. *Quam vos, senatores.* Sedebant enim judices tum equites, tum senatores, lege judiciaria, quam tulit Aurelius Cotta, prætor, an. 683.

2. *De hac ipsa quæstione referente.* Nimirum ad senatum. Consul autem referre dicebatur, quum rem aliquam senatoribus considerandam ac decernendam proponeret, ut senatusconsultum fieret.

3. *Tribuni.* Scil. militum: quatuor tribunos habebat quæque legio. — *Præfecti.* Scil. equitum.

4. *Hoc animo.* Illam brevitatem non probat Weisk. atque additum aliquid esse putat, ut *et nunc erit*, aut *et nunc esse debebit*, quod nunc evanuit.

5. *Glaucia solebat.* C. Servilius

monere, ut, quum lex aliqua recitaretur[6], primum versum attenderet : si esset dictator, consul, prætor, magister equitum, ne laboraret; sciret nihil ad se pertinere; sin autem, QUICUMQUE POST HANC LEGEM[7], videret, ne qua nova quæstione alligaretur. Nunc vos, equites romani, videte. Scitis, me ortum[8] e vobis; omnia semper sensisse[9] pro vobis : nihil horum sine magna cura et summa caritate vestri ordinis loquor.

Glaucia. Is fuit quo Saturninus maxime usus est in seditione illa nefaria, ob quam cum conjuratis omnibus Marii cos. opera interfectus est. Eum Cicero lib. de Oratore III, per similitudinem *stercus Curiæ* appellari posse affirmat, nisi deformis esset cogitatio similitudinis. In libro qui Brutus appellatur, « longe autem, inquit, post natos homines improbissimus C. Servilius Glaucia, sed peracutus et callidus, cumprimisque ridiculus, is ex summis et fortunæ et vitæ sordibus ex prætura consul factus esset, si rationem ejus haberi licere judicatum esset. Nam et plebem tenebat, et equestrem ordinem beneficio legis devinxerat ».

6. *Quum lex recitaretur.* Solebat enim trinundino promulgari lex, ut qui vellet intercederet, et nemine intercedente ad populum ferretur.

7. *Quicumque post hanc legem.* Verba illa populo in primis, ut Glaucia præcipiebat, spectanda occurrunt in lege a Frontino servata. Ejus initium apud Brissonium de formulis l. II, p. 141, sic expressum legitur : « Titus Quintus Crispinus cos. populum jure rogavit, populusque jure scivit in foro pro Rostris A. D. P. R. R. I. tribus Sergia principium fuit; pro tribu Sex. L. F. Varro. Quicumque post hanc legem rogatam rivos, specus, fornices, fistulas, castella, tubulos, lacus aquarum publicarum, quæ ad urbem ducuntur, earumve quam, sciens dolo malo foraverit, ruperit, forare, rumpere curaverit, pejoremque fecerit.... is pop. rom. C millia dare damnatus esto ».

8. *Scitis, me ortum.* Plinius, lib. XXXIII, cap. 22 : « Marcus Cicero demum stabilivit equestre nomen in consulatu suo, ei senatum concilians, ex eo se ordine provectum esse celebrans, ejusque vires peculiari popularitate quærens ».

9. *Omnia semper sensisse.* Multa erant Ciceronis in equites beneficia, quæ notare maluit, quam commemorando quodammodo exprobrare videri. Sed in quarta Catilinaria fusius ea commemorat : « Quid ego hic equites romanos commemorem? qui vobis ita summam ordinis consiliique concedunt, ut vobiscum de amore reipublicæ certent; quos ex multorum annorum dissensione hujus ordinis, ad societatem concordiamque revocatos hodiernus dies vobiscum, atque hæc causa conjungit; quam conjunctionem si in consulatu confirmatam meo, perpetuam in republica tenuerimus, confirmo vobis posthac malum civile ac domesticum ad nullam reipublicæ esse venturam partem ». Et alii permulti loci occurrunt.

Alius alios homines et ordines, ego vos semper complexus sum. Moneo et prædico; integra re causaque denuntio; omnes homines, deosque testor : dum potestis, dum licet, providete, ne duriorem vobis conditionem statuatis, ordinique vestro, quam ferre possit. Serpet hoc malum (mihi credite) longius, quam putatis.

VII. Potentissimo et nobilissimo tribuno[1] plebis, M. Druso, unam in equestrem ordinem quæstionem ferenti, SI QUIS OB REM JUDICATAM PECUNIAM CEPISSET, aperte equites[2] romani restiterunt. Quid? hoc licere volebant? minime : neque solum hoc genus pecuniæ capiendæ turpe, sed etiam nefarium arbitrabantur. Attamen ita disputabant, eos teneri legibus[3] oportere, qui suo judicio essent illam conditionem vitæ sequuti. Delectat amplissimus civitatis gradus, sella curulis, fasces, imperia, provinciæ, sacerdotia, triumphi, denique imago ipsa, ad posteritatis memoriam prodita. Est simul etiam sollicitudo aliqua, et legum et judiciorum major quidam metus. Nos ista numquam contempsimus (ita enim disputabant); sed hanc vitam quietam atque otiosam sequuti sumus. Quæ quoniam honore caret, careat etiam molestia. Tam es tu judex[4],

VII. 1. *Tribuno plebis*. De toto hoc capite conferendus est locus in orat. pro Cluentio, cap. 56.

2. *Aperte equites*. Cicero, epist. ad Atticum, I : « Credo te audisse nostros equites pæne a senatu esse disjunctos, qui primum illud valde graviter tulerant, promulgatum ex senatusconsulto fuisse, ut de iis qui ob judicandum pecuniam accepissent, quæreretur ». Nominantur in Cluentiana C. Flavius Pusio, Cn. Titinius, C. Mæcenas.

3. *Eos teneri legibus*. Qui magistratibus adeptis, in senatorium ordinem recepti sunt, ad illos magistratus non coacti sunt, sed libere et ultro ambierunt; æquum igitur senatores judicum incommodis defungi, quæ amplissimis honoribus compensantur. Vide Cluentianam. — *Illam conditionem vitæ*, ut judices sederent.

4. *Tam es tu jud*. Equiti respondet senator. — *Ita est*. Affirmatio equitis. — *Sed tu*. Qui es senator. — *Ego*. Qui sum duntaxat eques.

quam ego senator. Ita est : sed tu istud petiisti, ego hic cogor. Quare aut judici mihi non esse liceat, aut legem[5] lege senatoria non timere. Hoc vos, equites romani, jus a patribus acceptum amittetis ? moneo, ne faciatis. Rapientur homines in hæc judicia ex omni non modo invidia, sed sermone malivolorum, nisi cavetis. Si jam vobis nuntiaretur, in senatu sententias dici, ut his legibus teneremini, concurrendum ad curiam[6] putaretis. Si lex ferretur, convolaretis ad Rostra. Vos senatus liberos hac lege esse voluit; populus numquam alligavit; soluti huc convenistis : ne constricti discedatis, cavete. Nam, si Postumo fraudi fuerit, qui nec tribunus, nec præfectus, nec ex Italia comes[7], nec familiaris Gabinii fuit, quonam se modo defendent posthac, qui vestri ordinis cum magistratibus nostris fuerint his causis implicati?

VIII. Tu, inquit[1], Gabinium, ut regem reduceret, impulisti. Non patitur mea me jam fides de Gabinio gravius[2] agere. Quem enim ex tantis inimi-

5. *Aut legem*. Al. *leges*. Legem Juliam intelligit. Legem vero senatoriam senatusconsultum appellat, quo solutus ordo equestris lege Julia fuerat; ut paullo post, « vos senatus liberos hac lege esse voluit ».

6. *Concurrendum ad curiam*. Ibi senatus cogebatur ; populus pro Rostris. Hæc oratio in foro habita est, ubi rerum capitalium judicia exercebantur.

7. *Nec ex Italia comes*. Id est, qui Gabinium in Ciliciam non comitatus est.

VIII. 1. *Inquit*. Accusator.

2. *De Gabinio gravius*. Acerbius enim de illo loqueretur, si ita Postumum defenderet, ut sola avaritia et pecuniæ promissæ cupiditate inductum Gabinium diceret, non Postumi sermonibus. Fragmentum orationis pro Gabinio, quod D. Hieronymus, Apolog. adversus Rufinum servavit, sic habet : « Ego quum omnes amicitias tuendas semper putavi summa religione et fide, tum eas maxime, quæ essent ex inimicitiis revocatæ in gratiam : propterea, quod integris amicitiis officium prætermissum, imprudentiæ, vel ut gravius interpretemur, negligentiæ excusatione defenditur ; post reditum in gratiam si quid est commissum, id non neglectum, sed violatum putatur, nec imprudentiæ, sed perfidiæ assignari solet ». Val. Max. lib. IV, cap. 2 : « Sed hujusce generis humanitas in M. Cicerone præcipua apparuit; A. namque Gabinium repetun-

citiis[3] receptum in gratiam summo studio defenderim, hunc afflictum violare non debeo. Quocum stante si me Cn. Pompeii auctoritas in gratiam non reduxisset, nunc jam ipsius fortuna reduceret. Sed tamen, quum ita dicis, Postumi impulsu Gabinium profectum Alexandriam : si defensioni Gabinii[4] fidem non habes, obliviscerisne etiam accusationis tuæ? Gabinius se id fecisse[5] dicebat reipublicæ causa, quod classem Archelai[6] timeret, quod mare refertum fore prædonum[7] putaret. Lege etiam id sibi[8] licuisse dicebat. Tu inimicus negas. Ignosco[9]; et eo magis, quod est contra illud judicatum. Redeo igitur ad crimen, et accusationem tuam. Quid vociferabare, decem millia talentum[10] Gabinio esse promissa? Huic videlicet perblandus[11] reperiendus fuit, qui hominem, ut tu

darum reum summo studio defendit, qui eum in consulatu suo urbe expulerat ».

3. *Ex tantis inimicitiis.* De quibus dicetur paullo post, et unde adsumi poterunt, quæ ad hunc locum pertinere videbuntur.

4. *Si defensioni Gabinii fidem.* Ostendit accusatoris criminationem inter se pugnare; quæ defensio magnam habet vim atque gravitatem, ut ostendit Fabius, lib. V, cap. 13 : « Est interim oratoris efficere, ut quid contrarium esse videatur. Objicitur Oppio, quod de militum cibariis detraxerit : asperum crimen, sed contrarium esse ostendit Cicero, quia iidem accusatores objecerunt Oppio, quod is voluerit largiendo corrumpere exercitum ».

5. *Gabinius se id fecisse.* Longe alia est Ciceronis oratio, quum in Pisonem invehitur; eam enim tum temporis, quum adhuc inimicitiæ permanerent. « Se ipsum, ait, fasces suos, exercitum populi romani, numen interdictumque deorum immortalium, responsa sacerdotum, auctoritatem senatus, jussa populi, nomen ac dignitatem imperii regi Ægyptio vendidit, etc. »

6. *Classem Archelai.* Comanorum sacerdotis, qui, Ptolemæo rege a civibus pulso, Alexandriam, uxore ducta Ptolemæi filia, occupaverat. Historiam Strabo explicat lib. XVII; Appianus in Mithridatico; Plutarchus in Sulla.

7. *Fore prædonum.* Nam in dissensione ac tumultu civili Romanorum, cujus spem illis injiciebat causa Alexandrina, facile credebant occasionem fore sibi datam et socios, et amicos eorum vexandi.

8. *Lege etiam id sibi.* Latet quæ fuerit illa lex. Fortasse caput aliquod legis arripuerat, unde per calumniam quamdam id eliceret.

9. *Ignosco.* Tibi, C. Memmi.

10. *Decem millia talentum.* Ære gallico 49,200,000 fr.

11. *Huic videlicet perblandus.* Hærent commentatores. Alii legunt,

vis, avarissimum, exoraret, sestertium bis millies et quadringenties ne magnopere contemneret. Gabinius illud, quoquo consilio fecit, fecit certe suo. Quæcumque mens illa fuit, Gabinii fuit: sive ille, ut ipse dicebat, gloriam; sive, ut tu vis, pecuniam quæsivit; quæsivit sibi. Num Gabinii comes[12], vel sectator? negat[13]. Non enim ad Gabinii, cujus id negotium non erat, sed ad P. Lentuli[14], clarissimi viri, auctoritatem, a senatu profectam, et consilio certo, et spe non dubia, Roma contenderat.

At diœcetes[15] fuit regius. Et quidem in custodia etiam fuit regia; et vita ejus ablata pæne est; multa præterea, quæ libido regis, quæ necessitas coegit ferre, pertulit: quarum omnium rerum una reprehensio est, quod regnum intrarit[16], quod potestati se regis com-

homo; alii, *hui!* Hottom. e MSS *persuasor blandus*, quod Schütz. recepit. Weisk. mallet *Hic*. Lallem. nihil mutavit.

12. *Num Gabinii comes*. Hic multi lacunam vident. Qua de causa non video: omnia enim apte hærent.

13. *Negat*. Scil. accusator.

14. *Sed ad P. Lentuli*. Ad quem Ciliciæ proconsulem ita scribit Cicero, epist. ad Div. « Quoniam senatusconsultum nullum exstat, quo reductio regis Alexandrini tibi adempta sit... te posse perspicere, qui Ciliciam Cyprumque teneas, quid efficere, et quid consequi possis; et si res facultatem habitura videatur, ut Alexandriam et Ægyptum tenere possis, esse et tuæ et nostri imperii dignitatis, Ptolemaide aut aliquo propinquo loco rege collocato, te cum classe atque exercitu proficisci Alexandriam, ut quum eam pace præsidiisque firmaris, Ptolemæus redeat in regnum; ita fore, ut per te restituatur, quemadmodum senatus initio censuit ». Sed Lentulo copia non fuit illa perficiendi, nempe provincia sua a Gabinio spoliatus est, ut narrat Cicero ipse, in Pisonem cap. 21: « Ille (Gabinius) si non acerrime fureret, auderet quam provinciam P. Lentulus amicissimus huic ordini, quum et auctoritate senatus, et sorte haberet, interposita religione, sine ulla dubitatione deposuisset, eam sibi tum adsciscere, quum etiam si religio non impediret, mos majorum tamen, et exempla, et gravissimæ legum pœnæ vetarent? »

15. *At diœcetes*. Objectio. — *Et quidem*. Concessio. — *Et vita ejus*. Ex Mureti MSS, *et vita ei*.

16. *Quod regnum intrarit*. Notum illud Sophocleum, quod Pompeius pugna Pharsalica victus, quum ad hoc ipsum Ægypti regnum, ad hujus ipsius filium se conferret, usurpavit: « Etenim tyranni quisquis ingreditur lares Est servus ejus, liber etsi accesserit ».

miserit. Verum si quærimus, stulte: quid enim stultius[17], quam equitem romanum, ex hac urbe, hujus, inquam, reipublicæ civem, quæ est una maxime, et fuit semper libera, venire in eum locum, ubi parendum alteri et serviendum sit?

IX. Sed ego in hoc tandem[1] Postumo non ignoscam, homini mediocriter docto, quo videam sapientissimos homines esse lapsos? Virum unum totius Græciæ facile doctissimum, Platonem[2], iniquitate Dionysii, Siciliæ tyranni, cui se ille commiserat, in maximis periculis insidiisque[3] esse versatum accepimus; Callisthenem, doctum hominem, comitem Magni Alexandri, ab Alexandro necatum; Demetrium et ex republica Athenis[4], quam optime digesserat, et ex doctrina nobilem et clarum, qui Phalereus vocitatus est, in eodem isto Ægypti regno, aspide ad corpus admota, vita esse privatum. Plane confiteor, fieri nihil posse dementius, quam scientem in eum locum venire, ubi libertatem sis perditurus. Sed hujus istius facti stultitiam major jam superior stultitia[5] defendit; quæ facit, ut hoc stultissimum facinus, quod in regnum venerit, quod regi se commiserit, sapienter factum esse videatur: siquidem non tam[6] semper stulti, quam sero sapientis est, quum stultitia sua impeditus sit, quoquo modo possit, se expedire.

17. *Quid enim stultius.* Callidissimo consilio multis verbis stultiorem quam callidiorem fuisse Rabirium persuadere conatur. Non enim quis stultitiæ reus jure ac merito possit condemnari.

IX. 1. *In hoc tandem.* Ernest. *in hoc tamen.*

2. *Platonem, iniquitate.* Apud Diogenem Laertium, Plutarchum et histor. alios videre est, quod hic orator de Platone, Callisthene et Demetrio Phalereo narrat.

3. *Insidiisque esse.* Grævius ex Francii codice, *insidiisque mediis.*

4. *Digesserat.* Scil. ordinaverat, constituerat.

5. *Jam superior stultitia.* Quum pecuniam expulso regi et egenti non modo suam, sed etiam amicorum credidit.

6. *Non tam semper.* Abest, *non.*

Quamobrem illud maneat et fixum sit, quod neque moveri, neque mutari potest; in quo æqui[7] sperasse Postumum dicunt, peccasse iniqui, ipse etiam insanisse se confitetur, quod suam, quod amicorum pecuniam regi crediderit cum tanto fortunarum suarum periculo : hoc quidem semel suscepto atque contracto, perpetienda illa fuerunt, ut se aliquando ad suos vindicaret[8]. Itaque objicias licet, quam voles sæpe, palliatum fuisse, aliqua habuisse non romani hominis insignia. Quoties eorum quippiam dices, toties unum dices atque illud[9], temere hunc pecuniam regi credidisse; suas fortunas atque famam libidini regiæ commisisse. Fecerat temere; fateor : mutari factum jam nullo modo poterat : aut pallium sumendum Alexandriæ, ut ei Romæ[10] togato esse liceret; aut omnes fortunæ abjiciendæ, si togam retinuisset.

X. Deliciarum causa et voluptatis, non modo cives romanos, sed et nobiles adolescentes, et quosdam etiam senatores, summo loco natos, non in hortis, aut suburbanis suis, sed Neapoli, in celeberrimo oppido, cum mitella[1] sæpe vidimus. Chlamydatum L. Sullam imperatorem; L. vero Scipionis[2], qui

7. *Æqui sperasse.* Vide exordium Verrinæ de Signis : « Venio nunc ad istius, etc. » — *Insanisse se.* Abest *se;* reposuit Grævius ex Francii codice.

8. *Ut se... ad suos vindicaret.* Grævius rejicit *ad suos*, quasi non latine; legit, *et suos vindicaret*, nimirum a damnis fortunarum, quæ et ipse et ejus amici fecissent, nisi hac ratione creditum servasset.

9. *Unum dices atque illud.* Lambinus ex aliis libris legit, *unum dices atque idem;* quod longe melius.

10. *Ut ei Romæ.* F. Ursin. ex vetere libro Fulvii legit, *ut ei Romæ*, quod recepit Grævius; nempe hic nullus est locus *et.*

X. 1. *Mitella.* Tegumentum est capitis Asiaticum. Æneid. IV, de Paride : « Mæonia mentum mitra, crinemque madentem Subnixus ». Baccho mitram tribuebant. Propert. lib. IV, eleg. 2 : « Cinge caput mitra, speciem furabor Iacchi.— *Vidimus*, al. *videmus.*

2. *L. vero Scipionis.* Fuit hic P. Scipionis Africani frater; in Asiam missus Antiochum Syriæ regem devicit, cæsis hominum quinquaginta millibus, captis duobus.

bellum in Asia gessit, Antiochumque devicit, non solum cum chlamyde, sed etiam cum crepidis[3] in Capitolio statuam[4] videtis. Quorum impunitas fuit non modo a judicio, sed etiam a sermone. Facilius certe P. Rutilium Rufum[5] necessitatis excusatio defendet : qui quum a Mithridate[6] Mitylenis oppressus esset, crudelitatem regis in togatos vestitus mutatione vitavit. Ergo ille P. Rutilius, qui documentum fuit hominibus nostris virtutis, antiquitatis[7], prudentiæ, con-

3. *Cum crepidis*. Crepidæ calcei erant Græcorum, qui sumebantur cum pallio; tegebant tantum calcem pedis. Calceamenta vero Romanorum, quæ sumebantur cum toga erant cava, et totum pedem tegebant. Caligæ militares fuerunt ex crepidarum genere, æque ut socci, et cothurni, sed tamen a vulgaribus crepidis differebant. Vide Albertum Rubenium de lato clavo, lib. II, cap. 1. Accuratissime de his disputat.

4. *In Capitolio statuam*. Solebant in foro statui complurimæ; unde fori ornamenta a Plinio dicuntur. Locus tamen in Rostris erat clarior, ut scribit Cicero in orat. pro Dejotaro. Hujus L. Scipionis fratri Africano positas fuisse in Opis, in Pollucis, in Capitolio statuas, idem Cicero scriptum reliquit ep. 1, ad Atticum, lib. VI.

5. *P. Rutilium Rufum*. Cicero ait in Bruto : « Doctus vir, et græcis literis eruditus, Panætii auditor, prope perfectus in Stoicis ». Et paullo post : « Qui quamquam innocentissimus in judicium vocatus esset, quo judicio convulsam esse penitus scimus rempublicam, quum essent eo tempore eloquentissimi viri L. Crassus, et M. Antonius consulares, eorum adhibere neutrum voluit, dixit ipse pro sese ». Idem pro Fonteio : « Quam multa audivit in suo judicio P. Rutilius? qui etsi damnatus est, mihi videtur tamen inter viros optimos atque innocentissimos esse numerandus ». Consul fuit anno 648 cum Cn. Manlio. Ab equitibus damnatus, quod in Asia quæstor provinciales a publicanorum injuriis defenderat, in eamdem provinciam exsulavit, et ab incolis benigne habitus est.

6. *Qui quum a Mithridate*. Hic princeps, occupata Asia, ad omnium Asiæ urbium primores scripsit, ut tricesimo die quo scriptæ erant literæ, omnes Romanos Italosque cum uxoribus et liberis interficerent, atque insepultos abjicerent; id facientibus præmium, contra vero pœnam indixit. Plutarchus in Sulla narrat, centum et quinquaginta civium romanorum millia, qui in Asia versabantur, uno die occisa fuisse. Rutilius toga mutata, necem effugit.

7. *Virtutis, antiquitatis*. Lambinus legit, *virtutis, sanctitatis*. Antiquitas est antiqua probitas, virtus, fides, antiqui mores, qui semper in laude sunt. Plin. Paneg. 76 : « Jam quam antiquum, quam consulare, quod triduum totum senatus sub exemplo tuo sedit ». Idem, lib. II, ep. 2 : « Jam hoc ipsum pulchrum, et antiquum, senatum nocte dimitti ».

sularis homo, soccos habuit[8] et pallium; nec vero id homini tum quisquam, sed tempori[9] assignandum putavit : Postumo crimen vestitus afferet is, in quo spes fuit, posse sese aliquando ad fortunas suas pervenire? Nam, ut ventum est Alexandriam ad Auletem[10], judices, hæc una ratio a rege proposita Postumo est servandæ pecuniæ, si curationem et quasi dispensationem regiam[11] suscepisset. Id autem facere non poterat, nisi diœcetes : hoc enim nomine utitur, qui a rege esset constitutus[12]. Odiosum negotium Postumo videbatur; sed erat nulla omnino recusatio. Molestum etiam nomen ipsum; sed res habebat nomen hoc apud illos, non hic imposuerat. Oderat vestitum etiam illum; sed sine eo nec nomen illud poterat, nec munus tueri. Ergo aderat vis, ut ait poeta ille noster, « quæ summas frangit infirmatque opes ». Moreretur[13], inquies : nam id sequitur. Fecisset certe,

8. *Soccos habuit.* Calceos græcanicos humiliores, nonnumquam etiam inauratos. Seneca, lib. II, de Beneficiis, cap. 12 : « C. Cæsar dedit vitam Pompeio Penno, si dat qui non aufert; deinde absoluto et agenti gratias porrexit osculandum sinistrum pedem. Qui excusant eum, negant id insolentiæ causa factum : aiunt socculum auratum, immo aureum margaritis distinctum, ostendere eum voluisse ».

9. *Tempori assignandum. Tempus* plerumque a Cicerone pro necessitate ponitur, ut hoc loco ep. ad Div. VII: « Tempori cedere, id est, necessitati parere, semper sapientis est habitum ».

10. *Ad Auletem.* Id est, *joueur de flûte.* Strabo, lib. Geographiæ XVII, de Ptolemæo loquens : « Qui, ut illius intemperantiam atque incontinentiam omittam, tibicinam artem exercuit, in quo ipso tantopere gloriabatur, ut non vereretur certamina in regia instituere, ad quæ ipse quoque cum aliis certaturus accedebat ». Dio Chrysostomus, orat. ad Alexandrinos : « Rex vester circa tibiarum cantus erat occupatus, et huic uni attendebat ». Idem : « Ille quidem canens tibia, vos autem saltantes civitatem perdidistis ».

11. *Dispensationem regiam.* Notandum hoc loco dispensationem non solum intelligi de pecunia, sed etiam de frumento, de re pecuaria et omnibus bonis. — *Regiam.* Ernest. mallet *regiæ.* Censet Weisk. verbum *regiæ* ambiguum, quod intelligere possent dispensationem rerum in aula regia necessariarum. Commode autem *regia* dispensatio potest dici pro dispensatione rerum ad regem pertinentium.

12. *Esset constitutus.* Patricius et Weisk. malunt *est.*

13. *Moreretur.* Responsum hoc idem

si sine maximo dedecore, tam impeditis suis rebus, potuisset emori.

XI. Nolite igitur fortunam convertere in culpam; neque regis injuriam, hujus crimen putare; nec consilium ex necessitate, nec voluntatem ex vi interpretari : nisi forte eos [1] etiam, qui in hostes, aut in prædones inciderint, si aliter quippiam coacti faciant, quam libere, vituperandos putes. Nemo nostrum ignorat, etiamsi experti non sumus, consuetudinem regiam. Regum autem hæc sunt imperia, « Animadverte »; et, « dicto pare [2] »; et, « præter rogitatum si [3] quippiam »; et illæ minæ, « Si te secundo lumine [4] hic offendero, Moriere ». Quæ non, ut delectemur solum, legere et spectare debemus, sed ut cavere etiam et effugere discamus.

At ex hoc ipso crimen exoritur. Ait enim, dum Gabinio pecuniam Postumus cogeret ex decumis imperatorum [5], pecuniam sibi coegisse. Non intelligo, hoc quale sit : utrum accessionem decumæ [6], ut nostri

omnino h. l. sonat quam in pulcherrima Cornelii fabula, *les Horaces*. — *Fecisset certe*. Si honeste facere licuisset. Sed ad priorem culpam rei familiaris temere projectæ, desperationis, animique debilitati et fracti infamiam addidisset.

XI. 1. *Nisi forte eos*. Locus ex comparatione parium, unde absurda adversariorum crimina esse demonstrat.

2. *Animadverte; et, dicto pare*. Sunt Creontis verba ad Medeam, jubentis illam ex ipsius ditione quam celerrime discedere, neque conari precibus discessum differre, quum id firmiter sancitum sit. Lacrymis tandem unius diei moram impetravit, ea conditione ut proximus sol nec ipsam nec filios intra regni fines aspiceret, alioqui moreretur. Hanc sententiam rursus protulit Cicero ad Atticum VII. Idem fere apud Senecam expressit Creon in Medea. Vide Ennii fragmenta ab Hessel collecta, pag. 205, et Planck. opus in latinam Medeam, Gott. 1807.

3. *Si quippiam*. Al. *queraré*. Hotoman. *loquare*. Davus similiter apud Terent. in Andr. « Verbum si mihi unum præter quam quod te rogo faxis, cave ». Euripid. Medea : Μὴ λόγους λέγε.

4. *Si te secundo lumine*. Cic. epist. extrema ad Attic. lib. VII : « Cæsaris interdicta, *si te secundo lumine hic offendero*, respuuntur ».

5. *Ex decumis imperatorum*. Subaud. tributorum. Al. malunt *imperatis*, vel *imperati æris*. Frustra.

6. *Accessionem decumæ*... *cente-*

facere coactores solent, centesimæ; an decessionem de summa fecerit. Si accessionem; undecim millia talentum[7] ad Gabinium pervenerunt. At non modo abs te[8] decem millia objecta sunt, sed etiam ab his æstimata. Addo illud etiam : qui tandem convenit, aut, tam gravi onere tributorum, ad tantam pecuniam cogendam mille talentum accessionem esse factam; aut, in tanta mercede hominis, ut vis, avarissimi, mille talentum decessionem esse concessam? Neque enim fuit Gabinii, remittere tantum de suo; nec regis, imponere[9] tantum pati suis. Aderunt testes, legati Alexandrini[10]. Hi nihil in Gabinium dixerunt. Immo hi Gabinium laudaverunt. Ubi ergo ille mos? ubi consuetudo judiciorum ? ubi exempla? Soletne is dicere in eum, qui pecuniam redegit, qui in illum, cujus nomine ea pecunia redigeretur, non dixerit? Age, si is, qui non dixit, solet; etiamne is solet, qui laudavit? iisdem testibus[11], et quidem non productis, sed dictis testium recitatis, quasi præjudicata res ad has causas deferri solet?

simæ. Al. *centesima*, male. *Centesimæ* genitivo, et decumæ dativo casu, sic construuntur : utrum fecerit accessionem centesimæ decumæ; id est, utrum coegerit centesimam cum decuma. Moris enim fuit, ut coactores, qui decimas exigebant, pro mercede centesimas sibi sumerent. — *Decessionem*. Id est, detractionem de summa quæ Gabinio cogebatur.

7. *Undecim millia talentum*. Ære gallico, 54,120,000 fr.

8. *Abs te*. Memmi. — *Ab his*, judicibus.

9. *Nec regis*, *imponere*. Grævius, *imponi*, rectius forte. Weisk. malit *pati* abesse; quamquam hoc vocabulum sæpius hoc modo occurrat.

10. *Legati Alexandrini*. Qui evocati a quæstore fuerant, ut in C. Rabirium testimonium dicerent. Legati enim illi vocabantur, qui ex nationibus exteris vel ad laudandum, vel ad accusandum mittebantur, quoniam a suis civibus legationem accipiebant, ut pro Flacco : « Hermippus, qui hanc ipsam legationem, quam habet, non accepit a suis civibus, sed ab usque Tmolo petivit, etc. »

11. *Iisdem testibus*. Etsi ipsi non producantur, sed tantum eorum dicta leguntur, quum laudarunt eum, cui redacta pecunia esse dicitur, creduntur etiam laudasse, qui pecuniam coegit; eaque habetur in judiciis tamquam causa præjudicata.

XII. Et ait etiam meus familiaris[1] et necessarius, eamdem causam Alexandrinis[2] fuisse, cur laudarent Gabinium, quæ mihi fuerit, cur eumdem defenderem. Mihi, C. Memmi, causa defendendi Gabinii fuit reconciliatio gratiæ. Neque me vero pœnitet, mortales inimicitias[3], sempiternas amicitias habere. Nam si me invitum putas, ne Cn. Pompeii animum offenderem, defendisse causam; et illum, et me vehementer ignoras[4]. Neque enim Pompeius me sua causa quidquam facere voluisset invitum; neque ego, cui omnium civium libertas carissima fuisset, meam projecissem. Quamdiu inimicissimus Gabinio[5] fui, non amicissimus mihi non Pompeius fuit; nec, posteaquam illius auctoritati[6] eam dedi veniam, quam debui, quidquam simulavi, ne cum mea perfidia, illi etiam ipsi facerem, cui beneficium dedissem, injuriam. Nam non redeundo in gratiam cum inimico, non violabam Pompeium. Si per eum reductus insidiose redissem, me scilicet maxime, sed proxime illum

XII. 1. *Meus familiaris.* C. Memmius accusator.

2. *Eamdem causam Alexandrinis.* Scil. ut Pompeio placerent. Cicero diu repugnavit, ut patet epist. 1, ad Q. Fratrem, lib. II : « Pompeius a me valde contendit de reditu in gratiam (cum Gabinio), sed adhuc nihil profecit, nec, si ullam partem libertatis tenebo, proficiet ».

3. *Mortales inimicitias.* Id est, *fragiles.* In eamdem rationem illud est Q. Cæcilii Metelli apud Livium: « Vulgatum illud, quia verum est, in proverbium venit : Amicitias immortales, inimicitias mortales esse debere ».

4. *Et illum, et me... ignoras.* In orat. pró Roscio Amerino : « Quod si quis est qui et se et causam lædi putet, quum Chrysogonus vituperetur, is causam ignorat, seipsum prope non novit ».

5. *Quamdiu inimicissimus Gabinio.* L. Piso et A. Gabinius consules eo anno quo Cicero Roma expulsus est, vehementer ei obfuerunt; luctum enim et deprecationem prohibuerunt; edixerunt etiam ut ad suum vestitum senatores redirent, et quum princeps P. Lentulus auctoritate et sententia sua causam Ciceronis exsulis suscepisset, ambo ei consules vehementer etiam atque etiam restiterunt.

6. *Illius auctoritati.* Pompeius Gabinio favebat, quia anno 686 legem tulerat, qua Pompeius solus dux contra piratas electus fuerat.

quoque fefellissem. At de me omittamus; ad Alexandrinos istos revertamur. Quod habent os[7]! quam audaciam! Modo, vobis inspectantibus, in judicio Gabinii, tertio quoque verbo excitabantur[8] : negabant, pecuniam Gabinio datam. Recitabatur identidem Pompeii testimonium : regem ad se scripsisse, nullam pecuniam Gabinio, nisi in rem militarem, datam. Non est, inquit, tum Alexandrinis testibus creditum. Quid? postea creditum? non[9] : quamobrem? quia nunc aiunt, quod tunc negabant. Quid? ergo ista conditio est testium, ut, quibus creditum non sit negantibus, iisdem credatur dicentibus? At, si verum tum cum verissima fronte dixerunt, nunc mentiuntur. Si tunc mentiti sunt, doceant nos verum? Quid vultis? sileant. Dicere audiebamus[10] Alexandriam; nunc cognoscimus. Illinc omnes præstigiæ[11]; illinc, inquam, omnes fallaciæ; omnia denique ab his mimorum argumenta nata sunt. Nec mihi longius quidquam est, judices, quam videre hominum vultus.

XIII. Dixerunt hic modo nobiscum[1] ad hæc subsellia, quibus superciliis renuentes huic decem mil-

7. *Quod habent os!* In Pisonem : « Nihil incolume domum præter os illud pristinum tuum retulisti ».

8. *Quoque verbo excitabantur.* Id est, jubebantur ad testimonium dicendum surgere.

9. *Quid? postea creditum? non.* Weisk. « Quid postea? Credetur nunc? » Omnis hic locus intricatus.

10. *Dicere audiebamus.* Schütz. *dudum audiebamus.* — *Alexandriam.* Al. *de Alexandria.* Id est, Alexandrinos esse leves, mendacesve audiebamus, id nunc agnoscimus.

11. *Illinc omnes præstigiæ.* Ægyptios et potissimum Alexandrinos insignes præstigiatores fuisse significat Julius Capitolinus in Vero. Præstigiatorem Proteum Ægyptium fuisse aiunt, qui spontaneum ignem excitabat, aliaque faciebat quæ ignarorum raperent animos. De toto hoc loco, in quo testium fidem mire elevat, quod causæ suæ obsint, plura dabit oratio pro Rabir. perd. Nec absurdum fuerit quo ingenii artificio testes, si causæ patrocinentur, laudet; si noceant, deprimat orator, animadvertere. In utramque partem consule Verrinas orationes et Rabir. perd.

XIII. 1. *Hic modo nobiscum.* Quum pro Gabinio diceret.

lium crimini! Jam nostis insulsitatem Græcorum. Humeris gestum[2] agebant. Tum temporis, credo, causa: nunc scilicet tempus nullum est. Ubi[3] semel quis pejeraverit, ei credi postea, etiamsi per plures deos juret, non oportet: præsertim, judices, quum in his judiciis ne locus quidem novo testi soleat esse; ob eamque causam iidem judices retineantur, qui fuerint de reo[4], ut his nota sint omnia, neque quid fingi novi possit.

Lites, QUO EA[5] PECUNIA PERVENERIT, non suis propriis judiciis, sed in reum factis[6] condemnari solent. Itaque si aut prædes dedisset Gabinius, aut tantum ex ejus bonis, quanta summa litium fuisset, populus recepisset; quamvis magna ad Postumum ab eo pecunia pervenisset, non redigeretur: ut intelligi facile possit, quod ex ea pecunia ad quem eorum, qui[7] damnatus est, pervenisse in illo primo judicio planum factum sit, id hoc genere judicii redigi solere. Nunc vero quid agitur? ubi terrarum sumus? quid tam insolens, tam perversum, præposterumve dici, aut excogitari potest? Accusatur is, qui non abstulit a rege, sicut Gabinius judicatus est; sed qui maximam regi pecuniam credidit. Ergo is[8] Gabinio dedit, qui non huic reddidit. Jam cedo, quum is, qui pecuniam Postumo debuit, non huic, sed Gabinio dederit: condemnato Gabinio, utrum illi[9] eam pecuniam reddidit, an etiam nunc debet?

2. *Humeris gestum*. Scilicet sublatis et erectis, ut mos vulgi est nostratis.

3. *Ubi semel*. Hottom. *at ubi semel*.

4. *Qui fuerint de reo*. MSS, *qui sederint de reo*.

5. *Lites, quo ea*. MSS, *lites enim quo ea*.

6. *In reum factis condemnari*. Subaud. judiciis in reum factis priorem.

7. *Eorum, qui*. Al. *comitum ejus qui*; al. *sociorum ejus*; al. aliter. Forte nil mutandum.

8. *Ergo is*. Scil. Ptolemæus, qui non reddidit Postumo, dedit.

9. *Utrum illi*. Postumo. Mutilum putant hoc caput.

XIV. At habet, et celat. Sunt enim, qui ita loquantur. Quod genus tandem est illud ostentationis et gloriæ? Si nihil habuisset umquam, tamen, si quæsisset[1], cur dissimularet[2] habere, causa non esset. Qui vero duo lauta et copiosa patrimonia[3] accepisset, remque præterea bonis et honestis rationibus auxisset : quid esset tandem causæ, cur existimari vellet nihil habere? An, quum credebat[4] inductus usuris, id agebat, ut haberet quam plurimum; posteaquam exegit, quod crediderat, ut existimaretur[5] egere? Novum genus hoc gloriæ concupiscit.

Dominatus est enim, inquit, Alexandriæ. Immo vero in superbissimo dominatu fuit; pertulit ipse custodiam; vidit in vinculis familiares suos; mors ob oculos sæpe versata est; nudus atque egens ad extremum fugit e regno.

At permutata[6] aliunde pecunia est; ductæ naves Postumi Puteolis[7] sunt : auditæ visæque merces, fallaces quidem et fucosæ[8], chartis, et linteis, et vitro

XIV. 1. *Si quæsisset.* Honesta ratione acquisivisset.

2. *Cur dissimularet.* Al. *cur is dissimularet;* al. *cur se diss.*

3. *Copiosa patrimonia.* Patris sui Curii locupletissimi, et avunculi sui C. Rabirii, a quo adoptatus et nomen et hæreditatem acceperat.

4. *Quum credebat.* Pecuniam suam quum locabat.

5. *Ut existimaretur.* Al. *ut existimetur.* Id est, ita egit ut existimaretur egere?

6. *Permutata.* Ex aliis locis regis jussu pecunia ei reddita est; sive, ut explicat Ernestius, recepta est pecunia non in nummis, sed permutatione acceptis, pro nummis, mercibus. — *Ductæ naves.* Lallem. delet *ductæ.* Grævius : « Naves Postumi Puteolis sunt auditæ, visæque merces ». Forte *conductæ sunt naves Puteolis,* quibus merces Romam transferrentur *visæque merces.* — Lambinus legit « actæ naves Postumi Puteolos sunt ».

7. *Puteolis.* Puteoli, hodie *Pozzuolo*, oppidum in Campania situm ad mare Tyrrhenum, eo itinere quod Roma tritum est Alexandriam. Plinius in procemio lib. XIX, scribit Valerium Marianum a Puteolis nono die levissimo flatu Alexandriam perductum esse.

8. *Fallaces quidem et fucosæ.* Id est, quæ longe aliud erant, ac præ se ferebant. Sic intelligit Hottom. Obductæ ait et opertæ fuerant chartis, vitro et linteis quæ tria sunt mercium

delatæ : quibus quum multæ naves refertæ fuissent, una non patuit parva[9]. Cataplus ille Puteolanus, sermo illius temporis, vectorumque cursus atque ostentatio; tum subinvisum apud malivolos Postumi nomen, propter opinionem pecuniæ nescio quam, æstatem unam, non plures[10], aures refersit istis[11] sermonibus.

XV. Verum autem, judices, si scire vultis : nisi C. Cæsaris summa in omnes, incredibilis in hunc eadem liberalitas exstitisset[1], nos hunc Postumum jam pridem in foro non haberemus[2]. Ille onera multorum hujus amicorum excepit unus; quæque multi homines necessarii secundis Postumi rebus descripta[3] sustinuerunt, nunc ejus afflictis fortunis universa[4] sustinet. Umbram equitis romani et imaginem videtis, judices,

genera, quæ Alexandria Romam vehebantur, quemadmodum scribit Plin. lib. XIII, cap. 11, et lib. XXXVI, cap. 26. Accusator contendit latuisse sub iis mercibus vulgaribus res pretiosas, scilicet aurum, argentum, etc. Quid enim significarent fallaces et fucosæ merces, chartis delatæ, etc. Obscurus videtur locus, nec quis facile illum expediverit.

9. *Una non patuit parva.* Scilicet, quia thesaurum ferebat, ait accusator. Non patuit spectatoribus, concedo; sed portitores celari non potuit. Intelligendum videtur de una parva merce; seu fasciculo colligato, qui non oculis patuerit. Addebatur olim « et arctata », quod plerisque displicuit. Servat Weiskius.

10. *Æstatem unam, non plures.* Sermo ille per unam æstatem, hoc est, tempus quod Romani Puteolis in æstate consumebant, percrebuit. Sunt quibus videtur vox illa « unam » significantior; nobis pro tempore aliquo indefinito usurpatur.

11. *Aures refersit istis sermonibus.* Id est, ad nostras aures crebro personuit.

XV. 1. *Liberalit. exstitisset.* Quum legitimum Rabirius censum non haberet, ut equestri in ordine servaretur, Cæsar liberalitate sua curavit, ut hanc dignitatem retinere posset.

2. *Jam pr. in foro non haberemus.* Quia censu carens legitimo equestri ordine cogebatur cedere.

3. *Descripta.* Hoc loco describere significat partiri et distinguere; quasi diverse et seorsim scribere. Sumpta ab exactoribus tributorum dicendi forma a quibus partite et separatim singulorum nomina civium describi solent, atque, ut vulgo loquuntur, *taxari.* Equites enim imperii redemptores pecuniam in antecessu numerabant, et ideo a familiaribus mutuari cogebantur.

4. *Universa sustinet.* Abram. *unus universa sustinet.* Illud eo consilio late commemorat, quasi judices admonens ne committant ut C. Cæsaris favor, et

unius amici conservatam auxilio et fide. Nihil huic eripi potest, præter hoc simulacrum pristinæ dignitatis, quod Cæsar solus tuetur et sustinet : quæ quidem[5], in miserrimis rebus, huic tamen tribuenda est maxima. Nisi vero hoc mediocri virtute effici potest, ut tantus ille vir tanti ducat hunc, afflictum[6] præsertim et absentem, et in tanta fortuna sua, ut aliena respicere magnum sit; tanta occupatione[7] maximarum rerum, quas gerit atque gessit, ut vel oblivisci aliorum non sit mirum, vel, si meminerit, oblitum esse, facile possit probare[8].

Multas equidem C. Cæsaris virtutes, magnas incredibilesque cognovi. Sed sunt ceteræ majoribus quasi theatris propositæ, et pæne populares : castris locum capere, exercitum instruere, expugnare urbes, aciem hostium profligare; hanc vim frigorum hiememque, quam nos vix hujus urbis tectis sustinemus, excipere; his ipsis diebus hostem persequi, tum, quum etiam feræ latibulis se tegant, atque omnia bella jure gentium conquiescant. Sunt ea quidem magna : quis negat? sed magnis excitata sunt præmiis[9] ad memoriam hominum sempiternam. Quo minus admirandum est, eum facere illa, qui immortalitatem concupiverit.

XVI. Hæc mira laus[1] est, quæ non poetarum

in Rabirium voluntas atque auctoritas, nonnihil apud illorum animos momenti habuisse videatur.

5. *Quæ quidem*. Subaud. dignitas, quia inferendis magnis calamitatibus clarius eminet.

6. *Afflictum*. Al. *et afflictum*. — *Et absentem*. A Cæsare videlicet, qui tum erat cum imperio in Gallia.

7. *Occupatione*. Al. *oppugnatione*.

8. *Probare*. Hoc loco nihil aliud est, quam efficere ut probum rectumque aliquid videatur. Erit igitur sensus : Tanta sunt C. Cæsaris negotia, ut si amicorum absentium obliviscatur, nemini mirum videri debeat; sin autem meminerit, et se tamen oblitum esse velit simulare, improbari a nemine ejus oblivio possit.

9. *Excitata sunt præmiis*. Virtus ut pura maneat, nullis præmiis debet excitari, sed unam spectare honestatem.

XVI. 1. *Mira laus*. Patricius con-

carminibus, non annalium monumentis celebratur, sed prudentium judicio expenditur : equitem romanum, veterem amicum suum, studiosum, amantem, observantem sui, non libidine, nôn turpibus impensis cupiditatum atque jacturis[2], sed experientia patrimonii amplificandi, labentem excepit, corruere non sivit, fulsit et sustinuit re, fortuna, fide, hodieque sustinet; nec amicum pendentem corruere patitur; nec illius animi aciem præstringit[3] splendor sui nominis, nec mentis quasi luminibus officit[4] altitudo fortunæ et gloriæ. Sint sane illa magna, quæ re vera magna sunt; de judicio animi mei, ut volet, quisque sentiat : ego enim hanc in tantis opibus, tanta fortuna, liberalitatem in suos, memoriam amicitiæ, reliquis virtutibus omnibus antepono. Quam quidem vos, judices, in novo genere bonitatem, inusitatam claris ac præpotentibus viris, non modo non aspernari ac refutare[5], sed complecti etiam et augere debetis : et eo magis, quod videtis, hos quasi sumptos dies ad labefactandum illius dignitatem[6]; ex qua illi nihil

jicit *vera*, vel *rara;* Ernest. *nimirum;* sed frustra. Weisk. censet perversam capitum descriptionem et hic sententias arcte junctas dirupisse, et obscuritatem attulisse.

2. *Jacturis.* Est sumptibus vanis, ut sæpius apud Cæsarem et Tullium.

3. *Animi aciem præstringit.* Translatio ab iis sumpta, quorum oculi splendore solis perstricti, cernere postea commode non possunt.

4. *Lumin. officit.* Ab iis sumptum est, quorum vicini sublatis in summam altitudinem ædibus suis, luminibus obstruere dicuntur. et officere quo minus aperto et liberō aspectu fruantur.

5. *Refutare.* Id est, contemnere. Cicero de Provinciis consul. «Semper illas gentes nostri imperatores refutandas potius, quam bello lacessendas, putaverunt».

6. *Ad labefactandum illius dignitatem.* Aberravit a vera interpretatione Manutius, qui hæc ad causam Postumi retulit, dum de C. Cæsare agitur. Nam an. U. 699, L. Domitio et Appio Claudio coss. hiemis tempore acta est hæc causa. Eodem autem tempore Vercingetorix Galliam a Cæsare debellatam sollicitavit; quia jam tum, ut Plutarchus in vita Cæsaris, c. 10, scribit, coitio adversus eum facta erat. Eamdem rem tangit in vita Pompeii,

detrahi potest, quod non aut fortiter ferat, aut facile restituat. Amicissimum hominem[7] si honestate spoliatum audierit; nec sine magno dolore feret, nec id amiserit[8], quod posse speret recuperari.

Satis multa hominibus non iniquis[9] hæc esse debent; nimis etiam multa vobis, quos æquissimos esse confidimus.

XVII. Sed, ut omnium vel suspicioni[1], vel malivolentiæ, vel crudelitati satis fiat, occultat[2] pecuniam Postumus, latent regiæ divitiæ. Ecquis est ex tanto populo, qui bona C. Rabirii Postumi nummo[3] sester-

cap. 18. Nam mortua eodem anno Julia, Cæsaris filia, quæ Pompeio nupta fuerat, vel erupit, vel apparuit Pompeii simultas et æmulatio. Jamjam senatus crescente Cæsaris ambitione commotus, summas ejus opes imminuere, et perpetuum imperium, quod cogitaverat, eripere conabatur. Idcirco, quum egisset Cæsar, ut absenti sibi alter consulatus decerneretur, decretum fuit, id quod postea bellum civile conflavit, ut dimissis exercitibus præsens peteret. Abramius legem Pompeii significari putat, ex qua ratio actorum repetenda esset ab omnibus, qui magistratus gessissent, inde a primo Pompeii consulatu; qua lege maxime Cæsar peti videbatur, qui intra illud tempus magistratum gesserat. Verba huic rei non conveniunt; sed quidquid sub finem illius anni factum est Romæ ad labefactandam Cæsaris auctoritatem, gravior quædam res fuit, quæ ad imminuendas ejus opes maxime pertinebat.

7. *Amicissimum hominem.* Cæsar sibi peculiarem inustam injuriam facile tolerabit, et virtute sua resarciet; sin autem amicissimum hominem ei Postumum damnaveritis, et dedecore affeceritis, jam illud mali erit, quod Cæsar cum summo dolore sentiat, nec possit reparare. Honos enim, ut unus e nostris vatibus dixit, insulæ similis est abruptæ, in quam non est regressus.

8. *Nec id amiserit.* Id est, et non amiserit id, quod speret posse recuperari.

9. *Non iniquis.* Non malivolis judicibus.

XVII. 1. *Suspicioni.* Qua opinantur crimen de pecunia regia, quæ ad Postumum pervenerit, non omnino esse fictum. — *Crudelitati.* Quum ex suspicionibus non bene firmatis pendere velint hominis fortunas, et ejus vitam crudeliter deposcant, quem nocentem non possunt demonstrare.

2. *Occultat pecuniam.* Novam objectionem qua latere apud Postumum regias divitias dicitur, sibi fieri fingit orator. Putat Weiskius hæc a Cicerone alta voce dici, præconem imitante « occultat pecuniam ... sibi addici velit »; ita, ut bona illa auctioni ipse subjicere videatur, nec aliud « nummo sestertio » sonent, quam certum aliquod prêtium.

3. *Nummo sestertio*, etc. Figura

tio sibi addici velit? Sed, miserum me! quanto hæc dixi cum dolore? Hem, Postume, tune es Curii[4] filius, C. Rabirii, judicio et voluntate, filius, natura, sororis [filius[5]]? tune ille in omnes tuos liberalis? cujus multos bonitas locupletavit? qui nihil profudisti? nihil ullam in libidinem contulisti? tua, Postume, nummo sestertio a me addicuntur? O meum miserum acerbumque præconium! At hoc etiam optat miser, ut condemnetur[6] a vobis; ita bona veneant, ut solidum suum cuique[7] solvatur. Nihil jam aliud nisi fidem curat: nec vos huic, si jam oblivisci vestræ mansuetudinis volueritis, quidquam præterea potestis eripere. Quod, judices, ne faciatis, oro obtestorque vos, atque eo magis, si adventitia pecunia[8] petitur ab eo, cui sua non redditur. Nam in eum, cui mi-

dicendi qua veteres utebantur in auctione, vel vilissimo pretio rem addictam significabant. Sic de Julio Cæsare Sueton. in ejus vita, c. 50: « Amplissima prædia ex auctionibus hastæ ei nummo addixit ». Sic Hottomannus. Vide in nota superiori Weiskii sententiam, quæ multo præstat.

4. *Curii filius*. Turnebus et Lamb. *Curtii*. Muretus autem hic, et pro Rabirio perduellionis reo, *Curium* legendum esse contendit. Vide de hac re disputationem in Rab. perd.

5. Ultimum hoc *filius* delendum esse, quisque facile consentiat.

6. *Ut condemnetur*. Mendosus Hottomanno videtur, ac mutilatus hic locus. Nec quemquam adduci posse, ut credat dicere oratorem C. Rabirium optare ut peculatus damnetur; a quo eum quam alienissimum esse hucusque docere conatus est. Itaque arbitratur legendum: « At hoc tamen optat miser, ut si condemnetur a vobis, ita, etc. » Optime nobis oratoris sensus tempori servire ac causæ videtur. Postumus arguitur pecunias occultare, dissimulatus homo ac malæ fidei habetur; quid ergo optat: optat ut se ipsum judices condemnent, ut ejus bona vendi jubeant, dummodo creditoribus solvatur. Inde enim apparebit utrum dives an pauper, utrum honestus an improbus fuerit. Propius inspicienti apparet hyperbole, quum nihil aliud orator fecerit, quam ut damnationem deprecetur; verum id generis est hyperbole, ut mire Rabirii fidem ac honestatem demonstret.

7. *Ita bona veneant, ut solidum suum cuique*. Veneant pro nummo sestertio; nempe qui bona civis ære gravati emebat, creditoribus satisfacere cogebatur. Pedianus de Milone: « Bona ejus propter æris alieni magnitudinem semuncia venierunt ».

8. *Adventitia pecunia*. Quæ ad Rabirium non spectat, et quam reposcit accusator. — *Cui sua non redditur*. Quam Ptolemæo credidit.

sericordia opitulari debebat[9], invidia quæsita est. Sed jam, quoniam, ut spero, fidem, quam potui, tibi præstiti, Postume, reddam etiam lacrymas[10], quas debeo : quas quidem ego tuas in meo casu plurimas vidi. Versatur ante oculos luctuosa nox meis omnibus, quum tu totum te cum tuis copiis ad me detulisti. Tu comitibus, tu præsidio, tu etiam tanto pondere auri, quantum tempus illud postulabat, discessum illum sustentasti : tu numquam meis, me absente, liberis, numquam conjugi meæ defuisti. Possum excitare multos reductos[11], testes liberalitatis tuæ : quod sæpe audivi patri tuo, qui id fecisset[12], magno adjumento in judicio capitis fuisse. Sed jam omnia timeo : bonitatis ipsius[13] invidiam reformido. Jam indicat tot hominum fletus, quam sis carus tuis : et me dolor debilitat[14], includitque vocem. Vos obsecro, judices, ut huic optimo viro, quo nemo melior umquam fuit, nomen equitis romani, et usuram[15] hujus lucis[16], et

9. *Opitulari debebat.* Al. post Gruterum, *opitulari debeat.* Sed putat Ernest. vitium esse latinitatis, quum pendeat hoc verbum a *quæsita est.* J. V. L.

10. *Reddam... lacrymas.* Sic in aliis orationibus, videlicet pro Plancio, Cluentio, Milone, etc. Neque vero turpes olim viro gravi habebantur lacrymæ modicæ; muliebris tantum ploratus repudiabatur.

11. *Multos reductos.* Id est, restitutos in urbem et in forum; quorum æs alienum solverat Rabirius.

12. *Id fecisset.* Qui commemorasset multos liberalitate sua servatos.

13. *Bonitatis ipsius.* Liberalitatis, ut proxime dixit. Sic pro Quintio : « restat ut aut summa negligentia tibi obstiterit, aut unica liberalitas : si negligentiam dices, mirabimur; si bonitatem, ridebimus ».

14. *Dolor debilitat.* Verborum hisce formulis non alibi felicius utitur, quam in Miloniana; cujus gravissima et ardentissima peroratio hanc doloris excusationem verissimam facit.

15. *Usuram.* Sic Nostro sæpe usurpatum est, v. c. Catil. I, « usuram unius horæ ad vivendum dare ». Pro Sulla : « lucisne usuram eripere vis, etc. » Verr. de Suppl. « cur ipsis piratis lucis usuram tam diuturnam dedisti ».

16. *Hujus lucis.* Non hanc lucem omnino dicit, qua fruuntur omnes, qui ubique sunt, homines; sed cælum romanum, ut non vitam ejus salvam cupiat (quæ tali judicio non agitur), sed servatum ipsius urbis adspectum.

vestrum conspectum ne eripiatis. Hic vos aliud nihil orat, nisi ut rectis oculis[17] hanc urbem sibi intueri, atque in hoc foro vestigium facere liceat: quod ipsum fortuna eripuerat, nisi unius amici opes subvenissent.

17. *Rectis oculis.* Quos non in terram dejiciat pudore affectus. Unus est hic et verissimus sensus, in quo permulti hæsere. Hottomannus de exsilio hic agi credebat, et Plutarchi locum recitabat; Manutius et Patricius eadem sententia, ut præsens potius adspiciat urbem rectis oculis, quam absens respiciat retortis. Verum vidit Abramius, in medium prolatis sexcentis e græco locis, quum facile per se satis illud pateret.

M. TULLII CICERONIS
ORATIO
PRO T. A. MILONE

ARGUMENTUM.

Anno Urb. cond. 700, T. Annius Milo, P. Plotius Hypsæus, et Q. Metellus Scipio consulatum petierunt: quo tempore P. Clodius præturam ambibat. Longa vero jam dudum eum inter et Milonem odia exarserant; quorum in primis Ciceronis in patriam reditus, causa fuerat et materies. Intellexit optime Clodius non facile sibi futurum rempublicam evertere, si Milo consul renuntiaretur: nam certe latius grassanti viam ille erat præclusurus. Itaque omni ope adnixus est, ut Miloni obsisteret; competitoribus favit, pecuniam per infimam plebem spargendam curavit, sæpiusque comitia per vim in campo disturbaverat. Nec tamen Miloni quoque fautores deerant, quotiesque nimis arroganter sese jactaret P. Clodii audacia, res armis, per gladiatores, decernebatur. Sic sæpissime varia pugnatum fortuna. Acrius interea in dies accensis animis, diutius odia illa conflagrare, et excitari non poterant, quin alteruter omnino opprimeretur. Occasionem non ita ab Urbe procul fors obtulit. Milo Lanuvium petierat, ad flaminem prodendum, Clodiusque pridie cum triginta gladiatoribus Ariciam erat profectus. Romam rediens prope fundum suum Miloni occurrit: inter utriusque servos rixa levis primum exorditur: quum vero Clodius arrogantius in Milonianum comitatum incedere videretur, Birrià, unus e gladiatoribus, humerum ejus lancea trajecit. Inde pugna ingens, in ipsos conversa dominos. Rheda Milo vehebatur, penulatus quidem, cum uxore, et Fufio quodam familiari suo; circumstabant pueri et ancillæ; sed quum paucis ante diebus Clodius se Miloni necem daturum jactavisset, sequebatur ingens servorum armatorum gladiatorumque agmen. Clodii turba numero minor, a Milonianis oppressa est, graviterque vulneratus Clodius, in proximam tabernam a suis est delatus. Jacta erat alea: itaque Milo res extremas experiri decrevit; ratusque Clodium, si umquam a vulneribus convalesceret, multo acrius rempublicam agitaturum, imperavit, ut foribus tabernæ effractis, eum gladiatores quoquo modo neci darent. Non dilata res, brevique Clodii cadaver e taberna protractum, multisque

30.

vulneribus confossum, media in via projectum fuit ac derelictum. Re perpetrata, disturbatisque omnino Clodianis, in viam Milo se conjicit. Interea Sext. Tedius senator, qui ex villa Urbem repetebat, cadaver sustulit, lecticaque impositum Romam deferri curavit. Simul ac cædis fama vulgata est, infima plebs et perditissimus quisque ante Clodii ædes concurrerunt. Quos ut acrius accenderet uxor Clodii Fulvia, mariti corpus nudavit, vulneraque objecit omnium oculis contrectanda. Postridie vero numerosa magis multitudo confluxit, incitantibusque acrius Fulvia, Munatioque Planco, et Q. Pompeio, corpus suscepere, et in forum detulerunt omnibus spectandum; ibi vero Q. Pompeius mentes omnium ita acüit, ut raptis subselliis quibus vulgo stabant judices, ingentem pyram struxerint, impositumque cremaverint corpus; sed brevi vento vehementiori aspirante curiam incendium corripuit; dumque omnes territi diffugerent, dejectum rogo Clodii corpus semiustum medio foro relictum est.

Hæc omnia animos optimi cujusque in Clodianos commovere; conversaque in se studia ratus Milo, Romam regredi ausus est; populum alloquutus est, pecuniam largitus; sed frustra hæc omnia fuere: tribuni plebem incitare non destiterunt. Quibus rebus omnino concussa civitas, veritique patres ne quid gravius accideret, quum perpetuo arma in foro tractarentur, Pompeium consulem absque collega creavere edicto, ut ille caveret, ne quid detrimenti caperet respublica. Qui vero animorum exspectationem fefellit; nam præsenti periculo nimis conterritus, falsisque rumoribus populi agitatus, milites undique conscribit, in publicum prodire non sustinet, in hortisque suis suburbanis latet, delectu militum cinctus. Interea in judicium vocandus erat ob cædem Milo; novum quæstionis genus lege Pompeius constituit, novos judices conscribit, Domitium Ahenobarbum quæsitorem decernit. Obstiterat legibus istis M. Cœlius; sed quum pertinacius legem vituperanti indixisset Pompeius, se rempublicam armis defensurum, cedere coactus est. Trecenti judices fuere propositi, et ex iis octoginta et unus delecti. Sed postquam accusator quinos ex omnibus ordinibus rejecisset, totidemque reus, unus tantum et quinquaginta fuere, quos inter decem et octo senatores, septemdecim equites et sexdecim ærarii tribuni erant. Adstabant Miloni de-

fensores Q. Hortensius, M. Cicero, M. Marcellus, M. Callidius, M. Cato, et Faustus Sulla. Accusatores autem duo Appii Clodii, duo Valerii, et L. Herennius Balbus. Edixerat Pompeius duas accusatoribus horas, et totidem patronis ad agendam causam concedendas; sicque adstrinxerat eloquentiam, frenosque ei injecerat.

Ipso vero judicii die clausæ omni urbe tabernæ fuerant, populus foro pulsus, et omnia armis ac militibus cincta. Ipse Pompeius pro ærario coram judicibus consedit, septus delecta militum manu. Unus Cicero tribus accusatoribus respondit, sed causam non felix, ut sæpissime, exitus excepit. Natura timidum ingenium, nec contra arma pervicax : itaque insolito illo judiciorum apparatu orator conterritus, armisque illis, et præsertim Pompeio, quem Miloni infensum noverat, perturbatus, primo hæsit; vix loqui incipientem Clodiani magnis clamoribus accepere: hæc omnia ingenio offecere, vox faucibus hærebat, et per totam orationem vix a judicibus est auditus.

Tempore periit, quæ primum tunc habita est oratio, non magno sane literarum et Ciceronis gloriæ damno. Asconii ætate et Quintiliani adhuc supererat, sed omnino postea intercidit. Quam nunc tractamus, orator post rem dijudicatam scripsit. Quæ princeps semper omnium ejus orationum exstitit: nulla enim omnibus partibus ita absoluta videtur. Quid principio modestius ac suavius? quid vehementius, quum ea confutat orator quæ in Milonem jactabantur? Qua vi eloquentiæ in Clodium invehitur! quanta arte necem civis perditissimi oculis subjicit! quam vivida! quam pura sunt omnia! Orator, postquam primo timidissime, ut ita dicam, incœpit, postquam veniam a judicibus timentis animi poposcit, paullatim exardet et intumescit, vastumque brevi verborum flumen explicat. Principio fundamentum quo nitatur, in animis judicum, quodammodo, quærit; quodque ubi firmum sentit, in hoc totus incumbit, et exsultantis animi æstu elatus, exsurgit, in immensum crescit, atque omni tonat eloquentiæ impetu. Paullatim vero residet; et quum extrema jam verba est facturus, quanta arte, quam miro artificio, quodammodo mitescit, ad precesque convertitur! Nihil mollius est, nihil ad movendam, non dico misericordiam, sed pietatem aptius, quam ultima pars orationis. Ibi vires omnes collegit, eoque certius, quod animos audientium

ad nutum flectit et temperat, dum eos solummodo orare et obtestari videtur. Quam tamen provinciam Milo agendi ratione arduam fecerat. Etenim, ante tribunal non atrata veste, nec habitu ad mœstitiam composito adstiterat; quod Cicero ita perite et subtiliter tractat, ut hoc ipso animos sibi conciliet, et inde Milonis fortitudinem, animumque malis invictum miram in lucem producat, atque ejus causam cum omnium bonorum et fortissimorum virorum causa communicet.

Non tamen bene Miloni res cessit, condemnatus est; et tredecim tantum judicibus absolutus, quos inter M. Cato, qui si sententiam maturius tulisset, non defuissent certe qui tanti viri exemplum sequerentur. Massiliam in exsilium est profectus: ibi quum ad eum Cicero misisset, quam nunc habemus orationem: « O Cicero! exclamavit, si sic dixisses, non ego barbatos pisces Massiliæ ederem ».

Exordium hujus orationis capitur ab insolita judicii forma, quod Pompeius forum præsidiis militum circumdederat. Ea quamquam oratorem terrere possit, magnum tamen esse solatium, quod Pompeius pro sua justitia et sapientia illos centuriones et cohortes non periculi, sed præsidii causa collocaverit, qui defensioni suæ non auxilium modo, verum etiam silentium polliceantur. Reliquam civium multitudinem totam causæ suæ favere. Unum genus infestum esse eorum quos P. Clodii furor rapinis et incendiis paverit, cap. 1. Itaque judices cohortatur, ut timorem, si quem habeant, deponant, ostenditque, se in Milonis defensione non ejus tribunatu, et rebus pro salute reipublicæ gestis abusurum, sed potius id effecturum, ut oculis videant insidias Miloni a Clodio factas, ideoque eum jure occisum esse, cap. 2.

Sequitur refutatio eorum quæ adversarii dixerant.

Primo negaverant intueri lucem esse fas ei, qui a se hominem occisum esse fateatur. Id Cicero primum exemplis eorum, qui absoluti sint post justam hominis cædem, deinde jure naturali, denique ipsa lege XII tabularum refutat, cap. 3, 4.

Secundo loco dixerant, cædem in qua P. Clodius occisus sit, senatum judicasse contra rempublicam esse factam. In quo ostenditur senatum illam cædem non sententiis suis solum, sed etiam studiis comprobasse; nec novam de ea questionem instituisse, sed decrevisse, ut veteribus legibus, tantummodo extra

ordinem quæreretur. Ac si incendium curiæ, oppugnationem ædium M. Lepidi, cædem hanc ipsam contra rempublicam factam decreverit, hoc eo factum esse, quod nulla vis umquam in libera civitate suscepta inter cives non sit contra rempublicam, cap. 5.

Denique dixerant adversarii Pompeium rogatione sua et de re et de causa judicavisse, quod tulerit de cæde, quæ in via Appia facta esset, in qua P. Clodius occisus erat. Cui Cicero sic respondet, ut ostendat, Pompeium vidisse, etiam in confessione facti, tamen juris defensionem suscipi posse. Fuisse olim nobilissimos aliquot viros necatos, de quibus quæstio extra ordinem lata non sit. Neque vero ideo mortem P. Clodii atrociorem esse, quod is in via Appia, hoc est, in monumentis majorum suorum sit interfectus. Ab ipso enim M. Papirium in eadem via occisum esse; ejusdemque Clodii servum in templo Castoris comprehensum esse, quem ille ad Cn. Pompeium interficiendum collocarit. Ne de hoc quidem facinore rogationem latam, aut quæstionem decretam esse. Itaque Pompeium non facti, sed juris disceptationem esse voluisse; delectos esse judices ex florentissimis ordinibus viros intimos et integerrimos, in L. Domitio autem, quem quæstioni præesse voluerit, nihil aliud spectasse, nisi quæsitoris justitiam, gravitatem, humanitatem, fidem. Reliquum igitur esse, ut judices nihil aliud quærere debeant, nisi uter utri insidias fecerit, cap. 6-8.

Sequitur igitur narratio rei gestæ, prudenter sic instituta, ut appareat, Clodium insidias fecisse Miloni; ejusque servos, quum Milo ante fundum ejus ei occurrisset, in hunc impetum fecisse, atque ita Clodium a servis Milonis, qui eum occisum esse ex ipso Clodio audissent, neque imperante, neque sciente, neque præsente domino, interfectum esse, cap. 9-11.

Tum accedit orator ad confirmationem, in qua primum demonstratur Clodium, quia Miloni insidias fecerit, cæsum esse.

Hic primum ostendit Clodium magnis emolumentis ad interficiendum Milonem ductum esse, Miloni Clodii mortem non modo nihil profuisse, sed etiam obfuisse. Deinde odium Clodii erga Milonem majus, quam hujus in illum fuisse, cap. 12, 13. Tum demonstratur, Milonis innocentiam ejus consuetudine et natura defendi, Clodii culpam his iisdem rebus coargui. Etenim Clodii consuetudinem perpetuam fuisse in vi inferenda, Milonis

tantum in repellenda. Præterea ex ipsa causa profectionis intelligi non Clodio a Milone, sed Miloni a Clodio insidias esse paratas, cap. 14-19. Quod confirmatur primum loco insidiarum, cap. 20; deinde iter Clodii, ut expediti latronis, cum Milonis impedimentis comparatur, ut illum multo ad cædem paratiorem fuisse appareat, cap. 21. Neque vero mirum esse Clodium sic paratum, tamen ab imparatis servis Milonis occisum esse. Neque vero Milonem ideo in suspicionem venire, quod illos servos manumiserit. Quæstionem vero de servis Clodii in Milonem habitam nihil probare, cap. 22. Denique ipsum reditum Milonis ejusmodi fuisse ostenditur, ut ex eo eluceat eum pura mente atque integra, nullo scelere imbutum, nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum Romam revertisse, c. 23. Multa etiam postea in Milonem congesta esse, quæ ille innocentiæ conscientia fretus plane contempserit ac pro nihilo putarit, cap. 24-26.

Crimine igitur ipso cædis a Milone Clodio illatæ his argumentis diluto, Cicero ostendit si Milo Clodium occidisset, eum propterea præmio potius quam pœna afficiendum fuisse. Itaque Milo sibi loquens inducitur, ut immania Clodii flagitia et facinora enumeret, cap. 27; ideoque magnam populi romani ex Clodii cæde lætitiam esse consequutam, demonstratur, cap. 8; eamque cædem in beneficii loco ponendam esse partim Græcorum exemplo, qui sæpe tyrannos necaverint, eorumque interfectoribus magnos honores tribuerint, cap. 29, 30; partim deorum immortalium nutu et voluntate confirmatur, quibus hujus beneficii gratia potissimum debeatur, cap. 31-33.

In peroratione judices implorantur, ut misericordiam tribuant fortissimo viro, quam propter innocentiam et dignitatem nec ipse imploret, nec a defensore suo implorari velit, cap. 34-38.

Ceterum cum hac oratione et Asconii argumentum, et Dionis Cassii lib. XL, narratio comparanda est, ex quibus hoc certe intelligitur, etiamsi Clodii cædes et justissima, et reipublicæ utilissima fuerit, tamen ab ipso facinore Milonem non tam alienum fuisse, quam eum Cicero in defensione callidissime instituta videri voluerit.

M. T. CICERONIS

ORATIONES.

ORATIO

PRO T. A. MILONE.

ORATIO UNDEQUADRAGESIMA.

I. Etsi vereor, judices, ne turpe sit, pro fortissimo viro dicere incipientem, timere; minimeque deceat, quum T. Annius Milo ipse magis de reipublicæ salute, quam de sua perturbetur[1], me ad ejus causam parem animi magnitudinem afferre non posse: tamen hæc novi judicii[2] nova forma[3] terret oculos; qui, quocumque inciderint, veterem consuetudinem fori, et

I. 1. *De sua perturbetur.* Rei omnes, apud Romanos, quo magis miserationem moverent, sordidam vestem ad tribunal ituri induebant. Milo autem splendide vestitus coram judicibus adstitit; et inde periculum erat, ne hac judices agendi ratione permoverentur. Quare, ut hanc ab eo invidiam repellat orator, præfatur eum non tam de sua quam de reipublicæ salute perturbari.

2. *Novi judicii.* Insuetum enim omnino erat illud judicium. Nempe lex a Pompeio fuerat lata, ut quæreretur de cæde Clodii; deinde, ut priusquam causa ageretur, testes per triduum audirentur, et dicta eorum judices consignarent. Prius autem quam ferrentur sententiæ, accusatori et reo copia facta est quinos judices rejiciendi, ita ut numero essent quinquaginta et unus, quum irent in sententias.

3. *Nova forma.* Quia Pompeius armatos milites collocaverat in foro et omnibus, quæ circumstabant templis. Vid. Lucan. I, 318, sqq. Ed.

pristinum morem judiciorum requirunt. Non enim corona[4] consessus vester cinctus est, ut solebat; non usitata frequentia nos stipati sumus. Nam illa præsidia, quæ pro templis omnibus cernitis, etsi contra vim[5] collocata sunt, non afferunt[6] tamen oratori aliquid, ut in foro et in judicio, quamquam præsidiis salutaribus et necessariis septi sumus[7], tamen ne non timere quidem sine aliquo timore[8] possimus. Quæ si opposita Miloni putarem; cederem tempori, judices, nec inter tantam vim armorum existimarem oratori locum esse. Sed me recreat et reficit Cn. Pompeii, sapientissimi et justissimi viri, consilium: qui profecto nec justitiæ suæ putaret esse, quem reum sententiis judicum tradidisset, eumdem telis militum dedere; nec sapientiæ, temeritatem concitatæ multitudinis auctoritate publica[9] armare. Quamobrem illa arma, centuriones, cohortes, non periculum nobis, sed præsidium denuntiant; neque solum, ut quieto, sed etiam ut magno animo simus, hortantur; neque auxilium modo defensioni meæ, verum etiam silentium pollicentur[10]. Reliqua vero multitudo, quæ quidem est ci-

4. *Non enim corona.* Quando causæ agebantur, confluebat ingens civium multitudo, qui tribunal cingebant. Sed quum primo judicii die seditiosis clamoribus irrupissent Clodiani, Pompeius operam dedit, ne quis posset prope judices accedere.

5. *Contra vim.* Hæc ait, ut sibi Miloniquo Pompeium conciliet, quem intelligebat paullum Clodianis favere.

6. *Non afferunt*, etc. Ernest. post Lambin. et Heumannum, pervertit hæc, legendo, « nobis afferunt tamen horroris aliquid ». Schütz. male plaudit. J. V. L.

7. *Sumus.* Ern. delet *sumus*, nulla codd. vel edd. auctoritate fretus. Malo iterum exemplo. J. V. L.

8. *Timore possimus.* Quum Milo vereretur, ne Ciceroni timor fauces præcluderet, ei suasit, ut lectica in forum delatus, quiesceret, quoad convenirent judices. Visis autem militibus armatis qui forum undequaque cingebant, trepide admodum incœpit.

9. *Auctoritate publica.* Nempe tum consulatum Pompeius gerebat; Domitiusque Ahenobarbus quæsitor hoc in judicio, ei provinciam mandaverat, ut judicibus invigilaret.

10. *Pollicentur.* Quæ omnia Cicero præfatus est, tamquamsi animos suos

vium[11], tota nostra est; neque eorum quisquam, quos undique intuentes, unde aliqua pars fori adspici potest, et hujus exitum judicii videtis exspectantes, non quum virtuti Milonis favet, tum de se, de liberis suis, dé patria, de fortunis hodierno die decertari putat.

II. Unum genus est adversum infestumque nobis, eorum, quos P. Clodii furor rapinis[1], et incendiis, et omnibus exitiis publicis[2] pavit; qui hesterna etiam concione incitati sunt, ut vobis voce præirent, quid judicaretis[3]. Quorum clamor, si quis forte fuerit, admonere vos debebit, ut eum civem retineatis, qui semper genus illud hominum, clamoresque maximos pro vestra salute neglexit. Quamobrem adeste animis, judices, et timorem, si quem habetis, deponite. Nam, si umquam de bonis et fortibus viris, si umquam de bene meritis civibus potestas vobis judicandi fuit; si denique umquam locus amplissimorum ordinum[4] delectis viris datus est, ubi sua studia erga fortes et bonos cives, quæ vultu et verbis sæpe significassent, re et sententiis declararent; hoc profecto tempore eam potestatem omnem vos habetis,

confirmare vellet; et in illud ita hæret, quod, quum timor verbis officeret, ut ita dicam, quoad mens incalesceret, exspectabat.

11. *Civium*. Tria hominum genera huic judicio adstabant: milites a Pompeio collocati, cives qui vias et plateas circumstantes obsidebant, et Clodiani qui novas seditiones animo fovebant.

II. 1. *Rapinis*. Nam perditissimum quemque sibi Clodius malis artibus devinxerat. Pisoni et Gabinio provincias consulares vendiderat; cum eis ærarium fuerat partitus, et Burgitaro Pessinuntem vendiderat. — *Incendiis*. Nam ille ipse Clodius, Q. et M. Ciceronis domum et prædia, et Nympharum templum flammis aboleverat.

2. *Exitiis publicis*. Seditiones enim sæpius in foro concitavit, ac præsertim quum de Ciceronis reditu ageretur: immisit enim gladiatores, a quibus multi fuere interfecti.

3. *Quid judicaretis*. Pridie quam hæc haberetur oratio, populum alloquutus erat Munatius Plancus, et cohortatus erat, ne elabi Milonem omnino pateretur.

4. *Amplissimorum ordinum*. Judices enim Pompeius ex senatorio et equestri ordine legerat, et ex tribunis

ut statuatis[5], utrum nos, qui semper vestræ auctoritati[6] dediti fuimus, semper miseri lugeamus; an diu vexati a perditissimis civibus, aliquando per vos, ac vestram fidem[7], virtutem, sapientiamque recreemur.

Quid enim nobis duobus[8], judices, laboriosius? quid magis sollicitum, magis exercitum dici aut fingi potest? qui spe amplissimorum præmiorum[9] ad rempublicam adducti, metu crudelissimorum suppliciorum carere non possumus[10]. Equidem ceteras tempestates et procellas, in illis dumtaxat fluctibus concionum, semper putavi Miloni esse subeundas, quod semper pro bonis contra improbos senserat: in judicio vero, et in eo consilio, in quo ex cunctis ordinibus amplissimi viri judicarent, numquam existimavi spem ullam esse habituros Milonis inimicos, ad ejus non salutem modo exstinguendam, sed etiam gloriam per tales viros infringendam.

Quamquam in hac causa[11], judices, T. Annii tri-

ærariis. Asconius scripsit numquam sanctius tribunal fuisse selectum.

5. *Ut statuatis*. Etenim hoc judicio declaraturi erant, an semper a malis boni cives opprimerentur; et brevi sententia hoc erat comprobatura, an melior reipublicæ pars tandem animos erigeret, aut esset omnino de virtute et libertate conclamatum. His mentes judicum accendit, ut in sententiam multo cautius eant, quum eos admonet, quæ judicium sint prosequutura.

6. *Vestræ auctoritati*. Semper senatorium et equestrem ordinem Cicero contra Clodianos furores defenderat; et Milo sæpe utilem ei præstiterat operam.

7. *Vestram fidem*. Hoc est, æquitatem et sacramento debitam religionem.

8. *Nobis duobus*. Milonis facinora cum suis ita conjungit, ut illius causa suam ipsius complectatur; et quo majorem simul miserationem moveat, laborum memoria, quos ipsi pro patria exantlaverant.

9. *Amplissimorum premiorum*. Nam tribunus tantummodo fuerat Milo, et hoc tempore consulatum petebat.

10. *Carere non possumus*. Capitale enim hoc judicium erat. Deinde Clodiani furores non omnino cesserant; et periculum quidem erat, ne rursus in damnatum Milonem, et in eum qui defenderat, exarderent.

11. *Quamquam in hac causa*. Ita sanctam esse Milonis causam prædicat, ut nullo modo ad defensionem opus sit ea referre, quæ pro republica constantissime et fortissime suscepit.

bunatu[12], rebusque omnibus pro salute reipublicæ gestis, ad hujus criminis defensionem non abutemur, nisi oculis videritis insidias Miloni a Clodio esse factas; nec deprecaturi sumus, ut crimen hoc nobis multa propter præclara in rempublicam merita condonetis; nec postulaturi, ut, si mors P. Clodii salus vestra fuerit, idcirco eam virtuti Milonis potius, quam populi romani felicitati assignetis. Sin illius insidiæ clariores hac luce fuerint, tum denique obsecrabo obtestaborque vos, judices, si cetera amisimus, hoc saltem nobis ut relinquatur, ab inimicorum audacia telisque vitam ut impune liceat defendere.

III. Sed, antequam[1] ad eam orationem venio, quæ est propria nostræ quæstionis, videntur ea esse refutanda, quæ et in senatu ab inimicis sæpe jactata sunt, et in concione sæpe ab improbis, et paullo ante ab accusatoribus; ut, omni errore sublato, rem plane, quæ venit in judicium, videre possitis.

Negant intueri[2] lucem esse fas ei, qui a se hominem occisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines stultissimi disputant? nempe in ea, quæ primum judicium de capite vidit M. Horatii, fortissimi viri; qui nondum libera civitate[3], tamen populi ro-

12. *Tribunatu*. Anno sequenti post tribunatum Clodii, Milo tribunus factus est, et ibi semper gravissima cum seditiosis civibus conflictatione dimicavit. Compescuit paullulum civilis belli prima incendia, et revocandum ab exsilio Ciceronem, contra omnium improborum studia curavit.

III. 1. *Sed*, *antequam*. Narratio vulgo exordium excipit. Sed quum res et causæ utilitas postulat, alium locum obtinet. Hic judicum auribus falsæ opiniones obstrepebant; quas omnino fugare necesse erat. Itaque priusquam rem aggrediatur, Cicero objecta ab inimicis diluit. Hoc enim uno modo narratio verisimilis potest videri.

2. *N. intueri*. Clodiani sc. et inter eos præsertim Munatius Plancus et Q. Pompeius Rufus trib. pl. Cf. Dion. XL.

3. *Libera civitate*. Quum nondum Roma per consules regeretur. Nam hoc tempore regnum Tullus Hostilius obtinebat. Nota plane sunt omnibus hæc tempora.

mani comitiis liberatus est, quum sua manu sororem interfectam esse fateretur. An est quisquam, qui hoc ignoret, quum de homine occiso quæratur, aut negari solere omnino esse factum, aut recte ac jure factum esse defendi? Nisi vero existimatis, dementem P. Africanum fuisse, qui quum a C. Carbone, tribuno plebis, in concione seditiose[4] interrogaretur, quid de Tib. Gracchi morte sentiret, respondit, jure cæsum videri. Neque enim posset aut Ahala ille Servilius, aut P. Nasica, aut L. Opimius, aut C. Marius, aut, me consule[5], senatus non nefarius haberi, si sceleratos cives interfici nefas esset. Itaque hoc, judices, non sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriæ prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi causa matrem necavisset, variatis hominum sententiis[6], non solum humana, sed etiam sapientissimæ deæ sententia liberatum. Quod si duodecim Tabulæ nocturnum furem, quoquo[7] modo; diurnum autem, si se telo defenderit, interfici impune voluerunt; quis est, qui, quoquo modo quis interfectus sit, puniendum putet, quum videat aliquando gladium nobis ad occidendum hominem ab ipsis porrigi legibus?

IV. Atqui si tempus est ullum jure hominis necandi, quæ multa sunt[1], certe illud est non modo justum,

4. *Seditiose.* Quia sperabat ex ejus responso seditionem apud infimam plebem exarsuram.

5. *Me consule.* Quum Cethegum ceterosque conjurationis participes interfici jussit.

6. *Hominum sententiis.* De Oreste sermo est, qui post interfectam matrem ab Areopagitis in judicium est vocatus. Sexdecim eum judices condemnaverunt, quindecim autem absolverunt; accessit autem Minervæ calculus; atque ita exæquatis sententiis est absolutus.

7. *Quoquo modo.* Sive se telo defenderit, sive absque armis sit aggressus.

IV. 1. *Quæ multa sunt.* Quæ sæpius occurrunt; quibus sui defendendi jus civis obtinet.

verum etiam necessarium, quum vi vis illata defenditur. Pudicitiam quum eriperet militi tribunus [militaris] in exercitu C. Marii[2], propinquus ejus imperatoris, interfectus ab eo est, cui vim afferebat. Facere enim probus adolescens periculose[3], quam perpeti turpiter maluit : atque hunc ille vir summus, scelere solutum, periculo liberavit. Insidiatori vero et latroni quæ potest inferri[4] injusta nex? Quid comitatus nostri, quid gladii volunt? quos habere certe non liceret, si uti illis nullo pacto liceret. Est igitur hæc, judices, non scripta, sed nata lex; quam non didicimus, accepimus, legimus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus; ad quam non docti, sed facti; non instituti, sed imbuti sumus; ut, si vita nostra in aliquas insidias, si in vim, si in tela aut latronum, aut inimicorum incidisset, omnis honesta ratio esset expediendæ salutis[5]. Silent enim leges inter arma, nec se exspectari jubent, quum ei, qui exspectare velit, ante injusta pœna luenda sit, quam justa repetenda.

Etsi persapienter[6], et quodam modo tacite, dat

2. *Exercitu C. Marii.* Quum C. Luscius, sive Lusius, sororis Marii filius, Trebonium quemdam militem, stupri causa, sæpius ad se vocasset; is noctu in tabernaculum se recepit. Vim autem quum Lusius adhiberet, eum stricto mucrone interemit. Laudavit egregium juvenem Marius, coronaque etiam donavit. Quæ sequitas tertium ei promeruit consulatum.

3. *Periculose.* Maximum enim ei periculum imminebat, quod imperatoris propinquum, et tribunum suum miles noctu occidisset.

4. Vulg. *afferri.* J. V. L.

5. *Expediendæ salutis.* Locus ille orationis omnibus abundat, quæ admirationem concilient. Sententia vera, elegans et concinnus verborum delectus, optime inter se et egregie oppositæ partes, animum et aures, beato quodam orationis flumine, delectant. Itaque locus ille celeberrimus, ipse Tullio perplacebat; nam in Orat. c. 49, hæc de eo subscribit : « Hæc talia sunt, ut, quia referuntur ad ea, ad quæ debent referri, intelligamus, non quæsitum esse numerum, sed sequutum ».

6. *Etsi persapienter.* Quamvis sileat inter arma lex, tamen... Oratoria correctio.

ipsa lex potestatem defendendi; quæ non modo hominem occidi, sed esse cum telo hominis occidendi causa vetat: ut, quum causa[7], non telum quæreretur, qui sui defendendi causa telo esset usus, non hominis occidendi causa habuisse telum judicaretur. Quapropter hoc maneat[8] in causa, judices. Non enim dubito, quin probaturus sim vobis defensionem meam, si id memineritis, quod oblivisci non potestis, insidiatorem jure interfici posse.

V. Sequitur illud, quod a Milonis inimicis sæpissime dicitur, cædem, in qua P. Clodius occisus est, senatum judicasse contra rempublicam esse[1] factam. Illam vero senatus non sententiis suis solum, sed etiam studiis comprobavit. Quoties enim est[2] illa causa a nobis acta in senatu? quibus assensionibus universi ordinis? quam nec tacitis, nec occultis? Quando enim frequentissimo senatu[3] quatuor, ad summum quinque, sunt inventi, qui Milonis causam non probarent? Declarant hujus ambusti tribuni[4] plebis

7. *Quum causa.* Non enim lex inquirit, an quis telum gesserit, sed quo animo. Et ita non reus est qui telum habet, sed qui hominis occidendi causa cepit.

8. *Hoc maneat.* Constans et fixum illud in mente vestra hæreat, hominem aliquando jure interfici posse; quum scilicet insidias in eum qui occidit, struxerit.

V. 1. *Esse factam.* Quum enim cædem P. Clodii in Appia via factam fuisse audivit senatus, decrevit, ut consules operam darent, ne quid detrimenti respublica caperet. Tali decreto senatus oppressa sunt Saturnini arma, et ipse sublatus. Inde sumpserant Clodiani occasionem jactitandi senatum Clodii mortem nullo modo probavisse.

2. *Quoties enim est illa.* Centum enim dies post Clodii cædem effluxerant, antequam in judicium Milo protraheretur.

3. Ernest. conjicit, « Quando etiam frequentissimo senatu ». J. V. L.

4. *Ambusti tribuni.* His verbis orator ad incendium senatus alludit. Dum enim funus Clodii ageretur, Munatius Plancus populum seditiosa concione excitabat; sed rogi flammæ curiam brevi corripuerunt, et latius provectæ, oratorem e Rostris, et populum foro excedere coegerunt. Itaque orator tribunum ambustum vocat, tamquam flammis tactum diceret. Alii vero

illæ intermortuæ conciones[5], quibus quotidie meam potentiam invidiose criminabatur, quum diceret, senatum, non quod sentiret, sed quod ego vellem, decernere. Quæ quidem si potentia est appellanda potius, quam propter magna in rempublicam merita mediocris in bonis causis auctoritas, aut propter hos officiosos labores[6] meos nonnulla apud bonos gratia: appelletur ita sane, dummodo ea nos utamur pro salute bonorum contra amentiam perditorum.

Hanc vero quæstionem[7], etsi non est iniqua, numquam tamen senatus constituendam putavit. Erant enim leges, erant quæstiones vel de cæde, vel de vi; nec tantum mœrorem ac luctum senatui mors P. Clodii afferebat, ut nova quæstio constitueretur. Cujus[8] enim de illo incesto stupro[9] judicium decernendi senatui potestas esset erepta, de ejus interitu quis potest credere senatum judicium novum constituendum putasse? Cur igitur incendium curiæ, oppugnationem ædium M. Lepidi[10], cædem hanc ipsam, contra rempublicam senatus factam esse decrevit? Quia nulla vis umquam est in libera civitate suscepta inter cives,

commentatores non idem de hoc loco sensere, et verba illa ita explanant: Fabiorum gens, una ex principibus reipublicæ celeberrimis, nomini suo cognomen Ambusti adscripserat. Orator itaque tribunum hoc nomine dicit, ut irrideat, sicut alias sæpe in adversarios est jocatus. Sic enim Gabinium Cincinnatum consulem, et Cincinnatum Galeonem, vocavit.

5. *Intermortuæ conciones*. Quæ flammis fuerunt interceptæ.

6. *Officiosos labores*. Patrocinium et benivolentiam erga reos. Græv. e cod. Erf. addidit *hos*.

7. *Hanc vero quæstionem*. Non senatus enim eam statuerat, sed Pompeius, cui negotium illud mandaverat.

8. *Cujus enim*. Quis credat, quum Fufii et Clodianorum intercessione, senatui potestas sit erepta judicii in Clodium statuendi; ita memoriæ ejus fuisse studiosum, ut novas leges de interitu ejus ulciscendo decerneret.

9. *Incesto stupro*. His verbis intelligit scelus a Clodio admissum, quum veste muliebri indutus, in sacra Bonæ Deæ irrepsit, quæ a mulieribus celebrabantur, ut stuprum Cæsaris uxori inferret. Corruptis autem pecunia judicibus est absolutus.

10. *Ædium M. Lepidi*. Biduum post

non contra rempublicam. Non enim est illa defensio contra vim umquam optanda; sed nonnumquam est necessaria. Nisi vero aut ille dies, quo[11] Tib. Gracchus est cæsus, aut ille, quo Caius, aut quo arma Saturnini oppressa sunt, etiamsi e republica, rempublicam tamen non vulnerarunt.

VI. Itaque ego ipse decrevi[1], quum cædem in Appia[2] factam esse constaret, non eum, qui se defendisset, contra rempublicam fecisse: sed, quum inesset in re vis, et insidiæ, crimen judicio[3] reservavi, rem notavi. Quod si per furiosum[4] illum tribunum senatui, quod sentiebat, perficere licuisset, novam quæstionem nunc nullam haberemus. Decernebat enim, ut veteribus legibus, tantummodo extra ordinem[5], quæreretur. Divisa sententia est[6], postulante nescio quo[7]: nihil enim necesse est omnium me flagi-

Clodii necem proditus est interrex M. Æmilius Lepidus. Quum autem Clodiani comitia postularent, et interrex negaret, ædes ipsius oppugnaverunt, et perfractis januis, domum totam eversum ibant. Tunc vero supervenit Milonis manus, quæ comitia quoque postulabat; et furore in se converso, factiones geminæ prælium iteraverunt, liberatusque sic est oppugnatione Lepidus.

11. *Quo Tib. Gracchus.* Vulg. *in quo.* J. V. L.

VI. 1. *Ego ipse decrevi.* Sic ego statuo et existimo.

2. *Appia.* Via quam Appius Cæcus munivit.

3. *Judicio reservavi.* Non definivi cujus scelere id contigisset; nam a quo paratæ fuerint insidiæ, hoc judicibus erat statuendum. Sed rem reprehendi, quia semper vis illata inter cives, reipublicæ nocet.

4. *Furiosum.* Munatius Plancus, qui omni ope adnisus est, ut de nova quæstione decretum fieret. Furiosum vocat, quia seditionibus unis intentus populum semper ad arma et cædem vocabat.

5. *Extra ordinem.* Quærere extra ordinem, nihil aliud est, quam non exspectato ordine, prætermissis aliis criminibus quæ antea relata fuerunt, causam expedire. Unde eos, quorum causæ non servato causarum legitimo ordine in judicium veniebant, extraordinarios reos M. Cœlius appellat. Vide Indicem rerum in hoc verbo.

6. *Divisa sententia est.* Quum aliquis in dicenda sententia plures res esset complexus, fas cuique senatori erat dicere, *divide*, et cogebatur tunc orator de singulis referre.

7. *Nescio quo.* Is fuit Q. Fufius senator, qui pecunia a Munatio Planco fuerat corruptus.

tia proferre. Sic reliqua auctoritas[8] senatus, empta intercessione, sublata est.

At enim Cn. Pompeius[9] rogatione sua, et de re, et de causa judicavit : tulit enim de cæde, quæ in Appia via facta esset, in qua P. Clodius occisus fuit. Quid ergo tulit[10]? nempe ut quæreretur. Quid porro quærendum est? factumne sit? At constat. A quo? At patet[11]. Vidit igitur, etiam in confessione facti, juris tamen defensionem suscipi posse. Quod nisi vidisset, posse absolvi eum, qui fateretur; quum videret nos fateri, neque quæri umquam jussisset, nec vobis tam salutarem hanc in judicando literam, quam illam tristem, dedisset[12]. Mihi vero Cn. Pompeius non modo nihil gravius contra Milonem judicasse, sed etiam statuisse videtur, quid vos in judicando spectare oporteret[13]. Nam qui non pœnam confessioni, sed defensionem dedit, is causam interitus quærendam, non interitum putavit. Jam illud dicet ipse[14] profecto, quod sua sponte fecit, Pu-

8. *Reliqua auctoritas.* Senatusconsultum quod intercessione tribuni fuit sublatum.

9. *At enim Cn. Pompeius.* Adversariorum objectio. Esto, senatus de re tantummodo judicarit, censueritque cædem illam contra rempublicam esse factam. At Cn. Pompeius non solum de re, sed de cæde ipsa Clodii a Milone facta judicavit, quum statuit ut nova lege crimen illud quæreretur, et extra ordinem judicaretur.

10. *Quid ergo tulit.* Objecta diluit. Non enim Pompeius facti, sed juris disceptationem esse voluit.

11. Græviua, e cod. Erfurt. dedit *paret.* Idem, post *vidit*, addidit *igitur* ex eodem libro. J. V. L.

12. *Dedisset.* Judices in cistam tabulas conjiciebant, quibus inscriptæ erant hæ literæ : A. h. e. absolvo; C. condemno, et N. L. non liquet. Prima salutaris, altera tristis dicebatur; posteriores vero ampliationis literæ vocabantur.

13. *Spectare oporteret.* Non scilicet quærendum est, an Milo occiderit Clodium, sed quanam de causa morte affecerit.

14. *Illud dicet ipse.* Nec populo, nec senatu postulante fatebitur Pompeius se hanc quæstionem constituisse; se ut temporibus serviret, h. e. ut populi animos ad seditionem maxime propensos sedaret, simul uti nullo modo videretur de morte Clodii lætari, quo cum paucis ex diebus in gratiam venerat.

blione Clodio tribuendum putarit[15], an tempori.

VII. Domi suæ nobilissimus vir, senatus propugnator[1], atque, illis quidem temporibus, pæne patronus, avunculus hujus nostri judicis, fortissimi viri, M. Catonis[2], tribunus plebis M. Drusus[3] occisus est. Nihil de ejus morte populus consultus[4], nulla quæstio decreta a senatu est. Quantum luctum in hac urbe fuisse a nostris patribus accepimus, quum P. Africano[5] domi suæ quiescenti illa nocturna vis esset illata? quis tum non gemuit? quis non arsit dolore? quem immortalem, si fieri posset, omnes esse cuperent, ejus ne necessariam[6] quidem exspectatam esse mortem? Num igitur ulla quæstio de Africani morte lata est? certe nulla. Quid ita? quia nón alio facinore clari homines, alio obscuri necantur. Intersit inter vitæ dignitatem summorum, atque infimorum: mors quidem illata per scelus iisdem et pœnis tenetur[7], et legibus: nisi forte[8] magis erit parricida, si quis consularem patrem, quam si quis humilem necaverit; aut eo mors atrocior[9] erit P. Clodii, quod is in monumentis majorum suorum sit interfectus. Hoc enim sæpe ab istis dicitur: perinde quasi Appius ille Cæcus

15. Sic Lambin. Græv. Ernest. Lallem. ex optimis MSS. Olim, *putet*. J. V. L.

VII. 1. *Senatus propugnator*. Quia judicia, per Gracchos senatui erepta, et ad equites translata, ad senatum ab equestri ordine referri cupiebat.

2. *M. Catonis*. Qui postea Uticensis est dictus.

3. *M. Drusus*. Magno sane scelere, nam sacrosanctus erat plebis tribunus.

4. *Populus consultus*. Consuli populus dicebatur, quum lex rogabatur.

5. *P. Africano*. Qui quum Graccho et Carboni leges seditiosas ferentibus obstitisset, postridie cubiculo occisus inventus est.

6. *Necessariam*. Quam affert naturæ necessitas.

7. Heumanno in mentem venerat *teneatur*. Frustra. J. V. L.

8. *Nisi forte*. Exemplis illustrat quod paullo ante protulit.

9. *Mors atrocior*. Objecta eludit ex via Appia. Nam scelus multo magis horrendum hoc ipso Clodiani prædicabant, quod in hac ipsa via cæsus fuerat Clodius, quam unus ex majoribus constituerat, in qua unus e nepotibus necaretur.

viam munierit, non qua populus uteretur, sed ubi impune sui posteri latrocinarentur. Itaque in eadem ista Appia via, quum ornatissimum equitem romanum P. Clodius M. Papirium occidisset[10], non fuit illud facinus puniendum : homo enim nobilis in suis monumentis equitem romanum occiderat. Nunc ejusdem Appiæ nomen quantas tragœdias excitat[11]? Quæ cruentata antea cæde honesti atque innocentis viri silebatur, eadem nunc crebro usurpatur, posteaquam latronis et parricidæ[12] sanguine imbuta est.

Sed quid ego illa commemoro? Comprehensus est in templo Castoris[13] servus P. Clodii, quem ille ad Cn. Pompeium interficiendum collocarat. Extorta est confitenti sica de manibus. Caruit foro[14] postea Pompeius, caruit senatu, caruit publico; janua se ac parietibus, non jure legum judiciorumque texit. Num quæ rogatio lata? num quæ nova quæstio decreta est? Atqui, si res, si vir, si tempus ullum dignum fuit[15], certe hæc in illa causa summa omnia fuerunt. Insidiator erat in foro collocatus, atque in vestibulo ipso[16] senatus; ei viro autem mors parabatur, cujus

10. *M. Papirium occidisset.* Tigranis filius, a Pompeio captus, Romæ apud Valerium equitem servabatur : petiit eum Clodius ut videret, adduxitque Flavius. Sed captivum Clodius vinculis solutum mari commisit, fugam suadens. Tempestate relatus est Tigranis filius. Quumque P. Clodio reducendus ad Pompeium, a quo repetebatur, datus esset, Flavius ad diripiendum eum profectus est. Ad quartum ab urbe lapidem pugna est commissa, in qua Papirius romanus eques, Pompeioque amicissimus, fuit interfectus.

11. *Quantas tragœdias excitat.* Quos tumultus : nam quo id facinus atrocius præstarent Clodiani, verbis gravioribus utebantur, ut qui in tragœdiis res in majus amplificant.

12. *Parricidæ.* Parricida est qui patrem, aut qui civem occidit.

13. *In templo Castoris.* Quod erat foro et curiæ proximum.

14. *Caruit foro.* Domi se continuit, salutique suæ ipse invigilavit, quum non bene a legibus defenderetur.

15. *Dignum fuit.* Tres ergo causæ extraordinarium judicium suadere possunt : magnitudo rei, dignitas personæ, et ratio temporis : quæ omnia in Clodii nece nullo modo occurrebant.

16. *Vestibulo ipso.* Nam sæpius in templo Castoris habebatur.

in vita nitebatur salus civitatis; eo porro reipublicæ tempore, quo si unus ille occidisset[17], non hæc solum civitas[18], sed gentes omnes concidissent. Nisi forte, quia perfecta res non est, non fuit punienda : perinde quasi exitus rerum, non hominum consilia legibus vindicentur[19]. Minus dolendum fuit, re non perfecta; sed puniendum certe nihilo minus. Quoties ego[20] ipse, judices, ex P. Clodii telis, et ex cruentis ejus manibus effugi[21]? ex quibus si me non vel mea, vel reipublicæ fortuna servasset, quis tandem de interitu meo quæstionem tulisset?

VIII. Sed stulti sumus[1], qui Drusum, qui Africanum, Pompeium, nosmet ipsos, cum P. Clodio conferre audeamus. Tolerabilia fuerunt illa[2] : P. Clodii mortem æquo animo nemo ferre potest. Luget senatus[3]; mœret equester ordo; tota civitas confecta senio est; squalent municipia; afflictantur coloniæ; agri denique ipsi tam beneficum, tam salutarem, tam mansuetum civem desiderant. Non fuit ea causa[4], judi-

17. MS Erfurt. *cecidisset*. J. V. L.

18. *Civitas*. Quum jam non multi essent, qui remp. defendere possent. Nam Cicero in exsilium, M. Cato nomine provinciæ in insulam Cyprum fuerat ablegatus; Clodiusque et omnes furorum conscii Romæ nova semper moliebantur.

19. *Legibus vindicentur*. Nam lege Cornelia sicarius tenetur, qui occidendi hominis causa cum telo ambulavit.

20. Olim abfuit *ego*, quod optimo jure Ernest. Lallem. al. e MSS addiderunt. J. V. L.

21. *Effugi*. Ter insidiis Clodii fuerat appetitus. Primo antequam ex urbe pelleretur, deinde paullo post reditum, denique paullo ante quam illa haberetur oratio.

VIII. 1. *Sed stulti sumus*. Cum antea memoratis cædibus, Clodii necem tamquam atrociorem et viri majoris ironice confert.

2. *Tolerabilia fuerunt illa*. Quod Drusus et Africanus domo sua fuerint interfecti, nosque et Pompeius simus tot insidiis circumventi.

3. *Luget senatus*. Quem Clodius fere exstinxerat; quemque Pisone et Gabinio coss. maxime oppresserat. — *Equester ordo*. Cui Ciceronem amicissimum in exsilium miserat. — *Civitas*. Quam seditionibus semper laceraverat. — *Municipia*. Quæ Ciceronis exsilium non ferebant.

4. *Non fuit ea causa*. Hactenus docuit, cur de Clodii nece nova quæstio ferri non debuerit; nunc post-

ces, profecto non fuit, cur sibi censeret Pompeius quæstionem ferendam : sed homo sapiens, et alta et divina quadam mente præditus[5], multa vidit; fuisse sibi illum inimicum, familiarem Milonem. In communi omnium lætitia si etiam ipse gauderet, timuit, ne videretur infirmior fides[6] reconciliatæ gratiæ. Multa etiam alia vidit, sed illud maxime, quamvis atrociter[7] ipse tulisset, vos tamen fortiter judicaturos. Itaque delegit e florentissimis ordinibus[8] ipsa lumina; neque vero, quod nonnulli dictitant, secrevit in judicibus legendis amicos meos[9]. Neque enim hoc cogitavit vir justissimus, neque in bonis viris legendis id assequi potuisset, etiamsi cupisset. Non enim mea gratia familiaritatibus[10] continetur, quæ late patere non possunt, propterea quod consuetudines victus non possunt esse cum multis. Sed, si quid possumus, ex eo possumus, quod respublica nos conjunxit cum bonis[11]. Ex quibus ille quum optimos viros legeret,

quam rem damnavit, virum excusat; sibique laudibus judicum animos conciliare nititur.

5. *Mente præditus.* Alta mens dicitur, quæ penitus rerum intima scrutatur, futuraque ante capit.

6. *Infirmior fides.* Quas inimicitias cum Pompeio Clodius exercuerit, satis est cognitum. Eum enim in foro sæpius contumeliis gravissimis palam affecit, Tigranisque filium quem in vinculis habebat Pompeius eripere conatus est. Paullo autem ante quam Clodius occideretur, amicitiam inter se junxerant.

7. *Quamvis atrociter.* Miro artificio legem Pompeii ita improbat, ut legis auctorem laudet, judicumque virtutem et fidem una conjungat. Tantam enim, inquit, de æquitate vestra concepit opinionem, ut quamvis Milonem salvum vellet, legem contra eum tulerit, quæ severior atrociorque videtur; ratus nihil illud impediturum, quin cum fide rem dijudicetis.

8. *E florentissimis ordinibus.* Ex senatoribus, equitibus et tribunis ærarii, h. e. populi flore, quo nihil sanctius erat in civitate.

9. *Amicos meos.* Jactitabant Clodiani, quo magis infestum Miloni Pompeium demonstrarent, eum e judicibus Ciceronis amicos secrevisse. His respondet orator, secernendo familiares ab amicis; eosque sibi amicos esse contendit, quamvis non ita familiares esse viderentur.

10. *Familiaritatibus.* Iis, quibuscum vivo.

11. *Conjunxit cum bonis.* Quamcumque gratiam habeo, propter rempublicam habeo, non autem propter familiaritates.

idque maxime ad fidem suam pertinere arbitraretur, non potuit legere non studiosos mei.

Quod vero te, L. Domiti, huic quæstioni præesse maxime voluit, nihil quæsivit aliud, nisi justitiam, gravitatem, humanitatem, fidem [12]. Tulit, ut consularem necesse esset: credo, quod principum munus esse ducebat, resistere et levitati multitudinis, et perditorum temeritati. Ex consularibus te creavit potissimum: dederas enim, quam contemneres populares insanias [13], jam ab adolescentia documenta maxima.

IX. Quamobrem, judices, ut aliquando ad causam crimenque veniamus, si neque omnis confessio [1] facti est inusitata; neque de causa quidquam nostra aliter, ac nos vellemus, a senatu judicatum est; et lator ipse legis, quum esset controversia nulla facti, juris tamen disceptationem esse voluit; et electi judices, isque præpositus quæstioni, qui hæc juste sapienterque disceptet; reliquum est, judices, ut nihil jam aliud quærere debeatis, nisi, uter utri insidias fecerit. Quod quo facilius argumentis perspicere possitis, rem gestam vobis dum breviter expono, quæso, diligenter attendite.

P. Clodius quum statuisset omni scelere in prætura

12. *Humanitatem, fidem.* Quum te Pompeius huic judicio præfecit, non quæsivit Miloni inimicum civem; sed elegit in te justitiam, ut calumniis aures obserares; gravitatem, ut te populo insanienti objiceret; humanitatem, ut sineres te misericordia moveri; fidem, ut secundum leges rem dijudicares.

13. *Populares insanias.* Cn. Manilius, tribunus plebis, legem seditiose ferebat, ut libertini in omnibus tribubus suffragia ferrent. Quumque per vim Capitolium occupasset, a Cn. Domitio prætore dejectus est, ita ut plures etiam ex cohorte Manilia fuerint interfecti.

IX. 1. *Omnis confessio.* Breviter repetit quæ antea dicta sunt, ut a Clodianis objecta refellerentur. Primum, quod adversarii fas esse negabant, Milonem lucem diutius intueri; secundo, quod cædem in Appia factam senatum contra remp. judicavisse; tertium, quod Pompeium rem omnino novæ quæstionis institutione diremisse, prædicabant. Jam, absoluta præmunitione, factum ipsum aggreditur.

vexare rempublicam[2], videretque ita tracta esse comitia[3] anno superiore, ut non multos menses præturam gerere posset; qui non honoris gradum spectaret[4], ut ceteri, sed et L. Paullum collegam effugere vellet, singulari virtute civem, et annum integrum ad dilacerandam rempublicam quæreret, subito reliquit annum suum[5], seque in annum proximum transtulit, non, ut fit, religione aliqua, sed ut haberet, quod ipse dicebat, ad præturam gerendam, hoc est, ad evertendam rempublicam, plenum annum atque integrum. Occurrebat ei, mancam[6] ac debilem præturam suam futuram, consule Milone : eum porro summo consensu populi romani consulem fieri[7] videbat. Contulit se[8] ad ejus competitores; sed ita, totam ut petitionem ipse solus, etiam invitis illis, gubernaret; tota ut comitia suis, ut dictitabat, humeris[9] sustineret.

2. *Vexare rempublicam.* Sicuti antea in tribunatu vexaverat.

3. *Tracta esse comitia.* Ita dilata fuere comitia, propter insanas candidatorum contentiones, ut septimo tantum mense Domitius Calvinus, et Valerius Messalla consulatum inierint. Quod etiam in prætoriis comitiis videtur accidisse; nam præturam per quinque tantum menses exercendam habuere.

4. *Gradum spectaret.* Qui non præturam habebat tamquam gradum ad majores honores, sed veluti tempus quo acrius rempublicam vexandi facultas daretur.

5. *Annum suum.* Quo petere præturam ex lege poterat. Requirebatur autem ut quis prætor eligeretur, ut annum ætatis suæ nonum et trigesimum ageret.

6. *Mancam ac debilem præturam.* Nam claudicaret omnino ejus potestas, si Milo consulatum, dum ipse prætor esset, gereret.

7. *Consulem fieri.* Animadvertendum est qua arte insidiarum suspicionem a Milone in Clodium convertat. Clodio enim vivente summo populi consensu, Milo consulatum obtinebat : nulla igitur causa fuit, cur Clodium opprimeret; at contra Clodius sentiebat Milonem consulem fore, sibique nullum amplius reipublicæ vexandæ locum superesse; ita magnopere ad eum e medio tollendum laborabat.

8. *Contulit se.* Cœpit favere competitoribus, h. e. Plotio Hypsæo, et Q. Metello Scipioni, Pompeii socero, qui cum Milone consulatum petebant.

9. *Humeris sustineret.* Seditiones omnes, Clodio auctore excitatas contendit, ut graviora in eum bonorum civium sint odia, appareatque jam antea insidias in Milonem struxisse. Quod non omnino falsum erat.

Convocabat tribus; se interponebat; Collinam[10] novam delectu perditissimorum civium conscribebat. Quanto ille plura miscebat, tanto hic[11] magis in dies convalescebat. Ubi vidit homo ad omne facinus paratissimus, fortissimum virum, inimicissimum suum, certissimum consulem, idque intellexit non solum sermonibus, sed etiam suffragiis populi[12] romani sæpe esse declaratum; palam agere cœpit, et aperte dicere, occidendum Milonem[13].

Servos agrestes et barbaros, quibus silvas publicas[14] depopulatus erat, Etruriamque vexarat, ex Apennino deduxerat, quos videbatis. Res erat minime obscura: etenim palam dictitabat, consulatum Miloni eripi non posse, vitam posse. Significavit hoc sæpe in senatu; dixit in concione. Quin etiam Favonio[15], fortissimo viro, quærenti ex eo, qua spe fureret, Milone vivo, respondit, triduo illum, ad summum quatriduo periturum. Quam vocem ejus ad hunc M. Catonem[16] statim Favonius detulit.

X. Interim quum sciret Clodius, neque enim erat difficile scire, iter solemne[1], legitimum, necessarium,

10. Olim, *coloniam novam;* al. MSS, *colluviem.* J. V. L.

11. *Hic.* Certior consulatus Milo fiebat.

12. *Populi romani.* Quia sæpius in comitiis Milonem consulem populus declaraverat; sed fuerant semper sublata, aut dilata comitia.

13. *Occidendum Milonem.* Inde patet omnino, insidias a Clodio fuisse paratas, quum mortem Miloni ita prior intentaverit.

14. *Silvas publicas.* Quæ publice erant locatæ: has autem Clodius in suum vertebat usum, latrociniaque ibi exercebat.

15. *Favonio.* Fuit vir amicissimus Catoni, et ejus constantiæ et doctrinæ æmulus.

16. *Hunc M. Catonem.* Judicem nostrum. — *Statim.* Ne quis putet intercessisse tempus, quo Favonius corrumperetur et subornaretur ad hoc fingendum.

X. 1. *Solemne.* Quia quotannis fiebat. — *Legitimum.* Quia lege cautum erat, ut XIII kal. feb. crearetur novus sacerdos. — *Necessarium.* Quod Milo Lanuvii dictator erat, ubi Junonis Sospitæ templum, cui a dictatore novus quotannis sacerdos constituebatur.

ante diem XIII kalendas febr. Miloni esse Lanuvium ad flaminem prodendum, quod erat dictator Lanuvii Milo; Roma subito ipse profectus pridie est, ut ante suum fundum[2], quod re intellectum est, Miloni insidias collocaret. Atque ita profectus est, ut concionem turbulentam, in qua ejus furor desideratus est[3], quæ illo ipso die habita est, relinqueret : quam, nisi obire facinoris locum tempusque voluisset, numquam reliquisset. Milo autem[4], quum in senatu fuisset eo die, quoad senatus dimissus est, domum venit; calceos et vestimenta mutavit; paullisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est[5]; deinde profectus est id temporis, quum jam Clodius, si quidem eo die Romam venturus erat, redire potuisset. Obviam fit ei Clodius, expeditus[6], in equo, nulla rheda, nullis impedimentis, nullis Græcis comitibus, ut solebat; sine uxore[7], quod numquam fere : quum hic insidiator, qui iter illud ad cædem faciendam apparasset, cum uxore veheretur in rheda, penulatus, magno[8]

2. *Suum fundum.* Quem Albanum alibi vocat; quod esset apud Albam, qua Miloni erat iter. — *Re intellectum est.* H. e. eventu pugnæ.

3. *Furor desideratus est.* Minus furiose res est agitata. Attamen hoc ipso die quo Clodius occisus est, C. Sallustius et Q. Pompeius Milonis inimici, pro competitoribus ejus, seditiose populo verba fecerunt; Quintusque Pompeius præsertim his in tempestatibus emicuit, quia erat omnium pervicacissimus.

4. *Milo autem.* Duæ partes præsertim hac in oratione movent admirationem; prior qua Milonis profectio depingitur; posterior quæ mortem Clodii continet. Cicero, quamvis rem ita exponat, ut Milonem defendat, simplici verborum delectu utitur, et profectionem narrat tamquam si nullo modo Clodium manifesto scelere deprehendere in mente haberet. Quam quietus Milo videtur! quantum distat ab homine qui cædem molitur! Se tantummodo ad iter accingit, more solito; eo major est ars, quo melius simplicibus sub verbis latet.

5. *Commoratus est.* Nihil festinanter, nihil tumultuose Milo parat.

6. *Expeditus.* Levi cum veste, quo melius pugnam committeret.

7. *Sine uxore.* Fulvia hæc erat, quæ postea Antonio nupsit, quæque demortui Ciceronis linguam acu perforavit.

8. Edebatur olim, *vulgi magno impedimento.* Nos sequimur Grævium.

et impedito, et muliebri ac delicato ancillarum puerorumque comitatu[9].

Fit obviam Clodio ante fundum ejus[10], hora fere undecima[11], aut non multo secus. Statim complures cum telis in hunc[12] faciunt de loco superiore impetum. Adversi rhedarium occidunt. Quum autem hic de rheda, rejecta penula, desiluisset, seque acri animo defenderet, illi, qui erant cum Clodio, gladiis eductis, partim recurrere ad rhedam, ut a tergo Milonem adorirentur; partim, quod hunc jam interfectum putarent, cædere incipiunt ejus servos, qui post erant : ex quibus qui animo fideli in dominum et præsenti fuerunt, partim occisi sunt; partim quum ad rhedam pugnari viderent, et domino succurrere prohiberentur, Milonemque occisum etiam ex ipso Clodio audirent, et ita esse[13] putarent, fecerunt id servi Milonis[14] (dicam enim non derivandi criminis causa, sed ut factum est), neque imperante, neque sciente, neque præsente domino, quod suos quisque servos[15] in tali re facere voluisset.

XI. Hæc, sicut exposui, ita gesta sunt[1], judices :

9. *Comitatu.* Notandum est quo artificio orator depingit, verbis longis, gravissimis, impedimenta omnia quibus Milo irretitus iter habebat. Quum de Clodio agitur, omnia mutantur, abruptum dicendi genus est, et voces brevissimæ facillime fluunt.

10. *Ante fundum ejus.* Ex hac re postea magnum in Clodium trahet argumentum.

11. *Undecima.* Hora illa tertiæ nostræ pomeridianæ cum dimidio respondet.

12. *In hunc.* In Milonem. — *Loco superiore.* Hinc probatur Clodium ad pugnam locum elegisse.

13. Grævius addit *re vera* e MSS.

14. Ernest. pronuntiat, verba hæc, *servi Milonis*, sine dubio delenda esse. Nos dubitamus. J. V. L.

15. *Suos quisque servos.* Mirabili modo orator necem Clodii adumbrat : historicus tantum scripsisset : Clodium servi Milonis interfecere. Sed Cicero quo rei gravitatem declinet, hæc ait quæ rem animis judicum denuntient, sed quæ nullo modo Milonem in odium adducere potuerint. Hoc eodem verborum artificio usus est Demosthenes in Lysia, quum Eratosthenis cædem denuntiat.

XI. 1. *Ita gesta sunt, judices.* Nar-

insidiator superatus, vi victa vis, vel potius oppressa virtute audacia est. Nihil dico, quid respublica consequuta sit[2]; nihil, quid vos; nihil, quid omnes boni: nihil sane id prosit Miloni, qui hoc fato natus est, ut ne se quidem servare potuerit, quin una rempublicam vosque servaret[3]. Si id jure non posset[4], nihil habeo, quod defendam. Sin hoc et ratio doctis, et necessitas barbaris, et mos gentibus, et feris natura ipsa præscripsit, ut omnem semper vim, quacumque ope possent, a corpore, a capite, a vita sua propulsarent; non potestis hoc facinus improbum judicare, quin simul judicetis, omnibus, qui in latrones inciderint, aut illorum telis, aut vestris sententiis esse pereundum. Quod si ita putasset, certe optabilius Miloni fuit dare jugulum P. Clodio[5], non semel ab illo, neque tum primum petitum, quam jugulari a vobis, quia se illi non jugulandum tradidisset. Sin hoc nemo vestrum ita sentit, illud jam in judicium venit, non, occisusne sit, quod fatemur[6]; sed jure, an injuria, quod multis in causis[7] sæpe quæsitum est. Insidias factas esse constat; et id est, quod senatus

rationem hanc luculentissimam concludendo, se uno veritatis studio duci profitetur.

2. *Consequuta sit.* Hanc defensionem Brutus suaserat, at Ciceroni non fuit accepta, quia paullum causæ diffidebat. Pulchrum fuerat certe causam hoc modo peragere, si ceteri judices Catonem virtute retulissent.

3. *Servaret.* Adeo conjunctas omnes vitæ suæ cum republica rationes habet Milo, ut nemo reipublicæ sit hostis qui non illi quoque bellum indixerit; atque adeo non possit vitam suam a telis hostium defendere, quin una reipublicæ hostes profliget.

4. *Non posset.* Si jus sui defendendi non haberet.

5. *Dare jugulum P. Clodio.* Sic enim amat rempublicam et vos omnes Milo, ut mortem non tam reformidet, quam vereatur, ne, si illum damnaveritis, qui se Clodio non præbuit jugulandum, in vos tam iniqui judicii infamia et a vobis in totam rempublicam redundet.

6. *Quod fatemur.* Negando tamen rem esse jussu Milonis perpetratam.

7. *Multis in causis.* In causa Horatii qui sororem, in causa Trebonii qui tribunum militum stuprum inferentem occiderat.

contra rempublicam[8] factum judicavit. Ab utro factæ sint, incertum est. De hoc igitur, latum est, ut quæreretur. Ita et senatus rem, non hominem, notavit; et Pompeius de jure, non de facto, quæstionem tulit.

XII. Numquid igitur aliud in judicium venit, nisi uter utri insidias fecerit? profecto nihil. Si hic[1] illi, ut ne sit impune; si ille huic, tum nos scelere solvamur[2].

Quonam igitur pacto probari potest, insidias Miloni fecisse Clodium[3]? Satis est quidem, in illa tam audaci,

8. *Contra rempublicam*. Contra pacem ac securitatem publicam.

XII. 1. *Si hic*. Milo scilicet. — *Si ille*. Clodius.

2. *Nos scelere solvamur*. Brevi orator probabit Clodium Miloni insidias struxisse, eumque a Milone jure occisum. Brutus non ita rem spectaverat, et in oratione quam scripserat, ut Milonem defenderet, hoc uno nitebatur: Clodium perditissimum civem fuisse, et Miloni gratias habendas quod rempublicam hac peste liberaverit. At illud Stoicorum magis sententiis quam legibus consentaneum erat; nam in civitate bene morata, leges unæ de malis ac perditis civibus decernunt. Cicero, illo quoque argumento, quod utile causæ judicavit, usus est, sed in altera orationis parte; quum primum ostendit Milonem Clodio necem attulisse, hoc uno tantum ut vitam defenderet, deinde in Clodium invehitur, et probat Miloni gratias esse decernendas, qui tale monstrum e medio sustulisset.

3. *Fecisse Clodium*. Prima in orationis parte, tria notat orator: quæ scilicet ante pugnam acta sunt, quæ dum pugnatum est, quæque pugnam sunt prosequuta. Clodium in mente agitasse probat ut Milonem occideret hæc statuendo : 1° Magni referebat ut Clodius Milonem interficeret. Nil ad Milonem Clodii mors commodi afferre potuit; 2° Clodius Milonem capitali odio prosequebatur. Ille autem Clodium oderat, ut boni omnes perditos cives detestantur; 3° semper se Clodius violentum et audacem, Milo vero moderatum se præstitit; 4° judicia effugere solitus Clodius rem impune cessuram sperabat. Non idem sperare Milo poterat; 5° prior mortem hosti minatus est. Jactitavit triduo Milonem fore interfectum. Milo nihil umquam tale agitavit. 6° Clodius denique optime sciebat iter Miloni solemne ac necessarium esse; ille autem nullo modo Clodio se obviam ire putabat. Deinde orator quærit a quo res facilius fuit perpetrata. Res est commissa ante fundum Clodii, ubi mille servos habebat. Si insidias Milo paravisset, aptiorem elegisset locum. Cetera omnia Clodium manifeste arguunt. Denique quæ pugnam sequuta sunt depingit. Milo Romam rediit, se senatui, populo, Pompeioque libens obtulit. Inde patet, non sceleris fuisse conscium. Quæ omnia præmisimus, quo clarius artificium oratoris appareret, et facilius esset, per totam orationem deprehendere, quanta arte

tam nefaria bellua, docere, magnam ei causam, magnam spem in Milonis morte propositam, magnas utilitates fuisse. Itaque illud Cassianum[4], CUI BONO FUERIT, in his personis valeat. Etsi boni nullo emolumento impelluntur in fraudem, improbi sæpe parvo. Atqui, Milone interfecto, Clodius hoc assequebatur, non modo ut prætor esset non eo consule, quo sceleris nihil facere posset, sed etiam ut his[5] consulibus prætor esset, quibus si non adjuvantibus, at conniventibus certe, sperasset, se posse rempublicam eludere[6] in illis suis cogitatis furoribus : cujus illi conatus, ut ipse ratiocinabatur[7], nec, si possent, reprimere cuperent, quum tantum beneficium ei se debere arbitrarentur; et, si vellent, fortasse vix possent frangere hominis sceleratissimi corroboratam jam vetustate audaciam.

An vero, judices, vos soli ignoratis[8], vos hospites in hac urbe versamini? vestræ peregrinantur[9] aures, neque in hoc pervagato civitatis sermone versantur, quas ille leges, si leges nominandæ sunt, ac non faces urbis, et pestes reipublicæ, fuerit impositurus nobis omnibus, atque inusturus? Exhibe, quæso, Sexte Clodi[10], exhibe librarium illud legum vestrarum,

inter se sententiæ omnes hæreant et connectantur.

4. *Cassianum*. Fuit integer severusque judex. Quum de homine occiso quærebatur, suadebat, ut prius animadverterent, cui bono fuisset, perire eum, de cujus nece res ageretur.

5. *His consulibus*. Scipione et Hypsæo, quorum petitionem Clodius adjuverat.

6. Buherius, in Animadv. p. 492, conj. *elidere* et *concitatis*. J. V. L.

7. *Ut ipse ratiocinabatur*. Hæc ait, ne nimis Scipionem Pompeii socerum offendat.

8. *Vos soli ignoratis*. Ad hunc locum ita Quintilianus : « Non solum quæ facta sint, aut fiant, sed etiam quæ futura sint, aut futura fuerint, imaginamur ». Mire tractat hæc Cicero pro Milone, quæ facturus fuerit Clodius, si præturam invasisset.

9. *Peregrinantur aures*. H. e. non personant his omnibus, quæ de Clodii legibus palam proferuntur.

10. *Sexte Clodi*. Consanguineus ille

quod te aiunt eripuisse e domo, et ex mediis armis turbaque nocturna [11], tamquam Palladium, sustulisse, ut præclarum videlicet [12] munus atque instrumentum [13] tribunatus ad aliquem, si nactus esses, qui tuo arbitrio tribunatum gereret, deferre posses. Et adspexit me illis quidem oculis, quibus tum solebat, quum omnibus omnia minabatur. Movet me quippe lumen curiæ [14].

XIII. Quid? tu me iratum, Sexte, putas tibi, cujus tu inimicissimum multo crudelius etiam punitus [1] es, quam erat humanitatis meæ postulare? Tu P. Clodii cruentum cadaver [2] ejecisti domo, tu in publicum abjecisti; tu spoliatum imaginibus, exsequiis, pompa, laudatione, infelicissimis lignis [3] semiustulatum [4], no-

Clodii fuit, et scriba: multum in seditionibus audacia sua adjuverat. De hoc Cicero in orat. pro Dom. 18, ait: « Hoc tu scriptore, hoc consiliario, hoc ministro, rempublicam perdidisti ». — *Librarium*. Lamb. e duobus MSS, *libellarium*. J. V. L.

11. *Turbaque nocturna*. Postquam interfectus est Clodius, Romam perlatum est ejus cadaver ante primam noctis horam: infimæque plebis et servorum magna multitudo corpus in atrio domus positum circumstetit.

12. Legebant olim *inde* pro *videlicet*. J. V. L.

13. *Instrumentum*. H. e. facem qua rempublicam totam erat incensurus.

14. *Lumen curiæ*. Innuit incendium curiæ, cujus Sextus Clodius auctor fuerat, et in ambiguo vocis hujus *lumen* quod dicitur quoque de viris ingenio supereminentibus, jocatur.

XIII. 1. *Punitus es*. Vox hæc usurpatur pro *punivisti*.

2. *Cruentum cadaver*. A vulnere recens; exprobrat Sexto Clodio quibus rationibus usus sit ad excitandos vulgi animos. Contrectandum enim oculis cadaver prætulit, recenti vulnere dilaceratum; hoc postea Cæsaris fautores egere, uti plebem in Brutum ceterosque consilii participes suscitarent. — *Ejecisti*. Non extulisti, sed, ut ea quæ sunt invisa, ejecisti. Nam simul ac relatum fuit cadaver, hoc Sextus Clodius in medium protulit; alii non illud Clodio, sed insanienti plebeculæ tribuunt.

3. *Infelicissimis lignis*. Non iis quibus, more solito, corpora cremantur; sed subselliis curiæ a concitata multitudine arreptis, et tribunalibus, et mensis, et codicibus librariorum; nullo justo funere.

4. *Semiustulatum*. Adeo male crematum est Clodii corpus, inter factiones, et dissidia, et curiæ incendium, quod omnes foro pepulit, ut nocturni canes, cadaver semiustum noctu, tamquam prædam dilaniarent. Erat autem atrocissima calamitas, canibus post mortem projici.

cturnis canibus dilaniandum reliquisti[5]. Quam rem etsi, quia nefarie fecisti[6], laudare non possum; tamen, quoniam in meo inimico crudelitatem exprompsisti tuam, irasci certe non debeo.

P. Clodii præturam non sine maximo rerum novarum metu proponi, et solutam fore videbatis, nisi esset is consul, qui eam auderet possetque constringere. Eum Milonem esse quum sentiret universus populus romanus, quis dubitaret suffragio suo se metu, periculo rempublicam liberare? At nunc[7], P. Clodio remoto[8], usitatis jam rebus enitendum est Miloni[9], ut tueatur dignitatem suam. Singularis illa huic uni concessa gloria, quæ quotidie augebatur frangendis furoribus Clodianis, jam morte Clodii cecidit. Vos adepti estis, ne quem civem metueretis; hic exercitationem virtutis, suffragationem consulatus, fontem perennem[10] gloriæ suæ perdidit. Itaque Milonis consulatus, qui, vivo Clodio, labefactari non poterat[11], mortuo denique tentari cœptus est. Non modo igitur nihil prodest, sed obest etiam P. Clodii mors Miloni.

At valuit odium[12], fecit iratus, fecit inimicus, fuit

5. Locum vulg. perturbatum sic juxta Ernest. ordinavimus. J. V. L.

6. *Nefarie fecisti*. Nam propinquum tuum omnibus honoribus origini suæ ac nomini debitis spoliavisti.

7. Sic Lambin. Græv. Lallem. Alii, *non*, contra sententiam. J. V. L.

8. *P. Clodio remoto*. Postquam demonstravit orator utile fuisse Clodio Milonem e medio tollere, hanc alteram rei partem aggreditur; numquid utilitatis ex hac nece Milo acceperit? comprobatque illud ei maxime nocuisse.

9. *Miloni*, etc. Hactenus satis est Miloni, ut Clodianos furores frangeret, majoremque in dies sibi gloriam animi constantia compararet; nunc vero quum exstinctus est Clodius, alia ratione huic viro est enitendum, ut dignitatem prius adeptam servare et amplificare possit.

10. *Fontem perennem*. Quintilianus locum illum inter egregias metaphoras ponere non dubitat.

11. *Non poterat*. Etenim furor perpetuus Clodii causa erat cur Miloni deferretur consulatus; quia solus insanis consiliis ejus sæpe obstiterat.

12. *At valuit odium*. Objecta a

ultor injuriæ, punitor doloris sui. Quid, si hæc, non dico, majora fuerunt in Clodio, quam in Milone, sed in illo maxima, nulla in hoc? quid vultis amplius? Quid enim odisset Clodium Milo, segetem ac materiam suæ gloriæ, præter hoc civile odium [13], quo omnes improbos odimus? Ille erat ut odisset, primum defensorem salutis meæ; deinde vexatorem furoris, domitorem armorum suorum; postremo etiam accusatorem suum. Reus enim Milonis lege Plotia [14] fuit Clodius, quoad vixit. Quo tandem animo hoc tyrannum tulisse creditis? quantum odium illius, et, in homine injusto [15], quam etiam justum [16]?

XIV. Reliquum est [1], ut jam illum natura ipsius consuetudoque defendat, hunc autem hæc eadem coarguant: nihil per vim umquam Clodius, omnia per vim Milo. Quid ergo, judices? quum, mœrentibus vobis [2], urbe cessi, judiciumne timui? non servos, non arma, non vim [3]? Quæ fuisset igitur causa [4] resti-

Clodianis diluit hoc ipso, quod gloria Milonis per quotidiana Clodii facinora creverat. — *Fuit*. Sic omnes Palat. codd. Olim *fecit*.

13. *Civile odium*. Odium illud natura insitum, quo boni omnes malos prosequuntur. Magno sane Clodii odio Milo flagrabat, sed illud orator ita oculis subjicit, ut Miloni nova laus inde efflorescat.

14. *Lege Plotia*. M. Plotius Sylvanus tribunus legem tulerat, qua sancitum erat, ut de ejus capite quæreretur, qui vim in alios fecisset. Milo autem hac lege Clodium in judicium vocavit, quia impressionem fecerat in fabros Ciceronis domum ædificantes, quam ipse diruerat.

15. *Homine injusto*. Adeo Clodium insectatus erat Milo, ut vir hic in ceteris injustus, haberet unde Milonem certe justo odio persequeretur.

16. *Justum*. Vett. edd. post *justum* adjecerant *esse*, vel *fuisse*. J. V. L.

XIV. 1. *Reliquum est*. Ironice Clodii moderationem et placidum animum extollit.

2. *Quum, mœrentibus vobis*. Quum Clodius rogationem tulit, ut in exsilium Cicero pelleretur, mutata veste, senatores luctum ac mœstitiam suam testati sunt.

3. *Non vim*. Sponte sua in exsilium Cicero profectus est, uti cædes ac discordias vitaret. Sensus est: Non timui judicium; sed servos, arma et vim Clodii timui.

4. *Causa*. Ernest. edidit *causa justa*, e MS Fabricii. Idem delevit *ei*, quod primæ edd. non agnoscunt.

tuendi mei, nisi ei fuisset injusta ejiciendi? Diem mihi, credo, dixerat; multam irrogarat[5]; actionem perduellionis intenderat; et mihi videlicet in causa, aut mala[6], aut mea, non et præclarissima[7], et vestra, judicium timendum fuit. Servorum, et egentium civium, et facinorosorum armis meos cives, meis consiliis periculisque servatos, pro me objici nolui[8].

Vidi enim, vidi hunc ipsum Q. Hortensium, lumen et ornamentum reipublicæ, pæne interfici servorum manu, quum mihi adesset[9]: qua in turba C. Vibienus, senator, vir optimus, cum hoc quum esset una[10], ita est multatus, ut vitam amiserit. Itaque quando illius postea sica illa, quam a Catilina acceperat, conquievit? Hæc intentata nobis est; huic ego vos objici pro me non sum passus; hæc insidiata Pompeio est; hæc istam Appiam, monumentum sui nominis, nece Papirii cruentavit; hæc, hæc eadem, longo intervallo, conversa rursus est in me; nuper quidem, ut scitis, me ad regiam[11] pæne confecit.

Quid simile Milonis? cujus vis omnis hæc semper fuit, ne P. Clodius, quum in judicium detrahi non

5. *Multam irrogarat*. H. e. irrogasset, nam nullo modo dies dictus fuerat, aut multa irrogata Ciceroni, quum judicium sponte sua fugiens præoccupavit.

6. *Aut mala*. Sic Grævius e MSS. Vulgo hæc perturbantur.

7. *Non et præclarissima*. Mihi scil. timenda fuit mea causa, vel quod mala esset, vel quod mea esset, nec cum aliis mihi communis: quæ protinus corrigit, quum verba illa superaddit, at vero erat præclarissima, et mihi vobisque omnibus communis.

8. *Objici nolui*. Multi Ciceroni suadebant, antequam in exsilium proficisceretur, quoniam justitiæ nullo modo locus esset, ut rem armis experiretur. Noluit Cicero, maluitque in exsilium abire, quam totam rempublicam in periculum adducere.

9. *Quum m. adesset*. Causam meam defenderet. Paludatus cum servis errabat Clodius circa curiam, quum de Ciceronis exsilio ageretur; quumque quidam senatores Ciceronis rebus addicti egrederentur, eos armati servi plagis affecerunt.

10. *Esset una*. Ut qui causam meam auctoritate sua defenderet ac tueretur.

11. *Regiam*. Quæ in via Sacra fuit; Numæ ut Asconius opinatur.

posset, vi oppressam civitatem teneret. Quem si interficere voluisset, quantæ, quoties, occasiones, quam præclaræ fuerunt? Potuitne, quum domum ac deos penates suos, illo oppugnante[12], defenderet, jure se ulcisci? potuitne, cive egregio et viro fortissimo, P. Sextio, collega suo, vulnerato[13]? potuitne, Q. Fabricio, viro optimo, quum de reditu meo legem ferret, pulso, crudelissima in foro cæde facta? potuitne, L. Cæcilii, justissimi fortissimique prætoris, oppugnata domo? potuitne illo die, quum est lata lex de me? quum totius Italiæ concursus, quem mea salus concitarat, facti illius gloriam libens agnovisset; ut, etiamsi id Milo fecisset, cuncta civitas eam[14] laudem pro sua vindicaret?

XV. Atqui erat id temporis[1] clarissimus et fortissimus consul, inimicus Clodio, P. Lentulus[2], ultor sceleris[3] illius, propugnator senatus, defensor vestræ voluntatis, patronus illius publici consensus, restitutor salutis meæ; septem prætores[4], octo tribuni plebis, illius adversarii, defensores mei; Cn. Pompeius auctor[5] et dux mei reditus, illius hostis; cujus

12. *Illo oppugnante.* P. Clodius, ut domum Ciceronis ac Milonis dirueret, servos cum gladiis palam adduxit, qui ignes ei subjicerent.

13. *Vulnerato.* Viginti vulnera acceperat, et mortem evasit se mortuum simulando.

14. *Eam laudem.* Omnes cives romani, qui ex tota Italia confluxerant, ut me revocarent, adeo gravi Clodii odio ardebant, ut si eum tunc Milo occidisset, omnes hujus facti gloriam quasi propriam sibi tribuissent, et cædis auctores videri voluissent.

XV. 1. *Id temporis.* Græv. mallet *id tempus.* Non probo.

2. *P. Lentulus.* Cognomine Spinther.

3. *Sceleris* pro *scelesti.* — *Vestræ voluntates.* Nam omnes Ciceronem revocabant; Clodius unus obsistebat.

4. *Septem prætores.* Octavus fuit Appius Clodius, Publii frater.—*Octo tribuni.* Reliqui duo fuere Sext. Attilius Serranus et Num. Quintius, qui legem de reditu Ciceronis promulgare noluerunt.

5. *Cn. Pompeius auctor.* Facile sane obstitisset Pompeius Clodio contra Ciceronem furenti; sed eum in exsilium proficisci passus est, quia gloriæ ejus invidebat. At postquam sensit

sententiam senatus omnis de salute mea gravissimam et ornatissimam secutus est; qui populum romanum cohortatus est; qui, quum de me decretum Capuæ fecit, ipse cunctæ Italiæ cupienti et ejus fidem imploranti signum dedit[6], ut ad me restituendum Romam concurrerent. Omnia tum denique in illum odia civium ardebant desiderio mei: quem qui tum[7] interemisset, non de impunitate ejus, sed de præmiis cogitaretur. Tamen se Milo continuit[8], et P. Clodium ad judicium bis, ad vim numquam vocavit. Quid? privato Milone[9], et reo ad populum, accusante P. Clodio, quum in Cn. Pompeium pro Milone dicentem impetus factus est; quæ tum non modo occasio, sed etiam causa illius opprimendi fuit? Nuper vero quum M. Antonius[10] summam spem salutis bonis omnibus attulisset, gravissimamque adolescens[11] nobilissimus reipublicæ partem fortissime suscepisset, atque illam belluam, judicii laqueos declinantem, jam irretitam teneret; qui locus, quod tempus illud[12], dii immor-

Ciceronem votis omnium revocari, legem de reducendo eo in patriam tulit, multisque eum laudibus ornavit.

6. *Signum dedit.* Quum Capuæ decretum fuisset, uti Cicero ab exsilio revocaretur, legati ex omnibus Italiæ partibus Pompeium adierunt, quibus ille imperavit Romam petere, et a senatu rem postulare.

7. *Qui tum.* Vett. edd. Rom. et Mediol. *si tum.* Unde Ernest. edidit, « si qui tum interemisset ». J. V. L.

8. *Se Milo continuit.* Numquam Milo rem armis dirimere est aggressus, quamquam magnam materiam sæviendi in Clodium haberet. Et quamvis vim vi repulerit, numquam Clodium ad pugnam vocavit, sed lacessitus, vitam suam ac salutem suorum armis tutatus est.

9. *Privato Milone.* Quum magistratu excessisset Milo, a Clodio in judicium est vocatus. Causæ illius patrocinium Pompeius suscepit; sed vix loqui incipientem Clodiani clamoribus disturbare aggressi sunt. Restitere Milonis fautores; pugnaque brevi commissa, cum suis fugatus est Clodius, et e Rostris in quæ conscenderat, demissus.

10. *M. Antonius.* Is est qui postea triumviratum cum Octavio et Lepido tenuit. Tunc temporis erat amicus Ciceroni, qui ei in petenda ædilitate favebat.

11. *Adolescens nobilissimus.* Referebat enim originem suam ad Herculem.

12. *Quod tempus illud.* Quam aptum Clodio interficiendo!

tales! fuit? quum se ille fugiens in scalarum tenebras abdidisset, magnum Miloni fuit conficere illam pestem, nulla sua invidia, Antonii vero maxima gloria? Quid? comitiis in campo[13] quoties potestas fuit? quum ille vi in septa irruisset[14], gladios destringendos[15], lapides jaciendos curasset, deinde subito, vultu Milonis perterritus, fugeret ad Tiberim, vos et omnes boni vota faceretis, ut Miloni uti virtute sua[16] liberet.

XVI. Quem igitur[1] cum omnium gratia noluit, hunc voluit cum aliquorum querela? quem jure, quem loco[2], quem tempore, quem impune non est ausus, hunc injuria, iniquo loco, alieno tempore, periculo capitis[3] non dubitavit occidere? præsertim, judices, quum honoris amplissimi contentio, et dies comitiorum[4] subesset: quo quidem tempore (scio

13. *Comitiis in campo*. Quum jactitaret Clodius se comitia humeris suis ferre; id agens ut Milo repulsam pateretur, et Hypsæus ac Scipio consules nuntiarentur.

14. *Irruisset*. Aliquot MSS, teste Lambino, habent *irrupisset*, quod multi probant. Sed male *vi* delevit Grævius. J. V. L.

15. *Gladios destringendos*. Quum Milonem consulem creari videret non dubiis populi suffragiis, comitia vi et armis disturbavit: septa erant in foro, loca cancellis clausa, quibus suffragium laturi conveniebant.

16. *Uti virtute sua*. Clodium opprimere, ac facem illam reip. omnino exstinguere. Hæc non aperte dicit, ne verbis gravioribus judicum aures læderet. Hoc artificio jam antea in depingenda Clodii nece usus est.

XVI. 1. *Quem igitur*, etc. Miro prorsus artificio orator plura probat, quam a principio hujus argumenti probanda susceperat. Ingressus erat enim hanc orationis partem, ut demonstraret semper a cædibus alienum fuisse Milonem; nunc vero ad id usque progressus est, ut non solum probaverit Milonem a vi alienum fuisse; sed etiam non hanc cædem potuisse perpetrare. Etenim quum manus a Clodio abstinuit, dum ille arma semper ac discordias moveret, omnesque mortem ejus optarent; anne in eum impetum facere potuit, et occidere, quum videret hoc multis Clodianorum furorum fautoribus non fore acceptum?

2. *Quem loco*. Paucissimis his verbis omnia revocat, quæ antea professus est.

3. *Per. capitis*. In promptu fuisset Miloni Clodium per satellites suos opprimere, quum fugeret et ab omni populo urgeretur.

4. *Dies comitiorum*. Quibus ipse consul erat renuntiandus.

enim, quam timida sit ambitio, quantaque et quam sollicita cupiditas consulatus) omnia non modo, quæ reprehendi palam, sed etiam quæ obscure[5] cogitari possunt, timemus; rumorem, fabulam falsam, fictam, levem perhorrescimus; ora omnium atque oculos intuemur. Nihil enim est tam molle, tam tenerum, tam aut fragile, aut flexibile, quam voluntas erga nos sensusque civium, qui non modo improbitati irascuntur candidatorum[6], sed etiam in recte factis sæpe fastidiunt[7]. Hunc diem igitur campi speratum atque exoptatum sibi proponens Milo, cruentis manibus scelus et facinus præ se ferens et confitens, ad illa augusta centuriarum auspicia[8] veniebat? Quam hoc non credibile in hoc[9]? quam idem in Clodio non dubitandum[10], qui se, interfecto Milone, regnaturum putaret? Quid? quod caput est audaciæ, judices; quis ignorat, maximam illecebram esse peccandi impunitatis spem[11]? In utro igitur hæc fuit? in Milone, qui etiam nunc reus est facti, aut præclari, aut certe necessarii[12]? an in Clodio, qui ita judicia pœnamque

5. Ernest. frustra damnat *cogitari*. Unde alius hæc, An scripsit Cicero *castigari*? Minime. J.V.L.

6. *Candidatorum*. Qui togam candidam induebant, ut se magistratum petere palam profiterentur.

7. *Fastidiunt*. Sæpe ab iis præclare gesta contemnunt.

8. *Centuriarum auspicia*. Rem etiam objecta religione corroborat. Etiamsi Milo de retinenda civium voluntate non cogitavisset; tamen pietas ac religio sanctitatem auspiciorum polluere prohibuisset, quæ certe fœdata fuissent, si ausus esset, cruentis adhuc manibus, in campum petitor parricida descendere.

9. *Non credibile in hoc*. Milone scilicet, cujus natura semper fuit vis et armorum inimicissima.

10. *Non dubitandum*. Nam qui antea sacra Bonæ Deæ polluerat stupri inferendi gratia; nunc quum multo gravior sit causa, non erubesceret sane auspiciorum religionem fœdare. Nam morte Milonis se multo facilius rempublicam eversurum sperabat.

11. *Impunitatis spem*. Nam judicia omnia ad hoc usque tempus Clodius effugerat, aut per vim disturbaverat.

12. *Aut certe necessarii*. Si Clodium Milo occidit non lacessitus, præclarum illius est factum et laude dignum, quia rempublicam ab armis civis insolentissimi est tutatus; si fecit, ut vitam suam tueretur, necessa-

contempserat, ut eum nihil delectaret, quod aut per naturam fas esset[13], aut per leges liceret?

Sed quid ego argumentor[14]? quid plura disputo? te, Q. Petilli, appello, optimum et fortissimum civem; te, M. Cato, testor, quos mihi divina quædam sors dedit judices. Vos ex M. Favonio audistis, Clodium sibi dixisse, et audistis, vivo Clodio, periturum Milonem triduo[15]. Post diem tertium gesta res est[16], quam dixerat. Quum ille non dubitarit aperire, quid cogitaret, vos potestis dubitare, quid fecerit?

XVII. Quemadmodum igitur eum dies non fefellit[1]? Dixi equidem modo. Dictatoris Lanuvini stata sacrificia[2] nosse, negotii nihil erat. Vidit necesse esse Miloni proficisci Lanuvium illo ipso, quo profectus est, die. Itaque antevertit[3]. At quo die? quo, ut ante dixi, fuit insanissima concio ab ipsius mercenario tribuno[4] plebis concitata: quem diem ille, quam concionem, quos clamores, nisi ad cogitatum facinus approperaret, numquam reliquisset. Ergo illi ne causa quidem itineris, etiam causa manendi: Miloni ma-

rium illud erat; nec ullo modo reus habendus est.

13. *Fas esset.* Nam sororem suam, ut ferunt, constupraverat.

14. *Sed quid argumentor.* Probat Cicero Milonis occidendi consilium iniisse Clodium; atque ita violentas ei manus inferre tentavisse.

15. *Triduo.* Res in narratione superius fuit exposita.

16. *Gesta res est.* Occubuit Clodius hoc ipso die quo Milonem se oppressurum jactitaverat; itaque nullo modo dubium esse potest quin insidias struxerit. Attende hic etiam quanta cura orator rem declinet, nec Clodium interfectum fuisse palam profiteatur.

XVII. 1. *Dies non fefellit.* Poterat sane aliquis objicere hanc vocem Clodio per iracundiam excidisse, non quod certo consilio necem Miloni inferre statuisset. Hæc omnino diluit, quum exposuit qua ratione notum esse posset Clodio qua die Milo iter capesseret.

2. *Stata sacrificia.* Quæ quotannis celebrabantur.

3. *Antevertit.* Milonem in via præoccupare statuit.

4. *Mercenario tribuno.* Q. Pompeium intelligit, qui hoc ipso die quo Clodius fuit oppressus, turbulentissimam concionem habuerat, qua multa contumeliose contra Milonem ac contra Ciceronem fuerant jactata. Vide supra cap. 10.

nendi nulla facultas, exeundi non causa solum, sed etiam necessitas fuit.

Quid, si, ut ille scivit, Milonem fore eo die in via, sic Clodium Milo ne suspicari quidem potuit? Primum quæro, qui scire potuerit[5]: quod vos idem in Clodio quærere non potestis. Ut enim neminem alium, nisi T. Patinam[6], familiarissimum suum, rogasset, scire potuit, illo ipso die Lanuvii a dictatore Milone prodi flaminem necesse esse. Sed erant permulti alii, ex quibus id facillime scire posset, omnes scilicet Lanuvini. Milo de Clodii reditu unde quæsivit[7]? Quæsierit sane. Videte, quid vobis largiar. Servum etiam, ut Arrius, meus amicus, dixit, corruperit[8]. Legite testimonia testium vestrorum. Dixit C. Cassinius, cognomento Scola, Interamnas[9], familiarissimus et idem comes P. Clodii, cujus jampridem testimonio Clodius eadem hora Interamnæ fuerat et Romæ[10], P. Clodium illo die in Albano[11] mansurum fuisse; sed subitò ei esse

5. *Qui scire potuerit.* Patet certe illum insidias struxisse, qui alterius profectionem cognovit. Atqui Clodius Miloni iter plane necessarium fore sciebat; non ita autem de Milone erga Clodium; ergo liquet insidias a Clodio Miloni structas.

6. *T. Patinam.* Lanuvio sane oriundum, qui ita Lanuvii instituta calleret.

7. *Unde quæsivit.* Non quæsivit de reditu Clodii Milo, et si quæsiisset, non certe scire potuisset, ut sequentibus comprobatur.

8. *Corruperit.* At nihil inde scire potuit, nisi Clodium eo die in Albano mansurum; quod etiam Milonis causæ favet.

9. *Interamnas.* H. e. ab Interamnis, urbe Umbriæ.

10. *Fuerat et Romæ.* Hic testis fidem orator elevat. Quum enim Clodius accusaretur, quod Bonæ Deæ sacra polluisset, contendit Interamnis se fuisse hoc ipso die. Cicero in testimonium vocatus, ait sibi occurrisse Clodium tres horas ante quam sacrificia fierent. Cassinius autem dixerat, Clodium Interamnas hoc die venisse. Interamnæ autem Roma quindecim millibus distabant. Atqui poterat sane hoc iter Clodius unius aut alterius horæ spatio emetiri. At orator h. l. verba illa, *eadem hora*, adhibet oratoria licentia quæ diem tamquam unam horam intuetur. Et suspicionem gravissimam de fide hujus testis in mentem judicum inducit.

11. *In Albano.* Villa Clodii prope Albam.

nuntiatum, Cyrum architectum esse mortuum; itaque Romam repente constituisse proficisci. Dixit hoc comes item P. Clodii, C. Clodius[12].

XVIII. Videte, judices, quantæ res his testimoniis sint confectæ. Primum certe liberatur Milo[1], non eo consilio profectus esse, ut insidiaretur in via Clodio : quippe qui ei obvius futurus omnino non[2] erat. Deinde (non enim video, cur non meum quoque agam negotium[3]) scitis, judices, fuisse, qui in hac rogatione suadenda dicerent[4], Milonis manu cædem esse factam, consilio vero majoris alicujus. Videlicet me latronem ac sicarium abjecti homines et perditi describebant. Jacent suis testibus[5] ii, qui Clodium negant eo die Romam, nisi de Cyro[6] audisset, fuisse rediturum. Respiravi, liberatus sum : non vereor, ne, quod ne suspicari quidem potuerim, videar id cogitasse.

Nunc persequar cetera. Nam occurrit illud[7] : Igitur

12. *C. Clodius.* Qui vero quum sit P. Clodii frater, ut Asconius testatur, nullam habere auctoritatem in hac re potest.

XVIII. 1. *Liberatur Milo.* Non usitata illa dicendi ratio, « liberatur, profectus esse » : intelligendum est, a suspicione absolvitur, demonstraturque eum non esse profectum.

2. *Omnino non erat.* Etenim si Clodius, ut constitutum erat, in Albano mansisset, non ei Milo obviam ire ullo modo voluisset. Non igitur insidias illi struxit, quem Roma profectum nesciebat, et in quem incidere non poterat.

3. *Agam negotium.* Quare non obiter refellam eos, qui me cædis suasorem incusant.

4. *Dicerent.* Q. Pompeium et Sallustium significat; primi enim legem Pompeii, qua nova de cæde Clodii quæstio decreta est, populo suaserunt, et palam professi sunt, manu Milonis occisum esse Clodium, sed suadente aliquo majore; satis aperte his verbis Ciceronem indicaturi.

5. *Jacent suis testibus.* Refelluntur suis testibus : nam si Clodius, ut illi aiunt, nisi de Cyri architecti morte ei nuntiatum fuisset, Romam eo die rediturus non fuit : quis meo consilio cædem esse factam dicat, quum Clodium eo die Romam rediturum esse, ne suspicari quidem potuerim.

6. *De Cyro.* Græcus fuit architectus, studiis mathematicis valde eruditus.

7. *Occurrit illud.* Quæ ab adversariis objici possent, antecapit ac diluit : demonstrat enim ficta hæc omnia

ne Clodius quidem de insidiis cogitavit, quoniam fuit in Albano mansurus[8]. Si quidem exiturus ad cædem e villa non fuisset. Video enim illum, qui dicitur de Cyri morte nuntiasse, non id nuntiasse, sed Milonem appropinquare. Nam quid de Cyro nuntiaret, quem Clodius Roma proficiscens reliquerat[9] morientem? Una fui; testamentum simul obsignavi[10] cum Clodio; testamentum autem palam fecerat, et illum heredem, et me scripserat. Quem pridie hora tertia animam efflantem reliquisset, eum mortuum postridie hora decima[11] denique ei nuntiabatur?

XIX. Age, sit ita factum[1]: quæ causa, cur Romam properaret? cur in noctem se conjiceret? Quid afferebat causam festinationis? Quod heres erat? Primum erat nihil, cur properato opus esset[2]: deinde, si quid esset, quid tandem erat, quod ea nocte consequi posset[3]; amitteret autem, si postridie mane Romam venisset? Atque, ut illi nocturnus ad urbem adventus vitandus potius, quam expetendus fuit: sic Miloni, quum insidiator esset, si illum ad urbem

esse; Clodium non in Albano manere decrevisse, et simulatam fuisse reditus causam.

8. Male hæc interpungunt fere omnes.

9. *Reliquerat morientem.* Nam quid causæ esset cur Romam repeteret, mortuo Cyro? si ob eam causam unam rediisset, non profectus esset sane, quum Cyrum animam efflantem relinqueret.

10. *Obsignavi.* In testamentis faciendis septem testes adesse debebant; deinde hæredes subscribebant et obsignabant testamentum. Hæres autem testis esse facillime poterat.

11. *Hora decima.* Si antiquum ita fuisset Clodio de morte Cyri certiorem esse, multo maturius ei fuisset nuntiata.

XIX. 1. *Sit ita factum.* Ut adversarii volunt, servus de morte Cyri nuntiavit Clodio: non tamen hoc in causa stare poterat, cur Romam ita propere repeteret.

2. *Properato opus esset.* Etenim testamentum optime sancitum erat, palamque testibus et hæredibus recitatum; nec metus erat ne re aliqua fraudaretur.

3. *Quod ea nocte consequi posset.* Nihil enim aut de hæreditate, aut apud senatum agere poterat, ut qui noctu advenisset.

noctu accessurum sciebat, subsidendum[4] atque exspectandum fuit. Noctu, invidioso et pleno latronum in loco occidisset. Nemo ei neganti non credidisset, quem esse omnes salvum, etiam confitentem, volunt. Sustinuisset hoc crimen primum ipse ille latronum occultator[5] et receptator locus, quum neque muta solitudo indicasset, neque cæca nox ostendisset Milonem: deinde ibi multi ab illo violati[6], spoliati, bonis expulsi, multi etiam hæc timentes in suspicionem caderent; tota denique rea citaretur Etruria[7].

Atque illo die certe Aricia rediens devertit Clodius ad se[8] in Albanum. Quod ut sciret Milo, illum Ariciæ[9] fuisse, suspicari tamen debuit, eum, etiamsi Romam illo die reverti vellet, ad villam suam, quæ viam tangeret, deversurum. Cur neque ante occurrit, ne ille in villa resideret[10]; nec eo in loco subsedit, quo ille noctu venturus esset?

Video adhuc constare omnia, judices: Miloni etiam utile fuisse Clodium vivere; illi ad ea, quæ concupierat, optatissimum interitum Milonis: odium fuisse illius in hunc acerbissimum; in illum hujus[11] nullum:

4. *Subsidendum*. H. e. in aliquo loco furtim manendum, et in insidiis exspectandum, quoad Clodius veniret.

5. *Latronum occultator*. Non mirum est Appiam viam fuisse latronibus infestam, quum eam mendici semper obsiderent: et in hac erat monumentum Basili, cædibus ac latrociniis, ante alios locos, infame.

6. *Multi ab illo violati*. Demonstrat his verbis solitum esse Clodio, his in locis facinora sua perpetrare.

7. *Citaretur Etruria*. Nam Etruscos sæpius e possessionibus suis pellere Clodius tentaverat.

8. Sic Lallem. Primus addidit *ad se* Gruterus e MS Coloniensi. Sed multis *ad*, vel *in Albanum* glossæ suspectum est. — *Ad se*. Id est, ad villam suam.

9. *Ariciæ*. Latii oppidum, juxta viam Appiam, ultra Bovillas situm.

10. *Ne in villa resideret*. Nam si insidias Milo struxisset, quærendus erat opportunus furto locus. Atqui certe, si servus, ut aiebat Arrius, reditum Clodii nuntiasset, Milo Clodium antevertere conatus fuisset, antequam in villam suam perveniret; ubi sane difficillimum erat ei vim inferre, tot servis et gladiatoribus suis circumvento.

11. *Hujus nullum*. Nisi, ut supra dixit, illud naturale odium, quo vir

consuetudinem illius perpetuam in vi inferenda; hujus tantum in repellenda : mortem ab illo denuntiatam Miloni, et prædictam palam; nihil umquam auditum ex Milone : profectionis hujus diem illi notum; reditum illius huic ignotum fuisse : hujus iter necessarium; illius etiam potius alienum[12] : hunc præ se tulisse, se illo die Roma exiturum; illum eo die se dissimulasse rediturum : hunc nullius rei mutasse consilium; illum causam mutandi consilii finxisse[13] : huic, si insidiaretur, noctem prope urbem exspectandam; illi, etiamsi hunc non timeret, tamen accessum ad urbem nocturnum fuisse metuendum.

XX. Videamus nunc id, quod caput est[1] : locus ad insidias ille ipse, ubi congressi sunt, utri tandem fuerit aptior. Id vero, judices, etiam dubitandum, et diutius cogitandum est? Ante fundum Clodii[2], quo in fundo, propter insanas illas substructiones, facile mille hominum versabatur valentium, edito adversarii atque excelso loco superiorem se fore[3] putabat Milo, et ob eam rem eum locum ad pugnam potissimum elegerat? An in eo loco est potius exspectatus ab eo[4], qui ipsius loci spe facere impetum co-

probus facinorosum hominem prosequitur.

12. *Potius alienum.* Nam Roma profectus est, hoc ipso die quo insanissima concio est habita a mercenariis tribunis; et certe Clodius majus incendium Romæ excitasset, nisi Milonem opprimere in mente destinatum habuisset.

13. *Finxisse.* Non enim Cyri mors causa fuit cur tam subito Romam repeteret.

XX. 1. *Quod caput est.* Quod maximi est in hac causa momenti : nam is certe locum elegit, qui struxit insidias.

2. *Ante fundum Clodii.* Ab iis quæ rem circumsteterant, criminis suspicionem diluit. Etenim ante fundum Clodii est pugnatum, quem certe locum non elegisset Milo, si paravisset insidias. Clodio autem locus summopere opportunus erat; nam mille viros ad auxilium inde sumere facillime poterat.

3. *Superiorem se fore.* Ironice; nam pronum erat Clodio arma Milonis ibi opprimere.

4. *Ab eo.* A Clodio, cui facultas fuit sceleris, ante fundum suum, patrandi.

gitarat? Res loquitur, judices, ipsa, quæ semper valet plurimum. Si hæc non gesta audiretis, sed picta videretis[5]; tamen appareret, uter esset insidiator, uter nihil cogitaret mali, quum alter veheretur in rheda penulatus, una sederet uxor. Quid horum non impeditissimum? vestitus, an vehiculum, an comes? Quid minus promptum ad pugnam, quum penula irretitus[6], rheda impeditus, uxore pæne constrictus[7] esset? Videte nunc illum[8], primum egredientem e villa, subito; cur? vesperi; quid necesse est? tarde; qui convenit, id præsertim temporis[9]? Devertit in villam Pompeii. Pompeium ut videret? Sciebat in Alsiensi[10] esse. Villam ut perspiceret? Millies in ea fuerat. Quid ergo erat moræ et tergiversationis? Dum hic veniret, locum relinquere noluit.

XXI. Age nunc, iter expediti latronis[1] cum Milonis impedimentis comparate. Semper ille antea cum uxore[2], tum sine ea. Numquam non in rheda, tum

5. *Sed picta videretis.* Res adeo clara est, ut si eam tabula depictam videretis, non dubio locus esset a quo paratæ sint insidiæ.

6. *Penula irretitus.* Vestis erat, quæ supra tunicam accingebatur, quamque sumebant viatores, ut se contra vim imbrium ac frigoris defenderent. Veste illa brachia coercebantur.

7. *Constrictus esset.* Nam uxor muliebri timore perculsa, non eum patiebatur ad pugnam descendere.

8. *Videte nunc illum.* Antequam a Clodii comitibus et habitu, idem præsumat argumentum, quædam de tempore profectionis repetit, quæ plus momenti sequentia obtineant.

9. *Id præsertim temporis.* Mense scilicet februario.

10. *Alsiensi.* Prædium prope Alsium, Etruriæ oppidum. Locus ille summa arte oratoria est compositus: etenim quum de Milone agitur, verbis tardis gravibusque utitur; Clodius autem sonis abruptis brevibusque depingitur; quo melius impedimenta hujus, illius vero levitas ad pugnam accommodata judicibus appareant.

XX. 1. *Expediti latronis.* Clodii, qui certe non impedimenta solita rejecisset, nisi se ad pugnam et ad scelus accinxisset.

2. *Cum uxore.* Quare non uxor comitabatur de more? quia scilicet, quum Milonem armis aggredi decrevisset, eam ab armorum tumultu procul submoverat.

3. *Comites Græculi.* Servi molles et libidinibus diffluentes; quorum alii

in equo. Comites Græculi[3], quocumque ibat, etiam quum in castra Etrusca[4] properabat; tum nugarum in comitatu nihil. Milo, qui numquam, tum casu pueros symphoniacos[5] uxoris ducebat, et ancillarum greges. Ille, qui semper secum scorta, semper exoletos, semper lupas duceret[6], tum neminem, nisi[7] ut virum a viro lectum[8] esse diceres.

Cur igitur victus est? Quia non semper viator a latrone, nonnumquam etiam latro a viatore occiditur; quia, quamquam paratus in imparatos Clodius, tamen mulier inciderat in viros[9]. Nec vero sic erat umquam non paratus Milo contra illum, ut non satis fere esset paratus. Semper ille, et quantum interesset P. Clodii, se perire, et quanto illi odio esset, et quantum ille auderet, cogitabat. Quamobrem vitam suam, quam maximis præmiis propositam et pæne addictam sciebat[10], numquam in periculum sine præsidio et sine custodia projiciebat. Adde casus, adde incertos exitus pugnarum, Martemque communem, qui sæpe spoliantem jam et exsultantem evertit, et

musici erant, alii tantum ad voluptatem comparati.

4. *In castra Etrusca*. Sæpe Clodio Cicero objicit, socium eum conjurationis Catilinæ fuisse: nam quum Catilina ex urbe profectus est, voluit se illi Clodius comitem addere, sed pœnituit consilii inter eundum, ac Romam reversus est.

5. *Pueros symphoniacos*. Qui cantu tædia viæ fallebant: adjicit orator *uxoris*, ne indecorum videatur hoc Milonis gravitati, molles effeminatosque viros secum ubique protrahere.

6. *Lupas duceret*. Sic Grævius e MS pro *ducebat*.

7. Male Heumanno et al. *nisi* suspectum est, quod prorsus necessarium videtur. J. V. L.

8. *A viro lectum*. Quum magnum instaret periculum, potestas militibus fiebat, ut singuli singulos sibi virtute notissimos eligerent.

9. *In viros*. Quia Clodius, vir effeminatus et vere mulier, in Milonem, fortem virum, inciderat. Curt. VIII, 1, aliquid simile ait, quum Clitus hæc Alexandro verba facit: « Pater tuus in viros incidit, tu in feminas ».

10. *Addictam sciebat*. Quum Milo multorum fraude et insidiis peti se intelligeret, numquam, omni ope destitutus, prodibat; sed semper servos habebat ad defensionem paratos.

perculit ab abjecto[11]. Adde inscitiam pransi, poti, oscitantis ducis: qui, quum a tergo hostem interclusum[12] reliquisset, nihil de ejus extremis comitibus cogitavit; in quos incensos ira, vitamque domini desperantes quum incidisset, hæsit in iis pœnis[13], quas ab eo servi fideles pro domini vita[14] expetiverunt.

Cur igitur eos manumisit[15]? metuebat scilicet, ne indicarent, ne dolorem perferre non possent, ne tormentis cogerentur, occisum esse a servis Milonis in Appia via P. Clodium, confiteri. Quid opus est tortore? quid quæris? Occideritne? Occidit. Jure, an injuria? nihil ad tortorem. Facti enim in equuleo[16] quæstio est, juris in judicio.

XXII. Quod igitur in causa quærendum est, id agamus hic[1]: quod tormentis invenire vis, id fatemur. Manu vero cur miserit, si id potius quæris, quam cur parum amplis affecerit præmiis, nescis inimici factum reprehendere[2]. Dixit enim hic idem, qui omnia semper constanter et fortiter, M. Cato[3]; dixit-

11. *Ab abjecto.* Sæpe in præliis accidit, ut qui prostratus est, surgat, et derepente spoliantem superet.

12. *Hostem interclusum.* Milonem scilicet, qui jam transiverat, et erat a suis disjunctus, interpositis Clodianis.

13. *Hæsit in iis pœnis.* Pœnas dedit, et a servis Milonis est occisus. Rem illam, ut antea, verbis semper mollit orator. Verbo illo *hæsit* intelligit Clodium, tamquam feram fuisse irretitum, quæ laqueis hærens, nullo modo sese expedire valet.

14. *Pro domini vita.* Putabant enim Milonem jam a Clodianis occisum.

15. *Manumisit.* Liberos esse jussit.

16. *Equuleo.* Hoc erat tortorium instrumentum.

XXII. 1. *Id agamus hic.* An sciliet Milo injuria aut jure Clodium occiderit.

2. *Factum reprehendere.* Non peritus es accusator: nam ideo reprehendendus Milo esset, quod servos non majoribus præmiis donaverit. Dum vero quæris, cur manumiserit, erras: nam, servata domini vita, nonne libertatem meruere? nonne Milonis satis causæ fuit cur eos libertate donaret?

3. *M. Cato.* Auctoritate Catonis, viri sanctissimi, rem confirmat fuisse jure factam. Illudque hoc ipso contendit, quod Cato seditiosam concionem verbis illis sedaverit; quæ nisi huic dicenti credidisset, non certe insanos animorum compressisset motus.

que in turbulenta concione, quæ tamen hujus auctoritate placata est, non libertate solum, sed etiam omnibus præmiis dignissimos fuisse, qui domini caput defendissent. Quod enim præmium satis magnum est tam benivolis, tam bonis[4], tam fidelibus servis, propter quos vivit[5]? Etsi id quidem non tanti est, quam quod propter eosdem non sanguine et vulneribus suis crudelissimi inimici mentem oculosque satiavit. Quos nisi manumisisset, tormentis etiam dedendi fuissent conservatores domini, ultores sceleris, defensores necis[6]. Hic vero nihil habet in his malis, quod[7] minus moleste ferat, quam, etiamsi quid ipsi accidat[8], esse tamen illis meritum præmium persolutum.

Sed quæstiones urgent[9] Milonem, quæ sunt habitæ nunc in atrio Libertatis. Quibusnam de servis? rogas? de P. Clodii. Quis eos postulavit? Appius. Quis produxit? Appius. Unde? ab Appio[10]. Dii boni! quid potest agi severius? De servis nulla quæstio est in dominos, nisi de incestu[11], ut fuit in Clodium. Proxi-

4. Weisk. sine causa legendum putat *tam probis*.

5. *Propter quos vivit*. Quorum opera et beneficio vivit.

6. *Defensores necis*. Qui vim Miloni imminentem repulērunt, et vitam ipsi servarunt.

7. Weisk. scripsit *quo* sua sponte pro *quod*. Factum male. Rectius hic Ernest. μείωσιν significat. Certe nihil mutavit. J. V. L.

8. *Quid ipsi accidat*. Etiamsi causa male succedat, et ad mortem Milo condemnetur.

9. *Sed quæstiones urgent*. Quum accusatores Milonis et Faustæ familiam ad quæstionem postulassent, Milo servorum præcipuos manumisit, ne quæstioni illi traderentur. Quare Appius Clodius, quum Milonis servos non impetrasset, de Clodii servis quæstionem habuit. Quorum responsa Milonem urgebant, id est, causam ejus multo difficiliorem præstabant.

10. *Ab Appio*. Hinc quæstionis fides infirmatur, quod et essent servi Clodii, et e domo accusatoris producerentur, et ipse accusator quæstionem haberet. Oratorio autem artificio nomen Appii crebrius repetit, quo melius audientium animis infigatur et hæreat.

11. *De incestu*. Incestus nomine, præter concubitum cum propinquis,

me deos accessit[12] Clodius, propius quam tum, quum ad ipsos penetrarat; cujus de morte, tamquam de cærimòniis violatis, quæritur. Sed tamen majores nostri in dominum de servo quæri noluerunt; non quia non posset verum inveniri, sed quia videbatur indignum esse[13], et dominis morte ipsa tristius. In reum de servis accusatoris quum quæritur, verum inveniri potest? Age vero, quæ erat, aut qualis quæstio? — Heus tu[14], Ruscio, verbi causa, cave sis mentiaris[15]. Clodius insidias fecit Miloni? — Fecit. — Certa crux[16]. — Nullas fecit. — Sperata libertas.... Quid hac quæstione certius? Subito arrepti in quæstionem, tamen separantur a ceteris, et in arcas conjiciuntur, ne quis cum iis colloqui possit. Hi centum dies[17] penes accusatorem quum fuissent, ab eo ipso accusatore producti sunt. Quid hac quæstione dici potest integrius? quid incorruptius?

XXIII. Quod si nondum satis cernitis, quum res

etiam sacrilegium cum Vestalibus, aut aliis in loco sancto, comprehendebatur. Clodius autem utroque incestus genere sese polluerat. Nam sororem constuprarat, et per Bonæ Deæ sacra irrepserat, ut Cæsaris uxori stuprum inferret. Orator hæc Clodii facinora obiter repetit, quo memoriam ejus faciat omnibus magis invisam.

12. *Deos accessit.* Jocus est : Clodius moriens proxime deos accessit, quum de ejus morte quæsitum est, tamquam de violatis cærimoniis; et hoc pacto propius deos accessit quam tum, quum sacra Bonæ Deæ violavit.

13. Abest *esse* a Gruteriana.

14. *Heus tu.* Hic loquentem Appium inducit, et omnia struentem, quo melius quæstio succedat. — *Ruscio.* Clodii servus fuit.

15. Verba hæc, vulg. omissa, Græv. addidit e MSS. Lallem. *mentiare.* — *Sis* hic habitum est pro *si vis.*

16. *Certa crux.* Si contendis Clodium insidias Miloni struxisse, te cruci affigam.

17. *Hi centum dies.* Probat quæstioni fidem non esse adhibendam, quod habita fuerit contra morem aliarum. Nam servi qui ad quæstionem producuntur, quamquam subito arrepti, ne responsa parare possent, in caveas projiciuntur soli, ne cum ceteris, quid in mente habeant, communicent. Hi autem, qui ab accusatore producuntur, penes eum centum dierum spatio fuere : quibus certe, quid responderent, et quem accusarent, metu suppliciorum, aut propositis præmiis instillavit.

ipsa tot tam claris argumentis signisque luceat, pura mente atque integra Milonem, nullo scelere imbutum, nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum, Romam revertisse [1]; recordamini, per deos immortales! quæ fuerit celeritas reditus ejus; qui ingressus in forum, ardente curia; quæ magnitudo animi, qui vultus, quæ oratio [2]. Neque vero se populo solum, sed etiam senatui commisit; neque senatui modo, sed etiam publicis præsidiis et armis [3]; neque his tantum, verum etiam ejus potestati [4], cui senatus totam rempublicam, omnem Italiæ pubem, cuncta populi romani arma commiserat. Cui numquam se hic profecto tradidisset, nisi causæ suæ confideret; præsertim omnia audienti [5], magna metuenti, multa suspicanti, nonnulla credenti. Magna vis est conscientiæ, judices, et magna in utramque partem; ut neque timeant, qui nihil commiserint, et pœnam semper ante oculos versari putent, qui peccarint.

Neque vero sine ratione certa, causa Milonis semper a senatu probata est. Videbant enim sapientissimi homines facti rationem [6], præsentiam animi, defen-

XXIII. 1. *Romam revertisse*. Postquam orator omnibus modis comprobavit insidias Miloni a Clodio fuisse structas, innocentiam Milonis reditu suo, et animi tranquillitate, confirmare aggreditur. Reditus celeritatem jactat orator, qui non adeo promptus fuit: nam curia incensa est postridie necis Clodii, et hac tantum nocte Milo Romam repetiit.

2. *Quæ oratio*. Quum curia conflagraret, omniumque animi ad seditionem concitarentur, Milo orationem habuit, qua vehementissime Clodianos est insectatus.

3. *Præsidiis et armis*. Non quod jam essent delecti milites, et in foro collocati, aut summam, per senatus decretum, Pompeius potestatem haberet; sed quod ex urbe non discesserit, neque judicium voluntario declinaverit exsilio.

4. *Ejus potestati*. Pompeii, cui cavendum erat, ne quid detrimenti respublica caperet.

5. *Omnia audienti*. Nullos populi rumores negligenti. — *Nonnulla credenti*. Quæ sint ea, inferius explanat, cap. 24.

6. *Facti rationem*. A natura Milonis senatus præsumebat tale quiddam eventurum; nam summa animi constantia latius grassanti Clodio semper obstiterat.

sionis constantiam. An vero obliti estis, judices, recenti illo nuntio necis Clodianæ, non modo inimicorum Milonis sermones et opiniones, sed nonnullorum etiam imperitorum[7]? Negabant eum Romam esse rediturum. Sive enim illud animo irato ac percito fecisset, ut incensus odio trucidaret inimicum, arbitrabantur eum tanti mortem P. Clodii putasse, ut æquo animo patria careret, quum sanguine inimici explesset odium suum; sive etiam illius morte patriam liberare voluisset, non dubitaturum fortem virum, quin, quum suo periculo[8] salutem reipublicæ attulisset, cederet æquo animo legibus[9], secum auferret gloriam sempiternam, nobis hæc fruenda relinqueret, quæ ipse servasset. Multi etiam Catilinam[10] atque illa portenta loquebantur : erumpet[11], occupabit aliquem locum, bellum patriæ faciet. Miseros interdum cives[12], optime de republica meritos, in quibus homines non modo res præclarissimas obliviscuntur, sed etiam nefarias suspicantur! Ergo illa falsa fuerunt: quæ certe vera exstitissent, si Milo admisisset aliquid, quod non posset honeste vereque defendere.

XXIV. Quid? quæ postea sunt in eum[1] congesta,

7. *Imperitorum*. Qui Miloni nullo modo infesti erant, sed qui necis Clodio illatæ compertam rationem non habebant.

8. *Suo periculo*. Armis enim decertatum, et pæne a principio Milo oppressus fuerat.

9. *Legibus*. Pareret legibus, quæ jubent eum exsulare qui civem interfecerit.

10. *Catilinam*. Hos rumores Milonis inimici per vulgus spargebant, jactitabantque eum Catilinæ vestigia sequi, et patriæ bellum moliri. — *Portenta*. Sceleratissimos homines, Catilinæ conscios, qui rempublicam evertere cum eo simul fuerant aggressi.

11. *Erumpet*. Consilia scilicet illa Milonis in lucem erumpent, ac tandem aliquando patriæ bellum palam indicet.

12. *Miseros interdum cives*. Optime verbis illis brevem hanc narrationem concludit, et obiter in memoriam revocat quibus ipse acerbitatibus dilaceratus, quibus odiis insectatus, in exsilium abire olim fuerit coactus.

XXIV. 1. *In eum congesta*. Tot et tam gravia de eo dicta sunt, ex quo Romam rediit, ut si mediocrium etiam

quæ quemvis etiam mediocrium delictorum conscientia[2] perculissent, ut sustinuit, dii immortales! sustinuit? immo vero ut contempsit, ac pro nihilo putavit! quæ neque maximo animo nocens, neque innocens, nisi fortissimus vir, negligere potuisset. Scutorum, gladiorum, frenorum[3], sparorum[4], pilorumque etiam multitudo deprehendi posse indicabatur. Nullum in urbe vicum, nullum angiportum[5] esse dicebant, in quo Miloni non esset conducta domus; arma in villam Ocriculanam[6] devecta Tiberi; domus in clivo Capitolino scutis referta[7]; plena omnia malleolorum[8] ad urbis incendia comparatorum. Hæc non delata solum, sed pæne credita, nec ante repudiata sunt, quam quæsita[9].

Laudabam equidem incredibilem diligentiam Cn. Pompeii: sed dicam, ut sentio, judices. Nimis multa audire coguntur[10], neque aliter facere possunt ii, quibus tota commissa est respublica. Quin etiam fuerit audiendus popa[11] Licinius, nescio qui, de circo[12] maximo: servos Milonis, apud se ebrios factos, sibi

delictorum sibi conscius foret, ex urbe certe, tot variis rumoribus exagitatus, se proripuisset, sicuti Catilina in fugam sese conjecerat, Ciceronis oratione conterritus.

2. *Conscientia*. Al. *conscium*.

3. *Frenorum*. De frenis illis nihil constat; sive equi frenentur, sive sint instrumenta quædam ad sistendos hostium impetus comparata, non liquet. Quidam legendum censebant *framearum*; sed vox illa, ut opinor, post Ciceronis ætatem tantum in lucem producta est.

4. *Sparorum*. Telorum levium genus.

5. *Nullum angiportum*. Angustiores sunt viæ.

6. *Ocriculanam*. Villa Milonis prope urbem Umbriæ sita, versus Etruriam, ac prope Tiberim.

7. Sine dubio scripsit Cicero « domum... refertam ». Ernest. J. V. L.

8. *Malleolorum*. Malleoli, fasciculi sunt pice contecti, qui incensi ad spargendas flammas jaciuntur.

9. *Quam quæsita*. Hæc arma Clodiani maxima cura quæsivere.

10. *Audire coguntur*. Mira arte Pompeium vituperat, quod faciliores delatoribus aures præbuerit: non enim culpam in eum, sed in munus quod gerebat, conjicit.

11. *Popa*. Sacerdos, sed infimæ plebis, qui cibos potumque venditabat.

12. *Circo*. Locus perditissimis qui-

confessos esse, de interficiendo Cn. Pompeio conjurasse; deinde postea se gladio percussum esse ab uno de illis, ne indicaret. Pompeio in hortos nuntiavit. Arcessor in primis. De amicorum sententia rem defert ad senatum. Non poteram, in illius mei patriæque custodis[13] tanta suspicione, non metu exanimari; sed mirabar tamen, credi popæ[14], ebriosorum confessionem servorum audiri; vulnus in latere, quod acu punctum[15] videretur, pro ictu gladiatoris probari.

Verum, ut intelligo, cavebat magis[16] Pompeius, quam timebat, non ea solum, quæ timenda erant, sed omnino omnia, ne aliquid vos timeretis. Oppugnata domus C. Cæsaris[17], clarissimi et fortissimi viri, per multas noctis horas nuntiabatur. Nemo audierat tam celebri loco[18], nemo senserat. Tamen audiebatur. Non poteram Cn. Pompeium, præstantissima virtute virum, timidum suspicari: diligentiam, tota republica suscepta, nimiam nullam putabam. Frequentissimo senatu nuper in Capitolio senator inventus est[19], qui Milonem cum telo esse diceret. Nudavit[20] se in sanctissimo templo, quoniam vita talis et

busque confertus; ibi enim scorta, latrones, quique ædilem metuebant, confugiebant. — *Maximo*. Omittunt *maximo* codd. Fabricii. J. V. L.

13. *Custodis*. Qui patriam et Ciceronem servaverat.

14. *Popæ*. Vili sacrificulo, quem premit egestas, quique cum ebriis fabulatur.

15. *Acu punctum*. Oratorie dictum ad fidem elevandam.

16. *Cavebat magis*. Excusat Pompeium, quod rem tam tenuem ad senatum detulerit, magnoque artificio ejus providentiam et curam amplificat.

17. *Domus C. Cæsaris*. A Milonianis scilicet, ut jactitabant Clodiani. Inter Cæsarem et Milonem simultates fuere; et inde patet, cur dictator factus Cæsar, omnes exsules edicto quum revocasset, unum Milonem nominatim exceperit.

18. *Nemo audierat tam celebri loco*. Ædes enim Cæsar Sacra via positas tunc habitabat.

19. *Nuper in Capitolio senator inventus est*. P. Cornificius scilicet, qui Milonem ferrum ad femur alligatum habere dixerat.

20. *Nudavit*. Nefas se in templo nudare; sed ad hoc Milo inimici improbitate fuerat coactus.

civis et viri fidem non faciebat[21], ut, eo tacente, res ipsa loqueretur.

XXV. Omnia falsa, atque insidiose[1] ficta comperta sunt. Quod si tamen metuitur etiam nunc Milo, non hoc jam Clodianum crimen timemus, sed tuas, Cn. Pompei (te enim jam appello[2] ea voce, ut me audire[3] possis) tuas, tuas, inquam, suspiciones perhorrescimus[4]. Si Milonem times, si hunc de tua vita nefarie aut nunc cogitare, aut molitum aliquando aliquid putas; si Italiæ delectus, ut nonnulli conquisitores tui[5] dictitant, si hæc arma[6], si Capitolinæ cohortes, si excubiæ, si vigiliæ, si delecta juventus, quæ tuum corpus domumque custodit, contra Milonis impetum armata est, atque illa omnia in hunc unum instituta, parata, intenta sunt; magna in hoc certe vis et incredibilis animus, et non unius viri[7] vires atque opes indicantur, si quidem in hunc unum et præstantissimus dux electus, et tota respublica armata

21. *Fidem faciebat.* Non efficiebat vita Milonis ut injuste accusari crederetur.

XXV. 1. Ernest. conjicit *invidiose.* J. V. L.

2. *Jam appello.* Pompeius enim in foro septus delecta manu militum consederat.

3. Lambin. maluit *exaudire*, quod Ern. laudavit, Weisk. recepit. J. V. L.

4. *Suspiciones perhorrescimus.* Non cædem Clodii timemus, nam jure est perpetrata; sed tuas suspiciones, quæ, judicium extraordinarium ut decerneres, impulere. Primam hanc orationis partem concludit Cicero peroratione quadam, qua Pompeio probatur, eum citius rumoribus publicis fuisse territum. Non sane Pompeius hac in re fortem ac justum se gesserat; sed orator suspiciones diluit, tot et tantis amicitiæ et benivolentiæ signis, ita laudibus vituperationes condit, ut, quum causam suam agit, omnem Pompeio irascendi materiam subripiat, et eum propriis commodis sibi devinciat. Est locus ille eo mirabilius compositus et ordinatus, quod aperte orator, odia, quæ Pompeium inter et Cæsarem exarsere, prævidet, hoc tempore quo inter se conjunctissimi videbantur.

5. *Conquisitores tui.* Sic dicebantur qui colligendis militibus, et delectui habendo erant præpositi.

6. *Hæc arma.* A Pompeio in foro collocata. — *Capitolinæ cohortes.* In arce Capitolina ad urbis præsidium collocatæ.

7. *Non unius viri.* Animo tuo fingis, non contra Milonem unum, sed contra satellites ejus rem esse habendam.

est. Sed quis non intelligit, omnes tibi reipublicæ partes ægras et labantes, ut eas his armis sanares et confirmares, esse commissas? Quod si Miloni[8] locus datus esset; probasset profecto tibi ipsi, neminem umquam hominem homini cariorem fuisse, quam te sibi; nullum se umquam periculum pro tua dignitate fugisse; cum ipsa illa teterrima peste[9] sæpissime pro tua gloria[10] contendisse; tribunatum suum ad salutem meam, quæ tibi carissima fuisset, consiliis tuis gubernatum; se a te postea defensum[11] in periculo capitis, adjutum in petitione præturæ; duos se habere semper amicissimos sperasse, te tuo beneficio, me suo[12]. Quæ si non probaret; si tibi ita penitus inhæsisset ista suspicio[13], nullo ut evelli modo posset; si denique Italia a delectu, urbs ab armis, sine Milonis clade numquam esset conquietura; næ iste haud dubitans cessisset patria, is, qui ita natus est, et ita consuevit[14]; te, Magne, tamen antestaretur[15], quod nunc etiam facit.

XXVI. Vide, quam sit varia vitæ commutabilisque

8. *Quod si Miloni.* Hic obiter Pompeium carpit, qui Milonem ad se venire non siverat. Nam quum Milo ei nuntiasset se in hortos ejus colloquendi gratia venire velle, per propinquum mandavit ei Pompeius, ne ad se veniret.

9. *Teterrima peste.* Cum Clodio pro Cicerone, quem Pompeius ab exsilio revocatum cupiebat.

10. *Pro tua gloria.* Quam Clodius modis omnibus impugnare nitebatur, erepto a vinculis Tigrane, et aliis contumeliis illatis.

11. *Defensum.* Quum arcessitus de vi a Clodio esset, eum Pompeius defendit; sed dum verba faceret, Clodianorum in eum factus est impetus.

12. *Me suo.* Quum omnia sua studia ad me revocandum contulisset.

13. *Ista suspicio.* Milonem tibi insidias struere.

14. *Consuevit.* Qui natura et moribus suis ita est constitutus, ut patriæ otium et salutem rebus omnibus anteponat.

15. *Antestaretur.* Antestari dicebantur qui, quum in jus aliquem vocarant, apprehensa auricula adstantes monebant, uti meminissent eum in jus vocatum, et quum opus esset, id testarentur. Id ergo Cicero dictum voluit, quod Milo discedens Pompeium innocentiæ suæ testem citaret.

ratio, quam vaga volubilisque fortuna, quantæ infidelitates in amicis, quam ad tempus aptæ simulationes, quantæ in periculis fugæ proximorum, quantæ timiditates. Erit, erit illud profecto tempus, et illucescet aliquando ille dies, quum tu, salvis[1], ut spero, rebus tuis[2], sed fortasse motu aliquo communium temporum immutatis[3] (qui quam crebro accidat, experti debemus scire), et amicissimi benivolentiam, et gravissimi hominis fidem, et unius post homines natos[4] fortissimi viri magnitudinem animi desideres.

Quamquam quis[5] hoc credat, Cn. Pompeium, juris publici, moris majorum, rei denique publicæ peritissimum, quum senatus ei commiserit, ut videret, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET; quo uno versiculo satis armati semper consules fuerunt[6], etiam nullis armis datis; hunc exercitu, hunc delectu dato, judicium exspectaturum fuisse in ejus consiliis vindicandis[7], qui vel judicia ipsa tolleret? Satis judicatum est a Pompeio, satis, falso ista conferri in Milonem:

XXVI. 1. Al. *salutaribus*. J. V. L.

2. *Rebus tuis*. Bene ominari Pompeio cupit, ne quid mali nuntiare nimis aperte videatur. Quidam commentatores putavere Ciceronem se ipsum his verbis amicissimis, etc. significavisse : errore quidem summo, nam de Milone hic tantummodo sermo habetur.

3. *Immutatis*. Conversione facta in republica; quod tertio abhinc anno cœpit, quum civile Pompeium inter et Cæsarem bellum exarsit.

4. *Post homines natos*. Ab eo tempore quo primum homines nasci et crescere cœperunt, quod vulgo dicitur ab orbe condito.

5. *Quamquam quis*. Correctio qua revertitur ad arma illa, quibus forum omne tamquam oppugnatum erat: nititur vim judicum animis novam infundere, demonstrando quis sit armatæ sensus multitudinis : nam si Milonem Pompeius opprimere voluisset, fecisset sane, sicuti fecerat antea Cicero, in Catilinæ conjuratione.

6. *Consules fuerunt*. Hoc decernere senatus consueverat, quum in gravissimum periculum respublica adduceretur. Hoc versiculo potestas fiebat consuli, quidquid necessarium judicabat, perpetrare; exercitus conscribere, et hostes quoquo modo vexare et opprimere licebat.

7. *Fuisse in ejus consiliis vindicandis*. Milonis conatibus infringendis, quem suspicaretur velle vim judiciis inferre.

qui legem tulit[8], qua, ut ego sentio, Milonem absolvi a vobis oporteret; ut omnes confitentur, liceret. Quod vero in illo loco, atque illis publicorum præsidiorum copiis circumfusus sedet, satis declarat, se non terrorem[9] inferre vobis (quid enim illo minus dignum, quam cogere, ut vos eum condemnetis, in quem animadvertere ipse, et more majorum, et suo jure posset?), sed præsidio esse: ut intelligatis, contra hesternam concionem[10] illam licere vobis, quod sentiatis, libere judicare.

XXVII. Nec vero me, judices, Clodianum crimen movet[1]; nec tam sum demens, tamque vestri sensus ignarus atque expers, ut nesciam, quid de morte Clodii sentiatis. De qua, si jam nollem ita diluere crimen, ut dilui[2], tamen impune Miloni palam clamare, atque mentiri gloriose[3] liceret: Occidi, occidi, non Sp. Melium[4] qui, annona levanda, jacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti plebem putabatur, in suspicionem incidit regni appetendi; non Tib. Grac-

8. *Qui legem tulit.* Ut nova quæstio constitueretur.

9. *Se non terrorem.* Nititur omni modo judices contra inusitatum illum judiciorum apparatum confirmare; et quidquid egerit Pompeius, tamquam causæ Miloni optimum demonstrare aggreditur.

10. *Hesternam concionem.* Pridie quam judicium illud haberetur, seditiose Munatius Plancus populum fuerat alloquutus: jusserat quoque ut frequens huic judicio adesset, nec Milonem elabi pateretur; qua concione judicibus indicere videbatur, quidnam illis esset decernendum.

XXVII. 1. *Crimen movet.* Quamvis Cicero noluisset Milonem defendere qua ratione facere instituerat Brutus, hujus tamen argumentis hoc in loco nititur. Postquam priori in orationis parte demonstravit Milonem a Clodio fuisse lacessitum, longius progreditur, et Milonem recte fecisse testatur, qui mortem Clodio intulerit, eumque gratiis publicis dignum judicat.

2. *Ut dilui.* Quum demonstravit Clodium esse jure occisum, quia latrones et sicarios occidere licet.

3. *Mentiri gloriose.* Quia non ipse Milo, sed servi ejus Clodium mactaverant.

4. *Non Sp. Melium.* A minori ad majus concludit orator. Si etenim Ahala tantam sibi gloriam occiso Sp. Melio peperit, quænam erit Milonis merces, qui civem multo magis metuendum luce orbavit.

chum [5], qui collegæ magistratum per seditionem abrogavit; quorum interfectores implerunt orbem terrarum nominis sui gloria; sed eum (auderet enim dicere, quum patriam periculo suo liberasset), cujus nefandum adulterium [6] in pulvinaribus sanctissimis nobilissimæ feminæ comprehenderunt; eum, cujus supplicio senatus solemnes religiones expiandas sæpe censuit; eum, quem cum sorore germana nefarium stuprum fecisse L. Lucullus juratus se, quæstionibus [7] habitis, dixit comperisse; eum, qui civem, quem [8] senatus, quem populus, quem omnes gentes urbis ac vitæ civium conservatorem judicabant, servorum armis exterminavit; eum, qui regna dedit [9], ademit, orbem terrarum, quibuscum voluit, partitus est [10]; eum, qui, plurimis cædibus in foro factis [11], singulari virtute et gloria civem domum vi et armis compulit; eum, cui nihil umquam nefas fuit nec in facinore, nec in libidine; eum, qui ædem Nympharum [12] incendit, ut

5. *Non Tib. Gracchum.* Quem Scipio Nasica, mediam per concionem irruens, occidit. Orator verbis Sp. Melii et Tib. Gracchi facinora attenuat, quo clariorem in lucem Clodii facinora, quanta sint, proferat.

6. *Nefandum adulterium.* Quod an revera intulerit, incertum. Cæsar tamen uxorem dimisit, quia domum suam dicebat, non solum crimine, sed etiam suspicione carere debere.

7. *Quæstionibus habitis.* L. Lucullus Clodiæ minimæ trium Clodii sororum nupserat. Quum aliquid de ea suspicaretur, ancillam, habita quæstione, confiteri coegit, hanç rem cum Clodio fratre suo habuisse.

8. *Qui civem, quem senatus.* Ciceronem, qui Catilinæ furores oppresserat.

9. *Regna dedit.* Pessinuntem scilicet, sedem ac domiçilium Cybeles, Brogitaro Gallogræco cuidam impurissimo homini vendidit, eumque regem jussit appellari: ademit quoque Ptolemæo insulam Cyprum, eamque cum possessionibus jussit publicari.

10. *Partitus est.* Imperium romanum orator intelligit: nam Clodius Syriam provinciam Gabinio, Macedoniamque Pisoni tribuerat, quia eorum ope Ciceronem e patria ejecerat.

11. *In foro factis.* Quum judicia disturbaret, quæstoresque e subselliis daret præcipites.

12. *Ædem Nympharum.* Hoc templo census publicus servabatur, quumque ibi notissimi cujusque vita referretur, Clodius, ut facinorum dilueret memoriam, templum flammis dedit abolendum.

memoriam publicam recensionis, tabulis publicis impressam, exstingueret; eum denique, cui jam nulla lex erat, nullum civile jus, nulli possessionum termini; qui non calumnia litium[13], non injustis vindiciis ac sacramentis alienos fundos, sed castris, exercitu, signis inferendis petebat; qui non solum Etruscos[14] (eos enim penitus contempserat), sed hunc Q. Varium, virum fortissimum atque optimum civem, judicem nostrum, pellere possessionibus, armis castrisque conatus est; qui cum architectis et decempedis[15] villas multorum hortosque peragrabat; qui Janiculo et Alpibus spem possessionum terminabat suarum; qui quum ab equite romano splendido et forti, T. Pacavio, non impetrasset, ut insulam in lacu Prelio[16] venderet, repente lintribus in eam insulam materiam, calcem, cæmenta, atque arma convexit, dominoque trans ripam inspectante, non dubitavit ædificium exstruere in alieno; qui huic T. Furfanio, cui viro? dii immortales! (quid enim ego de muliercula Scantia? quid de adolescente Aponio dicam? quorum utrique mortem est minitatus, nisi sibi hortorum possessione cessisset) sed ausus est Furfanio dicere, si sibi pecuniam, quantam popescerat, non dedisset, mortuum[17] se in domum ejus illaturum, qua invidia huic esset tali viro conflagrandum; qui Appium fratrem[18], hominem mihi conjunctum fidissima gratia, absentem de possessione fundi dejecit; qui parietem sic per vestibu-

13. *Calumnia litium*. Calumnia est callida et malitiosa juris interpretatio.

14. *Etruscos*. Eorum sylvas populatus fuerat Clodius, bellumque quodammodo indixerat.

15. *Decempedis*. Mensura decem pedibus constans.

16. *Insul. in lacu Prelio venderet*. Qui Romam inter et Viterbium est.

17. *Mortuum*. Hominis occisi cadaver, ut in judicium Furfanius vocaretur, et hac invidia non admissi criminis conflagraret.

18. *Appium fratrem*. Appium Clodium, qui paullo post censor fuit cum L. Pisone.

lum sororis[19] instituit ducere, sic agere fundamenta, ut sororem non modo vestibulo privaret, sed omni aditu et limine.

XXVIII. Quamquam hæc quidem jam tolerabilia videbantur[1], etsi æqualiter in rempublicam, in privatos, in longinquos, in propinquos[2], in alienos, in suos irruebat; sed nescio quomodo jam usu obduruerat et percalluerat civitatis incredibilis patientia. Quæ vero aderant jam et impendebant, quonam modo ea aut depellere potuissetis, aut ferre[3], imperium si ille nactus esset? Omitto socios, exteras nationes, reges, tetrarchas[4]; vota enim faceretis[5], ut in eos se potius mitteret, quam in vestras possessiones, vestra tecta, vestras pecunias : pecunias dico? a liberis, a liberis, medius fidius, et a conjugibus vestris numquam ille effrenatas suas libidines cohibuisset. Fingi hæc putatis, quæ patent? hæc, quæ nota sunt omnibus? quæ tenentur[6]? servorum exercitus illum in urbe conscripturum fuisse, per quos totam rempublicam resque privatas omnium possideret?

Quamobrem, si cruentum gladium tenens clama-

19. *Sororis.* Tres habuit sorores Clodius; quænam illa fuerit non liquet.

XXVIII. 1. *Tolerabilia videbantur.* Postquam ea commemoravit, quæ dum vita fuit, Clodius perpetraverat, ea aggreditur quibus rempublicam et cives vexasset, nisi fuisset a Milone oppressus.

2. *In longinquos, in propinquos.* Nullo modo locorum intervallum furtis ac latrociniis ejus obstabat; propinquus non de sanguine, sed de loco hic dicitur.

3. *Aut ferre.* Quæ omnia perpetravit, patienter pertulistis; sed quæ vobis impendebant, neque jam legibus, quæ nullæ fuissent, coercere, neque patientia diutius sinere potuissetis; et inde omnino fuisset oppressa libertas, si præturam bis consulibus Clodius obtinuisset, qui sceleribus ejus non potuissent obsistere.

4. *Tetrarchas.* Quos omnes, imperium nactus, pro sua libidine tractavisset.

5. *Vota...faceretis.* Quod summæ calamitatis est indicium, quum ad una vota concurritur.

6. *Quæ tenentur?* Quæ certis testimoniis, et documentis fide dignis, ita nituntur, ut ea nemo negare queat.

ret T. Annius: Adeste, quæso[7], atque audite, cives: P. Clodium interfeci; ejus furores, quos nullis jam legibus, nullis judiciis frenare poteramus, hoc ferro et hac dextera a cervicibus vestris repuli; per me ut unum[8], jus, æquitas, leges, libertas, pudor, pudicitia in civitate manerent; esset vero timendum, quonam modo id ferret civitas? Nunc enim quis est, qui non probet? qui non laudet? qui non unum post hominum memoriam T. Annium plurimum reipublicæ profuisse[9], maxima lætitia populum romanum, cunctam Italiam, nationes omnes affecisse, et dicat, et sentiat? Nequeo, vetera illa populi romani quanta fuerint gaudia, judicare. Multas tamen jam summorum imperatorum clarissimas victorias ætas nostra vidit; quarum nulla neque tam diuturnam attulit lætitiam, nec tantam. Mandate hoc memoriæ[10], judices: spero multa vos liberosque vestros in republica bona esse visuros: in his singulis ita semper existimabitis, vivo P. Clodio, nihil eorum vos visuros fuisse[11]. In spem maximam, et, quemadmodum confido, verissi-

7. *Adeste, quæso.* Cicero mihi callidissime rem tractavisse videtur, quum verba illa per hypothesim tantummodo subjicit; nam multo magis valent sic disposita. Nimis acerbum et audax fuisset, si palam hæc profiteretur: Clodium interficere volui: interfeci. Quum vero Clodium tamquam hostem infensissimum et insidiatorem protulit, jam præmunita via est ad dicendum: mihi, per sua flagitia, eum interficere licebat. Ita paratis animis, ea instillantur facile, quæ prius iram movissent. Ita progredi in rebus quæ oculis subjiciuntur, et ita paullatim animos percellere, maximum est eloquentiæ artificium. Cicero autem, quum omnia causæ infesta præcavit, exsultare victoria mihi videtur, quum ait: « Si cruentum gladium tenens clamaret T. Annius, etc. »

8. *Per me ut unum.* Vulgati habent, « per me unum effectum est ut ».

9. *Plurimum reipublicæ profuisse.* Quum perniciosissimum civem Clodium sustulit.

10. *Mandate hoc memoriæ.* Altius in animis vestris, hæc quæ profero, infigite, ut, quum illa evenerint, me vera prædixisse videatis. Clodianæ necis utilitatem ita auget orator, ut non solum in eos qui nunc sunt, sed et in posteros quoque sit redundatura.

11. *Visuros fuisse.* Quia scilicet Clodius semper injuriis et facinoribus suis publicæ obstitisset felicitati.

mam adducti sumus, hunc ipsum annum, hoc ipso summo viro consule, compressa hominum licentia, cupiditatibus fractis[12], legibus et judiciis constitutis, salutarem civitati fore. Num quis igitur est tam demens, qui hoc, P. Clodio vivo, contingere potuisse arbitretur? Quid? ea, quæ tenetis, privata atque vestra, dominante homine furioso, quod jus perpetuæ possessionis habere potuissent?

XXIX. Non timeo[1], judices, ne odio inimicitiarum mearum inflammatus, libentius[2] hæc in illum evomere videar, quam verius. Etenim etsi præcipuum esse debebat[3], tamen ita communis erat omnium ille hostis, ut in communi odio pæne æqualiter versaretur odium meum. Non potest dici satis, ne cogitari quidem, quantum in illo sceleris, quantum exitii fuerit. Quin sic attendite, judices. Nempe hæc est quæstio de interitu P. Clodii. Fingite animis : liberæ enim sunt cogitationes nostræ; et quæ volunt, sic intuentur, ut ea cernimus, quæ videmus[4] : fingite igitur cogitatione imaginem hujus conditionis meæ, si possim efficere, ut Milonem absolvatis, sed ita, si P. Clodius revixerit[5]. Quid vultu extimuistis? quonam

12. *Cupiditatibus fractis*. Avaritiam, libidinem, et honorum effrenatam cupiditatem intelligit, quibus maxime tunc temporis respublica laborabat. Pompeius autem, a principio consulatus, contra ambitiosos, et judiciorum corruptores, leges tulerat acerrimas.

XXIX. 1. *Non timeo*. Ne videatur violentius in P. Clodium erupisse, se eo odio agi profitetur, quo omnes viri boni sceleratos homines persequuntur.

2. *Libentius*. Quidam hic suspicati sunt *licentius*, sed nulla manuscriptorum auctoritate freti.

3. *Esse debebat*. Quia me modis omnibus vexavit, e patria ejecit; quia bona mea publicavit, domumque incendit meam.

4. *Quæ videmus*. Cogitatio nostra, quidquid volumus, fingit, et quæcumque mente præcipimus, tam clare apparent, quam quæ oculis intuemur et plane cernimus.

5. *P. Clodius revixerit*. Callide orator memoriam Clodii revocat, quamque invisus fuerit omnibus exponit, quo minor in Milonem invidia arderet. Eleganter hic judices appellat, territosque Clodii ad lucem

modo ille vos vivus afficeret, quos mortuus inani cogitatione[6] percussit?

Quid? si ipse Cn. Pompeius, qui ea virtute ac fortuna est, ut ea potuerit semper, quæ nemo præter illum; si is, inquam, potuisset aut quæstionem de morte P. Clodii ferre, aut ipsum ab inferis excitare, utrum putatis potius facturum fuisse? Etiamsi propter amicitiam[7] vellet illum ab inferis evocare, propter rempublicam non fecisset. Ejus igitur mortis sedetis ultores, cujus vitam si putetis per vos restitui posse, nolletis; et de ejus nece lata quæstio est, qui si eadem lege reviviscere posset, lata lex numquam esset. Hujus ergo interfector qui esset[8], in confitendo ab iisne pœnam timeret, quos liberavisset?

Græci homines deorum honores tribuunt iis viris, qui tyrannos necaverunt. Quæ ego vidi[9] Athenis? quæ aliis in urbibus Græciæ? quas res divinas talibus institutas viris? quos cantus? quæ carmina? prope ad immortalitatis et religionem, et memoriam consecrantur. Vos tanti conservatorem populi, tanti sceleris ultorem, non modo honoribus nullis afficietis, sed etiam ad supplicium rapi patiemini? Confiteretur, confiteretur, inquam, si fecisset[10], et magno animo

reditu fingit, quasi sola hujus viri commemoratio eos horrore concuteret.

6. *Inani cogitatione.* Inanis est cogitatio, quia non vitam Clodius rursus est auspicaturus.

7. *Propter amicitiam.* Quia non ita pridem in gratiam Clodius ac Pompeius redierant.

8. *Interfector qui esset.* Si ea fuere Clodii facinora, ut una ejus memoria vos terrore exagitaret, anne Milo, si ejus fuisset interfector, aliquid a vobis haberet metuendum quum factum confiteretur? Orator, quamvis laudes censet esse Miloni decernendas, quod patriam a perditissimo cive liberaverit, numquam Clodium a Milone occisum fuisse profitetur.

9. *Quæ ego vidi Athenis?* Videtur respicere statuas Harmodii et Aristogitonis, qui Athenienses a Pisistratidarum tyrannide liberare aggressi sunt; quæ ita mirabili arte fuerant confectæ, ut eas in Persidem Xerxes auferret; Seleucus vero Græcis restituit.

10. *Si fecisset.* Si reipublicæ ulciscendæ causa fecisset, non ut vitam defenderet.

et libente se fecisse, libertatis omnium causa: quod ei certe non confitendum modo[11], verum etiam prædicandum.

XXX. Etenim si id non negat[1], ex quo nihil petit, nisi ut ignoscatur, dubitaret id fateri, ex quo etiam præmia laudis essent petenda? nisi vero gratius putat esse vobis[2], sui se capitis, quam vestri[3] defensorem fuisse; quum præsertim in ea confessione, si grati esse velletis, honores assequeretur amplissimos. Si factum vobis non probaretur, (quamquam qui poterat salus sua cuique non probari?) sed tamen si minus fortissimi viri virtus civibus grata cecidisset, magno animo constantique cederet ex ingrata civitate. Nam quid esset ingratius, quam lætari ceteros, lugere eum solum, propter quem ceteri lætarentur? Quamquam hoc animo[4] semper fuimus omnes in patriæ proditoribus opprimendis, ut, quoniam nostra futura esset gloria, periculum quoque, et invidiam nostram putaremus. Nam quæ mihi ipsi tribuenda laus esset, quum tantum in consulatu meo pro vobis ac liberis vestris ausus essem, si id, quod conabar, sine maximis dimicationibus meis me esse ausurum arbitrarer? quæ mulier[5] sceleratum ac perniciosum civem occidere

11. *Quod ei certe non confitendum modo.* Heuman. conjicit, *quod ei esset.* Lallem. post *modo*, addit *fuisset.* J. V. L.

XXX. 1. *Si id non negat.* Si profitetur Clodium a se fuisse oppressum, quum vim vi repelleret, nihilque a vobis petit, nisi ut veniam irrogetis; an dubitaret palam proclamare se pestem patriæ interfecisse, quo ex facto laudem ac famam perennem se consequuturum potuisset sperare.

2. *Putat esse vobis.* Quod nullo modo sanus vir cogitaverit; nam quidnam beneficii in rempublicam contulerit, si Clodium ob hanc unam rem occiderit, ut se ipsum tueretur.

3. Fere omnes habent, *vestri ordinis.* J. V. L.

4. *Quamquam hoc animo.* Quamquam parati omnino simus ad tolerandam ingratæ civitatis negligentiam, ut qui bonum consectamur, non mercede adducti, sed ut pestes patriæ longe a civibus nostris repellamus.

5. *Quæ mulier.* Vox illa non feminam tantummodo, sed virum mollem et effeminatum indicat.

non auderet, si periculum non timeret? Proposita invidia, morte, pœna, qui nihilo segnius rempublicam defendit, is vir vere putandus est. Populi grati est, præmiis afficere bene meritos de republica cives; viri fortis, ne suppliciis quidem moveri, ut fortiter fecisse pœniteat.

Quamobrem uteretur eadem confessione T. Annius, qua Ahala, qua Nasica, qua Opimius, qua Marius, qua nosmet ipsi[6]: et, si grata respublica esset, lætaretur; si ingrata, tamen in gravi fortuna conscientia sua niteretur. Sed hujus beneficii gratiam, judices, fortuna populi romani, et vestra felicitas, et dii immortales[7] sibi deberi putant. Nec vero quisquam aliter arbitrari potest, nisi qui nullam vim[8] esse ducit, numenve divinum; quem neque imperii vestri magnitudo, neque sol ille, nec cæli signorumque motus,

6. *Nosmet ipsi*. Qui Catilinam nefaria consilia molientem oppressimus. Optime hic orator causam suam cum Milone communicat, ut, quum iisdem in administranda republica consiliis usi sint, eadem quoque præmia a civibus quos liberaverint accipiant.

7. *Dii immortales*. Non jam hic reus ante judices sistitur Milo; dii, dii ipsi Clodium justissimis pœnis affecerunt, iidemque Milonem tamquam voluntatis ministrum in tanta re conficienda elegerunt. Illud enim significat providentia illa quam denuntiat ordo ille quo res humanæ geruntur, perpetuusque cæli et astrorum motus. Neque autem illam orationis partem tamquam supervacuam habueris, quum quadam religione causam illam consecrare videatur, et sublatis jam humanis omnibus causis deos ipsos ostendat legum omnium vindices et sibimet vindicantes illius facti laudem et gloriam. Sacro veluti impetu correptus orator aras testatur, ac Jovem ipsum invocat, et ad hunc eloquentissimæ orationis æstum prorumpit, ut muta atque sensu carentia appellet: quem certe locum Quintilianus, ut vehementissimi generis exemplar, recitat. Quod si locus ubi periit Clodius consideretur (nempe ante Bonæ Deæ delubrum, cujus olim sacra polluerat), modus quo corpus satellites ipsius cremavere, qui non hæc quidem cadaveri tribuere, quæ hostis hostibus largitur, facile apparebunt terribilia divinæ ultionis specimina, et bene notum omnibus erit deos, dum polluta jura ipsi ulciscuntur, patriam a furioso illo servavisse, quæ jam humana manu defendi non poterat.

8. Sic optimi MSS. Al. vel *vim cœlestem* habent, vel *majestatem*, quod prætulit Grævius, etsi vocis *numen* glossam Garaton. judicet ad Philipp. III, 13. J. V. L.

nec vicissitudines rerum atque ordines movent, neque, id quod maximum est, majorum nostrorum sapientia, qui sacra, qui cærimonias, qui auspicia et ipsi sanctissime coluerunt, et nobis, suis posteris, prodiderunt.

XXXI. Est, est profecto illa vis[1] : neque in his corporibus atque in hac imbecillitate nostra inest quiddam, quod vigeat et sentiat, et non inest in hoc tanto naturæ, tam præclaro motu. Nisi forte idcirco esse non putant, quia non apparet, nec cernitur : proinde quasi nostram ipsam mentem, qua sapimus, qua providemus, qua hæc ipsa agimus ac dicimus, videre, aut plane, qualis, aut ubi sit, sentire possimus. Ea vis, ea igitur ipsa, quæ sæpe incredibiles huic urbi felicitates atque opes attulit, illam perniciem exstinxit ac sustulit : cui primum mentem injecit[2], ut vi irritare ferroque lacessere fortissimum virum auderet, vincereturque ab eo, quem si vicisset, habiturus esset impunitatem et licentiam sempiternam. Non est humano consilio, ne mediocri[3] quidem, judices, deorum immortalium cura, res illa perfecta. Religiones mehercule ipsæ, quæ illam belluam cadere viderunt, commosse se videntur, et jus in illo suum retinuisse. Vos enim jam, Albani tumuli atque luci,

XXXI. 1. *Profecto illa vis*. Optime hic de diis orator verba facit, quia mentes acrius percellit; et in una Clodii facinora oculos detinet, deosque iratos ita inducit, ut omnino non jam Miloni accusando locus superesse videatur.

2. *Mentem injecit*. Jamdudum apud deos statutum erat ut Clodius a Milone opprimeretur. Itaque numen ipsum hanc incredibilem Clodio audaciam afflaverat, viresque ministrabat, uti tandem aliquando a viro fortissimo incendium illud reipublicæ exstingueretur. Hac ratione, nullo modo vituperari Milo potest, qui a diis immortalibus ad facinus perpetrandum fuit impulsus.

3. *Mediocri*. Singulari deorum providentia res acta est; quo magis apparet, quanto odio Clodium prosequerentur, quum de interficiendo illo consilium ita inirent, ut se jam laqueo non posset expedire.

vos, inquam, imploro atque testor, vosque, Albanorum obrutæ aræ, sacrorum populi romani sociæ et æquales[4], quas ille, præceps amentia, cæsis prostratisque sanctissimis lucis, substructionum insanis molibus oppresserat : vestræ tum aræ, vestræ religiones viguerunt; vestra vis valuit, quam ille omni scelere polluerat : tuque ex tuo edito monte, Latiaris sancte Jupiter, cujus ille lacus[5], nemora, finesque sæpe omni nefario stupro et scelere macularat, aliquando ad eum puniendum oculos aperuisti : vobis illæ, vobis vestro in conspectu seræ[6], sed justæ tamen et debitæ pœnæ solutæ sunt.

Nisi forte[7] hoc etiam casu factum esse dicemus, ut, ante ipsum sacrarium Bonæ Deæ, quod est in fundo T. Sextii Galli, in primis honesti et ornati adolescentis, ante ipsam, inquam Bonam Deam, quum prælium commisisset, primum illud vulnus acceperit, quo teterrimam mortem obiret[8] : ut non absolutus judicio illo[9] nefario videretur, sed ad hanc insignem pœnam reservatus.

4. *Sociæ et æquales.* Sacrificia illa Latinis cum populo romano communia fuerunt; a Tarquinio Superbo in memoriam icti fœderis fuere instituta. Celebrabantur quotannis a Latinis civitatibus septem et quadraginta, quæ cum populo romano in Albanum montem conveniebant ad taurum Latiali Jovi sacrificandum, cujus partem uniuscujusque civitatis populus accipiebat.

5. *Cujus ille lacus.* Tres in Latio fuere lacus, unus Nemorensis, alter Juturnæ, tertius et omnium celeberrimus Albanus.

6. *Seræ.* Potuissent sane dii Clodium e medio tollere quum seditiones Romæ foveret; sed pœnam distulerunt, ut numina ipsa, quæ violarat, teterrima sua morte pasceret.

7. *Nisi forte.* Ostendit quam absurdum esset profiteri Clodium non a numinibus fuisse oppressum, quum tot et tanta occurrant facti illius argumenta.

8. *Teterrimam mortem obiret.* Quum de Clodio a Milone occiso agitur, verbis rem velat orator, ut supra exposuimus. Hic, non jam Milo, sed dii a Clodio pœnas repetivere : itaque rem plane judicum oculis contrectandam patefacere non dubitat, verbisque etiam amplificat gravioribus.

9. *Judicio illo.* Ob violatam stupro Bonæ Deæ religionem in judicium protractus Clodius, pecunia judices cor-

XXXII. Nec vero non eadem ira deorum hanc ejus satellitibus[1] injecit amentiam, ut sine[2] imaginibus, sine cantu atque ludis, sine exsequiis, sine lamentis, sine laudationibus, sine funere, oblitus cruore et luto[3], spoliatus illius supremi diei celebritate, quam concedere etiam inimici solent, ambureretur[4] abjectus. Non fuisse credo fas, clarissimorum virorum formas illi teterrimo parricidæ aliquid decoris afferre, neque ullo in loco potius mortem ejus lacerari[5], quam in quo vita esset damnata.

Dura mihi, medius fidius, jam fortuna populi romani et crudelis videbatur[6], quæ tot annos illum in hanc rempublicam insultare videret et pateretur. Polluerat stupro sanctissimas religiones; senatus gravissima decreta perfregerat; pecunia se palam a judicibus redemerat; vexarat in tribunatu senatum[7];

rupit, pœnamque hac ratione vitavit.

XXXII. 1. *Ejus satellitibus.* His intelligit verbis Sextum Clodium, Munatium Plancum, et Quintum illum Pompeium, qui verba apud populum fecerat, quum cadaver fuerat in medio foro prolatum ac protractum.

2. *Sine imaginibus.* In funeribus nobilium ceræ præferebantur majorum imagines; næniæ, sive cantus, ad tibiarum sonum adhibebantur, et mulierum planctus et ululatus, manibus genas ac comam lacerantium. Servi autem testamento manumissi, partim funus antecedebant, partim defuncti cadaver in lecto positum ventilabant. Gladiatorii ludi in funeribus clarorum virorum fieri soliti sunt, ut sanguine eorum manes placarentur.

3. *Oblitus cruore et luto.* Non unguentis perfusus, et lotus ut solet; sed cruore et luto, fœdissimam in speciem, coopertus.

4. *Ambureretur abjectus.* Non penitus ureretur, sed semiustulatus medio linqueretur foro, ut superius a Cicerone est prolatum.

5. *Mortem ejus lacerari.* Nullo alio loco decebat cadaver ejus abjectum canibus lacerari, quam quo toties populum vexaverat, rempublicamque pervertere fuerat aggressus. — *Mortem.* Hic sumitur pro cadavere.

6. *Crudelis videbatur.* Transit ad enumeranda omnia Clodii facinora, quasi populi romani fortunam excusare velit, quæ tamdiu passa fuerit pestem illam, omnia audacia, et effrenata licentia miscere, ut tandem aliquando supplicii tarditatem gravitate compensaret.

7. *Sen.* Provincias Gabinio et Pisoni contra senatus auctoritatem dederat, ut Ciceroni perniciem mercaretur. Pro omnibus quæ sequuntur repetenda, quæ fusius de iisdem orator est præfatus.

omnium ordinum consensu pro salute reipublicæ gesta resciderat; me patria expulerat; bona diripuerat; domum incenderat; liberos, conjugem meam vexaverat; Cn. Pompeio nefarium bellum[8] indixerat; magistratuum privatorumque cædes effecerat; domum mei fratris incenderat; vastarat Etruriam; multos sedibus ac fortunis ejecerat; instabat, urgebat; capere ejus amentiam civitas, Italia, provinciæ, regna non poterant: incidebantur jam domi leges, quæ nos nostris servis addicerent[9]; nihil erat cujusquam, quod quidem ille adamasset, quod non hoc[10] anno suum fore putaret.

Obstabat ejus cogitationibus nemo, præter Milonem. Ipsum illum[11], qui poterat obstare, novo reditu in gratiam quasi devinctum arbitrabatur; Cæsaris potentiam suam esse dicebat; bonorum animos etiam in meo casu contempserat: Milo unus urgebat[12].

XXXIII. Hic dii immortales, ut supra dixi, mentem dederunt illi perdito ac furioso, ut huic faceret insidias. Aliter perire pestis illa non potuit: numquam illum respublica suo jure esset ulta. Senatus, credo, prætorem eum circumscripsisset[1]. Ne quum solebat quidem id facere, in privato eodem hoc aliquid profecerat. An consules[2] in prætore coercendo fortes fuissent? Primum, Milone occiso, habuisset suos con-

8. *Nefarium bellum.* Nam eum per insidias necare fuerat aggressus.

9. *Addicerent.* Fuit inter leges Clodii ea, qua liberti, in rusticis tribubus, quæ ingenuorum erant, suffragia ferrent.

10. *Hoc anno.* Quo præturam fuisset adeptus.

11. *Ipsum illum.* Pompeium scilicet, quo cum in gratiam redierat.

12. *Urgebat.* A tergo imminebat, et incutiebat formidinem.

XXXIII. 1. *Prætorem eum circumscripsisset.* Senatusne eum, simul ac prætor fuisset, coercere, ac licentiam frenare valuisset, quum sæpissime nequidquam in jus privatum vocavit?

2. *An consules.* Suspicatus sum aliquando *At*, ut sit velut objicientis. Ernest. J.V.L.

sules[3]; deinde quis in eo prætore consul fortis esset, per quem tribunum, virum consularem crudelissime vexatum[4] esse meminisset[5]? Oppressisset omnia, possideret, teneret: lege nova, quæ est inventa apud eum cum reliquis legibus Clodianis[6], servos nostros libertos suos fecisset[7]. Postremo, nisi eum dii immortales in eam mentem impulissent, ut homo effeminatus fortissimum virum conaretur[8] occidere, hodie rempublicam nullam haberetis.

An ille prætor, ille vero consul, si modo hæc templa atque ipsa mœnia stare eo vivo tamdiu, et consulatum ejus exspectare potuissent, ille denique vivus mali nihil fecisset, qui mortuus, uno ex suis satellitibus Sext. Clodio duce, curiam incenderit? Quo quid miserius, quid acerbius, quid luctuosius vidimus? Templum sanctitatis[9], amplitudinis, mentis, consilii publici, caput urbis[10], aram sociorum, portum omnium gentium, sedem ab universo populo romano concessam uni ordini, inflammari, exscindi, funestari? neque id fieri a multitudine imperita, quam-

3. *Habuisset suos consules.* Hypsæum scilicet et Scipionem.

4. Gruter. *virtutem... vexatam.* J. V. L.

5. *Esse meminisset.* Tribunus enim plebis Clodius, Ciceronem virum consularem modis omnibus vexaverat, et in exsilium ejecerat.

6. *Legibus Clodianis.* Sane inventa est in illo librario, quod orator ait S. Clodium e domo defuncti, tamquam palladium sustulisse.

7. *Servos nostros libertos suos fecisset.* Quia eos lege sua libertate donasset, hac mente ut ab iis tamquam patronus haberetur.

8. *Conaretur occidere.* Ad hæc Clodii verba alludit, quibus jactitaverat, a se Milonem fore interfectum intra trium dierum spatium.

9. *Templum sanctitatis.* Locum inauguratum, in quo homines sanctissimi sententias pro republica ferunt, et ubi ipsa sanctitas domicilium collocavit. —*Amplitudinis.* Amplissimi ordinis senatorii. — *Mentis.* Sapientiæ et prudentiæ. — *Consilii publici.* In quo de rebus maximis consultant. — *Aram.* Perfugium et asylum. Nam socii, injuriis vexati, Romam ad senatum confugiebant, et inde suis petebant calamitatibus auxilium. — *Funestari.* Pollui cadavere impurissimi hominis P. Clodii ibi cremato.

10. MSS quidam et ed. Junt. habent *orbis.* Male. J. V. L.

quam esset miserum id ipsum, sed ab uno[11]? qui quum tantum ausus sit ultor[12] pro mortuo, quid signifer pro vivo non esset ausus? In curiam potissimum abjecit, ut eam mortuus incenderet[13], quam vivus everterat. Et sunt, qui de via Appia[14] querantur, taceant de curia? et qui ab eo spirante forum putent potuisse defendi, cujus non restiterit cadaveri curia? Excitate, excitate eum, si potestis, ab inferis. Frangetis impetum vivi, cujus vix sustinetis furias insepulti[15]? nisi vero sustinuistis eos, qui cum facibus ad curiam cucurrerunt, cum facibus[16] ad Castoris, cum gladiis toto foro volitarunt. Cædi vidistis populum romanum[17], concionem gladiis disturbari, quum audiretur silentio M. Cœlius, tribunus plebis, vir et in republica fortissimus, et in suscepta causa firmissimus, et bonorum voluntati[18], et auctoritati senatus deditus, et in hac Milonis sive invidia, sive fortuna, singulari, divina et incredibili fide.

11. *Sed ab uno.* Non negat omnino ignem a multitudine fuisse curiæ illatum; sed ad spargendum incendium faces a Sext. Clodio fuisse prolatas contendit.

12. Nonnulli prætulere alteram lectionem, *ustor*, e Coloniensib. membranis. J. V. L.

13. *Mortuus incenderet.* Multum in hoc incendio moratur Cicero, quo majorem ex ipso facto invidiam moveat; nam illud ibi oculis subjicit, tamquam extremum P. Clodii in rempublicam experimentum.

14. *De via Appia.* Clodiani miras tragœdias excitare conabantur, quod Clodius in via Appia, ab uno e majoribus suis condita, fuisset occisus.

15. *Insepulti.* Quia in medium fuit projectus sine ullo honoris signo, nec totus rogi flammis fuit crematus.

16. Al. *falcibus*, vel *fascibus*. Buberius, Animadv. in Cic. p. 502, probat *falcibus*. J. V. L.

17. *Populum romanum.* Milo largitionibus plebeculam corruperat, quam Cœlius ad capessendam ejus causam hortabatur. Sed Clodiani in forum irrupere, et inde strages maxima ab omni parte fuit edita. Rem tam atrocem perstringit leviter orator, et consulto quidem, nam objici ei recte potuisset concionem illam non populum esse romanum, sed plebeculæ fæcem, quam Milo pecunia sibi devinxerat.

18. *Bonorum voluntati.* Qui salvum Milonem cupiebant.

XXXIV. Sed jam satis multa de causa[1]: extra causam etiam nimis fortasse multa. Quid restat[2], nisi ut orem, obtesterque vos, judices, ut eam misericordiam tribuatis fortissimo viro, quam ipse non implorat; ego, etiam repugnante[3] hoc, et imploro, et exposco? Nolite, si in nostro omnium fletu nullam lacrymam[4] adspexistis Milonis, si vultum semper eumdem, si vocem, si orationem stabilem ac non mutatam videtis, hoc minus ei parcere: atque haud scio, an multo etiam sit adjuvandus magis. Etenim si in gladiatoriis pugnis, et in infimi generis hominum conditione atque fortuna, timidos et supplices, et, ut vivere liceat, obsecrantes, etiam odisse solemus; fortes, et animosos, et se acriter ipsos morti offerentes, servare cupimus; eorumque nos magis miseret, qui nostram misericordiam non requirunt, quam qui illam efflagitant; quanto hoc magis in fortissimis civibus facere debemus?

XXXIV. 1. *Sed jam satis multa de causa.* Cicero vim omnem eloquentiæ in orationum conclusione explicabat. Nescio an ullus umquam orator animos solertius tractaverit; ipse permotus, quamvis verba inconsulta fluere videantur, audientes movet, et ad nutum flectit. Quæ certe provincia in hac oratione difficillima erat; audax enim Milonis constantia, ut solitas perorandi rationes ademerat, ita etiam judices nonnullos sibi infestos fecerat. Quæ tamen orator adeo perite tractat, et torquet, ut suæ causæ ea favere videantur. Quum humillimas preces interdixisset oratori Milo, magnificas ei voces et dignos moribus et virtute sensus accommodat; in verbis elucet constantia, quæ tamen non in judices invehitur, sed aliquo dolore temperatur, quum vanos labores, vanaque studia conqueritur, quum amicus amicum appellat, proclamatque: Ego quum te patriæ reddidissem, mihi non futurum in patria putarem locum?

2. *Quid restat.* Jam aperte satis orator demonstravit Milonem a crimine esse liberandum; non diutius in his versatur, ne judicum in animos inducat eum posse condemnari.

3. *Repugnante.* Voces enim quibus, solito de more, patroni judicum clementiam implorabant, nullo modo in Milonis ingenium cadebant.

4. *Nullam lacrymam.* Hæc animi constantia Miloni multum offecit, et judices ad eum damnandum impulerat, ut qui eorum sententias et judicii hujus exitum contemneret. Itaque orator multus est in his rebus, quo minus infestum judicibus Milonem efficiat.

Me quidem, judices, exanimant et interimunt hæ voces Milonis, quas audio assidue, et quibus intersum quotidie. Valeant, valeant[5], inquit, cives mei, valeant; sint incolumes, sint florentes, sint beati; stet hæc urbs præclara, mihique patria carissima, quoquo modo merita de me erit. Tranquilla[6] republica cives mei, quoniam mihi cum illis non licet, sine me ipsi, sed per me tamen, perfruantur. Ego cedam, atque abibo. Si mihi republica bona frui non licuerit, at carebo mala[7]; et quam primum[8] tetigero bene moratam et liberam civitatem, in ea conquiescam. O frustra, inquit, suscepti mei labores! o spes fallaces! o cogitationes inanes meæ! Ego quum tribunus plebis, republica oppressa, me senatui[9] dedissem, quem exstinctum acceperam; equitibus romanis, quorum vires erant debiles[10]; bonis viris, qui omnem auctoritatem Clodianis armis[11] abjecerant; mihi umquam bonorum præsidium defuturum putarem? Ego quum te (mecum enim sæpissime loquitur) patriæ reddidissem, mihi non futurum in patria putarem locum? Ubi nunc senatus est, quem sequuti[12] sumus?

5. *Valeant, valeant.* Voces illæ ad movendam misericordiam sunt aptissimæ; quia videtur supra sortem suam se erigere Milo: miroque artificio dum verba jactat orator hoc viro dignissima, benivolentiam etiam judicum quasi invitorum sibi devincit.

6. *Tranquilla republica.* Nullis jam rerum eversionibus jactata, quoniam hunc oppressi, per quem commota semper erat.

7. *Carebo mala.* Si ejicior e civitate tum quum mea virtute in florentem fuerit statum restituta; non mihi damnum tantum infertur, nam carebo hac republica mala, qualis erat tunc, quum Clodius eam perpetuo exagitaret.

8. Ernest. *primam.* J. V. L.

9. *Senatui dedissem.* Senatus patrocinium suscepissem, quem Clodius ita attriverat, ut omnino exstinctum acciperem.

10. *Vires erant debiles.* Propter Clodium, qui illas imminuerat.

11. *Clodianis armis.* Nam Clodius pro tribunali Aurelio, perditissimos quosque conscripserat, et contra rempublicam armis instruxerat.

12. *Sequuti sumus.* Cujus auctoritati semper in administranda republica paruimus.

ubi equites romani illi, illi, inquit, tui? ubi studia municipiorum? ubi Italiæ voces[13]? ubi denique tua, M. Tulli, quæ plurimis fuit auxilio, vox et defensio? mihine ea soli, qui pro te toties morti me[14] obtuli, nihil potest opitulari?

XXXV. Nec vero hæc[1], judices, ut ego nunc, flens, sed hoc eodem loquitur vultu, quo videtis. Negat enim se[2], negat ingratis civibus fecisse, quæ[3] fecit; timidis, et omnia circumspicientibus pericula, non negat. Plebem et infimam multitudinem, quæ, P. Clodio duce, fortunis vestris imminebat, eam, quo tutior esset vita nostra, se[4] fecisse commemorat, ut non modo virtute flecteret, sed etiam tribus suis patrimoniis[5] deliniret; nec timet, ne, quum plebem muneribus placarit, vos non conciliarit meritis in rempublicam singularibus. Senatus erga se benivolentiam temporibus his ipsis sæpe esse perspectam; vestras vero et vestrorum ordinum occursationes[6], studia, sermones, quemcumque cursum fortuna dederit, se-

13. *Italiæ voces.* Clamores gratulantium et Ciceroni redeunti, et Miloni per quem ab exsilio fuerat revocatus.

14. *Morti me obtuli.* Nam Clodius vitam meam sæpius appetivit, quod de te in patriam revocando decretum ferre omni ope adniterer.

XXXV. 1. *Ne vero hæc.* Hæc de Milonis constantia interserit, ut hac occasione ad laudandam bonorum erga Milonem benivolentiam transeat, unde Milo vim omnem animi sibi arcessit.

2. *Negat enim se.* Non cives suos ingratos erga se judicat, sed cautos nimis, nimisque Clodii satellitibus exterritos.

3. *Quæ fecit.* Lambinus, Ernest. *fecerit;* Grævius, *fecisset* J. V. L.

4. Al. male addunt *suam.* J. V. L.

5. *Tribus suis patrimoniis.* Constabat Milonem pecuniam fuisse largitum populo, quo firmius omnium animos sibi devinciret: cujus facti ut invidiam orator imminuat, testatur Milonem ita egisse, ut plebeculam hanc fortunis imminentem omnium bonorum, ipse patrimoniis suis pasceret; et ita nititur hoc ad laudem ejus convertere. Tria autem erant Miloni patrimonia, paternum unum, alterum maternum, tertiumque Annii, a quo fuerat adoptatus.

6. *Occursationes.* Salutationes obvias, benivolentiæ significationes. — *Sermones.* Qui de Milone circumferebantur.

cum se ablaturum esse dicit. Meminit etiam, sibi vocem præconis[7] modo defuisse, quam minime desiderarit; populi vero cunctis suffragiis, quod unum cupierit, se consulem declaratum. Nunc denique, si hæc arma[8] contra se sunt futura, sibi facinoris suspicionem, non facti crimen obstare. Addit hæc, quæ certe vera sunt, fortes et sapientes viros non tam præmia sequi solere recte factorum, quam ipsa recte facta; se nihil in vita[9], nisi præclarissime fecisse, siquidem nihil sit præstabilius viro, quam periculis patriam liberare; beatos esse, quibus ea res honori fuerit a suis civibus; nec tamen eos miseros, qui beneficio cives suos vicerint : sed tamen ex omnibus præmiis virtutis, si esset habenda ratio præmiorum, amplissimum esse præmium, gloriam[10]; esse hanc unam, quæ brevitatem vitæ posteritatis memoria consolaretur[11]; quæ efficeret, ut absentes adessemus, mortui viveremus; hanc denique esse, cujus gradibus etiam homines in cælum viderentur adscendere.

De me, inquit, semper populus romanus, semper omnes gentes loquentur, nulla umquam obmutescet vetustas. Quin hoc tempore ipso, quum omnes a meis inimicis faces meæ invidiæ subjiciantur[12], tamen omni in hominum cœtu gratiis agendis, et gratulatio-

7. *Vocem præconis*. Quamvis nemo in comitiis ignorare posset, quis consul esset designatus, tamen ille præconis voce renuntiabatur, et laudibus efferebatur.

8. *Si hæc arma*. Præsidia scilicet, quæ circa forum Pompeius statuerat. — *Facinoris suspicionem*. Quia Clodiani jactitabant Milonem in mente habuisse Pompeii occidendi consilium.

9. *Se nihil in vita*. Non etiam tum, quum Clodium interfecit.

10. *Gloriam*. Hanc orator ab honore distinguit. Honor ex populi benivolentia pendet; gloria autem neque studio datur, neque aufertur, nomenque ad immortalem memoriam consecrat.

11. *Consolaretur*. Quum tam arctis vita nostra sit limitibus circumscripta.

12. *Subjiciantur*. Quum inimici mei modis omnibus invidiam meam augeant. Metaphora ab iis est sumpta, qui facibus subjectis, incendium augent.

nibus habendis, et omni sermone celebramur. Omitto Etruriæ festos[13] et actos, et institutos dies: centesima lux est hæc ab interitu P. Clodii, et, ut opinor[14], altera; qua fines imperii populi romani sunt, ea non solum fama jam de illo, sed etiam lætitia peragravit. Quamobrem, ubi corpus hoc sit[15], non, inquit, laboro; quoniam omnibus in terris et jam versatur, et semper habitabit nominis mei gloria.

XXXVI. Hæc tu mecum sæpe[1], his absentibus; sed iisdem audientibus, hæc ego tecum, Milo. Te quidem, quum isto animo es[2], satis laudare non possum; sed, quo est ista magis divina virtus, eo majore a te dolore divellor. Nec vero, si mihi eriperis[3], reliqua est illa saltem ad consolandum querela, ut his irasci possim, a quibus tantum vulnus accepero. Non enim inimici mei te mihi eripient, sed amicissimi; non male aliquando de me meriti, sed semper optime. Nullum umquam, judices, mihi tantum dolorem inuretis[4] (etsi quis potest esse tantus?); sed ne hunc quidem ipsum, ut obliviscar[5], quanti me semper fe-

13. *Etruriæ festos.* Regio illa ante alias omnes, a Clodio fuerat vexata; ideoque illi erat infestissima. Quæ quum audiit ei violentas manus injecisse Milonem, in honorem ejus festos dies instituere, quos Milonianos dixerunt.

14. Sic Gruterus. Al. simpliciter, *opinor.* J. V. L.

15. *Corpus hoc sit.* Sive in patria vivam, moriarque, sive extra eam, non curo.

XXXVI. 1. *Hæc tu mecum sæpe.* Quas partes fuerat dedignatus Milo, has orator suscipit, judicesque ipse orat, et obtestatur. Tanta virtus viri exsilium ejus intolerabilius Ciceroni efficiet. Cogitandum est Ciceronem omnes judices dignitate antecellere, et quosdam ex iis esse ipsi beneficiis devinctos. Itaque dolorem suum prætendit, tamquam rem summi ponderis; neque jam eos pro Milone, sed pro seipso precatur.

2. *Isto animo es.* Quod nihil ultra virtutis honestatem desideras.

3. *Eriperis.* Divino quodam artificio in judicum benivolentiam illabitur, quum queritur quod nihil sit habiturus in hac clade solatii.

4. *Inuretis.* Quod in magna sollicitudine, aut acerrimo dolore fieri solet; nunc ad judices a Milone, nunc ad Milonem a judicibus se convertit.

5. *Ut obliviscar.* Gravissimum sane mihi estis dolorem inusturi; sed num-

ceritis. Quæ si vos[6] cepit oblivio, aut si in me aliquid offendistis[7], cur non id meo capite potius luitur, quam Milonis? præclare enim vixero, si quid mihi acciderit[8] prius, quam hoc tantum mali videro. Nunc me una consolatio sustentat, quod tibi, T. Anni, nullum a me amoris, nullum studii, nullum pietatis officium defuit. Ego inimicitias potentium pro te appetivi[9]; ego meum sæpe corpus et vitam objeci armis inimicorum tuorum; ego me plurimis pro te supplicem abjeci; bona, fortunas meas ac liberorum meorum in communionem tuorum temporum[10] contuli; hoc denique ipso die, si qua vis est parata[11], si qua dimicatio[12] capitis futura, deposco. Quid jam restat? quid habeo, quod dicam, quod faciam pro tuis in me meritis, nisi ut eam fortunam, quæcumque erit tua, ducam meam[13]? Non recuso, non abnuo; vosque obsecro, judices, ut vestra beneficia, quæ in me contulistis, aut in hujus salute augeatis[14], aut in ejusdem exitio occasura esse videatis[15].

XXXVII. His lacrymis non movetur Milo; est quo-

quam ad id adducere me poteritis, ut quæ de me sentiatis obliviscar. Commode suam memoriam apud judices refricat, non solum ut gratæ voluntatis suæ specimen exhibeat, sed etiam ut plus auctoritatis orationi suæ comparet.

6. *Quæ si vos*. Cujus rei si vos oblivio cepit.

7. *Offendistis*. Si quid in me vos offendit.

8. *Acciderit*. Si scilicet moriar.

9. *Pro te appetivi*. Nam neque Clodiani, neque Pompeius, qui tibi erat infensus, prohibere potuerunt; quin causæ tuæ patrocinium susciperem, et sic graves principum lacesserem inimicitias.

10. *Tuorum temporum*. Sumuntur hæ voces pro *tuarum calamitatum*.

11. *Si qua vis est parata*. Aut a militibus qui nos circumstant, aut ab infima plebe quam Clodii satellites contra Milonem indesinenter excitabant.

12. *Dimicatio*. Al. post Gruterum, *diminutio*. Male. J. V. L.

13. *Ducam meam*. Commune periculum tecum obibo, unaque ambobus erit salus.

14. *Augeatis*. Ampliora faciatis; vel augete vestra in me beneficia Milone servato, vel ea, relegato eo, penitus delete.

15. *Esse videatis*. Heumann. conj. *credatis*. J. V. L.

dam incredibili robore animi : exsilium ibi esse putat, ubi virtuti non sit locus; mortem naturæ finem esse, non pœnam. Sit hic ea mente, qua natus est. Quid? vos, judices, quo tandem animo eritis? Memoriam Milonis retinebitis, ipsum ejicietis? et erit dignior locus in terris ullus, qui hanc virtutem excipiat, quam hic, qui procreavit[1]? Vos, vos appello, fortissimi viri, qui multum pro republica sanguinem effudistis; vos in viri, et in civis invicti appello periculo, centuriones, vosque, milites[2] : vobis non modo inspectantibus, sed etiam armatis, et huic judicio præsidentibus, hæc tanta virtus ex hac urbe expelletur? exterminabitur? projicietur? O me miserum! o me infelicem[3]! revocare tu me in patriam, Milo, potuisti per hos; ego te in patria per eosdem retinere non potero[4]? Quid respondebo liberis meis, qui te parentem alterum putant? quid tibi, Q. frater[5], qui nunc abes, consorti

XXXVII. 1. *Procreavit.* Italiam dicit; nam Lanuvii natus erat Milo : exsilium autem non tantum urbe, sed et Italia interdicebat. — *Vos, vos appello.* Jam fortissimos viros in Milonis patrocinium advocat; illorum virtutem cum illius calamitate consociat. Quisquis pro patria sanguinem fudit, Milonis socius et commilito esse debet; quicumque patriæ et virtutis amans est, is et Miloni faveat necesse est.

2. *Vosque, milites.* Quasi nimio dolore abriperetur, ea appellat, quæ causæ minime favere certus erat. Ad omnes se convertit, quasi numquam satis pro Milonis salute sibi fecisse videretur. — *Armatis.* Insolitam hanc judicii formam obiter ut in principio notat, innuitque ab illis tantæ virtutis exemplum protegendum ac defendendum, nedum armis illam opprimere videantur.

3. *O me infelicem!* Ad conquestionem relabitur : exæstuat enim dolor, quoties Milonis meritorum subit recordatio : nam vario motu erumpit oratio pro habitu animi perturbati, et tamquam fluctibus, modo in hanc, modo in illam partem jactatur. Neque hæc frigida et ex supervacaneo conquestio, sed ex ipsius causæ visceribus deducta, intimo doloris sensu expressa est.

4. *Retinere non potero.* Sane miserum est iis non posse gratiam referre, a quibus beneficia accepimus. Verum alia oratione orator misericordiam movet; quod non solum a Milone distrahatur, sed etiam animadvertat suam apud bonos gratiam frigere.

5. *Q. frater.* Libenter Cicero in

mecum temporum illorum? me non potuisse Milonis salutem tueri per eosdem, per quos nostram ille servasset? At in qua causa non potuisse? quæ est grata gentibus. A quibus non potuisse? ab iis, qui maxime P. Clodii morte acquierunt[6]. Quo deprecante? me. Quodnam ego concepi tantum scelus, aut quod in me tantum facinus admisi, judices, quum illa indicia communis exitii indagavi[7], patefeci, protuli, exstinxi? omnes in me meosque redundant ex fonte illo dolores. Quid me reducem[8] esse voluistis? an ut, inspectante me, expellerentur, per quos essem restitutus? Nolite, obsecro vos, pati mihi acerbiorem reditum esse, quam fuerit ille ipse discessus. Nam qui possum putare me restitutum esse, si distrahor[9] ab iis, per quos restitutus sum?

XXXVIII. Utinam dii immortales[1] fecissent (pace tua, patria, dixerim; metuo enim, ne scelerate dicam

conclusione orationum liberorum mentionem facit, eosque orantes inducit; quæ quum facere pro Milone non posset talia aspernante, suos ipse liberos domumque producit.

6. *Acquierunt.* Qui summam quietem Clodii morte sunt assequuti. — *Quo deprecante? me.* Vis est summa in verbo hoc uno, quo tota Ciceronis vita, quo quantus est ipse continetur. Jam ipse se incusat Cicero, quasi Milonis causæ nocuerit, quasi per Milonis damnationem ipsum damnare cogitent judices.

7. *Indagavi.* In memoriam revocat Catilinæ conjurationem se consule oppressam, ut inde Milonem invisum esse demonstret. Nam ob oppressam conjurationem a Clodio fuit in exsilium missus Cicero, quem, quum revocari curavit Milo, infestissimus fuit Clodio, quocum manus sæpe conseruit, et propter quem nunc reus ante judices sistitur. Nisi ergo Cicero Catilinam oppressisset, nisi a Milone in reditu esset adjutus, non reus hodie Milo in judicio staret.

8. *Quid me reducem.* Non tanti erat me in patriam ex omnium consensu revocari, si ad id unum venisse videor, ut amicos summis malis afflictos aspiciam, si acerbiori conditione est reditus quam discessus. Discedebam enim a malis expulsus, a bonis desideratus; nunc ab illis ipsis expulsos amicos meos et servatores video, quos incusare non libet, quum populi romani consilium sint, et reipublicæ nomine agant.

9. Græv. e MSS, *distrahar.* — H. e. divellor.

XXXVIII. 1. *Utinam dii immorta-*

in te, quod pro Milone dicam pie); utinam P. Clodius non modo viveret, sed etiam prætor, consul, dictator esset potius, quam hoc spectaculum viderem! O dii immortales! fortem, et a vobis, judices, conservandum virum! Minime, minime, inquit. Immo vero pœnas ille debitas luerit: nos subeamus, si ita necesse est, non debitas. Hiccine vir patriæ natus, usquam, nisi in patria, morietur? aut, si[2] forte pro patria, hujus vos animi monumenta retinebitis, corporis in Italia nullum sepulcrum esse[3] patiemini? Hunc sua quisquam sententia ex hac urbe expellet, quem omnes urbes expulsum a vobis ad se vocabunt? O terram illam beatam, quæ hunc virum exceperit; hanc ingratam, si ejecerit; miseram, si amiserit! Sed finis sit[4]: neque enim præ lacrymis[5] jam loqui pos-

les. Hic, quasi dolore victus, votum quoddam concipit, sibi ipsi infestissimum; sed Milo vocem præcludit, qui ne hoc quidem pretio sibi dignitatem ac fortunas restitui patiatur.

2. *Si forte pro patria*. Hæc, *si... patria*, Schütz. post Heumannum ut spuria delet. Miror. J. V. L.

3. *Sepulcrum esse patiemini*. Dum Milonis fama ad immortalitatis gloriam consecrabitur, corpusne sepulcro carebit hac in patria, quam virtute sua toties est tutatus. Non jam, ut in Italia vivat, sed ut in Italia sepeliatur Milo petit orator. Quod judicum animos eo acrius permovet, quo miserius creditur longe a patria sepeliri.

4. *Sed finis sit*. Nihil addi poterat, quo jam flecterentur audientium animi; quos sane si priora non permoverunt, nihil unquam permoturum erat. Concludit itaque orator, sed tantum ob id quod Milo, nec se, nec aliquem alium in hac causa sua lacrymas effundere pateretur.

5. *Præ lacrymis*. De hac lacrymatione, sæpius apud Ciceronem et alios in perorandis causis recurrente, nonnulla acute disserit Nostras LAHARPE, *Cours de Littérature*, lib. III, c. 2, sect. 3, ubi de hac ipsa Ciceronis oratione loquitur. Quippe si justitia et judicantium munus recte æstimarentur, nunquam profecto omnium gentium, omnium temporum eloquentia patronos cum reis ad judicum pedes prostravisset, in hoc summopere versata ut precibus mansuefactam severitatem clementia pervinceret. Contumeliosum enim quiddam et injurium facis, qui judices justitiam rogaveris; qui pro æquitate misericordiam, pro ratione fletus, pro nunquam movendo legum interprete, hominem ad omnes auras mobilem appellare videaris, utpote non innocenti, sed miserabiliter querenti faventem. Quæ quidem si Stoice intuearis, certe a recto declinant. Quum vero imperfectum nescio quid humanitus semper etiam optimis

sum; et hic se lacrymis defendi vetat. Vos oro, obtestorque, judices, ut, in sententiis ferendis, quod sentietis, id audeatis. Vestram virtutem, justitiam, fidem, mihi credite, is maxime probabit[6], qui in judicibus legendis optimum, et sapientissimum, et fortissimum quemque legit[7].

rebus misceatur, orator sermonem non modo legi applicandum, sed ad intimos quoque audientium sensus accommodandum expertus est. Quem enim humani ingenii scientem fallit, hoc inprimis a natura nobis insitum, ut malimus ea, quæ jure exigi possint, tanquam impetrata concedere? Quis nescit hominem, si argumentis cedendum sit, vi quadam compressum, si misericordiæ, voluptate invitatum videri? Sic est: plures reperias qui precibus moveantur; paucos, paucos adeo qui tenaces justitiæ in proposito perstent; quippe quia difficilius omnes cordi, quam judicio repugnant. Quum autem utrumque causæ auxiliari potest, quid oratori magis enitendum, quam ut utrumque faciat in clientis salutem conspirare?

6. *Is maxime probabit.* Pompeium significat, qui quum sapientissimos illos judices ex omnibus ordinibus selegit, probaturus sit eorum sententias. Tentat amovere suspicionem odii, quo in Milonem Pompeius ferebatur.

7. *Qui in jud. legendis optimum... q. legit.* Omnino causa dejectus est Milo. Non tantum apud eos judices, verum non magno intervallo ter damnatus est. Addicta sunt creditoribus ejus bona; et multum abfuit, quin solvendo æri alieno satisfacerent. Milo enim, ut refert Plin. XXXVI, 15, sestertium septingenties æris alieni debuit (14,350,000 f.) Saufeius postridie, quamquam multo pejor quam Milonis esset illius causa, quum ipse Clodium interfecisset, defendente Cicerone, una tantum sententia fuit absolutus. Sextus Clodius, partium adversarum fautor, in exsilium ejectus est, quod curiam incenderat. Patet ex secunda Philippica, eum, mortuo Cæsare, ab Antonio fuisse revocatum. Tribuni autem Pompeius Rufus et Munatius Plancus Bursa absoluto magistratu, alter a collega Cœlio, alter a Cicerone, accusati et damnati sunt; quamvis Munatium Pompeius ipse defenderet. Conf. Ciceronem ad Divers. lib. VII, epist. 2.

M. TULLII CICERONIS

ORATIO

PRO M. MARCELLO

ARGUMENTUM.

M. Claudium Marcellum M. F. plebeii generis (vid. ad orat. de Harusp. respons. cap. 6), sed multis senatoriis imaginibus nobilitati, inter plerosque constat, vim omnem consulatus sui, quem ann. Urb. 703 (ann. Chr. 51), ex optimatum sententia magnifice gessit, in oppugnanda Cæsaris dignitate et ambitione consumpsisse. Hic tum in Gallia octavo jam anno ex triumphorum opportunitate materiam quærens reipubl. evertendæ, nihil omittebat, quo in urbe defensores absentiæ suæ et majoris victoriæ adjutores pararet; obligavitque sibi ita quam plurimos. Sed Marcellus, nullo corruptus pretio, palam animoseque sese opposuit illis, ac referendo dicendoque in senatu imprimis hæc egit: ut Cæsari, prorogationem provinciæ petenti, succederetur ante exactum alterum quinquennium; ut absentis ratio nulla haberetur consularibus comitiis; ut colonis, quos Cæsar Novumcomum nuper majori jure, quam Pompeianis placeret, deduxisset, illud jus adimeretur: quibus in actionibus ideo collegam, Ser. Sulpicium, clarissimum juris consultum, virum æquiorem et pacis studiosiorem, habuit adversarium. Itaque Marcellus, quum ad arma iret civitas, partes Pompeii sequutus est, sic tamen, ut non multum interesset rebus gerendis. Neque enim consilium belli, nec ducis propositam rationem, nec copias Pompeianas, nec genus exercitus probabat, et in sera quadam providentia, sicut plerique ejusdem partis, omnem ponebat sapientiam. Et recte vidisse eos, qui exitus esset futurus, fortuna prælii Pharsalici docuit ann. Urb. 706.

Jam victa et debilitata pars etiam magis, quam antea, dissidere cœpit consiliis: alii, novis copiis in Africa contractis, bellum renovare; alii, quorum in numero fuit Cicero, fidei et clementiæ victoris se committere. Marcellus autem dignitatem suam tueri se non posse ratus, si pœnitentiam fateretur, in Italiam redire noluit, sed Mitylenas migravit, urbem Lesbi ornatissimam, liberam, ab armis remotam, doctorum græcorum celebritate florentem, « oblitusque suorum, obliviscendus et

illis », statuit ibi dolorem a republ. captum liberali otio et intentioribus studiis consolari. Nam diu ante bellum haud infimus ipsi locus concedebatur Romæ in oratoria arte, quam in illa litterarum luce nemo exercere potuit sine elegantia doctrinæ.

Fuit huic Marcello patruus, C. Marcellus, Ciceronis in auguratu collega; tum frater patruelis, hujus filius, eodem prænomine, Marci in consulatu successor, quem eadem in Cæsarem tentavisse legimus : sed is, exorto bello, timidius in Italia manens, medium se gessit. Cic ad Div. XV, 7, seqq. ad Att. X, 13 et 15; Suet. c. 29; Appian. c. 26, seq. Alius C. Marcellus nostro fuit frater germanus, quo consule ann. Urb. 705 exarsit bellum, in quo una cum Lentulo collega fortunam Pompeii ad exitum usque vitæ sequutus, periit. Hirt. B. G. VIII, 50; Cic. ad Att. IX, 6; Appian. II, 33, 37. De reliquis propinquis, quos numero plures fuisse vix dubium est, silent scriptores, nec quisquam illorum nominatim memoratur in epistolis, unde tamen ex verbis quibusdam suspicio oritur, eos M. Marcelli parum studiosos, nec de ejus reditu sollicitos fuisse. Frater patruelis vero et multi amici ac familiares, in iisque Cicero imprimis, omni modo laborabant, ut contumaciam viri frangerent, primo spem impetrabilis veniæ a Cæsare ostendentes, mox, postquam senatusconsulto impetrata erat, amicum ad maturandum reditum exhortantes.

Nam, quum Cæsar exeunte maio, ann. Urb. 708, ex bello Africano revertisset, paucis illis mensibus, quos ante, quam in Hispaniam proficisceretur, in urbe transegit, ad mentionem Marcelli, a Pisone in senatu factam, suppliciter deprecante patruele et universo senatu, repente decretum est de ejus in pristinum locum restitutione. Cæsar enim, non immemor quidem veteris inimicitiæ, et consulatu Marcelli comparatione Ser. Sulpicii acriter notato, tamen publicis desideriis cedendum duxit, simul singulos, quasi de re dubia, sententias rogavit; sive ut senatui antiquæ libertatis simulacrum præberet, seu quod Marcellum putabat hoc beneficio libentius usurum, si a republ. potius quam a dictatore datum esset, seu quo certius, quid nonnulli sentirent, intelligere posset. Igitur sententiam dixerunt senatores, et grates una Cæsari persolverunt; inter quos maxime eminuit Cicero. Sed jucundius erit, rem totam ipsius verbis

ex epistola ad Sulpicium cognoscere, ad Div. IV, 4; fere med. « Atque hoc ipso melior est tua, quam nostra conditio. Uno te vicimus, quod de Marcelli, collegæ tui, salute paullo ante, quam tu, cognovimus : etiam mehercule, quod, quemadmodum ea res ageretur, vidimus. Nam sic fac existimes : post has miserias, i. e. postquam armis disceptari cœptum est de jure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar, accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat), laudataque honorificentissime et æquitate tua et prudentia, repente præter spem dixit, se senatui roganti de Marcello ne hominis quidem causa negaturum. Fecerat autem hoc senatus, ut, quum a L. Pisone mentio esset facta de Marcello, et quum C. Marcellus se ad Cæsaris pedes abjecisset, cunctus consurgeret, et ad Cæsarem supplex accederet. Noli quærere : ita mihi pulcher hic dies visus est, ut speciem aliquam viderer videre quasi reviviscentis reipublicæ. Itaque quum omnes ante me rogati Cæsari gratias egissent præter Volcatium : is enim, si eo loco esset, negavit se facturum fuisse : ego rogatus, mutavi meum consilium. Nam statueram, non mehercule inertia, sed desiderio pristinæ dignitatis, in perpetuum tacere. Fregit hoc meum consilium et Cæsaris magnitudo animi, et senatus officium. Itaque pluribus verbis egi Cæsari gratias; meque, metuo, ne etiam in ceteris rebus honesto otio privarim, quod erat unum solatium in malis ».

Accepto hoc nuntio, et novis cohortationibus amicorum, reditum cogitare cœpit Marcellus; sed, velut tarditate delectatus, iter in annum 709 distulit. In eo itinere quum mense maio in Piræeum devectus esset, ab uno comitum suorum, Magio Cilone, obscuram ob causam noctu interfectus est, et ab Sulpicio illo, qui tum proconsul Achaiæ forte Athenas venerat, in loco Academiæ humatus. Qua de re hujus literæ exstant accurate scriptæ ad Cic. ad Div. IV, 12; cf. Liv. Epit. CXV, et Valer. Max. IX, 11, 4. Percussorem homini immissum a Cæsare, ut vulgus pessima quæque cupidissime credit, recenti re haud dubie fuerunt multi, qui suspicabantur. At talem suspicionem diluit olim M. Brutus, et, qui id refert, ipse Cicero ad Att. XIII, 10; ac, ne quis eam hodie renovandam putet, vetant leges historiæ et mores Cæsaris. Wolf.

Ea est oratio quam in maxima semper admiratione versatam, ac summis omnium temporum laudibus celebratam, transverso calamo notat jaculator ille audax, Wolfius scilicet, « inanem appellans rerum; verbis, formulis, constructionibus sæpe vix latinam; in tota compositione ineptam, stultam, ridiculam, denique fatuo principe, Claudio, quam Cicerone digniorem ». Nos autem non hominem sequemur professoria lingua et decretorio judicio fretum, et quadruplici, ut sibi videtur, de orationibus post reditum triumpho ferocem: credemus, non conjecturis aliquot, et audaciori arrogantia, labefactari posse Veterum fide ac Recentiorum admiratione subnixum opus, et, ut Gallis in verba unius magistri jurare non usitatum est, magnificum illud grati animi et eloquentissimi impetus monumentum ideo non mirari cessabimus, quod aliter subtili cuidam commentatori visum fuerit, neque recentiori de Veterum scriptis detrahenti et verba omnia ad atrocis censuræ pondus exigenti, magis credemus quam nostræ ipsorum admirationi, et summorum virorum judicio, qui orationem hanc imitatione consecrarunt. Ceterum qui plura velit, et quæ ad quatuor post Redd. orationes præmonuimus repetat, consulat etiam Olai Wormii opus Hauniæ 1803, et Weiskii Lipsiæ 1805, aut potius judicem ipse se sistat, orationem ipsam legat, quæ si ipsi non omnino Ciceronem sapere, et commissos adhuc calores retinere videbitur, nescio an ulla jam romano oratori sit adscribenda.

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO M. MARCELLO.

ORATIO QUADRAGESIMA.

I. Diuturni silentii [1], patres conscripti, quo eram his temporibus usus, non timore aliquo, sed partim dolore, partim verecundia, finem hodiernus dies attulit; idemque initium, quæ vellem, quæque sentirem [2], meo pristino more dicendi. Tantam enim mansuetudinem, tam inusitatam inauditamque clementiam, tantum in summa potestate rerum omnium modum [3], tam denique incredibilem sapientiam [4] ac pæne divinam tacitus nullo modo præterire possum [5].

I. 1. *Diuturni silentii.* Exponit Cicero quibus adductus causis siluerit hactenus, et nunc in præsenti contra consuetudinem suam eloquatur. Non autem timore Cæsaris, cujus, ut vitaret offensionem, videri possit tamdiu tacuisse, sed dolore ob exsilium Marcelli, amissorumque amicorum desiderio, præpeditum se declarat et verecundiæ sensu, quod optime nostrati lingua explicemus : *le sentiment des convenances.* Præoccupat itaque statim ab initio audientium, ac præcipue Cæsaris animum.

2. *Quæque sentirem.* Quum jam reip. libertas restitui et reflorescere videatur.

3. *Modum.* Moderationem eo mirabiliorem, quo imperii et modestiæ rarius contubernium.

4. *Sapientiam.* Quod iræ moderabatur, senatus desiderio cedebat, multitudinis indulgebat voluntati.

5. *Possum.* Ponit causas orator, cur

M. enim Marcello vobis, patres conscripti, reique publicæ reddito, non solum illius, sed meam etiam vocem et auctoritatem, et vobis, et reipublicæ conservatam ac restitutam puto[6]. Dolebam enim, patres conscripti, et vehementer angebar, quum viderem, virum talem, qui in eadem causa, in qua ego, fuisset, non in eadem esse fortuna : nec mihi persuadere[7] poteram, nec fas esse ducebam, versari me in nostro veteri curriculo, illo æmulo atque imitatore[8] studiorum ac laborum meorum, quasi quodam socio a me[9], et comite distracto. Ergo et mihi meæ pristinæ vitæ consuetudinem, C. Cæsar, interclusam aperuisti, et his omnibus ad bene de omni republica sperandum quasi signum aliquod sustulisti[10].

Intellectum est enim[11] mihi quidem in multis, et maxime in me ipso, sed paullo ante omnibus, quum M. Marcellum senatui populoque romano concessisti, commemoratis præsertim offensionibus[12], te aucto-

sibi hodie dicendum sit. Primam quidem, quia taceri virtus Cæsaris non debeat; secundam, quod restituto Marcello, et ipse quodammodo restitutus sit, et vere sibi redditus; tertiam, restituto Marcello, universo senatui ad bene sperandum de republica, quoddam quasi signum sublatum est.

6. *Restitutam puto.* Quo melius gratum animum erga Cæsarem significet, suam cum Marcello communicat sortem, ita ut, eo restituto, ipse etiam restitui videatur. Est in verbo hoc *puto* dubium aliquid, quod non cepit aut dissimulavit Wolfius.

7. *Mihi persuadere.* Nec mihi in animum inducere poteram.

8. *Imitatore.* Qui eamdem sequebatur viam. Displicet hoc Wolfio de consulari viro dictum, quamvis natu minori. Qui non ita judicasset, si epistolas ad diversos legisset. — Idem multo apertius epist. M. Marcello, VII, 15 : « Nam quum te a pueritia tua unice dilexerim... maxima lætitia afficior, quum ab hominibus prudentissimis, virisque optimis, omnibus dictis, factis, studiis, institutis, vel me tui similem esse audio, vel te mei ».

9. *Socio a me.* Lambinus putat legendum : « quasi quodam socio et comite a me distracto ».

10. *Signum aliquod sustulisti.* Ex more militari sumpta metaphora, quam sequutus est Virgilius Æneid. lib. VIII, vs. 1.

11. *Intellectum est enim.* Probat nunc quod modo posuerat, Cæsarem, restituto Marcello, spem magnam concitavisse.

12. *Commemoratis præsertim of-*

ritatem hujus ordinis dignitatemque reipublicæ tuis vel doloribus, vel suspicionibus anteferre. Ille quidem fructum omnis vitæ ante actæ hodierno die maximum cepit, quum summo consensu senatus, tum præterea judicio tuo gravissimo et maximo : ex quo profecto intelligis, quanta in dato beneficio sit laus, quum in accepto tanta sit gloria[13]. Est vero fortunatus ille, cujus ex salute non minor pæne ad omnes, quam ad illum ventura sit, lætitia pervenerit. Quod ei quidem merito atque optimo jure contigit. Quis enim est illo aut nobilitate, aut probitate, aut optimarum artium studio, aut innocentia, aut ullo genere laudis præstantior?

II. Nullius[1] tantum est flumen ingenii, nullius[2] dicendi aut scribendi tanta vis, tanta copia, quæ, non dicam exornare, sed enarrare, C. Cæsar, res tuas gestas possit. Tamen affirmo, et hoc pace dicam tua[3], nullam in his esse laudem ampliorem ea, quam hodierno die consequutus es. Soleo sæpe ante oculos ponere, idque libenter crebris usurpare sermonibus,

fensionibus. Quia Cæsaris imperium ante tempus abrogare conatus erat Marcellus, et civem Novocomensem virgis cæsum ad Cæsarem in contumeliam remiserat, ut illi inustas plagarum vibices ostenderet. In Victorianis additur *etiam* ante *offensionibus;* quod quum Lambinus, Gothofredus, Gruterus omittant, veretur Gronov. ne vitio typorum omissio illa acciderit. Addi volebat Patricius *ejus*, Ern. *tuis*. Nec in Erfurtensi, nec in Pith. legitur.

13. *Quum in accepto tanta sit gloria.* Si gloriosum Marcello est hoc accepisse beneficium quum a senatu qui intercessit, tum a te, qui restituisti, quanto magis gloriosum tibi est dedisse.

II. 1. *Nullius.* Hactenus fuit exordium; sequitur nunc propositio: clementiæ laus.

2. Habent optimi codd. *nulli;* Waldarf. *nulla*, quod multi servavere. J. V. L.

3. *Et hoc pace dicam tua.* Militares viri præcipuam gloriam in rebus bello gestis ponere, earumque commemoratione delectari cumprimis solent : itaque ne Cæsarem offenderet orator, si admiratione inusitatæ clementiæ bellicis ejus laudibus detrahere videretur, eas mirifice hic extollit, amplissimeque prædicat, quo facilius postea clementiæ laudem extollere possit.

omnes nostrorum imperatorum, omnes exterarum gentium, potentissimorumque populorum, omnes clarissimorum regum res gestas cum tuis nec contentionum magnitudine[4], nec numero præliorum, nec varietate regionum, nec celeritate conficiendi, nec dissimilitudine bellorum posse conferri; nec vero disjunctissimas terras[5] citius cujusquam passibus potuisse peragrari, quam tuis, non dicam cursibus, sed victoriis lustratæ sunt[6].

Quæ quidem ego nisi tam magna esse fatear, ut ea vix cujusquam mens, aut cogitatio capere possit, amens sim : sed tamen sunt alia majora. Nam bellicas laudes solent quidam extenuare verbis, easque detrahere ducibus, communicare cum multis, ne propriæ sint imperatorum. Et certe in armis[7] militum virtus, locorum opportunitas, auxilia sociorum, classes[8], commeatus, multum juvant. Maximam vero

4. *Nec contentionum magnitudine.* Cæsar adversus bellicosissimas gentes, scilicet Gallos, Germanos, Britannos, Hispanos, etc. pugnaverat. Plinius, Histor. Nat. VII, 25 : « Cæsar signis collatis quinquagies dimicavit, solus M. Marcellum transgressus, qui undequadragies dimicaverat : nam præter civiles victorias, undecies centum et sexaginta duo millia hominum occisa præliis ab eo non equidem in gloria posuerim, tantam etiam humani generis injuriam, etc. »

5. *Disjunctissimas terras.* Non absurdum fuerit hic conferre alterum Ciceronis locum, in quo, dum olim pro lege Manilia victorias ac triumphos enumerat, « Sæpius, inquit, cum hoste conflixit, quam quisquam cum inimico certavit; plura bella gessit, quam ceteri legerunt; plures provincias confecit, quam alii concupiverunt ». Verum et hic multo latior ac magnificentior amplificandi ratio, quam non satis nec immerito rhetores admirari potuerunt, inter quos Rollinum recitare sufficiat; quem adi in suo de studiis Tractatu. Unus exstat Germanus cui aliter videatur.

6. *Victoriis lustratæ sunt.* Celeriter obitæ et aspectæ. Hic saltem se æquum ostendit Wolfius, nec inepte compositam periodum fatetur. Non poterat elatior præmitti occupatio, ita ut eodem impetu Cæsaris facta celebrari videantur, quo erant acta.

7. *Et certe in armis.* Jam quasi fidentius animi sui sensum expromit, affertque rationes cur bellicæ laudes haudquaquam imperatorum propriæ esse videantur.

8. *Classes.* Quibus hostes persequutus sit; quæ multum in bello civili Cæsari profuerunt.

partem quasi suo jure fortuna sibi vindicat[9]; et quidquid est prospere gestum, id pæne omne ducit suum.

At vero hujus gloriæ, C. Cæsar, quam es paullo ante adeptus, socium habes neminem. Totum hoc, quantumcumque est, quod certe maximum est, totum est, inquam, tuum. Nihil sibi ex ista laude centurio, nihil præfectus, nihil cohors, nihil turma decerpit. Quin etiam illa ipsa rerum humanarum domina, fortuna, in istius se societatem gloriæ non offert; tibi cedit; tuam esse totam et propriam fatetur. Numquam enim temeritas cum sapientia commiscetur, nec ad consilium casus admittitur[10].

III. Domuisti gentes[1] immanitate barbaras, mul-

9. *Fortuna sibi vindicat.* Sic Cæsar ipse, Bell. Gall. V, 30: « Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna ». Confer ejusdem Bell. Civ. III, 68. Sapienter tamen monet Vegetius prologo lib. III: « Qui secundos optat eventus, dimicet arte, non casu ».

10. *Ad consilium casus admittitur.* Consilio alioquin in re militari capto potest casus intervenire; in re autem civili jam nullus est, jam non ad prudentia consilia admitti potest.

III. 1. *Domuisti gentes.* « Non debent, ait Wolfius, hæc verba sine plausu transmitti, utpote prorsus ad Ciceronis similitudinem delecta et composita. Quare etiam ab aliis sunt sæpe laudata, et a Ruhnkenio comparata ad similem locum Velleii de victoriis Tiberii et Drusi Neronum, II, 95 ». Itaque censor oratorem, quod ad hunc locum attinet, invictum ex eloquentiæ campo expellere et in dialecticorum spatiis includere conatur, quasi non ita difficile sit animum vincere, quam quæstionem gravissimam, et multis voluminibus explicandam, nos philosophis relinquamus. Sin autem ea colligamus, quæ nobis orator ob oculos mira brevitate ponit, Cæsarem cogitatione Marcelli injuriarum commotum, eumdemque victoria et summa potentia subnixum et elatum, qui tamen adversarium non modo ab exsilio revocat, sed etiam pristinam amplificat dignitatem, an mediocri ille non oratoria, sed dialectici laude ornandus videbitur? Quotus quisque vel summorum illius ætatis virorum eum imitari potuisset? quotus quisque in summa potentia, vindicta abstinuisset, quam ipse Cic. in Offic. I, 7, jure ac natura concessam profitetur. Certe vir ille Cæsar, qui clementiam ad pœnitentiam usque exercuit, jam major et augustior est, quam ut cum viris conferatur; jam diis simillimus est, « ad quos homines nulla re propius accedere possunt, quam salutem hominibus dando ». Ligar. cap. 12.

titudine innumerabiles[2], locis infinitas[3], omni copiarum genere abundantes : sed tamen ea vicisti, quæ et naturam, et conditionem, ut vinci possent, habebant. Nulla est enim tanta vis, quæ non ferro ac viribus debilitari frangique possit. Animum vincere, iracundiam cohibere, victoriam temperare[4], adversarium nobilitate, ingenio, virtute præstantem, non modo extollere jacentem, sed etiam amplificare ejus pristinam dignitatem[5] : hæc qui faciat[6], non ego eum cum summis viris comparo, sed simillimum deo judico.

Itaque, C. Cæsar[7], bellicæ tuæ laudes celebrabuntur illæ quidem non solum nostris, sed pæne omnium gentium literis atque linguis; nec ulla[8] umquam ætas de tuis laudibus conticescet. Sed tamen ejusmodi res, nescio quomodo, etiam quum leguntur, obstrepi clamore militum[9] videntur, et tubarum sono.

2. *Multitudine innumerabiles.* Adeo, ut in solis Galliis quadringentos populos domuerit, et undecies centena et sexaginta duo millia ceciderit hominum.

3. *Locis infinitas.* Scil. Britanniam, inde et Africam, Hispaniam et Pontum, etc. quæ quidem provinciæ fere toto orbe dividi videbantur.

4. *Victoriam temperare.* Illam regere, ut dicitur temperatus homo. Cujus exempla congessit Wormius Cic. Orat. 52, etc. Malit Wolfius *victoriæ.*

5. *Pristinam dignitatem.* Apparet Cæsarem munus aliquod Marcello destinasse, quod exsequi non potuit, quippe morte ejus præventus. Vide ad Div. IV, 12; VI, 6.

6. *Hæc qui faciat.* Græv. ex Erf. reposuit *hæc qui facit.*

7. *Itaque, C. Cæsar.* Sequitur nunc conclusio duorum argumentorum, quæ persequutus hactenus est; quam egregie ornat atque amplificat repetita concessione de bellicis laudibus, quas et Romani, et omnes aliæ gentes exteræ omni tempore celebraturæ quidem sint summa gloria, sed non tanta voluptate ac lætitia animorum æque, ut illas legent et audient, quas clementia et moderatione animi consequutus est.

8. *Nec ulla umquam.* Coloniensis, *usquam*, quod omnino recipiendum putat Modius.

9. *Clamore militum.* Hunc omnino locum expressisse credideris Horat. in ode ad Pollionem, II, 1, «jam nunc minaci murmure cornuum perstringis aures, etc.» Significat orator, quamvis oblique, inesse in bellicarum rerum narratione triste quoddam ac fœdum, quod bella semper comitetur,

At vero quum aliquid clementer, mansuete, juste, moderate, sapienter factum, in iracundia præsertim, quæ est inimica consilio, et in victoria, quæ natura insolens et superba est, aut audimus, aut legimus: quo studio incendimur, non modo in gestis rebus, sed etiam in fictis, ut eos sæpe, quos numquam vidimus, diligamus?

Te vero, quem præsentem intuemur, cujus mentem sensusque eos[10] cernimus, ut, quidquid belli fortuna reliquum reipublicæ fecerit, id esse salvum velis, quibus laudibus efferemus? quibus studiis prosequemur? qua benivolentia complectemur? Parietes, medius fidius[11], ut mihi videtur[12], hujus curiæ, tibi gratias agere gestiunt, quod brevi tempore futura sit illa auctoritas[13] in his majorum suorum et suis sedibus.

ita ut vera et sincera voluptas sensibus illabi non possit.

10. Vulg. *et os;* sed eleganter correxit Faernus.

11. *Parietes, medius fidius.* Non poterat audaciori ac veriori figura oratoris exprimi animus, qui vivido omnia secum trahentis eloquentiæ impetu abreptus, in suorum affectuum partem omnia advocat; muta ipsa et inanima spirare et vivere quodammodo jubet; et ad illam sublimitatem assurgit, poetis ac oratoribus concessam, quotiescumque æstuantis ingenii vis ac calor solitos fines prætergreditur. Iisdem afficiebatur sensibus Racinius, non sordidus ille naturæ verique judex, quum Phædram exclamantem induceret: « Il me semble déja que ces murs, que ces voûtes, Vont prendre la parole, et prêts à m'accuser, Attendent mon époux pour le désabuser ». Hæc, si velit, carpat Wolfius, dum omni vacuus animi motu, omnia verba diligenter perpendit et excutit. Liceret, ut ipsum omittamus Cic. pro Planc. 8; Sext. 53; Cœl. 24, Platonem recitare, ipsa hac forma in Euthydemo, vol. III, Bipont. pag. 705, utentem, liceret præstantissimam feminam *Madame de Staël* appellare de Anglia loquentem; verum tristis est et ineptiarum labor contra pervicaces pugnare.

12. Al. addunt *C. Cæsar*, quod Lallem. servavit. Alii, *videntur.*

13. *Auctoritas.* Alii intelligunt pristinam illam auctoritatem senatus, quæ penes victores adhuc versatur. Sed e sequentibus patet hæc ad Marcellum ipsum referri, nempe magnæ auctoritatis virum. B. Weisk. lacunam suspicatur, ac talia quædam intercidisse: « Agere gestiunt, quod maximam auctoritatem laudandæ sapientiæ tuæ desiderant. Vos, patres con-

IV. Equidem quum C. Marcelli, viri optimi, et commemorabili pietate[1] præditi, lacrymas modo vobiscum viderem, omnium Marcellorum meum pectus memoria obfudit[2]. Quibus tu etiam mortuis, M. Marcello conservato[3], dignitatem suam reddidisti, nobilissimamque familiam, jam ad paucos redactam, pæne ab interitu vindicasti. Hunc tu igitur diem tuis maximis et innumerabilibus gratulationibus[4] jure antepones. Hæc enim res unius est propria C. Cæsaris: ceteræ duce te gestæ[5], magnæ illæ quidem, sed tamen multo magnoque comitatu. Hujus autem rei tu idem et dux es, et comes; quæ quidem tanta est, ut tropæis monumentisque tuis allatura finem sit ætas (nihil est enim opere aut manu factum, quod aliquando non conficiat et consumat vetustas); at hæc tua justitia et lenitas animi florescet quotidie magis, ita ut, quantum[6] operibus tuis diuturnitas detrahet, tantum afferat laudibus.

scripti, qui ante me rogati estis, fortasse propterea paucis idem egistis... » De his quæ sentiat, lector dicat, ego vero eloqui timeo.

IV. 1. *Commemor. pietate*. De singulari C. Marcelli in fratrem Marcum amore, vide ad Div. IV, 7 et 9.

2. *Pectus memoria obfudit*. Mentem Marcellorum recordatio, quasi nebula quædam, circumstetit ac oppressit. Sic Pedianus in argumento orationis pro Scauro: « Scaurus magnopere judices movit, et squalore et lacrymis, et ædilitatis offusa memoria ». Aliis placet *effodit*, quod non latinum est; aliis *effudit*, quod nihil est. Conf. Tacit. Ann. XI, 31: « Constat, eo pavore offusum Claudium », et Gronov. Obss. IV, 21.

3. *Conservato*. Quum jus civitatis reddidisti, vitæ ac dignitati restituisti.

4. *Gratulationibus*. Factis quæ homines Cæsari sunt gratulati; felicissimis eventibus, de quibus gratulandum fuit imperatori, et propter quos decreta supplicia et triumphi.

5. *Duce te gestæ*. Grævius ex Erf. et Dresd. inseruit *sunt*, quod in aliis desideratur. Ernest. offenderat « magnæ illæ ». Weisk. rescribendum censet « ceteræ magno illæ quidem duce te ».

6. *Ita ut, quantum*. Anacoluthon videt Wolfius, quamvis periodi sententia rei conveniens sit, et optime comparentur peritura bellorum monumenta, victuræ autem in æternum clementiæ ac justitiæ laudes. — *Tuis diuturnitas detrahet, tantum afferet laudibus*. Probat Gruterus.

Et ceteros quidem omnes victores bellorum civilium jam ante æquitate et misericordia viceras : hodierno vero die te ipsum vicisti[7]. Vereor, ut hoc, quod dicam, perinde intelligi auditu possit, atque ipse cogitans sentio: ipsam victoriam vicisse videris, quum ea, quæ illa erat adepta, victis remisisti. Nam quum ipsius victoriæ conditione[8] jure omnes victi occidissemus, clementiæ tuæ judicio conservati sumus. Recte igitur unus invictus es, a quo etiam ipsius victoriæ conditio visque devicta est.

V. Atque hoc C. Cæsaris judicium, patres conscripti, quam late pateat, attendite : omnes enim, qui ad illa arma fato[1] sumus nescio quo reipublicæ misero funestoque compulsi, etsi aliqua culpa tenemur erroris humani, a scelere certe liberati sumus. Nam quum M. Marcellum, deprecantibus vobis, reipublicæ Cæsar conservavit; memet mihi, et item[2] reipublicæ, nullo deprecante[3]; reliquos amplissimos viros et sibi ipsis, et patriæ reddidit, quorum et frequentiam, et dignitatem hoc ipso in consessu vide-

7. *Te ipsum vicisti*. Major te ipse apparuisti. Ignoverat multis, sed non ita infensis; hodie acerrimum adversarium cum magna illius dignitate restituit. — *Vereor ut*. Auctor postquam cumulum dictis suis addere vult, metuere se fingit ne verbis animi sensus exprimi non possint, et eamdem Cæsaris clementiam insigni quadam ratione extollit, ut verbis ea accedat vis quam illis impressam cupit.

8. Weisk. interposuit *et*, scilicet ut temperaret duriorem sententiam.

V. 1. *Fato*. Civiles discordias non suis consiliis, sed fato plerumque tribuebant. Sic Horat. Epod. 7: « acerba fata Romanos agunt ». Quia nimirum vel in fata, vel in dei vindictam bella civilia referebant, quod tantum scelus in hominum mentem cadere non posse existimabant. Et sacri oratores *Bossuet* et *Fléchier* eamdem cautionem adhibuere, quum eis de Turennii ac Condæi civilibus discordiis fuit disserendum.

2. *Item*. Ernest. e MS Erf. Grævio duce, *iterum*.

3. *Nullo deprecante*. Nempe decreto Marcelli reditu, Cæsar ostendebat se de Pompeianis melius sentire, et Cicero ac ceteri novum animum et certam dignitatem nacti videbantur, sibi et reip. erant redditi, quamvis nemo hoc die pro illis esset deprecatus, et Cæsar omnia ne sperantibus quidem condonasset.

tis : non ille hostes induxit in curiam; sed judicavit, a plerisque ignoratione potius, et falso atque inani metu, quam cupiditate aut crudelitate bellum esse susceptum.

Quo quidem in bello semper de pace audiendum[4] putavi, semperque dolui, non modo pacem, sed orationem etiam civium pacem efflagitantium[5], repudiari. Neque enim ego illa, nec ulla umquam sequutus sum arma civilia; semperque mea consilia pacis[6] et togæ socia, non belli atque armorum fuerunt. Hominem sum sequutus privato officio, non publico; tantumque apud me grati animi fidelis memoria valuit, ut nulla non modo cupiditate, sed ne spe quidem, prudens et sciens tamquam ad interitum ruerem[7] voluntarium. Quod quidem meum consilium minime obscurum fuit. Nam et in hoc ordine, integra re[8], multa de pace dixi, et in ipso bello eadem etiam cum capitis mei periculo[9] sensi. Ex quo jam nemo erit tam injustus

4. Al. *agendum audiendumque.*

5. *Pacem efflagitantiam.* Quinque codices, Erfurt. Dresd. utrique Franc. et Egmont. *pacem flagitantium*, quod probant Patric. et Græv.

6. *Mea consilia pacis.* Ad Att. VII, 14 : « Equidem ad pacem hortari non desino, quæ vel injusta utilior est, quam justissimum bellum ». Ad Att. VII, 5 : « Pace opus est. Ex victoria quum multa mala, tum certe tyrannis exsistet ».

7. *Ad interitum ruer. voluntarium.* « Susceptum bellum est, quiescente me, depulsum ex Italia, manente me quoad potui; sed valuit apud me plus pudor meus quam timor; veritus sum deesse Pompeii saluti, quum ille aliquando non defuisset meæ : itaque vel officio, vel fama bonorum, vel pudore victus, ut in fabula Amphiaraus, sic ego prudens et sciens ad pestem ante oculos positam sum profectus ». Ad Div. VI, 6.

8. *Integra re.* Nondum conflato bello.

9. *Cum capitis mei periculo.* Ep. 7, lib. IX, ad Att. « Video tibi placere me πολίτευμα de pace suscipere : in quo non extimesco periculum. Quum enim tot impendeant, cur non honestissimo depacisci velim? sed vereor ne Pompeio quid oneris imponam..... Mirandum enim in modum Cnæus noster Sullani regni similitudinem concupivit ». Plutarchus ait in Cicerone, quum post pugnam Pharsalicam Cato suum ipsi exercitum offerret : « imperio rejecto Cicero, parum abfuit quin occideretur, Pompeio filio et

rerum existimator[10], qui dubitet, quæ Cæsaris voluntas de bello fuerit, quum pacis auctores conservandos statim censuerit, ceteris fuerit iratior. Atque id minus mirum fortasse tum, quum esset incertus exitus, et anceps fortuna belli : qui vero victor pacis auctores diligit, is profecto declarat, se maluisse non dimicare, quam vincere.

VI. Atque hujus quidem rei M. Marcello sum testis. Nostri enim sensus, ut in pace semper, sic tum etiam in bello congruebant. Quoties ego eum, et quanto cum dolore vidi, quum insolentiam[1] certorum hominum, tum etiam ipsius victoriæ ferocitatem extimescentem? Quo gratior tua liberalitas, C. Cæsar, nobis, qui illa vidimus, debet esse. Non enim jam[2] causæ sunt inter se, sed victoriæ comparandæ[3]. Vidimus tuam victoriam præliorum exitu[4] terminatam; gladium vagina vacuum in urbe non vidimus. Quos amisimus cives, eos Martis vis perculit, non ira victoriæ : ut dubitare debeat nemo, quin multos, si fieri posset, C. Cæsar ab inferis excitaret, quoniam ex eadem acie conservat, quos potest. Alterius vero partis, nihil amplius dicam, quam id, quod omnes verebamur,

amicis eum appellantibus proditorem, et gladios educentibus, nisi Cato obsistens vix eum eripuisset, et e castris transtulisset ».

10. *Existimator*. Al. *æstimator*.

VI. 1. *Quum insolentiam*. Durum imperium ac terrores in bello. De hac certorum hominum insolentia, vide Plutarchum in Pomp. et Cæs. de Bell. Civ. III. — *Ferocitatem*. Proscriptiones, cædes post victoriam.

2. Male deletum *jam* a Grævio, monet Garat. ad Philipp. II, 37.

3. *Victoriæ comparandæ*. Non opus est ut causas inter se conferamus, quarum utra melior esset, difficile erat judicare; sufficit utriusque partis in victoria ratio, quum alter dux omnibus pepercerit, alter in ipso bello crudelis victoriæ metum injecerit.

4. *Præliorum exitu*. Incertus panegyrista Constantini hunc locum præ oculis videtur habuisse : « Constantinus victoriæ licentiam fine prælii terminavit; gladios ne in eorum quidem sanguine distringi passus est, quos ad supplicia Roma poscebat ».

nimis iracundam futuram fuisse victoriam. Quidam enim non modo armatis, sed interdum etiam otiosis minabantur[5]; nec, quid quisque sensisset, sed ubi fuisset, cogitandum esse dicebant : ut mihi quidem videantur dii immortales, etiamsi pœnas a populo romano ob aliquod delictum expetiverint[6], qui civile bellum tantum et tam luctuosum excitaverint, vel placati jam, vel satiati[7] aliquando, omnem spem salutis ad clementiam victoris et sapientiam contulisse.

Quare gaude tuo isto tam excellenti bono, et fruere quum fortuna et gloria, tum etiam natura et moribus tuis; ex quo quidem maximus est fructus jucunditasque sapienti. Cetera[8] quum tua recordabere, etsi persæpe virtuti, tamen plerumque felicitati tuæ congratulabere : de nobis, quos in republica tecum simul salvos esse voluisti, quoties cogitabis, toties de maximis tuis beneficiis, toties de incredibili liberalitate, toties de singulari sapientia tua cogitabis; quæ non modo summa bona, sed nimirum audebo vel sola dicere. Tantus est enim splendor in laude vera, tanta in magnitudine animi et consilii dignitas, ut hæc a virtute donata[9], cetera a fortuna commodata

5. *Etiam otiosis minabantur*. Epist. 7 ad Att. lib. XI : « Me discessisse ab armis numquam pœnituit; tanta erat in illis crudelitas, tanta cum barbaris gentibus conjunctio, ut non nominatim, sed generatim proscriptio esset informata; ut jam omnium judicio constitutum esset, omnium vestrum bona prædam esse illius victoriæ, etc. » Suetonius in Nerone, cap. 2, de Domitio : « Consultante Cn. Pompeio de mediis, ac neutram partem sequentibus, censuit hostium numero habendos ». In eamdem sententiam Plutarch. in ejus vita; Cæs. Bell. Civ. I, 33; Sueton. Cæs. 75.

6. Sic optimi MSS, et post, *excitaverint*. Lallem. retinuit alteram lectionem, *expetiverunt, excitaverunt*. J. V. L.

7. Al. « etiam satiati ».

8. *Cetera*. Multus est B. Weiskius in laudando summo hujusce periodi artificio, et jure quidem, quum in animum sensim influat, et verissima ac gravissima verborum lenitate quasi modesto vultu placeat.

9. *A virtute donata*. Quæ quasi

esse videantur. Noli igitur in conservandis bonis viris[10] defatigari, non cupiditate præsertim, aut pravitate aliqua lapsis, sed opinione officii[11], stulta fortasse, certe non improba, et specie quadam reipublicæ. Non enim tua ulla culpa est, si te aliqui timuerunt : contraque summa laus, quod plerique minime timendum fuisse senserunt.

VII. Nunc vero venio[1] ad gravissimam querelam[2] et atrocissimam suspicionem tuam, quæ non tibi ipsi magis, quam quum omnibus civibus, tum maxime nobis, qui a te conservati sumus, providenda est. Quam etsi spero esse falsam, numquam tamen verbis extenuabo. Tua enim cautio nostra cautio[3] est : ut, si in alterutro peccandum sit, malim videri nimis timidus, quam parum prudens. Sed quisnam est iste tam demens? De tuisne[4]? tametsi qui magis sunt[5] tui,

jure mancipii possidemus, adeo ut nobis invitis eripi non possint.

10. *In conservandis bonis viris.* Erant enim non pauci, de quibus Cæsar nondum statuerat. Vide pro Ligar. 12, et Sueton. 75.

11. *Opinione officii.* Quod honestum arbitrabatur, et boni publici gratia.

VII. 1. *Nunc venio.* Orator jam alteram orationis partem, nec eam minimi momenti aggreditur. Cæsarem ita monet, ut vitæ suæ consulat, ut etiam quomodo illa sit utendum demonstret. Patriæ arbitro reparanda belli vulnera, restituenda judicia, revocanda fides, castiganda licentia, quæ undique invaluit. Non illi satis est infensos sibi vicisse; majus aliquid et nobilius opus superest, ut pacem et justam reipublicæ formam constituat, ut placidos et tranquillos dies tot victoriis imponat. In hanc partem totus incumbit orator, hæc tota eloquentiæ vi agitat et persequitur. Quæ si quis attente perpenderit, is certe, *Laharpe* auctore, dicet : « Siccine loquitur adulator aut servus? Immo virum audiamus patriæ utilitatum studiosum, ut Cæsaris virtutibus, ita reipublicæ justas laudes tribuentem; qui dum tyranno potentiæ usum gratulatur, eumdem admonet hanc esse legibus submittendam ».

2. *Querelam.* Querelarum causam, et suspicionis, quam provisurum, sive cui occursurum spondet se orator.

3. *Nostra cautio est.* Offendebat Faernum repetitio ejusdem vocabuli *cautio*; habet autem emphasin et elegantiam iteratio hæc, quam orator ponit in orationis luminibus. Orat. 39; Partit. orat. 15, et Quintil. I, 9, 3.

4. *De tuisne?* Tibi suspicio est.

5. *Sunt tui.* Non est credibile insidiatorem exstiturum inter eos qui in

quam quibus tu salutem insperantibus reddidisti? An ex eo numero, qui una tecum fuerunt? Non est credibilis[6] tantus in ullo furor, ut, quo duce omnia summa sit adeptus, hujus vitam non anteponat suæ. An, si tui nihil cogitant sceleris, cavendum est, ne quid inimici? Qui? omnes enim, qui fuerunt[7], aut sua pertinacia vitam amiserunt, aut tua misericordia retinuerunt: ut aut nulli supersint de inimicis[8], aut, qui superfuerunt[9], sint amicissimi.

Sed tamen, quum in animis hominum tantæ latebræ sint[10] et tanti recessus, augeamus sane suspicionem tuam; simul enim augebimus et[11] diligentiam. Nam quis est omnium tam ignarus rerum, tam rudis in republica, tam nihil umquam nec de sua, nec de communi salute cogitans, qui non intelligat, tua salute contineri suam, et ex unius tua vita pendere omnium? Equidem de te dies noctesque, ut debeo, cogitans, casus dumtaxat humanos, et incertos eventus valitudinis[12], et naturæ communis fragilitatem extimesco; doleoque, quum respublica immortalis esse debeat, eam in unius mortalis anima consistere. Si vero ad humanos casus, incertosque eventus valitudinis, sceleris etiam accedat insidiarumque consen-

bello partes tuas sunt sequuti; neque adeo ex iis quos olim infensos beneficiis obligavisti, ita ut nulli magis tibi sint obnoxii.

6. *Non est credibilis*. Ne Pompeianos in invidiam vocet, non tam de ipsis quam de Cæsarianis laborare videtur. Cæsari rationem indixit priores sibi devinciendi, scilicet beneficiis: sic ulcus Cæsaris leniter tractat, ejus suspicionem leniter refellens.

7. *Qui fuerunt*. Inimici.

8. *De inimicis*. Hæc duo verba subaudienda censet Patricius.

9. *Superfuerunt*. Lambinus, Ern. probante, *supersunt*. J. V. L.

10. *Tantæ latebræ sint*. Prima ad Quintum fratrem epistola: «Uniuscujusque natura, frons, oculi, vultus, persæpe mentiuntur, oratio vero sæpissime».

11. *Et diligentiam*. Cautionem in vitandis periculis.

12. *Incertos eventus valitudinis*. Delenda censet Weisk. quasi glossatoris manu interposita. Qua ratione non video. Inferius enim iterata novam vim habent.

sio, quem deum[13], si cupiat, opitulari posse reipublicæ credamus?

VIII. Omnia sunt excitanda tibi[1], C. Cæsar, uni, quæ jacere sentis, belli ipsius impetu, quod necesse fuit, perculsa atque prostrata: constituenda[2] judicia, revocanda fides[3], comprimendæ libidines[4], propaganda soboles[5]; omnia, quæ dilapsa jam defluxerunt, severis legibus vincienda sunt. Non fuit recusandum in tanto civili bello, tantoque animorum ardore et armorum, quin quassata respublica, quicumque belli eventus fuisset, multa perderet et ornamenta dignitatis, et præsidia stabilitatis suæ; multaque uterque dux faceret armatus, quæ idem togatus fieri prohibuisset. Quæ quidem tibi[6] nunc omnia belli vulnera

13. *Quem deum.* Impie loquutum hoc in loco oratorem declarat Wolf. qui adeat, si velit, ipsum Ciceronem in Maniliana, Horatium, Virgilium; non ad unum hunc auctorem pertinere crimen hoc delicatus censor compertum habebit.

VIII. 1. *Omnia sunt excitanda tibi.* Quæ sint Cæsaris officia docet; et hæc est pars orationis præcipua.

2. *Constituenda judicia.* Nempe inter arma siluerant leges. Quomodo constituerit Cæsar judicia, vide Tranquillum in Julio, cap. 41, et Dion. lib. XLIII.

3. *Revocanda fides.* Cicero secundo Officiorum: «Nulla res vehementius rempublicam continet quam fides, quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum». Vide Sueton. cap. 42.

4. *Comprimendæ libidines.* Sallust. de republica ordinanda: «Neque quisquam te ad crudeles pœnas, aut acerba judicia invocat, quibus civitas vastatur magis, quam corrigitur, sed ut pravas artes malasque libidines ab juventute prohibeas, etc.» Et sane Lucanus, Petronius et alii maximam bellorum civilium partem ad luxum et libidinem retulerunt.

5. *Propaganda soboles.* Diu multumque non Cæsari solum, sed etiam Augusto cum profligatis hominum moribus luctandum fuit, ut cives suos ad veras legitimasque nuptias, et propagationem sobolis educationemque liberorum inducerent. Vide Dionem lib. XLIII, et Tranquillum in Julio, c. 42, necnon in Octavio, cap. 34. Ex hoc propagandæ sobolis studio natum jus trium liberorum, quod quanta privilegia contineret, liquet e literis Plinii et Trajani ultro citroque missis, et ex eo quod post mortem Drusi, ut Dio narrat l. LV: «Livia autem in solatium et statuis donata est, et in earum numerum relata est, quæ ter peperissent».

6. *Quæ quidem tibi.* Lambini MSS, «quæ tibi quidem omnia belli vulnera sananda sunt». *Sananda* est etiam in

curanda sunt, quibus præter te mederi nemo [7] potest.

Itaque illam tuam præclarissimam [8] et sapientissimam vocem invitus audivi : « Satis diu [9] vel naturæ vixi, vel gloriæ [10] ». Satis, si ita vis, naturæ [11] fortasse; addo etiam, si placet, gloriæ : at, quod maximum est, patriæ certe parum. Quare omitte, quæso, istam doctorum hominum in contemnenda morte prudentiam : noli nostro periculo sapiens esse [12]. Sæpe enim venit ad aures meas, te idem istud [13] nimis crebro dicere, satis te tibi vixisse. Credo : sed tum id audirem, si tibi soli viveres, aut si tibi etiam soli natus esses. Nunc, quum omnium salutem civium cunctamque rempublicam res tuæ gestæ complexæ sint, tantum abes a perfectione maximorum [14] operum, ut fundamenta, quæ cogitas, nondum jeceris. Hic tu modum tuæ vitæ, non salute reipublicæ, sed æquitate animi [15] definies?

Erfurt. Dresd. Franc. utroque et editionibus vetustioribus. Nescit Grævius cur posteriores editores neglexerint.

7. *Mederi nemo*. Sallustius ad Cæsarem de rep. ordinanda : « Namque aut tu mederi potes, aut omittenda est cura omnibus ». Quod Cato prius censuerat de Cn. Pompeio.

8. *Tuam præclarissimam*. Nobilissimam vocem.

9. Sic Græv. Lallem. al. Olim editum fuit, « Satis te diu vel naturæ vixisse, vel gloriæ ». J. V. L.

10. *Gloriæ*. Apparet ex hac oratoris digressione admirabili, Cæsarem aliquando vel propter valitudinem minus prosperam, vel propter insidias undique imminentes, vitæ fuisse pertæsum, sicut Suetonius in ejusdem vita scriptum reliquit : « Alii ferunt dicere solitum, non tam sua quam reip. interesse, uti salvus esset; se jam pridem potentiæ gloriæque abunde adeptum; remp. si quid sibi eveniret, neque quietam fore et aliquanto deteriore conditione civilia bella subituram, etc. » Cap. 86.

11. *Naturæ fortasse*. Ad quartum et quinquagesimum annum pervenerat.

12. *Sapiens esse*. Stoicorum more philosophari.

13. Weisk. edidit e conjectura, « te item istud ». Non eleganter. J. V. L.

14. Ed. Waldarf. *majorum*.

15. *Æquitate animi*. Intelligitur hoc loco ab oratore tranquillitas quædam et tenor animi ad omnem fortunæ eventum ita comparati, ut neque adversis se demittat, et obrui se patiatur, neque rebus secundis insolescat; qualis fuit in Socrate, quem eodem semper vultu fuisse tradunt, quemcumque casum fors obtulisset. Nonnulli hoc in loco hæserunt.

Quid, si istud ne gloriæ quidem tuæ satis est, cujus te esse avidissimum, quamvis sis sapiens, non negabis? Parumne igitur, inquies, magnam gloriam[16] relinquemus? Immo vero aliis, quamvis multis, satis; tibi uni parum. Quidquid enim est, quamvis amplum sit, id certe parum est tum, quum est aliquid amplius. Quod si rerum tuarum immortalium, C. Cæsar, hic exitus futurus fuit, ut, devictis adversariis, rempublicam in eo statu relinqueres, in quo nunc est: vide, quæso, ne tua divina virtus admirationis plus sit habitura, quam gloriæ; siquidem gloria est[17] illustris ac pervagata multorum et magnorum, vel in suos, vel in patriam, vel in omne genus hominum, fama meritorum.

IX. Hæc igitur tibi reliqua pars est; hic restat actus[1]; in hoc elaborandum est, ut rempublicam constituas, eaque tu in primis cum summa tranquillitate et otio perfruare : tum te, si voles, quum et patriæ, quod debes, solveris, et naturam ipsam expleveris satietate vivendi, satis diu vixisse dicito. Quid est enim omnino hoc ipsum diu, in quo est aliquod extremum; quod quum venerit, omnis voluptas præ-

16. *Parumne...magnam gloriam.* Occurrit tacitæ objectioni, ne quum Cæsarem gloriæ parum vixisse dicit, res ab eo gestas extenuare videatur, et mira prudentia ex eo ipso, quod non satis magnam gloriam Cæsar adhuc consequutus fuerit, ejus dignitatem et excellentiam mire exaggerat.

17. *Siquidem gloria est.* Mire locum hunc ad tollendam omnem offensionem claudit orator, nobili gloriæ definitione, non eam esse demonstrans quæ tantum ad res bellicas pertinet, et admirationem magis quam veram laudem habet, sed eam quæ grato hominum animo freta maximis meritis humanum genus complectitur. Quæ sane definitio non minus oratore digna est, quam summo philosopho et patriæ parente.

IX. 1. *Hic restat actus.* Sic ad Quintum fratrem, I, 1 : « Illud te ad extremum et oro et hortor, ut, tamquam poetæ boni, et actores industrii solent, sic tu in extrema parte, et conclusione muneris, ac negotii tui diligentissimus sis, ut hic tertius annus imperii tui, tamquam tertius actus, perfectissimus atque ornatissimus fuisse videatur ».

terita pro nihilo est, quia postea nulla futura sit? Quamquam iste tuus animus numquam his angustiis, quas natura nobis ad vivendum dedit, contentus fuit, semperque immortalitatis amore flagravit[2]. Nec vero hæc tua vita ducenda[3] est, quæ corpore et spiritu continetur. Illa, inquam, illa vita est tua[4], quæ vigebit memoria sæculorum omnium, quam posteritas alet, quam ipsa æternitas semper tuebitur[5]. Huic tu inservias, huic te ostentes, oportet: quæ quidem, quæ miretur, jam pridem multa habet; nunc etiam, quæ laudet, exspectat[6].

Obstupescent posteri certe imperia, provincias, Rhenum[7], Oceanum, Nilum, pugnas innumerabiles, incredibiles victorias, monumenta, munera[8], triumphos audientes et legentes tuos. Sed, nisi hæc urbs stabilita tuis consiliis et institutis erit, vagabitur modo

2. *Immortalitatis amore flagravit.* Cicero de more gloriam sempiternam, virtute partam, cum sempiterna vita conjungit mortem sequutura: hanc e Socraticorum libris haustam doctrinam maxime in Tusculanis expressit, I, 30 sqq. Somn. Scipionis, 8, 9; pro Arch. II, 12; Planc. 37; Balb. 21; Phil. XIV, 12.

3. *Ducenda.* Recepit *dicenda* Wolf. videlicet ut censuram peragenti facilius sit. — *Continetur.* Vita humana consistit in corpore (seu corporis exsistentia, ut dicunt) et spiritu (seu in non interrupto spiritus ducti et redditi motu), ut ea duret, donec integrum cum spiritu duret corpus.

4. Immo, Ernest. suadente, « Illa, illa, inquam, vita est tua ». Multi etiam addunt *Cæsar.* J. V. L.

5. *Tuebitur.* Male olim *intuebitur.*

6. *Exspectat.* Audax et sane consulari digna vox, et quæ objectam Ciceroni adulationem refellat; etenim ad hanc diem quid gesserat Cæsar, propter quod diligere, colere, benivolentia complecti (quæ omnia in gloria, ut supra demonstravit orator, continentur) eum possent homines? Ecquo alio quam latronis jure oppressam civium libertatem sustulerat? Quæ si orator gravi, sed modesta oratione dictatoris animo admota voluit, non subtilius propositum attingere potuit; quum ea quæ duriora videantur, statim corrigat, monitusque Cæsar non possit succensere.

7. *Rhenum.* Germanos a te victos. — *Oceanum.* Britannos. — *Nilum.* Alexandrinos. — *Monumenta.* A te exstructa. — *Munera.* Triumphos a te peractos et ludis magnificentissimis exornatos.

8. Codd. nonnulli *monumenta innumera.* Servant edd. multæ, et defendit B. Weisk.

nomen tuum longe atque late, sedem stabilem et domicilium certum non habebit. Erit inter eos etiam, qui nascentur, sicut inter nos fuit, magna dissensio, quum alii laudibus ad cælum res tuas gestas efferent, alii fortasse aliquid requirent[9], idque vel maximum, nisi belli civilis incendium salute patriæ restinxeris; ut illud fati fuisse videatur, hoc consilii. Servi igitur iis etiam judicibus, qui multis post sæculis de te judicabunt, et quidem haud scio, an incorruptius[10], quam nos. Nam et sine amore, et sine cupiditate[11], et rursus sine odio, et sine invidia judicabunt. Id autem etiam si tunc ad te, ut quidam falso putant[12], non pertinebit, nunc certe pertinet, esse te talem, ut tuas laudes obscuratura nulla umquam sit oblivio.

X. Diversæ voluntates civium fuerunt, distractæque sententiæ. Non enim consiliis solum et studiis, sed armis etiam et castris dissidebamus. Erat autem obs-

9. *Aliquid requirent.* Qua prudentia animi sui sensum evolvit, quasi diceret: Plurimi certe te non servandæ reipublicæ, sed ambitionis causa Pompeio bellum intulisse contendent, nisi reipsa stabilieris rempublicam, et hanc suspicionem salute patriæ absterseris. Non abludit locus ille Sallustii orat. 2 ad Cæsarem de republica ordinanda, ubi patriam ita loquentem inducit: « Tametsi domi militiæque præclara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis fortibus æqualis est; si vero urbem amplissimo nomine et maximo imperio prope jam ab occasu restitueris, quis te clarior? quis major in terris fuerit? quippe si morbo jam, aut fato huic imperio secus accidat, cui dubium est, quin per orbem terrarum vastitas, bella, cædes oriantur? quod si tibi bona libido fuerit, patriæ, parentibus gratificandi, postero tempore republica restituta, super omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vita clarior erit; nam vivos interdum fortuna, sæpe invidia fatigat; ubi anima naturæ cessit, demptis obtrectatoribus, ipsa se virtus magis magisque extollit ».

10. *An incorruptius.* Eadem fere ad Quintum fratrem: « Non est tibi his solis utendum existimationibus ac judiciis, qui nunc sunt hominum; sed iis etiam qui futuri sunt; quamquam illorum erit verius judicium obtrectatione et malivolentia liberatum ».

11. *Sine cupiditate.* Id est, sine studio partium.

12. *Ut quidam falso putant.* Mori cum corpore animam credentes. Hanc opinionem Cæsar emiserat, quum de sociis Catilinæ puniendis egerat. Cf. Cic. Catil. IV, 4, et Sallust. Bell. Civ. 51. Weisk. ejicit *falso.*

curitas[1] quædam, erat certamen inter clarissimos duces : multi dubitabant, quid optimum esset; multi, quid sibi expediret; multi, quid deceret; nonnulli etiam, quid liceret. Perfuncta respublica est hoc misero fatalique bello[2] : vicit is, qui non fortuna inflammaret[3] odium suum, sed bonitate leniret; nec qui omnes, quibus iratus esset, eosdem etiam exsilio, aut morte dignos judicaret. Arma ab aliis posita, ab[4] aliis erepta sunt. Ingratus est injustusque[5] civis, qui, armorum periculo liberatus, animum tamen retinet armatum : ut etiam ille sit melior, qui in acie cecidit, qui in causa animam profudit[6]; quæ enim pertinacia quibusdam, eadem aliis constantia videri potest.

Sed jam omnis fracta dissensio est armis, et exstincta æquitate victoris : restat, ut omnes unum velint, qui modo habent aliquid non solum sapientiæ, sed etiam sanitatis[7]. Nisi te, C. Cæsar, salvo, et in ista sententia, qua quum antea, tum hodie vel maxime usus es, manente, salvi esse non possumus. Quare omnes te, qui hæc salva esse volumus, et hortamur,

X. 1. *Obscuritas.* Quid reipublicæ conduceret; unde jus et verum staret. Confer in eamdem sententiam orat. pro Ligar. cap. 6.

2. *Fatalique bello.* Excusandi causa Cæsaris, bellum civile fato et cuidam necessitati tribuit.

3. *Non fortuna inflammaret.* Qui non efferretur felici rerum successu, et insolenti victoria subnixus, ea in victos abuteretur.

4. Græv. damnat *ab;* retinent omnes Aug. Maii codices. Sunt etiam exempla Cluent. 28; Verr. III, 48; Vatin. 12, etc.

5. *Ingrat. est injustusque.* Ingratus est adversus Cæsarem, cui salutem debet; injustus, quia non jam lacessitus alteri vim inferre quærit.

6. *In c. a. prof.* In defendenda sua causa vitæ periculum arcessivit, mortem oppetivit. Wormius de Catone hic agi putat, nec scio an vere, utcumque ingeniose; et orator noster optandum esset ut clarius dixisset.

7. *Sanitatis.* Omnes cives conspirent, non modo qui majore quadam prudentia instructi clare cernunt quid e republica sit, sed etiam minus intelligentes aut etiam Cæsari aliquid succensentes, modo ne ita obtusi sint, ut mente capti videantur.

et obsecramus, ut vitæ, ut saluti tuæ consulas; omnesque tibi (ut pro aliis etiam loquar, quod de me ipse sentio), quoniam subesse aliquid putas, quod cavendum sit, non modo excubias et custodias, sed etiam laterum nostrorum oppositus[8] et corporum pollicemur.

XI. Sed, unde est orsa[1], in eodem terminetur oratio. Maximas tibi omnes gratias agimus, C. Cæsar; majores etiam habemus. Nam omnes idem sentiunt; quod ex omnium precibus et lacrymis[2] sentire potuisti. Sed quia non est stantibus[3] omnibus necesse dicere, a me certe dici volunt: cui necesse est quodammodo, et quod volunt, et quod decet, et quod, M. Marcello a te huic ordini, populoque romano, et reipublicæ reddito, præcipue id a me fieri debere intelligo[4]. Nam lætari omnes, non ut de unius solum, sed ut de communi omnium salute, sentio: quod autem[5] summæ benivolentiæ est, quæ mea erga illum

8. *Laterum nostrorum oppositus.* Verba hæc quibus Cicero se corpus Cæsaris interfectoribus, si qui forent, oppositurum declarat, ita accepit Wolfius quasi stipatores e senatu et equitibus offerat orator. Falsum eum omnino habuit tempus quo oratio dicta est; nempe non multo post Cæsaris reditum ex Africano bello, quo anno nihildum ad constituendam remp. actum erat, et adhuc milites corporis custodes habebat.

XI. 1. *Unde est orsa.* Ad primum hujusce orationis propositum redeamus, quæ de gratiis tibi agendis habita est.

2. *Lacrymis.* Quibus te Marcelli veniam rogavere. Miratur lacrymas Wolfius, sed idem tamen Cicero pro Sext. 11: « Erat eodem tempore senatus in æde Concordiæ..... quum flens universus ordo cincinnatum consulem orabat ». Et pro Plancio, cap. 31, gravibus viris magnam vim lacrymarum cum singultu tribuit.

3. *Non est stantibus.* Edd. princ. *astantibus.* Corruptum locum censent Wolfius et B. Weiskius; cujus tamen sensum facile assequaris: quum non sit necesse omnes stare et loqui, me interprete sunt usi; et mihi parere fuit necesse, quia volunt, quia decet, et quia Marcello patriæ restituto hoc me munus præcipue spectat.

4. Vett. edd. habent *fieri intelligo.* Al. multæ, *fieri debere :* unde Ernest. legendum putat e Lamb. MSS, *id a me deberi.* J. V. L.

5. *Q. autem.* Quia dubia M. Marcelli salute summam erga eum benivolentiam, sollicitudinem et curam declaravi, qua vix fratri ejus cederem;

omnibus semper nota fuit, ut vix C. Marcello, optimo et amantissimo fratri, præter eum quidem cederem nemini; quum id sollicitudine, cura, labore tamdiu præstiterim, quamdiu est de illius salute dubitatum; certe hoc tempore, magnis curis, molestiis, doloribus liberatus, præstare debeo. Itaque, C. Cæsar, sic tibi gratias ago[6], ut omnibus me rebus a te non conservato solum, sed etiam ornato, tamen ad tua innumerabilia in me unum merita, quod fieri jam posse non arbitrabar, maximus hoc tuo facto cumulus accesserit[7].

certe etiam nunc mihi constare, et istis molestiis levatus, summam illam benivolentiam læta gratiarum actione declarare debeo.

6. *Sic tibi gratias ago.* Nunc non senatorum, sed suo nomine, gratias agit orator, quasi non magis Marcello quam sibi præstantissimum beneficium sit tributum. Hac sententia egregium suum opus concludit, et nobilissimum amicitiæ monumentum pulchro gratissimi animi sensu absolvit.

7. *Cumulus accesserit.* Nec ea oratorie dicta, sed animo expressa, si modo eidem Ciceroni ad Sulpicium scribenti fidem adhibuerimus. « Ita mihi pulcher hic dies visus est, ut speciem aliquam viderer videre, quasi reviviscentis reipublicæ ». Ad Div. IV, 4.

M. TULLII CICERONIS

ORATIO

PRO Q. LIGARIO

ARGUMENTUM.

Ann. U. C. 703, C. Considius Longus ex lege Pompeia et senatusconsulto Africam provinciam pro prætore obtinuit, ex qua quum decederet, Q. Ligarium legatum suum ei præfecit. Anno sequente quum subito bellum civile inter Cæsarem et Pompeium exarsisset, Ligarius domum spectans, et ad suos redire cupiens, etsi eum cives et reliqui provinciales, qui Pompeii partibus favebant, ducem habere volebant, nullo se negotio implicari passus est. Interim Attius Varus, qui prætor ann. U. 702 Africam obtinuerat, Uticam venit; is delatum ad se imperium cupide arripuit. Quæ quum geruntur L. Ælius Tubero ex SC. in provinciam venit, a Varo jam occupatam. (Cæs. de Bell. Civ. lib. I, cap. 30.) Exclusus igitur una cum filio Q. se in Macedoniam ad Pompeium contulit. Ligarius in Africa permansit; Pompeianis autem in Africa devictis, quum Cæsar, iratior iis, qui bellum illud pertinacius continuassent, vitam tamen, Adrumeto capto, Ligario concessisset (de Bello Afr. cap. 89), exsul ibi vixit, nec ausus est in Italiam redire. Attamen pro ejus salute fratres et propinqui Cæsari supplicare non desistebant. Exeunte autem ann. U. 707, Q. Ælius Tubero, Cæsaris clementia una cum patre restitutus, Ligarium absentem apud Cæsarem accusavit, quod in Africa fuisset. Eum hac oratione in foro habita Cicero defendit.

In exordio fatetur Ligarium belli illius tempore in Africa fuisse, sed si hoc delictum sit id esse ei cum Tuberone ejusque patre commune. Duo autem tempora carere crimine, unum quum sit legatus in Africam profectus, alterum quum efflagitatus a provincia præpositus sit Africæ; tertium autem, quo post adventum Vari in Africa restiterit, necessitatis crimen esse non voluntatis, cap. 1-3. In quo Cicero suam ipsius et Tuberonis rationem cum Ligarii conditione comparat; quibus quum Cæsar multo majores causas irascendi habuerit, et tamen ignoverit, mirum esse eum a Tuberone accusari, qui multo meliorem causam quam accusator habeat, cap. 4. Præterea quum Ligarius jam in exsilio sit, hanc accusationem eam vim habere videri,

non ut Q. Ligarius condemnetur, sed ut necetur. Quam crudelitatem graviter reprehendit, ac si hanc Tubero a se alienam dicat, satis durum esse, si postulet ne Ligario ignoscatur, cap. 5. Et quod Tubero dixerat se velle de Q. Ligarii scelere dicere, negat Cicero causam eorum, qui cum Pompeio contra Cæsarem steterint, scelus appellandam esse, cap. 6. Deinde Ligarii causam cum Tuberonis comparat, et hanc illa multo graviorem fuisse ostendit, cap. 7-9. Postremo se in hac causa apud Cæsarem non ut ad judicem agere, sed ut ad parentem loqui, ad clementiam ejus confugere, et ut Ligario ignoscat orare, cap. 10. In quo simul illud confirmat, Cæsarem in Q. Ligario conservando, omnibus Sabinis, T. Broccho Ligarii avunculo ejusque filio, in primis autem duobus Ligarii fratribus, denique multis equitibus romanis gratissimum esse facturum, cap. 11. Postremo rogat, ut in Ligario restituendo eadem bonitate et misericordia utatur, quam nuper in Marcello senatus precibus concedendo ostenderit. Nihil enim nec fortunam ejus habere majus, quam ut possit, nec naturam melius quam ut velit, quam plurimos conservare, cap. 12.

Hac oratione Cæsar victus Q. Ligario ignovit, qui tamen hujus beneficii immemor postea cum ceteris in eum conjuravit (Appian. de B. C. lib. II, cap. 113); deinde vero (ibid. IV, 22) proscriptus una cum altero fratre periit.

Ceterum Tuberonis in Ligarium oratio Quintiliani ætate exstitit, qui eam cum Ciceronis oratione utiliter comparari censet, X, 1, 23. Eamque ab ipso lectam esse hic locus confirmat, XI, 1, 80, ubi « Tubero, inquit, juvenem se patri hæsisse, illum a senatu missum, non ad bellum, sed ad frumentum coemendum ait, ut primum licuerit, a partibus recessisse, Ligarium et perseverasse, et non pro Cn. Pompeio, inter quem et Cæsarem dignitatis fuerit contentio, quum salvam uterque rempublicam vellet, sed pro Juba atque Afris inimicissimis populo romano stetisse ».

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO Q. LIGARIO.

ORATIO PRIMA ET QUADRAGESIMA.

I. Novum crimen [1], C. Cæsar, et ante hunc diem inauditum, propinquus meus ad te Q. Tubero [2] detulit, Q. Ligarium in Africa fuisse [3]: idque C. [4] Pansa, præstanti vir ingenio, fretus fortasse ea familiaritate, quæ est ei tecum, ausus est [5] confiteri. Itaque, quo me vertam, nescio. Paratus enim veneram, quum tu

I. 1. *Novum crimen.* Exordium illud ironia conditum est, ut infirmaretur Tuberonis accusatio, qui hoc unum afferebat, Ligarium scilicet bellum in Africa gessisse. Vidit hoc artificium Quintilianus, lib. IX, 2. Multi tamen non sic interpretantur; Trapezuntiusque eos irridet, qui ironiam ibi deprehenderunt, et ipse quidem gravissime errat.

2. *Q. Tubero.* Non plane liquet, quæ fuerit Ciceronem inter et Tuberonem affinitas; scholiastes vetus, eum Ciceronis sororem conjugem habuisse arbitratur. Proinde orator erat; sed quum hac causa fuisset a Cicerone omnino victus, ita eloquentiæ laudem se adepturum desperavit, ut ad jus civile totum se contulerit.

3. *Fuisse.* Non inconsulto hoc verbo utitur; sic enim belli memoriam non revocat, ne Cæsarem offendat.

4. *C. Pansa.* Amicissimus ille Cæsari et Ciceroni fuit. Contra M. Antonium circa Mutinam pugnans, vulnus accepit; quo post aliquot dies interiit.

5. *Ausus est.* Quasi non confiteri ausus esset, nisi tua cum eo familiaritas animum ei dedisset. Perspicua hic est ironia.

id neque per te scires, neque audire aliunde potuisses[6], ut ignoratione tua ad hominis miseri salutem abuterer. Sed quoniam diligentia inimici investigatum est id, quod latebat, confitendum est, ut opinor, præsertim quum meus necessarius, C. Pansa, fecerit, ut id jam integrum non esset[7]; omissaque controversia, omnis oratio ad misericordiam tuam[8] conferenda est, qua plurimi sunt conservati, quum a te non liberationem culpæ, sed errati veniam impetravissent.

Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum, confitentem reum; sed tamen hoc[9] confitentem, se in ea parte fuisse, qua te, Tubero[10], qua virum omni laude dignum, patrem tuum. Itaque prius de vestro delicto[11] confiteamini necesse est, quam Ligarii ullam culpam reprehendatis.

Q. enim[12] Ligarius, quum esset[13] nulla belli suspicio, legatus in Africam cum C. Considio profectus est[14]: qua in legatione et civibus, et sociis ita se probavit, ut decedens Considius provincia satisfacere hominibus non posset, si quemquam alium provin-

6. *Aliunde potuisses.* Verbis illis ostendit non tam atrox esse Ligarii scelus, quum fuerit necessaria accusatoris indagatio, ut Cæsari innotuerit.

7. *Integrum non esset.* Hoc mihi non jam liceret.

8. *Misericordiam tuam.* Hic exponit quam rationem Ligarii defendendi sit habiturus.

9. Al. *ita.* J. V. L.

10. *Qua te, Tubero.* Plane absurdum erat Tuberoni Ligarium in judicium protrahere: nam et ipse verbis suis refellebatur. Nam si scelus est in Africa Ligarium fuisse, hoc commune cum te et patre tuo habet; itaque a te non debet accusari; sin contra non scelus est, in judicium protrahi eum non oportuit. Peccaverant quoque gravius Tubero ac pater, nam in Africa sponte sua remanserant.

11. *Delicto.* Tuberonis verbis utitur, qui facinus suum delictum, Ligarii autem culpam vocabat.

12. Al. *igitur.* J. V. L.

13. Al. habent, *esset adhuc.* J.V. L.

14. *Profectus est.* Incipit Ligarium culpa liberare, qui profectus in Africam fuerit, non ut ejus accusator Tubero, quum civile bellum fuisset exortum, sed quum civilis discordiæ nulla adhuc esset suspicio.

ciæ præfecisset[15]. Itaque Q. Ligarius, quum diu recusans nihil profecisset, provinciam accepit invitus: cui sic præfuit in pace, ut et civibus, et sociis gratissima esset ejus integritas et fides.

Bellum subito exarsit; quod, qui erant in Africa, ante audierunt geri, quam parari. Quo audito, partim cupiditate inconsiderata, partim cæco quodam timore, primo salutis, post etiam studii sui quærebant aliquem ducem[16]: quum Ligarius domum spectans, et ad suos redire cupiens, nullo se implicari negotio passus est. Interim P. Attius Varus[17], qui prætor Africam obtinuerat, Uticam venit: ad eum statim concursum est. Atque ille non mediocri cupiditate arripuit imperium[18], si illud imperium esse potuit, quod ad privatum clamore multitudinis imperitæ, nullo publico consilio[19] deferebatur. Itaque Ligarius, qui omne tale negotium cuperet effugere, paullum adventu Vari conquievit.

II. Adhuc, C. Cæsar, Q. Ligarius omni culpa[1] vacat. Domo est egressus non modo nullum ad bellum, sed ne ad minimam quidem suspicionem belli[2]: legatus in pace profectus, in provincia pacatissima ita se ges-

15. *Præfecisset.* Proconsules, si antequam veniret eorum successor, e provincia decederent, quæstorem aut unum e legatis cum imperio relinquebant.

16. *Studii sui quærebant aliquem ducem.* In Pompeium scilicet, quia, victo Cn. Domitio, res Africæ olim composuerat.

17. *P. Attius Varus.* Attius Varus, tum privatus, amissis suis ad Auximum cohortibus, fuga in Africam venit, eamque occupavit; quam paucis ante annis prætor obtinuerat.

18. *Arripuit imperium.* Sibi enim administrandæ Africæ potestatem vindicavit.

19. *Publico consilio.* Ligarius enim Africam ex senatusconsulto regendam habuerat, sed tardius venit, nam Varus eam sub ditione tenebat sua.

II. 1. *Culpa vacat.* Nihil ei vitio verti potest, quum et in provinciam nulla belli suspicione iverit, et remanserit invitus; et quum dux quæreretur, nullo se tamen implicari negotio sit passus.

2. Sic Quintil. IV, 2, 110; qui tamen habet, IV, 2, 51, *belli suspicionem.* J. V. L.

sit, ut ei pacem esse expediret[3]. Profectio certe animum tuum non debet offendere. Num igitur remansio? Multo minus. Nam profectio voluntatem habuit non turpem[4], remansio etiam necessitatem honestam[5]. Ergo hæc duo tempora[6] carent crimine: unum, quum est legatus profectus; alterum, quum, efflagitatus a provincia, præpositus Africæ est.

Tertium est tempus, quo post adventum Vari in Africa restitit. Quod si est criminosum, necessitatis[7] crimen est, non voluntatis. An ille, si potuisset illinc ullo modo evadere, Uticæ potius, quam Romæ; cum P. Attio, quam cum concordissimis fratribus; cum alienis esse, quam cum suis maluisset? Quum ipsa legatio[8] plena desiderii ac sollicitudinis fuisset propter incredibilem quemdam fratrum amorem, hic æquo animo esse potuit belli discidio distractus a fratribus?

Nullum igitur habes[9], Cæsar, adhuc in Q. Ligario signum alienæ a te voluntatis: cujus ego causam, animadverte, quæso, qua fide defendam, quum prodo meam[10]. O clementiam admirabilem[11], atque omni

3. *Esse expediret.* Ex præteritis omnino patet, qua de causa Ligarius belli civilis studio teneri nullo modo debuerit, qui pacis artibus sociorum et Romanorum animos sibi conciliaverat.

4. *Non turpem.* Nam nullo modo fuit umquam turpe, velle legatum in provinciam proficisci.

5. *Honestam.* Remanserat in provincia, non sponte sua, sed jubente Considio, et quum recusans nihil profecisset; atque honestum sane illi fuit omnium votis efflagitari.

6. *Hæc duo tempora.* Primum est quo Roma profectus est; secundum quo in Africa remansit.

7. *Necessitatis.* Quia sic bello deprehensus est et circumventus, ut tuto a partibus discedere nequiverit.

8. *Quum ipsa legatio.* Quum molesta et gravis ei fuisset hujus provinciæ administratio, quia fratrum suorum congressu careret. Tres erant cum Quinto Ligarii.

9. *Nullum igitur habes.* Conjunctim verbis illis tria tempora concludit, quibus nihil a Ligario contra Cæsarem fuit admissum.

10. *Prodo meam.* Causam enim prodere videor propriam, quum in ea voluntate me fuisse fateor, qua Ligarium fuisse nego.

11. *O clementiam admirabilem.* Nihil est mirabilius, quam quum Cicero negat Ligarium contra Cæsarem

laude, prædicatione, literis, monumentisque decorandam! M. Cicero apud te defendit, alium in ea voluntate non fuisse, in qua se ipsum confitetur fuisse; nec tuas tacitas cogitationes extimescit; nec, quid tibi, de alio audienti, de se ipso occurrat[12], reformidat.

III. Vide, quam non reformidem; vide, quanta lux liberalitatis et sapientiæ tuæ mihi apud te dicenti oboriatur. Quantum potero, voce contendam, ut populus hoc romanus exaudiat. Suscepto bello, Cæsar, gesto etiam ex magna parte, nulla vi coactus[1], judicio ac voluntate ad ea arma profectus sum, quæ erant sumpta contra te. Apud quem igitur hoc dico? Nempe apud eum, qui, quum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, reipublicæ reddidit; qui ad me ex[2] Ægypto literas misit, ut essem idem, qui fuissem; qui, quum ipse imperator in toto imperio populi romani unus esset, esse me alterum[3] passus est; a quo, hoc ipso C. Pansa mihi nuntium perferente, concessos fasces laureatos[4] tenui, quoad tenendos putavi; qui mihi tum denique se salutem putavit dare, si eam nullis spoliatam ornamentis dedisset.

arma gessisse, et se unum e partibus Cæsari adversis profitetur. Qua arte culpam suam exaggerat! Hoc modo quæ de Ligario prædicat majorem vim obtinent; et hoc modo sibi vindicat Tuberonis accusandi jus ac potestatem.

12. *De se ipso occurrat.* In mentem veniat me quoque tuam improbavisse causam.

III. 1. *Nulla vi coactus.* Non enim Pompeium sequutus est statim Cicero; sed partes ejus amplexus est, quum Italiam reliquit. Non ad Pharsaliam pugnavit, nam valitudine oppressus ad Dyrrachium remanserat.

2. *Ex Ægypto.* Cæsar enim post Pharsalicam victoriam Ægyptum petiit, ibique per novem menses remansit, ut bellum Alexandrinum componeret.

3. *Me alterum.* Imperatorem scilicet, quum mihi potestatem fasces retinendi literis suis fecerit.

4. *Fasces laureatos.* Cicero ex quo Ciliciam reliquerat, ubi imperator a militibus fuerat salutatus, adhuc non Romam venerat; itaque de more laureatos fasces servaverat. Et nomen et fasces ei Cæsar literis suis conces-

Vide, quæso, Tubero[5], ut, qui de meo facto non dubitem dicere, de Ligario non audeam confiteri. Atque hæc propterea de me dixi, ut mihi Tubero, quum de se eadem dicerem, ignosceret : cujus ego industriæ gloriæque faveo, vel propter propinquam cognationem, vel quod ejus ingenio studiisque delector, vel quod laudem adolescentis propinqui[6] existimo etiam ad meum aliquem fructum redundare[7].

Sed hoc quæro, quis putet esse crimen, fuisse in Africa Ligarium? Nempe is, qui et ipse in eadem Africa esse voluit, et prohibitum se a Ligario queritur, et certe contra ipsum Cæsarem est congressus[8] armatus. Quid enim, Tubero[9], destrictus ille tuus in acie Pharsalica gladius agebat? cujus latus ille mucro petebat? qui sensus erat armorum tuorum? quæ tua mens? oculi? manus? ardor animi? quid cupiebas? quid optabas[10]? Nimis urgeo : commoveri videtur adolesçens : ad me revertar. Iisdem in armis fui[11].

serat. Quæ Cicero omnia post reditum suum deposuit, mense octobri, ann. 707, quarto demum anno postquam ea acceperat.

5. *Vide, quæso, Tubero.* Sensus est, Vide, Tubero, an verisimile sit, non audere de Ligario confiteri, quod de me palam dicere non dubitem?

6. *Adolescentis propinqui.* Quum eadem ac ego sit gente, mihi aliquid e gloria ejus redundaturum puto.

7. *Redundare.* Hæc omnia Ciceronem quodammodo ad asperiora quæ sequentur producunt. Nam quum Tuberonem his laudibus celebrat, indicat omnino se æqui studio ad eum accusandum protrahi.

8. *Congressus.* Ad pugnam Pharsalicam, cui Ligarius non adfuerat.

9. Ter Quintil. VIII, 4, 27; VIII, 6, 12; IX, 2, 7, hunc locum sic laudat, « Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus, etc. » J. V. L.

10. *Quid optabas?* Nihil est vividius, nihil mirabili magis arte compositum et ordinatum quam locus ille. Ab omnibus fuit celebratus, qui de Cicerone dixerunt. Sed quæ omnia de eo prolata sunt, mihi quidem absona videntur: nam verba illa satis per se commendantur; et quum commentariorum fabricatores hic admonent nos, Romanos punctim ferire hostes consuevisse, et alia hujusmodi, nonne vim omnem diluunt, his vanis et futilibus argumentis? Quidquid est, adeo hac orationis parte Cæsar fuit commotus, ut libellos quos tenebat, quibusque Ligarium condemnabat, manu emiserit, quasi se victum eloquentia profiteretur.

11. *Iisdem in armis fui.* Multi lo-

IV. Quid autem aliud egimus, Tubero, nisi ut, quod hic potest, nos possemus[1]? Quorum igitur impunitas[2], Cæsar, tuæ clementiæ laus est, eorum ipsorum ad crudelitatem te acuet oratio? Atque in hac causa nonnihil equidem, Tubero, tuam, sed multo magis patris tui[3] prudentiam desidero : quod homo quum ingenio, tum etiam doctrina excellens, genus hoc causæ quod esset, non viderit[4]. Nam, si vidisset, quovis profecto, quam isto modo a te agi maluisset. Arguis fatentem. Non est satis. Accusas eum, qui causam habet, aut, ut ego dico, meliorem[5], quam tu; aut, ut tu vis, parem.

Hæc admirabilia[6] sunt; sed prodigii simile[7] est, quod dicam. Non habet eam vim ista accusatio, ut Q. Ligarius condemnetur, sed ut necetur. Hoc egit civis romanus ante te nemo. Externi isti sunt mores : usque ad sanguinem incitari solet odium aut levium Græcorum, aut immanium barbarorum. Nam quid aliud agis? ut Romæ ne sit? ut domo careat? ne cum optimis fratribus, ne cum hoc T. Broccho, avunculo suo, ne cum ejus filio, consobrino suo, ne nobiscum vivat? ne sit in patria? Num est? num potest magis carere his omnibus, quam caret? Italia prohibetur,

cum illum silentio prætermisere ; verba illa tamen miram vim ex ipsa brevitate possidere mihi videntur.

IV. 1. *Nos possemus.* Bello omni nihil aliud quæsivimus, nisi ut hac potestate valeremus, quam nunc habet victor Cæsar.

2. *Quorum igitur impunitas.* Tuberonis et patris, quibus pœnam condonasti, quum in acie Pharsalica pugnavissent.

3. *Patris tui.* Qui fit ut vir senior hanc causam susceperit, et hominem accusaverit, qui causam meliorem quam ille ipse haberet.

4. *Non viderit.* Non animadverterit hac accusatione peti, ut civis romanus nullo suo crimine morte plecteretur.

5. *Meliorem.* Nam invitus in Africa remansit; tu contra bellum ultro capessivisti; tu arma in Cæsarem apud Pharsalicam aciem gessisti, quod quidem capitale scelus, non ille quem incusas admisit.

6. *Hæc admirabilia.* Vulg. *non modo mirabilia.* J. V. L.

7. *Prodigii simile est.* Quia rarissime res talis evenire potuit.

exsulat. Non tu ergo hunc patria privare, qua caret, sed vita, vis. At istud ne apud eum quidem dictatorem[8], qui omnes, quos oderat, morte multabat, quisquam egit isto modo. Ipse jubebat occidi, nullo postulante; præmiis etiam invitabat. Quæ[9] tamen crudelitas ab eodem aliquot annis post, quem tu nunc crudelem esse vis, vindicata est.

V. Ego vero istud non postulo, inquies. Ita mehercle existimo, Tubero: novi enim te, novi patrem, novi domum, nomenque vestrum; studia denique generis ac familiæ vestræ, virtutis, humanitatis, doctrinæ, plurimarum artium atque optimarum, nota sunt mihi omnia[1]. Itaque certo scio, vos non petere sanguinem[2]: sed parum attenditis. Res enim eo spectat, ut ea pœna, in qua adhuc Q. Ligarius sit, non videamini esse contenti. Quæ est igitur alia, præter mortem? Si enim in exsilio est, sicuti est, quid amplius postulatis? An, ne ignoscatur[3]? hoc vero multo acerbius, multoque est durius. Quod nos domi[4] petimus, precibus et lacrymis[5], prostrati ad pedes, non tam nostræ causæ fidentes, quam hujus humanitati,

8. *Dictatorem*. Sullam intelligit.

9. *Quæ tamen*. Sulla duo talenta, quasi præmium iis irrogabat qui proscriptum civem morte plectebant. Cæsar post ædilitatem, judex quæstionis est electus; tamquam sicarios condemnavit omnes qui proscriptionibus operam dederant; et coegit etiam ut ærario restituerent, omnem quam pro perpetratis sceleribus pecuniam accepissent. Sic Suet. Cæs. c. 2: « Cæsar, in exercenda de sicariis quæstione, eos sicariorum numero habuit, qui proscriptione, ob relata civium capita, pecunias ex ærario acceperant, quamquam exceptos Corneliis legibus ».

V. 1. *Mihi omnia*. Tuberones virtute, et divitiarum contemptu floruerunt; quos Val. Max. Gelliusque passim laudibus exornant.

2. *Non petere sanguinem*. Vos, ut arbitror, Ligarii mortem non quæritis; sed quid hoc refert? quum sic accusetis, ut nulla alia pœna præter mortem illi sit irroganda.

3. Libri quidam scripti, etiam ed. Waldarf. *ignoscat*. J. V. L.

4. Lambin. Fabr. *domi* delendum putant. J. V. L.

5. *Precibus et lacrymis*. Crudelitatem Tuberonis hac ratione amplificat, invisumque Cæsari præbere nititur.

id ne impetremus, pugnabis[6]? et in nostrum fletum irrumpes? et nos jacentes ad pedes, supplicum voce prohibebis?

Si, quum hoc domi faceremus, quod et fecimus, et, ut spero, non frustra fecimus, tu derepente irrupisses, et clamare cœpisses : Cæsar, cave ignoscas; cave te fratrum, pro fratris salute obsecrantium, misereatur : nonne omnem humanitatem exuisses? quanto hoc durius, quod nos domi petimus, id te in foro oppugnare[7]? et in tali miseria[8] multorum, perfugium misericordiæ tollere?

Dicam plane, C. Cæsar, quod sentio. Si[9] in hac tanta tua fortuna lenitas tanta non esset, quantam tu per te[10], per te, inquam, obtines (intelligo, quid loquar[11]), acerbissimo luctu redundaret ista victoria. Quam multi enim essent de victoribus, qui te crudelem esse vellent, quum etiam de victis[12] reperiantur? quam multi, qui, quum a te nemini ignosci vellent, impedirent clementiam tuam, quum etiam ii, quibus ipse ignovisti, nolint te in alios esse misericordem?

Quod si probare[13] Cæsari possemus, in Africa Ligarium omnino non fuisse; si honesto et misericordi mendacio saluti civis calamitosi consultum esse[14]

6. *Pugnabis.* His verbis Cæsaris benivolentiam sibi conciliat, Tuberonemque in odium adducit.

7. Sic Ernest. pro vulg. lectione, *id a te in foro oppugnari*, quam Lall. servavit. J. V. L.

8. *Tali miseria multorum.* Multi enim Pompeiani ad Cæsaris clementiam, tamquam ad tutissimum portum, confugerant.

9. Laudat Quintil. VIII, 4, 85, *Quod si.* J. V. L.

10. *Per te.* Non simulata est Cæsaris clementia, sed ei insita et naturalis.

11. *Quid loquar.* Verbis illis indicat socios victoriæ non esse æque misericordes; Cæsarem autem, nullo impellente, esse lenissimum.

12. *Etiam de victis.* Quum Tuberones qui victi a te fuerunt, quique vitam misericordia tua tantum obtinent, te in alios accendere conantur.

13. *Quod si probare.* Si illud persuadere Cæsari possemus.

14. Ernest. delevit *esse*, more suo. J. V. L.

vellemus: tamen hominis non esset, in tanto discrimine et periculo civis, refellere et coarguere nostrum mendacium; et, si esset alicujus[15], ejus certe non esset, qui in eadem causa et fortuna fuisset. Sed tamen aliud est errare Cæsarem nolle[16], aliud nolle misereri. Tu diceres: Cave, Cæsar, credas; fuit in Africa Ligarius; tulit arma contra te. Nunc quid dicis? Cave ignoscas. Hæc[17] nec hominis[18], nec ad hominem vox est; qua qui apud te, C. Cæsar, utetur, suam citius abjiciet humanitatem, quam extorquebit tuam[19].

VI. Ac primus aditus et postulatio[1] Tuberonis hæc, ut opinor, fuit, velle se de Q. Ligarii scelere dicere. Non dubito, quin admiratus sis, vel quod de nullo alio quisquam, vel quod is, qui in eadem causa fuisset, vel quidnam novi facinoris[2] afferret. Scelus tu illud vocas[3], Tubero? cur? isto enim nomine illa adhuc causa caruit. Alii errorem appellant[4], alii timo-

15. *Si esset alicujus*. Si concederetur, ut aliquis id faceret, tamen Tuberoni, qui in eadem causa et fortuna fuisset, non foret licitum.

16. *Cæsarem nolle*. Culpa gravis esset nolle Cæsarem mendacio nostro falli; quanto igitur crudelius est nolle eum nobis, sicuti ceteris, parcere.

17. Codd. Palat. *Hæcne hominis ad hominem vox est?* J. V. L.

18. *Nec hominis*. Non homine digna vox est illa, nec ad hominem generosum pertinere potest.

19. *Extorquebit tuam*. Ut quæ tibi sit omnino insita.

VI. 1. *Postulatio*. Verbum est forense. Significat petitionem apud prætorem, ut liceat nomen alicujus deferre.

2. Multi MSS optimæ notæ habent *sceleris*, quod Grævius recepit; Lall. non ita. Et nobis a vulgat. lect. nihil omnino recedendum videtur, quamvis Ernest. nihil interesse putet. J. V. L.

3. *Illud vocas*. Quid de Pompeii causa sit sentiendum orator exponit; quod quidem omnino erat arduum. Hoc summo tamen artificio concludit; et Pompeium non elevat, Cæsarem celebraturus. Bellum civile, ineluctabili quodam fato ac deorum voluntate exarsisse contendit. Quod quidem artificium sequuti sunt, qui Turennii laudes celebravere Flecherius et Mascaro; et civilia bella, quæ in Gallia, puero adhuc Ludovico decimo quarto, cœperant, hoc modo tractavere.

4. *Errorem appellant*. Quia maxima pars senatus Pompeio consociata, reipublicæ speciem præ se ferebat.

rem[5]; qui durius, spem, cupiditatem, odium, pertinaciam; qui gravissime, temeritatem: scelus, præter te, adhuc nemo. Ac mihi quidem[6], si proprium et verum nomen nostri mali quæratur, fatalis quædam calamitas incidisse videtur, et improvidas hominum mentes occupavisse: ut nemo mirari debeat, humana consilia divina necessitate esse superata[7]. Liceat esse miseros, quamquam hoc victore esse non possumus. Sed non loquor de nobis; de illis loquor, qui occiderunt. Fuerint cupidi, fuerint irati, fuerint pertinaces: sceleris vero crimine, furoris, parricidii, liceat Cn. Pompeio mortuo[8], liceat multis aliis carere. Quando hoc quisquam ex te, Cæsar, audivit? aut tua quid aliud arma voluerunt, nisi a te contumeliam propulsare? Quid egit tuus ille invictus exercitus, nisi ut suum jus tueretur, et dignitatem tuam? Quid? tu quum pacem esse[9] cupiebas, idne agebas, ut tibi cum sceleratis, an ut cum bonis civibus conveniret?

Mihi vero, Cæsar, tua in me maxima merita tanta certe non viderentur, si me, ut sceleratum, a te conservatum putarem. Quomodo autem tu de republica bene meritus esses, si tot sceleratos incolumi dignitate esse voluisses? Secessionem[10] tu illam existima-

5. *Timorem.* Verebantur enim multi, ne nimia Cæsaris potentia in tyrannidem deflecteret.

6. *Ac mihi quidem.* Postquam omnia detexit, quæ homines ad arma capessenda potuerant impellere; quæ sit causa mali ipse ita ostendere nititur, ut Pompeii memoriam a vituperatione vindicet, Cæsarisque laudes concelebret.

7. *Esse superata.* Hoc modo nemo neque Pompeii, neque Cæsaris fautorum læditur; et omni absolvuntur culpa qui partem fuere amplexi, quia non sponte sua in bella fuere impulsi.

8. *Pompeio mortuo.* Optimè verba illa, et nomen hoc clarissimum interserit, Cæsarem certe commoturus, quum Pompeii patrocinium quodammodo suscipit, et tanti viri defuncti memoriam a probris tuetur.

9. *Pacem esse.* Semper magnam pacis cupiditatem præ se Cæsar tulerat, vere an falso, incertum. Et illatam sibi injuriam ulcisci tantum in mente habebat, quum bella civilia conflavit.

10. *Secessionem.* Notissimum hoc

visti, Cæsar, initio, non bellum; non hostile odium, sed civile dissidium [11]; utrisque cupientibus rempublicam salvam, sed partim consiliis, partim studiis a communi utilitate aberrantibus [12]. Principum dignitas erat pæne par; non par fortasse eorum, qui sequebantur [13]: causa tum dubia, quod erat aliquid in utraque parte, quod probari posset; nunc melior certe ea judicanda est, quam etiam dii adjuverunt. Cognita vero clementia tua [14], quis non eam victoriam probet, in qua occiderit nemo, nisi armatus?

VII. Sed ut omittamus [1] communem causam, veniamus ad nostram [2]: utrum tandem existimas facilius fuisse, Tubero, Ligario ex Africa exire, an vobis in Africam non venire [3]? Poteramusne, inquis, quum senatus censuisset? Si me consulis, nullo modo. Sed tamen Ligarium senatus idem legaverat [4]. Atque ille eo tempore paruit, quum parere senatui necesse erat:

erat verbum; hoc nomine dicta fuerat populi seditio, quum in montem Sacrum se recepit.

11. Al. malunt *discidium*. J. V. L.

12. *Aberrantibus*. Ostendit pacem omnibus placuisse, sed aliis a quoque fuisse rationibus quæsitam.

13. *Qui sequebantur*. Senatus et quidquid magnum et clarum in republica erat Pompeium prosequebatur; Cæsari vero nobilis nullus aut majoribus aut virtute adhærebat. Non Cæsarem et Pompeium pares omnino dicit, sed pæne pares, ut Cæsar plus sibi quam Pompeio tribui in animum possit inducere.

14. *Clementia tua*. Olim quidem, quod erat hominibus dubium, dii ipsi causam tuam justiorem esse confessi sunt, quum tibi victoriam dederunt: tu vero ita clementia et modestia tua effecisti, ut homines, non solum dii, causam tuam nunc probarent et amplecterentur.

VII. 1. Non placet *omittam*, quod fere omnes post Gruterum habent. Alteram lect. ex antiquioribus edd. cum Weiskio revocamus. J. V. L.

2. *Veniamus ad nostram*. De bello enim civili dicturus, a causa paullum aberraverat; eam nunc rursus occupat.

3. *In Africam non venire*. Confert hic Ligarii et Tuberonis causam, ostenditque multo nocentiorem eum esse qui accusat.

4. *Idem legaverat*. Hic quæ dicturus erat de necessitate proficiscendi Tubero, orator antevertit, declaratque Ligarium ejusdem auctoritate senatus constitutum, non potuisse ex Africa exire, dum Tubero potuisset in eam provinciam non transgredi, si animus non eo impulisset.

vos tum paruistis[5], quum paruit nemo, qui noluit. Reprehendo igitur? Minime vero. Neque enim licuit aliter vestro generi, nomini, familiæ, disciplinæ[6]. Sed hoc non concedo, ut, quibus rebus gloriemini in vobis, easdem in aliis reprehendatis.

Tuberonis sors[7] conjecta est ex senatusconsulto, quum ipse non adesset, morbo etiam impediretur; statuerat excusare[8]. Hæc ego novi propter omnes necessitudines, quæ mihi sunt cum L. Tuberone. Domi una eruditi, militiæ contubernales[9], post[10] affines, in omni denique vita familiares. Magnum etiam vinculum, quod iisdem studiis semper usi sumus. Scio igitur Tuberonem domi manere voluisse. Sed ita quidam agebant, ita reipublicæ sanctissimum nomen opponebant[11], ut, etiamsi aliter sentiret, verborum tamen ipsorum pondus sustinere non posset.

Cessit auctoritati amplissimi viri[12], vel potius paruit. Una est profectus cum iis, quorum erat una causa. Tardius iter fecit. Itaque in Africam venit jam occupatam[13]. Hinc in Ligarium crimen oritur, vel ira[14] potius. Nam si crimen est ullum, voluisse,

5. *Vos tum paruistis.* Obtemperavit senatui Ligarius ante civile bellum, quum integra et intacta omnino esset ejus auctoritas; vos autem paruistis, quum, perturbata omnino republica, nulla vis erat senatus decretis.

6. *Disciplinæ.* Quia nomen vestrum clarum est, et animus laudem acerrime appetit.

7. *Tuberonis sors.* Tuberonis patris nomen.

8. *Statuerat excusare.* Non ire, propter morbum quo laborabat.

9. *Militiæ contubernales.* In bello Marsico, quod et Italicum et Sociale dicitur, quo Tullius tiro fuerat in exercitu Cn. Pompeii.

10. *Post affines.* Uxorem enim a gente Tullia Tubero duxerat.

11. *Opponebant.* Tuberonem, postquam graviter eum est insequutus, quodammodo excusare videtur, quod specie falsa reipublicæ inductus in errorem arma cœperit.

12. *Amplissimi viri.* Pompeii scilicet, qui hortabatur ut in Africam se reciperet.

13. *Jam occupatam.* A Varo nempe, qui illam sibi propria auctoritate vindicaverat.

14. *Vel ira.* Quia scilicet in Africam recepti non fuere, nec appellere quidem potuerunt; causam igitur accusationis hujus artificio oratorio in

non minus magnum est, vos Africam, omnium provinciarum arcem, natam ad bellum[15] contra hanc urbem gerendum, obtinere voluisse, quam aliquem se maluisse. Atque is tamen aliquis Ligarius[16] non fuit. Varus imperium se habere dicebat; fasces certe habebat[17]. Sed quoquo modo sese illud[18] habet, hæc querela vestra, Tubero, quid valet? Recepti in provinciam non sumus. Quid si essetis? Cæsarine eam tradituri fuissetis, an contra Cæsarem retenturi?

VIII. Vide, quid licentiæ, Cæsar, nobis tua liberalitas det, vel potius audaciæ. Si responderit Tubero, Africam, quo senatus eum, sorsque miserat[1], tibi patrem suum traditurum fuisse : non dubitabo apud ipsum te, cujus id eum facere interfuit, gravissimis verbis ejus consilium reprehendere[2]. Non enim, si tibi ea res grata fuisset, esset etiam probata. Sed jam hoc totum omitto, non tam ut ne offendam tuas patientissimas aures, quam ne Tubero, quod numquam cogitavit, facturus fuisse videatur[3]. Veniebatis

Tuberonum iram confert; non igitur quod Ligarius vere nocens sit, sed quia odium suum explere et pascere accusator nititur, causa hæc est suscepta.

15. *Natam ad bellum*. Inde enim tria bella Punica, et bellum cum Jugurtha.

16. *Aliquis Ligarius*. Erravere gravissime, qui verba illa inter se conjungi contendere. Sensus est enim : Hic aliquis non fuit Ligarius, sed Varus.

17. *Habebat*. Quamvis injuste summam occupaverat potestatem, eam tamen retinebat.

18. *Sed quoquo modo sese illud habet*. Parum interest, an Ligarius, aut Varus, vos aditu Africæ arcuerint; quum eam Cæsari non essetis tradituri.

VIII. 1. *Sorsque miserat*. Quo ex senatus cons. sortitione facta missus fuerat.

2. *Reprehendere*. Quamquam tibi gratum fuisset et omnino acceptum hanc provinciam sub tua ditione teneri, non tamen probavisses Tuberonis agendi rationem. Æqui enim amantior es, quam ut perfidiam ejus ac proditionem probare possis, qui a Pompeianis commissam provinciam tibi tradidisset.

3. *Fuisse videatur*. Ne Tuberonem arguendo tamquam perfidum et proditorem inducam, quod certe animo destinatum numquam habuit.

igitur in Africam provinciam, unam ex omnibus huic victoriæ maxime infestam; in qua erat rex potentissimus[4], inimicus huic causæ; aliena voluntas, conventus firmi atque magni. Quæro, quid facturi fuistis? Quamquam, quid facturi fueritis, non dubitem, quum videam[5], quid feceritis.

Prohibiti estis in provincia vestra pedem ponere, et prohibiti, ut perhibetis, summa cum injuria. Quomodo id tulistis? acceptæ injuriæ querelam ad quem detulistis? Nempe ad eum[6], cujus auctoritatem sequuti, in societatem belli veneratis. Quod si Cæsaris[7] causa in provinciam veniebatis, ad eum profecto exclusi provincia venissetis. Venistis ad Pompeium. Quæ est ergo hæc apud Cæsarem querela, quum eum accusatis, a quo queramini vos prohibitos contra Cæsarem bellum gerere[8]? Atque in hoc quidem vel cum mendacio, si vultis, gloriemini per me licet, vos provinciam fuisse Cæsari tradituros, nisi a Varo et a quibusdam aliis prohibiti essetis. Ego autem confitebor, culpam esse Ligarii, qui vos tantæ laudis occasione[9] privaverit.

4. *Rex potentissimus.* Juba scilicet, rex Mauritaniæ; Pompeius Hiempsalem ejus patrem solio restituerat. Post pugnam ad Thapsum, Juba ad urbem regni primariam confugere aggressus est, sed ab incolis est prohibitus. Tum imperavit uni e servis, ut mortem ipsi inferret, ne a Cæsare caperetur; vel id a Petreio impetravit, ut tradit Florus, IV, 2.

5. *Quum videam.* Africa prohibiti, in Græciam ad Pompeium ivistis.

6. *Nempe ad eum.* Ad Pompeium, cujus auctoritati paruistis. Respondet pro iis orator, vel potius ea dicit, quæ necessario respondenda iis forent, si veritatem profiterentur.

7. *Cæsaris causa.* Provinciam tradituri.

8. *Bellum gerere.* Paucissimis his verbis ostendit quam absurda insanaque sit illa accusatio. Illi enim apud Cæsarem Ligarium incusant, hac una de re, quod per eum bellum Cæsari inferre revera sint impediti. Tam violentum autem telum in adversarios conjicit, ut mendacii solummodo viam eis relinquat, quam mox eis est building ademptuerus.

9. *Occasione.* Quia sane magnam laudem apud vos redundaturam arbitrabamini, si provinciam tradidissetis. Sed quum nullo modo hanc mentem haberent Tuberones, hoc ironice orator confitetur.

IX. Sed vide, quæso, C. Cæsar, constantiam[1] ornatissimi viri, L. Tuberonis : quam ego, quamvis ipse probarem, ut probo, tamen non commemorarem, nisi a te cognovissem in primis eam virtutem solere laudari. Quæ fuit igitur umquam in ullo homine tanta constantia? constantiam dico? nescio, an melius patientiam possim dicere. Quotus enim[2] istud quisque fecisset, ut, a quibus[3] in dissensione civili non esset receptus, essetque etiam cum crudelitate[4] rejectus, ad eos ipsos rediret? Magni cujusdam animi, atque ejus viri est, quem de suscepta causa, propositaque sententia, nulla contumelia, nulla vis, nullum periculum possit depellere.

Ut enim cetera paria Tuberoni cum Varo[5] fuissent, honos, nobilitas, splendor, ingenium; quæ nequaquam fuerunt; hoc certe præcipuum Tuberonis fuit, quod justo cum imperio ex senatusconsulto in provinciam suam venerat. Hinc prohibitus, non ad Cæsarem[6], ne iratus, non domum, ne iners, non aliquam in regionem[7], ne condemnare causam illam, quam

IX. 1. *Constantiam*. Capite illo ostendit pervicacissime contra Cæsarem Tuberones pugnavisse; ideoque numquam de tradenda ei provincia cogitavisse, quod, quum palam dicere nollet, ne nimis consanguineo infensus videretur, omnem agendi rationem ante oculos judicis exponit, dumque eam laudare videtur, indicat quanto odio in Cæsarem fuerit accensus.

2. *Quotus enim*. Quanto studio Pompeii flagrabat ille, quem nihil ab hac causa deterrere potuit!

3. Lallem. servavit vet. lect. « a quibus partibus... ad eas ipsas ».

4. *Crudelitate*. Ægrotabat tunc temporis Tubero; attamen ei non licuit ad terram appellere, nec aquam quidem haurire.

5. *Cum Varo fuissent*. Ostendit quam graviter Tubero fuerit offensus, quum a Varo fuerit rejectus, homine infimo, quique nullo modo cum eo possit conferri; illudque præsertim his rebus auget, quod Tubero legitimum imperium habebat; Varus vero potestatem tantum per vim obtineret.

6. *Non ad Cæsarem*. Nam si provinciam huic tradere voluisset, ad illum confugiendum erat, qui auxiliis potuisset juvare, ut provinciam per vim ademptam recuperaret.

7. *Aliquam in regionem*. Quæ procul a bellorum tumultu posita, perfugium tutissimum præbuisset.

sequutus esset, videretur; in Macedoniam ad Cn. Pompeii castra venit, in eam ipsam causam, a qua[8] erat rejectus[9] cum injuria.

Quid? quum ista res nihil commovisset ejus animum, ad quem veneratis[10], languidiore, credo, studio in causa fuistis. Tantummodo in præsidiis[11] eratis; animi vero a causa abhorrebant. An, ut fit in civilibus bellis, nec in vobis magis, quam in reliquis, omnes[12] vincendi studio tenebamur[13]? Pacis equidem semper auctor fui; sed tum sero. Erat enim amentis, quum aciem videres, pacem cogitare. Omnes[14], inquam, vincere volebamus; tu certe præcipue, qui in eum locum venisses, ubi tibi esset pereundum[15], nisi vicisses: quamquam[16], ut nunc se res habet, non dubito, quin hanc salutem anteponas illi victoriæ.

X. Hæc ego non dicerem, Tubero, si aut vos constantiæ vestræ[1], aut Cæsarem beneficii sui pœniteret. Nunc quæro, utrum vestras injurias, an reipublicæ

8. *A qua*. Elate. Nam non a Pompeianis, sed ab aliquot tantum Pompeii fautoribus fuerat repulsus. Verba illa omnia gravissimum vulnus adversario infigunt; ut qui Macedoniam inde petierit, ubi pugnatum.

9. Cod. Colon. *ejectus*.

10. *Ad quem veneratis*. Quum nullo modo Pompeius motus fuisset, quod repulsam cum injuria et crudelitate pertulissetis, discedendum vobis ab ejus partibus erat: attamen fidi ac constantes remansistis.

11. *In præsidiis eratis*. Corpora sane vestra in castris Pompeii versabantur; animus autem aliam convertebatur ad causam.

12. *Omnes*. Causam suam cum Tuberone communicat, ne gravius in eum invehi videatur.

13. Al. MSS, *tenebantur*.

14. Gœrenz. ad Cic. Acad. II, 24, suadet legere, « Omnes, omnes, inquam ». J. V. L.

15. *Esset pereundum*. Te enim ita Cæsari infestum et inimicum ostenderas, ut tibi certe foret pereundum, ne in ejus manus venires.

16. *Quamquam*. Cæsaris laude hanc partem orationis vividam concludit, ut mentem ejus sibi conciliet, et in Tuberonem magis accendat.

X. 1. *Constantiæ vestræ*. In Pompeiana causa. — *Beneficii*. Erga vos, quorum constantiam non ignorabat. Tanto artificio totus ille compositus est locus, ut, dum orator Tuberonum firmam et constantem agendi rationem narrat, non omnino eam reprehendere videatur, quamvis ab ea laudanda longe absit. Illud est ironiæ genus quam mire tractabat.

persequamini. Si reipublicæ, quid de vestra in ea causa perseverantia respondebitis? si vestras, videte, ne erretis, qui Cæsarem vestris inimicis iratum fore putetis, quum ignoverit suis[2]. Itaque num tibi videor, Cæsar, in causa Ligarii occupatus esse[3]? num de ejus facto dicere? Quidquid dixi[4], ad unam summam referri volo vel humanitatis, vel clementiæ, vel misericordiæ tuæ.

Causas, Cæsar, egi multas, et quidem[5] tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum[6]; certe numquam hoc modo : « Ignoscite, judices; erravit; lapsus est; non putavit; si umquam posthac[7] »... Ad parentem sic agi solet. Ad judices : « Non fecit, non cogitavit, falsi testes, fictum crimen ». Dic, te[8], Cæsar, de facto Ligarii judicem esse; quibus in præsidiis,

2. *Ignoverit suis.* Ergo cadit in irritum vestra accusatio; qui neque reipublicæ hostes persequimini : nam et hostes quoque vos fuistis; nec Cæsaris : nam fuistis quoque huic viro infensi; sed odio in Ligarium acti, vindictæ et iræ tamquam ministrum Cæsarem habere vultis.

3. *Occupatus esse.* Defendenda scilicet : hactenus Tuberonem potius accusavit, quam Ligarium defendit. Quæ sequuntur omnino sunt ad misericordiam movendam versa.

4. *Quidquid dixi.* Quæ adhuc protuli, non ad defendendam causam dicta sunt, sed spectavi tantum, et ante oculos habui naturam tuam, et perpetuam ignoscendi consuetudinem.

5. Gœr. ad Cic. de Finib. II, 9, e duobus MSS legendum putat *equidem*. Nobis non probat. Schütz. recepit libentius. J. V. L.

6. *Honorum tuorum.* Causas quidem multas ante præturam Cæsar egit, orationesque protulit, quæ Ciceroni valde probabantur. Dicit illud Cicero ratione honorum hunc fecisse, quia magistratus iis tantum mandabantur, quorum probata esset in dicendo industria. Sic autem de Cæsare Quintil. X, 1 : « C. Cæsar, si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur. Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illud eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat ». Conf. etiam Plutarch. et Sueton. Jul. cap. 55, 56.

7. *Si umquam posthac.* Si umquam eamdem culpam admittit, tunc in eum sævire oportebit.

8. *Dic, te, Cæsar.* Si judicis personam es suscepturus; si vis inquirere quibus partibus steterit Ligarius, tunc ego tacebo, et ea præmittam quæ causam possint tueri. Nunc autem tecum ago, non ut coram judice, sed coram parente, dicturus.

fuerit, quære. Taceo. Ne hæc quidem colligo, quæ fortasse valerent etiam apud judicem. Legatus ante bellum profectus[9], relictus in pace, bello oppressus, in eo ipso non acerbus, tum etiam totus animo et studio tuus[10]. Ad judicem sic agi solet. Sed ego ad parentem loquor : Erravi; temere feci; pœnitet; ad clementiam tuam confugio; delicti veniam peto; ut ignoscas, oro. Si nemo impetravit, arroganter[11]; si plurimi, tu idem fer opem, qui spem dedisti. An sperandi Ligario causa non sit, quum mihi apud te sit locus[12] etiam pro altero deprecandi[13]?

XI. Quamquam neque in hac oratione[1] spes est posita causæ, nec in eorum studiis, qui a te pro Ligario petunt, tui necessarii. Vidi enim et cognovi, quid maxime spectares, quum pro alicujus salute multi laborarent; causas[2] apud te rogantium gratiosiores[3] esse, quam vultus; neque te spectare, quam tuus esset necessarius is, qui te oraret, sed quam illius, pro quo laboraret. Itaque tribuis tu quidem tuis ita multa, ut mihi beatiores illi esse videantur interdum, qui tua liberalitate fruuntur, quam tu ipse, qui illis tam

9. *Ante bellum profectus.* Si judex, non autem parens optimus sederes, tibi dicerem Ligarium ante bellum profectum, etc. Hoc artificio culpam Ligarii multum sublevat: quæ profert eo majorem vim obtinent, quod ea tamquam minimi ponderis proponere videtur et obiter jacit.

10. Ernest. arbitratur hic, in fine, excidisse *fuit*. Sine causa. J. V. L.

11. *Arroganter.* Si nemo ante Ligarium veniam delicti impetravit, arrogans sum, qui primus hoc petere sustineam. — *Qui spem dedisti.* Qui in spem veniæ impetrandæ adduxisti, idem tu veniam concede.

12. Quintilian. V, 10, 93, habet, *locus sit.* J. V. L.

13. *Deprecandi.* Quum mihi, qui et Pompeianus fui, et arma contra te gessi, potestatem benivolentia tua fecisti, ut alios defenderem.

XI. 1. *Quamquam ... oratione.* Mirum sane hic oratoris artificium. In illa oratione, et in aliorum Cæsaris amicorum studiis causæ spem positam negat, ut Cæsar incautus his deprecationibus quodammodo capiatur.

2. *Causas.* Id est, te intueri, quanam re impulsi, te pro aliis orent.

3. Al. *gratiores*, vel *graviores*. Male. J. V. L.

multa concedis. Sed video tamen, apud te causas, ut dixi, rogantium valere plus, quam preces; ab iisque te moveri maxime[4], quorum justissimum dolorem videas in petendo.

In Q. Ligario conservando multis tu quidem gratum facies necessariis tuis; sed hoc, quæso, considera[5], quod soles. Possum fortissimos viros, Sabinos, tibi probatissimos, totumque agrum Sabinum[6], florem Italiæ, ac robur reipublicæ, proponere. Nosti optime homines. Animadverte horum omnium mœstitiam et dolorem. Hujus T. Brocchi[7], de quo non dubito, quid existimes, lacrymas squaloremque ipsius, et filii vides. Quid de fratribus dicam[8]? Noli, Cæsar, putare, de unius capite nos agere. Aut tres tibi Ligarii retinendi in civitate sunt, aut tres ex civitate exterminandi. Quodvis exsilium his est optatius, quam patria, quam domus, quam dii penates, uno illo exsulante. Si fraterne, si pie, si cum dolore faciunt, moveant te horum lacrymæ, moveat pietas, moveat germanitas: valeat tua vox illa, quæ vicit[9]. Te enim dicere audiebamus, nos, omnes adversarios putare, nisi qui nobiscum essent; te, omnes, qui contra te non essent,

4. *Moveri maxime*. Optime verbis illis Cæsaris animus ad preces amicorum audiendas adducitur.

5. *Considera*. Quum Cæsaris maxime misericordiam movere nititur, monet ut caveat ne lacrymis amicorum plus æquo tribuat, sicque verbis mentem ejus irretitam tenet, ut imprudens omnino capiatur.

6. *Agrum Sabinum*. Aut in Sabinis natus erat Ligarius, aut e Sabinis originem ducebat. Apud eos Sullana proscriptione latuisse Cæsarem ait Plut. itaque preces eorum mentem maxime erant commoturæ.—*Florem*. Quorum virtus erat apud omnes notissima.

7. *T. Brocchi*. Avunculus hic fuit Ligarii.

8. *Dicam*. Jam antea hac in oratione trium fratrum concordiam et caritatem celebravit.

9. *Quæ vicit*. Quæ tibi victoriam peperit. Sueton. in J. Cæsare, c. 75, sic verba illa refert: «Denuntiante Pompeio, pro hostibus se habiturum, qui reipublicæ defuissent, ipse (Cæsar) medios, et neutrius partis, suorum sibi numero futuros pronuntiavit».

tuos. Videsne igitur hunc splendorem [10], omnem hanc Brocchorum domum, hunc L. Marcium, C. Cæsetium, L. Corfidium [11], hosce omnes equites romanos, qui adsunt veste mutata, non solum notos tibi, verum etiam probatos viros, tecum fuisse [12]? Atque his irascebamur, hos requirebamus, et his nonnulli etiam minabamur. Conserva igitur tuis suos [13]; ut, quemadmodum cetera, quæ dicta sunt a te, sic hoc verissimum [14] reperiatur.

XII. Quod si penitus perspicere posses concordiam Ligariorum, omnes fratres tecum judicares fuisse. An potest quisquam dubitare, quin, si Q. Ligarius in Italia esse potuisset, in eadem sententia [1] futurus fuerit, in qua fratres fuerunt? Quis est, qui horum consensum conspirantem et pæne conflatum, in hac prope æqualitate fraterna [2], non noverit, qui hoc non sentiat, quidvis prius futurum fuisse, quam ut hi fratres diversas sententias fortunasque sequerentur? Voluntate igitur omnes tecum fuerunt: tempestate [3] abreptus est unus; qui, si consilio id fecisset, esset eorum similis, quos tu tamen salvos esse voluisti.

Sed ierit [4] ad bellum; discesserit non a te solum,

10. *Hunc splendorem*. Splendidissimos cives et spectatissimos.

11. Al. MSS, *Cornificium*. Certe voluit Tullius, ad Attic. XIII, 44, *Corfidii* nomen ex hac oratione tolli. J. V. L. — *Veste mutata*. Sordidati et summissis capillis.

12. *Tecum fuisse*. Suscepto enim bello civili Romæ remanserunt. Ut superius dictum, eos Cæsar tamquam suos habebat.

13. *Tuis suos*. Qui tuis, vel consanguinitate, vel amicitia, vel benivolentia sunt conjuncti.

14. *Hoc verissimum*. Quo dixisti, te tamquam tuos habiturum, qui contra te non pugnaverint.

XII. 1. *Eadem sententia*. In Italia scil. remanendi.

2. *Æqualitate fraterna*. Pares erant tres illi fratres, dignitate, fortuna et æquitate; quæ quidem omnia firmissima sunt amicitiæ vincula.

3. *Tempestate*. Adversa fortuna prohibuit, quin domum rediret; nam repentino bello oppressus, quum nihil tale cogitaret, non potuit ad fratres suos reverti.

4. *Sed ierit*. Orator, qui causæ suæ Cæsarem jam multo minus infensum

verum etiam a fratribus. Hi te orant tui. Equidem quum tuis omnibus negotiis interessem, memoria teneo, qualis T. Ligarius quæstor urbanus fuerit erga te et dignitatem tuam. Sed parum est, me hoc meminisse : spero etiam te, qui oblivisci nihil soles, nisi injurias, quoniam hoc est animi, quoniam etiam ingenii tui, te aliquid de hujus illo quæstorio officio cogitantem, etiam de aliis quibusdam quæstoribus reminiscentem recordari[5]. Hic igitur T. Ligarius, qui tum nihil egit aliud (neque enim hæc divinabat[6]), nisi ut tu eum tui studiosum, et bonum virum judicares, nunc a te supplex fratris salutem petit. Quam, hujus admonitus officio, quum utrisque his[7] dederis, tres fratres optimos et integerrimos, non solum sibi ipsos, neque his tot ac talibus viris, neque nobis ne-

deprehendit, longius progreditur, et proclamat veniam dari Ligario oportere, etiamsi arma in acie Pharsalica, quod nullo modo fecit, cepisset.

5. *Recordari.* Primis belli civilis temporibus Cæsar ærarium vi rapere adnixus est; quæstores vero, præsertimque tribunus Metellus, vehementissime obstiterunt. At quamvis maximos conatus ediderint, ærarii portas per vim Cæsar infregit, pecuniamque omnem abstulit. Audiendus de hac re Plin. XXXIII, 3 : « C. Cæsar, primo introitu urbis, civili bello suo, ex ærario protulit laterum aureorum xv m. argenteorum xxxv m. et in numerato H-S cccc. Nec fuit aliis temporibus respublica locupletior ». Quod equidem factum Cicero non hic apertis verbis memorat; sed Cæsarem tantum monet, uti in memoriam revocet non omnes quæstores, ut egit Ligarius, cum eo egisse. Cujus facti eum non oblitum fuisse testatur, quod malorum tantum memoriam amittat, merita autem in se collata semper animo servet ac teneat. Vocem hanc magnificam recitat Quintilianus, VI, 4, sed inverso ordine : « Qui nihil oblivisci soles, nisi injurias ».

6. *Divinabat.* Venturum scilicet tempus, quo te victorem pro fratre reo deprecaretur. Non ille in conferendo beneficio futuram utilitatem, quæ prospici non poterat, requisivit; non de recipiendo cogitavit, quum daret. Vide præclarissimis verbis de hoc agentem Senecam, a quo aliquid mutuari libet : « Ille qui totus ad se spectat, et nobis prodest, quia aliter sibi prodesse non potest, eo loco mihi est, quo qui pecori suo hibernum et æstivum pabulum prospicit; eo loco, quo qui captivos suos, ut commodius veneant, pascit, et optimos boves saginat et defricat. Multum, ut ait Cleanthes, a beneficio distat negotiatio, etc. » De Benef. VI, 12.

7. *Utrisque his.* Duobus Ligariis qui hic adsunt, et te pro fratre orant.

cessariis suis, sed etiam reipublicæ condonaveris[8]. Fac igitur, quod de homine nobilissimo et clarissimo, M. Marcello, fecisti nuper in curia, nunc idem in foro de optimis et huic omni frequentiæ probatissimis fratribus. Ut concessisti illum senatui, sic da hunc populo[9], cujus voluntatem carissimam semper habuisti[10]. Et, si ille dies tibi gloriosissimus[11], populo romano gratissimus fuit, noli, obsecro, dubitare, C. Cæsar, similem illi gloriæ laudem quam sæpissime quærere[12]. Nihil est enim tam populare, quam bonitas; nulla de virtutibus tuis plurimis nec admirabilior, nec gratior misericordia est. Homines enim ad deos nulla re propius accedunt, quam salutem hominibus dando[13]. Nihil habet nec fortuna tua majus, quam ut possis; nec natura tua melius, quam ut velis servare[14] quam plurimos[15].

Longiorem orationem causa forsitan postulat, tua certe natura breviorem[16]. Quare, quum utilius esse ar-

8. *Condonaveris*. Cæsaris animum accendit, quod hic non de privata re agatur, sed de hominis salute, quæ totam remp. lætitia perfundet.'

9. *Populo*. Qui tribunal tuum obsidet, adeo pro Ligario commovetur.

10. *Carissimam semper habuisti*. Quum popularem viam in republica administranda sit semper sequutus, et hoc prætextu civile bellum inceperit, ut violata tribunorum jura contra potentium ambitionem tueretur.

11. *Tibi gloriosissimus*. Si maximam tibi gloriam peperisti, quum Marcellum patriæ et senatui condonasti, ne dubita parem tibi laudem hoc die, simili benivolentia, quærere ac comparare. Sic spe famæ, cujus erat Cæsar cupidissimus, eum ad misericordiam impellit.

12. *Quærere*. Noli in illa quærenda laude umquam defatigari. Totus ille locus nobilissimis sensibus refertus est, et magna quidem eloquendi vi enuntiatis.

13. *Salutem hominibus dando*. Sententiæ illæ occurrunt passim in orat. pro Marcello, præsertimque tertio capite continentur. In eumdem sensum Claudian. de quarto Honorii consulatu : « Sis pius in primis; nam quum vincamur ab omni Munere, sola deos æquat clementia nobis ».

14. Sic Quintilian. IX, 4, 107. Al. *conservare*.

15. *Quam plurimos*. His verbis maxima cum concinnitate et elegantia complectitur, quid potentia clementiaque in unum conjunctæ possint ad ceterorum salutem retinendam.

16. *Natura breviorem*. Quum misericordia tua occurrere ipsa solet sup-

bitrer, te ipsum, quam aut me, aut quemquam, loqui tecum, finem jam faciam: tantum te admonebo, si illi absenti[17] salutem dederis, præsentibus his omnibus te daturum.

plicibus et calamitosis nullius oratione evocata, ut est apud Dejotarum.

17. *Illi absenti*. Si revocaris hunc Q. Ligarium, qui nunc patria procul exsulat, non hunc unum, sed eos omnes qui circumstant servaveris. Non sane fallebatur Cæsar, quum Ligarium tamquam hostem sibi infestissimum haberet. Postquam enim Ciceronis eloquentia victus, eum Romam regredi passus est, hic consilia de Cæsare opprimendo statim iniit. Cum Bruto amicitia fuit conjunctus, particepsque ac socius conjurationis fuit contra Cæsarem factæ. Ægrotabat quo tempore res erat perpetranda. Eum Brutus adiit questurus de valitudine, quæ consiliis obsistebat exsequendis. Quæ ut audiit Ligarius, lecto sese excussit, et age, inquit, Brute, si me in societatem facinoris alicujus magni vocaturus venisti, loquere, optime valeo. Nec Brutum quidem fefellit; nam Cæsari violentas manus admovit. Postea cum uno e fratribus, a triumviris proscriptus, oppressus fuit. Confer Plutarchum in Bruto.

M. TULLII CICERONIS

ORATIO

PRO REGE DEJOTARO

ARGUMENTUM.

Dejotarus tetrarcha Gallogræciæ, sive Galatiæ pæne totius, quæ est Asiæ regio Phrygiæ et Cappadociæ confinis, imperatores romanos toto vitæ suæ tempore in iis bellis adjuverat, quæ Romani in Asia gesserunt; unde ipse vicissim rex e tetrarcha factus, honorificentissimis decretis ornatus et magna regni parte auctus fuerat. De illo Sulla, Murena, Servilius, Lucullus ornate et graviter in senatu prædicaverant; et Pompeius unum Dejotarum in toto orbe terrarum animo amicum vereque benivolum, unum fidelem populo romano judicavit (Phil. II). Itaque ab illo, cui in Mithridatico bello maximam opem navaverat, Armenia minore fuerat donatus (Eutrop. VI, 11), et a senatu rex appellatus (ad Att. V, 17). Bello civili inter Cæsarem et Pompeium exorto, quum alterutram sequi partem cogeretur, sequutus est eam, quam jubebat fides et amicitia, in qua quum senatus, et consules, et magistratus ceteri essent, ipsa quoque resp. esse videbatur. Postquam devictus est Pharsalia Pompeius, domum se consulit Dejotarus, et Cæsarem cum Alexandrinis, mortuo Pompeio, bellum gerentem pecunia sustentavit. Confecto Alexandrino bello, in Pontum profectus est Cæsar, Pharnacem Mithridatis filium bello persequuturus: obviam ivit Dejotarus, et depositis regiis insignibus, et neque tantum privato vestitu, sed reorum habitu, supplex ad Cæsarem venit oratum, ut sibi etiam ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quæ nulla præsidia Cæsaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset: neque enim se judicem debuisse esse controversiarum populi rom. sed parere præsentibus imperiis. Contra quem Cæsar quum plurima sua commemorasset officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defensionem ejus nullam posse excusationem imprudentiæ recipere coarguisset; quod homo tantæ prudentiæ ac diligentiæ scire potuisset quis Urbem Italiamque teneret, ubi senatus populusque romanus, ubi resp. esset, quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset; sed tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis,

veteri hospitio atque amicitiæ, dignitati ætatique hominis, precibus eorum qui frequentes concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum; de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit; regium vestitum ei restituit (Hirt. Bell. Al. c. 67). Intravit Cæsar Dejotari domum, magnificeque donatus ei veniam dedit, ita tamen ut regni partem, Armeniam adimeret, regium vero nomen ei concederet. Biennio tandem post, composito scil. Hispaniensi bello, Saocondarius, Dejotari gener, socero quam ob causam infensus incertum, Castorem filium suum Romam misit, qui avum accusaret, quod Cæsarem apud se diversantem insidiis intercipere tentavisset. Is simul Phidippum medicum, eumdemque regis servum, mercede corrupit, et ad accusandum Dejotarum subornavit. Duplici potissimum argumento usi sunt accusatores, Phidippum insidiarum fuisse conscium, et Dejotarum semper a Cæsare fuisse alienum, tempusque idoneum ejus opprimendi captasse. Defensionem suscepit Cicero, antiquus Dejotari hospes et amicus, qui coram Cæsare intra privatos parietes adversariorum crimen ceterasque suspiciones, quibus delatum crimen nitebatur, facile diluit. Habita videtur oratio Q. Fabio Maximo, C. Trebonio coss. quum Cæsar IV consul primis diebus octobris mensis ex Hispania triumphasset, depositoque consulatu Fabium et Trebonium in tres novissimos anni menses suffecisset ann. U. 709. Ceterum de hac sua oratione hæc Cicero ad Dolabellam: « Oratiunculam pro Dejotaro, quam requirebas, habebam mecum, quod non putabam. Itaque eam tibi misi, quam velim sic legas, ut causam tenuem et inopem, nec scriptione magnopere dignam. Sed ego hospiti veteri et amico munusculum mittere volui levidense, crasso filo, cujusmodi ipsius soleant esse munera ». Ad Div. IX, 12.

In exordio Cicero ait se in hac causa compluribus de causis initio dicendi vehementer conturbari. Primum quod sibi pro capite fortunisque regis, et ejus quidem regis dicendum sit, quem antea solitus sit cuncto cum senatu ornare. Deinde accusatorum alterius (Castoris) crudelitate, alterius (Phidippi) indignitate commoveri. Tum hoc etiam se interdum perturbare, quod de facinore contra vitam Cæsaris apud eum ipsum judicem dicendum sit, in quo tamen Cæsaris humanitate se levari me-

tumque minui ostendit. Denique se loci ipsius insolentia moveri, quod non in foro sed intra domesticos parietes dicturus sit, cap. 1, 2.

Jam antequam de accusatione ipsa dicat, pauca se de spe accusatorum dicturum denuntiat. Nimirum eos quum Dejotaro Cæsarem olim iratum fuisse, illumque ab eo quibusdam incommodis ac detrimentis affectum esse meminissent, fore sperasse, ut in exulcerato animo facile fictum crimen insideret. Itaque Cicero Cæsarem orat et obsecrat, ut eos qui Dejotaro bene cupiant metu liberet, ne residere in se ullam partem iracundiæ suspicentur. Simul Dejotarum, quod a Pompeii partibus steterit, excusat, eumque post prælium Pharsalicum omnibus Cæsaris utilitatibus paruisse ostendit, cap. 3-5.

Quod igitur Dejotarus domi suæ Cæsarem interficere voluisse arguatur, Cicero ostendit tam atrox facinus nullo modo in Dejotari prudentiam et probitatem cadere, totumque crimen ab accusatoribus non modo non credibiliter, sed ne suspiciose quidem confingi, cap. 6, 7. Deinde Cicero refutat id quod accusatores dixerant Dejotarum exercitum contra Cæsarem comparasse, cap. 8, et alieno ab eo animo semper in speculis fuisse, cap. 9, in quo simul graviter in Castoris inhumanitatem atque immanitatem in hac avi accusatione proditam invehitur, cap. 10, 11. Postremo hoc maledictum diluit, quod accusator objecerat Blesamium ad Dejotarum scribere solitum, Cæsarem in invidia esse, tyrannum existimari, statua ejus inter reges posita animos hominum vehementer offensos esse, plaudi ei non solere; ostenditque ea omnia ex urbanis malivolorum sermunculis esse collecta, cap. 12.

In peroratione id agit, ut plane Dejotarum Cæsari reconciliet, virtutes regis collaudando, negandoque eum Cæsari succensere, denique hujus clementiam et mansuetudinem implorando, cap. 13-15.

Habita est oratio mense circiter octobri vel novembri ann. U. C. 708, eamque Cicero conscriptam mense decembri misit ad Dolabellam (Epp. ad Fam. IX, 12), quem rogat, ut eam sic

legat ut causam tenuem et inopem, nec scriptione magnopere dignam. Sed se hospiti veteri et amico Dejotaro munusculum mittere voluisse levidense, crasso filo, cujusmodi ipsius soleant esse munera. (Vide supra pag. 606.)

Ceterum jam antea M. Brutus Nicææ Dejotarum coram Cæsare defenderat, et valde vehementer ac libere dixerat. (Epp. ad. Att. XIV, 1.)

M. T. CICERONIS
ORATIONES.

ORATIO
PRO REGE DEJOTARO.

ORATIO SECUNDA ET QUADRAGESIMA.

I. Quum in omnibus causis gravioribus, C. Cæsar, initio dicendi[1] commoveri soleam vehementius, quam videtur vel usus[2], vel ætas mea[3] postulare : tum in hac causa ita me multa perturbant, ut, quantum mea fides[4] studii mihi afferat ad salutem regis Dejotari defendendam, tantum facultatis timor detrahat. Primum[5]

I. 1. *Initio dicendi.* Quam magnus fuerit Ciceronis in exordiendo timor, pluribus locis dictum est, quam ut ea repetere sit necesse. Pro Cluentio: « Semper equidem magno cum metu incipio dicere; quotiescumque dico, toties mihi videtur in judicium venire, etc. » Idem Divinatione in Q. Cæcil. cap. 13 : « Quum illius temporis mihi venit in mentem, quo die citato reo mihi dicendum, non solum commoveor animo, sed etiam toto corpore perhorresco, etc. »

2. *Usus.* Quantus Ciceroni fuerit usus et exercitatio dicendi, videri potest ex iis quæ ipse scribit in Bruto.

3. *Ætas mea.* Agebat annum ferè sexagesimum secundum.

4. *Mea fides.* Scil. officium.

5. *Primum dico.* Prima causa timoris est, quod non hominem quempiam de grege defendit, sed regem; neque de parva aliqua re agitur, verum de maxima, quum de vita et statu nobilissimi clientis dicturus sit orator. De capite autem dimicabat Dejotarus, quia, si fuisset convictus, regno esset dejectus, fortunis omnibus exturbatus.

dico pro capite fortunisque regis : quod ipsum etsi non iniquum est[6], in tuo dumtaxat periculo, tamen est ita inusitatum, regem capitis reum esse, ut ante hoc tempus non sit auditum. Deinde eum[7] regem, quem ornare antea cuncto cum senatu solebam[8], pro perpetuis ejus in nostram rempublicam[9] meritis, nunc contra atrocissimum crimen cogor defendere. Accedit, ut[10] accusatorum alterius crudelitate, alterius indignitate conturber. Crudelem Castorem[11], ne dicam sceleratum et impium! qui nepos avum in

Sic non multo post Herodes Palæstinus, a fratribus accusatus, trans Alpes est ab Augusto relegatus, ac pars ejus ditionis in publicum redacta. Dio, LV. Quid de usitato verbo *fortunæ* dixerimus, vide ad Quintianæ cap. I.

6. *Etsi non iniquum est.* Prudenter vitat offensionem Cæsaris, qui hujus inusitatæ et inauditæ quæstionis disceptator, et judex in sua causa, iniquus videri poterat, dum regem sui juris citabat, quasi de capite reus fuisset. Hoc Cæsaris exemplum multi postea sequuti sunt, et de regibus judicarunt. Nam Antonius regem Judææ Antigonum cruci alligatum, flagris cecidit, ac deinde jugulavit. Dio lib. XLIX; Plut. in Antonio; Joseph. Antiq. lib. XV. — *In tuo periculo.* Non iniqua est illa actio, quod de vitæ tuæ discrimine agitur; quæ cura inauditam hanc judicii formam excusat et permittit.

7. *Deinde eum regem.* Illud mihi timorem addit, et turbationem, quod de eo rege dicturus sum, qui summis est laudibus a senatu ornatus, dignitate nova decoratus, quem optime de republica meritum videram, nunc autem atrocissima accusatione oppressum cerno.

8. Lallem. prætulit alteram lectionem, *solebamus.* Habent quatuor codices regii. J. V. L.

9. *In nostram rempublicam meritis.* De Harusp. resp. « Quem unum habemus in orbe terrarum fidelissimum huic imperio, atque amantissimum nostri nominis ».

10. *Accedit, ut.* Tertia causa ex personis accusatorum. — *Alterius crudelitate.* Castoris scilicet, Dejotari nepotis ex filia, quæ Saocondario nupserat, qui patrem filius accusat. — *Alterius indignitate.* Phidippi, servi Dejotari, qui in dominum audet insurgere.

11. Est in edd. multis, *Crudelis Castor est.* J.V. L.—Orator, quum in miserationem magis, quam in quoddam aliud rhetoricarum artium genus inclinandam orationem videret, id præsertim efficiendum curat, ut imminuta adversariorum fide, et concitato in eos odio, Dejotarum judicii laqueis eximere, eumque ab omni sceleris labe vindicare possit, Cæsarisque in eum benivolentiam devocare : statim Castorem periculosæ illius accusationis auctorem aggreditur, et eum in invidiam non levem adducturus ait « crudelem Castorem ». Qua appellatione nihil potest esse significantius et vehementius, quum adolescentem tam

discrimen capitis adduxerit, adolescentiæque suæ terrorem intulerit ei, cujus senectutem tueri et tegere debebat, commendationemque ineuntis ætatis ab impietate et scelere duxerit; avi servum[12], corruptum præmiis, ad accusandum dominum impulerit, et a legatorum[13] pedibus abduxerit. Fugitivi[14] autem, dominum accusantis, et dominum absentem, et dominum amicissimum nostræ reipublicæ, quum os videbam[15], quum verba audiebam, non tam afflictam regiam conditionem dolebam, quam de fortunis communibus[16] extimescebam. Nam, quum more majorum de servo in dominum[17], ne tormentis quidem, quæri liceat; in qua quæstione dolor veram vocem elicere possit etiam ab invito, exortus est[18] servus, qui, quem in equuleo[19] appellare non posset, eum accusaret[20] solutus.

II. Perturbat me[1], C. Cæsar, etiam illud interdum: quod tamen, quum te penitus recognovi, timere de-

infaustis avibus vitam auspicantem deplorat, indoletque ætatis commendationem ab impietate et scelere ducere.

12. *Avi servum.* Terentius Phorm. act. II, scen. 1: «Servum hominem causam orare leges non sinunt; Neque testimonii dictio est». Vide Ulpian. de Accusat.

13. *Legatorum.* Dejotari.

14. *Fugitivi.* Phidippi, qui legatorum servus ad Castorem effugerat.

15. *Quum os videbam.* Impudentiam. In Pisonem: «Os tuum ferreum senatus convicio verberari noluisti».

16. *De fortunis communibus.* Nam si tantum servo conceditur, timere a servis nostris omnes debemus.

17. *De servo in dominum.* Pro Milone: «Majores nostri in dominum de servo quæri noluerunt, non quia non posset verum inveniri; sed quia videbatur indignum esse et dominis ipsa morte tristius».

18. *Exortus est servus.* Repente apparet servus homo, non qui dolore ad accusandum dominum subigitur, sed qui liber et solutus, et de supervacaneo illum in judicium appellat.

19. *In equuleo.* De hoc, et aliis tormentorum generibus, fuse tractatum pro Milone.

20. *Accusaret.* Al. *accuset.*

II. 1. *Perturbat me.* Quartam causam timoris ex persona judicis deducit, sed ita tamen causas illas omnes verbis percurrit, ut obiter causæ suæ inserviat; et certissima defensionis fundamenta, quasi aliud agens, disponat.

sino. Re enim iniquum[2] est, sed tua sapientia fit æquissimum. Nam dicere apud eum de facinore, contra cujus vitam consilium facinoris inisse arguare, si per se ipsum consideres, grave est; nemo enim fere est, qui sui periculi judex, non sibi se æquiorem, quam reo, præbeat. Sed tua, C. Cæsar, præstans singularisque natura hunc mihi metum minuit. Non enim tam timeo, quid tu de rege Dejotaro, quam intelligo, quid de te ceteros velis judicare[3]. Moveor etiam loci ipsius insolentia[4], quod tantam causam, quanta nulla umquam in disceptatione versata est, dico intra domesticos parietes, dico extra conventum et eam frequentiam, in qua oratorum studia niti solent[5]. In tuis oculis, in tuo ore vultuque acquiesco; te unum intueor; ad te unum omnis mea spectat oratio. Quæ mihi ad spem obtinendæ veritatis[6] gravissima sunt, ad motum animi, et ad omnem impetum dicendi contentionemque leviora[7]. Hanc enim, C. Cæsar, causam si in foro dicerem, eodem

2. *Re enim iniquum.* Scil. aliquem esse judicem in causa sua.

3. *Quid de te ceteros velis judicare.* Dubitare minime potest, quin æquum se aliis præbere cogatur, qui alios æquum de se sentire velit; lenem, qui clementiæ laudem consequi cupiat. Quum autem Cæsar æquum se et clementem haberi cupiat (Sueton. in Cæsare, cap. 75), committere nullo modo poterit, ut in Dejotarum iniquus aut crudelis fuisse videatur.

4. *Moveor etiam loci ipsius insolentia.* Quinta causa timoris; quod præter consuetudinem Dejotari causam defendo non in loco patenti, pro Rostris, sed intra domesticos parietes Cæsaris, quo populus rom. ad audiendam causam non admittitur.

5. *Oratorum studia niti solent.* Qua excitari solent.

6. *Obtinendæ veritatis.* Scilicet de accusatoribus victoriæ referendæ.

7. *Ad motum animi ..... leviora.* Et illud quidem quod solus apud te solum loquar, nulla corona cinctus, ut mihi spem victoriæ apud judicem æquum et clementem offert, ita etiam oratori nocet, quod non patitur illa solitudo, illa domesticorum parietum umbra, magnos illos eloquentiæ motus adhibere, qui foro, qui multitudine audientium et media illa Romæ luce accenduntur. Forsan non absurdum sit apponere locum Senecæ Rhetoris, qui morum et inde eloquentiæ commutationem facile ostendat: «Latronem Porcium, quum ante judices diceret,

audiente et disceptante te[8], quantam mihi alacritatem populi romani concursus afferret? Quis enim civis ei regi non faveret, cujus omnem ætatem in populi romani bellis consumptam esse meminisset? Spectarem curiam, intuerer forum, cælum denique testarer ipsum. Sic, quum et deorum immortalium, et populi romani, et senatus beneficia in regem Dejotarum recordarer, nullo modo mihi deesse posset oratio. Quæ quoniam angustiora parietes faciunt, actioque causæ maxime debilitatur loco; tuum est, Cæsar, qui pro multis sæpe dixisti[9], quid nunc mihi animi sit, ad te ipsum referre[10]; quo facilius tum æquitas tua, tum audiendi diligentia minuat hanc perturbationem meam.

Sed antequam de accusatione ipsa dico, de accusatorum spe pauca dicam. Qui quum videantur neque ingenio, neque usu atque exercitatione rerum valere, tamen ad hanc causam non sine aliqua spe et cogitatione venerunt.

III. Iratum te regi Dejotaro[1] fuisse non erant

non ante potuisse confirmari, tectum et parietes desiderantem, quam impetravit, ut judicium ex foro in basilicam transferretur. Usque eo ingenia in scholasticis exercitationibus delicate nutriuntur, ut clamorem, silentium, risum, cælum denique pati nequeant ». Vide de optim. gen. Orat. cap. 4.

8. *Disceptante te.* Id est, rem et sententiam moderante.

9. *Pro multis sæpe dixisti.* Sueton. cap. 55: « Post accusationem Dolabellæ haud dubie præcipuis patronis annumeratus est ». Pro Ligario, cap. 10: « Causas, Cæsar, egi multas, et quidem tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum ».

10. *Ad te ipsum referre.* Quum loci angustiis impeditus et constrictus sim, et solitam frequentiam, solitum cælum requirant oculi mei, tuum est, Cæsar, pro tuo dicendi usu, meas partes ipsum implere, quid nunc mihi animi sit, ex tuo sensu judicare, quæ sentiam ipsum sentire, et supplere, et cogitare quid diceres, si tantam causam non in foro, sed intra privatos parietes perorares. Ita fiet, ut mea hæc perturbatio clienti minus noceat.

III. 1. *Iratum te regi Dejotaro.* Philipp. II: « Quis enim cuiquam inimicior, quam Dejotaro Cæsar? æque atque huic ordini, ut equestri, ut Massiliensibus, ut omnibus quibus

nescii; affectum illum[2] quisbusdam incommodis et detrimentis[3], propter offensionem animi tui, meminerant; teque quum huic iratum, tum sibi amicum[4] cognoverant: quumque apud ipsum te de tuo periculo[5] dicerent, fore putabant, ut in exulcerato animo facile fictum crimen insideret. Quamobrem hoc nos primum metu, C. Cæsar, per fidem, et constantiam, et clementiam tuam, libera, ne residere in te ullam partem iracundiæ suspicemur. Per dexteram te istam[6] oro, quam regi Dejotaro hospes hospiti porrexisti: istam, inquam, dexteram, non tam[7] in bellis et in præliis, quam in promissis et fide firmiorem. Tu illius domum inire[8], tu vetus hospitium renovare voluisti; te ejus dii penates acceperunt; te amicum et placatum Dejotari regis aræ focique viderunt. Quum facile exorari, Cæsar, tum semel exorari soles[9]. Nemo umquam te placavit inimicus, qui ullas resedisse in te

rempublicam populi romani caram esse sentiebat, etc.»

2. *Affectum illum*. In Erfurt. Pith. Dresd. Colon. tribus codd. Lambini, et scholiaste antiquo, scribitur *afflictum illum*. Retinent tamen Francii primus et secundus *affectum illum*, ut et editio prima, quam scripturam huic loco convenire magis putat Grævius: utitur enim orator verbis mollissimis, ne Cæsaris animum offendat.

3. *Incommodis et detrimentis*. Dejotarus Pompeio reipublicæ defensori adhæserat; victor Cæsar pecuniam ei imperavit, adempta Galatiæ parte, et Armenia Minore, quam ei senatus largitus erat. De Div. II: «Cæsarem eodem tempore et hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is quum ei Troginorum tetrarchiam eripuisset, et asseclæ suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam, quumque ab eo magnificentissime hospitio exceptus esset, spoliatum reliquit hospitem et regem».

4. *Sibi amicum*. Sibi favere, id est, Castori et ejus comitibus.

5. *De tuo periculo*. De insidiis quas struxisse Dejotarum dicebant.

6. *Per dexteram te istam*. Plinius, lib. II, cap. 17: «Inest dextræ religio, quæ in osculis appetitur, in fide porrigitur».

7. Freinshemius, ad Q. Curtium, VI, 4, hoc *tam* omittendum putat. Probant multi. Habet tamen Priscian. lib. III, pag. 604.

8. *Inire*. Ire in, intrare. Idem dixit: «cubile et convivium inire».

9. *Semel exorari soles*. Non necesse est, ut tibi plus quam semel preces

simultatis reliquias senserit. Quamquam cui sunt inauditæ cum Dejotaro querelæ tuæ? Numquam tu illum accusavisti ut hostem, sed ut amicum officio parum functum, quod propensior in Cn. Pompeii amicitiam fuisset, quam in tuam. Cui tamen ipsi rei[10] veniam te daturum fuisse dicebas, si tantum auxilia[11] Pompeio, vel si etiam filium misisset, ipse excusatione[12] ætatis usus esset. Ita quum maximis[13] eum rebus liberares, perparvam amicitiæ culpam relinquebas. Itaque non solum in eum non animadvertisti, sed omni metu liberavisti, hospitem agnovisti, regem[14] reliquisti. Neque enim ille odio tui progressus, sed errore communi lapsus est[15]. Is rex, quem senatus[16] hoc nomine sæpe honorificentissimis decretis appellavisset, quique illum ordinem ab adolescentia gravissimum sanctissimumque duxisset, iisdem rebus est perturbatus, homo longinquus et alienigena, quibus nos[17] in media republica nati, semperque versati.

IV. Quum audiret, senatus consentientis auctori-

admoveantur; ea tua est indoles, ut facile ignoscat, et condonatæ injuriæ numquam meminerit.

10. *Ipsi rei*. Al. *regi*. Male.

11. *Si tantum auxilia*. Sic F. Ursinus; quam lectionem confirmavit codex Colon. Olim *si tum*. Al. *si quum auxilia*.

12. *Ipse excusatione*. Al. *ipse tamen excusatione*. Inimicior autem Cæsari eo videbatur Dejotarus, quod ætate a bello contra eum non esset deterritus.

13. *Ita quum maximis*. Al. *Itaque quum maximis*. — *Rebus*. Quæ gravissimæ illi objici possent.

14. *Regem reliquisti*. In conditione regia manere eum voluisti.

15. *Errore communi lapsus est*. Eodem momento utitur Cicero in sua pro Ligario oratione; dissensionem istam civilem non bellum fuisse, sed secessionem; non hostile odium, sed civile dissidium. Commode autem Dejotarus excusatus videtur, qui cum senatu lapsus est, cujus auctoritatem semper erat sequutus, a quo summis beneficiis cumulatus.

16. *Is rex, quem senatus*. Rex appellatus fuisse videtur Cæsaris et Bibuli consulatu. Hirtius de Bello Alexandrino: «Contra quem Cæsar, quum plurima sua commemorasset officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset». Vid. Argum.

17. *Quibus nos*. Quid mirum errasse cum benefactoribus hominem alienigenam et longe ab Italia distantem,

tate arma sumpta; consulibus [1], prætoribus, tribunis plebis, nobis [2] imperatoribus rempublicam defendendam datam : movebatur animo, et vir, huic imperio amicisssimus, de salute populi romani extimescebat, in qua etiam suam inclusam videbat [3]. In summo tamen timore quiescendum sibi esse arbitrabatur. Maxime vero perturbatus est, ut audivit, consules ex Italia profugisse, omnesque consulares (sic enim nuntiabatur), cunctum senatum [4], totam Italiam esse effusam. Talibus enim nuntiis et rumoribus patebat ad Orientem via, nec ulli veri subsequebantur. Nihil ille de conditionibus tuis [5], nihil de studio concordiæ et pacis, nihil de conspiratione audiebat certorum ho-

quum nos Romani reipublicæ periti, civilibus rebus assueti eodem modo peccaverimus?

IV. 1. *Consulibus*. L. Lentulo, C. Marcello, qui eo anno consules fuerunt quo bellum civile exarsit. Quæ res sic ab ipso Cæsare exponitur : « Decurritur ad illud extremum atque ultimum SC. quo nisi pæne in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, latorum audacia, numquam ante discessum est : Dent operam consules, prætores, tribuni plebis, quique proconsules sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat ».

2. *Plebis, nobis*. Male quibusdam exemplaribus *novis*. — *Imperatoribus*. Imperator titulus erat honorificus duci post victoriam, sive a senatu, sive ab exercitu datus. Cicero ipse, hostibus in Cilicia devictis, imperator appellatus est, et e provincia redux, spe triumphi extra pomœrium mansit. Ei, ut reliquis proconsulibus, a senatu mandatum, ut viderent ne quid respublica detrimenti pateretur.

3. *Inclusam videbat*.. Al. *inclusam esse videbat*.

4. *C. senatum*. Lucan. Phars. V, 30: « ... mœrentia tecta Cæsar habet, vacuasque domos, legesque silentes, Clausaque justitio tristi fora ». Post cædem Cæsaris Cicero liberius cladem belli civilis narrat Philipp. II, quum « consules ait ex Italia expulsos, cumque his Cn. Pompeium, qui imperii romani lumen ac decus fuit; omnes consulares qui per valitudinem exsequi fugam illam cladenque potuissent; prætores, prætorios, tribunos plebis, magnam partem senatus, omnem sobolem juventutis, unoque verbo rempublicam expulsam, atque exterminatam sedibus suis ». Hæc autem hoc loco mollit, et falsis tantum nuntiis delusum Dejotarum ostendit.

5. *Nihil ille de conditionibus tuis*. Quas Cæsar offerebat. — *Studio concordiæ*. Vide Cæs. lib. I de Bell. Civ.

6. *Certorum hominum*. Scil. Marcelli, Lentuli, Domitii, Scipionis, Catonis, et cujusque optimi civis, qui Cæsaris artes et ambitionem noverant.

minum[6] contra dignitatem tuam. Quæ quum ita essent, tamen usque eo se tenuit, quoad a Cn. Pompeio ad eum legati literæque venerunt. Ignosce, ignosce, Cæsar, si ejus viri auctoritati rex Dejotarus cessit, quem nos omnes sequuti sumus[7]; in quem quum dii atque homines omnia ornamenta congessissent, tum tu ipse plurima et maxima[8]. Neque enim, si tuæ res gestæ ceterorum laudibus obscuritatem attulerunt, idcirco Cn. Pompeii memoriam amisimus. Quantum nomen ejus[9] fuerit, quantæ opes, quanta in omni genere bellorum gloria, quanti honores populi[10] romani, quanti senatus, quanti tui, quis ignorat? tanto ille superiores vicerat gloria, quanto tu omnibus[11] præstitisti. Itaque Cn. Pompeii bella, victorias, triumphos, consulatus admirantes numerabamus : tuos enumerare non possumus.

V. Ad eum igitur[1] rex Dejotarus venit, hoc misero fatalique bello, quem antea justis hostilibusque bellis adjuverat, quocum erat non hospitio solum, verum

— *Conspiratione*. De industria ambigua hac appellatione utitur orator; nempe significat consensionem sive justam, sive injustam.

7. *Quem nos omnes sequuti sumus*. Et quibus pepercisti.

8. *Maxima*. Quum Pompeio filiam Juliam collocavit.

9. *Quantum nomen ejus*. Lucan. IX, 202 : « clarum et venerabile nomen Gentibus et multum nostræ quod proderat urbi ». Et Plin. VII, 26 : « Ad decus imperii romani, non solum ad viri unius pertinet victorias Pompeii Magni, triumphosque hoc in loco nuncupari; æquato non modo Alexandri Magni rerum fulgore, sed etiam Herculis prope ac Liberi Patris, etc. » Verum in iis diutius immorari putidum est; quum scriptores ejus victoriis pleni sunt. Conf. Valer. Maxim. lib. IX, cap. ult. et Ciceronem tum alibi frequenter, tum pro lege Manilia, et pro Cornelio Balbo.

10. *Quanti honores populi romani*. Id est, a populo romano in Pompeium collati. — *Tui*. I. e. a te collati.

11. *Quanto tu omnibus*. Col. Pith, Dresd. « quanto tu in omnibus ». Sed Grævius vulgatam præfert, quam et Erfurtensis tuetur.

V. 1. *Ad eum igitur*. Prima excusatio Dejotari, quod fuerit perturbatus variis rumoribus, et in errorem inductus. Altera, auctoritate Pompeii invitatus. Tertia, quam nunc exsequitur, fatalis quædam fuit necessitas quæ incidit, et improvidas hominum mentes

etiam familiaritate conjunctus : et venit vel rogatus, ut amicus; vel arcessitus, ut socius; vel evocatus, ut is, qui senatui parere didicisset : postremo venit [2], ut ad fugientem, non ut ad insequentem, id est, ad periculi, non ad victoriæ societatem. Itaque, Pharsalico prælio facto, a Pompeio discessit [3]; spem infinitam [4] persequi noluit; vel officio, si quid debuerat, vel errori, si quid nescierat, satisfactum esse duxit; domum se contulit, teque Alexandrinum bellum gerente, utilitatibus tuis paruit [5]. Ille exercitum Cn. Domitii [6], amplissimi viri, suis tectis et copiis sustentavit; ille Ephesum ad eum, quem tu ex tuis fidelissimum et probatissimum omnibus delegisti [7], pecu-

occupavit, ut nemo mirari debeat humana consilia divina voluntate esse superata. Quarta excusatio ducitur ab antecedentibus, quia, quum prius Pompeium justis hostilibusque bellis adjuvisset, eum deserendum non putavit, ut superiora beneficia novo beneficio cumularet. Quinta, quod fuerit invitatus, vel arcessitus, vel evocatus. Ubi adverte verborum differentiam. Invitantur amici, quum æquale jus est utriusque. Arcessuntur socii, qui ex fœdere debent sibi invicem auxilio venire. Evocantur a superioribus ii, qui ex officio debent obtemperare.

2. *Postremo venit, ut ad fugientem*, etc. Auxilio venit Dejotarus potius qui Pompeium consolaretur ex Italia fugientem, quam Cæsari bellum indiceret.

3. *A Pompeio discessit.* Narrat Plutarchus Pompeium fugientem postridie in navem onerariam cujusdam Peticii mercatoris cum duobus Lentulis et Faonio receptum fuisse; et paullo post regem Dejotarum videntes ex terra ad ipsos properantem, eum quoque accepisse. Quando autem a Pompeio discesserit, non liquet. Forte ex insula Cypro, quum inde versus Ægyptum solveret Pompeius, ad suam tetrarchiam rediit.

4. *Infinitam.* Cujus exitus et finis non prævideretur.

5. *Paruit.* Lambinus et plures, *patuit*. Male.

6. *Cn. Domitii.* Qui consul fuerat cum M. Messalla. Post Pharsalicam pugnam Cn. Domitius Calvinus Asiæ finitimisque provinciis præfectus est a Cæsare. Vide Hirtium de Bello Asiatico, cap. 34. Domitius autem Ahenobarbus cum Pompeio fuit.

7. *Quem tu ex tuis fidelissimum et probat. omn. delegesti.* Credit Abram. de eo agi, quem Dio, lib. XLVII, narrat fuisse Sextum Julium qui Syriæ præerat, et quem quæstorem et propinquum suum Cæsar in sua ex Ægypto contra Pharnacem expeditione omnibus iis regionibus præfecerat. Verum et ipse non firmis argumentis niti se fatetur.

niam misit; ille iterum, ille tertio[8], auctionibus[9] factis, pecuniam dedit, qua ad bellum utereris; ille corpus suum periculo objecit, tecumque in acie contra Pharnacem[10] fuit, tuumque hostem esse duxit suum. Quæ quidem a te in eam partem accepta sunt, C. Cæsar, ut eum amplissimo regis honore et nomine affeceris[11].

Is igitur[12], non modo a te periculo liberatus, sed etiam honore amplissimo ornatus, arguitur domi te suæ interficere voluisse. Quod tu[13], nisi eum furiosissimum judicas, suspicari profecto non potes.

Ut enim omittam[14], cujus tanti sceleris fuerit, in conspectu deorum penatium, necare hospitem; cujus

8. *Ille iterum, ille tertio.* Semel Alexandrino bello; iterum eo, quod contra Pharnacem gestum est; tertio Africano.

9. *Auctionibus factis.* Suam supellectilem hastæ subjecit, et publica auctione addixit plus offerenti, ut pecuniam ex auctione redactam tibi submitteret.

10. *Contra Pharnacem.* Regem Ponti, filium et interfectorem Mithridatis. Occasione belli civilis Armeniam occuparat, et Domitium superaverat. Sed paullo post Cæsar venit, vidit, vicit. — *Tuumque hostem.* Oratorie magis quam vere dictum. Apparet enim ex auctore belli Alexandrini impulsum a Dejotaro Domitium, ut Pharnacem ab Armenia Minore, regno suo, depelleret.

11. *Regis honore et nomine affeceris.* Hirtius de Bello Alexandrino: « Quum propius Pontum finesque Gallo-Græciæ Cæsar accessisset, Dejotarus... depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad Cæsarem venit oratum, ut sibi ignosceret... Cæsar regium vestitum ei restituit. Legionem autem quam ex genere civium suorum Dejotarus natura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere jussit ».

12. *Is igitur.* Jam inde factum ipsum et crimen aggreditur, postquam omnia victoriæ præmunivit. Constitutio causæ est; utrum Dejotarus Cæsarem interficere voluerit, eique insidias struxerit.

13. *Quod tu.* Primum argumentum petitum a persona regis Dejotari demonstrat in eum virum non cadere posse, nisi forte insanum ac furiosum eum crediderit Cæsar.

14. *Ut enim omittam.* Præteritione oratoria multa argumenta coacervat ad probationem assumptionis. Primum petitur a religione deorum penatium et hospitii: secundum a Cæsaris ipsius dignitate; tertium a Cæsaris fortuna et felicitate; quartum a Cæsaris beneficiis in Dejotarum, et grato regis animo; quintum denique a peri-

tantæ importunitatis[15], omnium gentium, atque omnis memoriæ clarissimum lumen exstinguere; cujus tantæ ferocitatis, victorem orbis terrarum non extimescere; cujus tam inhumani et ingrati animi, a quo rex appellatus esset, in eo[16] tyrannum inveniri: ut hæc omittam, cujus tanti furoris fuit, omnes reges, quorum multi erant finitimi[17], omnes liberos populos, omnes socios, omnes provincias, omnia denique omnium arma contra se unum excitare[18]? Quonam ille modo cum regno[19], cum domo, cum conjuge, cum carissimo filio distractus esset[20], tanto scelere non modo perfecto, sed etiam cogitato?

VI. At, credo[1], hæc homo inconsultus et temerarius non videbat. Quis consideratior illo? quis tectior[2]? quis prudentior[3]? Quamquam hoc loco Dejotarum[4] non tam ingenio et prudentia, quam fide et religione vitæ defendendum puto. Nota tibi est, C. Cæ-

culo Dejotari, si Cæsari necem intulisset. Quod postremum argumentum per partium enumerationem exaggerat. — *Necare hospitem.* Confer in Livio, XXIII, Pacuvium iisdem momentis vehementissime utentem, ut filium ab interficiendo hospite Hannibale deterreat.

15. *Importunitatis.* Id est, crudelitatis. Sic Cicero de Amicitia, cap. 15, tribuit Tarquinio regi superbiam et importunitatem.

16. *In eo.* In eum. — *Inveniri.* Id est, agnosci, deprehendi.

17. *Multi erant finitimi.* Ut Sadala rex Thraciæ; Ariobarzanes Cappadociæ; Tarcondimotus partis cujusdam Ciliciæ; Mithridates Pergamenus, cui Cæsar Armeniæ Minoris regnum tradiderat, item Ariarathes Ariobarzanis frater.

18. *Contra se unum excitare?* Victo enim Pompeio, quicumque eum ex Asiaticis vel regibus, vel populis adjuverant, Cæsari se tradiderunt.

19. *Quonam ille modo cum regno.* Nihil mutandum, neque Ernestio credendum. J. V. L.

20. *Distractus esset.* In quæ mala præceps actus esset, cum gente tota, si non dico scelus perfecisset, sed tantum cogitasset.

VI. 1. *At, credo.* Occupatio oratoria. Hactenus argumentatus est a verisimili, a dedecore, a damno; nunc a Dejotari sapientia.

2. *Quis tectior?* Græv. e MSS bonis, *quis rectior?* Sic etiam Lallem. e codd. regiis. J. V. L.

3. *Prudentior.* Quam ei prudentiæ laudem ipse concedebat Cæsar, ut videre est in Argumento.

4. *Quamquam hoc loco Dejotarum.* Oratoria correctio, causæ accommo-

sar, hominis probitas, noti mores, nota constantia. Cui porro [5], qui modo populi romani nomen audivit, Dejotari integritas, gravitas, virtus, fides non audita est? Quod igitur facinus nec in hominem imprudentem cadere posset, propter metum præsentis exitii, nec in facinorosum, nisi esset idem amentissimus, id vos et a viro optimo, et ab homine minime stulto cogitatum esse confingitis. At quam non modo non credibiliter[6], sed ne suspiciose quidem! Quum, inquit, in castellum Luceium venisses [7], et domum regis, hospitis tui, devertisses, locus erat quidam, in quo erant ea composita, quibus rex te munerare constituerat. Huc te e balneo [8], priusquam accumberes, ducere volebat. Erant enim armati [9], qui te interficerent, in eo ipso loco collocati. En crimen, en causa, cur regem fugitivus, dominum servus accuset! Ego mehercule [10], C. Cæsar, initio, quum est ad me ista causa delata [11], Phidippum medicum [12], servum regium, qui cum legatis missus esset, ab isto [13] adolescente

data; quia Dejotari calliditas eum suspectum poterat facere, ait non tam esse ea ratione defendendum, quod ingeniosus et prudens, quam quod fidelis amicus et religiosus semper exstitit.

5. *Cui porro.* Dejotarum cum populo romano consociat, quem semper omni in vita diligenter est sequutus.

6. *Non credibiliter.* Quam autem illi calumniæ parva fides potest hærere! immo quam ægre vel suspiciones movet!

7. *Venisses.* Mallet Putean. *voluisses.* Abramius *venires.*

8. *Huc te e balneo.* Solebant veteres ad balnea ire, priusquam mensis accumberent.

9. *Erant enim armati.* Al. codd. *ibi enim erant armati*, etc. J. V. L.

10. *Ego mehercule.* Prima criminis circumstantia, qua ostendit crimen probabiliter non esse confictum, quia, si Cæsarem Dejotarus occidere voluisset, consiliumque suum servo medico credidisset, veneno potius quam ferro rem transigere maluisset.

11. *Ista causa delata.* Quum mihi nuntiatum esset Phidippum a Castore corruptum.

12. *Medicum.* Neminem fugit artes sæpius liberales a servis fuisse tractatas.

13. *Isto adolescente.* Castore, Dejotari nepote. Olim post *adolescente* legebatur *existimavit*, quod rejiciunt plerique codices, admiserunt, qui non viderunt unde verba penderent.

esse corruptum, hac suspicione sum percussus : medicum indicem subornabit[14]; finget videlicet aliquod crimen veneni. Etsi a veritate longe, tamen a consuetudine criminandi non multum res abhorrebat. Quid ait medicus? nihil de veneno. At id fieri potuit, primo occultius in potione, vel in cibo[15]; deinde etiam impunius[16] fit; quod, quum est factum, negari potest. Si palam te interemisset; omnium in se gentium non solum odia, sed etiam arma convertisset : si veneno; Jovis illius quidem hospitalis[17] numen numquam celare potuisset, homines fortasse celavisset. Quod igitur et occultius conari, et efficere cautius potuit; id tibi, et medico callido, et servo, ut putabat, fideli, non credidit : de armis, de ferro, de insidiis celare te noluit? At quam festive[18] crimen contexitur? Tua te, inquit, eadem, quæ semper, fortuna[19] servavit. Negavisti tum te inspicere velle[20].

VII. Quid postea? an Dejotarus, re illo tempore non perfecta, continuo dimisit exercitum[1]? nullus erat alius insidiandi locus? At eodem te, quum cœna-

14. *Subornabit.* Al. habent e MSS *subornavit.* Dedit quoque Lallem. e MSS regiis. J. V. L.

15. *In potione, vel in cibo.* Hæc *in... cibo*, Ern. spuria judicat. J.V. L.

16. *Impunius fit.* Poterat id fieri cum majori impunitate, ut fere sunt ea omnia, quæ quum facta sunt, possunt negari.

17. *Jovis hospitalis.* Sic in Æneid. I, « Juppiter, hospitibus nam te dare jura loquuntur, etc. »

18. *At quam festive.* Quam ridicule et improbabiliter accusatio Phidippi componitur; et sequentia præcedentibus attexuntur, et quasi per se non cohærentia novis mendaciis assuuntur.

19. *Fortuna servavit.* A præsenti necis periculo liberatum Cæsarem, ait accusator, eadem famulante fortuna, quæ eum a plurimis discriminibus eripuit.

20. *Inspicere velle.* Quæ tibi dono dabat Dejotarus.

VII. 1. *Dimisit exercitum.* Accusatores ridet, ex Eunucho Ter. act. IV, scen. VII, vs. 44, ubi Thraso qui suos servulos instar aciei gloriosius instruxerat, re non succedente, neque perfecta, *jam dimitto exercitum*, inquit. Non poterat festivius narratio illa concludi, quam si Dejotarum prudentissimum hominem, cum Thrasone, ridiculo homine, compararit.

visses, rediturum dixeras: itaque fecisti[2]. Horam unam aut duas eodem loco armatos, ut collocati fuerant[3], retinere magnum fuit? Quum in convivio comiter et jucunde fuisses, tum illuc isti[4], ut dixeras. Quo in loco Dejotarum talem erga te cognovisti, qualis rex Attalus[5] in P. Africanum fuit: cui magnificentissima dona, ut scriptum legimus[6], usque ad Numantiam misit ex Asia; quæ Africanus, inspectante exercitu, accepit. Quod quum præsens Dejotarus, regio et animo et more, fecisset; tu in cubiculum discessisti. Obsecro, Cæsar, repete temporis illius memoriam; pone illum ante oculos diem; vultus hominum[7] te intuentium atque admirantium recordare: num quæ trepidatio? num qui tumultus? num quid, nisi moderate, nisi quiete, nisi ex hominis gravissimi et sanctissimi disciplina? Quid igitur causæ excogitari potest, cur te lautum voluerit[8], cœnatum noluerit occidere? In posterum, inquit, diem distulit, ut, quum in castellum Luceium[9] ventum esset, ibi cogitata perficeret. Non video causam loci mutandi: sed tamen acta[10] res criminose est. Quum, inquit, vomere

2. *Itaque fecisti*. Cœnatus ad inspicienda munera te contulisti, ut ante cœnam te facturum esse promiseras.

3. *Fuerant*. Al. *fuerunt*. J. V. L.

4. *Isti*. Al. *ivisti*. J. V. L.

5. *Attalus*. Ant. Bendinellus, Robortellus, aliique legunt *Antiochus*, ex Epitom. Livian. 57. J. V. L. — Verum codices omnes *Attalum* referunt, consentiunt etiam Ambrosiani, ut testatur Angelus *Mai*; credam illud esse Ciceronis ἁμάρτημα μνημονικόν.

6. *Ut scriptum legimus*. In eis libris, quibus caret ætas nostra. — *Numantiam*. Hispaniæ urbem, quam Africanus captam delevit.

7. *Vultus hominum*. Qui sermo quidam tacitus mentis est. Sic etiam pro Milone, cap. 23: « E vultu Milonis, etc. » — *Intuentium*. Eodem sensu in Maniliana: « Sicut aliquem non ex hac urbe missum, sed de cælo delapsum intuentur ».

8. *Te lautum voluerit*. Occidere.

9. *Castellum Luceium*. Apparet castellum in suburbio fuisse, aut regiæ proximum, ità ut Cæsar ad illud accesserit, dum regiam intraret; postridie autem invitatus fuerit ad convivium in castello Luceio celebrandum.

10. *Acta*. Ernest. conjicit, *dicta*; Schütz. in ordinem recepit. Frustra. J. V. L.

te post cœnam[11] velle dixisses, in balneum te ducere cœperunt. Ibi enim erant insidiæ. At te eadem tua fortuna servavit : in cubiculum te ire malle dixisti. Dii te perduint[12], fugitive! ita non modo nequam et improbus, sed fatuus et amens es. Quid? ille signa ænea[13] in insidiis posuerat, quæ e balneo in cubiculum transferri non possent? Habes crimina[14] insidiarum. Nihil enim dixit amplius. Horum, inquit, eram conscius. Quid tum[15]? ita demens ille erat, ut eum, quem conscium tanti sceleris habebat, a se dimitteret? Romam etiam mitteret, ubi et inimicissimum sciret esse nepotem suum[16], et C. Cæsarem, cui fecisset insidias? præsertim quum is unus esset[17], qui posset de absente se indicare[18]? Et fratres meos, inquit, quod erant conscii, in vincula conjecit. Quum igitur eos vinciret, quos secum habebat, te solutum Romam mittebat[19], qui eadem scires, quæ illos scire dicis?

11. *Vomere te post cœnam*. Quod Romanis usitatum fuit. Nec magis mirum, quam si dicamus nos dormire, vel ludere. Suetonius tamen in Cæsaris vita, cap. 55 : « Vini parcissimum ne inimici quidem negaverunt. Verbum M. Catonis est : unum ex omnibus Cæsarem ad evertendam rempublicam, sobrium accessisse. » De Cæsare Cicero : « Unctus est, accubuit, ἐμετικὴν egerat ; itaque et edit et bibit ἀδεῶς et jucunde; opipare certe et apparate ». Ad Attic. XIII, ep. postr.

12. *Dii te perduint*. Perdant. Formula exsecrationis apud Plautum et comicos.

13. *Signa ænea*. Lepide pro hominibus armatis, qui fuisse dicuntur in insidiis collocati, nec moveri magis posse videbantur, quam si ærei fuissent.

14. *Habes crimina*. Jam, C. Cæsar, habes rem omnem; crimen omne insidiarum cognoscis. Nihil enim accusator dixit amplius, quam quod dixi ego.

15. *Quid tum?* Heumann. *tum* delendum putat. J. V. L.

16. *Nepotem suum*. Castorem, cujus avus erat.

17. *Quum is unus esset*. Tamne demens erat Dejotarus, ut medicum tanti sceleris conscium, Romam mitteret; quum is unus esset, qui posset Cæsari de hoc crimine indicare, dum ipse procul distaret?

18. *Indicare*. Vulg. *vindicare*. Rectius vero Græv. et Lallem. *indicare*, jam monente Vict. Var. lect. XXVIII, 12. J. V. L.

19. *Mittebat*. Ironia imbellem accusatoris defensionem redarguit.

VIII. Reliqua pars[1] accusationis duplex fuit: una, regem semper in speculis fuisse[2], quum a te animo esset alieno; altera, exercitum eum contra te magnum comparasse. De exercitu[3] dicam breviter, ut cetera. Numquam eas copias rex Dejotarus habuit, quibus inferre bellum populo romano posset, sed quibus fines suos ab excursionibus[4] hostium et latrociniis tueretur, et imperatoribus nostris auxilia mitteret. Atque antea quidem majores copias alere poterat: nunc exiguas vix tueri[5] potest. At misit ad Cæcilium, nescio[6] quem; sed eos, quos misit, quod ire noluerunt, in vincula conjecit. Non quæro, quam verisimile sit, aut non habuisse regem, quos mitteret; aut eos, quos misisset, non paruisse; aut qui dicto audientes in tanta re non fuissent, eos vinctos potius, quam necatos fuisse[7]. Sed tamen quum ad Cæcilium mittebat, utrum causam illam[8] victam esse nesciebat, an Cæcilium istum, magnum hominem putabat? quem profecto is, qui optime nostros homines novit, vel quia

VIII. 1. *Reliqua pars.* Respondet ad alteram partem accusationis.

2. *In speculis fuisse.* Speculatores habuisse, qui rumores de Cæsare exciperent, et ad se referrent; omnes Cæsaris actiones observasse, et occasionem exspectasse illius opprimendi.

3. *De exercitu.* Non negat, sed illius vires elevat, dum ad id redactum Dejotarum ostendit, ut tantum fines a latrociniis possit defendere, nedum populo rom. bellum inferre.

4. *Excursionibus.* Ernest. mallet *incursionibus*. J. V. L.

5. *Exiguas vix tueri.* Quia Cæsar ei partem regni sui maximam ademerat.

6. *Ad Cæcilium, nescio quem.* Quasi sic eum contemneret, ut ne nomen quidem Q. Cæcilii Bassi compertum haberet; vel quia proderat causæ Dejotari a quo contemptum illum dicit; vel quia Cæsari gratum videbatur has Pompeiani belli reliquias adeo contemni. De hoc Epitome Liviana, lib. CXXVII: « Bellum in Syria Cæcilius Bassus eques romanus Pompeianarum partium excitavit, et relicto a legione Sexto Cæsare quæ ad Bassum transierat, occisoque, etc. » Quæ fusius a Dione referuntur, lib. LXVII. Cf. ad Div. XII, 18; Joseph. XIV, 11, etc. — Olim *Cœlium*. Lambin. Græv. ex MSS pluribus legunt, *Cæcilium*. Optime. Sic etiam scholiastes Maii.

7. *Quam necatos fuisse.* Quidam MSS delent *fuisse*.

8. *Causam illam.* Pompeianam.

nosset[9], vel quia non nosset[10], contemneret. Addidit etiam illud, equites non optimos misisse. Veteres, credo[11], Cæsar: nihil ad tuum equitatum; sed misit ex iis, quos habuit, electos. Ait nescio quem ex eo numero, servum judicatum[12]. Non arbitror; non audivi. Sed in eo, etiamsi accidisset, culpam regis nullam fuisse arbitrarer.

IX. Alieno autem[1] a te animo fuit: quomodo[2]? Speravit, credo, difficiles tibi Alexandria[3] fore exitus, propter regionis naturam et fluminis. At eo ipso tempore pecuniam dedit, exercitum aluit; ei, quem[4] Asiæ præfeceras, nulla in re defuit; tibi victori non solum ad hospitium, sed ad periculum etiam atque ad aciem præsto fuit[5]. Sequutum est bellum Africanum[6]: graves de te rumores[7] sparsi; qui etiam furiosum illum

9. *Quia nosset.* Miserum enim cognovisset. Non eadem post Cæsarem interfectum dicit Cicero in Philipp. II, quum privatum quidem Q. Cæcilium Bassum, sed fortem et præclarum virum appellat. Ejus legiones ad se traduxit Cassius.

10. *Quia non nosset.* Qui optime Romanos nominis alicujus noverat, eum quem ignoravisset, nihili hominem recte judicasset.

11. *Veteres, credo, Cæsar.* Addidit accusator, illum in supplementum tibi malos equites misisse; credo veteranos suos ad te misisse Dejotarum, quod exercitus sui robur est, non saue tuo equitatui comparandum, sed quod optimum habebat.

12. *Servum judicatum.* Servis non licuit militare, præsertim in equestri loco.

IX. 1. *Alieno autem.* Adversarius ut fidem faceret criminis insidiarum, probare nitebatur Dejotarum fuisse semper a Cæsaris rationibus alienum. Hic igitur ponitur accusatoris objectio.

2. *Quo modo?* Confutatio per ironiam. Et reipsa magno periculo tunc Cæsar, majori tamen periculi fama dimicabat, ut videre est ex Suet. Jul. 42; et ex Lucan. in extremis Pharsaliæ versibus.

3. *Alexandria.* Alii, *Alexandriæ.* J. V. L.

4. *Ei, quem Asiæ.* Intelligit Cn. Domitium Calvinum.

5. *Ad aciem præsto fuit.* Cæsar victor e bello Alexandrino per Gallo-Græciam transivit, et contra Pharnacem arma convertens, Dejotarum copias suas adducere jussit.

6. *Sequutum est bellum Africanum.* Cæsar, parta de Pharnace victoria, paucos dies in Italia moratus, Jubæ Numidiæ regi, Scipioni et Catoni, qui magnis exercitibus Africam occupaverant, bellum intulit.

7. *Graves de te rumores.* Dio, lib.

Cæcilium excitaverunt. Quo tum erga te rex animo fuit? qui auctionatus[8] sit, seseque exspoliare maluerit, quam tibi pecuniam non subministrare. At eo, inquit, tempore ipso Nicæam Ephesumque mittebat, qui rumores Africanos exciperent, et celeriter ad se referrent[9]. Itaque quum esset ei nuntiatum, Domitium naufragio[10] periisse, te in castello[11] circumsideri; de Domitio dixit versum græcum[12] eadem sententia, qua etiam nos habemus latinum :

Pereant amici, dum una inimici intercidant:

quod ille, si esset tibi inimicissimus, numquam tamen dixisset. Ipse enim mansuetus; versus immanis. Qui autem Domitio poterat esse amicus, qui tibi esset inimicus[13]? Tibi porro inimicus cur esset, a quo quum vel interfici, belli lege, potuisset, regem et se, et filium suum constitutos esse meminisset?

Quid deinde[14]? furcifer quo progreditur? ait, hac

XLVII : «Multæ res adversæ Cæsaris ex Africa nuntiabantur.» Quibus rebus excitatus fuit Cæcilius Bassus, et alios ad instaurandum in Syria bellum fictis etiam nuntiis atrocioribus excitavit.

8. *Qui auctionatus*. Bona sua hastæ præconique subjecerit, ad conflandam pecuniam quæ tibi mitteretur. Idem quod supra argumentum a repugnantibus.

9. *Ad se referrent*. Scilicet ut non amplius Cæsari subministraret pecuniam, si quid ei adversi contigisset. Quod quum fortasse orator refellere non posset, dissimulat, et alia confutatione obruit, et quod in accusatione improbabilissimum fuit, id apprehendit, videlicet Dejotarum versum dixisse, etc.

10. *Domitium naufragio*. Cn. Domitius, post devictum Pharnacem, ut res Orientis componeret, aliquamdiu substitit, et quum in Africam profectus esset, nuntiatum est naufragio periisse.

11. *Te in castello circumsideri*. Quod non diffitetur Hirtius de bello Africano, quamvis omnia in laudem Cæsaris suo more convertat.

12. *Versum græcum*. Versus quem recitatum reprehendit Plutarchus de adul. et amic. c. 5 : Μηδαμῆ μηδαμῶς ἐπαινοῦμεν τὸ, Ἐῤῥέτω φίλος σὺν ἐχθρῷ. Pereat amicus cum inimico.

13. *Qui tibi esset inimicus*. Quæ autem amicitia inter eum et Domitium intercedere poterat, si Cæsarem odisset?

14. *Quid deinde?* Oratoria sustentatio, qua suspensus auditorum animus sustinetur.—*Furcifer*. Phidippus, ser-

40.

lætitia Dejotarum elatum, vino se obruisse, in convivioque nudum [15] saltavisse. Quæ crux huic fugitivo potest satis supplicii afferre? Dejotarum saltantem quisquam, aut ebrium vidit umquam? Omnes sunt in illo rege [16] regiæ virtutes, quod te, Cæsar, ignorare non arbitror; sed præcipue singularis et admiranda frugalitas. Etsi hoc verbo scio laudari reges non solere. Frugi hominem dici, non multum habet laudis in rege: fortem [17], justum, severum, gravem, magnanimum, largum, beneficum, liberalem; hæ sunt regiæ laudes; illa privata est [18]. Ut volet, quisque accipiat: ego tamen frugalitatem, id est, modestiam et temperantiam, virtutem [19] esse maximam judico. Hæc in illo est ab ineunte ætate, tum a cuncta Asia, tum a magistratibus [20] legatisque nostris, tum ab equitibus romanis [21], qui in Asia negotiati sunt, perspecta et cognita. Multis ille quidem gradibus officiorum erga rempublicam nostram ad hoc regium nomen adscen-

vus Dejotari fugitivus et dominum accusans, dignus ideo qui crucem suam ferat, et in ea figatur.

15. *Nudum.* Non significat omni veste exutum, sed qui superiora vestimenta sibi detraxit. Sic in Georg. « Nudus ara, sere nudus ». Ceterum saltatio illa luxus et ebrietatis crimine notabatur, ut plurimis ex locis videre est.

16. *Rege.* Aberat *rege.* Optimo jure addidit Græv. e cod Erfurt. Lallem. non admisit. J. V. L. — Frustra mutandum *regiæ* in *egregiæ* sentiebat Patricius. Ostendit orator quam absurdum esset, quod Phidippus Dejotaro objicit, quum et aliis regiis virtutibus præditum eum omnes sciant, et præcipue frugalitate, quæ obstitit ne umquam genio omnino indulgeret, et quidquam contra regiam dignitatem committeret.

17. *Fortem.* In periculis obeundis. — *Justum.* In observanda æquitate constantem, et jus suum cuique tribuendo. — *Gravem.* Firmum ac constantem, a levitate alienum, ut nec secundis rebus efferatur, nec adversis deprimatur.

18. *Illa privata est.* Laus frugalitatis et temperantiæ magis ad hominem spectat privatum, quam ad regem, qui homo publicus est.

19. *Virtutem esse.* Duo codd. apud Gœrenz. ad Academ. II, 29, delent *esse.* J. V. L.

20. *A magistratibus.* Scilicet proconsulibus, prætoribus, quæstoribus aliisque provinciarum præsidibus.

21. *Equitibus romanis.* Publicanis,

dit; sed tamen quidquid[22] a bellis populi romani vacabat, cum hominibus nostris consuetudines, amicitias, res rationesque jungebat: ut non solum tetrarcha nobilis, sed optimus paterfamilias, et diligentissimus agricola[23] et pecuarius haberetur. Qui igitur adolescens, nondum tanta gloria præditus, nihil umquam, nisi severissime et gravissime, fecerit; is ea existimatione, eaque ætate[24] saltavit?

X. Imitari potius[1], Castor, avi tui mores disciplinamque debebas, quam optimo et clarissimo viro, fugitivi ore, maledicere. Quod si saltatorem avum[2] habuisses, neque eum virum, unde pudoris pudicitiæque exempla peterentur; tamen hoc maledictum minime in illam ætatem[3] conveniret. Quibus ille studiis ab ineunte ætate se imbuerat, non saltandi, sed bene ut armis, optime ut equis[4] uteretur; ea tamen illum cuncta jam, ætate exacta[5], defecerant. Itaque Dejotarum quum plures in equum sustulissent, quod hærere

mercaturam et pecuniariam rem exercentibus, qui plerumque romani erant equites.

22. *Sed tamen quidquid a bellis populi romani vacabat.* Ab anteacta vita sic argumentatur. Qui fieri potest, ut vir gravissimus, et regendæ familiæ peritissimus, is in senectute factus sit saltator?

23. *Diligentissimus agricola.* Nemini mirum videatur, eam laudem regem non dedecere, quum Henricus noster gloriaretur, se in agris colendis ita versatum, ut inde vitam tolerare posset.

24. *Eaque ætate.* Jam decrepita et prope exacta.

X. 1. *Imitari potius.* Satius erat, o Castor, ut imitareris virtutem et frugalitatem avi tui Dejotari, quam ut Phidippi servi ore ei malediceres.

2. *Quod si saltatorem avum habuisses*, etc. Eum qui artem saltandi non modo exerceret, sed pæne profiteretur.

3. *In illam ætatem.* Dejotari.

4. *Optime ut equis.* Prima fuit regiorum puerorum institutio, ut bene equis uterentur, adeo ut ab ipsis crepundiis ovium dorso impositi discerent equitare. Ad septimum ætatis annum quum pervenissent, ad equos et equestris artis magistros proficiscebantur.

5. *Ætate exacta.* Dejotarum extremæ fuisse senectutis eo apparet, quod viginti ante annis, jam ætate gravem, eum Plutarchus dicat; et quum Bruto auxiliatus est, ὑπεργέροντα eum Dio appellet.

in eo senex posset, admirari solebamus[6]. Hic vero adolescens[7], qui meus in Cilicia miles, in Græcia commilito fuit, quum in illo nostro exercitu equitaret cum suis delectis equitibus, quos una cum eo ad Pompeium pater[8] miserat, quos concursus facere solebat? quam se jactare? quam[9] ostentare? quam nemini in illa causa studio et cupiditate concedere? Quum vero, exercitu amisso[10], ego, qui pacis auctor semper fui[11], post Pharsalicum autem prælium suasor fuissem armorum non deponendorum, sed abjiciendorum, hunc ad meam auctoritatem non potui adducere[12], quod et ipse ardebat studio ipsius belli, et patri satisfaciendum esse arbitrabatur. Felix ista[13] domus, quæ non impunitatem solum adepta sit, sed etiam accusandi licentiam : calamitosus Dejotarus, qui et ab eo, qui in iisdem castris fuerit, non modo apud te, sed etiam a suis accusetur. Vos vestra secunda[14] for-

6. *Admirari solebamus.* In Pharsalicis castris.

7. *Hic vero adolescens.* Castor. — *In Cilicia.* Quum Cicero proconsul eam provinciam obtineret. — *Commilito.* Quia Cicero et Castor bello civili eumdem ducem habuerunt Cn. Pompeium. Quasi aliud agens in invidiam Castorem ipsum adducit, qui Pompeium est sequutus, neque a bello continuando deterritus, quum omnes jam deditionem circumspicerent.

8. *Pater.* Saocondarius, gener regis Dejotari.

9. Al. addunt *se.* J. V. L.

10. *Exercitu amisso.* Cæs. de Bell. Civ. lib. III, cap. 99 : « Ex Pompeiano exercitu circiter millia quindecim cecidisse videbantur; sed in deditionem venerunt amplius XXIV millia.

11. *Semper fui.* Lambinus ex MSS delevit *fui.* Quod sequuti sunt multi.

12. *Non potui adducere.* Castori persuadere non potui, ut meam auctoritatem, et tum consilium, tum exemplum sequutus a bello desisteret, quod ille statuerat magno animi ardore extremam belli aleam experiri, et quod patri Saocondario se satis esse facturum non putaret.

13. *Felix ista domus.* Invidiose in Castorem et patrem Saocondarium. Felices sane illos, qui quum Pompeium in civili bello adjuverint, non solum veniam et impunitatem a Cæsare impetrarunt, sed etiam eam sunt adepti gratiam, ut alios audeant accusare! Infelicem Dejotarum, qui et ab eo accusatur, qui in eadem causa stetit, nec ab alienis accusatur, quod esset fortasse ferendum, sed a suo ipsius nepote et apud eum quem offendit.

14. *Vestra secunda fortuna.* Tibi

tuna, Castor, non potestis sine propinquorum calamitate esse contenti?

XI. Sint sane inimicitiæ [1], quæ esse non debebant. Rex enim Dejotarus vestram familiam, abjectam et obscuram, e tenebris in lucem evocavit. Quis tuum patrem ante, qui esset, quam cujus gener esset, audivit? Sed quamvis ingrate et impie necessitudinis nomen repudiaritis, tamen inimicitias hominum [2] more gerere poteratis, non ficto crimine insectari, non expetere vitam, non capitis arcessere. Esto; concedatur [3] hæc quoque acerbitatis et odii magnitudo: adeone ut etiam [4] omnia vitæ salutisque communis, atque etiam humanitatis jura violentur? Servum sollicitare verbis; spe, promissisque corrumpere; abducere [5] domum; contra dominum armare; hoc est, non uni propinquo, sed omnibus familiis bellum nefarium indicere. Nam ista corruptela servi, si non modo impunita fuerit, sed etiam a tanta [6] auctoritate approbata; nulli parietes nostram salutem, nullæ leges, nulla jura custodient. Ubi enim id, quod intus

et patri tuo, Castor, non satis est veniam impetrasse, nisi in calamitatem consanguineorum abutamini.

XI. 1. *Sint sane inimicitiæ.* Concessio rhetorica, cum exprobratione ingrati animi, quod in eum suam crudelitatem expromant, qui Saocondarium sibi generum adsciscens, hac affinitate familiam ejus humilem et abjectam in lucem vocavit.

2. *Hominum more.* Minus barbaro. Conf. Tuscul. I, 59.

3. *Esto; concedatur.* Observa quibus veluti cumulis exaggerata sensim assurgat oratio. Ingratas et impias ostenderat esse simultates contra Dejotarum a Castore susceptas; eas tamen concedit Castori, ut ejus immanem et belluinam crudelitatem exaggeret. Nondum tamen in eo gradu consistit, et quasi nihil dixerit hactenus, id tamquam amplificationis totius fastigium imponit, quod non jam ut ingratus, ut bellua benefactorem accuset, sed instar pestis latius manet, et in publicam hominum perniciem redundet.

4. Hoc *etiam* Patricius vellet omissum. Deinde conjicit, « vitæ, salutis, atque etiam communis humanitatis jura v. » J. V. L.

5. Al. *adducere.* Multi etiam prætulerunt lectionem aliam, *abducere domo.* Lallem. sic edidit. MSS enim Grævianis accedit unus regius. J.V. L.

6. *A tanta auctoritate.* Quanta est

est atque nostrum[7], impune evolare potest, contraque nos pugnare, fit in dominatu servitus, in servitute dominatus. O tempora, o mores! Cn. Domitius[8] ille, quem nos pueri consulem, censorem, pontificem maximum vidimus, quum tribunus plebis M. Scaurum, principem civitatis, in judicium populi vocasset, Scaurique servus ad eum clam domum venisset, et crimina in dominum delaturum se esse dixisset, prehendi hominem jussit, ad Scaurumque deduci. Vide, quid intersit; etsi inique Castorem cum Domitio[9] comparo. Sed tamen ille inimico servum remisit; tu ab avo abduxisti: ille incorruptum audire noluit; tu corrupisti: ille adjutorem servum contra dominum repudiavit; tu etiam accusatorem adhibuisti[10]. At semel iste[11] est corruptus a vobis? Nonne, quum esset productus[12], et quum tecum fuisset, refugit ad legatos[13]? Nonne etiam ad hunc Cn. Domitium venit?

auctoritas Cæsaris, qui nisi pœnas a Castore sui sceleris exegerit, servi corruptelam videbitur approbare.

7. *Quod intus est atque nostrum.* Id est, servi nostri qui in eadem domo nobiscum versantur.

8. *Cn. Domitius.* Ahenobarbus. Plutarchus hanc historiam pervertit, et Scaurum accusatorem, reum Domitium fuisse testatur. Sed Valerius, lib. VI, cap. 5, adstipulatur Ciceroni, et addit Domitium continuo et suis auribus obseratis et indicis ore clauso duci eum ad Scaurum jussisse. — *Principem civitatis.* Narrat Asconius ad orationem pro Scauro, Cn. Domitium, qui consul fuit cum Cassio, quum esset tribunus plebis, iratum Scauro, quod eum in collegium augurum non cooptaverat, diem ei dixisse ad populum et multam irrogavisse, quod ejus opera sacra multa populi rom. deminuta esse diceret. Crimini dabat sacra publica populi romani Penatium, quæ Lavinii fierent, opera ejus minus recte casteque fieri. Quo crimine absolutus est Scaurus quidem, sed ita ut a tribus tribubus damnaretur, a XXXII absolveretur, et in eis pauca puncta inter damnationem et absolutionem interessent.

9. *Cum Domitio comparo.* Quamvis injuriam summo viro faciam, si eum cum Castore comparem.

10. *Accusatorem adhibuisti.* Tu non modo non repudiavisti, sed etiam ad accusationem impulisti.

11. *At semel iste.* Auget servi corruptelam ex eo, quod fuerit iterata.

12. Lambinus edidit *perductus.* Idem voc. *testis*, quæ in edd. sequebatur, auctoritate MSS delevit. J. V. L.

13. *Ad legatos?* Regis Dejotari, a quorum pedibus per te fuerat abs-

Nonne, audiente hoc Serv. Sulpicio, clarissimo viro, qui tum casu apud Domitium cœnabat, et hoc T. Torquato, optimo adolescente, se a te corruptum, tuis promissis in fraudem impulsum esse confessus est?

XII. Quæ est ista tam impudens[1], tam crudelis, tam immoderata inhumanitas? Idcirco in hanc[2] urbem venisti, ut hujus urbis jura et exempla corrumperes, domesticaque immanitate nostræ civitatis humanitatem inquinares?

At quam acute[3] collecta crimina! Blesamius, inquit (ejus enim nomine, optimi hominis[4], nec tibi ignoti, maledicebat tibi), ad regem scribere solebat, te in invidia esse; tyrannum existimari; statua inter reges[5] posita animos hominum vehementer offensos; plaudi tibi[6] non solere. Non[7] intelligis, Cæsar, ex urbanis malivolorum sermunculis hæc ab istis esse collecta? Blesamius tyrannum Cæsarem scriberet? Multorum enim civium capita viderat[8]; multos jussu Cæsaris vexatos, verberatos, necatos; multas afflictas et eversas domos; armatis militibus[9] refertum forum. Quæ

tractus. Hieras, Blesamius et Antigonus nominabantur.

XII. 1. Codd. aliquot apud Lamb. et Ursinum, *impotens*. J. V. L.

2. *In hanc urbem venisti*. Nihil hac ad accusatorem apostrophe efficacius.

3. *At quam acute*. Ironia. Stolide enim crimen, quod sequitur, collegerat accusator, quasi in animo habuisset Dejotaro minus nocere, quam ipsum Cæsarem tyrannidis exprobratione graviter offendere.

4. Priscian. lib. VIII, *viri;* et sic nonnulli codd. J. V. L.

5. *Statua inter reges*. Septem regum Romanorum in Capitolio tum erant statuæ, inter quas L. Bruti statua strictum gladium tenentis. Inter eas etiam Cæsaris statua excitata fuit, quod Romanos vehementer offendit, ratos illius ambitionem jam in apertam tyrannidem erumpere. Quod aiebat accusator a Blesamio legato scriptum fuisse ad Dejotarum. Suetonius, cap. 76, et de invidia inde conflata, c. 80.

6. *Plaudi tibi*. Theatrum ingredienti. Vide Sextianam et Pisonianam.

7. Al. *Nonne* habent vulgati libri. Emendavit Ernest. J. V. L.

8. *Civium capita viderat*. Truncata scilicet, et absque corpore. Est autem ironiæ quædam species, quum dicit visa esse quæ numquam visa erant sub imperio Cæsaris; solita autem erant spectacula Mario et Sulla dominante.

9. *Armatis militibus*. Paterculus

semper in civili victoria[10] sensimus, ea te victore non vidimus. Solus, inquam, es, C. Cæsar, cujus in victoria ceciderit nemo, nisi armatus[11]. Et quem nos liberi, in summa populi romani libertate nati, non modo non tyrannum, sed etiam clementissimum in victoria ducimus; is Blesamio, qui vivit in regno, tyrannus videri[12] potest? Nam de statua quis queritur, una præsertim, quum tam multas videat[13]? Valde[14] enim invidendum est ejus statuis, cujus tropæis non invidimus[15]. Nam, si locus[16] affert invidiam, nullus locus est, ad statuam quidem, Rostris clarior. De plausu autem quid respondeam? qui nec desideratus umquam a te est, et nonnumquam, obstupefactis hominibus, ipsa admiratione compressus est[17]; et for-

de Hirtio et Pansa : « Semper prædixerant Cæsari, ut principatum armis quæsitum armis teneret ». Quibus ille respondit : « Mori se, quam timeri malle ». Et cohortes prætorias, quibus bellorum tempore pro satellitio usus erat, amovit a sui custodia, contentus solis apparitoribus publicis. Forsan etiam obscure forum armis olim a Pompeio clausum indicat, quum Pompeiana reum cinxerunt signa Milonem. Vide Plutarchum et Appianum et Dionem, lib. XLIV, 23.

10. *In civili victoria.* Mario, Sulla, Cinna dominantibus.

11. *Nisi armatus.* Eodem modo loquitur in orat. pro Marcello et pro Ligario.

12. *Tyrannus videri.* Illene qui clementissimus a nobis judicatur, qui liberi in libera civitate agimus, potest in tyrannorum grege computari a Blesamio, qui vivit ipse sub regis imperio, libertatis nescius. Incredibilem esse criminationem probat.

13. *Quum tam multas videat?* Dio lib. XLIV, 23 : « Decretum est ut in omnibus urbibus, omnibusque Romæ templis ejus statua poneretur ». In ipsis rostris duas ei statuas collocaverunt, civica unam, alteram obsidionali corona insignem, quasi cives ab interitu, et urbem ab obsidione liberasset : e quibus liquet, cur hic orator peculiarem rostrorum faciat mentionem. Repugnat enim eum tyrannum existimari, cui tamquam urbis et civium servatori statuæ ponuntur.

14. Patricius conj. *nimirum.* J. V. L.

15. *Tropæis non invidimus.* Quæ majorem illi afferunt laudem quam statuæ. Vett. aliquot edd. *invidemus.*

16. *Nam, si locus.* Eludit magis quam confutat objectionem per fallaciam, ut loquuntur, accidentis; non enim invidebatur illi statuæ, quod esset claro et omnibus conspicuo loco posita, sed quod inter reges. At orator ita refellit, quasi propter solam loci claritatem statua Cæsaris in invidiam vocaretur.

17. *Admiratione compressus est.*

tasse eo prætermissus, quia nihil vulgare te dignum videri potest.

XIII. Nihil a me arbitror prætermissum[1], sed aliquid ad extremam causæ partem[2] reservatum : id autem aliquid est, te ut plane Dejotaro reconciliet oratio mea. Non enim jam metuo, ne tu illi succenseas : illud vereor, ne tibi illum succensere aliquid suspicere. Quod abest longissime[3], mihi crede, Cæsar : quid enim retineat per te, meminit[4], non quid amiserit; neque se a te multatum arbitratur; sed, quum existimaret, multis tibi multa esse tribuenda[5], quo minus a se, qui in altera parte fuisset, ea sumeres, non recusavit. Etenim si Antiochus, magnus ille[6] rex Asiæ, quum, posteaquam a Scipione[7] devictus, Tauro

Quum stupore quodam perculsi homines, admiratione defixi silerent, et indignum aliquid se facturos arbitrarentur, si te eodem modo quo plerosque exciperent. Quam facile autem manus in plaudendo consumerent Romani, quis nescit?

XIII. 1. *Nihil.... prætermissum.* Omnia mihi videor accusatorum crimina diluisse, nec quidquam prætermisisse eorum quæ ad causam pertinerent.

2. *Ad extremam causæ partem.* Quod videbatur perorationi melius quam ceteris orationis partibus convenire. Lambinus docet quosdam libros veteres habere «ad extremum causæ».

3. *Quod a. longissime.* Quod nullo modo cogitat. Lambinus arbitratur legendum vel, *quod abest ab eo longissime*, vel, *a quo abest longissime.* Patricius, *quod ab eo est longissime.*

4. *Retineat per te, meminit.* Meminit se tuo beneficio tetrarchiam Gallogræciæ, quam ei jure victoriæ adimere poteras, et nomen regium retinere : non autem meminit sibi ademptam fuisse Armeniæ partem, exercitum indictum, pecuniam imperatam. Neque id multæ nomine impositum sibi fuisse arbitratur, sed quum te videret pecuniis egere, quibus eos qui te sequuti fuerant munerares, libenter ea tradidit, quæ aliis tribueres.

5. *Multa esse tribuenda.* Dio, lib. XLIII : «Prætores quatuordecim, quadraginta quæstores facti sunt; aliam enim Cæsar rationem præstandi ea, quæ multis multa promiserat, nullam habebat, et eamdem ob causam tam multos allegit in senatum, adeo ut summa senatorum nongentorum fuerit, etc.»

6. *Si Antiochus, magnus ille.* Meminit hujus Antiochi etiam Cicero pro Sextio : «Antiochum illum magnum majores nostri magna belli contentione, terra marique superatum intra montem Taurum regnare jusserunt, etc.»

7. *A Scipione.* L. Scip. Asiatico, fratre majoris Africani.

tenus regnare jussus esset, omnemque hanc Asiam[8], quæ est nunc nostra provincia, amisisset, dicere est solitus, benigne sibi a populo romano esse factum, quod nimis magna procuratione[9] liberatus, modicis regni terminis uteretur : potest multo facilius se Dejotarus consolari. Ille enim furoris multam sustinuerat[10], hic erroris[11]. Omnia tu Dejotaro, Cæsar, tribuisti, quum et ipsi; et filio nomen regium concessisti. Hoc nomine retento atque conservato, nullum beneficium populi romani, nullum judicium[12] de se senatus imminutum putat. Magno animo et erecto est, nec umquam succumbet inimicis, ne fortunæ quidem. Multa se arbitratur[13] et peperisse ante factis, et habere in animo atque virtute, quæ nullo modo possit amittere. Quæ enim fortuna, aut quis casus, aut quæ tanta possit injuria, omnium imperatorum[14] de Dejotaro decreta delere? ab omnibus enim his ornatus est, qui, postquam in castris esse potuit per[15] ætatem,

8. *Hanc Asiam*. Pro Sextio : « Qua Antiochum multarunt, Attalo, ut is regnaret in ea, condonaverunt». Postea tamen ejusdem Attali testamento facta est populi romani provincia.

9. *Nimis magna procuratione*. Nimium magnis curis et sollicitudinibus quas ei tam ampli regni administratio pariebat. Argumentum a minori ad majus tractatum pulcherrime.—*Modicis regni terminis*. Jusserat enim Scipio eum Europa abstinere, Asiaque omni, quæ cis Taurum est, decedere; quum antea Asiam propemodum totam, a Phrygiæ terminis ad Indos usque imperio teneret.

10. Codd. Lambin. plerique, *subierat*. J. V. L.

11. *Hic erroris*. Multabatur Antiochus, quod populo romano nulla provocatus injuria bellum indixisset; in errorem lapsus erat Dejotarus, dum sequitur Pompeium causam ratus meliorem.

12. Ernest. magis alium ordinem probaret, « nullum senatus de se judicium ». J. V. L.

13. *Multa se arbitratur*. Ideo fortunæ non succumbit, quia novit se multa habere, in quæ fortuna nihil juris habeat; non enim gloriam, non senatus laudes, non virtutum memoriam potest amittere.

14. *Omnium imperatorum*. Scil. Sullæ, Murenæ, Servilii, Pompeii, Luculli qui contra Mithridatem bella gesserunt, opibusque Dejotari sunt adjuti. Vide Philipp. II.

15. *Per ætatem*. Militaris ætas Romanis fuit ab anno XVII.

in Asia, Cappadocia, Ponto, Cilicia, Syria, bella gesserunt. Senatus vero judicia[16] de illo tam multa, tamque honorifica, quæ publicis populi romani literis monumentisque consignata sunt, quæ umquam vetustas obruet, aut quæ tanta[17] delebit oblivio? Quid de virtute ejus[18] dicam? quid de magnitudine animi, gravitate, constantia? quæ omnes docti atque sapientes[19] summa, quidam etiam sola bona esse[20] dixerunt, hisque, non modo ad bene, sed etiam ad beate vivendum, contentam virtutem esse. Hæc ille reputans, et dies et noctes[21] cogitans, non modo tibi non succenset (esset enim non solum ingratus, sed etiam amens), verum omnem tranquillitatem et quietem senectutis acceptam refert clementiæ tuæ.

XIV. Quo quidem animo[1] quum antea fuit, tum non dubito, quin tuis literis, quarum exemplum legi, quas ad eum Tarracone[2] huic Blesamio dedisti[3], se magis etiam erexerit, ab omnique sollicitudine abstraxerit. Jubes enim eum bene sperare, et bono esse

16. *Senatus judicia.* SCta in ejus honorem facta, quæ in tabulas publicas relata, et in ærario aut in Capitolio sunt collocata ad memoriam futuri temporis sempiternam, nulla temporis oblivione deleri poterunt.

17. Patricius conj. *tandem*. J.V. L.

18. *De virtute ejus.* Multo magis etiam se virtutum suarum, quam honorum sibi decretorum consideratione consolatur.

19. *Docti atque sapientes.* Ut Plato, Aristoteles et alii qui, quum tria genera bonorum describant, et unum jucundum, alterum utile, tertium honestum appellent, ceteris duobus honestum anteponunt, idque summum vocant, comparatione ceterorum.

20. *Sola bona esse.* Ut Stoici qui virtutem solum bonum appellant. Pro Marcello, cap. 6.

21. Quod Patricius conjecerat, *et dies noctesque*, nunc firmat auctoritate codd. Gœrenz. ad Cic. de Finibus, pag. 73. J. V. L.

XIV. 1. *Quo quidem animo.* Quum semper res humanas contempserit, doloremque ex earum jactura perceptum virtutis consideratione lenierit. — *Antea fuit.* Male vulgati *fuerit*, et contra MSS.

2. *Tarracone.* Urbs est citerioris Hispaniæ de qua Plinius, lib. III, cap. 3: « Ibi Cæsar Pompeii devictis filiis videtur habuisse conventus, et variarum gentium legationes excepisse ».

3. *Huic Blesamio dedisti.* Legato regis Dejotari, qui præsens hujus ju-

animo : quod scio te non frustra scribere solere. Memini enim iisdem fere verbis ad me te scribere[4], meque tuis literis bene sperare non frustra esse jussum. Laboro equidem regis[5] Dejotari causa, quocum mihi amicitiam respublica conciliavit, hospitium voluntas utriusque conjunxit, familiaritatem consuetudo attulit, summam vero necessitudinem magna ejus officia in me et in exercitum meum[6] effecerunt : sed quum de illo laboro, tum de multis amplissimis viris, quibus semel ignotum[7] a te esse oportet, nec beneficium tuum in dubium vocari, nec hærere in animis hominum sollicitudinem sempiternam, nec accidere, ut quisquam te timere incipiat eorum, qui semel a te sint liberati timore[8].

Non debeo, C. Cæsar, quod fieri solet in tantis periculis, tentare, quonam[9] modo dicendo misericordiam tuam[10] commovere possim : nihil opus est; occurrere ipsa solet supplicibus et calamitosis, nullius

dicii finem expectabat. Prudenter autem hic illarum literarum mentionem interserit, ut Cæsarem admoneat sui promissi.

4. *Ad me te scribere*. Conf. orat. pro Ligario, cap. 3.

5. *Laboro equidem regis*. Commode suæ cum Dejotaro conjunctionis causas exponit, quod, ut ait pro Ligario : « Causæ apud Cæsarem rogantium gratiores erant, quam preces, etc. » et epist. 12, ad Div. « Valent apud Cæsarem non tam ambitiosæ rogationes quam necessariæ ». Adverte autem gradationem pulcherrimam : « Amicitiam respublica conciliavit. — Hospitium voluntas utriusque conjunxit. — Familiaritatem consuetudo attulit ». Cum hac periodo labitur ad epilogum, ita ut non sentiatur.

6. *Exercitum meum*. Quum Cicero Ciliciam obtineret provinciam. Videtur Cicero libenter in illo sui exercitus nomine acquiescere.

7. *Semel ignotum*. Quibus te semel pepercisse oportet. Quibus tam absolute veniam esse concessam oportet, ut non sit opus eam iterari; nec vitam adversariis tuis a te conservatam in dubium vocari, quasi tu non ex animo, sed ex clementiæ simulatione concesseris. Male Patricius conjicit *simul*. Prudenter hanc causam a privatis Dejotari rationibus ad communes traducit, ut plus auctoritatis habeat oratio.

8. *Liberati timore*. Quorum in numero Dejotarus erat.

9. Vetus MS, *et quonam*. Unde Gulielm. Grutero teste, probabiliter conjiciebat, *ecquonam modo*. J.V.L.

10. *Misericordiam tuam*. Dum Cæ-

oratione evocata. Propone tibi duos reges[11], et id animo contemplare, quod oculis non potes. Dabis profecto[12] misericordiæ, quod iracundiæ negavisti. Multa sunt tuæ clementiæ monumenta; sed maxime eorum incolumitates[13], quibus salutem dedisti. Quæ si in privatis[14] gloriosa sunt, multo magis commemorabuntur in regibus[15]. Semper[16] regium nomen in hac civitate sanctum fuit[17]; sociorum vero regum et amicorum, sanctissimum.

XV. Quod nomen hi reges ne amitterent, te victore, timuerunt; retentum vero, et a te confirmatum, posteris etiam suis tradituros esse confido[1]. Corpora vero sua, pro salute regum suorum, hi legati tibi regii tradunt[2], Hieras, et Blesamius, et Antigonus, tibi nobisque omnibus jam diu noti, eademque fide et virtute præditus Dorylaus[3], qui nuper cum Hiera

saris clementiam imploraturum se negat præteritione oratoria, vel maxime implorat.

11. *Duos reges*. Dejotaros patrem et filium. Videtur solus pater accusatus fuisse; filium tamen appellat, ut magis duorum quam unius misericordia moveatur; vel quia Cæsari filius erat acceptior, ideo causam utriusque conjungit.

12. *Dabis misericordiæ*. Misericordia vinci te patieris, qui te non passus es iracundia superari.

13. *Incolumitates*. De Inventione: « Incolumitas est salutis tuta atque integra conservatio ».

14. *In privatis*. In privatos collata, et in reges.

15. *In regibus*. Quod tuum in eos beneficium novam vim ex accipientium dignitate habebit.

16. Quidam, ut Lallem. addunt *enim*. J. V. L.

17. *Sanctum fuit*. Quamquam romana majestas regiam auctoritatem infra civem romanum deprimeret, et sæpius triumphali currui alligavisset, inerat tamen nomini huic augustum aliquid. Quum autem adjiciat sanctissimum sociorum nomen, credit interpres gallicus, forsan Cæsari innuere oratorem satis esse ei dictatoriam dignitatem, nec aliam quærendam. Porro quatuor ferme elapsis mensibus regium diadema ei imposuit Antonius.

XV. 1. *Confido*. Patricius mallet *confidunt*, et sic alicubi Lambinus reperit.

2. *Corpora vero sua.... tradunt*. Se vades exhibent pro Dejotaro, et tanta fide sunt erga suos reges, ut eorum loco parati sint mortem oppetere.

3. *Dorylaus*. Cur eum a ceteris segregarit non liquet: nisi quia fortasse jam perfunctus erat munere legationis, et aderat judicio tamquam privatus.

legatus est ad te missus, tum regum amicissimi, tum tibi etiam, ut spero, probati. Exquire[4] de Blesamio, num quid ad regem contra dignitatem tuam scripserit. Hieras quidem causam omnem suscipit, et criminibus illis pro rege se supponit reum[5]; memoriam tuam implorat, qua vales plurimum; negat umquam se a te in Dejotari tetrarchia pedem discessisse; in primis finibus tibi se præsto fuisse dicit, usque ad ultimos prosecutum; quum e balneo exisses, tecum se fuisse, quum illa munera inspexisses cœnatus, quum in cubiculo recubuisses; eamdemque assiduitatem tibi se præbuisse postridie. Quamobrem, si quid eorum, quæ objecta sunt, cogitatum sit, non recusat, quin id facinus suum judices. Quocirca, C. Cæsar, velim existimes, hodierno die sententiam tuam, aut cum summo dedecore miserrimam pestem importaturam esse regibus[6], aut incolumem famam cum salute: quorum alterum optare, illorum[7] crudelitatis est; alterum conservare, clementiæ tuæ.

4. *Exquire de Blesamio.* Ut totum firmamentum accusationis Phidippi servi testimonio nitebatur, operæ fuit pretium claros viros et probatos opponere servo et fugitivo.

5. *Pro rege se supponit reum.* In regis locum venit. Unde gladiatores suppositítii, qui pro aliis veniunt in arenam. Martialis, V, 24, 8: « Hermes supposititius sibi ipsi ».

6. *Importaturam esse regibus.* Dejotaro et ejus filio.

7. *Illorum crudelitatis.* Castoris et Phidippi. Videtur certe quidem hac oratione, nihil Dejotaro impetravisse. Conf. Philipp. II: « Quis enim cuiquam inimicior quam Dejotaro Cæsar? etc. A quo vivo, nec præsens, nec absens quidquam æqui bonique impetravit ».

DE AMBROSIANO COMMENTARIO

EDITORIS PRÆMONITUM.

Quum istam orationum partem clauderemus, non inutilem rem facturos nos credidimus, si notas nonnullas ex Ambrosiano Scholiaste desumptas supponeremus, quemadmodum in ceteris jam a nobis actum est; et illæ quidem non omnes hujus voluminis orationes amplectuntur, immo quatuor tantum attingunt, quarum una in Vatinium, et tres aliæ pro Marcello, Ligario et Dejotaro: neque continuus est, et integer Commentarius, sed magna ex parte mutilus, in quo tantum disjecti membra commentatoris reperias. Ideo nos non suam cuique orationi notarum particulam subjecimus, ne mancum Scholiastæ nimis opus deprehenderetur: pauciores enim erant, quam quæ aliæ ab aliis sejungerentur; multo satius visum est, si eas in uno corpore collectas ostenderemus, quæ se mutuo auxilio adjuvarent et sustentarent. Non quod eæ singulari elegantia præstent, aut felici interpretatione semper excellant, verum et remotissimam antiquitatem sapiunt, et forsan aliquis in Ciceroniano opere desideret. Notis subjunctas lector habet Angeli Maii animadversiones, quas omnino integras protulimus, quum de aliquot tantum foliis ageretur: nos non idem

fecissemus, si doctissimi viri controversias cum clarissimo Niebuhrio exponere oportuisset: quas si quis perlegere in animo habet, et de scholiorum auctore litem totam perpendere, is Maii et Niebuhrii opera attingat, forsan posteriori victoriæ et acutioris judicii laudem concessurus.

N. E. L.

IN ORATIONEM VATINIANAM

SCHOLIASTÆ AMBROSIANI

COMMENTARIUS.

...........rat ostentui vulgo.

IX. 1. Consul populi rom. moderatissimus sublato auxilio, exclusis amicis, vi perditorum congesta.

Magnum cumulum fecit invidiæ et a persona quod consulem, et ab ejus moribus, *et* (1) quod prohibito amicorum præsidio, et per violentiam seditiosæ multitudinis opprimere conatus sit eum potissimum, qui auspicato et rite omnia fieri gestiebat (2).

2. Ut consuli domus exsilium esse non posset.

Non tantum miserabilem fecit hac necessitate M. Bibulum, verum etiam summa invidia laceravit Vatinium, qui velut damnatam consulis majestatem primo in latebras coegerit, deinde occultantem se ne periculum salutis incideret (3), extrahere domo sua contenderit, ut perditorum manibus addiceret, nec habere consul exsilium domi suæ tutum posset.

3. Eam rem p. (4) quæ auspiciis constituta est.

(1) Videbatur interserendum *et*. A. M.

(2) M. Bibulus C. Cæsaris collega in consulatu, quum huic magistratum tyrannico pæne more gerenti resistere non posset, domi se continuit : et quoad potestate abiit, nihil aliud, quam per edicta illi obnuntiavit, diem esse festum, quo per leges quidquam agere fas non erat. Quapropter Vatinius unus e tribunis pl. Bibulum domo sua in carcerem trahere aggressus est. Vide, præter Ciceronem, etiam Dionem, XXXVIII, 6; Suetonium et Plutarchum in Cæsare. A. M.

(3) Nota *incidere* cum quarto casu sine præpositione, et adjice hoc exemplum ceteris, seu certis, seu dubiis, a Forcellino laudatis. A. M.

(4) Codex tantummodo *rem*. A. M.

Notissimum habemus, auspicante Romulo qui Palatium ceperat, et Remo qui Aventinum, priusquam Roma conderetur, auspicia esse capta: primumque sex vultures Remum vidisse; dein postea Romulum duodecem (1). Atque ita et Romam conditam et ipsos reges appellatos; et illum quod prior auspicium cepisset, Romulum vero quod majus (2).

4. Etiam inter Sullana arma vixerunt.

Leges dicit Æliam et Fufiam, quæ (3) non sinebant prius aliqua de re ad populum ferri, quam comitia haberentur ad designandos magistratus. Sæpe harum feci mentionem (4). Vixisse autem leges dixit, quod multo tolerabilius est, quam si...................... ne modum.... est mortuas. Quum id dictum ab Hortensio elevasset, pro inepto irrisisse Tullius videbatur.

5. Fuerisne tanta crudelitate, ut delectos viros principes civitatis delere tua rogatione conarere?

De hoc tempore loquuti sumus in oratione quæ hanc præcedit (5). L. Vettium perditum hominem instinctu Vatinii professum esse apud senatum, se indicaturum plerosque nobilissimos viros de interficiendo Pompeio inisse conjurationem. Id nempe negotium sibi mandatum (6). Hunc tamen Vettium in carcerem conje-

(1) Ita cod. *duodecem*. A. M.

(2) Rem narrant etiam Ovidius, Fast. IV, non procul a fine, nec non Livius, I, 7. Atque Ovidius quidem ait Romulum prælatum fratri. Sed enim et sententiam nostri Interpretis innuit Livius, qui ait : « Utrumque regem sua multitudo consalutaverat ». A. M.

(3) Cod. *legibus Ælia et Fufia qui*, etc. A. M.

(4) Revera Asconius, qui nobis videtur auctor hujus quem edidimus commentarii, meminit harum legum ad lib. I in Verrem, 42, et in Pison. cap. 4. A. M.

(5) Nempe ait Interpres se loquutum de hoc tempore in commentario quem scripserat ad orationem pro Sextio, quæ oratio ordine ipso et materia hanc in Vatinium præcedit. Siquidem in judicio Sextii Vatinius testis productus, quum acerbum in eum testimonium dixisset, hac Vatiniana oratione a Cicerone Sextii patrono exagitatus est. A. M.

(6) Cod. *Id neque negotium sibi mandasse*. A. M.

ctum atque ibidem necatum, ipsis potissimum auctoribus, qui eum ad mendacium subornassent (1).

X. 1. C. Curionem perpetuum hostem improborum.

Et hunc L. Vettius nominasse inter ceteros videbatur veluti mandatæ (2) in Pompeium cædis auctorem. Qui tamen Curio honorifice nunc a Tullio nominatur (3), quum vehementer et aspere laceratus sit ab eodem in oratione, qua et ipsum et P. Clodium lacessivit (4).

2. Qui duos nefarios patriæ proditores legibus exterminarat.

De L. Æmilio Paullo (5) dicit, qui consulatum postea cum M. (6) Marcello gessit ante annum quam bellum civile Pompeii et Cæsaris exardesceret. Hic igitur Paullus accusare instituerat de vi L. Catilinam, et, ut quidam memoriæ tradiderunt, C. Cethegum. Sed enim Catilina deficiens ab rep. se ad arma contulerat. Cethegus quoque in eadem conjuratione (7) consumptus est.

XI. Spoliaretur beneficio et æquitate legis tuæ (8).

(1) Vide hanc orationem in Vatin. 11, et Dionem, XXXVIII, 11. A. M.

(2) Cod. *vel mandate.* A. M.

(3) Etiam Act. I in Verr. 7, ait Cicero : « C. Curio, quem ego hominem honoris potius, quam contumeliæ causa nominatum volo ». A. M.

(4) Hujus deperditæ orationis nos particulas non paucas superius edidimus. A. M.

(5) Cod. *L. Æmilio Balbo*, sed bene inferius *Paulus* : quare et hic emendavimus *Paulo*, quum ipse se corrigat noster Interpres. A. M.

(6) Ita codex *M. Marcello*, sed scribendum est *C. Marcello*. Nam hic consulatum gessit cum L. Æmilio Paullo anno qui proxime bellum civile præcessit Pompeii et Cæsaris. Vide Sigonii commentarium in fastos. M. autem Marcellus fuerat consul cum Ser. Sulpicio Rufo anno superiore. A. M.

(7) Cod. *perseveratione*, quod retinendum non videbatur. Et Cethegi quidem supplicium narrat Sallustius Bell. Catil. 58. A. M.

(8) Hanc legem Vatiniam appellat hoc loco Cicero « de alternis consiliis rejiciendis ». Quæ autem sint *alterna consilia* vix se posse explicare ait Antonius Augustinus ad hanc legem. Verum ex nostro Interprete patet, hoc loco nihil aliud indicari nisi *alternorum judicum* rejectionem. Rem optime, ut mihi videtur, explicat Pighius in annalibus ad annum Urbis 694 (nobis 695) :

Legem quidem hanc non improbabilem videbatur P. Vatinius in tribunatu suo perrogasse, ut alternorum judicum rejectio fieret. Sed acute detrahit et laudem quam de æquitate legis consequi poterat, eo scilicet quod egerit, ut C. Antonius, qui collega M. Tullii fuerat in consulatu, ante reus fieret, accusantibus Q. Fabio Maximo et M. Cœlio Rufo, quam lex Vatinia de rejectione judicum perferretur: ut posset æquissimo judicio reus Antonius ea feriri (1). Quum præsertim esset illi Vatinius idem affinitate conjunctus. *Nam* filiam M. Antonii (2) fratris ejus habuerat in matrimonio.

XII. 1. Illo ipso anno quo lex lata est de pecuniis repetundis.

Locupletatum interversa pecunia pop. (3) et spoliatis etiam publicanis Vatinium dicit, ut ex paupertate ad summas divitias pertineret, non sine quadam *cautione* ne Cæsarem *offenderet* (4), cui acceptissimus erat (5): eo, inquit, anno ditatus est, quo lex de

« Legem judiciariam tulit (P. Vatinius) de alternis consiliis rejiciendis, ut eam appellat Cicero, qua reo actorique dabatur alterna rejectio judicum. Quam legem quum promulgasset Vatinius, et C. Antonium paullo post reum futurum cognovisset, exspectavit in ea perferenda, donec Antonius reus fieret, legique tum addidit limitationem, ut solummodo de iis posset intelligi, quorum nomina post eam latam deferrentur ». Rejectionem judicum alternorum memorat Cicero etiam in orat. pro Plancio, 15, quæ quidem oratio dicta fuit anno Urbis 600, videlicet quinto post Vatinii tribunatum, qua potestate quum fungeretur, tulerat eam legem Vatinius. A. M.

(1) C. Antonius velut Catilinariæ quidem conjurationis socius accusatus est, sed damnatus a judicibus quod provincias spoliavisset. Vide Dionem, XXXVIII, 10. Vide etiam Asconium ad orat. in Toga candida. C. Antonii causam sine fructu egit Cicero contra M. Cœlium Rufum, qui (ut ait ipse Cicero in orat. pro ipso Cœlio, 31) hunc accusaverat. Dixit in Antonium etiam Q. Maximus, ut patet ex Cicerone in hac oratione, cap. 11, et ex Interprete nostro, pag. præcedente. A. M.

(2) Nempe Cretici, qui frater fuit C. Antonii consulis cum Cicerone. A. M.

(3) Explica *populi*, vel *publica*. Vel potius transfer *P.* ante Vatinium, cujus prænomen fuisse *Publium* patet ex nostro Interprete ad Plancianam, 16, ad hanc Vatinianam, 11; Cicerone ad Famil. V, 10 et 11, et Dione, XXXVIII, 6. A. M.

(4) Cod. *non sine quadam* ... relicto spatio, *ne Cæsarem cui*, etc. A. M.

(5) Acceptissimus Cæsari erat Vatinius, quia ei consuli tribunus faverat.

pecuniis repetundis lata est ab ipso scilicet Cæsare, ut videatur et ille impudenter Vatinio favere contra leges etiam Julias committenti.

2. Cui toties maledicas, quoties te illi affinem esse dicis.

Propter matrimonium videlicet Antoniæ, quam Vatinius habuit uxorem (1). Nec ignoramus C. Cæsari fuisse quamdam cum illis affinitatem. Quippe M. Antonius, qui postea triumvir fuit, matre Julia (2) censebatur C. Cæsaris sorore.

3. Ut in epulo Q. Arrii familiaris mei cum toga pulla.......................................

....

Reliqua desiderantur.

Studium Vatinii in Cæsarem patet ex hac oratione, et e Suetonio in Cæsare, cap. 22. A. M.

(1) Hinc corrigatur Glandorpii error (Onom. p. 883), qui ex eo quod Vatinius Cæsari se affinem dicere solebat, existimavit Vatinio uxorem fuisse Pompeiam, aut eam scilicet quam repudiavit Cæsar, aut certe sororem ejus. A. M.

(2) Cod. *Tullia*, sed mendum est. Vide Plutarchum in Antonio, sub initio. A. M.

IN ORAT. PRO MARCELLO*

SCHOLIASTÆ AMBROSIANI

COMMENTARIUS.

I. 1. Non timore aliquo.

Non quo, inquit, aliquid metuerem, aut de clementia tua diffiderem, sed quod amici casum dolerem mei simul et verecundia retinerer, quod ex consortis mei pœna consimilia mereri judicarer.

2. In nostro veteri curriculo.

Curriculum dicitur spatium per quod aguntur currus (1), aptus scilicet cursui locus. Sed metaphorice forense quoque officium curriculum dixit, quasi locum aptum probandis atque exercendis ingeniis. Est autem hic sensus: Quum in eloquentiæ, inquit, curriculo, id est, in foro, imitatore uterer M. Marcello, elanguit studium honesti certaminis æmulatione sublata (2).

V. Non ille hostes induxit in curiam.

* Hanc orationem pro Marcello quidam celeberrimus Criticus nostræ ætatis Ciceroni suppositam judicavit, quod tamen perpaucis, ut puto, persuasit. Sed ecce nunc tibi antiquissima scholia, eaque fortasse Asconii, in eamdem ipsissimam orationem: quæ res auctori suo Ciceroni hoc scriptum vehementi argumento rursus vindicat. Sane hanc orationem legisse se indicant Asconius ad Divin. VI. Lactantius de vero cultu, cap. 11. Nonius voc. *imitatio*; Priscianus in Putschio, pag. 605 et 1125, quorum loci ab ipso recente Adversario observati sunt. A. M.

(1) Cod. *cursus*. A. M.

(2) Ut pateat lucidius has notas esse antiquas, subjiciam ex cod. Q. 17, part. sup. sæc. XV, ineptissimam aliam notam ad hunc ipsum locum. Sic constabit quantum inter antiquorum et sequiorum temporum scripta intersit. « *Curriculo*. Est diminutivum de curia. Vel dicitur a Cicerone, quod consulares qui conveniebant, in eo loco habebant tractare ardua. Et ideo qui illuc ibant, tanta frequentia incedebant, ut currere viderentur ». A. M.

Quum eos, inquit C. Cæsar, qui contra se pro Pompeio arma ceperant in senatum introduxit, hostis (1) non fuisse judicavit. Non enim hostem judicat *quem donat* publici communitate consilii.

VI. 1. Non enim jam causæ sunt inter se, sed victoriæ comparandæ.

Quæ fuerit, inquit, in civili bello, vel quibus partibus causa dimicandi prælatior, nescio. Illud scio, tuam victoriam Pompei (2) victoriæ præponendam. Tu enim in victoria clemens fuisti, qua ille cruentius uteretur.

2. Opinione officii stulta fortasse, certe non improba.

Forte, inquit, stulta fuerit illa opinio, officiosum se quemlibet credere, si non desereret amicum; improba autem esse non potuit. Et vide qua moderatione temperaverit culpam, ut si quid etiam delicti habuit, non malitiæ fuerit, sed erroris. Ipsam tamen stultitiam, quæ etiamsi certa sit, non habet culpam, dubiam ponit jungendo *fortasse*; purgationem vero certissimam; nam fortasse fuit stultus, certe non improbus.

X. 1. Arma ab aliis posita.

Quos dignos scilicet Cæsar sua clementia judicavit. Condemnat enim propositum suum, qui voluntate arma deponit.

2. Ab (3) aliis erepta sunt.

In quos scilicet Cæsar animadvertit: quibus, etiam fractis et comminutis opibus, inerat tamen pertinacia resistendi.

(1) *Hostis* pro *hostes*. A. M.
(2) *Pompei* pro *Pompeii*. A. M.
(3) Præpositionem *ab* tollendam censuerunt critici ex hoc loco Ciceronis; sed enim eam codices Ambrosiani miro consensu retinent. A. M.

IN ORATIONEM PRO LIGARIO

SCHOLIASTÆ AMBROSIANI

COMMENTARIUS.

IV. At istud ne apud eum quidem dictatorem.

Sullam (1) significat, qui tantæ crudelitatis fuit, ut in Marianæ partis viros, accusatores commoveret, ad delationem primus invitaret (2), qui perpetuus dictator non alio modo, quam hodie Cæsar est, fuit (3).

VII. Tuberonis sors.

Quum enim ageretur ab senatu quis esset mittendus in Africam ad tutandas Pompeii partes, placuit rem sortito gerere. Ergo plurima in urnam conjecta sunt nomina, quæ inter Tuberonis etiam fuit, cuique proficisci in Africam sorte venit.

VIII. In qua erat rex potentissimus.

Jubam significat Mauritaniæ regem, qui Pompeii amicissimus, Cæsari vero invisus fuit.

XII. Similem illi gloriæ laudem quam sæpissime quærere.

Acceptam scilicet populo vel amabilem. Te plausibilem omnibus quam maxime diligentibus plebem.

(1) Cod. *Sillam*. A. M.

(2) Vide Appianum Bell. civ. lib. I, 95. A. M.

(3) Oratio pro Ligario habita est post bellum Cæsaris Africanum, quo tempore Cæsar jam tertiam dictaturam gerebat. A. M.

IN ORATIONEM
PRO REGE DEJOTARO
SCHOLIASTÆ AMBROSIANI
COMMENTARIUS.

I. Ad accusandum dominum.

Dejotarus enim trahens (1) apud Cæsarem suspicionem, quod ob dolorem amissi regni alieno animo esset effectus, purgandi sui gratia legatos miserat Romam Hieram, et Blesamium, et Astigonum (2), quibus servum suum Phidippum medicum adjunxerat: quem a pedibus legatorum ad criminandum regem Castor nepos idemque accusator abduxit.

III. Afflictum illum quibusdam incommodis.

Bene minuit injuriam regni amissionis, cujus eum Cæsar parte multaverat (3) : quo extenuando quod passus erat, adimeret in Cæsarem justi causam doloris, ex qua insidiæ potuerant (4) oboriri.

IV. Ornamenta tu ipse plurima et maxima.

Non est, inquit, mirandum tantum auctoritatis habuissse Pompeium, qui quum divinis præcelleret ornamentis, etiam tuis *instructus est*. Vult autem intelligi, quod eum Cæsar ob tot exempla virtutis delegerit generum. Ornamenta igitur in Pompeium collata, filia Cæsaris intelligenda est (5).

(1) Nempe *contrahens*. Sic apud Cic. Philipp. III, 6 : « Cognomen ex contumelia *traxit* », nempe *contraxit*. Et Ovid. Fast. I, haud procul a fine : « Ille Numantina traxit ab urbe notam ». Nempe ille (Scipio Æmilianus) splendorem a Numantia *contraxit*. A. M.

(2) Ita cod. *Astigonum* in scholio, et inferius, cap. 15, *Artigonus* in textu. A. M.

(3) Id testatur Cicero de Divinatione, I, 15; II, 37. A. M.

(4) Cod. *poterunt*. A. M.

(5) Nempe *Julia*, quam Cæsar Cn. Pompeio collocavit. Vide Suetonium in Cæsare, 21. A. M.

Qualis rex Attalus (1) in P. Africanum fuit.

Rex Attalus populo romano arctissima fuit societate conjunctus, usque adeo, ut eum quoque regni sui heredem fecerit. Idem igitur oppugnanti Numantiam Scipioni non tantum a quibus fulciretur belli necessitas in Hispaniam misit, verum etiam dona pretiosa: quæ sumpsit gratulans Africanus. Regis Dejotari *tantam* in Cæsarem liberalitatem, *quantam* in Africanum Attali, fuisse confirmat.

IX. 1. Sequutum bellum est Africanum. Graves de te rumores.

Rumor enim repente ortus falsissimus fuit, Cæsarem in Africa circumjectu Maurorum cum omnibus copiis occidisse. Qua spe ad suscitandas Pompeii partes erectus Cæcilius (2) videbatur.

2. Admiranda frugalitas.

Sordidus enim, laudis egenus; in rege frugalitatem esse mirandam.

X. Suasor fuissem armorum non ponendorum, sed abjiciendorum.

Integris, inquit, rebus pacem Pompeio suasi, *et* arma debere deponi. Post Farsalicum (3) autem prælium *arma abjicienda*, non deponenda, Pompeio concederem (4). Dicit ergo: omnium nostrum infractis et comminutis animis, solus Castor constantiam retinebat.

(1) Ursinus in hoc loco Ciceronis mallet τῷ *Attalus* substituere *Antiochus*, a quo munera missa ad Scipionem narrat Liviana epitome, lib. LVII. Sed tamen et textus codicis nostri satis antiqui et Scholiastes confirmant lectionem *Attalus*, nec non reliqui omnes Ambrosiani codices. A. M.

(2) Nota tam textum codicis quam Interpretem confirmare hujus loci lectionem *Cæcilius* pro falsa *Cælius*, quam merito P. Manutius expunxit. Et quidem noster codex etiam in præcedentibus pro *Cælius* habet *Cæcilius*, quod idem Manutius malebat. Ex reliquis Ambrosianis codicibus unus habet ubique *Cæcilium*: quatuor ubique *Cælium*: duo capite octavo *Cælium*, capite nono *Cæcilium*. A. M.

(3) Ita sine adspirata *ph*, et vide dicta ad orat. in Clodium et Curionem, pag. 65, n. 2. A. M.

(4) Cod. videtur habere « quartas Pompeii concederem non deponenda etiam, Dixi ergo, etc. » A. M.

TABULA

RERUM

QUÆ IN HOC QUINTO VOLUMINE SECUNDÆ PARTIS CICERONIS CONTINENTUR.

FINIS QUINTI VOLUMINIS.

